

THE
KASHI SANSKRIT SERIES

235
*****

CATURVARGACINTĀMAṆI

OF

ŚRĪ HEMADRI

Volume III

PARIŚEṢAKHAṆḌA

PART II

ŚRĀDDHAKALPA-2

EDITED BY

PAṆḌITA YAJÑEŚVARA SMṚTIRATNA

and

PAṆḌITA KĀMĀKHYĀNĀTHA TARKAVĀGĪṢA

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, Post Box No. 1139

Jadav Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI (INDIA)

© Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi

Phone : 65889

Price Rs. 2500-00 for the set of four volumes in seven parts

Rs. 800-00 for Volume III (Pariśeṣakhaṇḍa)

(Part 1-2 Śrāddhakalpa)

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-700018

Acc No. S 501

...

S

294.592.6

H 487C

V.3.11.2

Originally Published by The Asiatic

Society of Bengal in 1888

Reprinted 1985

SL 20075798

COMPUTERISED

© 1986

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 1084

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

Printers—Srigokul Mudranalaya, Gopal Mandir Lane, Varanasi
and Globe Offset Press, New Delhi

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

२३५

चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

परिशेषखण्डनाम्नः

तृतीयखण्डस्य

द्वितीयो भागः

श्रीरुद्रकल्पः—२

श्रीयज्ञेश्वरस्मृतिरत्नं

श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशेन

च

परिशोधितः

चौरवम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० आ० चौखम्भा, पो० बा० न० ११३६

जहाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मूल्य : रू० २५००-००   संपूर्ण १-४ खण्ड, ७ भाग
६० ८००-००   तृतीयखण्ड (परिशेषखण्ड)
(भाग १-२ श्राद्धकल्प)

मूल रूप में आसियाटिक् सोसायिटि आफ बंगाल द्वारा प्रकाशित, १८८८
पुनर्मुद्रण १९८५

अन्य प्राप्तस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बॉक्स न० १०८४

चौक (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६५४४४

मुद्रक—श्रीगोकुलमुद्रणालय, गोपाल मंदिर लेन, वाराणसी एवं
ग्लोब आफसेट प्रेस, नई-दिल्ली

कन्दर्पमदमूढा या यदि वा मद्यमोहिता ॥
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा यदि वा विप्रमादिता ।
 षट्कालेन शुध्येत्तु धर्मापेता च या भवेत् ॥
 शुध्येत्तु रजसा नारौ नदी वेगवती यथा ।
 पुष्यकालमुगासीना पुंसा सह विशुध्यति ॥

तथा ।

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हन्ति ।
 मासि मासि रजः स्त्रीणां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 मृन्मयस्याग्निना शुद्धिर्दारवस्य तु तक्षणत् ।
 भस्मना चैव तु कांस्यस्य स्त्रीणाम्पु रजसा स्रता ॥
 नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥

वसिष्ठः ।

रजसा शुध्यते नारौ नदी वेगेन शुध्यति ।
 भस्मना शुध्यते कांस्यं पुनःपाकेन मृन्मयं ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

न वै स्त्रीणां व्रतं न मन्त्रक्रिया न कार्यमिति ।

प्रजापतिः ।

पाणिमृहीताः सन्तानार्थिना परैरवकीर्णा न दुष्यन्तीति स्म ।
 वादः । ता ह्यार्त्नवेन शुध्यन्तीति वैवस्वतः । कामानुपगमप्रवृत्तिर-
 कार्यमिति ।

हारीतः ।

तद्भूतत्वादात्मसम्भवाच्च दोष इति ।

मौतमः ।

चान्द्रायणमासां पावनमित्याचार्याः । प्राजापत्योवा ।

हारीतः ।

गर्भघ्नीं मध्ये वर्षे शिथ्यसुतगामिनीं पानव्यसनामक्तां धनधान्यल-
प्यकरीणु वर्जयेत् । नाभिचारिणीं रजसा शुध्यतीत्येके । व्यक्ति-
भोगान् परैरसूच्य न दुष्यतीत्यन्ये ।

वसिष्ठः ।

शोभो ददौ शौचमासां गन्धर्वः शिथिताङ्गिरं ।

अग्निश्च सर्व्वभक्ष्यत्वं तस्मान्निष्कषमाःस्त्रियः ॥ इति ।

अपरे ।

एकव्रतस्कन्धभावत्वात् परेन्द्रियोपहतत्वाच्च दुःखाः कुलसंकर-
कारिण्यो भवन्ति ।

यमः ।

स्वच्छन्दगा हि या नारी तस्यास्त्रागो विधीयते ।

नैव स्त्रीवपनं कुर्यात् न सैवाङ्गविकर्तनं ॥

स्वच्छन्द्यभिचारिण्या विवस्त्रास्यागमप्रवीत् ।

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिथ्यगा गुरुगा च या ।

पतिव्री च विघ्नेषु जघन्योपगता च या ॥

ब्रह्मातपः ।

यामे तु यच्च संस्पृष्टं यात्रायां कलहादिषु ।

यामसंदूषणे सैव स्पृष्टिदोषो न विद्यते ॥

‘ग्रामे’ राजमार्गादौ ।

देवयात्रा-विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

वृहस्पतिरपि ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्रवे ।

नगर-ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

“एतच्च वाक्यत्रयं यत्राहमनेन स्पृष्ट इति ज्ञानं नास्ति तद्विषय-
मिति केचित् । उच्छ्रिष्टाशुचि-मंस्पृष्टविषयमित्यन्ये ॥

इत्यशुश्रुपवादः ।

अथ स्नानमुच्यते ।

तत्र स्नानप्रशंसा ।

आह विष्णुः ।

स्नातोऽधिकारी भवति देवे पित्ये च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जपे दाने च विधिचोदिते ॥

अलक्ष्मोः कालकर्णौ च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितं ;

अप्मात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन्त इति धारणा ॥

याम्यं हि यातनादुःखं नित्यन्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापहृता मराः ॥

उषस्युषमि यत्त्राणं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तप्तुष्यं महापातकनाशनं ॥

अत्यन्तमस्त्रिनः कायो नवच्छिद्रमस्मितः ।

स्रवत्येष दिवाराचौ प्रातःस्नानं विद्योधनं ॥

क्रियन्ति च सुषुप्तस्य इन्द्रियाणि स्वप्ति च ।
 अङ्गानि ममतां यान्ति उन्नमान्यधमानि च ॥
 अत्रात्वा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ।
 लाला-स्वेदममाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
 अतः स्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभं ।
 सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकं ॥

सत्यव्रतः ।

बलं रूपं यशो धर्मा ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
 आरोग्यं पुष्टिमाप्नोति सम्यक् स्नानेन मानवः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

अगम्यागमनात्पापात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।
 रहस्याचरितात्पापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
 प्रकर्तुमममर्थस्यैत् जुहोति-यजतिक्रियाः ।
 स्नान-धान-जप-दानैरात्मानं शोधयेद्बुधः ॥
 यदेव स्नानं कुरुते विशुद्धेनान्तरात्मना ।
 तेनैव सर्वमाप्नोति विघ्नयजक्रियाफलं ॥
 मनःप्रसादजननं रूप-मौभाग्यवर्द्धनं ।
 शोकदुःखप्रहं स्नानं मोक्षदं ज्ञानदं तथा ॥
 स्नानमूलाः क्रियाः सर्वतः श्रुति-स्मृत्युदिता नृणां ।
 तस्मात्स्नानं निषेवेत श्री-पुष्कारोग्यवर्द्धनं ॥

गुणा दश स्नानपरस्य साधे

रूपञ्च तेजश्च बलञ्च शौचं ।

आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं
दुःखप्रघातश्च तपस्य मेधा ॥
इति स्नानप्रश्नमा ।
अथ स्नानभेदाः ।

तत्राह दत्तः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तेषां मध्ये तु यस्मिन् नित्यं पुनर्भवेत् त्रिधा ॥
मलापकर्षणं पार्श्वं समन्तन्तु जले स्नतं ।
मन्ध्यास्नानमुभाभ्यान्तस्नानदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥

मृद्गामयाभ्यां शरीरलासनं 'मलापकर्षणं' । 'पार्श्वं' तटे ।
'मन्ध्यास्नानं' मार्जनं । तत् 'उभाभ्यां' जलस्थलाभ्यां, कार्यं ॥

शङ्खः ।

स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौण-मुखप्रभेदतः ।
तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत् पुनः षड्विधं भवेत् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणं ।
क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोडशं स्नानं प्रकीर्त्तयेत् ॥

एतेषां क्रमेण लक्षणान्याह स एकः ।

अस्नातस्तु पुमान्नाहं जपान्निहवनादिषु ।
प्रातःस्नानं तदर्धेण नित्यं स्नानं प्रकीर्त्तितं ॥
चण्डाल-शव-पूषादि स्पृष्ट्वा स्नानं रजस्वलां ।
स्नानार्हंस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
पुष्यस्नानादिकं यन्तु देवज्ञ त्रिधिसोदितम् ।

खानं समाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकौर्त्तितं ॥
 मलापकर्षणं नाम खानमभ्यङ्गपूर्वकं
 मलापकर्षणार्था तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
 सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 क्रियास्नानं समुद्दिष्टं खानं तत्र मता क्रिया ॥
 खानमेव तत्र 'क्रिया' कार्य्यं, 'मता' विहितेत्यर्थः ।
 तत्र काम्यन्तु कर्त्तव्यं यथावद्विचोदितं ।
 नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणं ॥
 तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यं उष्णोदक-परोदकैः ।
 स्नातस्य वङ्कितप्रेन तथैव परवारिणा ॥
 शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत् ।
 अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति तीर्थे खानात्तमेत्^(१) फलं ॥
 सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 खानमेव क्रिया यस्मात् खानात् पुण्यफलं स्रतं ॥

गोभिलः ।

नित्यं सततनिर्वृत्यं काम्यं कामाय यद्धितं ।

निमित्तादथ जातन्तु खानं नैमित्तिकं स्रतं ॥

अनेन मध्यन्दिनस्नानस्यापि नित्यत्वमुक्तं भवति । तस्मापि

नित्यनिर्वर्त्त्यत्वात् ।

तथा च वैयाचपादः ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी सदा भवेत् ।

(१) खानाद्भवेदिति ग० ।

यथोक्तस्नानासमर्थं प्रत्यन्यान्यपि स्नानान्याह योग-याज्ञवल्क्यः ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।
मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति स्मरयः ॥
मास्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

एतेषां लक्षणमाह स एव ।

आपोहिष्ठादिभिर्मास्त्रं मृदालम्बस्य पार्थिवं ।
आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतं ॥
यत्तु सातपत्रर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते ।
वारुणं चावगाहन्तु मानसं त्रिष्णुचिन्तनं ॥
शस्तं स्नानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्नानात्क्रमेण तु ।
कालाद्देशादसामर्थ्यात् सर्वं तु न्यफलं स्मृतं ॥
मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति स्मरयः ।
आत्मतौर्धप्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ॥

तथा ।

ब्रह्म आपस्तु द्रुपदादापोहिष्ठाद्यधर्मणं ।
एतैश्चतुर्भिर्हृत्कर्मकैर्मन्त्रस्नानमुदीरितं ॥
अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेवक्तु कारयन्तु ।
पूर्वाद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं भवेत् ॥

आह गौतमः ।

दिव्य-वायव्यमाग्नेयं ब्राह्मं मारस्वतकथा ।
मानसञ्चेति विज्ञेयं गौणस्नानक्तु वड्विधं ॥

पराश्वरोऽपि ।

पञ्च स्नानानि पुण्यानि यान्यभाषन्त तद्विदः ।
 सम्यक् तानि प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 आग्नेयं वारुणञ्चैव तृतीयं ब्राह्मणमेव च ।
 चतुर्थञ्चैव वायवं पञ्चमं दिव्यमुच्यते ॥
 आग्नेयं भस्मना स्नानमत्रगाह्यं तु वारुणं ।
 आपोहिष्ठेति च ब्राह्म्यं वायवं गोरजोभवं ॥
 काले वा यदि वाकाले सूर्ये मेघविवर्जिते ।
 तस्मिन् दृष्टे तु यत्स्नानं तद्विव्यमिति चोच्यते ॥

ह्यागलेयः ।

आग्नेयं भस्मना स्नानमङ्घ्रिवारुणमुच्यते ।
 आपोहिष्ठेति च ब्राह्म्यं वायवं गोरजः स्मृतं ॥
 अङ्घ्रिरातपवर्षाभिर्दिव्यं स्नानमिहोच्यते ।
 एतैस्तु मन्वतः स्नात्वा तीर्थानां फलमाप्नुयात् ॥

अत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः ।

आग्नेयं भस्मना पाद-मस्तकाद्देहधूलनं ।

वृहस्पतिः ।

वायवं गोरजः प्रोक्तमस्तङ्गच्छति गोपतौ ।

विदत्सरस्वतीप्राप्तं सारस्वतमित्यर्थः ॥

तत् स्वरूपं व्यासः ।

स्वयमेवोपसन्नाय विनयेन द्विजातये ।

तज्ज्ञः सत्यादयेत् स्नानं षिथ्याय च सुताय च ॥

दाक्षायणमयैः कुम्भैः मन्त्रविष्णाङ्गवीजसैः ।

ऊतमङ्गलपुण्याहैः स्नानमस्तु तवानघं ॥

इत्युक्त्वा जाङ्गवौस्याने तीर्थान्यन्यानि कीर्त्तयेत् ।

सर्वतीर्थाभिषेकस्ते भृत्यादित्यन्ततोवदेत् ॥

इत्थं विप्रवर्याणां वचनेन महात्मनां ।

सर्वतीर्थेषु सुस्नातः पूतो भवति नान्यथा ॥

‘उपमन्त्राय’ समीपे उपविष्टाय, ‘दाक्षायणं’ हिरण्यं ।

जावान् ।

अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणां ।

आर्द्रेण वामसा वापि मार्जनं दैहिकं विद्ः ॥

एतत्कापिलं स्नानं ।

तदाह बृहस्पतिः ।

आर्द्रेण कर्पटेनाङ्गशोधनं कापिलं स्मृतं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यन्त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्त्तितं ॥

कचिन्नैमित्तिके तर्पणापवादमाहापस्तम्बः ।

अस्पृश्यस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते जरे भगे ॥

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं देव-पिच्यविवर्जितं ॥

अत्र विशेषमाह विष्णुः ।

स्नानार्हो यो निमित्तेन कृत्वा भृत्योऽवगाहनं^(१) ।

(१) तोयावगाहनमिति ख० ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

‘कृत्वावगाहनं’ तूष्णीमिति शेषः ।

तथा योगयाज्ञवल्क्यः ।

तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादगुचिर्नरः ।

आचम्य प्रयतः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

वृद्धवमिष्ठः ।

चण्डालादिभ्यु संस्पर्शं वारुणं स्नानमाचरेत् ।

इतराणि तु चत्वारि यथायोगं स्मृतानि वै ॥

‘इतराणि’ ब्राह्मणादीणि ।

वारुणस्नानेऽपि नित्यविशेषमाह गार्ग्यः ।

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं श्रौताद्भिः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि ममाचरेत् ॥

‘यादृच्छिकं’ मलापकर्षणार्थं । “मलयपोहनं स्नानं प्राज्जया-
दृच्छिकं पुनः” इति तेनेवोक्तत्वात् ।

आतुरस्नानं प्रत्याह पराशरः ।

आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वोह्यनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनंततः ऋद्धुत्स आतुरः ॥

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरिततोथेन स्नानं कृत्वा व्रतश्चरेत् ॥

सिकृगात्रा भवेदद्भिः साङ्गोपाङ्गं कथञ्चन ।

न वस्त्रपौडनं कुर्यान्नान्यदामश्च धारयेत् ॥

उशनाः ।

ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिश्रुता ।
 कथन्तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥
 चतुर्थं ऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियं ।
 सा सर्वेलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥
 दश-द्वादशकृत्वो वा आचामेष पुनः पुनः ।
 अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु मा ।
 दद्याद्भक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति ॥

सृजिका रजस्त्वयोर्मरणं विशेषमाह ङागलेयः ।

सृजिकायां सृतायाञ्च कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
 कुम्भं मल्लिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥
 पुण्यग्निर्भग्भिमन्त्रापो वाचा शुद्धिं लभन्ततः ।
 तेनैव स्नापयित्वा तु कुर्यात्स्नानं यथाविधि ॥
 पञ्चभिः स्नापयित्वा तु सृतां गव्यैरजस्वलां ।
 वृत्तान्तरारतां कृत्वा दाहयेदधिपूर्वकं ॥
 इति स्नानभेदाः ।

अथ स्नानकर्तुः प्रतिषेधाः ।

तत्राह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानस्यैव विशेषतः ।
 नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रियु ॥
 एतन्महानिष्ठाभिप्रायं ।

यदाह मनुः ।

न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिष्ठा ।

न वासोभिः महाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

जावालिनः ।

न पारक्ये सदा स्नायान्न भुक्त्वा न महानिशा ।

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कदाचन ॥

महानिशालक्षणमाह मार्कण्डेयः ।

महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकं तदा कुर्यात् काम्यं न तु मनागपि ॥

काम्यमत्राविहितकालविशेषं । द्वितीययामस्यान्त्या तृतीयस्य
चाद्येति घटिकाद्वयं ।

मध्यमयामद्वयस्यैव महानिशालमाह देवलः ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयं ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥

काम्यं तत्कालविहितं । यथा,—

प्रतियामं ततोरात्रेः स्नायाच्छीतैर्घटाम्भिरित्यादि ।

पैठीनसिरपि ।

अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथेवाचमनक्रिया ॥

विश्वामित्रः ।

महानिशा तु विज्ञेया रात्रौ मध्यमयामयोः ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यमाचमनन्तथा ॥

षट्त्रिंशत्ततेऽपि ।

अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्यमाचमनक्रिया ॥
 निमित्तविशेषं त्वाचमनप्रतिप्रभवोऽपि तत्रैव ।
 मूत्रोच्चारं महारात्रौ कुर्यादाचमनस्तु यः ।
 प्रायश्चित्तीयते विप्रः प्राजापत्याहुर्मर्हति ॥
 'उच्चारः' पुरीषोत्सर्गः ।

तदेवं महानिशायामेव स्नाननिषेधादन्यत्र रात्रावप्यविरुद्धमिति
 गम्यते ।

अतएव पराशरः ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यम्यं प्रहरद्वयं ।
 प्रदोषे पश्चिमे यामे दिनस्नानं समाचरेत् ॥
 'प्रदोषः' पूर्वयामः ।

एतच्च दिने स्नानामश्वे मति वेदितव्यं ।

यदाह स एव ।

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
 अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

व्यामः ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ।
 पराश्रमि तथैवान्ये नाशिरस्कं कथञ्चन ॥
 'राहुदर्शनं' ग्रहणं, मङ्गलान्धादेरपि प्रदर्शनार्थं ।

अतएव देवलः ।

राहुदर्शन-मङ्गलान्ति-विवाहात्यय-रुद्धिषु ।
 स्नान-दानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

‘अत्ययः’ मरणं । ‘वृद्धिः’ जननं ।

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

ग्रहणोदाह-सङ्क्रान्ति-यात्रार्त्ति-प्रसवेषु च ।

स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तद्विद्यते ॥

‘अर्त्तिः’ मरणं ।

पराशरोऽपि ।

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।

राशेश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निश्चि ॥

‘यज्ञे’ अवभृथे ।

यस्तु रात्रौ नदीस्नानप्रतिषेध उक्तो व्यासेन,

नद्यामस्तमिते स्नानं वर्जयेत् सर्वथा नरः ।

नद्यां स्नातो नदीमन्यां न प्रशंसेत्तु धर्मवित् ॥

अन्तर्द्वाय न च स्नायान्न च तीर्थे जलान्तरे ।

न मेहेत जलद्रोण्यां स्नातुं च न नदीन्तरेत् ॥

सोऽयमस्पृश्यस्पृष्टविषयः ।

यदाह वृद्धशातातपः ।

आदित्येऽस्तमिते रात्राववस्पृश्य स्पृशेद्यदि ।

भगवन् केन शुद्धिः स्यात्तस्मै ब्रूहि मुनिश्चितं ॥

अनस्तमित आदित्ये संगृह्येत तु यज्जलं ।

तेन सर्वज्ञाना शुद्धिः श्वस्पर्शश्च वर्जयेत् ॥

पराशरः ।

अस्तं गते यदा सूर्ये षण्डालं पतितं स्त्रियं ।

स्रुतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते ॥
जातवेदाः स्वर्णञ्ज मेमममकं तथैव च ।
ब्राह्मणानुमते चैव स्नात्वा स्पृष्ट्वा च शुध्यति ॥
आचान्तमनुगर्त्तं वा निशि स्नानं न विद्यते ।
स्नानमाचमनं प्रोक्तं दिवाहृतजलेन तु ॥

यमः ।

विप्रः स्पृष्टो निशायां तृदक्यया पतितेन वा ।
दिवान्नीतेन तोयेन स्नापयेदग्निमन्निधौ ॥
दिवाहृतं तोयमपि कृत्वा स्वर्णयुतं तु तत् ।
रात्रिस्नाने तु मम्याप्तं स्नायादनलमन्निधौ ॥

यदा तु दिवाहृतं तोयं न सम्भवति तदा विशेषमाह
मरीचिः ।

दिवाहृतं तु यत्नायं गृहे यदि न विद्यते ।
प्रञ्चान्याग्निं ततः स्नायान्दी-पुष्करिणीषु च ॥

अत्र विशेषमाह कात्यायनः ।

प्रचेना वरुणस्याप्तं न रात्रौ जलमुद्धरेत् ।
अन्यत्र धाम्न इत्यत्रचौरम्यः स्नानमाचरेत् ॥

धाम्नोधास्र इति प्रतीकोपलक्षितमन्त्रमन्तरेण रात्रौ जलं नोद्धरे
दित्यर्थः । एवमुद्धृतेन च जलेन नद्यादितौरम्यः स्नायात् । मापो
मौषधीर्हिष्मीधास्राधास्रा राजन्नित्यादिर्याजुर्वेदिको मन्त्रः ।
जलोद्धरणं विशेषमाह पैठीनसिः ।

यदि गेहे न तोयं स्यान्नावच्छुद्धिः कथम्भवेत् ।

ान्नाधाम्न इति मन्त्रेण गृह्णीयादग्निमन्निधौ ॥

‘अग्निमन्निधौ’ जलस्योपरि ज्वलन्तमग्निं धारयित्वाः ।

तथा च हारातः ।

धाम्ना धाम्न इत्यग्निमुपरिगृह्याद्धारयन् गृह्णीयात् ।

राज्जदर्शनादौ तु रात्रावपि नद्यादावेव स्नानं प्रशस्तं ।

यदाह व्यासः ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवो ।

स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीं ॥

देवीपुराणे ।

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राजममन्विते ।

सूर्ये च शशिता यस्ते तमोऽरूपे महामते ॥

मौरपुराणे ।

चन्द्रग्रहे शत्रुस्पर्शं रवेः संक्रमणेषु च ।

नक्रमय्यवगाहेतं मलिनं मरिदादिषु ॥

देवलः ।

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

यत्र सूर्यादयादृङ्ङं यस्तस्य चन्द्रस्यास्तमयस्तत्र सूर्यादयान्
प्रागेव राज्जदर्शननिमित्तं स्नानादि कार्यं । न तु पश्चादित्यर्थः ।

वृद्धवशिष्ठः ।

भर्तृषामेव वर्णानां स्तकं राज्जस्तके ।

सचैलन्तु भवेत्तानं सृतकान्नाञ्च वर्जयेत् ॥

'सृतकान्नं' राजसृतकान्नं ।

गौतमः ।

न कदाचिद्रात्रौ नग्नः स्नायात् ।

बौधायनः ।

नग्नः स्नायान्न नक्तं स्नायात् ।

श्रुपस्तम्भः । .

सञ्चिरोमञ्जनमप्य वर्जयेदस्मिन्ने न स्नानं ।

सञ्चिरोमञ्जनप्रतिषेधः स्नात्रोदकविषयः ।

तथा च नन्दिपुत्राणे ।

सग्नो नदीजले स्नायात् प्रविश्यान्तर्जले द्विजः ।

तडागादिषु तीर्थेषु प्रत्यक्षं स्नानमाचरेदिति ।

मनुः ।

न नग्नः स्नानमाचरेदिति ।

उशनाः ।

न नग्नः स्नायात् ।

हारीतः ।

न नग्नो जलं पेयात् ।

शङ्ख-स्त्रिखितौ ।

अनग्नो अनग्नः स्नायान्नाप्य मेहेन्नाहर्षणं कुर्यान्न पादेन पाणिना
वा जलमभिरन्याशस्मादापो वै सर्वा देवता न सत्वन्तीं तथाभिकामं-
दवसिच्यामेध्यादकं परिहरेन्नाप्योदके स्नायान्न समुद्रमवगाहेत न
नदीषु नदीं भ्रूयान्न पर्वतेषु पर्वतान् ।

योगवाङ्मवल्क्यः ।

पादेन पाणिना वापि यस्या वस्त्रेण चोदकं ।

न हन्यान्नैव वादेच्च न च प्रक्षोभयेद्बुधः ॥

न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरेन्नाभिषेकन्तु कर्माण्यन्यानि वाचरेत् ॥

देवस्यः ।

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतं ।

नान्यत् प्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च ॥

अन्यासु नदीषु स्थितोऽन्यां नदीं न ब्रूयात् । अन्येषु
पर्वतेषु स्थितोऽन्यं पर्वतं न ब्रूयात् । न प्रशंसेत् । तथा
अन्येषु तीर्थेष्वन्येष्वायतनेषु पुण्यक्षेत्रेषु च स्थितो नान्यत्तीर्थं क्षेत्रं
वा प्रशंसेदित्यर्थः ।

हारीतः ।

न सत्वरोपदारयोः स्त्रायात् ।

पुनर्हारीतः ।

न स्नात-वर्णकयोरयं प्रयच्छेदन्यत्र देव-गुरु-ब्राह्मणेभ्यः ।

स्नानमाचरेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

नाजीर्णा न चातुरो न मग्नो न राज्ञदर्शनवर्जंरात्रौ न सन्ध्यायां ।

जावालिः ।

नित्यं न हापयेत्स्नानं काम्यं नैमित्तिकञ्च यत् ।

द्वयभ्यादिषु कर्मण्यं न च यादृष्टिकं क्वचित् ॥

‘यादृष्टिकं’ मलापकर्षणार्थं ।

आपस्तम्बोऽपि ।

यादृच्छिकम् यत्त्रानं भोगार्थं क्रियते दिजेः ।
तन्निषिद्धं दक्षम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

शारीतः ।

दक्षमीं पञ्चमीं चैव पूर्णमासीं चयोदशीं ।
एकादशीं द्वितीयाञ्च यस्मैलमुपसेवते ।
उत्तीर्णा तस्य वृद्धिः स्यादनापत्तिबलायुषां ॥

बोधायनोऽपि ।

नन्दासु चैव रिक्तासु पूर्णासु च जयासु च ।
द्वादश्याश्चैव सप्तम्यां व्यतीपाते सर्वेधृते ।
रविमङ्गमणे चैव नाभ्यङ्गं खानमाचरेत् ॥

‘नन्दाः’ प्रतिपत्-षष्ठ्यैकादश्याः । ‘रिक्ताः’ चतुर्थी-नवमी-चतुर्दश्याः ।
‘पूर्णाः’ पञ्चमी-दक्षमी-पञ्चदश्याः । ‘जयाः’ द्वितीयाष्टमी-चयोदश्याः ।
तदेवं द्वितीयां विहायेतरासु तिथिषु अभ्यङ्गखानं न कार्यमि-
त्युक्तं भवति ।

वारनिषेधोऽपि पराङ्गरेण दर्शितः ।

सन्नापः कान्तिरत्पायुर्धनं निर्द्वन्द्वता तथा ।
आरोग्यं सर्वकामाः स्युरभ्यङ्गाङ्गास्करादिषु ॥

अथ प्रचेताः ।

शार्षपं गन्धतैलञ्च यत्नैलं पुष्पवासितं ।
अन्यद्रव्ययुतञ्चैव न दुष्यति कदाचन ॥

धर्मोऽपि ।

घृतस्य सार्षपं तैलं यत्कैलं पुष्पवासितं ।

न दोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यङ्गे तु नित्यम् ॥

ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

पक्षयोर्हृभयोर्राजन् सप्तम्यां निम्नि सन्ध्ययोः ।

विद्या-पुत्र-कलत्रार्थी तिलैः स्नानं विवर्जयेत् ॥

तिलस्नानं सदा पुष्ट्यं कुर्यादामलकैः त्रियं ।

सप्तमी-नवमी-दर्श-रविसंक्रमणाद्दृते ॥

वायुपुराणे ।

नवम्यां दर्श-सप्तम्याः संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्र-सूर्यापरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥

व्यासः ।

दशम्याश्च तृतीयायां चयोदश्यां तथैव च ।

न वर्षैर्वारुणं स्नानं कर्त्तव्यं क्षत्रियादिभिः ॥

जाबालिरपि ।

चयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां तु विशेषतः ।

शूद्र-विट्क्षत्रजाः^(१) स्नानं माचरेयुः कथञ्चन ॥

अथ प्रतिप्रसवमाह गर्गः ।

पुत्रजन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

माहङ्गपुराणेऽपि ।

(१) शूद्र विट् क्षत्रिया इति ग० ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

न स्नायाद्भस्त्रवेऽतीते मङ्गल्यानि निवर्त्तन् च ।

अनुश्रज्य सुहृदन्भूनर्षयित्वाष्टदेवताः ॥

प्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

मङ्गल्येऽभिव्यते स्नानं वृद्धौ पर्वोत्सवेषु च ।

स्नेहमन्त्रममायुक्तं मध्याह्नात् प्राग्निशेषतः ॥

इति स्नानकर्त्तुः प्रतिषेधाः ।

अथ स्नानार्थं यास्याणि वर्ज्यानि शोदकानि ।

तत्र मनुः ।

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यङ्गर्त्तप्रसवणेषु च ॥

‘नदी’ अशोष्यसस्त्रिणा स्वामी । यीश्रज्जोष्यसस्त्रिणासु स्वल्पमस्त्रि-
स्नाननिषेधात् । देवैः खातमिति यत्स्मर्यते तत् ‘देवखातं’ । महस-
दयहस्ताधिकपरिमाणः कृषिमोजलाश्रयः ‘तडागः’ । हस्तसहस्राधिक-
परिमाणं तडागाच्च न्यूनं ‘सरः’ ।

गर्त्तस्वरूपं उक्तं कात्यायनेन ।

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्थासां न विद्यते ।

न ता नदीर्ब्रह्मवाच्या गर्त्तासौ परिकीर्त्तिताः ॥

अष्टधनुःसहस्रायामभ्रप्रदेजावस्त्रितानामर्पा यच्च परतो गतिः
प्रवाहो नास्ति स जलाश्रयो गर्त्तर्ब्रह्मवाच्यो न नदीर्ब्रह्मवाच्यः ।
‘प्रसवणं’ निर्घ्नरः, पर्वतादेः प्रस्रन्दमानसोकजसप्रवाह इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

स्नायान्नदी-देवखात-द्रुद-प्रस्रवणेषु च^(१) ॥

स्निमितप्रवाहोऽतिगम्भीरजलो मद्येकदेशः 'द्रुदः' ।

दणः ।

स्नानं चाहचिमे जले ।

विष्णुपुराणे ।

नदी-नद-तडागेषु देवखात-सरःसु च ।

नित्यक्रियार्थं स्नायीत गर्ज-प्रस्रवणेषु च ॥

'नदाः' क्षिरण्यबाहुप्रभृतयः ।

अपामुत्तरोत्तरं पुण्यत्वमाह मार्कण्डेयः ।

भूमिष्ठमुद्गृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकं ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ।

तीर्थतोयं ततः पुण्यं गाङ्गं पुण्यम् सर्वतः ॥

'तीर्थं' साधुगुणं । "यदध्यासितमर्हन्नस्तद्धि तीर्थं प्रचक्ष्यते"

इति स्मरणात् ।

विष्णुरपि ।

उद्गृतात् पुण्यं भूमिष्ठमुदकं तस्मान्नादेयं तस्मादपि साधुपरि-
श्रयितं सर्वत एव गाङ्गमिति ।

विश्वामित्रपि ।

एकतः सर्वतीर्थानि आह्वयेकैव चान्यतः ।

महासौम्येऽपि त्रिरवः पतिता या महीतसं ॥

(१) नदी-देवखात-द्रुदेषु च सरःसु चेति ख० ।

मरीचिरपि ।

भूमिष्ठमुद्धृतं वापि ज्ञीतमुष्णमथापि वा ।

गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकं ॥

पद्मपुराणे ।

उद्धृतं तु शुभं तोयमपर्युषितमेव हि ।

भागौरथ्यास्तु यन्नोयं न तत्पर्युषितं भवेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

चिरं पर्युषितं वापि शुद्धस्फुटमथापि वा ।

जाङ्गव्याः स्नानदानादौ पुनात्येव सदा पयः ॥

अतएव गाङ्गव्यतिरिक्तोद्धृतोदकेन शुद्धादिस्फुटेन न स्नातव्य-

मित्याह योगयाज्ञवल्क्यः ।

अशुचिस्यर्द्धदृष्टाभिरुद्धृताभिस्तु मानवः ।

स्नानं समाचरेद्यस्तु न स शुध्यति कर्हिचित् ।

तथा ।

चिराचफलदा नद्यो याः काश्चिदममुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मामस्य सरितां पतिः ॥

‘चिराचफलदाः’ चिराचोपवामव्रतफलप्रदा इत्यर्थः । एवं पक्ष-

माचचोरपि ।

बाराहपुराणे ।

त्रिभिः सारस्वतं तोयं पञ्चाहेन तु यामुनं ।

सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनदेव नार्मदं ॥

समुद्रगानां सरितामन्वाषामपि यत्पयः ।

पावनं स्नान-दानेषु प्राजापत्यममं स्मृतं ॥
 अममुद्रगताद्यापि याः काञ्चिद्विपुलोदकाः ।
 अशोच्या ग्रीष्मकालेऽपि तासु स्नानं समाचरेत् ॥
 शुष्यन्ति याः कुमरिहो ग्रीष्मे सूर्याशुतापिताः ।
 तासु स्नानं न कर्त्तव्यं दृष्टतोयास्वपि क्वचित् ॥

निगमः ।

याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे तु सरितो भुवि ।
 तासु स्नानं न कुर्वीत प्रावृष्यप्यम्बुश्चने ॥
 प्रज्ञप्तानामपि नदीनां रजोदोषकालं तत्र स्नानाद्यनर्हत्वमाह,
 कात्यायनः ।

सम्प्राप्ते श्रावणे मासि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
 तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु जाऋवीं ॥
 श्रावणे इति वर्षाकालोपलक्षणार्थं ।

अतएव मार्कण्डेयः ।

द्विमासं सरितः सर्वा भवन्तीह रजस्वलाः ।
 अप्रश्नस्तं ततः स्नानं वर्षासु नववारिणा ॥
 कर्कटसंक्रान्तेरारभ्य मासद्वयं वर्षाकालः । “वर्षाः कर्कटमिंहयोः”
 इति ज्योतिःपराशरस्मरणत् ।

स्नानयहणं तर्पणादेरपि प्रदर्शनार्थं । यदाह कात्यायनः ।
 नभो-नभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
 न स्नानादीनि सर्वाणि तासु कुर्वीत मानवः ॥
 कर्कटादिमासद्वयं यावद्रजस्वला इत्यर्थः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव संक्रान्त्यादिदिने तथा ।

यदाह स एव ।

प्राट्काले महानद्यः सन्ति नित्यं रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु जाऋवीं ॥

जाऋव्यास्तु दिनत्रयमेव रजोदोष इत्याह स एव ।

प्रवृत्ते श्रावणे मामि त्र्यहं गङ्गा रजस्वला ।

चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते शुद्धा भवति जाऋवी ॥

एतदपि भौरमानाभिप्रायमेव । अन्यथा “प्रथमे कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवशा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी ॥” इति योगयाज्ञवल्क्यवचनविरोधः स्यात् । भौरमाने संक्रान्तिवशादेव श्रावणादिव्यवहारदर्शनात् । ‘करतोया’ नदीविशेषः ।
तथा ।

कर्कटादौ रजोदृष्टा गोमती वामरत्रयं ।

चन्द्रभागा षती सिन्धुः शरयूर्ममदा तथा ॥

उक्त्यतिरिक्तानां सर्वाणामपि नदीनां मामद्वयं रजोदोषं प्राप्ते विशेषमाह स एव ।

यद्यदयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

‘यव्याः’ मासाः, “युरेकः संवत्सरः” इति शतपथश्रुतेः ।

समुद्रगामिनीनां तु षड्राचं रजोयोग इत्युक्तं भगवतीपुराणे ।

मामद्वयं कर्कटादि सर्वाण्यो रजस्वलाः ।

समुद्रगामिनीनान्तु षड्राचं रज इत्येते ॥

समुद्रगामिनीष्वपि कासाञ्चित्स्वर्वा रज एव नास्तीत्युक्तं
वामनपुराणे ।

सरस्वती नदी पुण्या तथा वैतरणी नदी ।
आपगा नर्मदा चैव गङ्गा मन्दाकिनौ नदी ॥
मधुमती अंगुमती कौशिकी यमुना तथा ।
दृषदती महापुण्या तथा हैरण्वती नदी ॥
वर्षाकालवशाः सर्वा वर्जयित्वा सरस्वतीं ।
.एतासामुदकं पुण्यं वर्षाकाले प्रकीर्तितं ।
रजस्वलात्वमेतासां विद्यते न कदाचन ॥

कात्यायनोऽपि ।

तपनस्य सुता गङ्गा म्लज्जाता सरस्वती ।
रजसा नाभिभृयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥
कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा 'म्लज्जाता' ।

एवमुक्त्वरजोदोषस्य कश्चिदपवादमाह स एव ।

उपाकर्माणि षोडशर्गे प्रातस्नाने तथैव च ।
चन्द्र-सूर्य्यदृष्टे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

गार्ग्यः ।

प्रत्यावर्त्तेऽश्वसि ज्ञानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।
अस्यां रजकतीर्थेऽपि दृष्टवसेन षोपरि ॥

प्रत्यावर्त्ते आवर्त्तयन्ते ।

बौधायनोऽपि ।

तथावर्त्तोदके ज्ञानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थन्तु दग्धहस्तेन वर्जयेत् ॥
 स्नानं रजकतीर्थे तु भोजनं गणिकागृहे ।
 पश्चिमोत्तरशायित्वं शक्रादपि हरेच्छ्रियं ॥
 निरुद्धासु न कुर्वीरन् अंशभाक् तत्र सेतुकृत ॥

अत्र स्ववन्तौष्वित्यनुवृत्तौ जमदग्निः ।

न परेण निरुद्धासु स्ववन्तौषु कदाचन ।
 स्नानं ममाचरेद्विप्रः सेतुकर्तुः फलं यतः ॥

शङ्खः ।

नान्योदके स्नायात् न ममुद्रमवगाहेत ।

एतच्च प्रभृतोदकमम्भवाभिप्रायं ।

यदाह कागलेयः ।

नद्यां मन्निहितायान्तु नान्यत्र स्नानमाचरेत् ।
 प्रक्षुराणामपां लाभे न च स्वल्पोदके क्वचित् ॥
 स्वल्पोदकलक्षणमुक्तं स्कन्दपुराणे ।

नाभिमाचन्तु यत्ताय तन्तु स्वल्पमुदाहृतं ।

तच्च स्नानं प्रकुर्वीत जानुमात्रे न तु क्वचित् ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

प्रभृतं विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।

नान्योदके द्विजः स्नायान्नदीं चात्कृष्य क्वचिमे ॥

नारदीयपुराणे ।

नद्यां तु विद्यमानायां न स्नायादन्यवारिषु ।

न स्नायादल्पतोयेन विद्यमाने बह्वदके ॥

नद्यमन्निधाने तडागादिष्वपि स्नानव्यमित्याह मरौचिः ।

अमन्निधाने सरितां तडागेषु सरःसु च ।

बहुतोयासु वापौषु कूपेष्वपि कदाचन ॥

त्रिष्णुपुराणे ।

कूपेषूत्तानतोयेषु स्नानं कुर्वीत वा द्विजः ।

स्नायोतोद्भूततोयेन अन्यथा रुच्यमभवे ॥

मार्कण्डेयोऽपि ।

पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणाञ्च महात्मनां ।

स्नानं कूपतडागेषु देवतानां समाचरेत् ॥

महात्मनामित्यनेन पतिताद्युदपानेषु न स्नायादित्युक्तं भवति ।

अतएव ब्रह्ममनुः ।

अन्याद्योपाजितार्थस्य पतितस्य च वाङ्मूषेः ।

न स्नायाद्दपानेषु स्नात्वा रुच्छं समाचरेदिति ॥

एवमनुस्मृष्टेष्वपि द्रष्टव्यं ।

यदाह व्यासः ।

अनुस्मृष्टेषु न स्नायात्तथैवासंस्कृतेषु च ॥

‘असंस्कृतं’ अकृतप्रतिष्ठं । ‘अनुस्मृष्टं’ सर्वार्थत्वेनात्यक्तं परकीय-

मिति यावत् ।

अतएव जाबालिः ।

न पारश्वे सदा स्नायात् ।

मनुरपि ।

परकीयनिपानेषु स्नायाद्भैव कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नायी हि दुष्कृतांश्चैन लिप्यत इति ।

यत्पुनर्यासेनोक्तं ।

पञ्चपिण्डाननुद्ृत्य पारक्ये स्नानमाचरेदिति ।

यच्च याज्ञवल्क्येन ।

पञ्चपिण्डान् समुद्ृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

यच्च ब्रह्मसिखितौ । नैष्ठिकचित्ते पितृंस्तर्पयेत् । वापीकूपतडागो-
रूपानेषु सप्त पञ्च चीन् वा पिण्डानुद्ृत्य देवपितृंस्तर्पयेदिति ।

यच्च पैठौनसिना ।

परकृतान् सेतुकृपांश्च वर्जयेत् ।

अंशभाक् तत्र सेतोस्त्रीन् पिण्डानुद्ृत्य स्नायादिति । तत्र-
द्यच्च नाभविषयं ।

तथा च मनः ।

अग्नाभे देवस्वाताभां मरमां मरितां तथा ।

उद्ृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेदिति ।

बोधायनोऽपि ।

तस्मात्परकृतान् सेतुन् कृपांश्च परिवर्जयेत् ।

उद्ृत्य वापि चीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो मदा ॥

निहृद्वात्पञ्चमृत्पिण्डान् कृपाश्च चीन् घटांस्तथा ।

शौनकोऽपि ।

वापीकूपतडागेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

उद्ृत्य मृत्तिकापिण्डान् दश पञ्चाथवा क्षिपेत् ॥

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

सप्तपिण्डांस्तदोद्भृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

विष्णुरपि ।

परनिपानेषु न स्नायात् स्नानमाचरेद्वा पञ्चपिण्डानुद्भृत्यापदीति ।

अत्र यथासामर्थ्यं व्यवस्था । एवञ्च यत्रानुद्भृत्यं परकीये स्नानं
तत्रैव तद्दोषभाक्कमित्युक्तं भवति ।

तदाह श्रौतकः ।

अनुद्भृत्य तु यः स्नायात् परकीयजलाशये ॥

वथा भवति तत्स्नानं कर्तुः पापेन लिप्यत इति ॥

‘वथा’ निष्कलमित्यर्थः । सर्वार्थत्वेनात्सृष्टे तु परकीयत्वाभावा-
दनुद्करणे न दोष इति भावः ।

एवमुष्णोदकस्नानेऽपि नैष्कल्यमाह शङ्करः ।

स्नातस्य वक्रितत्वेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत् ॥

योगयाज्ञवल्क्येऽपि ।

वृथा उष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमवेदिकं ।

वृथा त्वत्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसात्तिकमिति ॥

यस्तु यमेनोक्तं ।

आप एव मदा पूतास्त्रासां वक्रिर्विशोधकः ।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु उष्णाश्वः पावनं स्नतमिति ॥

यदपि षड्चिंशमते ।

आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वक्रितापिताः ।

तेन सन्नः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणेति ॥

तदातुरस्नानविषयं ।

तथा च यमः ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतन्तु वक्रिणा ।

आस्नातमातुरस्नाने प्रशस्तान्तु शृतोदकमिति ॥

यदा तु नद्यादिकं न स्रभ्यते तदानौमनातुरस्याप्युष्णोदकस्नान-
मृविरुद्धमित्याह स एव ।

मित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणं ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैरिति ॥

यत्तु वृद्धमनुजोक्तम् ।

मृते जन्मनि संक्रान्त्यां आद्वे जन्मदिने तथा ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

संक्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने ।

आरोग्यपुत्रमित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥

पौर्णमास्यां तथा दर्शे चः स्नायादुष्णवारिणा ।

स गोहृत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशय इति ॥

तेनाप्युक्तेषु मरणादिषु तीर्थाभावेऽपि नोष्णोदकैः स्नायात्, किन्तु
परोदकैरुद्धृतैर्वृत्युक्तमित्यवरोधः ।

उष्णस्नाने तु विशेषमाह व्यासः ।

श्रीतास्त्रयं निविष्टोष्णा मन्त्रसम्भारसम्भृताः ।

मृद्वेऽपि श्रद्धते स्नानमफलं स्नान्तदन्वया ॥

‘सम्भाराः’ मृदादयः ।

अतएव मध्यन्दिनश्रानाधिकारे विवस्त्रान् ।
 मन्त्रसम्भारमंयुक्तमुपस्पर्शनमुच्यते ।
 स्नानेऽवगाहने चैव भ्रातृवर्गं विधिवर्जितमिति ॥
 इति स्नानार्थं गार्वाण्यि वर्ज्यानि चोदकानि ।
 अथ स्नानसम्भाराः ।

तत्राह दक्षः ।

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।
 तिलपुष्पकण्ठादीनि स्नानं वा हृत्त्रिमे जले ॥
 अष्टधा विभक्तस्तुर्थी भागोऽत्र ज्ञेयः ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

मृत्तिस्नानं गोमयं दर्भान् पुष्पाणि सुरभीनि च ।
 आहरेत्स्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शुचिः ।
 गन्तोदकान्तं विधिवत् क्रमात् स्थाप्यं पृथक्क्षितौ ॥

श्रीनिकः ।

नदीतीरे शुचौ देशे आहरेन्मृत्तिकां कुञ्जान् ।
 प्रयतो मृदमादाय दूर्वापामार्गगोमयं ।
 एकदेशे पृथक् कुर्यान्मृदः श्लोकं ततः क्रमात् ॥

जावासिः ।

ततश्च मृत्तिकां शुद्धामदुर्गन्धामनूषरां ।
 शुचिदेशादतिस्त्रन्तुं कायशुद्धार्थमाहरेत् ॥
 अमेधाश्चनशुन्यानां नीहजानां तथा गवां ।
 अव्यङ्गानाञ्च सद्यःकं शुचि गोमयमाहरेत् ॥

आर्द्रप्रतानिमीं देशात् श्मशानादिविवर्जितात् ।
 मार्जनाथं हरेत् दूर्वा अपामार्गं तथैत्र च ॥
 सर्वकर्मोपयोगार्थं कुशान् काशानथापि वा ।
 आनयेत्तर्पणार्थं तु यवागपि तिलान्मथा ॥
 देवतार्चनकर्मार्थं नवाः सुमनसः श्रभाः ।
 आददौत विशुद्धात्मा धौतवासोयुगं तथा ॥
 तथाभ्युक्षणमाहृतं पात्रमौदुम्बरं दृढं ।
 जपार्थमन्नमालासु रुद्राक्षादिविनिर्मिता ।
 एतं समुत्तमम्भारः खानकर्म समारभेत् ॥

अत्र शातातपः ।

वल्मीकासूक्तगक्षेपाञ्जलासु पथिरत्तयोः ।
 कृतशौचावशिष्टा च न याद्वाः सप्त मृत्तिकाः ॥
 गुचौ दंष्ट्रे तु संपाद्वा शर्कराश्मादिवर्जिता ।
 रक्षा गीग तथा श्रेता मृत्तिका त्रिविधा स्यात् ॥
 न मृदं नोदकं वापि न निशायां तु गोमयं ।
 न गोमूत्रं प्रदोषे तु मृत्कौयाद्दुद्धिमाश्रय ॥
 तिलोदत्तैर् तिलस्त्रायै गुचिर्मित्यं तिलोदकी ।
 ह्येता भोक्ता च दाता च षट्त्तिलौ गावभोदति ॥

मरीचिः ।

मृद्वर्भतिलपुष्पाणि दूर्वापामार्गगोमयं ।
 तिलामलकवामांसि पात्रमभ्युक्षणस्य च ॥
 एकाहमुदकं गत्वा तटं प्रक्षान्य पाणिना ।

सम्भारान् स्थापयेत्तत्र^(१) यथादेशं पृथक् पृथक् ॥

अङ्गिराः ।

विना दर्भेण यत्स्नानं यच्च दानं विनोदकं ।

अमङ्घ्यातश्च यज्जप्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

व्यासः ।

आदाय परया भक्त्या गङ्गातीरोद्भवां मृदं ।

संवर्द्धयति गात्राणि तस्य धर्मा महान् भवेत् ॥

वसिष्ठः ।

प्रयतोमृदमादाय दूर्वामार्द्राश्च गोमयं ।

स्थापयित्वा तथाचम्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

इति स्नानसम्भाराः ।

अथ प्रातःस्नानं ।

तत्राह दत्तः ।

दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कुर्याद्यथार्थवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकं ॥

शौनकः ।

प्रातराचमनं कृत्वा श्रद्धायुक्तो यथार्थवत् ।

दन्तशौचं ततः कृत्वा प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥

गौतमः ।

(१) तत्र सस्थापयेत् सर्व्वमिति श० ।

कृतशौचविधिः सम्यक् स्नात्तान्ना दन्तधावनं ।
विधायोषमि कुर्वीत स्नानञ्च विधिपूर्वकं ॥

जातृकर्णः ।

मर्त्यैर्बर्णैः प्रकर्त्तव्यं प्रातःस्नानं दिने दिने ।
मन्त्रवन्तु द्विजाः कुर्युः शूद्रा मन्त्रविवर्जितं ॥

मत्यप्रतः ।

चतुर्णामपि वर्णानां प्रातःस्नानं त्रिगोधनं ।
द्विजातिभिः प्रकर्त्तव्यं मन्त्रैस्तु श्रुतिचोदितैः ॥

बौधायनः ।

अश्वोऽवगाहनं स्नानं विहितं मार्त्तवर्णिकं ।
मन्त्रवत्प्रोक्षणञ्चापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥

महाभारते ।

ब्रह्म-चत्र-विशाञ्चैव मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।
तृष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रौणाञ्च कुरुनन्दन ॥

कूर्मपुराणे ।

नित्यमभ्युदयात् पृथ्वे स्नातव्यं गुह्यमिच्छता ।
एष माधारणो धर्मयातुर्वर्णस्य कीर्त्तितः ।
स्त्रौभिः शूद्रैश्च कर्त्तव्यं मन्त्रवर्जं त्रिगाहनं ॥

गोभिलः ।

कुर्यादहरहः स्नानं उपस्यनुदिते रवौ ।
नित्यमप्लिङ्गकैर्मन्त्रैस्तपयेच्च तथा पितृन् ॥

विष्णुः ।

प्रातःस्नाय्यरुणकरग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

यत्तु-चतुर्विंशतिमते “उषस्युषमि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदितेऽपि च” इति तदपि पूर्ववचनाविरुद्धं । ‘उदिते’ उदयाभिसुख इति व्याख्यानात् । अन्यथा “प्रातःसन्ध्यां मनत्राम्” इत्यादिविरोधः स्यात् । “स्नातोऽधिकारी भवति” इत्यादिभिः स्नातस्यैव सन्ध्याद्यधिकारात् । न चैतद्वचनबलादेव सन्ध्यात्कथ्यतामिति युक्तं । “सन्ध्यां सन्ध्यामुपास्योत नास्तगे नोद्गते रवौ” इति योगयाज्ञवल्करेनादिते निषेधस्मरणात् ।
घाञ्जवल्क्यः ।

उभे सन्ध्ये तु स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः ।

तिसृष्वपि च सन्ध्यासु स्नातव्यन्तु तपस्विना ॥

‘उभे सन्ध्ये’ प्रातर्मध्याह्नाख्ये । ‘गृहाश्रितैः’ गृहस्थैः । ‘तपस्वी’
यतिः ।

विश्वामित्रः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वनस्थ-गृहमेधिनाः ।

दिने दिने यतीनां तु स्नानं त्रिषवणं स्मृतं ।

सकृदेव हि तत्प्रोक्तं नियतं ब्रह्मचारिणः ॥

दक्षः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वाणप्रस्थ-गृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृन्तु ब्रह्मचारिणः ॥

कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादतश्चितः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चैतदमन्त्रवत् ॥

‘अमन्त्रवदिति सर्वथा मन्त्रनिषेधपरं न भवति किन्तु मन्त्र
बहुत्वनिषेधार्थं ।

यदाह जैमिनिः ।

गृहेऽपि हि द्विजातीनां मन्त्रवत्त्वानमिष्यते ।

विधेर्लोपं न ते कुर्युः सामर्थ्यं मति कर्हिचिदिति ॥

सर्वथा मन्त्रनिषेधे दोषमाह विवस्वान् ।

अविदितैव यः स्मार्त्तं विधानं स्नातमारभेत ।

स याति नरकं घोरमिति धर्मस्य धारणा ॥

व्यासोऽपि ।

मन्त्रपूतं तु यत्त्वानं प्राहुः स्नानं^१ फलपदं ।

न वृथा वारिमग्नानां यादमामिव तक्षमं ॥

‘यादमां’ जलजन्तूनां ।

योगयाज्ञवल्करोऽपि ।

उपस्थानादिर्यस्तामां मन्त्रवन्कोर्त्तिता विधिः ।

निषेदनान्तस्तात्त्वानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥

निषेकात् प्रभृति यावत् श्मशानं श्रुतिदर्शनात् ।

नामन्त्रवद्विजातीनां कर्म कश्चित् प्रवर्त्तते ॥

विधिदृष्टन्तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः ।

न फलं किञ्चिदाप्नोति क्रोधमात्रं हि तस्य तत् ॥

मत्स्य-कच्छप-मण्डूकास्तोयं मग्ना दिवानिशं ।

वमन्तोऽपि च ते स्नानात् फलं नार्हन्ति कर्हिचित् ॥

अद्वाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।
 शुचिशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्प्यते ॥
 विधिहीनं भावदुष्टं कृतमशुद्धया च यत् ।
 तद्भ्रम्यसुरास्तस्य मूढस्य लक्षतात्मनः ॥
 मन्त्र-चत्र-विशास्त्रैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
 तृष्णोमेव हि शुद्धस्य मनमस्कारकं स्युतमिति ॥

अतो हेमादिकर्मलोपमन्त्रात्^(१) संक्षेपेण प्रातःस्नानं त्वमन्त्रकं
 कुर्यात् ।

यदाह शाश्वत्यायनिः ।

कालान्पलाद्धि शङ्केत यदि हेमादिवाधनं ।
 तदा संक्षेपतः कुर्यात् सर्वथा तत्त्वमन्त्रकं ॥

कात्यायनोऽपि ।

अल्पत्वाद्भोमकालस्य बह्वत्वात्स्नानकर्मणः ।
 प्रातःसंक्षेपतः स्नानं हेमलोपो विगर्हित इति ॥

संक्षेपस्नानप्रकारमाह योगयाज्ञवल्करः ।

योऽसौ विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।
 असामर्थ्यान्न कुर्यात्तत् तत्रायं विधिरुच्यते ॥
 स्नानमन्त्रजले चैव मार्जनाचमने तथा ।
 जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनं ॥
 अघमर्षणसूक्तैश्चिरादृत्तेन नित्यशः ।
 स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः ।

(१) हेमादिकर्मलोपशङ्कयेति ख० ।

अन्यान् वा वारुणात्मकान् कामतः संप्रयोजयेत् ॥

स्नानं षतुर्विंशतौ ।

स्नानमद्देश्यै तैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च मृदा मह

कुर्याद् व्याहृतिभिर्वाय यत्किञ्चेदमृचापि वा ॥

द्रुपदादिवेति वा स्नानं तर्पयेद्देवमानुषान् ।

इदञ्च तर्पणं स्नानाङ्गं । “तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितं”

इति ब्रह्माण्डपुराणस्मरणात् ।

बोधायनः ।

तपस्यमपामवगाहनं देवतास्तर्पयित्वा पितृतर्पणमनुतीर्थमप

उच्छिद्यत्तूजं वहन्तीरित्यथाणुदाहरन्ति ।

स्ववन्तीष्वनिरुद्धाम् त्रयोवर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वन् देवर्षिपितृतर्पणं ॥

षतुर्विंशतौ ।

स्नानस्यानन्तरन्तावत्तर्पयेत् पितृदेवताः ।

इदञ्च तर्पणं जलस्यैव कर्त्तव्यं । यदाह व्याघ्रः ।

नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयन्मूर्द्धमानसः ।

आगच्छन्तु मे पितरो गृहन्ते तान् जलाञ्जलीन् ॥

पितृणामम्बरस्थानामम्बस्थादक्षिणामुखः ।

त्रौस्तौन् जलाञ्जलीन् दद्याद्दक्षैरुत्तरान् बुध इति ॥

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य पित्रुद्देशेनाञ्जलिचयं देयं । ततो हस्तात्र-
मुद्धृत्य पितामहाद्देशेन, ततो गोमृद्गुमात्रमुद्धृत्य प्रपितामहाद्देशे-
नेति क्रमेणोच्चैरुत्तरत्वं ।

तदुक्तं गारुडपुराणे ।

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य हस्तमात्रं ततः परं ।

ततो गोशृङ्गमात्रञ्च पित्रादिभ्योजलं त्रिपेत् ।

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य तर्पयेद्देवमानुषान् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

माभिमात्रे जले स्थित्वा कुर्यात् स्नानाङ्गतर्पणं ।

देवानृषीन् पितृगणान् स्वपितृंश्चापि तर्पयेत् ॥

उद्धृतैरुदकैः स्नातो न कुर्यादन्यदा पुनः ।

स्नानाङ्गतर्पणं विद्वान् कदाचिन्नैव ह्यपयेत् ॥

अतो मध्याह्नस्नानेऽपि स्नानाङ्गतर्पणमभ्यस्येव कार्यं । न चापराह्नः पितृणामिति श्रुतेः कथं प्रातः पितृतर्पणमिति शङ्कनीयं । तथात्वे पूर्वाह्णे वै देवानामिति श्रुतेर्मध्यन्दिने स्नाने देवतर्पणं न स्यात् । न च मोभृदिति वाच्यं । “स्नानेषु चैव सर्वेषु तर्पयेत् पितृदेवताः । काम्ये नित्ये विशेषेण तत् प्रकुर्यात् प्रयत्नतः” इति व्यासस्मरणात् । अतः श्रुतिद्वयं तर्पणव्यतिरिक्तविषयमित्यवगन्तव्यं ।

किञ्च अकरणे दोषाऽपि वमिष्टेन दर्शितः ।

नास्तिक्यभावाद्यः स्नात्वा न तर्पयति वैपितृन् ।

पित्रन्ति देहनिःस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिन इति ॥

‘देहनिःस्त्रावः’ देहमलः ।

कथ्यपः ।

देवानृषीन् मनुष्यांश्च शूचिः पितृगणानपि ।

स्नातः सन्तर्पयेद्दिदांस्तदाधारा हि ते यतः ॥

एवं कृते फलमाह दत्तः ।

प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातःस्नायी मदा भवेत् ।

सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्वापोहति ॥

शौनकोऽपि ।

प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातःस्नायी मदा भवेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति प्रातःस्नानं ।

अथ मध्याह्नस्नानं ।

तत्र योगयाज्ञवल्क्यः ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं याज्ञवल्क्यस्य वै तदा ।

ऋषयः शंसितात्मानः पृच्छन्ति स्नाननिर्णयं ॥

स्नानमवर्तते मन्त्रैर्यन्त्रयोक्तं पुराणघ ।

तदाच्च विशेषेण स्नानस्य तु विधिं प्रभो ॥

तान् प्रष्टुवाच प्रीतात्मा याज्ञवल्क्योऽमितद्युतिः ।

शृणुष्वं वक्ष्यते स्नानं सर्वपापप्रणाशनं ॥

मृदादीनि समाहृत्य गत्वा शुद्धं जलाशयं ।

कुर्याद्दहरहः स्नानं प्रातर्मध्याह्नयोर्द्विजः ॥

सुमन्तुः ।

ततो मध्याह्नमस्ये पुनःस्नानं समाचरेत् ।

सूर्यस्य चाण्डपस्थानं जप-होमादिकं ततः ॥

वसिष्ठहारीतावपि ।

पवित्रपाण्डिरेकारः पार्श्वानभवन्वोक्तयन् ।

अरुग्दिवाचरेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः ॥

‘अरुक्’ रोगरहितः । अतोरोगिणा न स्नातव्यमित्युक्तं भवति ।

उक्तञ्च व्यासेन ।

स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णोऽपि निरामयः^(१) ।

न भुक्तालङ्कृतोरोगौ नाज्ञाताभिसि नाकुलः ॥

शङ्खः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्थन्तु तदिष्यते ।

मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं माध्यह्ने तु भविस्तरं ॥

पारस्करः ।

मृद्गोमय-कुश-तिलं समनस आदायोदकान्तङ्गत्वा शुचौ देशे
मंथ्याय पाणि-पादं यज्ञोपवीतञ्च प्रक्षाल्य शिखाम्बुद्धाचामेत् ।

स्कन्दपुराणे ।

प्रक्षालयेद्यज्ञसूत्रं मृद्गिरङ्गिः शनैः शनैः ।

मृगः ।

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्माद्यज्ञोपवीतकं ।

नोत्तारयेत्ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥

देहस्यमेव तत्क्षाल्यमुत्तार्यं न कदाचन ।

व्यासः ।

स्रल्लोङ्कारश्च गायत्रीं निबन्धीयाच्छिल्पां ततः ।

पवित्रपाणिरावम्य नाभिस्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥

बौधायनः ।

(१) निरामये इति ग० ।

अथ हस्तौ प्रक्ष्यान्य कमण्डलुं मृत्पिण्डञ्च परिगृह्य तौथं गत्वा
त्रि. पादौ प्रचालयेत् । चिरात्मानमथ ह्येके ब्रूते ग्नश्चानमापो देव-
मृहं गोष्ठं यत्र ब्राह्मणा अप्रचान्य पादौ तन्न प्रवेष्टव्यमिति ।
योगयाज्ञवल्क्यः ।

त्रिधा कृत्वा मृदं तान्, गोमयञ्च विचक्षणः ।

अधमोक्षममध्यानामङ्गानां चालनन्तु तैः ॥

भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् चालने मृदमङ्गरः ।

अद्भिर्मृद्भिश्च चरणी प्रचान्याचम्य वै शुचिः ॥

अत्र नाभेरूर्ध्वभागं दक्षिणहस्तनाधोभागं वामहस्तेन प्रचालयेत् ।
“धर्मविद्वृत्तिणं हस्तमधः शौचिन योजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं
न शोधयेत्” इति मृगुस्मरणात् ।

नन्दिपुराणे ।

आयुष्कामः शिरेःलेपं मृदा कूर्पाद्विजः पुग ।

श्रीकामः पादयोः शौचं मृदापूर्वं समाचरेत् ॥

मलशोधनं प्रकृत्य व्यासोऽपि ।

षड्भिः पादौ चतसृभिर्जङ्गा नाभि-कटौ त्रिभिः ।

मृदैकया शिरः चान्यं ततः कुर्यात् प्रमाज्जनं ॥

वमिष्ठोऽपि ।

मृदैकया शिरः चान्यं द्वाभ्यां नाभेःस्तथापरि ।

अथ तिसृभिः कायं पादौ षड्भिस्तथैव च ।

प्रचान्य सर्वकायन्तु द्विराचम्य यथाविधि ॥

पारस्करः ।

एकया तु शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभिं तथापरि ।
 मृद्भिस्तस्यैव कायं षड्भिः पायुं तथैव च ॥
 कटिवन्मूर्जङ्गाश्च पादौ च तिसृभिस्ततः ।
 तथा हस्तौ परिक्षाल्य द्विराचामेत् समाहितः ॥

अत्र यथास्वशास्त्रं व्यवस्था ।

मृदादिपरिमाणन्तु कूर्मपुराणे दर्शितं ।

मृत्तिका च समुद्दिष्टा त्वार्द्रामलकमात्रिका ।

गोमयस्य प्रमाणन्तु येनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥

एतच्च मलशोधनं तटे कार्यं ।

तथा च नृसिंहपुराणे ।

शुचौ देशे समभुक्ष्य स्थापयेत् कुश-मृत्तिलान् ।

मृत्तोयेन स्वकं देहं बहिः संशोधयेत्ततः ॥

यमः ।

मलम्वानं ततः कृत्वा आचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा ततोऽध्यात्वा दिवाकरं ॥

आचम्य द्विरिति शेषः । एतच्चाचमनमेकं पादञ्चलान्तर्निधाय कार्यं ।

यदुक्तं चतुर्विंशतिमते ।

स्थले जलस्य आचान्तो जलान्तस्तु स्थले शुचिः ।

पादौ स्थाप्योभयत्रैव ह्याचान्तः शुचिर्नामियादिति ॥

क्षानशाटीं तटे शोधयित्वादेमाचमनं कार्यं ।

मृत्तोयेन स्वकं देहं बहिरुदर्यं यत्रतः ।

क्षानशाटीञ्च संशोध्य कुर्यादाचमनं बुधः ॥

इति मरीचिस्ररणात् ।

उपवेशनाद्ययोग्यं च तीरे जानुभ्यामूर्द्धस्य तिष्ठतोऽप्याचमने न दोष इत्याह जातृकर्णः ।

ऊर्द्धजानुर्जले तिष्ठन्नाचान्तो न प्रदुष्यतीति ।

व्यास ।

शुचिर्भूत्वा शुचौ देशे उदकान्तं समाहितः ।

नित्यं त्रिगयमेत्प्राणांस्ततः स्वानमुपकसेत् ॥

‘शुचिर्भूत्वा’ मलशुद्धिं क्लृप्त्यर्थः । नित्यग्रहणान्मलशुद्धि-
प्राणायामौ स्वानादावावश्यकौ ।

प्राणायामस्वरूपमाह सम्बन्धः ।

प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतौः सप्त नित्यशः ।

गायत्रीं शिरसा साद्धं मनसा त्रिः पठेद्विजः ।

निगृह्य त्वात्मनः प्राणान् प्राणायामो विधीयते ॥

अत्र च प्रथमं नामिकायां वायोरापूरणं । ततः पूरितस्य वायो-
निश्चलीकरणं । ततस्त्रिंशत्पञ्चपः । तता रेचनक्रमेण पूरक-कुम्भ-
करेचकानुष्ठानं ।

तथाचोक्तं वसिष्ठेन ।

नामिकाकृष्ट उच्छ्रामो ध्यातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्चलयासो रिच्यमानस्तु रेचकः ॥

पूरकादिषु च स्थानविशेषं देवताविशेषध्यानमभिहितं तेनेव ।

नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितं ।

चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेण तु चिन्तयेत् ॥

कुम्भकेन हृदि स्थाने ध्यायेत्तु कमलामनं ।

ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं प्रजापतिं ॥

रेचकेणश्वरन्ध्यायेन्नलाटस्थं महेश्वरं ।

गुडुस्फटिकसङ्काशं निर्मलं पापनाशनमिति ॥

कूर्मपुराणे ।

ततो देशविशेषकालावयवाननुसृत्योपात्तदुरितक्षयार्थं मध्यन्दिन-
स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्पं कुर्यात् । “ततः उरुं हि राजा वरु-
णश्वकारेत्युदकप्रार्थनं कृत्वा “ये ते शतं वरुणेति प्रदक्षिणमुदकमावर्त्य
सुमित्रियान इत्यञ्जलिनादकमादाय दुर्मित्रियान इत्यनेन काम-
क्रोधादौ नृद्विश्योत्तरतः प्रक्षिपेत् ।

तदाह योगी ।

उरुं हीति तृचा तोयमुपस्थाय प्रदक्षिणं ।

आवर्त्तयेत्तदुदकं ये ते शतमिति तृचा ॥

सुमित्रियान इत्यञ्जलिमुद्धरेद्देवतं स्मरन् ।

दुर्मित्रियान इति देव्यं ध्यायंश्चापः प्रमेचयेत् ॥

अत्र मृदोभागद्वयं विधाय विधाकृतेन प्रथमभागेन पूर्वोक्तं
मलस्नानं विधायवशिष्टं भागं मृत्तिकास्नानार्थं “अथकाले इति
मन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामन्त्र च विधानतः ।

अश्वकाले रथकाले विष्णुकाले वसुन्धरे इति ॥

तदनन्तरम् ।

उद्धृतामि वराहेण कृष्णिन शतषाङ्गना ।
 मृत्तिके ब्रह्मदत्तामि काश्यपेनाभिमन्विता ॥
 मृत्तिके हन तत्सर्वं यन्मथा दृष्कृतं कृतं ।
 मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ।
 त्वया हतेन पापेन जौवामि शरदः शतम ॥

इत्यनेन ब्रह्माण्डपुराणोक्तेन मन्त्रेण मृदमुद्धृत्य “नमो मित्रस्य
 वरुणस्येत्यनयर्षा स्मृत्याय दर्शयित्वा ।

आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय ।

मृत्तिके त्वाङ्ग गृह्णामि प्रजया च धनेन च ॥

इत्यनेन कश्यपोक्तेन मन्त्रेण शिरःप्रभृतिगात्राणि त्रिभिष्य द्विराचमेत् ।

तदुक्तं शिवपुराणे ।

अशक्रान्त इति सृत्वा मन्त्रेणामन्त्र मृत्तिकां ।

उद्धरेदुद्धृतामीति मन्त्रेण मुममाहितः ॥

नमोमित्रस्येति ऋचा दर्शयित्वा च भानवे ।

आरुह्येति च गात्राणि समालभ्य द्विराचमेत् ॥

आह जमदग्निः ।

अशक्रान्तेति वै शुद्धां मृत्तिकामाहरेच्छक्रेणः ।

नमोमित्रस्येत्यादित्याय दर्शयेत् मृदौ करे ॥

गन्धद्वारामिति जप्या स्वान्यङ्गानि विलेपयेत् ।

अङ्गलेपने मन्त्रान्तरमाह योगी ।

आसभेत मृदाङ्गानि इदं विष्णुरिति कृत्वा ।

तथा ।

अङ्गिङ्गिश्च गात्राणि क्रमशस्त्वने जपेत् ।
 शीर्षाद्या नाभिमर्वाणि स्मरन् विष्णुमनामयम् ।
 कटि-वस्त्ररु-जङ्घे च चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ॥
 तथैव हस्तावाचस्य नमस्तुत्य जलं ततः ।
 यत्किञ्चेदमिति मन्त्रेण नमस्तेप्रयताञ्जलिः ॥

जमदग्निः ।

हिरण्यगृह्णं वरुणमित्यपोऽभिप्रपद्यते ।
 सुमित्र्या इत्यपः स्पृष्ट्वा दुर्मित्रास्तु वह्निःक्षिपेत् ॥
 यदपां क्रूरमित्यपस्त्रिरालोक्ष्य तु पाणिना ।

बोधायनः ।

अथापोभिप्रपद्यते ।

हिरण्यगृह्णं वरुणं प्रपद्ये तौघं मे देहि याचितः ।

यन्मया सुकममाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ।

यन्मे मनसा वाचा कर्मणा दध्कृतं कृतं ॥

तन्म इन्द्रोवरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु न इत्यथाञ्जलिना
 आप उपहन्ति सुमित्रियान आप आषधयः सन्त्विति तां दिशं निरु-
 क्षति यस्यामस्य दिशि देव्यो भविष्यति दुर्मित्रास्तस्मै भृत्यासुः
 योम्नां द्वेष्टि यश्च वयं द्विष्य इत्यथाप उपस्पृश्य त्रिःप्रदक्षिणमुदक-
 मात्रक्षयति यदपां क्रूरं यदमेधं यदशान्तं तदपगच्छतामिति ।

मत्स्यपुराणे ।

अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।

तौर्थं कल्प्यं द्विहस्तश्च चतुर्हस्तं समन्ततः ॥

दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः ।
 तीर्थन्तु कल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
 ॐ नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ।
 चतुर्हस्तममायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥
 प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ।
 विष्णोः पादप्रसृतामि वैष्णवौ विष्णुदेवता ॥
 चाहि न स्वेनमस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकान् ।
 तिस्रः कोट्योर्द्व्युकोटिस्य तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥
 दिवि भुव्यन्तरौते च तानि ते देवि जाह्नवि ।
 नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ॥
 दत्ता पृथ्वी च विद्महा विश्वकाया शितामृता ।
 विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रमाधनी^(१) ॥
 क्षमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ।
 एतानि पुण्यनामानि^(२) स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।
 भवेत्सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥

तथा गङ्गावाक्यमपि ।

नन्दिनी नलिनी मौता मालती च महायणा ।
 विष्णुपादार्यमधूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी ॥
 द्वादशैतानि नामानि यत्र यत्र जलाश्रये ।

(१) लोप्रसादनीति ग० ।

(२) गङ्गानामानीति ख० ।

स्नानोद्यतः स्मरेन्नित्यं तस्य तत्र भवाम्यहं ॥

वसिष्ठः ।

कृत्स्नं मार्जनं मन्दैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः ।

इहैव देवीरमृतं पारावर्धस्यरादिषु ।

ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेदुधः ॥

व्यासः ।

कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च ।

तीर्थान्येतानि सर्वाणि स्नानकाले भवन्तु मे ॥

एतत्सर्वं कृत्रिमेष्वेव जलेषु कर्त्तव्यं । “गङ्गादिपुण्यतीर्था-
कृत्रिमादिषु संस्मरेदिति” योगयाज्ञवल्क्यस्मरणात् ।

यत्र स्थाने तु यत्तीर्थं नदी पुण्यतमा च या ।

तां ध्यायन्मनसा स्नायादन्यत्रेष्टविचिन्तनम् ॥

इत्यकृत्रिषु तत्तीर्थध्यानस्यैव भृगुणा स्मृतत्वात् न नदीषु नदीं
ब्रूयादिति तीर्थं तीर्थान्तरस्मरणनिषेधाच्च । एवं तीर्थान्यावाह्य स्व-
प्नास्त्रोक्तेन^(१) विधिना स्नायात् ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

उदुक्तममिति विश्वेनज्जलं प्राङ्मुखः शुचिः ।

येन देवाः पवित्रेति कुर्यादालम्बनं त्रिभिः ॥

महाव्याहृतिभिः पश्चादाचामेत् प्रथतोऽपि सन् ।

भास्कराभिसुखो मञ्जुदापो अस्मानिति तृचा ॥

जमदग्निः ।

(१) स्वप्नास्त्रोक्तेनेति ग० ।

आदित्याभिमुखोमञ्जेदापो अस्मान्निति त्पुषा ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आपो अस्मान्निति ह्युक्ता भास्कराभिमुखः स्थितः ।

इदं विष्णुर्जपित्वा च प्रतिस्त्रोतो निमज्जति ॥

आपस्तम्बः ।

अनैरपोभ्युपेयादनभिन्नस्रभिमुखादित्यमुदरुमुपस्पृशेदिति सव्यं-
चादकोपस्पर्शनविधिः ।

आदित्याभिमुखत्वञ्च स्यात्त्रोदकविषयं ।

तथा च नरसिंहपुराणे ।

नद्यां स्वत्सु च स्नायात् प्रतिस्त्रोतःस्थितो द्विजः ।

तडागादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं ज्ञानमाचरेत् ॥

वामनपुराणे ।

श्रोतसोऽभिमुखोमञ्जेदापाः प्रवहन्ति वै ।

स्यावरेषु च तोयेषु आदित्याभिमुखः सदेति ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ततोऽत्रघृक्ष गात्राणि निमज्जोन्मज्ज वै पुनः ।

आचम्य गोमयेनापि मानसोक्त्वा समासभेत् ॥

अत्राचमनमन्त्रमाह जमदग्निः ।

मध्यन्दिने य आचामेन्मन्त्रेणापः पुनस्त्विति ।

अग्निश्च मे च सायञ्च प्रातः सूर्यश्च मे इति ॥

एतच्चाचमनं तीरमागत्य कर्ष्यं ।

तदाह बौधायनः ।

अपु, निमज्जोन्मज्ज नापु, मतः प्रणयं विद्यते न वामसः पन्थूलनं
 नोपस्यर्शनं यद्युपरुद्धाः स्युः नोपतिष्ठते नमोऽग्नयेऽम्नमते नम इन्द्राय
 नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽङ्ग इत्युत्तीर्याचम्याचान्तः पुनरा-
 चामेत् । आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वीं पूता पुनातु मां । पुनातु
 ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पूनातु मां । यदुच्छिष्टमभोज्यं वा यदा दुस्वरितं
 मम सर्वं पुनन्तु मामापोऽसताञ्च प्रतिग्रहं स्वाहेति । गोमयं भानवे
 प्रदद्यां मानस्तोक इत्यनेन,

अयमयश्चरन्तीनामोषधीनां रमं वने ।

तामां षष्ठभपञ्चीनां पवित्रं कायशोधनं ।

त्वमेव रोगान् शोकांश्च पापं मे हर गोमय ॥

अनेन वा शिरःप्रसृतिगात्राणि स्निग्धेत् ।

तदाह त्रिष्णुः ।

अयमयमिति स्मृत्वा मानस्तोकेन वा पुनः ।

गोमयेर्लेपयेत् प्राज्ञः सोदकैर्भानुदर्शितैः ।

वसिष्ठः ।

पुनश्च गोमयेनैव अयमयमिति ब्रुवन् ।

अथापामार्ग-दूर्वाभ्यां मार्जनं ।

तदाह त्रिष्णुः ।

अपास्तमित्यपामार्गं दूर्वां काण्डादिति स्मरन् ।

द्विस्त्रिकैकमादाय मार्जयेत्कुसमाहितः ।

वसिष्ठः ।

काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपसृशेत् ।

दूर्व्येति शेषः । काण्डाक्काण्डादित्यादिरेकः, पात्रतेन प्रतनो-
षीति द्वितीयो मन्त्रः ।

बौधायनः ।

पवित्रे कृत्वाङ्गमार्जनं आपोऽह्वामथोभुव इति तिसृभिः, हिरण्य-
वर्णाः ऋचयः पावका इति चतसृभिः । पवमानः सुवर्जन इत्यनु-
वाकेनेति ।

वशिष्टः ।

ततो महाव्याहृतिभिर्गायत्र्या वाभिमन्त्रयेत् ।

आपोऽह्वदमापस्य द्रुपदादिव इत्यपि ॥

तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानोभिरन्तः ।

ततोऽर्कमीक्ष्य सोद्धारं निमज्ज्यान्कर्जले बुधः ॥

जमदग्निः ।

सुरभिमत्याप्लिङ्गाभिः प्रोलयेत् कुङ्कपाणिना ।

हिरण्यवर्णयाभिश्च पावमानोभिरैव च ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ततोऽभिषिच्य मन्त्रैस्तु वारुणैश्च यथाक्रम ५

इमं मे वरुण इत्यृगभ्यां तन्नः मत्वं न इत्यपि ॥

माप उदत्तममिति मुञ्चत्ववभृयेति च ।

अभिषिच्य तदात्मानं निमज्जाचस्य वै पुनः ॥

ततः सायैः प्रादेशमार्षैस्त्रिभिरगर्भैः कुण्डोभरारभ्य मुखप्राद-
क्षिण्येनापां मध्ये स्थितः प्रतिमन्त्रं मार्जनं कुर्यात् ।

तदाह योगो ।

दर्भैस्तु पात्रयेन्मन्त्रैरव्यङ्गैः पावनैः शुभैः ।
 आपोर्हिष्ठेति तिसृभिरिदमापोहविश्रुतीः ॥
 देवीराप इति द्वाभ्यामापोदेवौरितितृचा ।
 द्रुपदादिव इत्यृचः शस्त्रादेवौरपां रमं ॥
 आपोदेवैः पावमान्यः पुनन्वाद्यास्तृचो नव ।
 चित्पतिर्मेति च शनैः पाव्यात्मानं समाहितः ॥
 हिरण्यवर्णः इति च पावमान्यस्तथापराः ।
 तरत्समाः शुद्धवतीः पवित्राण्यपि शक्तिः ॥
 वारुण्यश्च षट्चः सूक्तं शक्तिः सम्प्रयोजयेत् ।
 जलमध्ये स्थितो विप्रः शुद्धभावो हरिं स्मरेत् ॥
 ॐकारेण व्याहृतिभिर्गीयव्या तु समाहितः ।
 आदावन्ते च कुर्वीत अभिषेकं यथाक्रमं ।
 अपां मध्स्थितस्यैवं मार्जनञ्च विधीयते ॥

विष्णुः ।

मृत्तोयैः हतमलापकर्षणोऽप्सु निमज्ज्योपसृश्यापोहिष्ठेति तिसृ-
 भिरिष्टवर्णेति चतसृभिरिदमापः प्रवहतेति च तीर्थमभिमन्त्रयेत् ।
 ततोऽप्सु निमग्नः त्रिरघमर्षणं जपेत् । तद्विष्णोः परमं पदमिति वा
 द्रुपदां सावित्रीं वा दुञ्चते मन इत्यनुवाकं पुरुषसूक्तं वा ।

पैठीनसिः ।

हिरण्यवर्णा इति सूक्तेन स्नात्वा शौचं कृत्वा अपां मध्ये चीन्
 प्राणायामान् कुर्यात् ।

जमदग्निः ।

स्यतश्चेत्येतदपस्वस्तस्त्रिःपठेदघमर्षणं ।

यथाश्रमेधेवभृथस्तथा स्नानेऽघमर्षणं ॥

अन्तर्जल इत्यनुवृत्तौ वशिष्ठः ।

प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं वाघमर्षणं ।

यथोक्तैः चोभितस्त्रैस्तु मञ्जेत् त्रिर्दण्डवत्ततः ॥

यथोक्तैर्वाद्योरादान-रोधोत्सर्गरूपैरित्यर्थः ।

बौधायनः ।

मार्जयित्वान्तर्जलगतोऽघमर्षणेन चीन् प्राणायामान् धारयित्वेति ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

अन्तर्जले जपेन्मन्त्रं त्रिःशतस्त्रघमर्षणं ।

द्रुपदां वा त्रिरभ्यसेत् आपङ्गौरिति वा तृचं ॥

संमः शुचिषदित्यृचं त्रिरावर्त्य जपेदथ ।

अन्यानि चैव सृक्कानि स्मार्तदृष्टान्यनस्मरेत् ॥

सव्याहृतिं सप्रणवाङ्गायत्रीं त्रिर्जपेदथ ।

आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययं ॥

विष्णोरायतनं द्वापः स द्वापां पतिरुच्यते ।

तस्यैव सूत्रवद्यैतास्तस्मान्नं द्वाप्सु संस्मरेत् ॥

नरादापः प्रसृता वै तेन नारा इति स्मृताः ।

ता एवाभ्यायनं द्वापस्तस्मान्मारायणः स्मृतः ॥

यो हि व्रतानां वेदानां यमस्य नियमस्य च ।

भोक्तारं यज्ञतपमां ध्यायिनां ध्यानमेव च ॥

ध्यायेन्मारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।

प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् ॥
 प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवत्यध्वरेषु यत् ।
 स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मञ्जुदम्प, पुनः पुनः ।
 गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै ॥

बृहस्पतिः ।

द्रुपदादिव योमन्त्रो वेदे वाजमनेयके ।
 अन्तर्जले त्रिरावर्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विश्वामित्रः ।

द्रुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
 अन्तर्जले त्रिरावर्त्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

व्यासोऽपि ।

द्रुपदा नाम गायत्री ब्राह्मी वाजमनेयके ।
 सकृदन्तर्जले जप्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

द्रुपदां प्रकृत्य कूर्मपुराणे ।

अपः पाणौ समादाय जप्त्वा वै मार्जने कृते ।
 विन्यस्य मूर्द्ध्नि तत्तोयं मुच्यते सर्वपातकैः ॥

भृगुः ।

अपः पाणौ समादाय त्रिःपठेद्द्रुपदामृचं ॥
 तत्तोयं मूर्द्ध्नि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

व्यासः ।

अन्तर्जले त्रिरावर्त्य सावित्रीं प्रयतस्तथा ।

मुच्यते पातकैः सर्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत् ॥

हारौतोऽपि ।

जुम्बका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।

अन्तर्जले सकृज्जप्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

जुम्बकाय स्वाहा इति मन्त्रः ।

सुमन्तुरपि ।

मातरभगिनीं गत्वा मातृस्मारं श्लुषां मस्वीं वान्यद्वागम्यागमनं
कृत्वा अघमर्षणसूक्तमन्तर्जले त्रिगवर्त्यं तदेतस्मात् पूतो भवति ।

हारौतोऽपि ।

आपङ्गोः पृथ्विरक्रमीदित्येतामृचन्त्रिन्तर्जले अपन् सर्वस्मात्पापात्
प्रमुच्यते । इमः शुचिषदित्येतामृचन्त्रिन्तर्जले अपन् सर्वस्मात्पापात्
प्रमुच्यत इति ।

गौतमोऽपि ।

अपि वा गायत्रीं पच्छोर्द्ध्वंशः सर्वामिति त्रिन्तर्जले पठन्
सर्वस्मात्पापात् प्रमुच्यत इति ।

दत्तः

मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः ।

उपम्यानं जपः पश्चात् सावित्रीजप उच्यते ॥

शाश्यायनगृह्यं ।

सवस्तोऽहरहरा प्रथेतामुत्थात्युदकोन्यदस्तमाच्छादयेत् ।

अत्रापि जलमध्ये स्नानाङ्गतर्पणं विधेयं । असामर्थ्यं तु पूर्वोक्तेन
प्रकारेण संक्षेपस्नानं कर्तव्यं ।

वशिष्टः ।

योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राम्भसि द्विजः ।
 स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थेषु द्विगुणं फलं ॥
 मनोवाक्कर्मभिरपि यत्पापं कुरुते तु सः ।
 नाशमायाति तत्सर्वमामपात्रमिवाभ्रमा ॥

शङ्खः ।

अनेन विधिना स्नातः पुण्यं फलमुपाश्रुते ।
 इति मध्याह्नस्नानं ।
 अथ क्रियास्नानं ।

तत्राह शङ्खः ।

क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकं ।
 मृद्भिरङ्गिषु कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥
 जले निमग्नस्त्रन्मज्ज्य उपस्पृश्य यथाविधि ।
 तीर्थस्थावाहनं कुर्यात् तत् प्रवक्ष्याम्यतः परं ॥
 प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितं ।
 याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापानुपत्तये ॥
 तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनं ।
 सान्निध्यमस्मिन् स्वे तोये भजताम्बुदनुषहात् ॥
 रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुषदस्त्वहं ।
 सर्वानप्सुषदस्यैव प्रपद्ये प्रणतः स्मितः ॥
 देवमप्सुषदं वक्रिं प्रपद्येऽघनिषूदनं ।
 आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये शरणं तथा ॥

रुद्राश्चाग्निश्च सर्पाश्च वरुणश्चाप एव च ॥
 शमयन्वाग्ने मे पापं पुनन्तु च मदा मम ।
 इत्येवमुक्त्वा कर्तव्यं ततः समार्जनं कुशैः ॥
 आपोहिष्ठेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ।
 हिरण्यवर्ण्य इति च ऋषिश्चतसृभिस्यथा ॥
 शन्नोदेवीति च तथा शन्न आपस्तथैव च ।
 इदमापः प्रवहते तथा मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 एवं समार्जनं कृत्वा छन्द आर्षं मदीवतं ।
 अघमर्षणस्य संस्मरेत् प्रयतः मदा ॥
 छन्द आनुष्टुभं तस्य ऋषियंवाघमर्षणः ।
 देवता भाववृत्तश्च पापघ्नस्य प्रकीर्त्तिता ॥
 ततोऽस्मिन्निमज्जंस्तु त्रिःपटेदघमर्षणं ।
 यथाश्रमेधः क्रतुराट् सर्वपापप्रनोदनः^(१) ॥
 तथाघमर्षणं सुक्तं सर्वपापापनोदनं ।
 प्रपद्यान्मूर्द्धनि तथा व्याहृतीभिर्जलं ततः ॥
 अनेन विधिना खाला अमेधे स्नानवामसौ^(१) ।
 परिवर्त्तितवामाश्च तीर्थतौर उपसृजेत् ॥

इति क्रियास्नानं ।

अथ जलादुत्तीर्णस्य कृत्यं ।

तत्राह बौधायनः ।

उत्तीर्थं वासः पीडयित्वा प्रक्षालितोपवातान्यक्रिष्टानि वासंभि

(१) सर्वपापापलेपन इति ख० ।

परिधायाप आचम्य दर्भेऽध्यासीनेदर्भाभ्यारयमाणः प्राङ्मुखः सावित्रीं
सहस्रकृत्वः आवर्त्तयेत् ।

‘प्रक्षालितोपवातानि’ प्रक्षालनानन्तरं शुष्काणि ।

अत्र व्यासः ।

पीडनात् पूर्वमसंस्कृतप्रमीतोद्देशेन स्थले जलाञ्जलिर्देयः ।

इत्युक्तं पद्मपुराणे ।

प्राचीनावीतमयुक्तः कुशपाणिः तिलैः सह ।

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याञ्जलाञ्जलिं ॥

प्रेक्ष्यमाणोदिशं याम्यां मन्त्रेणानेन यत्नतः ।

असंस्कृतप्रमीता ये गोत्रजा दुर्गतिङ्गताः ।

तेषां हि दत्तमच्यमिदममु तिलोदकं ॥

व्यासोऽपि ।

असंस्कृतप्रमीतानामेकमेवावटे क्षिपेत् ।

अनग्निदग्धा ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु तत्रा यान्तु पराङ्गतिं ॥

म चायञ्जलाञ्जलिर्जलस्यैव स्थले प्रक्षेपणीयः । यतोऽन्यथाकरणे

दोषमाह समन्तुः ।

जलार्द्रवामाः स्थलगो यः प्रदद्याञ्जलाञ्जलिं ।

वस्त्रनिश्च्योतनं प्रेता अपवार्यं पिवन्ति ते ॥

‘अपवार्यं’ जलाञ्जलिं तद्विज्ञेत्यर्थः ।

वस्त्रोदकस्त्रावणार्थञ्च किञ्चिच्छाखं तटे स्यात्तव्यं ।

तदाह भरद्वाजः ।

वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृता दासवर्गिणः ।

किञ्चित्कालं स्थितस्तस्माज्जलं भूमौ निपातयेत् ॥

ततः स्नानवस्त्रं निष्पीडयेत् ।

पुलस्त्यः ।

कृत्वा तर्पणमेवम् समुत्तीर्य जलाशयात् ।

पीडयेत्स्नानश्राटीन्, तट एव विचक्षणः ॥

तट एव निष्पीडयेदित्यत्र हेतुरूपा वायुपुराणे ।

वस्त्रनिष्पीडितं तोयं श्राद्धे चोष्णमग्निना ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥

जलमध्यनिष्पीडने निषेध उक्तो मारदीयपुराणे ।

जलमध्ये तु यः कश्चिद् ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

निष्पीडयति वस्त्रं तत् स्नानं तस्य दद्या भवेत् ॥

कृत्वा तर्पणमितिवचनात् पूर्वं वस्त्रनिष्पीडनं न कुर्यात् ।

तदाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

यावद्देवानृषींश्चैत्रं पितृंश्चैत्रं न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो न सोदके ॥

येन वस्त्रेण स्नातस्तन्न पीडयेत् ।

निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रम् तर्पणात् ॥

निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवैः सहर्षिभिः ।

पराशरः ।

निराशाः पितरो यान्ति वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणं ॥

देवताः पितरश्चेत्यनुवृत्तौ श्रातातपः ।

निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्न पीडयेद्दस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणं ॥

शङ्खः ।

उदकस्याप्रदानाद्धि स्नानश्राटीं न पीडयेत् ।

विष्णुः ।

अकृत्वा देवपितृतर्पणं स्नानश्राटीं न पीडयेत् ।

वस्त्रनिष्पीडने प्रकारमाह सुमन्तुः ।

दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन् प्राचीनावीतवानपि ।

वेष्टयन्नपमयेन स्नानवस्त्रन्तु पीडयेत् ॥

अत्र मन्त्रमाह कार्ष्णाजिनिः ।

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनेादकं ॥

वस्त्रनिष्पीडनानन्तरमाचमनं कर्त्तव्यं इत्याह स एव ।

स्नानवस्त्रं ततः पीड्य पुनराचमनञ्चरेदिति ।

एतच्चाचमनं केवलं स्थलस्थितेन कर्त्तव्यं ।

यदाह हारीतः ।

जलाद्र्वासा स्थलगो य आचामेन्नराधमः ।

वस्त्रनिष्क्रोतनं तस्य पिवन्ति पितरोऽऽशुचि ॥

तस्मादेकं जलस्थान्तः पादमेकं स्थले तथा ।

कृत्वाचामन् विधागञ्चः पूतो भवति मान्यथा ॥

पैठीनधिरपि ।

अन्तरुदक आचान्तोऽन्तः शुद्धो भवति । बहिरुदक आचान्तो-
बहिरेव शुद्धः स्यात् । तस्मादन्तरेकं बहिरुदकं कृत्वा पादमाच-
मेत्सर्वत्र शुद्धो भवति ।
मत्स्यपुराणे ।

एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य तु विधानतः ।

उत्थाय वामभी शुद्धे शुक्ले तु परिधाय वै ॥

द्विराचमेदिति शेषः ।

तथा च व्याघ्रः ।

ततोऽवस्त्वदयं शुद्धं गृहीत्वा द्विरुपस्पृशेत् ।

वसिष्ठोऽपि ।

प्राग्बोदन्वा शुची देशे उपविश्य द्विराचमेत् ।

वस्त्रपरिधानाचमनयोर्मध्ये अङ्गादिशाधनं कर्त्तव्यं ।

तथा च जाबालपराशरौ ।

स्नात्वा निवस्य वामोऽन्यच्छ्रोत्रे शोष्ये मृदस्नमा ।

अपविचोक्तते ते हि कौपीनास्नानवाग्निना ॥

अत्रापविचोक्त इति हेतुविधानात् अङ्गाद्गृहणमपविचोक्तता-
ङ्गोपलक्षणार्थं ।

अतएव योगयाज्ञवल्क्यः ।

स्नात्वा वामभी धीते अश्लिष्टे परिधाय च ।

प्रचान्धोऽहं मृदाङ्गिषु हस्तौ प्रचालयेत्ततः ॥

स्नानार्द्रवामाय विष्णुचोत्सर्गं न कुर्यात् ।

तथा च लिङ्गपुराणे ।

स्नानं कृत्वाऽवामास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनस्नानेन शुद्ध्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अवमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः ।

न च निर्द्दुनुयात् केशान् वामश्चैव न निर्द्दुनेत् ॥

अत्र हेतुमाह व्यासः ।

तिम्बः कोट्योर्द्दुकोटिश्च यावन्त्यङ्गरुहाणि वै ।

स्ववन्ति सर्वतौर्यानि तस्मान्न परिमार्जयेत् ॥

गोभिलोऽपि ।

पिवन्ति शिरसो देवाः पिवन्ति पितरो मुखात् ।

मध्यतः सर्वगन्धर्वा अधस्तात्सर्वजन्तवः ।

तस्मान्नोयं नावमृज्यात् स्नानशाश्या न पाणिना ॥

त्रिष्णुपुराणे ।

स्नातो न मार्जयेद्गङ्गं स्नानशाश्या न पाणिना ।

स्नानशाश्याति विशेषग्रहणात् वस्त्रान्तरेण मार्जनमनुमतमिति केचित् ।

मनुः ।

शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।

लघुहारीतः ।

स्नानं कृत्वा तु यः कश्चित् पुष्यं गृह्णाति वै दित्रः ।

देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मी स्यात् स च दाहवत् ॥

विष्णुः ।

स्नातः शिरो नावधुनयात् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेन्न तैलं स्पृशेन्ना-

प्रचामितं पूर्वधृतं वासोविधृयात् । न स्त्रेष्वाङ्गजपतितैः सह मन्ना-
षणं कुर्यात् ।

व्यासः ।

न चानुलिम्बेदस्त्रात्वा वासोवापि न मिधुनेत् ।

आर्द्र एव तु वासांसि स्त्रात्वा सेवेत मानवः ॥

हारीतः ।

स्त्रात्वा न गात्रमवमृज्यात् न शिरो विधुन्यात् न वासो विधु-
न्यात् नोत्तरीयविपर्यासं कुर्यात् ।

व्याभवमिष्टौ ।

नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्याधस्त्यमम्बरं ।

नान्तर्वासो विना जातु विवसेदसनं बुधः ॥

आचमनानन्तरं तीर्थमृदादितिलकं विधाय यथाशक्ति गायत्र्या-
दिजपं कुर्यात् ।

तथा च भविष्यत्पुराणे ।

धैतवस्त्वयुगं ऋक् पञ्चिधाय समाहितः ।

उरू जपे च संशोध्य परिचान्य तथा करौ न

द्विराचम्य कुशाभीनः सावित्रीजपमाचरेत्

अन्यानि पुण्यरूपाणि मन्त्रांश्च नियतो जपेत् ॥

इति जलोत्तरीणहृत्यं ।

अथ परिधेयवस्त्राणि ।

तत्राह भृगुः ।

ब्राह्मणस्य मितं वस्त्रं नृपतेरक्तमुत्सृज्यं ।

पीतं वैश्वस्य शूद्रस्य नीलं मन्वदिव्यते ॥

‘उल्लवणं’ निविडुरक्तं, तच्च धातुरक्तमेव ।

न वेष्टितशिराः कृष्णकषायवामा वा देवपितृकार्याणि वा कुर्या-
दित्युशनमा कषायरक्तस्य निषेधस्मरणात्-“अहतं धातुरक्तञ्च तत्पवि-
चमितिस्थितिः” इति तस्यानुग्रहस्मरणाच्च ।

अनेनैवाभिप्रायेण गौतमोऽपि ।

न रक्तमुल्लवणमन्यधृतञ्च वामोविभ्रयादिति ।

अहतलक्षणमुक्तमाह्लादनप्रकरणे ॥

अत्र विशेषमाह देवलः ।

स्वयन्धीतेन कर्त्तव्याः क्रिया धर्मा विपश्चिता ।

न तु नेजकधीतेन नाहतेन च कर्त्तव्यम् ॥

‘अहतेन’ अधीतेन, तत्राप्यहतशब्दप्रयोगात् ।

यथोक्तं मत्स्यतपसा ।

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वामः स्वयभुवा ।

शप्तान्तन्माङ्गलिकेषु तावत्कालं न सर्व्वदा ॥

‘माङ्गलिक्यं’ विवाहादि ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

अन्यदेव भवेद्वामः शयनीये नराधिप ।

अन्यद्रथ्यासु देवानाम्पूजायामन्यदेव हि ।

अन्यच्च लोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने ॥

वौषाधनः ।

उत्तरं वामः कर्त्तव्यं पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।

स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भुक्ताचमनयोस्तथा ॥

‘उत्सर्गः’ सूत्रादेः, ‘भुक्तं’ भोजनं ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

स्नानं दानं जपं होमं स्वाध्यायं पितृतर्पणं ।

नैकवस्त्रोद्विजः कुर्याच्छ्राद्धभोजनमत्क्रियाः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

• न दान-जप-होमेषु श्राद्धाध्ययनकर्मसु ।

एकवस्त्रः प्रवर्त्तत द्विजवाचनके तथा ।

‘द्विजवाचनकं’ पुण्ड्राहवाचनं ।

विष्णुपुराणे ।

होम-देवार्चनाद्यस्तु द्विजानां वाचनं तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तत द्विजो नाचमने जपे ॥

गोभिलः ।

एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्विवर्त्तनं ।

न चार्चयेद्विजान्नान्यं कुर्यादेवविधो नरः ॥

एकवस्त्रस्य लक्षणमाह स एव ।

मथ्यादंमात्परिभ्रष्टकटिदेशधृताम्बरः ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्यात देवेषु पित्र्यं च वर्जयेत् ॥

मथ्यात् स्कन्धात् परिनुप्रं कटिदेशधृतं अम्बरं यस्य स तथोक्तः ।

एवं द्वितीयवाचोविहीनस्यापि वेदितव्यं ।

श्रौतं स्नात्तं तथा कर्म न नम्रश्चिन्तयंदपोति ॥

विष्णुपुराणे नम्रलक्षणमुक्तं ।

आह जातृकर्णः ।

स्वाध्याये तु जपे चैव दाम-होमार्चने तथा ।

बध्नीयान्नासुरीं कर्त्ता दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

परिधानाद्दहिःकक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ॥

अथ वासःपरिधाने पारस्करेण मन्त्रोदर्शितः ।

परिधान्यै यशोधास्यै दीर्घायुष्टाय जग्दष्टिग्मि

शतञ्च जौवामि श्वरदः पुरीचौरायस्योषमभिमन्व्यपिष्यत इति ।

तथोक्तरीयेऽपि ।

यशसा मा द्यात्रापृथिवी यशसेन्द्राष्टहस्यती यशोभगश्च मा
विदद्दुयशो मा प्रति-पद्यतामिति ।

एतच्च मन्त्रद्वयं नववस्त्रपरिधाने पठितव्यं । वासःक्षत्रोपानहस्या-
पूर्वाणि चेन्मन्त्र इति तेनैवोक्तत्वात् ।

अथ वर्ज्यान्याह शृगुः ।

न रक्तमुत्सृज्यं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

दम्बाहीनं मलाक्तञ्च वर्जयेत् कुम्भितं बुधः ॥

जातृकर्णः ।

कषायं कृष्णावस्त्रं वा मलिनं केशदूषितं ।

द्विप्रायश्चोपवस्त्रञ्च कुम्भितं धर्मतो विदुः ॥

अथच मलिनवासोनिषेधः सति सामर्थ्यं ।

अदाह गौतमः ।

सति त्रिभवे न जीर्णमलवासाः स्यादिति ।

तन्नामुकल्पमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ।
कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वै भवेत् ॥

गृह्णीयादिति शेषः ।

‘कुतपः’ पार्वतीयाजरोमनिर्मितकम्बलः ।

विश्वामित्रोऽपि ।

यज्ञोपवीते दे धार्य्यं औते स्मार्त्तं च कर्मणि ।

• तृतीयमुत्तरीयञ्च वस्त्राभावे तदिष्यते ॥

उत्तरीयलक्षणमाह जातुकर्णः ।

वस्त्रोत्तरीयाभावे लोकाङ्गुलं द्वाङ्गुलं अङ्गुलस्यतुरङ्गुलं वा सूक्ष्-
रेव कृतं परिमण्डलान्दत्तरीयं कुर्यादिति ।

इति परिधेयापरिधेयवस्त्राणि ।

अथ तर्पणं । तत्र कालदेशौ तावत् ।

आह श्वातातपः ।

तर्पणन्तु ततः कुर्यात् प्रत्यहं श्वातको द्विजः ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

स्नात्वा देवान् पितृंश्चैव तर्पयेदर्षयेतथा ।

व्यासः ।

तर्पणं द्वित्रिधं प्राङ्मुनयः शंसितप्रताः ।

एकं जले स्थितः कुर्यादपरन्तु स्थले स्थितः ॥

अनयोर्व्यवस्थामाह विष्णुः ।

स्नातस्नार्द्रवामा देव-पितृतर्पणमश्वःश्च एव कुर्यात् परिवर्त्तित-
वापाश्च तीर्थतोरमुत्तरीयं ।

हारीतोऽपि ।

आर्द्रवामा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं ।

शुष्कवामा स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं ॥

जले स्थिति शेषः ।

उक्तव्यवस्थातिक्रमे दोषमाह लिखितः ।

शुष्केणान्तर्जले चैव बहिरप्यार्द्रवाममा ॥

स्नानं दानं जपोहोमो निष्कलं पितृतर्पणं ।

स्नानं ब्राह्मं । अतएव हारीतः ।

ब्राह्मं स्नानं तथा दानं देवता-पितृतर्पणं ।

जलमध्ये तु कूर्वाणः शुष्कत्वोऽतिदृश्यति ॥

मार्कण्डेयः ।

नार्द्रवामा स्थले स्थित्वा बुधस्तर्पणमाचरेत् ।

जानुद्वयजलस्योवा विगलस्नानशाटकः ॥

मरुचिः ।

स्नानाङ्गमेव कुर्वीत तर्पणं मल्लिस्मितः ।

स्नानाङ्गादितरत् कुर्यान्मध्याह्ने स्थले एव तु ॥

मध्याह्नेस्नानानन्तरं जपविधिमभिधाय मत्स्यव्रतः ।

जपानेन विधानेन देवर्षि-पितृतर्पणं ।

स्वशाखाविहितं कुर्यात् स्नानाङ्गं प्रथमेव हि ॥

वसिष्ठोऽपि ।

स्रक्क्षामाथर्ववेदोक्तान् जपेन्मन्त्रान् यजूंषि च ।

जापित्वैवं ततः कुर्याद्द्विवर्षि-पितृतर्पणं ॥

यत्तु योगयाज्ञवल्क्येन ।

जपेद्देदादिमेकायस्तटे बद्धाञ्जलिः शनैः ।

ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धयै ब्रह्मविद्यामथापि वा ।

अथवा वा प्रणवं शक्त्या ततस्तर्पणमाचरेदिति ॥

ब्रह्मयज्ञानन्तर्यमुक्तं तत्रातराहतेरनन्तरं ब्रह्मयज्ञाकरणविषयं तथापि
तस्य विधानात् । तथा च बृहस्पतिः ।

मचार्याक्तर्पणात्कार्यः पश्चादा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावमाने वा नान्यदा त्वनिमित्तत इति ॥

यदा तु स्यले स्थितस्तर्पणं कुर्यात् तदा तर्पणोदकमुदकमध्ये न
निक्षिपेदित्याह विष्णुः ।

स्यले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेद्ददकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्वारि पितृणां तन्निरर्थकं ॥

स्यलतर्पणमेव प्रकृत्याह गोभिलः ।

नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तायं यन्न भूमौ प्रदीयते ॥

अतः स्यलस्येन भूमावेव देयमित्यभिप्रायः ।

शङ्खोऽपि ।

उदके नोदकं कुर्यात्पितृभ्यस्तु कदाचन ।

उच्चार्य तु गुचौ देशे कुर्याद्ददकतर्पणमिति ॥

अत्र विशेषमाह हारीतः ।

वसित्वा वसनं गुक्तं स्यले विसीर्षबर्हिषि ।

त्रिधिशस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रे तु कदाचन ॥

पात्राद्वा जलमादाय ग्नुभे पात्रान्तरे त्रिपेत् ।
जलपूर्णोऽथवा गर्त्ते न स्थलेषु विवर्द्धेषु ॥

पात्रञ्चात्र पितामहेनोक्तं ।

हेम-रूप्यमयं कार्यं तास्र-कांस्यममुद्भवं ।

पितृणां तर्पणे पात्रं मृन्मयन्तु पगित्यजेदिति ॥

परिस्तरणविशेषो योगयाज्ञवल्क्येन दर्शितः ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तौर्यं च कुशान् ग्नुभान् ।

प्राग्येषु सुरान् सम्यग्दक्षिणाग्रेषु वै पितृनिति ॥

तर्पयेदिति शेषः ।

यत्र पुनर्नेष्टकाचिते पितृस्तर्पयेदित्यादिना प्रतिषिद्धमग्नुचि
वा स्थलं तत्र जले दद्यादित्याह विष्णुः ।

यत्राग्नुचि स्थलन्तु स्यादुदके देवता-पितृन्^(१) ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्यु सर्वं प्रतिष्ठितं ॥

यदा त्वदकमध्यस्थितस्तर्पणं कुर्यात् तदा तर्पणोदकं स्थले न
निक्षिपेत् । तदुक्तं षड्त्रिंशन्मते ।

न तर्पयन्त्पितृन्देवान् जलमंशुः स्थले क्वचित् ।

स्थलम्यस्तु क्वचित् कुर्यात् जलेषुग्नुचि चेत् स्थलं ॥

असंस्कृतप्रमौताश्च स्थलं सर्वदा स्थल एव क्षेपणौघ इत्याह
कार्ष्णाजिनिः ।

देवतानां पितृणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिं ।

असंस्कृतप्रमौतानां स्थले दद्याज्जलं पुनरिति ॥

(१) उदकादथ तान् पितृनिति ।

इति तर्पणकाम-देशनिरूपणं ।

अथ तर्पणमाधनानि ।

तत्राह लौगात्तिः ।

खड्गमौक्तिकरस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणं ।

मणिकाञ्चनयुक्तेन न गृह्णेन कदाचन ॥

'खड्गं' गण्डकाम्बि । 'गृह्णेन' केवलेन ।

न्योगयाञ्जवत्क्यः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रूपमेव च ।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवन्नरः ॥

कात्यायनोऽपि ।

अगृह्णन्नु करं कृत्वा सुवर्णरजतैः कुर्षीः ।

प्रयतस्तर्पणं कुर्यान्मणिकखड्गतिस्त्रैरपि ॥

शङ्खोऽपि ।

विना रूप-सुवर्णेन विना ताम्र-तिलैस्तथा ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितृणां नोपपद्यते^१ ॥

सावर्णराजताञ्जाभ्यां खड्गं नोदुस्वरेण वा ।

दत्तमन्त्रयतां याति पितृणान्, तिलोदकं ॥

हिमेन मह यदत्तं क्षीरेण मधुनाथवा ।

तदण्णयतां याति पितृणान्, तिलोदकं ॥

'हिमं' कर्पूरं चन्दनं वा ।

मरुचिः ।

(१) नापतिच्छतीति ख० ।

रजते मनमा यायात्सुवर्णे हस्तनिर्गतं ।

तिलेषु च क्षणाद्गच्छेत् ताम्रे तु द्विसुहृत्ततः ॥

दर्भं मत्सुहृत्तेन मन्त्रयुक्तं तदक्षयं ।

यत्र यत्र हि योयस्य तस्य तत्रोपतिष्ठते ॥

नैतानि सुवर्णादिमसुक्षयार्थानि वचनानि ।

यदाह स एव ।

एषामन्यतमेनापि युक्तपाणिः समाचरेत् ।

द्वाभ्यां वाथ त्रिभिर्वापि सर्वैर्वा तर्पणं बुधः ॥

याज्ञवल्क्येऽपि ।

तिलानामप्यलाभे तु सुवर्ण-रजतान्वितं ।

तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भमन्त्रेण वा पुनः ॥

अनेन मन्त्रस्यावश्यकत्वं भवति ।

अतएव जावालः ।

सुवर्णं रजतं दर्भान् यथालाभं प्रयोजयेत् ।

न मन्त्रेण विना कार्यं कदाचित्^(१) तर्पणं बुधैः ॥

मरीचिः ।

वज्रगोषु यथा नष्टां मातरं लभते सुतः ।

मनुना यस्य यद्वत्तं तद्वि तस्योपतिष्ठते ॥

योगयाज्ञवल्करः ।

नाम-गोत्र-स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः ।

मन्त्रैश्च देयमुदकं पितृणां प्रीतवर्द्धनं ॥

(१) कदापीति क० ।

गौतमः ।

कुशानामप्यलाभे तु काशान्द्रूत्रामथापि वा ।

संयोज्य तर्पणं कुर्यान्न तु शूद्रव्यकरः क्वचित् ॥

अत्र विशेषमाह प्रजापतिः ।

तर्पणादीनि कार्याणि पितॄणां यानि कानिचित् ।

तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भैः सपवित्रैर्विशेषतः ॥

ऋगुः ।

प्रागयैस्त्पर्षयेद्वेवानुदगयैस्त मानुषान् ।

तानेव द्विगुणीकृत्य तर्पयन् प्रयतः पितॄन् ॥

तानेवैति देवतर्पणविनियुक्तानामपि तेषां पितॄतर्पणयोग्यतेत्युक्तं ।

तथा च ऋग्यपरिशिष्टे ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हरिश्मयः ।

अयातयामान्यतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

कागलेयः ।

सघृपात्रं करे कृत्वा सोवणे खड्गसंवे च ।

राजतं ताम्रजं वापि तेन मन्तर्पयन् पितॄन् ॥

शङ्खः ।

सौवर्णेन पात्रेण राजतेन औदुम्बरेण खड्गपात्रेण वा शङ्खनाप्युदकं
पितृतीर्थे स्पृशन् दद्यात् ।

‘औदुम्बर’ ताम्रमयं । ‘शङ्खना’ सुवर्णादिनिर्मितया शलाकया ।

विष्णुः ।

यवोदकेन देवेभ्यः पितॄभ्यस्तु तिलादकेः ।

तर्पणं कुर्यादिति शेषः ।

कृष्णपुराणे ।

देवान् ब्रह्मच्छेषीश्वैव तर्पयेदत्ततोदकैः ।

पितृभक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसृत्रोक्तविधानतः ॥

मत्स्यपुराणे ।

यवैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् मनकादिकान् ।

तिलैर्विशेषतः कृष्णैरग्निध्वान्तादिकान् पितृन् ।

आत्मनश्च पितृन् सर्वान् सुहृत्सम्बन्धिभिः सह ॥

वृद्धमनुः ।

यथा योधमहस्त्रैस्तु राजा गच्छति धार्मिकः ।

एवं तिलममायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति ॥

यत्तु रामायणे ।

पादत्रौचमनभ्यङ्गं तिलहीनञ्च तर्पणं ।

सर्वन्तत्रिजटे तुभ्यं यच्च आद्धमदक्षिणमिति ॥

तत्तिललाभेऽपि तद्विहीनतर्पणाभिप्रायं, अन्यथा तिलानामप्य-
लाभे इत्यादिवचनविरोधः स्यात् ।

गोभिलः ।

शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शवलैर्मिल्लैः ।

पितृन् तर्पयेत्कृष्णैः तर्पयन् सर्वदा । द्वजः ॥

तिलग्रहणे विशेषमाह मरीचिः ।

मुक्कहस्तेन दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला याद्वा मुक्कहस्तस्तु दक्षिणः ॥

‘सुद्रा’ प्रदेशिन्यङ्गुष्ठाद्यसंयोगः । एतदनुद्भूतोदकतर्पणाभिप्रायं ।

यथा च योगयाज्ञवल्क्यः ।

यद्युद्भूतं निषिञ्चेत्तु तिलान् समिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला याह्या विषक्षणैः ॥

‘अतोऽन्यथा’ अनुद्भूतोदकतर्पणं ।

तत्र जलस्यस्य विशेषमाह बालङ्गायनः ।

वाङ्गं पूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्यस्तर्पयेत्पितृन् ।

स्यलस्येन न कर्त्तव्यं पितृणां तृप्तिमिच्छता ॥

एतच्च यदुक्तं गोभिलेन ।

रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितृन् ।

पितरस्तर्पितास्तान् रुधिरैण मलेन चंति ॥

तत् स्यलतर्पणविषयमित्यवगन्तव्यं । यदा तु स्यलस्योऽप्यनुद्भूतेन
चोदकेन तर्पणं कुर्यात् तदा वामहस्तस्यालोमके प्रदेशे शार्द्या वा
तिलान्निधाय तर्पणं कार्यं ।

तदाह कार्पाणाजिनः ।

रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा तर्पयेत् पितृन्नेवताः ।

जले स्यले तलस्यंस्तु कृत्वा शार्द्यामथापि वा ॥

उक्ततिलतर्पणस्य क्वचिदपवादमाह मरुचिः ।

मग्नस्यां रतिवारे च गृष्टे जन्मदिने तथा ।

भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी न कुर्यात् तिलतर्पणं ॥

पत्न्योरुभयोरराजन् मग्नस्यां निशि-सन्ध्ययोः ।

विद्या-पुत्र-कलत्रार्थी तिलान् पक्ष्मु वर्जयेत् ॥

निम्बस्य भक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमञ्जनं ।
सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रे च भोजनं ॥

कालिकापुराणे ।

रवि-शुक्र-त्रयोदश्यां सप्तम्यां निशि-मन्थयोः ।
तिलतर्पणमयोगात् तञ्जलं रुधिरं सृतं ॥
अधिकारिविशेषेण तिलतर्पणप्रतिषेधमाह कौण्डिन्यः ।
दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपत्तिकं ।
न जीवत्पितृकः कुर्यात् तिलैस्तर्पणमेव च ॥
इति तर्पणमाधनानि ।
अथाञ्जलिमह्या ।

तत्राह व्यासः ।

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु मनकादयः ।
अर्हन्ति पितरस्त्रींस्तीन् स्त्रियस्त्वैकैकमञ्जलिं ॥

आह सत्यतपाः ।

देव-पितृ-मनुष्यादि स्वशाखाविधिचोदितां ।
एकैकाञ्जलिना तस्मिं प्रथमान्नेन वाचयेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
तयर्षिणां यथान्यायं सकृदापि प्रजापतिः ।
पितृणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ॥

‘अपवर्जयेत्’ दद्यात् ।

कूर्मपुराणे ।

देवतान्तु सर्वामामेकैकाञ्चलिख्यते ।
 ऋषीणामेक एव स्यान्मनुष्याणां द्वयं तथा ।
 त्रयस्त्रयः पितृणान्तु स्त्रीणामेकैक एव हि ॥

मन्त्राण्डपुराणे ।

अञ्चलिद्वितयं दद्याद्देवान् मन्तर्पयन् वुधः ।
 ऋषीणाञ्च मनुष्याणां मरुदेव प्रदापयेत् ॥
 त्रिस्त्रिः पितृभ्योदद्यात् स्त्रीणान्तु मरुदेव हि ।
 द्वौ द्वौ मातामहानाञ्च मातुलानां मरुत्तया ।
 गुर्वाचार्य-श्वशुराणां सुतृत्सम्बन्धिनां मरुत् ॥

बोधायनः ।

जलाञ्चलित्रयं देयं ये चान्ये संकृता भुवि ।
 अमंस्कृतप्रमौतानामेकमेवावष्टं क्षिपेत् ॥

तत्र यथास्वशाखं व्यवस्थां वेदितव्या । यथां तु शाखिनामनाम्नातं
 तेषां विकल्प इति ।

इत्यञ्चलिमह्या ।

अथ तर्पणीयगणक्रमः ।

तत्र हागलेयः ।

देवान् देवगणांश्चैव मुनीन् मुनिगणानपि ।
 पितृन् पितृगणांश्चैव नित्यं मन्तर्पयेत्ततः ॥

शातातपः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं ।

वसिष्ठोऽपि ।

देवानृषीन् मनुष्यांश्च भृत्यामं चराचरं ।
 वसून् रुद्रांस्तथादित्यांस्ततः पितृगणानपि ।
 प्रमीतानात्मनश्चापि क्रमशस्तर्पयेद्बुधः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

प्रथमन्तर्पयेद्देवान् ब्रह्मादीन् सुममाहितः ।
 ततः सन्तर्पयेद्विद्वान् मरौचिप्रमुखानृषीन् ॥
 वसून्रुद्रांस्तथादित्यान् क्रमशस्ततदनन्तरं ।
 यज्ञान् पशून् सुपर्णांश्च भृत्यामं चतुर्विधं ॥
 आचार्याणितरांश्चैव कालस्यावयवानपि ।
 मनकप्रमुखांश्चैव मनुष्यांस्तदनन्तरं ॥
 कव्यबालनलादींश्च ततः पितृगणानपि ।
 स्वपितृभ्यस्ततोदद्यान्मातृभ्यस्तस्य चाप्यनु ।
 ततो मातामहानाञ्च पितृव्याणां ततः परं ॥
 पत्नीनाञ्च सुतानाञ्च पितृ-मातृसम्स्ततः ।
 मातुलानी च दृष्ट्वा स्वमाचार्यत्विजस्तथा ॥
 शिष्याश्च ज्ञातयश्चैव सुहृत्सम्बन्धिनस्तथा ।
 एतेषां तर्पणं कार्यं यथावदनुपूर्वशः ॥
 ज्ञाताज्ञातान् समुद्दिश्य प्रदेयश्चाञ्जलिस्ततः ।
 असंस्कृतप्रमीतानां पृथग्देयोऽञ्जलिस्ततः ॥
 इति क्रमेण यः कुर्याद्देवादीनान्तु तर्पणं ।
 तेन स्युस्तर्पितास्ते तु सुधाभिर्नाच संशयः ॥

स्कन्दपुराणे ।

पूर्वं मोदप्रमोदादीन् तर्पयेत् षड्विनायकान् ।
 ततो ब्रह्मादयो देवान् तर्पणीया महामते ।
 ततश्च मनकादीनां प्रयत्नमृग्निमाचरेत् ॥
 अग्निस्वान्तादिकानान्तु पितृणामप्यशुक्रमात् ।
 यमाय धर्मराजाय कुर्यात्सन्तर्पणं ततः ॥
 पितृणामथ मातृणां ततो मातामहस्य च ।
 पत्नी-श्वशुर-बन्धूनां सुत-सम्बन्धिनां ततः ॥

नारदायपुराणे ।

अग्निप्रभृतयो देवान् तर्पणीः स्युः प्रथमं नृप ।
 ततः शतर्चिनाद्यास्तु मुनयः शंभितव्रताः ॥
 ततः काण्डच्छपीन मर्वास्तर्पयच्छुद्रयान्वितः ।
 मनूष्यांश्च पितृश्रेष्ठं यथापूर्वं प्रतर्पयत् ॥

मत्स्यव्रतः ।

पूर्वं स्वपितरस्तरुषाः पश्चादन्यांश्च तर्पयत् ।
 पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।
 ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्य सुतस्य च ॥

पित्रादितर्पणानन्तरं याजवल्करः ।

सुहृत्सम्बन्धि-बन्धूनां ततः कुर्यात् तर्पणं ॥

यमः ।

सपिण्डानाञ्च बन्धूनां कृत्वादावुदरक्रियां ।
 सुहृत्सम्बन्धिवर्गाणां ततोदद्यात्कलाञ्जलिं ॥

विष्णुः ।

आदौ स्ववश्यानां तर्पणं कुर्यात्ततः सम्बन्धि-बान्धवानां, ततः
सुहृदामेवञ्च नित्यस्नायी स्यात् ।

शङ्खः ।

आमप्लमान् पुरूषात् पितृपत्ने यावतान्तु नाम जानीयात् तावतां
पितृपक्षाणामुदकतर्पणं कृत्वा गुरूणां कुर्यात् । गुरूणां कृत्वा मातृ-
पक्षाणं कुर्यात् । मातृपक्षाणं कृत्वा तत्सम्बन्धि-बान्धवानां कुर्यात् ।
तेषां कृत्वा सुहृदां कुर्यात् ।

इति तर्पणीयगणक्रमः ।

अथ हस्त-तीर्थोपवीत-जानु-दिङ्निधमाः ।

तत्र यमः ।

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेद्दकाञ्जलिं ।

गोशृङ्गमात्रमुद्भृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

यन्तु व्याघ्रेणोक्तं ।

उभाभ्यामथ पाणिभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

तच्छ्राद्धादिविषयं ।

तथा च कार्ष्णाजिनिः ।

श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणन्तु भवेन्नैवं विधिरेष पुगतन इति ॥

अतएव भविष्यत्पुराणे ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यामाश्रयाञ्जलिमादरात् ।

देवानृषीन्मनुष्याञ्च पितृशैवाभितर्पयेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

उभयोर्दक्षयोः कृत्वा सलिलैः पूर्णमञ्जलिं ।

देवानां स पितॄणाञ्च गुचिर्तर्पणमाचरेत् ॥

अत्र विशेषमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां अपराजितदिग्मुखः ।

संवताङ्गुष्ठकाभ्यान्तु सव्योपपद्यमेव वा ॥

प्रक्षिपेत्तायमिति शेषः ।

वायुपुराणे ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ।

सव्योपपद्युक्तेन दक्षिणेनैव वा पुनः ॥

वसिष्ठः ।

एकेन वा हस्तेन कुर्याद्देवपितृतर्पणं सव्यारम्भेनोभाभ्यां योत ।

कूर्मपुराणे ।

अम्बारश्मेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

देवर्षीं स्तर्पयेद्धीमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥

अम्बारश्मेन दक्षिणपाणिना महाञ्जलेर्विकल्पः ।

विष्णुपुराणे ।

गुचिर्वस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणं ।

तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥

‘तेषां’ देवादीनां, ततश्च देवतीर्थेन देवानां, प्रजापतितीर्थेन ऋषीणां, पितृतीर्थेन पितॄणां तर्पणं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ।

नरसिंहपुराणे ।

देवतीर्थेन कुर्वीत देवानां तर्पणं सदा ।

मनकादिमनुष्याणां ऋषीणामपि सर्वशः ॥
 प्राजापत्येन मिञ्चेत्तु मलिलं श्रद्धया शुचिः ।
 पितृतीर्थेन कर्त्तव्यं पितृणां तर्पणं बुधैः ।
 अन्यथा तर्पणं कुर्वन्नेनसा युज्यते नरः ॥

अग्निपुराणे ।

देवेनैव हि तीर्थेन देवानां तर्पणं स्मृतं ।
 प्राजापत्येन तीर्थेन तर्पयेत् ब्रह्मणः सुतान् ।
 पितृणामपि तीर्थेन तेषामेव हि तर्पणं ॥

विष्णुः ।

आदावेव दिव्येन तीर्थेन देवानां तर्पणं कुर्यात् पित्र्येण पितृणां ।
 तीर्थलक्षणमुक्तं योगयाज्ञवल्क्येन ।

पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दक्षिणे ।
 ब्राह्मं देवं तथा पित्र्यं प्राजापत्यञ्च मौमिकं ॥
 अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मन्तु देवं ह्यङ्गुलिमूर्द्धनि ।
 प्राजापत्यन्तु मूलेषु मध्ये मौम्यं प्रतिष्ठितं ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पित्र्यं प्रकौतितं ।
 एवं ज्ञात्वा न मुह्यन्ति सर्वकर्मसु वै द्विजाः ॥

हारीतेन तु । मध्ये आग्नेयमुक्तं । अङ्गुष्ठस्योत्तरतो रेखा ब्राह्मं
 तीर्थं, कनिष्ठिकायाः पश्चात् प्राजापत्यं; अग्रेऽङ्गुलीनां देवं, अङ्गुष्ठ-प्रदे-
 शिन्योरन्तरा पित्र्यं, मध्ये आग्नेयं । क्षुत्-निष्ठावित्ताश्रित-पोत-लीडेषु
 मूत्र-पुरौषयोर्दशनोत्सर्गं स्तौ-शूद्रोच्छिष्टाभिभाषणं देवतामभिगन्तुका-
 मोऽप्येवमाणो वा ब्राह्मणे तीर्थेनाचामत् । आवपन-होम-तर्पणानि

प्राजापत्येन कुर्यात्प्राजापत्यं-बलिकर्म-भोजनानि दैवेन, पित्रार्थान्
पित्र्येण, प्रतिग्रहमाग्नेयेनेति ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

नान्दोमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियां ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्राजापतेः ॥

जमदग्निः ।

यज्ञोपवीती देवेभ्यः प्रदद्यात् मलिलाश्रुत्नीन् ।

निर्वीतो तु मन्थ्याणां कुर्यात्तर्पणमादृतः ।

प्राचीनावीतमंयुक्तं पितृभ्यां निर्वपेज्जलं ॥

यज्ञोपवीतादिलक्षणमाह भरद्वाजः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे निवेशितं ।

यज्ञोपवीतमित्युक्तं देवकार्येषु शस्यते ॥

कण्ठाबलमित्तैव ब्रह्ममूत्रं यदा भवेत् ।

तन्निर्वीतमिति ख्यातं शस्तं कर्मणि मानुष ॥

उत्तिष्ठन्न वामबाहौ च दक्षिणस्कन्धमाश्रितं ।

प्राचीनावीतमित्याहुस्तत् पित्र्यैस्त्वं कर्मसु ॥

सत्यव्रतः ।

ऊतोपवीतो देवेभ्यां निर्वीतो च भवेन्नतः ।

मन्थ्यांस्तर्पयद्भक्त्या ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा ॥

अपमद्यं ततः कुर्यात् सव्यं जाम्बाय्य भृतले ।

दर्भपाणिस्तु त्रिधिना प्रेतान् सक्तर्पयन्नतः ।

पित्रादीन्नामगोत्रेण ततोमातामहानपि ॥

पुलस्त्यः ।

अन्वाच्य दक्षिणं जानुं प्रागग्रैस्तु कुशैर्दिजः ।
 देवान् सन्तर्पयेन्नित्यं श्रद्धापूतेन चेतसा ॥
 अन्वाच्य जानुं सव्यन्तु कुशैश्च दिगुणैरपि ।
 सन्तर्पयेत् पितृन् भक्त्या ध्यायंस्तद्गतमानसः ॥

गोभिलः ।

देवं सन्तर्पयन् प्राञ्चो दक्षिणं जानु भृतले ।
 निदध्यादथ वामन्तु पितृनपि विचक्षणः ।
 मनुष्यतर्पणं कुर्वन् किञ्चिज्जानु पातयेत् ॥

सुमन्तुः ।

मुञ्चं जानुं निवेश्याधो दक्षिणं तर्पयेत्सुरान् ।
 तथैव सव्यं विन्यस्य पितृणाम्कर्षणक्षरेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

पूर्वाङ्गाभिमुखो भूत्वा पूर्वागेषु कुशेषु च ।
 अपोनिषञ्चेत् प्रयतो देवानुद्दिश्य धर्मवित् ॥
 सौम्याङ्गाभिमुखो नित्यमुदगये च नर्हिषि ।
 मनव्याणाञ्च तृप्त्यर्थं निर्वपेत्तु जलाञ्जलीन् ॥
 यमाङ्गासम्मुखः स्थित्वा दक्षिणायकुशेषु च ।
 पितृभ्यः सलिलं दद्यात्तृप्त्यर्थं प्रीतमानसः ॥

विश्वामित्रः ।

उभाभ्यामथ वृत्ताभ्यामपराजितदिक्मुखः ।
 आदाय सलिलं सम्यग्दशौन् देवांश्च तर्पयेत् ॥

आग्नेयीमथ वा याम्यां प्रेतमाणो दिशं नरः ।
दद्यात् पितृन् समुद्दिश्य त्रींस्त्रीनथ जलास्त्राग्नेन् ॥

नन्दिपुराणे ।

ऐन्द्रौदिगाभिमुख्येन त्रिदशानान्तु तर्पणं ।
ऐशान्यामथ कौवेर्यां ब्रह्मपुत्रांश्च तर्पयेत् ।
दक्षिणस्यान्तु काष्ठार्यां विधेयं पितृतर्पणं ॥

इति हस्त-तीर्थोपवीत-जानु-दिङ्मियमाः ।

अथ प्रत्येकतर्पणीयदेवादिनिरूपणं ।

भविष्यत्पुराणे ।

प्रथमं तर्पयेद्देवानुपवीतौ विनायकान् ।
मोदसैव प्रमोदश्च समुखो दमुखस्तथा ।
अविघ्नो विघ्नकर्त्ता च इत्येते षड्विनायकाः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं ।
देवान् क्रन्दांसि वेदांश्च ऋषींसेव तपोधरान् ॥
आचार्यश्चैव गन्धर्वानाचार्यानितरांस्तथा ।
संवत्सरं सावयवं देवोरप्सरमस्तथा ॥
तथा देवानुगास्त्रागान् सागरान् पर्वतानपि ।
सरितोऽथ मनुष्यांश्च यतान् रक्षांसि चैव हि ॥
पित्राणांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पञ्चस्तथा ।
वनस्पतीनोषधींश्च भूतयामश्चतुर्दिशं ॥

शोनकोऽपि ।

अग्निर्विष्णुः प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा षडयः सर्वाणि इन्द्रास्योङ्कारो
वषट्कारो व्याहृतयः मावित्री यज्ञो द्यावा पृथिवी अन्तरिक्षमहा-
रात्राणि सङ्ख्याः सिद्धाः समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्रौषधि-वनस्पति-
गन्धर्वाप्सरसो नागाः वयामि गावः साध्या विप्रा यज्ञा रत्नानि भृता-
न्येवमन्यान्यथर्षयः शतर्चिने माध्वमा गृत्समदो विश्वामित्रो वाम-
देवोऽत्रिभरद्वाजोवमिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसृक्ता महासृक्ता
इति प्राचीनावीतो सुमन्तु-जैमिनि-वैशम्पायन-पैल-सुवभाष्य-भारत-
महाभारत-धर्मशास्त्राः जानन्ति-बाह्वि-गार्ग्य-गौतम-शाकल्य-वा-
भ्रम्य-माण्डूक्य-माण्डूकेयाः गार्गी वाचकवी वडवा प्रावोथेयी सुलभा
मैत्रेयी कहोलं कोषीतकं महाकोषीतकं योग्यं महायोग्यं सुयज्ञं
साङ्ख्यायनसेतरेयं महैतरेयं बाष्कलं गार्ग्यं सुजातबक्रामोदवाहिं
महोदवाहिं भौजासिं शोनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्तै सर्वे
दृष्यन्विति प्रतिपुरुषमिति ।

पैठिनसिः ।

गौतमोय भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ।

जमदग्निर्वरिष्ठस्य कश्यपोऽत्रिस्तथैव च ॥

स्वार्गेचिषश्चोत्तमस्य तामसो वैवतस्तथा ।

चानुषश्च महातेजामार्ष्या वैवस्वतस्तथा ॥

इत्येवं यज्ञोपवीतो प्राङ्मुखः अन्वाचितदक्षिणजानुः प्रागगेषु
कुशेषु प्रागगैः कुशैर्दवतौर्येन गुरुकृतिलमिश्रैर्यवमिश्रैर्वा उदकैः देवा-
नृषींश्च तर्पयित्वा निवीतीशानदिगभिमुख उदङ्मुखो वा उदगगेषु

कुशेषु कुशमध्येन प्रजापतितोर्धेन श्वलतिनमिश्रैर्यवमिश्रैर्वा उदकैः
मनकादौन् मरीच्यादौंश्च तर्पयत् ।

तदाह संवर्त्तः ।

निवीतन्तु तसः कृत्वा यज्ञसूत्रं उदङ्मुखः ।
प्राजापत्येन तोर्धेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक् ॥
एवं देवान् ऋषींश्चैव तर्पयित्वाथ भक्तिः ।
मनुष्यान् ब्रह्मपुत्रांश्च निवीतो तर्पयदृषोन् ॥
मनकश्च मनन्दश्च ततोयश्च मनातनः ।
कपिलश्चामरिश्चैव वोटुः पञ्चशिवस्तथा ।
एते ब्रह्ममृताः मग्न मनुष्याः परिकीर्त्तिताः ॥
मरौचिरश्चङ्गिरमौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
प्रचेनाश्च वसिष्ठश्च भृगुर्नारद एव च ।
देव-ब्रह्मऋषीनेतांस्तर्पयदन्तोदकैः ॥

अथ प्राचीनावीतो दक्षिणामुखोऽन्वाचितमथ जानुर्दक्षिणांशुषु
कुशेषु द्विगुणोक्तैः कुशैः पितृतांयन कुश तिनमिश्रैरुदकैः पितृ-
तर्पणमारभेत् ।

आह योगयाज्ञवल्करः ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैराप्तार्थं च कुशाञ्चभान् ।
मथं जानु ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुख ॥
तस्मिन्नेतर्पयन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणान्स्तथा ।
प्राचीनावीत्युदकं प्रमिश्रयेत् तिलान्वितं ॥

तथा ।

कव्यवालनलं शेभं यममयमणं तथा ।

अग्निस्वान्तान् सोमपांश्च तथा बर्हिषदः पितृन् ॥

यदि स्वाञ्जीवपितृकः एतान् दिव्यान् पितृंस्तथा ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात् तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥

एतांश्च वक्ष्यमाणंश्च प्रमौतपितृकौद्विजः ।

वसून् रुद्रांस्तथादित्यान् नमस्कारस्वधास्वितान् ॥

एते सर्वस्य पितर एष्वायत्ताश्च मानुषाः ।

आचार्याश्च पितृन् स्वांश्च पितृप्रभृतिनामतः ॥

यदि जीवपितृकस्तर्पणं कुर्यात् तदा देव-सृष्टिमनुष्य-तर्पणान-
न्तरं कव्यवालप्रभृतीनष्टौ देवपितृन् सन्तर्प्य तर्पणं समापयेत् ।

येभ्यः पिता दद्यात् तेभ्यो वापि तर्पणं कुर्यात् । प्रमौतपितृ-
कस्तेतान् कव्यवालभृतीन् वक्ष्यमाणान् वसून् रुद्रादित्यान् स्वान्
पितृपितामहांश्च तर्पयेत् ।

पितृतर्पणं प्रकृत्य पैठौनसिः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृद्विङ्मुखः ।

पितृन् दिव्यान्दिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयेदिति ॥

‘दिव्याः’ वस्वादयः । ‘अदिव्याः’ स्वपित्रादयः ।

ते च दिव्यास्तेनैव दर्शिताः ।

ध्रुवोऽध्वरस्य सोमस्य आपश्चैवानलो नलः ।

प्रत्यूषस्य प्रभावस्य वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

अजैरूपादहिर्बुध्नी विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हरस्य बहुरूपस्य व्यम्बकस्य सुरेश्वरः ॥

सवित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
 एते रुद्राः समाख्यता एकादश सुरोत्तमाः ॥
 इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा ।
 अत्रिर्विष्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुर्व च ॥
 एते वै द्वादशादित्या देवानां प्रवरा मताः ।
 एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वैः प्रयत्नत इति ॥

जैमिनिः ।

दिव्यान् पितॄंश्च मन्तर्यं स्वपितृन्तथ तर्पयेत् ।

जाबानिः ।

स्वपित्रादीनथ ध्यायन् दक्षिणाभिमुखः स्थितः ।
 तर्पयेदथ मात्रादीन्जातामह्मणान्मथा ॥
 आचार्यांश्च पितॄणांश्च बभ्रूनन्यांश्च तर्पयेत् ।
 सुहृत्सम्बन्धिनश्चान्यान् याज्यशिशुर्विजोऽपि च ॥
 इति प्रत्येकं तर्पणीयदेवतानिरूपणम् ।
 अथ तर्पणतिकर्तव्यता ।

आह योगयाज्ञवल्क्यः ।

अन्वारन्धेन मध्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

दृष्यतामिति मेरुख्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ॥

दृष्यतामित्यत्र तर्पणीयव्यापारस्य प्रतीयमानत्वान् अभिहिते कर्त्तरि
 प्रथमैव युक्तेति प्रणवादिप्रथमान्तं नाम महोत्थं तदन्तं दृष्यतामिति
 वक्तव्यं इति प्रयोगं दर्शितवान् ।

जाद्वृत्तंस्तु परस्मैपदेनापि प्रयोगं दर्शितवान् ।

दृष्यत्विति समुच्चार्थं दृष्यतामित्यथापि वा ।

विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनामशेषतः ॥

‘देवादीनां’ देवर्षिमनुष्यपितृणां ।

कात्यायनसु उक्तमपुरुषान्तस्याख्यानपदस्य प्रयोगमुक्तवान् ।

अथाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितृनपि ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ॥

कूर्मपुराणे ।

ततः सन्तर्पयेद्देवान् पितृनृषिगणांस्तथा ।

आदावोङ्कारमुच्चार्थं नमोऽन्ते तर्पयामि चेति ।

तर्पयामीत्यत्र तर्पणीयस्य कर्मात्वेनाभिसम्बन्धात् प्रणवादि देवता-
नाम द्वितीयान्तमुच्चार्थं तर्पयामि नमः इत्यन्ते समुच्चारयेत् । ततश्च
ॐ ब्रह्मा दृष्यतां । ॐ ब्रह्मा दृष्यतु । ॐ ब्रह्माणं तर्पयामि नम इति
वा एकवचनेन । ॐ वेदास्तृप्यन्तां । ॐ वेदास्तृप्यन्तु । ॐ वेदांस्तर्पयामि
नम इति वा बहुवचनेन प्रयोगः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । अत्र यथा-
स्त्रशाखं व्यवस्था ।

अत्र, वस्त्रादितर्पणे विशेषमाह कश्यपः ।

वस्त्रन् रुद्रांस्तथादित्यान् नमस्कारसमन्वितान् ।

अङ्गिः सन्तर्पयेन्नित्यं नामभिः प्रणवादिभिः ।

तर्पयन् यमराजश्च नमस्कारं प्रकीर्त्तयेत् ॥

अत्र, स्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिः ॐ भ्रुवाय नमः इत्येवं प्रयोगो-
दर्शितः । अन्ये तु वाक्यपरिपूर्त्तये ॐ भ्रुवं तर्पयामि नमः इति प्रयोग-
माहः । अतः स्वाचारोऽनुसर्त्तव्यः । यमतर्पणे तु स्मृतिवचनस्य चतुर्थ-

मनमोन्तनामानुकीर्तनात् ॐ यमाय नमः इत्यादय एव प्रयोगा
विधेयः ।

तथा च ह्यगलेयः ।

यमाय धर्मराजाय इत्यनुकीर्तयन् ।

यमं सन्तर्पयन्नङ्गिर्निरयं नैव पश्यतीति ।

अत्रापि, ॐ यमाय नमः इति । यमं सन्तर्पयामीत्येके ।

अथशूद्रेण तु पितृर्तर्पणे मध्यमपुरुषान्तस्थापि पदस्य प्रयोगो दर्शितः ।

पित्रादिभ्योऽञ्जलिं दद्यात् जपन्मन्त्रान् यथाविधि ।

दृष्यध्वमिति च त्रिवै ततो मातृभ्य एव च ॥

मन्त्रानुदीरतामित्यादि वक्ष्यमाणात् त्रिरिति एकैकस्य पुरुषस्य
त्रींस्त्रीन् जलाञ्जलीन् दद्यादित्यर्थः ।

तथा च पैठीनसिः ।

सनामगोत्रग्रहणं पुरुषं पुरुषं प्रति ।

तिलोदकाञ्जलींस्त्रींस्त्रीन् उर्ध्वैरुर्ध्वैर्विनःक्षिपेत् ॥

उर्ध्वैरुर्ध्वैरिति पितुरञ्जलिभ्यः पितामहाञ्जलयः किञ्चिदुर्ध्वैरुत्तिप्रपा-
णिना देयाः । ततोऽपि प्रपितामहाञ्जलय इति स्नानप्रकरणे व्याख्यातम् ।
योगयाज्ञवल्क्यः ।

दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं मिक्षेद्यथाविधि ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थममीपतः ॥

सर्वर्णेभ्यो जलं देयं नामवर्णेभ्य एव च ।

गोत्रनामस्वधाकारिस्तर्पयेदनुपूर्वशः ॥

नामादिग्रहणेऽपि विशेषमाह बौधायनः ।

श्रमान्त्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्त्तं क्षत्रियस्य तु ।

गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दामान्तं शूद्रजन्मनः ॥

चतुर्णामपि वर्णानां पितृणां पितृगोत्रता ।

पितृगोत्रं कुमारीणामृद्धानां भर्तृगोत्रता ॥

अत्र मन्त्रान्, कीर्त्तनमपि कर्त्तव्यं ।

“गोत्रमन्त्रानामानि पितृकर्म्मणि कीर्त्तयेत्” इति शृगुस्मरणात् ।

अत्र गुरुषु गौरवार्थमाचारानुसाराद्द्वयचनं, कनिष्ठेषु पत्नीषु रैकवचनं प्रयोक्तव्यं । ततश्च ॐ अमुकमगोत्रान् अस्मत्पितृन् अमुकशर्म्माणस्तर्पयामि स्वधा नमः इति । ॐ अमुकमगोत्राः अस्मत्पितरः अमुकशर्म्माणस्तृप्यध्वं स्वधेति वा प्रयोगः कर्त्तव्यः । कनिष्ठेषु तु अमुकमगोत्रं अस्मन्मित्रं अमुकशर्म्माणं तर्पयामि स्वधा नमः इति । ॐ अमुकमगोत्रं अस्मन्मित्रं अमुकशर्म्माणं तृप्यस्व स्वधेति वा प्रयोगः ।

अत्राह पैठीनमिः । पवित्रैरभ्युक्ष्याचम्य वसुभ्या ब्रह्मणे वैश्रवणायेत्युदकं निनयेदुदीरतामिति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्वौदुदकाञ्चलीस्त्रिनयेत् । पितृवंशस्य नाम गृह्णन् आचार्याय मात्रे मातामहाय मातुलेभ्यश्चेति । योगयाज्ञवल्काः ।

मन्त्रैश्च देयमुदकं पितृणां प्रीतिवर्द्धनैरिति ।

ते च मन्त्रान्तेनैव दर्शिताः । उदीरतामङ्गिरस आद्यन्वित्यूर्जमित्यपि पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति त्यृचं ।

पितृन् ध्यायन् प्रमिञ्चैद्दे जपन्मन्त्रानिमान् क्रमात् ।

तृप्यध्वमिति तु त्रिवै ततः प्राञ्चन्निगन्तः ॥

अस्यार्थः । उदीरतामिति मन्त्रान्ते अमुकगोत्राः अस्मत्पितरः

अमुकशर्माणस्तृष्वं स्वधति प्रथमं तिलाञ्जलिं दद्यात् । ततश्चाङ्गिरसेन
इति मन्त्रान्ते तथैव वाक्यमुच्चार्य द्वितीयं । तत आयन्तु न इति मन्त्रेण
तथैव तृतीयमित्येवं पित्रोऽञ्जलित्रयं दद्यात् । तत ऊर्ध्वं वहन्ती-
रिति मन्त्रान्ते ॐ अमुकमगोत्राः अस्मत्पितामहाः अमुकशर्माणस्तृष्वं
स्वधति प्रथमं । पितृभ्यः स्वधा इति तथैव द्वितीयं । ये चेह पितर
इति तथैव तृतीयमित्येवं पितामहायाञ्जलित्रयं दद्यात् । ततो मधु-
वाता इति मन्त्रान्ते ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहाः अमुकशर्माण-
स्तृष्वं स्वधति प्रथमं । मधुनक्रमति तथैवद्वितीयं । मधुमान्न इति
तथैव तृतीयमित्येवं प्रपितामहायाञ्जलित्रयं दद्यात् । अत्रावमरे प्रथमं
मात्रादीनां तर्पणन्ततो मातामहादीनां ।

पूत्रं पित्रादयस्तरुणा स्ततोमात्रादयोऽपि च ।

ततोमातामहाश्चैव मातामह्यस्ततः परमिति ॥

यामस्मरणात् ।

ॐ अमुकमगोत्राः अस्मत्मातरः अमुकदाम्पृष्वं स्वधति मात्रे ।
अमुकमगोत्राः अस्मत्पितामह्यः अमुकदाम्पृष्वं स्वधति पितामहे ।
अमुकगोत्रा अस्मत्प्रपितामह्यः अमुकदाम्पृष्वं स्वधति प्रपितामहे ।
इत्येवं मात्रादिभ्य ँकैकमेवाञ्जलिं स्वधाकारवता नाममात्रेण दद्यात् ।

तथा च पितृ-मातामहादिमन्त्रविधेरनन्तरमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

माता मातृस्वमा चैव मातुलानी पितृस्वमा ।

दुहिता च स्वमा चैव शिष्यत्विक्ञ्जातिवान्धवाः ।

नामतस्तु स्वधाकारैस्तरुणाः स्युरनुपूर्वश इति ॥

तदनन्तरं नमो व इति मन्त्रान्ते ॐ अमुकमगोत्राः अस्मत्मातामहा ।

अमुकशर्माणन्तृप्यध्वं स्वधेति प्रथमं, तथैव द्वितीय-तृतीयावित्येवं माता-
महायाञ्जनित्रयं दद्यात् । एवमेव प्रमातामह-दृडूप्रमातामहयोस्त्री-
स्त्रीनञ्जलीन् दद्यात् । मन्त्रस्तु नमो व इत्येक एव पुनः पुनरावर्त्तते ।

तथा च योगयाज्ञवल्क्यः ।

नमो व इति जप्त्वा वै ततो मातामहानपि ।

तर्पयेदानृशंस्यार्यं धर्मं परममाश्रितः ॥

अथ मातृवत्प्रयोगमुच्चार्य मातामह्यादीनामेकैकाञ्जनिर्दयः । ततः
पत्नीभ्यः कृत्वा पितृव्यादीनां तर्पणं कार्यं मातामहतर्पणानन्तरं ।

तदुक्तं गरुडपुराणे ।

अथ मातामहीनाञ्च स्वपत्नीनामनन्तरं ।

तर्पणञ्च पितृव्याणां तत्पत्नीभ्यस्ततोऽपि च ॥

पितृस्वसृश्च तद्भर्तृमातुलस्यापि नित्यशः ।

मातुलान्यास्ततो मातृस्वसृस्तत्पत्न्यैरेव च ॥

श्वशुरस्य च कर्त्तव्यं शश्रूणामपि तर्पणं ।

आचार्याणां ततः कुर्यादाचार्याणीभ्य एव च ॥

बन्धूनां भ्रातृपत्नीनां पुत्रं चैव स्नुषामपि ।

पुत्रीं तस्याः पतिं चैव भगिनीं तत्पतिं तथा ॥

भागिनेयश्च पौत्रश्च दौहित्रं याज्यमृत्विजं ।

शिष्यं मित्रञ्च मन्तर्यं तत्पत्नीस्तु तथैव च ॥

अन्येषामपि दातव्यं यभ्याऽयं दातुमिच्छति ।

मातामह्यादिमर्वेषामेकैकं मलिताञ्जलिं ।

दद्यात्तीर्थं विशेषणं धर्मं परममाश्रितः ॥

वाराहपुराणे ।

प्रतिभ्रस्तु पृथग्दद्यान्मनसा तत्परः स्मरन् ।

आत्मनोऽपि असं दद्यादिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥

अथावसानाञ्जलिमाह कात्यायनः ।

पितृवंशा मातृवंशा ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति तांस्पर्शयामीत्यन्तेन

तिस्राञ्जलिं दद्यात् ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि ।

यत्र कश्चन संख्यानां क्षुत्तृष्णोपहृतात्मना ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिस्रोदकं ॥

ये मे कुले क्षुत्प्रपिपडाः पुत्रदारविवाञ्जिताः ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिस्रोदकं ॥

मातृवंशा मृता ये च पितृवंशास्तथैव च ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिस्रोदकं ।

इत्युच्चार्य ततो दद्यात् सलिलं सलिलाञ्जलिमिति ॥

कामेदकाख्यमन्यमथञ्जलिं दद्यात् तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

इदञ्चापि जपेदन्म ददेदात्मञ्छया नृप ।

उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्षणः ॥

देवासुरास्तथा यत्ता गर्भर्वारगराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कृष्णाष्टाक्षरवः खगाः ॥

जलेक्षरा भृगिलया वाय्वाधाराश्च जम्बवः ।

दक्षिमेते न यास्वपाशु मद्भक्तानाम्नास्त्रिणां ॥

नरकेषु समक्षेषु यातनासु च ये गताः ।

तेषामाप्यायनायैव दीयते मलिलं मया ॥

येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्जन्मनि बान्धवाः ।

ते तन्निमखिलां यान्तु यस्यासक्तोऽभिवाञ्छतीति ॥

विस्तराममर्थस्तु सङ्घिप्तं मन्व्यपुराणोक्तप्रकारेण तर्पणं कुर्यात् ।

देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ।

सर्पाः क्रूराः सुपर्णाश्च तरवो जृम्भकाः खगाः ॥

वाय्वाधारा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।

निराधाराश्च ये जीवा ये च धर्मरतास्तथा ॥

कृतोपवीती दत्तैवं निवीती च भवेत्ततः ।

सनकश्च मनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥

कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।

सर्वे ते तन्निमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुनाखिलां ॥

मरीचिमयङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ।

प्रासेतसं वसिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च ।

देवब्रह्महृषीम् सर्वान् तर्पयाम्यक्तोदकैः ॥

अपमय्यं ततः कृत्वा सय्यं जान्वाच्य भृतले ।

अग्निध्वान्तास्तथा सौम्या हविर्गन्तस्तथोद्गपाः ॥

विकालिनो बर्हिषदस्तथान्ये कामचारिणः ।

तर्पयामि पितृन् भक्त्या सतिलैश्चन्दनोदकैः ।

दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेताम् सन्तर्पयेत्ततः ॥

विष्णुपुराणे अतिसङ्क्षेपतर्पणमुक्तं ।

आज्जह्य स्त भपर्यन्तं जगन्मृष्यत्विति ब्रुवन् ।

क्षिपेत्पयोञ्जलीन् त्रींस्तु कुर्वन् मङ्ग्लेपतर्पणं ।

अत्रावसरे स्नानवस्त्रनिष्पीडनं कर्त्तव्यं । तदाह वसिष्ठः ।

तीरे जलाशयस्यैवं निर्वर्त्य पितृतर्पणं ।

निष्पीडयेत्स्नानवस्त्रं दक्षिणाभिमुखः स्थले ॥

अतो मध्याह्नस्नाने जलमध्यस्थितः स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा बहि-
निर्गतो वस्त्रम् निष्पीडयित्वा समनं कुर्यात् ।

• वस्त्रनिष्पीडनन्तु स्थानतर्पणानन्तरं कुर्यात् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

ततः स्नात्वा विधानेन मन्तर्यं पितृदेवताः ।

जलाशयादिनिर्गत्य द्विराचामेत् समाहितः ॥

स्नानवस्त्रमनिष्पीड्य स्यात्प्रमाम्यस्तर्पणात् ।

स्थलेऽपि तर्पणं कृत्वा ततो वस्त्रं निपीडयेत् ॥

तदनु द्विरूपस्पृश्य सूर्यायास्ये निषेदयेत् ।

ततो देवार्चनं कुर्यात् एष माध्याह्निको विधिः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

पूर्वं निष्पीडनं क्वचित् प्राग्देव-पितृतर्पणात् ।

स्नानवस्त्रस्य नेच्छन्ति तस्माद्दृष्टं निपीडयेत् ॥

अस्रप्रकरवस्त्रस्य अपसव्येन पीडनं ।

निष्पीड्य स्नानवस्त्रम् आचम्य प्रयतः शुचिः ।

देवानामर्चनं कुर्यात् ब्रह्मादीनाममखरः ॥

अत्र विशेषमाह बृहस्पतिः ।

प्रनान्य पादौ हस्तौ च स्वयमेव द्विराचमेदिति ।

एवं कुर्वतः फलमाह ब्रह्मः ।

स्नातः सन्तर्पणं कृत्वा पित्राणाम् तिलाभ्रसा ।

पितृलोकमवाप्नोति प्रीणाति च तथा पितृन् ॥

मनु-भ्रातातप-योगयाज्ञवल्क्याः ।

यदेव तर्पयत्यङ्गिः पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलं ॥

अत्र पितृगाथासु यमः ।

अपि नः मकुले भूयाद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

नदीषु बहृतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

अत्र तथैव विष्णुः ।

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्यात् यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

नदीषु बहृतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

तर्पणाकरणे दोष उक्तो ब्रह्मवैवर्ते ।

देवतासु मुनींश्चैव पितृन् वै यो न तर्पयेत् ।

देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः ॥

हारीतः ।

न स्वर्गतीं दद्याकामेदेवं ह्याह पितामहः^(१) ।

देवासु पितरश्चैव काङ्क्षन्ति मरितं प्रति ।

अदत्ते तु निराशास्ते प्रतियान्ति यथागतं ॥

पराशर-भ्रातातपो ।

(१) प्रजापतिरिति ख० ।

ब्राह्मणं स्नातुमायान्तमनुगच्छन्ति देवताः ।
 पितरस्य महाभागा वायुभूता जलार्थिनः ।
 अप्रदत्ते जले शष्पा निराश्वाः प्रतियान्ति ते ॥

कात्यायनोऽपि ।

ह्यार्या यथेच्छेच्छरदातपार्श्वः
 पयः पिपासुः क्षुधितोऽप्यमशं ।
 बालो अनिचीं जननी च बालं
 योषित् पुमांसं पुरुषस्य योषीं ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्वावराणि चराणि च ।
 विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षिणः ॥
 तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतीं गमा ।
 युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्दिभर्त्सि हि ॥

कर्मपुराणे ।

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदम्बहं दिजः ।
 स गच्छेत् परमं स्थानं तं त्रिमूर्त्तिरनामय इति ॥
 इति तर्पणतिकर्त्तव्यता ।
 अथ यम-भोग्यतर्पणे ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

हृष्यपक्षे चतुर्दश्यामङ्गारकदिनं यदा ।
 तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयेद्यमनामभिः ॥

तत्राह रङ्गमनः ।

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य हृष्यपक्षे चतुर्दशीं ।

यमुनां वा विशेषेण ब्राह्मणो^(१) नियतेन्द्रियः ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्युवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभृतज्ञयाय च ॥

श्रीदुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ।

लकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

इत्येतैर्नाममन्त्रैश्च प्रणवादिनमोन्तकैः ।

तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र ॐ यमाय नमः इत्येवं प्रयोगः ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन् कृत्वा जलाञ्जलीन् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

पद्मपुराणे ।

पितृत्वात्पमथेन दाक्षणाभिमुखतिलैः ।

देवत्वाद्देवतीर्थेन यमं मन्तर्पयद्दुधः ॥

यामः ।

रुष्णत्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वा ।

यमाय धर्मराजाय मृत्युवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभृतज्ञयाय च ॥

इत्येतैः सप्तनामभिर्नमस्कारमन्त्रैः सप्तोदकाञ्जलीन् दद्यात्

सर्वपापेभ्यः प्रमुच्यत इति ।

यमः ।

(१) नियत इति ग० ।

दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपत्रे चतुर्दशीं ।

धर्मराजं समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अनर्काभ्युदिते काले माघकृष्णचतुर्दशीं ।

स्नातः सन्तर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यत्र कचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीं ।

सन्तर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

एवं कुर्वतः फलमाह मनः ।

इहजन्मकृतं पापमन्यजन्मकृतञ्च यत् ।

अङ्गारकचतुर्दश्यां तर्पयंस्तद्भ्रपोहति ॥

तथा माघशुक्राष्टम्यां भोग्नतर्पणं स्मरन्ति महाभारते ।

शुक्राष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भोग्नाय यो जन्मं ।

सर्वसुरकृतं पापं तत्क्षणदेव नश्यति ॥

अत्रायं मन्त्रः ।

वैयाघ्रपदगोत्राय माकृत्यप्रतराय च ।

गङ्गापुत्राय भोग्नाय प्रदास्येऽहं तिलोदकं ।

अपुत्राय ददास्यंतज्जलं भोग्नाय शर्मण इति ।

इति यम-भोग्नतर्पणं ।

अथ बोधायनेनोक्तं तर्पणं ।

पूतः पञ्चभिर्भद्रायर्क्षैरङ्गिरेवाप्सु ययोत्तरं देवतास्तर्पयति ।

अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रोऽदितिर्वृहस्पतिर्मरुता इत्येतानि प्राग्द्वाराणि

देवतानि मनवत्राणि मयहाणि साक्षारात्राणि समुल्लूतानि तर्प-

यामि । वसुंश्च तर्पयामि । पितरोऽर्यमा भगः सविता लघ्ना वायुरि-

आग्नीत्येतानि दक्षिणद्वाराणि दैवतानि सनत्त्राणि मगहाणि
 साहोरात्राणि समुह्न्नाणि तर्पयामि । मित्र इन्द्रा महापितर
 आपो विश्वेदेवा ब्रह्मा विष्णुरित्येतानि प्रत्यग्द्वाराणि दैवतानि
 सनत्त्राणि मगहाणि साहोरात्राणि समुह्न्नाणि तर्पयामि । आदि-
 त्यांश्च तर्पयामि । वसुन् तर्पयामि वरुणं तर्पयामि । प्रजापतिं तर्प-
 यामि । परमेष्ठिनं तर्पयामि । चतुर्मुखं तर्पयामि हिरण्यगर्भं तर्पयामि ।
 ब्रह्मपाणिषदांश्च तर्पयामि । ब्रह्मपाणिषदींश्च तर्पयामि । ॐभुः पुरुः
 तर्पयामि । ॐभुवः पुरुषं तर्पयामि । ॐस्वः पुरुषं तर्पयामि ।
 ॐभूर्भुवः स्वः पुरुषं तर्पयामि । ॐभुस्तर्पयामि । ॐभुवस्तर्पयामि ।
 ॐस्वस्तर्पयामि । ॐमहस्तर्पयामि । ॐअनस्तर्पयामि । ॐतपस्तर्प-
 यामि । ॐमत्तं तर्पयामि । ॐभवं देवं तर्पयामि । ॐशर्वं देवं
 तर्पयामि । ॐईशानं देवं तर्पयामि । ॐपशुपतिं देवं तर्पयामि ।
 ॐरुद्रं देवं तर्पयामि । ॐउग्रं देवं तर्पयामि । ॐभोमं देवं तर्प-
 यामि । ॐमहान्तं देवं तर्पयामि । ॐभवस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐईशानस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐपशुपतेर्देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐरुद्रस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐउगस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐभौमस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐमहतो देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐभवस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐशर्वस्य देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐईशानस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐपशुपतेर्देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐरुद्रस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐउगस्य देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐभौमस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐमहतो देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐरुद्रांश्च तर्पयामि । ॐरुद्रपाणिषदांश्च तर्पयामि । ॐरुद्रपारि-

षदौश्च तर्पयामि । ॐ त्रिनायकं तर्पयामि । ॐ वीरं तर्पयामि । ॐ गूरुं
 तर्पयामि । ॐ उग्रं तर्पयामि । ॐ वरदं तर्पयामि । ॐ हस्तिमुखं
 तर्पयामि । ॐ एकदंष्ट्रं तर्पयामि । ॐ लम्बादरं तर्पयामि । ॐ विघ्न-
 पारिषदांश्च तर्पयामि । ॐ विघ्नपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ मनक्कुमारं
 तर्पयामि । ॐ स्कन्दं तर्पयामि । ॐ इन्द्रं तर्पयामि । ॐ षष्ठौ
 तर्पयामि । ॐ षण्मुखं तर्पयामि । ॐ विष्णाखं तर्पयामि । ॐ सुव्रह्माणं
 तर्पयामि । ॐ महाभेनं तर्पयामि । ॐ स्कन्दपारिषदांश्च तर्पयामि ।
 ॐ स्कन्दपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ नारायणं तर्पयामि । ॐ माधवं
 तर्पयामि । ॐ गोविन्दं तर्पयामि । ॐ त्रिष्णुं तर्पयामि । ॐ मधुसूदनं
 तर्पयामि । ॐ त्रिविक्रमं तर्पयामि । ॐ वामनं तर्पयामि । ॐ श्रीधरं
 तर्पयामि । ॐ हृषीकेशं तर्पयामि । ॐ पद्मनाभं तर्पयामि ।
 ॐ दामोदरं तर्पयामि । ॐ श्रियं देवीं तर्पयामि । ॐ भस्वतीं
 तर्पयामि । ॐ पुष्टिं तर्पयामि । ॐ गरुडान्तं तर्पयामि । ॐ त्रिष्णु-
 पारिषदांश्च तर्पयामि । ॐ त्रिष्णुपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ यमं
 तर्पयामि । ॐ यमराजं तर्पयामि । ॐ धर्मराजं तर्पयामि । ॐ कालं
 तर्पयामि । ॐ नीलं तर्पयामि । ॐ मृत्युं तर्पयामि । ॐ चित्रगुप्तं
 तर्पयामि । ॐ वैवस्वतं तर्पयामि । ॐ वैवस्वतपारिषदांश्च तर्पयामि ।
 ॐ वैवस्वतपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ भूमिदेवं तर्पयामि । ॐ काश्यपं
 तर्पयामि । ॐ विद्यां तर्पयामि । ॐ धन्वन्तरिं तर्पयामि । ॐ धन्वन्तरि-
 पारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ धन्वन्तरिपारिषदौश्च तर्पयामि ।

अथ निवेदी ।

ॐ षष्ठीं स्तर्पयामि । ॐ महर्षीं स्तर्पयामि । ॐ परमर्षीं स्तर्पयामि ।

ॐ ब्रह्मर्षीं स्तुष्यामि । ॐ देवर्षीं स्तुष्यामि । ॐ राजर्षीं स्तुष्यामि ।
 ॐ श्रुतर्षीं स्तुष्यामि । ॐ तपर्षीं स्तुष्यामि । ॐ मत्स्यर्षीं स्तुष्यामि ।
 ॐ मत्तर्षीं स्तुष्यामि । ॐ काण्डर्षीं स्तुष्यामि । ॐ ऋषिकान्तर्ष्यामि ।
 ॐ ऋषिपत्नीस्तुष्यामि । ॐ पुत्रकांस्तुष्यामि । ॐ काण्डं बोधायनं
 तर्ष्यामि । ॐ आपस्तम्बं सूत्रकारं तर्ष्यामि । ॐ मत्स्याषाण्डं तर्ष्या-
 मि । ॐ हिरण्यकेशं तर्ष्यामि । ॐ ध्यानं तर्ष्यामि । ॐ प्रणवं
 तर्ष्यामि । ॐ व्याहृतौस्तुष्यामि । ॐ भावित्रो तर्ष्यामि । ॐ गायत्रो
 तर्ष्यामि । ॐ कन्दांसि तर्ष्यामि । ॐ ऋग्वेदं तर्ष्यामि । ॐ
 यजुर्वेदं तर्ष्यामि । ॐ सामवेदं तर्ष्यामि । ॐ अथर्ववेदं तर्ष्यामि ।
 ॐ अथर्वान्ङ्गिरमं तर्ष्यामि । ॐ इतिहामपुराणं तर्ष्यामि । ॐ सर्व-
 वेदजनान्स्तुष्यामि । ॐ सर्वभूतानि तर्ष्यामि ॥ ३६ ॥

अथ दक्षिणतः प्राचीनावातो ।

पितृन् स्वधानमस्तुष्यामि । पितामहान् स्वधानमस्तुष्यामि ।
 प्रपितामहान् स्वधानमस्तुष्यामि । मातृः स्वधानमस्तुष्यामि ।
 पितामहोः स्वधानमस्तुष्यामि । प्रपितामहोः स्वधानमस्तुष्यामि ।
 मातामहान् स्वधानमस्तुष्यामि । मातुः पितामहान् स्वधानम-
 स्तुष्यामि । मातुः प्रपितामहान् स्वधानमस्तुष्यामि । मातामहोः
 स्वधानमस्तुष्यामि । मातुः पितामहोः स्वधानमस्तुष्यामि । मातुः
 प्रपितामहोः स्वधानमस्तुष्यामि । आचार्यान् स्वधानमस्तुष्यामि ।
 आचार्यपत्नीः स्वधानमस्तुष्यामि । गुरुन् स्वधानमस्तुष्यामि ।
 गुरुपत्नीः स्वधानमस्तुष्यामि । सखीन् स्वधानमस्तुष्यामि । सखि-
 पत्नीः स्वधानमस्तुष्यामि । ज्ञातोः स्वधानमस्तुष्यामि । ज्ञातिपत्नीः

स्वधानमस्पर्शयामि । अमात्यान् स्वधानमस्पर्शयामि । अमात्यपत्नीः
स्वधानमस्पर्शयामि । सर्वान् स्वधात्रमस्पर्शयामि । सर्वपत्नीः स्वधानम-
स्पर्शयामि । इत्थमुक्तौर्ष्यं अपउत् प्रसूति " ऊर्जं वहन्ती रम्यत धृतस्ययः
कीलालं परिधृतं । स्वधा स्य तर्पयत मे पितृन् तृणत तृणत " इति ।
नार्द्रवामा नैकवस्त्रो दवानि कर्माश्वरुमसुयेन पितृकर्माणि चर्यकेषां ।
इति बोधायनोक्ततर्पण ।

अथ शङ्खोक्ततर्पणं ।

स्वातः कृतजणोऽन्तर्जनः उदङ्मुखस दिव्यन् ताशेन देवान्दकेन
तर्पयेत् ।

अथ तर्पणविधिः ।

भगवन्त्वं शघं तर्पयामि इति प्रत्येकशस्तर्पयामिति शब्दो द्वावाच्यन्ते
लिखितो न मर्षे पुनरुक्तवान्तदोद्भूत्य इति । कागाग्रिकृद् यत्तराद-
मजितं रुक्मभोमं शैलभोमं नीलभोमं रक्तभोमं पातभोमं यत्तभोमं
क्षणभोममिति पातालमशकं । जम्बूद्वीपं शाकद्वीपं कुशद्वीपं कौशुद्वीपं
शाल्मलिद्वीपं गोमेदं पृथ्वरद्वीपं यक्षद्वीपमिति द्वीपमशकं । त्रि-
लोकस्यं पर्वतं सधामानं शङ्खपदं केतुमन्त्वं शिखण्डिगामाणमिति
कल्पय्यायितो लोकपालान् । लवणं जीरेदं दध्नाद घृतेदकं सुरो-
दकं इन्द्रोदकं स्वादृदकमिति समुद्रमशकं । सागरचतुष्टकं । शृङ्ग-
वन्त्वं श्वेत नील मेरु मान्यवन्त्वं गन्धमादनं निपथं हेमकृष्टं हिमवन्त्वं
मिति मद्या वेदान् । महेन्द्रं मलयं मय्यं शक्तिमन्त्वं अजवन्त्वं विन्ध्यं
पारियात्रमिति सप्तकुण्डपर्वतान् । कैलास-सैनाकप्रमुखान् सर्वपर्व-
तांश्च विन्दप्रमुखानि मर्शामि सप्तप्रवाहां गङ्गां त्रिलोकवाहिनिं

शतद्रूँ सप्तसरस्वतीश्च । यमुनां प्रथमं पुष्करं द्वितीयं पुष्करं
 तृतीयं पुष्करं प्रयागं नैमिषं हयग्रीवं सर्वतीर्थानि सर्वप्रसवणानि
 सर्वाः सरितश्च हृदं तीर्थं अश्वत्थप्रमुखान् वनस्पतीन् यवप्रमुखा-
 नोषधींस्तु मानसोत्तराख्यं पर्वतं लोकपालांश्च इन्द्रं शचीं वज्रमैरावतं
 मातलिं चित्रमेनप्रमुखान् गन्धर्वांस्तु अप्सरसः प्रसुदीनामाप्सरसः
 पृष्टयोनामाप्सरसः आयुषेनामाप्सरसः स्तावा नामाप्सरसः भेकुरयो-
 नामाप्सरसः ऊर्ज्ज्वानामाप्सरसः अग्निं सन्तं खाहां सन्तं आग्नीध्रं यमं
 धर्मं प्रियं सत्यं तपः सन्तं । यज्ञदक्षिणां दीक्षां ब्रह्मचर्यं व्यवसायं
 धर्मराजानं दण्डपिङ्गलं पाशौ आयुधं । स्वर्गं मृत्युं चित्रगुप्तं यम-
 पुरुषान् श्यामशबलौ विरूपाक्षं निर्घृतिं धर्मप्रधानान् । दैत्यदान-
 वान् । विद्याधरान् । यक्षान् । राक्षसान् । पिशाचान् । रोगान् । अ्वरं
 रोगाधिपमारोग्यं वरुणं गौरीं नागान् । वासुकिमनन्तं । सर्पान् ।
 वनस्पतीन् वायून् सर्वान् प्राणापान-समानोदान-व्यानान् । इन्द्रियाणि
 इन्द्रियार्थान् जीवं । सोमं नक्षत्राणि वर्त्तमानं नक्षत्रं पितृन् अभा-
 खरान् बर्हिषदोऽग्निस्वात्तान् क्रव्यादानुपहृतानाज्यपान् सुकालिनः
 महादेवं पार्वतीं सेनान्यं स्कन्दं विशाखं स्कन्दग्रहान् । बालहान्
 मातृग्रहान् स्कन्दपारिषदान् स्कन्दपारिषदीः भृतानि । भौमान्
 रुद्रीयान्तरिक्षान् रुद्रान् दिव्यान् रुद्रान् सङ्गतान् रुद्रान् मातः
 योगीश्वरीः देवपत्नीः देवमातः गणान् धनाधिपान् । विनायकं
 मितं सक्षितं सन्तं शालं सङ्कटं कृष्णाण्डं राजपुत्रं धर्ममर्थं कामं गतिं
 प्रीतिं मित्रां लुधमदितिं आयतिं नियतिं कौर्त्तिं प्रज्ञां वृत्तिं मेधां
 आर्जतिं रुचिं अर्जुनां वाणीं सरस्वतीं अक्षं दाक्षायणीः प्रजां

प्रजापतिं सनकं सनातनं सनत्कुमारं कृतं पित्रम् ब्रह्मर्षीन्
 देवर्षीन् राजर्षीन् ऋषिकान् । ऋषिपत्नीः ऋषिपुत्रान् गायत्रीमु-
 ष्णिरमनुष्टुभं पङ्क्तिं जगतीं सर्व्वं ऋन्दांमि गृह्णन्मरणं ह्यथ जातं
 सुरभिं दिनार्धं गामुच्चैःश्रवणं धन्वन्तरिं भुवननागान् दिङ्नागान्
 कुलनागान् विश्वकर्माणं वैश्रवणं ऋद्धिं नलं कुबेरं रेवन्तं शङ्ख-पद्मौ
 बज्रपुत्रं तत्पत्नीं तत्प्रजां कश्यपं तत्पत्नीं तत्प्रजां । धनदं तत्पत्नीं
 तत्प्रजां । प्रजापतिं तत्पत्नीं तत्प्रजां । चन्द्रं तत्पत्नीं तत्प्रजां । अरिष्ट-
 नेमिं तत्पत्नीं तत्प्रजां । कृशानुन्तलायां तत्प्रजासु श्रवाणि शास्ताणि
 अस्ताणि । ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदं अथर्ववेदमितिहामान् पुराणं
 धनुर्वेदं गान्धर्ववेदमायुर्वेदं फलवेदं ज्योतिषं शिवां कल्पं व्याकरणं
 निरुक्तं कन्दोर्विचिं धर्मशास्त्राणि भारतं मनुं विष्णुं यमं अङ्गि-
 रमं वसिष्ठं नारदं दत्तं संवत्सें शातातपं पराशरमायलायनमौशनसं
 कृष्णद्वैपायनं कात्यायनं बृहस्पतिं गौतमं शङ्खं लिखितं हागौतमचिं
 याज्ञवल्क्यमथ भगवन्तं धर्मसुलानपादं यज्ञं नारायणं नामथं
 बह्णार्थमाणौ संवत्सरं मित्रमित्राग्नीं मरौचि-कश्यपौ भ्रुवमगस्त्यं
 धातारं मार्कण्डेयं रामं बान्धोकिं कल्पं महाकल्पं मन्वन्तरं वर्त्तमा-
 नमिन्द्रमोजस्विनं स्वायम्भुवं स्वारोचिपमौत्तमं तामसं रिवतं साक्षुषं
 महातैजसं वैवस्वतमर्कं सावर्णिं ब्रह्मभावर्णिं बृहस्पार्वणिं दक्षभावर्णिं
 धर्मसावर्णिं रौच्यं भौग्यं युगं वर्त्तमानं संवत्सरं वर्त्तमानमयनं वर्त्त-
 मानमृतुं वर्त्तमानं मासं वर्त्तमानपलं वर्त्तमानं आदित्यं सोमं
 कुजं बुधं जीवं शुकं शनैश्चरं राहुं केतुन् ऋत्वाणि वर्त्तमानं दिवसं
 रात्रिं सन्ध्यं किमुहसान् सर्वाणि ऋतानि देवानुचरान् देवांशान् ।

ॐ एकज्योतिषं द्विज्योतिषं त्रिज्योतिषं चतुर्ज्योतिषं एकशक्रं
 द्विशक्रं त्रिशक्रमौदृशमन्यादृशं शान्तं प्रीतं प्रीतमदृशं मितं सम्यक्तम-
 मितं ऋतजितं मत्यजितं सुषणं सेनजितमतिमित्रममित्रं पुरुषमित्रं
 ऋतं मत्यं धत्तारं विधत्तारं वरुणं धृतं विधारयमौदृक्षमेतादृक्षमसितं
 मितं । प्रीतिनं प्रीतिमदृक्षं सखरसनतिधत्तारमुगं धुनिं भीमम-
 भियुक्तञ्चपादं । महं द्युतिं वसमनाष्टयं वामं कामजयं विजयं
 जयमित्येकोनपञ्चाशत्परुतः भुवनं भावनमजन्यं सुधाजनं क्रतुं वसं
 मूर्द्धानं वाजं व्यम्बुं प्रस्त्रवमाष्यायनमृत्सामति द्वादशमृगून् । मनं
 मन्तारं प्राणमपानं चितिं नयं रूपं हंसं नरं नारायणं विभुं प्रभुमिति
 द्वादशमाध्यान् । सवितारं धातारं मित्रमर्यमणं पूषणमंगुं त्वष्टारं
 विवस्वन्तमिन्द्रं विष्णुं वरुणं भगमात द्वादशादित्यान् । अङ्गारकं
 सूर्यं निर्वृतिं सखमचैकपादमहिर्बुध्नं धूमकेतुं बहं मृत्युं कपालिनं
 हरमित्येकादशरुद्रान् । आत्मानं अपं समं ऋतं वृमं प्राणं हविशन्तं
 गरिष्ठं ऋतं मत्यमिति द्वादशाङ्गिरमः । क्रतुं दलं वसं सत्यं कामं धुरिं
 कालं रोचनं पुष्ट्रवसमार्द्रवममिति दशवित्यान् । देवान् धरं ध्रुवं सोमं
 आपं अनलं अनिलं प्रत्यूषं प्रभामं दत्यष्टौ वसून् । नासतां दम्भमित्य-
 श्विनौ । एतान्नवदेवगणान् मानुचरान् स्वयम्भुवं मादित्तो सखान्
 देवान् मतीं देवीं लक्ष्मीसुरीं अनिरुद्धं प्रद्युम्नं सङ्कर्षणं वासुदेवं
 भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं महर्षीकं जनलोकं तपोलोकं मत्यलोक
 ब्रह्माण्डं पृथिवीं अपः वक्तिं । वायुमाकाशं मनः बुद्धिं आसनं
 अव्यक्तं पुरुषं तर्कयामौत अन्ते शब्दः प्रयुक्तः । अत्यृचं पुरुषरुक्ते-
 नाञ्जलीन्दद्यात् पुष्पाणि च भक्त्या । अथ कृतापमर्थ्या दविणाभि

मुखः अन्तर्जानुः पितृण तैर्येन पितृणां यथाश्रद्धं यथाप्रसाश-
सुदकं दद्यात् ।

इति शङ्खोक्ततर्पणं ।

अथाचमनमुच्यते ।

मकलकर्मणामाचमनपूर्वकत्वात्कर्मणि व्याप्रियमाणानामपि क्षुता-
दिनिमित्तानिपनिपाते चाचमनस्यावश्यकत्वात्तदस्ति आहुतकर्तृणामाच-
मनविधिज्ञानापेक्षेति । तत्र कर्मणामाचमनपूर्वकत्वमाह
मार्कण्डेयः ।

मम्यथाचम्य तेयेन क्रियाः कुर्वीत वै ऋषिः ।

देवतानामृषीणाञ्च पितृणाञ्चैव यत्नतः ॥

अहताचमनस्य क्रियाकरणे दोष उक्त्वा ब्रह्मपुराणे ।

यः क्रियां कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।

भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न मंगलयः ॥

तत्राचमननिमित्तानि मनुः ।

कृत्वा मूर्धं पुरीषञ्च खान्याचान् उपसृशेत् ।

वेदमध्येयमाणश्चाप्यन्नमन्नं च सर्वदा ॥

अनेकार्यत्वात्करोतिः 'कृत्वा' उक्तमृच्यति प्रतीयते । उक्तञ्च मूर्धं
पुरीषञ्च पादपयं चालयित्वा यथोक्तविधिमाचान् 'खानि' इन्द्रियाणि,
उपसृशेत् । वेदमध्येयमाण इति लौकिकानि क्रियान्तराणि कृत्वाऽना-
चानो वेदाक्षराणि नोच्चारयेत् । 'अन्नमन्नं' अन्नं भोक्ष्यमाणः ।
मन्वङ्किरोवृहस्पतयः ।

सुभ्रा जुवा च भुक्ता च निष्टीयोक्त्वानृतानि च ।

पीलापोऽध्यमाणश्चाप्याचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

‘सुप्ता’ शयित्वा, ‘तुला’ क्षुतं कृत्वा, ‘भुक्त्वा’ भोजनं कृत्वा, ‘निष्ठोच्य’ सुखेन श्लेषाणमुत्कृज्य, ‘अनृतं’ असत्यं, ‘अपः पीत्वा’ जलं निपीय, प्रयत इत्यध्यमाणपदेनैव सम्बध्यते । प्रयतोप्यध्यमाण आचम्याधीत अध्ययनविधङ्गतया आचमणं कुर्यादित्यर्थः ।

विष्णुः ।

तुला सुप्ता भुक्त्वा भोजनाध्ययनेषुः पीत्वा स्नात्वा निष्ठोच्य वासोविपरिधाय रथ्यामाक्रम्य हतमूत्रपुरीषः पञ्चनखास्थस्नहं स्पृष्ट्वा-चामेत् चाण्डाल-स्नेच्छसम्भाषणे च ।

शङ्खः ।

कृत्वा मूत्रं पुरीषञ्च स्नात्वा भोक्तृमनास्तथा ।

भुक्त्वा तुला तथा सुप्ता पीत्वा चाभोवगाह्य च ।

रथ्यामाक्रम्य चाचामेद्दासो विपरिधाय च ॥

आपस्तम्बः ।

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्र-पुरीषान्नशेषलेपान् रेतमश्च ये लेपा-स्तान् प्रचाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ।

आचमनविधनन्तरं देवलः ।

रेतो-मूत्र-शङ्खोत्ते भोजनेऽध्वपग्निश्रमे ।

शौचमेवंविधं प्रोक्तमीषद्यान्यच्च वर्त्तते ॥

विशेषशौचं वक्ष्यामि भोजन-तुरकर्मणोः ।

सामान्येन हि निर्दिष्टः रुर्वचाचमनक्रमः ॥

उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्येष्वपि तथाविधं ।

तथैवं हस्ती पादौ च प्रक्ष्यान्याचम्य शुद्धति ॥

तथा ।

यदम्भः शौचमंयुक्तं चितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्ष्यान्यागुर्चिलप्रश्नं तत्स्युद्धाचम्य शुद्धति ॥

आचमने वक्ष्यमाणं दारोतः ।

स्थानाकम्य सुपुष्पः कृतमूत्रपुरीषोभक्तिना ।

‘सुपुष्प’ निद्रां कुर्यात् ।

वृहस्पतिः ।

अधोवायुमसुखं आरुन्धं कोधमभवे ।

सार्जार-सृषकस्पर्शं प्रक्षामे, नृतभाषणं ।

निर्मलं चैव धर्मार्थं कर्म कुर्वन्नुपसृशत ॥

‘उपसृशत’ आचमनं ।

कर्मपुराणे ।

चण्डालस्नेहमस्माद्यं स्वी-शुद्धाञ्जिष्टभाषणं ।

उच्छिष्टं पुरुषं स्युद्धा भोज्यज्ञापि तथाविधं ।

आचासेदसृपाते च लाहितस्य तथैव च ॥

अग्रगंवासयालम्भं स्युद्धाप्रयतमेव वा ।

स्वाणामथ त्वनः स्पर्शं नावातां परिधाय च ॥

नीवीशब्देनावाधोवासालक्ष्यते माहुर्यात् । अधोवासोऽन्यत्र हि

नीवी ।

आपस्तम्बः ।

स्वप्नं चवर्षे मिह्राणि काश्चालम्भं लाहितस्य केशानामद्गवां

ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्बे महापथङ्गत्वामेध्यघोपस्पृश्याप्रयतञ्च मनुष्यं
नीवीञ्च परिधाय उपस्पृशेदाद्रं वा शकृदोषधौर्भूमिं वा ।

‘लत्रयुः’ लुतं । ‘मिङ्गाणिका’ नामिकामलः । ‘ऋश्रु’ नेत्रजलं ।
‘आद्रमिति’ शकृदादिभिः सर्वैः सम्बध्यते । ‘शकृत्’ गोमयं ।
बोधायनः ।

नीवीं विमस्य परिधायाचमेत् उपस्पृशेदाद्रंहणं भूमिं गोमयं वा
संस्पृशेत् ।

आद्रंहणादिस्पर्शनं तु कथञ्चिदप्याचमनामम्बवे वेदितव्यं । अन्यथा
विषमशिष्टविकल्पापत्तेः । एवं च सत्याचमने न सहं विकल्पमानतया
दक्षिणश्रवणस्पर्शनं ।

यदुक्तं यमपुराणे^(१) ।

चण्डालादीन् जपे हेामे दृष्ट्वाचामेद्द्विजोत्तमः ।

आदौन् दृष्ट्वा तथैवापि कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥

जप-हेामादिक्रियायां क्रियमाणायां चण्डालादि-आदिदर्शने
वाचमनं कुर्याद्विण्णकर्णं वा स्पृशेदिति ।

यदपि वमिष्ठेन ।

लुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

पञ्चस्वतेषु वाचामेच्छ्रात्रं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥ इति ।

यच्च सार्थवादं पराशरेण ।

लुते निष्ठीविते चैव दन्तसिष्टे तथानृते ।

पतितानाञ्च मन्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

(१) यदुक्तं पद्मपुराणे इति ख० ।

प्रभामादौनि तीर्थानि गङ्गाद्याः मरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे मन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

आदित्यो वरुणः सोमो वक्रिर्वायुस्तथैव च

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥ इति ।

तदेतदाचमनामश्वविहितार्द्रतृणादिस्यशस्याप्यमश्ववे सति वेदितव्यं ।

तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे ।

क्षुतादौ मस्यगाचामेत स्पृशद्दार्द्रतृणादिकं ।

कुर्वीतान्मश्वं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे^(१) ततःपरं ।

न विद्यमाने पूर्वत्र उत्तरप्राप्रिख्यते ॥ इति ।

अप्रायत्यकारणे ममुत्पन्ने झटिति यथामश्वं शब्दो प्रयतनीय-
मित्याह दौधायनः ।

शक्तिविषयं मुहूर्त्तमपि नाप्रयतः स्यादिति ।

आपस्तम्बाऽपि ।

रिक्तपाणिः पयसे उद्यम्याप उपस्पृशेच्छक्तिविषयं मुहूर्त्तमप्यप्रयतो
न स्यात् । नद्यो वा नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यत उक्तीर्थं त्वाचामत् ।

‘रिक्तपाणिः’ जलपात्रगुह्यहस्तः । ‘पयसे उद्यम्य’ जलार्थमुद्यमं
कृत्वा । जलमित्यतस्तु प्राप्तिप्याचमनकारणे जलादुक्तीर्थ्याचामेत् । अत्र
हेतुमाह ‘अप्सु सतः’ जले वर्त्तमानस्याचमतोऽपि, ‘प्रयमणं’ प्रयतता
शुद्धिः, न विद्यतदिति ।

जलमित्यनवक्षी ह्यग्रेतः ।

(१) पूर्वाभावे इति ग० ।

पीत्वापोऽध्यक्षमाणश्चाप्याचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

‘सुप्ता’ शयित्वा, ‘क्षुत्वा’ क्षुतं कृत्वा, ‘भुक्त्वा’ भोजनं कृत्वा, ‘निष्ठीय्य’
मुखेन श्लेष्माणमुत्सृज्य, ‘अनृतं’ असत्यं, ‘अपः पीत्वा’ जलं निपीय,
प्रयत इत्यध्यक्षमाणपदेनैव सम्बध्यते । प्रयतोऽध्यक्षमाण आचम्याधीत
अध्ययनविध्यङ्गतया आचमणं कुर्यादित्यर्थः ।

विष्णुः ।

क्षुत्वा सुप्ता भुक्त्वा भोजनाध्ययनेषुः पीत्वा स्नात्वा निष्ठीय्य
वासोविपरिधाय रथ्यामाक्रम्य हतमूत्रपुरीषः पञ्चनखाभ्यस्त्रहं स्पृष्ट्वा-
चामेत् चाण्डाल-स्त्रेच्छसम्भाषणे च ।

शङ्खः ।

कृत्वा मूत्रं पुरीषञ्च स्नात्वा भोक्तृमनास्तथा ।

भुक्त्वा क्षुत्वा तथा सुप्ता पीत्वा चाम्भोवगाह्य च ।

रथ्यामाक्रम्य चाचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

आपस्तम्बः ।

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्र-पुरीषान्नशेषलेपान् रेतमश्च ये लेपा-
स्तान् प्रचान्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ।

आचमनविध्यनन्तरं देवलः ।

रतो-मूत्र-शकन्मोले भोजनेऽध्वपरिश्रमे ।

शौचमेवंविधं प्रोक्तमीषणान्यच्च वर्त्तते ॥

विज्ञेयशौचं वक्ष्यामि भोजन-तुरकर्मणोः ।

सामान्येन हि निर्दिष्टः सर्वत्राचमनकरुः ॥

उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्येष्वपि तथाविधं ।

तथैवं हस्ती पादौ च प्रक्ष्यान्धाचम्य शुद्धति ॥

तथा ।

यदम्भः शौचमंयुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षान्धाशुचिलिप्रक्ष तत्स्यूष्टाचम्य शुद्धति ॥

आचमने वक्ष्यमाणे दारौतः ।

स्थामाकस्य सुपुष्पः कृतमूत्रपुरीषोभलिवा ।

‘सुपुष्पः’ निर्द्रां करिष्यन् ।

वृहस्पतिः ।

अधोवायुमसुर्गं आकन्दे क्रोधमम्भवे ।

मार्जार-मूषकस्पर्शं प्रहासेऽनृतभाषणे ।

निमित्तंस्वेषु धर्मार्थं कर्म कुर्वन्नुपसृशेत् ॥

‘उपसृशनं’ आचमनं ।

कूर्मपुराणे ।

चण्डालस्नेच्छमम्भाषे स्त्री-शूद्राञ्छिष्टभाषणे ।

उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यञ्चापि तथाविधं ।

आचामेदशृपाते च लाहितस्य तथैव च ॥

अग्नेर्गतामथालम्भं स्पृष्ट्वाप्रयतमेव वा ।

स्त्रीणांमथात्मनः स्पर्शं नावावां परिधाय च ॥

नौर्वीशब्देनावाधोवासेलक्ष्यते साहचर्यात् । अधोवासायन्यनं हि

नौवी ।

आपस्तम्बः ।

स्वप्ने चवयौ सिद्धाणिकाश्वालम्भं लाहितस्य केशानामग्नेर्गतां

ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्बे महापथङ्गलाभेधघोपस्पृश्याप्रयतञ्च मनुष्यं
नोवीञ्च परिधाय उपस्पृशेदार्र्द्रं वा शकृदोपधौर्भूमिं वा ।

‘चवथः’ लुतं । ‘मिङ्गाणिका’ नामिकामलः । ‘ञ्च’ नेत्रजलं ।
‘आर्द्रमिति शकृदादिभिः सर्वैः सम्बध्यते । ‘शकृत्’ गोमयं ।
बोधायनः ।

नीवीं विमस्य परिधायान्नेत् उपस्पृशेदार्र्द्रं लणं भूमिं गोमयं वा
संस्पृशेत् ।

आर्द्रलणादिस्पर्शनं तु कथञ्चिदप्याचमनामन्त्रवे वेदितव्यं । अन्यथा
विषमशिश्टविकल्पापत्तेः । एवं च सत्याचमने न सहं विकल्पमानतया
दक्षिणश्रवणस्पर्शनं ।

यदुक्तं यमपुराणे^(१) ।

चण्डालादौ न जपे हेमे दृष्ट्वाचामेद्विजोत्तमः ।

आदौ न दृष्ट्वा तथैवापि कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥

जप-होमादिक्रियायां क्रियमाणायां चण्डालादि-श्चादिदर्शने
वाचमनं कुर्याद्विणकणं वा स्पृशेदिति ।

यदपि वभिष्टेन ।

लुते निष्टौवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

पञ्चसंतेषु वाचामेच्छ्वात्रं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥ इति ।

यच्च सार्थवादं पराशरेण ।

लुते निष्टौविते चैव दन्तश्लिष्टे तथानृते ।

पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

(१) यदुक्तं पद्मपुराणे इति ख० ।

प्रभामादौनि तीर्थानि गङ्गाद्याः मरितस्तथा ।
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे मन्तीति मनुरब्वीत ॥
 आदित्यो वरुणः सोमो वङ्गिर्वायुस्तथैव च
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥ इति ।

तदेतदाचमनामभ्रवविहितार्द्रवणादिस्पर्शस्याप्यमभ्रवे सति वेदितव्यं ।
 तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे ।

क्षुनादो मस्यगाचामेत स्पृशद्दार्द्रवणादिकं ।
 कुर्वीतान्मनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥
 यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभासे ^(१) ततःपरं ।
 न विद्यमाने पूर्वत्र उत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥ इति ।

अप्रायत्यकारणे ममुत्पन्ने झटिति यथासम्भवं शुद्धौ प्रयतनीय-
 मित्याह बोधायनः ।

शक्तिविषयं मुहूर्त्तमपि नाप्रयतः स्यादिति ।

अपस्तम्बाऽपि ।

रिक्तपाणिः पयसे उद्यम्याप उपस्पृशञ्चक्रिविषयं मुहूर्त्तमप्यप्रयतो
 न स्यात् । नद्यो वा नाप्सु मतः प्रयमणं विद्यत उच्यीर्यं लाचामत् ।

‘रिक्तपाणिः’ जलपात्रगुण्यहस्तः । ‘पयसे उद्यम्य’ जलार्थमुद्यमं
 कृत्वा । जलस्थितस्तु प्राप्तिप्याचमनकारणे जलादुच्यीर्याचामेत् । अत्र
 हेतुमाह ‘अप्सु मतः’ जले वर्त्तमानस्याचमतोऽपि, ‘प्रयमणं’ प्रयतता
 शुद्धिः, न विद्यतइति ।

जलमित्यनुवृत्तौ ह्यगौतः ।

(१) पूर्वभावे इति ग० ।

ने।त्तरेदनुपस्पृश्य ।

यमः ।

उत्तीर्योदकमाचम्य अवतीर्य उपस्पृशेत् ।

एवं स्याच्छ्रेयमा युक्तो वरुणस्यैव पूजितः ॥

पूर्वमाचम्योदकं 'अवतीर्य' प्रविश्य, तदनन्तरं 'उत्तीर्य' जला-
न्निर्गत्यापि, आचामेत् ॥

दक्षः ।

स्नानादनन्तरन्तावदुपस्पर्शनमिष्यते ।

प्रजापतिः ।

उपक्रमे विशिष्टस्य कर्मणः प्रयतोऽपि मन् ।

आचामेदिति शेषः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

देवार्चनादिकार्याणि तथा सर्वभिवादनं ।

कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्देव भुजिक्रियां ॥

कमण्डल्वधिकारे वसिष्ठः ।

कृत्वा वावश्यकार्याणि आचामेच्छौचवित्तमः ।

'अवश्यकार्याणि' नित्यानि कर्माणि ।

हारीतः ।

देवतामभिगन्तुकाम आचामेत् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

मन्दहेषु च सर्वेषु शिखामोत्ते तद्यैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् ॥

ज्ञातातपः ।

आचामेक्ष्वर्णे नित्यं मुक्ता ताम्बूलचर्वणं ।

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासोविपरिधाय च ॥

आपस्तम्बः ।

श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपस्पृशेत् ।

'श्यावान्तपर्यन्ताविति दन्तमूलादारभ्य श्मश्रुममौपवर्त्तिश्याम-
लेखावधि इत्यर्थः ।

'माकेण्डयः ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्ट्वा द्रव्यहस्तो निधाय च ।

आचम्य द्रव्यमभ्युक्ष्य पुनरादातुमर्हति ॥

उच्छिष्टशब्देनावाचमनार्हणाप्रायत्वेन युक्तः पुरुष उच्यते ।

भुक्तावशिष्टमत्र वा द्रव्यमात्राभ्यवहाय्ये ।

तथा च वसिष्ठः ।

प्रचरन्नभ्यवहार्यपृच्छिष्टं यद्द संस्पृशेत् ।

भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्य प्रचरेत्पुनः ॥

'प्रचरन्' परिषेधणं कुर्वन् । 'अभ्यवहार्यपु' अन्नपानेषु, हस्तगृहो-
तेष्विति शेषः ।

बृहस्पतिरपि ।

प्रचरन्नन्नपानेषु यदेच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्द्रव्यमाचान्तः प्रचरेत्पुनः ॥

कूर्मपुराणे ।

तेजसं वै ममादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः ।

भृमौ नित्थिष्य तद्द्रव्यमाचान्तः प्रचरेत् पुनः ॥

बौधायनः ।

तैजसं चेदादायोच्छिष्टी स्यात्तद्द्रव्यमाचान्तः प्रोक्षेत् । म
चेत्तदन्येनोच्छिष्टी स्यात् तद्द्रव्यमाचान्तः प्रोक्षेत् । म च्छिष्टी-
रुच्छिष्टी स्यात्तद्द्रव्यमाचान्तः प्रोक्षेत् ।

‘उदस्य’ निधाय, ‘तदन्यत्’ तस्मात् तैजसादन्यदभ्यवहार्यं, तेन
हस्तस्येन मतेत्यर्थः ।

यत्, मननोक्तं ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्ताः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियादिति ॥

तत्र मेधातिथिनोक्ता व्यवस्था । गरीयो द्रव्यं निधीयते अन्य-
दनिधायैवाचस्यत इति । अनभ्यवहार्यस्य वस्त्रादेरनिधानं इतरत्र
निधानविधानादिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । अथवा अमन्त्राग्नस्य
द्रव्यस्यानिधानं अभ्यवहार्य-तैजसयोर्निधानं तद्भूतिरिक्तेषु वस्त्रादिषु
विकल्पः ।

तदुक्तं कूर्मपुराणे ।

यद्यमन्त्रं समादाय भवेदुच्छेषणाश्रितः ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ।

वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात् तत्स्पृष्टावेवमेव हि ॥

‘तत् स्पृष्टौ’ उच्छेषणस्पृष्टौ, निधानमनिधानं वा कार्यमित्यर्थः ।
निधानं प्रकृत्य बौधायनः ।

एतदेव विपरितममन्त्रे वानस्यत्ये विकल्पः । कथं पुनर्हस्तस्ये द्रव्ये

आचमनमभ्रवः उच्यते । आ मणिवन्धनात्याणी प्रनान्थेति हि, तत्र
 विधिः । शरीरममर्गमात्रं द्रव्यस्य विवर्जितं न हस्तस्यैव । एवमगुद्धा-
 वर्षपि स्कन्धाद्यारोपितेष्वपि द्रव्येषु च्छिद्यस्पृश्यागुद्धैव । तशंवा-
 चान्तस्य गुद्धिः । अतोहस्तात्प्रदेशान्तरे प्रकोष्ठकलादिके तत्र द्रव्यं
 गृहीताचामेत् । अयमभिप्रायः यद्येव परुषाशौचमस्वत्वादगुच्यं
 तच्छुद्धेः गुद्धमिति । यदा तु तद्रव्यं भूमौ निधायाचमनं तदा
 कथं द्रव्यस्य गुद्धिः । प्रयतेन परुषेण ग्रहणात् । आचम्य द्रव्यमभ्युत्त-
 रिति स्मृत्यन्तरविहितेनाभ्युत्तणादिना वेति । एवं च व्यत्रस्याथास्य
 वक्ष्यमाणेषु गौतमादिवचनेष्वनिधायति वा निधायति वा यथष्टं
 क्लेदः क्रियतां ।

गौतम ।

द्रव्यहस्त उच्छिद्योनिधायचामेत् ।

शङ्खलिखितौ ।

द्रव्यहस्त उच्छिद्योनिधायचम्याभ्युत्तद्रव्यं ।

पकान्नमादाय मृत्रकरणं योकापमास्वाकं द्रष्टव्यं ।

भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यं शौचं कृत्वा यथाविधि ।

उत्सङ्गापन्नपकान्न उपस्पृश्य ततः शुचिः ॥ '

एतदापद्यशकत्रिषयं ।

अरण्येऽनदके रात्रौ चौर-व्याघ्राकुले पथि ।

कृत्वा मृत्रपुरीषं तु द्रव्यहस्तो न शुद्धति ॥

शौचं प्रकुर्यात् प्रथमं पादौ प्रक्षालयन्ततः ।

उपस्पृश्य तदाभ्युत्थ्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

इति बृहस्पतिस्मरणात् ।

मार्कण्डेयस्तु शौचमण्यनिधायैव कार्यमित्याह ।

पक्वान्नेन गृहीतेन मूत्रोच्चारं करोति यः ।

अनिधायैव तद्रव्यमङ्गे कृत्वा ममाश्रितं ॥

शौचं कृत्वा यथान्यायमुपस्पृश्य यथाविधि ।

अद्भ्युत्तयेच्चैव उद्धृत्यार्कस्य दर्शयेत् ।

त्यक्त्वाग्रमात्रं वा तस्माच्छ्रेयं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इत्याचमननिमित्तानि ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सप्ते भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेदामो विपरिधाय च ॥

पैठौनमिः ।

भुक्त्वा क्षुत्वा च सप्ता च वामश्रु विपरिधाय कलिलकामश्यामागमे

च रथ्या चत्वर-श्लशानाकान्त्वान्वाचान्तः पुनराचामेत् ।

मन्वाङ्गिरोबृहस्पतयः ।

सप्ता क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्टीव्योक्तानृतानि च ।

पीत्वापोऽध्वेष्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोपि मन् ॥

आचामेदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

सप्ता भुक्त्वा क्षुत्वा च पुनः ।

भोजनविधौ हागौतः ।

ध्यायेदव्यक्तं पुरुषं मूत्रपुरीषे रथ्यामाक्रम्य शशगानञ्चाचान्तः पुन-
राचामेत् ।

पैठौनमिः ।

रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीषेः पद्मनखास्थ्यन्निहं स्पृष्ट्वाचान्तः पुन-
राचामेत् चण्डालस्तेच्छमभाषणे च ।

शङ्ख-लिखितौ ।

स्नान-भोजनकालेष्वाचान्तः पुनराचामेत् ।

आपस्तम्बः ।

भोक्ष्यमाणस्तु प्रथमो द्विराचामेत् द्विःपरिमृज्यात् सहृदुपस्पृशेत् ।

व्यासः ।

प्रचान्य पाणि-पादौ तु भुञ्जानो द्विरुपस्पृशेत् ।

कूर्मपुराणे ।

प्रचान्य पाणि-पादौ तु भुञ्जानो द्विरुपस्पृशेत् ।

शुचौ देशे ममाभिनो भुक्त्वा च द्विरुपस्पृशेत् ॥

वसिष्ठः ।

भुक्त्वा सुप्ना कृत्वा पीत्वा चाचान्तः पुनराचामेत् त्रामस्य परिधाय
श्रोष्ठौ च संस्पृश्य विलोमकौ ।

कूर्मपुराणे ।

श्रोष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासोपि परिधाय च ।

रेतामूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गं शुक्रभाषणं ॥

ष्टौत्रिवाध्यथनारम्भे काम-श्याभागसे तथा ।

चत्वरं वा शशगानं वा समागम्य दिजात्तमः ॥

सन्ध्ययोरुभयोस्तददाचान्ताप्याचमेत् पुनः ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

मूत्र-पुरीष-शौवनादिषु शुक्रवाक्याभिधानेषु च पुनरुपमृशेत् ।

बोधायनः ।

भोजने हवने दाने उपहारप्रतियहे ।

हविर्भक्षणकाले च न द्विराचमनं स्युतं ॥

व्यासः ।

दाने भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेकप-होमार्चनादिषु ॥

इति द्विगाचमननिमित्तानि ।

अथ श्राद्धाचमनानि ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे

श्राद्धमारभ्यमानस्तु प्रक्ष्याम्याङ्घ्रौ करौ तथा ।

अङ्घ्रिः सम्यग्विशुद्धाभिः द्विराचामेदुदङ्मुखः ॥

ततस्तु मण्डले शुद्धे द्विजाः प्रचालिताङ्घ्रयः ।

क्षुर्युराचमनं द्विवै मण्डलोत्तरतः स्थिताः ॥

श्राद्धकर्त्ताय भूयोऽपि समाचम्य यथाविधि ।

दर्भपाणिश्च दर्भेषु ब्राह्मणानुपवेशयेत् ॥

आह सत्यव्रतः ।

चालिताङ्घ्रिषु विप्रेषु द्विराचान्तेषु च स्वयं ।

धौतपादः प्रकुर्वीत कर्त्ताप्याचमनन्ततः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

आचान्तः पुनराचम्य द्विजपादात्तनेत्रनं ।

विधाय पुनराचामेत्पादौ प्रक्षाल्य यत्नतः ॥

जातृकर्णम् ।

अभ्यर्च्य गन्धमान्याद्यैर्विश्रान् देवान् पितृनपि ।

आचम्य चाग्नौकरणं कुर्वीत सुममाहितः ॥

जमदग्निः ।

जलपूर्वन्ततो दत्त्वा गन्धादीन्यनुपूर्वशः ।

आचामेद्वाचयित्वा तु पूर्णतामर्चनस्य वै ॥

विष्णुपुराणे ।

पितृन् सम्यञ्च गन्धाद्यैराचम्याथ द्विजागतः ।

मौवर्ण-राजतादीनि भाजनानि निवेशयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे त्वर्धदानानन्तरमेव आचमनमुक्तं ।

जलं क्षीरं दधि घृतं तिलं तण्डुल-मर्षपान् ।

कुशायाणि च पुष्पाणि दत्त्वाचामेत्पुनः स्वयं ॥

आदित्यपुराणे ।

येऽग्निदग्धा इति प्राज्ञो भुव्यन्नं विकिरेत्ततः ।

स्वयमाचम्य विप्राणामपोदद्यात् सकृत्सकृत् ॥

विष्णुः ।

उच्छिष्टममीषे तिलोदकेनाभ्युक्ष्यामंस्कृतप्रमोतानामन्नं विकी-

र्याप उपसृश्या तस्मिं पृच्छेत् ।

संवर्त्तः ।

दक्षिणाभिमुखः स्थित्वा विकीर्यान्नं ततो भुवि ।

निर्णिकृहस्त आचम्य ततो मधुमतीर्जपेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

पिण्डनिर्वपणं कृत्वा पितृणामनुपूर्वशः ।

तथा मातामहानाञ्च कुर्यादाचमनं ततः ॥

कात्यायनः ।

निरूप्य प्रथमः पिण्डानाचम्योदक्परीत्य च ।

नमस्कुर्वीत षट्कृत्वः पूजयेच्चैकमानसः ॥

विश्वामित्रः ।

निधाय पिण्डान् मंपूज्य गन्ध-मान्यादिभिस्ततः ।

उपस्पृशेदपस्तञ्च देशं प्रोत्तेदमत्सरः ॥

अग्निपुराणे ।

गन्ध-मान्यादिभिः पिण्डानभ्यर्च्याचम्य संयतः ।

द्विजहस्तेष्वपो दद्यात् सपुण्याः साक्षतास्ततः ॥

बृहस्पतिः ।

समाप्य च ततो विप्रान् मौमान्तमनुगम्य च ।

प्रक्षालिताङ्घ्रिपाणिञ्च द्विराचमनमाचरेत् ॥

पाराशरः ।

आद्धं समाप्य विधिवत् विमर्ज्य ब्राह्मणानपि ।

द्विराचम्य प्रकुर्वीत वैश्वदेवादि नैत्यकं ॥

तदेतदाचमनसप्रकं समासेनाह सङ्ग्रहकारः ।

आदौ विप्राङ्घ्रिगौचान्तेऽभ्यर्चने विकिरे कृते ।

पिण्डान् दत्त्वाचमयत्वा च विमर्ज्य ब्राह्मणास्तथा ॥

आचामेच्छाद्गुकर्त्ता तु स्थानेऽथ्येतेषु मप्रम् ।

आद्यन्त्योर्द्विर्गाचामेच्छेषु तु मल्लसकृत् ॥

गोभिलः ।

आरम्भे चावमाने च द्विर्गाचमनमित्यतः ।

अन्यत्र पितृकार्येषु मल्लदाचमनं स्मृतं ॥

अत्र कैश्विकं ।

आह्वारम्भेऽवमानं च पादगोचार्चनान्त्याः ।

विकिरे पिण्डदानं च द्विर्गाचमनमित्यतः ॥ इति ।

तथा ।

आदावन्तं तथार्चायां विप्रपादप्रगोधने ।

विकिरे पिण्डदानं च पद्भिर्गाचमनं स्मृतमिति च ॥

तच्च तन्मते पिण्डनिर्वापानन्तरमुदगावर्त्तनात् पूर्व्यं आचमनं न विद्यते किन्तु गन्धादिदानान्तं सकलमपि पिण्डदानप्रयागे मग्न्या-
चमनं क्रियते इति ।

इति आह्वारचमनानि ।

अथाचमनापवादः ।

तत्र याज्ञवल्क्ये ।

मुखत्रा विप्रयो मेष्यास्तथाचमनविन्दवः ।

यस्य चास्यगतं दन्तभक्तं व्यक्ता ततः श्रुतिः ॥

‘मुखत्राः’ मुखान्निःसृताः, ‘विप्रयो’ श्लेष्मविन्दाः, ‘मेष्याः’
नोच्छ्रितामापादयन्ति । निश्याथोक्त्वात्तानि चर्त्तन्ति नियुज्यन्ते
आचमनविधानादनाचान्तस्थाग्नुता ज्ञायते । विप्रयोऽपि मुखान्नि-

क्रमणं निष्ठीवनमेव । अतोऽत्रापि प्राप्तस्याचमनस्यापवादार्थमिद-
मुच्यते । तथा आचमतो हस्तादधोऽङ्गुलिविवरैः पतन्त उदविन्द्वो-
ऽपि मेध्याः । 'ग्लथ्रु' मुखलोम, तत् आस्यगतं मुखान्तःप्रविष्टं,
अपि मेध्यं । दन्तमत्रमष्यन्नादिकं अनारामन्नपि शुचिर्भवति । विप्रुषां
स्पर्शं तु मलस्पर्शनिमित्तमाचमनं कर्त्तव्यमेव ।

तथाचापस्तम्बः ।

यदास्याद्भिन्द्वः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्व्वाचमनं विहितं ये
भूमौ न तेष्व्वाचामेदित्येक इति ।

'उपलभ्यन्ते' संसृज्यन्ते ।

अतएव गौतमः ।

न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपतन्तीति ।
वमिष्ठोऽपि ।

न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्त्यनङ्गस्रिष्टाः ।

मनुर्पि ।

नेच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं न यान्ति याः ।

न ग्लथ्रूणि गतान्यास्यन्न दन्तान्तर्गधष्ठितं ॥

'दन्तान्तः' दन्तानां मध्ये किद्रे वा । 'अधिष्ठितं' संसृक्तं ।

आचमनविन्द्वो मेध्या इत्युक्तं तत्र विशेषमाह मनुः ।

स्पृशन्ति विन्द्वः पादौ य आचमयतः परान् ।

भौमिकेस्ते ममा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ।

अत्र परानाचमयतः पादाविति सम्बन्धः ।

यः परस्मै आचमनं ददाति तस्याचमयित्वाहस्तपतितैरुदविन्द्व-

भिर्यदि पादौ स्पृश्येते तदामौ नाशुचिः । यतस्ते भौमिकैः समाः
यथानुपहृतायां भूमौ स्थिताः काश्चिद्दकमात्राः शुद्धाः एव-
मुच्छिद्यहस्तात्पतन्तोऽपि ते शुद्धा एवेत्यर्थः । आचमयितुरेवात्र
शुद्ध्यभिधानादाचमनकर्तुरन्वेषां च समीपस्थानामाचमनविन्दुस्पर्श
भवत्येवाप्रायत्यमिति ज्ञायते ।

बोधायनेऽपि ।

- स्पृशन्ति विन्दवः पादौ यस्याचाचमयतः परान् ।
न तैरुच्छिद्यभावः स्यात्तन्वास्ते भौमिकैः सह ॥

वमिष्ठोऽपि ।

परान्णाचाचमयतः पादौ या विप्रधो गताः ।

ताभिर्नोच्छिद्यतां याति भृम्या ताम् समाः स्मृताः इति ॥

अत्र पादग्रहणमवयवान्तरस्यापि प्रदर्शनार्थं ।

तथा च यमः ।

प्रयान्याचमतो याश्च शरीरे विप्रधो नृणां ।

उच्छिद्यदोषो नास्यत्र भृमितुल्याम् ताः स्मृताः इति ॥

एते च भृम्यभिघातोत्थिता एव शुद्धाः नान्नीरालस्पृष्टाः ।

यथाह पैठीनसिः ।

भूमिगता विन्दवः परास्मृष्टाः पृताः विप्रधः शुद्धा विलोमकि-
न्नेखाचामेदिति । मुखप्रविष्टैः मश्रुभिर्नोच्छिद्येतेति ।

देवलोऽप्याह ।

मश्रुभिश्च मुखविष्टैराशौचं नोपदिश्यते ।

अत्र विशेषमाह आपस्तम्बः ।

न प्रशशुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये मद्भिर्धावन्न हस्तेनोपस्पृशन्ति ।
हस्तगृहणमवयवन्तरस्थाप्युपलक्षणार्थं अङ्गान्तराणामपि सुखमनस्पृशं
आत्मनविधानात् । यच्च दन्तमक्तस्य त्यागमात्रेणैव प्रागुच्युच्चि-
सुकं तत् स्वयं च्युतदन्तमक्तविषयमिति ज्ञेयं । “अस्तेषु तेषु नाचा-
मन्त्रेषां संश्रावणाच्छुचिः” इति बौधायनस्मरणात् । ‘संश्रावणं’ सुखात्
वर्हिर्निरमनं ।

स्वयं प्रच्युतस्य निगिरणादेव गुड्डिरित्याह मनुः ।

परिच्युतेष्ववस्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ।

‘निगिरन’ अन्तः प्रवेगयन् । निगिरण-त्यागयोश्च विकल्पः ।

गौतमोऽपि ।

च्युतेष्वश्राववद्विद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिरिति ।

‘आश्रावः’ सुगोदकं, तत् यथा च्युतमप्यगुचि न भवति तद-
दित्यर्थः । निगिरन्नेवेत्येकारात् चर्षणक्रियायां “आचामंचर्षणं नित्यं”
एवं विष्णुनेत्रमाचमनं कर्त्तव्यमेव वलात्प्रत्याबिते त् दन्तलम्बे
आचान्तथं “भोजने दन्तलम्बानि निहत्याचमनं चरेत्” इति देवल
स्मरणात् ।

दन्तादपरिच्युतन्वजादिकं दन्तवन्त्राच्छिष्टं करोति ।

तदाह बौधायनः ।

अथाणुदाहरन्ति ।

दन्तवद्धन्तलम्बेषु यद्याप्यन्तर्मुखं भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

वशिष्टः ।

न श्मश्रुगतोक्षेपः ।

दन्तवदन्तलक्ष्णेषु यद्याणन्तर्मुखं भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्ननिगिरन्तं तच्छुचिः ॥

हार्यं ।

दन्तवदन्तलक्ष्णेषु यद्याणन्तर्मुखं भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्ननिगिरन्तं तच्छुचिः ॥

पुंठानभिः ।

दन्तवदन्तलक्षणानां दन्तान्तरगतेषु च निगिरन्तवान्तर्मुखं गृह्यः ।

दन्तवदन्तलक्ष्णेषु चित् रमानुपलब्धौ मत्यां वेदितव्यं ।

तत्राह गृह्यः ।

दन्तवदन्तलक्ष्णेषु रमाजंसन्यत्र जिह्वाभिमर्शनादिति ।

अन्यत्रत्यादिस्मानुपलब्ध्यावपि जिह्वाभिमर्शने मत्यगुचितमित्यर्थः ।

मनुः ।

दन्तवदन्तलक्ष्णेषु जिह्वास्यर्गे गृचिर्भवेत् ॥

केचित्तु जिह्वाभिमर्शनेऽपि यावत्प्रतिर्न भवति तावत्रागृचिरि-

त्याह ।

तथा च गौतमः ।

दन्तशिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात् प्राक्शुतेरित्येके ।

“दन्तवदन्तलक्ष्णेषु इत्यनिर्घातलिपाभिषोयं ।

तथा च देवलः ।

दन्तलक्षणमहाश्लेषं मन्येत दन्तवत् ।

न तत्र बह्वगः कुर्याद् यन्नमुद्गरणं पुनः ॥

भवेदशौचमत्यर्थं हणवेधाद्व्रणे कृते ॥

शातातपः ।

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्ये स्वेहे तथैव च ।

ताम्बूले चेतुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

स्वेहेऽत्र कृताचमनस्यापि यो हस्तादिलग्नो भोजनस्नेहः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छिष्टम् भवेन्नरः ॥

त्वग्भिः पत्रैर्मुलपुष्पैर्मृणकाष्ठमयैस्तथा ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टम् भवेद्विजः ॥

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं जिह्वयेति शेषः ।

पराशरः ।

ताम्बूलेक्षुफले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने ।

मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरत्रवीत् ॥

अथङ्गिरसौ ।

मधुपर्के च सोमे च अप्पु प्राणाङ्गतीषु च ।

नोच्छिष्टम् भवेद्विप्रो यथात्रैर्वचनं तथा ॥

अपस्विति प्राणाङ्गतिमन्निधानादमृतापिधानममौत्यादिनोदकपाने
कर्त्तव्ये भुक्तवानपि मन्त्रोच्चारणं प्रति नोच्छिष्ट इत्यर्थः ।

वशिष्ठः ।

प्राणाङ्गतीषु सोमे च मधुपर्के तथैव च ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

‘आस्यहेामेषु’ दद्यावशिष्टभक्ष्येषु ।

इत्याचमनापवादः ।

अयाचमने निषेधः ।

तत्र हारगैतः ।

नायज्ञोपवीतो न मुक्तशिखो न तिष्ठन्न हसन् जल्पन्न विलोकयन्नावि-
लोकितभिरङ्गिर्नोष्णाभिर्न कल्पुषाभिर्न फेनाभिर्न मवद्गुदाभिराचामेत् ।

‘तिष्ठन्’ ऊर्ध्वचक्षुः ‘विलोकयन्’, दिश इति शेषः तस्मिन्नेव जले
निजप्रतिबिम्बं वा ।

आचामेदित्यनुरक्तौ शङ्खलिखितौ ।

न तिष्ठन्न प्रणतो नाङ्गुलिभिर्न मुखशब्दं कुर्वन्नाधौतपादो
नायज्ञोपवीतो न मुक्तशिखः ।

बोधायनः ।

नाङ्गुलीभिर्न मवद्गुदाभिर्न फेनाभिर्न चाराभिर्नोष्णाभिर्न कल्-
पुषाभिरङ्गिर्न हसन्न विलोकयन्न प्रकृष्टा न प्रणतो न मुक्तशिखो नायुक्त-
शिखोनावद्गुदकच्छा न वहिर्जानुरूपस्पृशत ।

‘प्रकृष्टः’ नस्रोक्तकायः ।

तथा ।

पादप्रक्षालनोच्छेपेण नाचामेत् यथाचामेद्भ्रुभौ प्रावयित्वाचामेत् ।

आपस्तम्बः ।

न वर्षधारास्वाचामेत्तथा प्रदरगदके तत्राभिसाकारणात् ।

‘प्रदरः’ किञ्चिद्विभिन्ननिर्घोभृतोभृभागः । ‘अकारणात्’ रोगा-
दिकारणमन्तरेण ।

तथा नान्योदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्वीताः चाभेदा पाण्डित्ये-
नोदकेनैकपाण्यावर्जितेन नाचामेत् ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

न शूद्राशुच्येकपाण्यावर्जितेन जलेन ।

वशिष्टः ।

भ्रजंस्तिष्ठन् शयानः प्रणतो वा नाचामेत् ।

आपस्तम्बः ।

न तिष्ठन्नाचामेत्प्रको वा ।

प्रचेताः ।

नान्तर्वासा न निर्वासा नाशु कुर्वन्नाममपाद आचामेत् ।

गौतमः ।

नाञ्जलिना पिवेन्न तिष्ठन्नानुद्धृतेनोदकेनाचामेत् न पशुवन्दुखेन
पिवेदित्यर्थः ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ वशिष्टः ।

न वर्ण-रसदुष्टाभिर्याद्य सुरशुभागमाः ।

हारीतः ।

विवर्णं गन्धवत्तोयं फेनिलघ्नं विवर्जयेत् ।

शङ्खः ।

विना यज्ञोपवीतेन तथा मुक्तशिखो द्विजः ।

अप्रक्षालितपादस्तु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

बहिर्जानुरूपस्पृश्य एकहस्तार्पितैर्जलैः ।

सोपानतकस्तथा तिष्ठन्वैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

आचामेदित्यनुवृत्तौ देवलः ।

न गच्छन्न शयानश्च न स्वलन्न परान्स्पृशन् ।

न हसन्नैव वा जल्पन्नात्मानञ्चापि वीक्ष्यन् ॥

केशान्नौवीमधःकायं न स्पृशन् धरणीमपि ।

यदि स्पृशति चैतानि भुयः प्रचालयेत्करं ॥

‘स्वलन्’ प्रचलन् ।

तथा ।

भोषान्क्तो जलस्यो वा मुक्तकेशोऽपि वा पुनः ।

उष्णौषो वापि नाचामेदस्तेषावेष्ट्य वा शिरः ॥

ग्न्यशुदेशेऽपि वेष्टनवान् ‘उष्णौषो’ ।

व्यासः ।

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचभाचान्तोऽप्यगुचिर्भवेत् ॥

अपः पाणिनखाद्येषु आचामेद्यस्तु ब्राह्मणः ।

मुरापानेन तत्तुन्यमित्येवमृषिरत्रवात् ॥

विष्णुः ।

न गच्छन्न शयानश्च न स्थितः प्रङ्ग एव च ।

न स्पृशन्न हसन् जल्पन्न श्व-चाण्डालदर्शने ॥

‘स्थितः’ उर्द्ध्वीभूतः, ‘न स्पृशन्’ अन्यमिति शेषः ।

गोभिलः ।

मान्तर्रीयैकदेशस्य कृत्वा चैवोत्तरीयतां ।

आचामेदिति शेषः । ‘अन्तरीयं’ अधोवामः, यस्याधोवस्त्वैकदेशस्य

प्रथमपरिधानममये मन्त्रपूर्वमुत्तरीयता न कल्पिता तद्विषयमेतत् ।
द्वितीयवस्त्राभावे हि परिधानवस्त्रोत्तरार्द्धस्यैवोत्तरीयत्वं क्रियते ।
“एकश्चेद्दाशो भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छादयति” इति मन्त्रको-
त्तरीयग्रहणविधेरनन्तरं पारस्करस्मरणात् ।

सम्बर्त्तः ।

शूद्राशुच्येकहस्तैश्च दत्ताभिर्न कदाचन ।

आरूढपादकञ्चापि न शूद्धेत द्विजोत्तमः ॥

मरीचिः ।

न बहिर्जानुस्वरया नामनस्यो न चोत्थितः ।

न पादकाम्यो नाचितः शुचिः प्रयतमानमः ।

मुक्तामनस्योऽथाचामेन्नान्यकालं कदाचन ॥

भृगुः ।

विना यज्ञोपवीतेन तथा धीतेन वामसा ।

मुक्ता शिखां वाचान्तस्य कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥

साष्णोषो बद्धपर्यङ्कः प्रौढपादश्च यानगः ।

दर्देशं प्रपदस्यश्च नाचामन् शूद्धिमाप्नुयात् ॥

‘बद्धपर्यङ्कः’ वस्त्रादिना वेष्टितजघनभागः ।

प्रौढपादलक्षणमाह गोभिलः ।

आमने रूढपादो वा जान्वावा जहयोस्तथा ।

कृतावमङ्गिको यस्य प्रौढपादः स उच्यते ॥

श्लोकात्कृतिना वस्त्रेणावेष्टितपृष्ठ-जानुद्वयमवस्थानम् ‘अवस-
ङ्गिका’ ‘प्रपद’ पादायं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कण्ठं शिरो वा प्रारत्य रथ्यापणगताऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोप्यशुचिर्भवेत् ॥

‘आपणः’ कथ-विक्रयभूः ।

कौशिकः ।

अपवित्रकरः कश्चित् ब्राह्मणो य उपस्पृशेत् ।

अपूतं तस्य तस्मै भवत्याचमनं तथा ॥

विष्णुः ।

आम्बोरुर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

अधस्ताच्छतकृत्वोपि समाचान्तो न शुध्यति ॥

जान्वाग्रधस्तादाचमननिषेधाज्जानुमात्रेण्यविरुद्धमाचमनमिति ज्ञायते ।
तदाह जातृकर्णः ।

जानुमात्रे जले तिष्ठन्नाभीनः प्राङ्मुखः स्थले ।

सर्वतः शुचिराचान्तस्तयोस्तु युगपत्स्थितः ॥

‘तयोः’ जल-स्थलयोरित्यर्थः ।

अतएव हारीतः ।

जलम्यो वा स्थलम्यो वा द्वयोर्वा समतः स्थितः ।

जलम्यो जलकृत्येषु स्थलम्यः स्थलकर्मसु ।

उभयोस्तुभयस्यस्तु कर्मस्वधिकृतोभवेत् ॥

यदि जलस्थित आचमति तदा जलकृत्य एवाधिकृतो भवति ।

यदा तु स्थलम्यः तदा स्थलकृत्य एव, यदि पुनरुभयस्यः तदोभयोरपि
क्वचिद्विधेः कर्मस्वधिकृतो भवति ।

दक्षोऽपि ।

स्नात्वाचामेदयदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।
उभयोरप्यमौ गृद्धः ततः कार्यतमो भवेत् ॥

यमः ।

अपः करनखसृष्ट्या य आचामति तै द्विजः ।
सुरां पिबति स्यक्तं यमस्य वचनं तथा ॥
उद्धृत्य वामहस्तेन यत् पिबेत् ब्राह्मणोजलं ।
सुरापाणेन तत्तुल्यं मनः स्वायम्भूतोऽब्रवीत् ॥

अत्र त्रिशंषः कूर्मपुराणं दर्शितः ।

न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेत् वक्त्रेण वै जलं ।
'वक्त्रेण' गृद्धेनेति शेषः ।

शाखायनिः ।

अलावुताम्रपात्रस्यं करकस्यञ्च यत्पयः ।
गृहीत्वा स्वयमाचामन्न तेनाप्रयतोभवेत् ॥

क्वागलेयः ।

करकालावुकाष्ठेन ताम्र-वर्मपुटेन च ।
स्वहस्ताचमनं कार्यं स्नेहालापांश्च वर्जयेत् ॥
करपत्रं च यत्तोयं यत्तायं ताम्रभाजने ।
सौवर्णं राजते चैव नैवागुह्येत्तु कर्हिचित् ॥

इत्याचमननिषेधः ।

अथाचमनोदकानि ।

तत्र मनुः ।

अनुष्णाभिरफेनाभिरदृष्टाभिश्च धर्मतः ।

शौचेषुः सर्वदाचासंदासोनः प्राग्दृष्टुः ॥

अनुष्णाभिरित्यत्राग्निमयोगजमौषधं प्रतिषिद्धते ।

“अनस्युष्णाभिरफेनान्नाभिरशूद्रैः ककरावर्जिताभिरक्षाराभिरङ्ग-
राचासंतं” इति त्रिष्णुस्मरणतः ।

• ‘अदृष्टाभिः’ अभ्यधमसर्गादिदोषरहिताभिः ।

मसुपस्युग्दित्यनुत्तौ याजवल्क्यः ।

अङ्गिम् प्रकृतिस्याभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ।

‘प्रकृतिस्याभिः’ अत्रिकृतगन्ध-वर्ण-रसाभिः ।

शङ्खः ।

अङ्गिः मसुद्भृताभिस्तु हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ।

वङ्गिना च न तत्राभिरक्षाराभिरुपस्युग्दतः ॥

उद्भृताग्रहणं जलाशयस्थानामपां मुखेन ग्रहणं निराकृतं ।

गौतमः ।

उद्भृतोदकेनाचासंतं ।

आचासंतित्यनुत्तौ शङ्ख-निषिद्धौ ।

उद्भृतपरिपृताभिरङ्गिर्वर्जिताभिरक्षाराभिरनधिश्चिताभिरफेना
भिरबुद्बुदाभिः ।

‘परिपृताभिः’ वक्ष्यपरिस्मृताभिः । ‘अनधिश्चिताभिः’ अर्वाङ्गि-
तत्राभिः ।

आपस्तम्बः ।

भूमिगतास्वप्स्वाचस्य प्रयतोभवति यं वा प्रयत आचामयति ।
 प्रदरोदकेन नाचामेदित्युक्तं तत्र विशेषमाह ।
 वमिष्टः ।

प्रदग्दपि या गोस्तरपणाः स्युः ताभिः ।
 आचामेदिति शेषः ।
 आचामेदित्यनुवृत्तौ पैठीनमिः ।
 अष्टताभिरफ्रेनाभिरवुद्गुदाभिः ।
 'अष्टताभिः' अपकाभिः । एतच्चानातुरविषयं ।
 अतएव यमः ।

रात्रावनीचितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिणां ।
 उदकेनातुराणाञ्च तयोष्णेनाष्णपायिनां ॥
 'उष्णपायिनां', आतुराणां, न पुनरातुरमात्राणामित्यर्थः ।
 यत्र पुनरुक्तलक्षणा आपो न लभ्यन्ते तत्र कथमित्यपेक्षिते देवलः ।
 येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।
 येषु देशेषु यक्षायां या च यत्रैव मृत्तिका ॥
 येषु स्थानेषु यच्छ्रेयसां धर्माचारश्च यादृशः ।
 तत्र तान्नावमन्येत धर्मस्त्रैव तादृशः ॥
 एतच्चोदकं यावद्दामेन न स्पृशति तावन्नाचामेदित्याह यमः ।
 तावन्नापस्पृशेद्दिद्वान्नावदामेन न स्पृशेत् ।
 वामे हि द्वादशादित्या वरुणश्च जलेश्वरः ॥
 इत्याचमनोदकानि ।
 अथाचमनोदकपरिमाणं ।

तत्र मनः ।

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्यादङ्घ्रिः प्राशिताभिस्तु शूद्राः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

हृदयं गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति 'हृद्गाः', 'पूयते' पवित्रतां प्राप्नोति । 'कण्ठगाभिः' कण्ठमात्रस्पर्शिनोभिः, 'भूमिपः' क्षत्रियः । 'प्राशिताभिः' मुखान्तःप्रवेशिताभिरपि कण्ठमप्राप्ताभिः, वैश्याः । अन्तत इति हृत्तौर्यार्थे तमिः । समीपवचनश्चान्तशब्दः । स च सम्बन्धान्तरमपेक्षते । ततश्च यत्र स्थाने वैश्याश्चमनं विहितं तत्समीपवर्तिना स्थानेन स्पृष्टाभिरङ्घ्रिः शूद्रः पूयते । वैश्यास्य च स्थानं जिज्ञासा तत्समीपवर्तिनस्थानं दन्ता एव । अत्र यद्यपि दन्तनिहितस्योदकस्य द्रवत्वाच्चिह्नास्पर्शाऽपरिहार्यः । तथापि पूर्वपरिमाणत् किञ्चिन्न्यूनताज्ञापनार्थमिदं ।

शङ्ख-लिखितौ ।

हृदयज्ञाभिरङ्घ्रिर्ब्राह्मणः शूचिः । कण्ठगाभिः क्षत्रियः । ताम्ब्याभिर्वैश्याः । स्त्री शूद्रः स्पृष्टान्तिकाभिः ।

वमिष्ठः ।

हृदयज्ञाभिरबुद्धाभिरफेनाभिराङ्घ्रिणः । कण्ठगाभिस्तु क्षत्रियः शूचिः । वैश्यादङ्घ्रिः प्राशिताभिः । स्त्री शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ।

शङ्खः ।

विप्रः शूद्र्यति हृद्गाभिः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

ताम्रगाभिस्तथा वैश्याः शूद्राः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

देवलः ।

अप्सु पीतासु हृदयं प्राप्तासु ब्राह्मणः शुचिः ।
राजन्यः कण्डमास्यं वै विट्शूद्रः स्पर्शनाच्छुचिः ॥

पैठीनभिः ।

हृदयङ्गमाभिरङ्घ्रिब्राह्मणः । राजन्यः कण्डगाभिः । आस्यं प्राप्ता-
भिवैश्वः । स्त्री शूद्रः स्पृष्टाभिः ।
बौधायनः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

गताभिर्हृदयं विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियः शुचिः ।
वैश्वस्वङ्घ्रिः प्राशिताभिः स्त्री-शूद्रौ स्पर्शतोऽन्ततः ॥

याज्ञवल्क्य-विष्णु ।

हृत्कण्ठ-तालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।
शूद्रोऽप्युः स्त्री च शूद्रश्च सक्तस्पृष्टाभिरन्ततः ॥

हरितः ।

गताभिर्हृदयं विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियः शुचिः ।
वैश्वोऽन्तःप्राशिताभिः स्यात् स्त्री-शूद्रौ स्पर्शनादपि ॥

शालङ्कायनः ।

अप्सु प्राप्तासु हृदयं ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नुयात् ।
कण्ठं राजा च नाभौ च वैश्वः शूद्र-स्त्रियोऽन्ततः ॥

शूद्राधिकारे गौतमः ।

आषमनार्थं पाणि-पादप्रक्षालनमेवैके ।

हृदयङ्गमादीनामपि परिमाणमाज्ञेयनाः ।

माषमञ्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति ।

तदेकैकपादहान्या कण्ठ-तालु-दन्तगास्ताभिस्त्वेवर्णिकाः । स्त्री-
शृङ्गाश्चाचामेरन्निति ।

भरद्वाजोऽपि ।

माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिषेदप इति ।

हृदयङ्गमानां परिमाणज्ञाने प्रकारान्तरमाह कण्वः ।

संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ।

मुक्त्वाङ्गुष्ठ-कनिष्ठे तु शेषेणाचमनञ्चरेत् ॥

इत्याचमणोदकपरिमाणं ।

अथाचमने दिङ्निवयमः ।

तत्र बद्धपराशरः ।

कृत्वाथ शौचं प्रक्षान्य पादौ हस्तौ च मृज्जनीः ।

निबद्धशिखकच्छस्तु प्रागुदङ्मुख आचमेत् ॥

पादप्रक्षान्नमाज्जामूलात्, हस्तप्रक्षानमा मणिबन्धात् कर्षयं ।

“आ मणिबन्धात्पाणी प्रक्षान्य आज्जाम्भां पादौ” इति हारीत-
स्मरणात् । “इत्येवमङ्गिराजान् प्रक्षान्य चरणौ पृथक् । हस्तौ चा-
मणिबन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः” इति देवलस्मरणाच्च ।

‘शिखा’ चूडा । परिधानवस्त्रगृह्यसंस्कृतोऽञ्जलः ‘कच्छः’ । तस्य
निबन्धनं कटिदेशे निगूहनं । ‘प्रागुदङ्मुख इति मुखशब्दः प्रत्येकमभि-
सन्वधते । अतः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाचामेदिति । विग्रहश्चैव । प्रागु-
दङ्मुखमस्येति । न चैष इन्द्रगर्भो बह्व्रीहिरिति वाच्यं । इन्द्रगर्भतार्या
समाहारे तावत्समाप्तान्तेनाकारेण भवितव्यं । इतरेतरद्योगोपि तद्यैव ।
न हि युगपत्प्रागुदङ्मुखता सम्भवति । तत्र कश्चिदाचमनभागः प्राङ्गु-

खेन कर्त्तव्यः । कश्चिद्ददङ्गुखेनेत्यापतति । न चैकदेश आचमनं, न च दिग्धर्था उपादेयः, येन परस्परापेक्षे दिशौ सम्बन्धयतां । नापि दक्षिण-पूर्वादिवत्प्रागुदकशब्दोऽपराजिताया दिशोवाचकत्वेन प्रसिद्धः, येन दिक्षामामवच्छिन्नपूर्वको बह्व्रौहिर्विज्ञायेत । तस्मान्नायं वृत्त्यन्तर-गर्भा बह्व्रौहिः । अतोऽत्र प्राच्युदोच्यो विकल्पः । यथा वृहद्रथन्तरं माम पठतीत्यत्र केपुचिदहःसु बृहन्केपुचिद्रथन्तरं न त्वेकेकस्मिन्नहनि समसोभयमामत्वमिति ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

अन्तर्जानु गुप्तौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मणेण तौर्येन द्विजो नित्यमुपस्पृशत ॥

‘अन्तर्जानु’ जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा, ‘गुप्तौ’ अगुचिद्रक्षामस्पृष्टं, ‘देशे’ भुवि नापानच्छयनामनादौ । ‘उपविष्टः’ आसीनः, न स्थितः, शयानः, प्रङ्गोच्छ्रित्वा । ‘प्राक्’ प्राङ्मुखः । द्विजग्रहणात् स्त्रीगुह्ययो-र्नते नित्यमा इति विज्ञायते । ‘नित्यं’ सर्वकालं, आश्रमान्तरस्योऽपि । शङ्खः ।

अन्तर्जानु गुप्तौ देशे उपविष्टेन्द्रदिङ्मुखः ।

उदङ्मुखो वा प्रयतो दिशश्चानवलोकयन् ॥

गौतम-बोधायनौ ।

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शौचमारभेत् ।

वसिष्ठः ।

प्राग्वोदग्वासीन आचामेत् ।

हारीतः ।

पाणि-पादौ प्रक्षान्त्योक्तस्य च नौविं प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपवि-
श्यापः पिवेत् ।

विष्णुः ।

गुप्तौ देशे स्वामीनोऽन्तर्जानुः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा तस्मिन्नाः
सुमनाश्चाचामेत् ।

शङ्ख-लिखितौ ।

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा गुप्तौ देशे उपविष्टोऽन्तर्जानुरूपसृष्टेत् ।
ईशान्यभिमुखत्वमप्याह हारीतः ।

ईशान्यभिमुखो भूत्वापः सृष्टेत्तु यथाविधि ।

अत्र मनुष्य-देव-पितृकार्येषु दिग्यवस्यामाह पैठीनसिः ।

अथ प्रथमकल्पः । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्यान्तर्वाहस्यौ
कृत्वा गुप्ता आपः संयत्न्य आमणिवन्धनात्पाणौ प्रक्षान्त्याभिमुखं
ब्रह्मदारं मनुष्याणां प्राचीनञ्चैव देवानां पितॄणां दक्षिणं स्यत् ।

‘अभिमुखं ब्रह्मदारं’ प्रुवमण्डलाख्यं । “मण्डलम्यास्य पुच्छन्तु
शिगुमाराकृतेर्ध्रुवः । मध्ये नारयणस्येति ब्रह्मदारमिदञ्चगः” इति
गारुडपुराणंभिधानात् । प्रुवमण्डले न चाक्षरा दिक्क मन्व्यते । अत-
श्चोदीचा-प्राची-दक्षिणा मनुष्य देव-पितॄणान्दिशः । मनुष्यादिकर्मसु
तत्तद्दिगभिमुखेनाचान्तव्यमित्यर्थः ।

देवलोऽपि ।

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षान्त्येच्छने ।

उदङ्मुखो वा देवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥

शिखाम्बुजा वसित्वा च निर्णिकं वामभां गुभं ।

तृष्णीं भृत्वाप आचामेदकुप्यन्न विलोकयन्निति ॥

इत्याचमने दिङ्नियमः ।

अथाचमने तीर्थनियमः ।

तत्र व्यासः ।

बाहू जान्वन्तरा कृत्वा तीर्थेन शुचिराचमेत् ।

तारणाप पापप्रमोचनाय तिष्ठतीति तीर्थशब्देन कश्चित्पावनतमो देश उच्यते । तरत्यनेन तीर्थमिति क्वचिज्जलावतरणमार्गः । इह तृदकाधारे करतलैकदेशे स्तुत्यर्थं तीर्थशब्दप्रयोगः । अतः करविशेष-तलैकदेशेनाचामेदित्यर्थः । पात्रादिनिराकरणार्थमेतत् ।

अत्र विशेषमाह देवलः ।

अथापः प्रथमात्तीर्थाद्दक्षिणात् त्रिः पिवेत्समं ।

अशब्दमनवस्त्रावमवहिर्जान्ववुद्गुदं ॥

‘प्रथमात्तीर्थात्’ ब्रह्मतीर्थात् । ‘दक्षिणात्’ दक्षिणहस्तस्थितात् ।

‘त्रिः’ वारत्रयं । ‘समं’ तुल्यकालं, अव्यवधानेनेत्यर्थः ।

शङ्ख-लिखितौ ।

ब्रह्मतीर्थेनाचामेत् ।

विष्णुः ।

ब्राह्मेण तीर्थेन त्रिःपौत्वा द्विः परिमृज्यात् ।

ब्राह्मेणेति स्तुत्यर्थं ब्रह्मा देवतास्येति । न हि तीर्थस्य देवता सम्भवति । अहविःसूकरूपत्वात् । तद्रूपतान्मु केनचिद्गुर्मेण शुद्धि-हेतुत्वादिनाधारोप्य देवता तद्धितः । परिमृज्यान्मुखमितिशेषः ।

बोधायनः ।

शुचौ देश आसौनो दक्षिणं बाहुं जाम्बवरा कृत्वा प्रस्थास्य
पादौ पाणी चामणिवन्धनात् ब्राह्मणे तौर्धेनाचामेत् ।
ब्राह्मणतौर्धं लक्षयन्नाह ।
पैठीनसिः ।

अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो रेखा शङ्खं तौर्धं चिराचामेत् ।
वसिष्ठः ।

प्रचान्य पादौ पाणी चामणिवन्धनादङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो रेखा
ब्राह्मणं तौर्धं, तेन चिराचामेदशब्दवत् ।
प्राजापत्यतौर्धेनाप्याचमनमाह शङ्खः ।

प्राजापत्येन तौर्धेन त्रिःप्राप्त्रीयाज्जलं शुचिः ।

देवतौर्धेनाप्याचमनाङ्गुलमाह मनुः ।

ब्राह्मणे विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

काय-त्रैदशकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥

विप्रग्रहणं त्रिचियादेरप्युपलक्षणार्थं । “द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्” इति
स्मरणात् । नित्यकालं शौचार्थं कर्माङ्गत्वेन वा । कः प्राजापतिः स
देवता अस्येति ‘कायं’ प्राजापत्यं । त्रिदशा देवास्ते देवा अस्येति
‘त्रैदशकं’ देवं । त्रिदशशब्दाद्देवताणि कृते स्मार्थिकः कप्रत्ययः ।
कदाचनेति स्मोट-पिटकादिना ब्रह्मादितीर्थेष्वयोग्यतामापन्नेष्वपि
‘पित्र्येण’ पितृतीर्थेन, न आचामेत् ।

इत्याचमनतीर्थेनियमः ।

अथाचमने गण्डूषसङ्घा ।

तच्च विष्णुपुराणे ।

निष्पादिताङ्घ्रिभौचस्तु पादावभुक्ष्य वै पुनः ।

त्रिः पिषेत्फलिलं तेन तथा द्विः परिमार्जयेत् ॥

तेन सोदकेन हस्तेन द्विरभ्यासेन परिमृज्यात् । परिमार्जनञ्चात्र
ओष्ठस्त्रिष्टानामुदकानामपनयनं ।

याज्ञवल्क्यः ।

त्रिःप्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यङ्घ्रिः समुपसृशेत् ।

‘खानि’ इन्द्रियच्छिद्राणि । अङ्घ्रिर्हस्तगृहीताभिः ।

मनुः ।

त्रिःप्राशयेदपः पूर्वं द्विरुन्मृज्यात्ततो मुखं ।

खानि चैव सृशेदङ्घ्रिरात्मानं शिर एव च ॥

‘मुखम्’ ओष्ठद्वयं । मुखशब्दस्यात्रैकदेशत्तित्वात् । मुख्यानामेव
खानामेष स्पर्शविधिः मुखस्य प्रकृतत्वात् । ‘आत्मानमिति हृदयं
नाभिं वा निर्दिशति । उपनिषत्सु “अन्तर्हृदय आत्मानं पश्यत्” इति
कथ्यते । अतो हृदस्यायं स्पर्शः । चेन्नस्यात्मनो विभोरमूर्त्तस्य
स्पर्शासम्भवात् । स्मर्यते च “नाभिमासभतेति ।

व्यासः ।

त्रिःप्राशयेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखं ।

पादावभुक्ष्य मूर्द्धानभभुक्षेत्तदनन्तरं ॥

अत्र विशेषमाह दत्तः ।

अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिःपिषेदस्त्वौचितं ॥

अनेनैवेति वक्ष्यमाणस्याचमनविधिः परामर्शः । उत्तरकालमेव

तस्याभिधानात् । 'वीक्षितमिति दिवसाभिप्रायं । "रात्रावनीक्षितेनैव
शुद्धिरुक्ता मनीषिणां" इति यमस्मरणात् ।

विशेषान्तरमाह हागीतः ।

अन्तरूर्वोररत्नीकत्वा त्रिरपोहाट्टं पिबेत् ।

'अन्तः' मध्ये, 'ऊर्वाः' जानुनोः 'अरत्नी' हस्तौ, कत्वा त्रिरपः
'हाट्टं' हृदयमस्मि यथा भवति तथा फुत्कारादिशब्दमन्तरेणैव,
पिबेत् । अतएव बोधायनः ।

शब्दमकुर्वस्त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिबेत् ।

एतच्चोदकपानमुपविष्टेनैव कार्यम् ।

तथाचापस्तम्भः ।

आसीनस्त्रिराचामेत् हृदयङ्गमाभिरङ्गिरिति ।

त्रित्वेन सह वैकल्पिकं ।

संख्यान्तरमाह प्रचेताः ।

अनुष्णाभिरफेनाभिरशूद्राहृताभिरशब्दाभिसिद्यतुर्वाङ्गिराचामेत् ।
गौतमोपि ।

शुचौ देशे आमिनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञापवीत्या-
मलिवन्धनात्पाणौ प्रक्षान्य वाग्यतो हृदयस्पृशस्त्रिस्तुर्वाप आचामेत्
पादौ चाभ्युक्षेत् ।

'हृदयस्पृशः' हृदयङ्गमाः ।

एतच्च संख्यादयं द्विजातिविषयमेव । स्त्री च शूद्रश्च मरुतस्पृष्टा-
भिरिति याज्ञवल्क्येन स्त्री-शूद्रयोः मरुत्त्वविधानात् ।

उपस्पर्शन-परिमार्जने प्रकृत्य बोधायनेनाप्युक्तम् ।

सकृद्भयं शूद्रस्य स्त्रियाश्चेति ।

उक्तञ्च दृढमनुना ।

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखं ।

शारीरं शौचमन्विच्छन् स्त्री-शूद्रन्तु सकृत् सकृत् ॥

स्त्री-शूद्रमिति समाहारद्वन्द्वः ।

आचमने हस्तस्य संस्थानविशेष उक्तो भविष्यत्पुराणे ।

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्पुनः ।

त्रिःपिवेदक्षिणेनाम्बु द्विरास्यं परिमार्जयेत् ॥

दक्षिणं हस्तं गोकर्णाकृतिं कृत्वा त्रिरम्बु पिवेत् । दक्षिणेन हस्तेन द्विरास्यं परिमार्जयेदिति सम्बन्धः । पुनर्यहनात् पूर्वं गोकर्णाकृतिना हस्तेनोदकं गृह्यत्वा ततोऽङ्गुष्ठ-कनिष्ठे बहिःकृत्य पुनरपि गोकर्णाकृति-हस्तं कुर्यादिति गम्यते । कथितञ्चाङ्गुष्ठकनिष्ठाबहिःकरणं परिमाण-प्रकरणे ।

हस्तस्य विशेषान्तरमप्याह मार्कण्डेयः ।

सपत्रिणेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियां ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् ॥

हस्तेनेत्येकवचनमविवक्षितं हस्तद्वयेऽपि पवित्रधारणस्य प्रशस्त-तमत्वात् ।

तथाच गोभिलः ।

उभयत्र स्थितैर्दभैः समाचमति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य भुङ्क्ता यज्ञफलं लभेत् ॥

यस्मिन् वशिष्ठेन ।

वामइस्त्रे कुशान् कृत्वा ममाचामति यो द्विजः ।

उपस्पृष्टं भवत्येव रुधिरैण मलेन चेति ॥

तत् केवलवामहस्तविषयं ।

इत्याचमने गणद्वयसंख्या ।

अथ द्वादशाङ्गस्पर्शनं ।

त्रि मस्वर्तः ।

परिमृज्य द्विरास्यन्तु द्वादशाङ्गानि चालभेत् ।

मुखं नामिकादयं नेत्रद्वयं श्रोत्रद्वयं नाभिर्हृदयं मूर्द्धा बाह्व-
दयश्चेति द्वादशाङ्गानि । परिमार्जनञ्च त्रिःप्राशनानन्तरं कार्यं ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ ।

त्रिःप्रास्य द्विरुन्मृज्य शिरश्चतुः श्रोत्रं घ्राणं हृदयं मूर्द्धान्श्चात्मभेत् ।

परिमार्जने मञ्जान्तरमप्याह बोधायनः ।

त्रिःपरिमृज्यात् द्विरित्येके ।

आपस्तम्बाऽपि ।

त्रिरोष्ठौ परिमृज्याद्विरित्येके ।

श्रोत्रशब्देनात्र तत्समापस्यः सन्तोमकः प्रदेशोविवक्षितः ।

अथवेदेतिहास-पुराणानि ध्यायन् ब्राह्मणं तार्थ्यं श्रोत्रयोः
सन्तोमदेशमुन्मृज्यादिति कण्वस्मरणात् । ब्राह्मं तार्थ्यमङ्गुष्ठमूलं ।
देवलः ।

द्विस्तथाङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यान्ततो मुखं ।

एतच्छ्रोत्रयोरन्तोमकप्रदेशं यथा हस्तस्पर्शा न भवति तथा
विधेयं ।

अतएव इवः ।

मंश्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखं ।

माद्याङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात्कदाचन^(१) ॥

संमृज्य निर्लीमकमोष्ठदेशमिति शेषः । एतच्च चालितपाणिना कर्त्तव्यं ।

अतएव पैठीनसिः ।

अङ्गुष्ठमूलेन द्विःपरिमृज्यान्निर्लेपपाणिः कृतशौचः ।

‘निर्लेपपाणिः’ चालनादपनीताचमनोदकलेपपाणिः ।

परिमार्जनानन्तरं खस्यर्शनं कुर्यात्तदाह शङ्खः ।

द्विःप्रमृज्यान्मुखं पश्चात् खान्यन्ते समुपस्पृशेत् ।

खानि च मुखस्मितान्येव स्पृशेदित्याह गौतमः ।

खानि चोपस्पृशेच्छीर्षणानि मूर्द्धनि च दद्यात् ।

अप इति शेषः ।

तानि च जलेन स्पृशेदित्याह विष्णुः ।

खान्यङ्गिर्मूर्द्धानं हृदयञ्च स्पृशेत् ।

वसिष्ठोऽपि ।

द्विःपरिमृज्यात् खान्यङ्गिः संस्पृशेत् मूर्द्धन्यपो निनयेत्स्ये पाणौ च ।

अत्रैवं क्रमः । त्रिरपः पौत्वा प्रचालितपाणिर्द्विरोष्ठौ परिमृज्य दक्षिण-
हस्तेन सव्यपाणौ जलं निषिच्य शेषेण पादौ मूर्द्धानञ्च प्रोक्ष्य सव्य-
पाणिस्थितमुदकं गृहीत्वा वक्ष्यमाणप्रकारेण सुखादीनि संस्पृश्यान्ते-
ऽपः स्पृशेत् ।

(१) कथञ्चनेति ग० ।

तदाहापस्तम्भः ।

दक्षिणेन पाणिना मयं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशेच्चक्षुषी
नामिका-ओत्रे चेत्यथाप उपस्पृशेत् ।

वैयाघ्रपादपि ।

ओत्रस्यानानि सर्वाणि स्पृष्ट्वा चैव जलं स्पृशेत् ।

आचामन् ब्राह्मणो नित्यमित्याह भगवान् ऋगुः ॥

व्यासः ।

अक्षिणी नामिके कर्णात्रोष्ठौ च तदनन्तरं ।

ततः सृशेन्नाभिदेशं पुनरापश्य संस्पृशेत् ॥

संस्पर्शनान्ते पुनः सव्यपाणिं प्रोक्षयेदित्याह बौधायनः ।

खान्यङ्गिः संस्पृश्य पादौ नाभिं शिरः मयं पाणिमन्ततः ।

प्रोक्षयेदिति शेषः ।

पैठीनमिस्तु पादप्रोक्षणपूर्वकं सव्यपाणिप्रोक्षणमाह ।

तत्र श्लोकः ।

नामिका चक्षुषी ओत्रे मुखं नाभिं ततः शिरः ।

स्पृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रोक्ष्य ततः शिरः ॥

संस्पर्शनञ्च सकृत्सकृद्विधेयमित्याह शाङ्गोतः ।

द्विःपरिमृज्योष्ठौ सकृन्मूर्द्धानञ्चक्षुः ओत्रे नामिकां हृदयं
पादौ चाभ्युक्ष्योपस्पृश्य प्रयतो भवति नाप्रयताय ह्ययं कथं न
स्वाध्यायं ।

संख्यानन्तरमथाहापस्तम्भः ।

सकृदुपस्पृशेत् द्विरित्येके ।

कामेनाविशेषेण संस्पर्शनात् पूर्वं कर्त्तव्यान्तरमाह हारीतः ।

ज्ञातिश्रेष्ठ्यकामोऽन्नाद्यकामो वा दक्षिणचरणाङ्गुष्ठे पाणिमवस्थाय
प्राणानालभ्य नाभिसुपस्पृशेत् । पाणिमाचमनोदकसंपृक्तं ।

श्रोष्ठौ परिसृज्य प्रथमं मुखस्पर्शं कुर्यादित्याह भार्गवः ।

श्रोष्ठौ परिसृज्य ततो मुखं परिसृशेदग्निं ध्यायन् ।

आस्यस्पर्शनानन्तरमपि ध्यानमाह व्याघ्रपात् ।

आस्यं स्पृष्ट्वा करायेण तोयं स्पृष्ट्वा ममाहितः ।

संस्तृत्य पद्मनाभन्तु विप्रः सम्यग्विग्रहयति ॥

अत्र सोढारं यज्ञेशं मनसा स्मरेदिति नारायणः ।

संस्पर्शनं चाङ्गुलीभिर्विधेयमित्याह देवलः ।

ततः कृत्वाङ्गुलिस्पर्शं दृक्घ्राण-श्रोत्र-नाभिषु ।

मूर्द्धानञ्चरणौ चाङ्गिः संप्रोक्ष्याथ शूचिर्भवेत् ॥

स्थानविशेषेणाङ्गुलीविशेषमाह दत्तः ।

संहृत्य तिसृभिः पूर्वं आम्बमेवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरं ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः ।

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिर, शिरः पश्चादाह चोगेण संस्पृशेत् ॥

ब्रह्मस्तु ।

पूर्वमेव मूर्द्ध्नि स्पर्शनमङ्गुलीनां स्थानान्तरं क्रमान्तरञ्चाह ।

ततोऽङ्गुलिचतुष्केण स्पृशेन्मूर्द्धानमादितः ।

मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं पृथक् ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु स्पृशेन्नासापटं क्रमात् ।

अङ्गुष्ठेन कनौयस्या कर्णा मंयोगतः स्पृशंत ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदि तलं न्यसेत् ॥

‘तलं’ हस्तमर्धं, हृदये न्यसेत् ।

पैठौनमिस्तु प्रकारान्तरेण सार्थवादमंस्पर्शनमाह ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्ना च नामिके स्पृशेदङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च नैवे
कनिष्ठिकाङ्गुष्ठाभ्याश्च श्रोत्रे मध्यमिकया मुखमङ्गुष्ठेन नाभिं मर्माभिः
शिरः, प्रदेशिनी वायुरनामिका सूर्यः कनानिका मघवान्नाभ्यामिका
प्रजापतिरग्निरङ्गुष्ठस्तस्मान्त्तैव मह सर्वाणि स्यान्नानि स्पृशति वायुः
सूर्यः इन्द्रः प्रजापतिरग्निरित्येता देवता एन पुनौर्यरिति ।

दृढुशङ्खस्वन्या मंस्पर्शनमाह ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापटद्वयं ।

अङ्गुष्ठमश्रायोगेन स्पृशेन्नेचद्वयं ततः ॥

अङ्गुष्ठानामिकया च योगेन श्रवणौ स्पृशत ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं ततः ॥

मर्दामामेव योगेन नाभिश्च हृदयं तया ।

मंस्पृशेच्च तया शीर्षे अयमाचमने विधिः ॥

इह येषां शाखिनामङ्गुस्पर्शनं नाम्नातं तेषां तत्र न्य एव ।
येषान्तु तदुक्तं तेषामविरोधात् वचनान्तरानुसाराच्च अङ्गान्तरोप-
स्पर्शनमप्यस्तीत्यवगन्तव्यं ।

अवार्थवादमाह स एव ।

त्रिःप्राश्रौयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुमः ॥
 गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात् ।
 नामत्य-दस्त्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नामापुटद्वये ॥
 स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते शशि-भास्करौ ।
 कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते चानिलानलौ ॥
 स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वपर्वताः ।
 नाभिमंस्पर्शनाच्चागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ॥
 मंसृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
 मूर्द्धमंस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ॥

एवमाचमनं कुर्वतः फलमाह वैयाघ्रपात् ।

य एवं ब्राह्मणो नित्यमुपस्पर्शनमाचरेत् ।
 ब्रह्मादिस्नाम्नपर्यन्तं जगत् स परितर्पयेत् ॥

इति द्वादशाङ्गस्पर्शनं ।

इत्याचमनप्रकरणं ।

अथ नियमाः ।

तत्र निमन्त्रितनियमस्तावत् ।

आह कात्यायनः ।

अनिन्दितेनामन्त्रितो नापक्रामेत् ।

‘अनिन्दितेन’ भोज्यान्नेन, ‘निमन्त्रितो’ निमन्त्र्यमाणः । ‘नाप-
 क्रामेत्’ निमन्त्रणं नेष्येत् । किन्तु तदभ्युपगच्छेदेव ।

तथा चाङ्गिरसां दृततया समागतेनाग्निना तत्परिस्पर्द्धिनामादित्यानां
वरणे स्वीकृते मति कुर्द्ध्वङ्गिरःस्वग्रः प्रति वचनं शतपथं श्रूयते ।
महो वा चानिन्द्या वै मातृषत सोऽनिन्द्यैर्वता नाशकमपक्रमोतुमिति
तस्माद्दृहानिन्द्या वृते नापक्रामेदिति ।

अनिन्द्यामन्त्रणमनश्यमभागस्यमित्याह देवलः ।

कामं प्रतिश्रवणेषामनिन्द्यामन्त्रणे कृते ।

‘अनिन्द्यामन्त्रणे कृते’ तेषां निमन्त्रितानां काममस्त्वित्यं,
‘प्रतिश्रवः’ अङ्गोकार एव युक्त इत्यर्थः । एतच्च सामर्थ्ये सतीति
वेदितव्यं ।

तथाच गौतमः ।

अनिन्दितेनामन्त्रितेन शकन न प्रत्यास्यानं कर्त्तव्यमिति ।

अनेनार्थात्रिन्द्यामन्त्रणे भोक्तृममामर्थं च प्रत्यास्यानं कर्त्तव्यमि-
त्यवगम्यते । अङ्गीकृतनिमन्त्रणस्याङ्गोकारादर्थमपि भोक्तृममामर्थं
सत्यतिक्रमे न युक्त इत्यर्थात् जापयितुमाह म एव ।

विधिवत् केतनं प्रतिगृह्य शक्तः मन्त्रापक्रामेदिति ।

‘केतनं प्रतिगृह्य’ आमन्त्रणमङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

अतएव ।

आमन्त्रितस्तु विधिवत् ब्राह्मणां हव्य-कव्ययोः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शुकवतां व्रजेत् ॥

ब्राह्मणश्च मुखं कृत्वा देवताः पितृभिः सह ।

यदन्नं समुपाश्रन्ति तस्मात्स न व्यतिक्रमेत् ॥

इति धर्मवचनमपि अनिन्द्यामन्त्रितशक्तविषयमेवेति व्याख्येयं ।

यस्तु निमन्त्रणमङ्गीकृत्य भोजनसमर्थोऽपि तत्परित्यजति तं
प्रत्याह मनुः ।

केतितस्तु यथान्यायं ह्ये कथे द्विजोत्तमः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥

‘केतितः’ उपनिमन्त्रितः । निमन्त्रणमभ्युपगम्य यद्यतिक्रामेत्
तदा शूकरः स्यात् । ‘कथञ्चित्’ कामाद्विस्तृत्य वा । अन्ये त्वाङ्गः, प्रार्थ-
मानस्यानभ्युपगम एवातिक्रम इति । तत्र मेधातिथिना दृषणमुक्तं ।
तथाहि लिप्पया हि प्रवृत्तिः आद्रे न पुनः शास्त्रतः । अत्र मत्यां
लिप्पयां यदि नाङ्गीकरोति को दोष इति । तदेतच्छतपथीय-
लिङ्गदर्शनविरुद्धमित्युपेक्षणीयं ।

यमः ।

आमन्त्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।

नरकाणां व्रतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥

नारायणः ।

आमन्त्रितस्तु यः आद्रे कुर्वीतान्यस्य तु क्षणं ।

संवत्सरं कृतं पुण्यं तस्य नश्यति दुर्मतेः ॥

कूर्मपुराणे ।

आमन्त्रितो ब्राह्मणो वै योऽन्यस्मिन् कुरुते क्षणं ।

स याति नरकं घोरं शूकरत्वं प्रयाति च ॥

मत्स्यपुराणे ।

आमन्त्रितस्तु गुणिना निर्धनेनापि च द्विजाः ।

नान्यमिष्टाश्लोभेन तमतिक्रमयन्ति हि ।

निमन्वितास्तु येनादौ तस्माद्गृह्णन्ति नान्यतः ॥

तदेतत्सर्वमाद्यविषयं । “विद्यमानधनोविद्वान् भोज्यान्नेन निमन्वितः । कथञ्चिदप्यतिक्रामन्पापः शूकरतां व्रजेत्” इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् । अतोऽत्यन्तनिर्धनस्य बह्वदक्षिणादिलाभलोभात् कदाचिदतिक्रमेऽपि न दोषोऽस्तीति गम्यते ।

यस्तु गृहीतनिमन्त्रणोन्यस्मादपि प्रतिगृह्णाति तं प्रति निषेधमाह कात्यायनः ।

आमन्वितोन्यदन्नं न प्रतिगृह्णीयात् ।

‘आमन्वितः’ पूर्वमन्येन निमन्वितः, अन्यदीयादन्नादन्यत् पश्चात्त्रिमन्त्रकस्यान्नं आह्नोपक्रुप्तं तण्डुलादिरूपमण्यन्नं न प्रतिगृह्णीयादित्युपाध्यायकर्को व्याख्यातवान् । अन्यं त्वेवं व्याचक्षते । यच्छ्राद्धार्थं निमन्वितस्तदर्थान्नादन्यदाममपि आह्नव्यतिरेकेणापि केनचिद्द्वैयमानं तच्छ्राद्धोपलक्षिताहोरात्रपर्जनं न प्रतिगृह्णीयादिति ।

यः पुनः प्रतिगृह्णाति तस्य दोषमाह देवलः ।

पूर्वं निमन्वितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिगृहं ।

भुक्त्वाहारोऽथवा भुङ्क्ते सकृतं तस्य नश्यति ॥

‘निमन्वितः’ पूर्वं भुक्त्वाहारः, यदि तस्मिन्नहोरात्रे पुनर्भुङ्क्ते तदा तस्य पूर्वकृतं सकृतं नश्यति ।

यश्चांमन्वितः कृताज्ञानोऽथनागमनेन कुतपादिकान्नातिपात्रं करोति तस्य दोष आदित्युपराणं दर्शितः ।

आमन्वितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।

देवतानां पितृणाञ्च दातुरन्यस्य चैव हि ॥

चिरकारी भवेद्द्रोहा पच्यते नरकाग्निना ।

‘द्रोहा’ द्रोहकारी ।

याज्ञवल्क्यः ।

तैश्चापि मंहर्षैर्भावं मनोवाक्कायकर्माभिः ।

‘तैः’ निमन्त्रितब्राह्मणैः ।

धमस्मृति-कूर्मपुराणयोः ।

आमन्त्रिताश्च ये विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते ।

वसेयुर्नियताः सर्वे ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥

‘ब्रह्मचर्य’ अष्टप्रकारं स्त्रीमङ्गवर्जनं ॥

तदुक्तं गोभिलेन ।

स्मरणं कौर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं ।

मङ्गल्याऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोपिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणं ॥

पूर्वानुभूतस्य स्मृतस्य स्त्रीरूपस्य वानुचिन्तनं ‘स्मरणं’ । स्मृतस्य योषितो वा मरागतया शब्देन प्रतिपादनं ‘कौर्त्तनं’ । उपलक्षणं च दं हन्तमङ्गतादिप्रतिपादनस्य । स्त्रीभिः सह क्रीडा ‘केलिः’ । परप्रयुक्तस्य स्मृतस्य स्त्रीणां वा मस्पृहसवलोकनं ‘प्रेक्षणं’ । स्त्रीभिः सह स्मृतानुकूलकथाकरणं ‘गुह्यभाषणं’, स्त्रीव्यतिरेकेणाष्टलक्षणभाषणं वा । एवमिदं करिष्य इति स्त्रीमन्मोगमन्वद्दी मनोव्यापारः ‘मङ्गल्यः’ । सुरतोन्मुखशरीरव्यापारः ‘अध्यवसायः’ । आफलप्राप्तः स्मृतमस्यादनं ‘क्रियानिर्वृत्तिः’, ‘अष्टाङ्गं’ अष्टप्रकारं, ‘मैथुनं’ मिथुनकर्म । एतदव

विपरीतमिति । एतस्यैव स्मरणादेवैपरीत्यमस्मरणादि 'ब्रह्मचर्यं'
किमेतान्येकैकशो ब्रह्मचर्यं नेत्याह 'अष्टलक्षणं' अस्मरणादौन्यष्टाऽपि
समुच्चितानि लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्तथा ।

उक्तनियमाचरणं हेतुमाह मनुः ।

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।

न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदवताः ॥

'अक्रोधनाः' क्रोधवर्जिताः । 'शौचपराः' शौचं शुद्धता मृदादिभिः
'प्रायश्चित्तेन च, 'सततमिति शुद्धविशेषणं, तेन निष्ठौवणादावाचम-
नादि तत्त्वणमेव कर्त्तव्यं । 'ब्रह्मचारिणः' परिहृतस्त्रीसंभोगाः ।
'न्यस्तशस्त्राः' न्यस्तं त्यक्तं शस्त्रं येः । शस्त्रग्रहणं दण्डपारुष्यापलक्षणार्थं ।
'महाभागाः' द्यौदार्यादौनत्यादिगुणयुक्ताः । यत एवंविधं पितृणां
रूपं ते च ब्राह्मणानाविशन्ति । अतस्मैस्तद्रूपधारिभिर्भवितव्यमि-
त्यर्थादेनायमर्थोऽवस्यते ।

यदुक्तं नैव ।

निमन्त्रितांस्तु पितरु उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ।

वायुवहानुगच्छन्ति तथाभौनानुपामते ॥ ,

यस्मान्निमन्त्रितान् ब्राह्मणान् दिव्येन रूपेण पितरः 'उपतिष्ठन्ति'
तच्छरीरमाविशन्ति । यथा भृत्यदहाः स्वगृहोत्तं वायुवदनुगच्छन्ति,
यथा वायुः प्राणः पुरुषं गच्छत्यनुगच्छति निर्गच्छन्तं प्राणो जहाति
एवं पितरो वायुभृताः ब्राह्मणानुपामते गच्छतस्वनुगच्छन्ति उप-
विष्टरूपं विशन्ति निमन्त्रिताः पितरुपापन्ना भवन्ताव्ययः । अतो
निमन्त्रितैस्तच्छौर्भवेतव्यं ।

देवलः ।

तस्माद्दोषान् परित्यज्य त्रीनेतानपराणपि ।

ब्रह्मचारौ गृचिर्भूत्वा श्राद्धं भुञ्जीत शक्तिमान् ॥

‘त्रीन्’ ध्वीमन्मोगान्यप्रतिग्रह-पुनर्भाजनाख्यान् ।

तथा ।

श्राद्धे निमन्त्रितो विप्रो वृषलीं यदि गच्छति ।

दातुः पापं समग्रं यत् क्षयात्तत्प्रतिपद्यते ॥

यमोग्रामौ ।

श्रामन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषन्त्या सह मोदते ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं गृहभोजनाः ॥

मनुः ।

श्रामन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषन्त्या सह मोदते ।

दातुर्थदुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥

वृषलीशब्दः स्वीमात्रोपलक्षणार्थः । मामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानात् । वृषस्यन्ती वृषं भर्त्सारं लाति स्वीकृत इति व्युत्पत्त्या ब्राह्मण्यपि वृषन्त्येव । तनाद्यमर्थः । निमन्त्रणमङ्गीकृत्य तदहर्षः स्त्रिया सह मोदते तस्यायं दोषः । ‘मोदनं’ हर्षात्पत्तिः । तेन संलापालिङ्गनाद्यपि न कर्त्तव्यं । ‘दातुः’ श्राद्धकर्तुः, ‘यदुष्कृतं’ पापं यत्किञ्चित्, ‘तत्सर्वं’, तस्मिन् संक्रामति । अभोष्टफलयाग-मात्रमनेन च निर्दिश्यतेऽन्यथा यत्र दाता पुण्यकृत्तत्र न कश्चिद्दोषः स्यात् ।

ब्रह्मवैवर्त्त-वायुपुराणयोः ।

आमन्वितस्तु यः आद्धे योषितं सेवते नरः^(१) ।

पितरस्तस्य तं मामं तस्मिन् रेतमि शेरते ॥

कूर्मपुराणे ।

आद्धे निमन्वितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिर्यग्योनौ च जायते ॥

अत्र च मैथुनं स्वभार्यायामृतमत्यामपि देवगादिना नियुक्ते-
नापि न कर्त्तव्यं । तदाह बृहस्पतिः ।

षट्काले नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित् ।

तत्र गच्छन् ममाप्नोति ह्यनिष्टं फलमेव तु ॥

नियुक्त इत्यनेन रागतः प्रवृत्त्यभावेऽपि दोष इत्युक्तं भवति ।

कूर्मपुराणे ।

निमन्वितस्तु योऽविप्रो ह्यध्वानं याति दर्शतिः ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं पांसुभोजनाः ॥

यमः ।

आमन्वितस्तु यः आद्धे अध्वानन्तूपपद्यते ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं पांसुभोजनाः ॥

उशनाः ।

आमन्वितस्तु यः आद्धे अध्वानं वहति दिशः ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं पांसुभोजनाः ॥

कूर्मपुराणे ।

(१) दिश इति ग० ।

आमन्वितस्तु यः श्राद्धे कुर्याद्वै कलहं द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं मलभोजनाः ॥

यमः ।

आमन्वितस्तु यः श्राद्धे कलहं कुरुते द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं कृच्छ्रभोजनाः ॥

उशनाः ।

आमन्वितस्तु यः श्राद्धे कलहं कुरुते द्विजः ।
पितरस्तस्य तं मामं दुःखमृच्छन्ति दारुणं ॥

यसोशनसौ ।

आमन्वितस्तु यः श्राद्धे भारमुद्धति द्विजः ।
पितरस्तस्य तं मामभ्रवन्ति खेदभोजनाः ॥
आमन्वितस्तु यः श्राद्धे हिंसां वै कुरुते द्विजः ।
तं मामं पितरस्तस्य भवन्ति रुधिराशनाः ॥
आमन्वितस्तु यः श्राद्धे आयामं कुरुते द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं पित्तभोजनाः ॥

उशनाः ।

आमन्वितस्तु यः श्राद्धे द्यूतं संसेवते द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं मलभोजनाः ॥
तस्मान्निमन्वितः श्राद्धं नियतात्मा भवेत् द्विजः ।
अक्रोधनः शौचपरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

यमः ।

अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे चागमनक्रिया ।

अभारोद्धहनं सान्तिः श्राद्धेऽस्योपामनाविधिः ॥

दृरे मौनः पुरस्तादगमनविधानात् मौनमध्ये गच्छतो न दोष इति ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणम् ।

न मौमानमतिक्रामेच्छाद्भ्रातृभ्यो वै निमन्वितः ।

पर्यटन् मौनमध्ये तु कदाचिन्न प्रदृश्यतीति ॥

यमः ।

पुनर्भाजनमध्वानं भाराध्ययनमेयुनं ।

मन्थ्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुग्वर्जयेत् मदा ॥

होमं स्वयं न कुर्यात् अग्नेन तु कारयेत् ।

यदाह कात्यायनः ।

सुतके च प्रथमे च अशक्तौ श्राद्धभोजने ।

एवमादिनिमित्तेषु चावर्षदिति योजयेत् ॥

चावर्षदिति यदगोभिलादिभिरुक्तं तदवमादिनिमित्तेषु योजयेदित्यर्थः ।

होतुरन्यस्यान्नाभ भविष्यत्पुराण उक्तं ।

दशकल्पः पितृदापे। गायत्र्या श्राद्धभुग्वदिजः ।

ततः मन्थ्यामुपामोत जपेच्च जुहयादपि ॥

इति निर्मान्वतनियमाः ।

अथ श्राद्धकर्तृनियमाः ।

आदित्यपुराणं ।

तदहस्तु शुचिर्भृताक्रोधनोऽव्रितो भवेत् ।

अप्रमत्तः मत्यवादी यजमानोऽथ वर्जयेत् ॥

अध्वानं मैथुनञ्चैव अमं स्वाध्यायमेव च ।

‘तदहः’ तस्मिन् आद्भुपोपलक्षिते काले, स च निमन्त्रणात्प्रसृति आद्भुक्त्वात्परिणामावधिः कालोऽहःशब्दार्थः । “विनीतः प्रार्थयन् भक्त्या विप्रानामन्व्य यज्ञतः । आद्भुक्त्वात्प्रपाकान्तं नियमानाचरेत्ततः ॥” इति लेगाचिस्मरणात् ।

‘गृचिः’ स्नानादिभिः गृह्णते हः । ‘अक्रोधनः’ क्रोधवर्जितः । उपलक्षणञ्चैतन्मात्सर्य-दम्भादीनां मनोदोषाणां । ‘अत्वरितः’ द्रुतकारित्वहीनः । तथात्वे हि कदाचिद् यथावत्कार्यानिष्पत्तिः स्यात् । ‘अप्रमत्तः’ अनवधानविभुरः । प्रमाणवत्यदार्यविषयो लक्षणोपेतश्च शब्दः ‘मत्यः’ तद्वदनशीलः ‘मत्यवादी’ । अध्वशब्देन लक्षणया दूराध्वगमनमवधीयते । ‘मैथुनं’ स्वीमन्नेगः । ‘अमः’ भारोद्धहनादिजनितः क्रेशः । स्वाध्यायशब्देन साङ्गस्य वेदस्वाध्यायनमध्यापनञ्च विवक्षितं । कूर्मपुराणे ।

अक्रोधनोऽत्वरोगमत्तः मत्यवादी समाहितः ।

भारमैथुनमध्वानं आद्भुक्त्वात्कर्त्तव्यं ॥

‘अत्वरः’ त्वरागृह्यः । ‘अप्रमत्तः’ अप्रमादी । ‘जपः’ स्वाध्यायाध्ययनं ।

वृद्धमनुः ।

निमन्व्य विप्रान्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं क्षुरं ।

प्रमत्तताञ्च स्वाध्यायं क्रोधाशौचं तथानृतं ॥

‘क्षुरं’ क्षुरकर्म ।

एतच्च नखनिष्ठन्तनादेरणुपलक्षणं ।

जावालः ।

ताम्बूलं दन्तकाष्ठञ्च खेहखानमभोजनं ।
रक्ष्यौषधपगन्धानि आद्वकर्त्ता तु वर्जयेत् ॥

आद्वं प्रकृत्य हारीतः ।

चौणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरं ।

देवलः ।

अक्रोधो निर्दतः स्वस्यः अट्टवानत्वरः शुचिः ।
ममाहितमनाः आद्वक्रियायाममठद्भवेत् ॥

पैठीनसिः ।

आद्वे भयञ्चाक्रोधञ्च शौचञ्चाल्पञ्च प्रशंसन्ति ।

त्रिष्णुः ।

कोपं परिहरेन्नाश्रु पातयेन्न त्वरां कुर्यात् ।

उशनाः ।

न त्वरया न क्रोधेन कुर्वीत ।

वराहपुराणे ।

दन्तकाष्ठञ्च त्रिसृजेत्रद्वाचारी शुचिर्भवेत् ।

वायुपुराणे ।

न दीनो नापि वा क्रुद्धो न सैवान्यमना मरः ।

एकाग्रमाधाय मनः आद्वं कुर्यात्सदा बुधः ॥

निमन्वितब्राह्मणपरित्यागं ब्राह्मणान्तरनिमन्वणप्रतिषेधः

कूर्मपुराणे ।

आमन्त्रयित्वा यो मोहादन्वञ्चामन्त्रयेद्द्विजः ।

स तस्मादधिकं पापी विष्ठाकीटोऽभिजायते ॥

यो ब्राह्मणोऽन्येन निमन्त्रितोऽन्यस्मै क्षणं कुरुते तस्माद्ब्राह्मणा-
त्पूर्वस्योकोक्तादकृत्वक्षणे यजमानोऽधिकं पापीत्यर्थः ।

दोषान्तरमाह नागयणः ।

केतनं कारयित्वा तु निवारयति दुर्मतिः ।

ब्रह्मबन्धामवाप्नोति गृहद्रयोनौ च जायते ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतः शुचिः ।

यतिचान्द्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात् प्रमुच्यते ॥

‘एनः’ पापं । यतिचान्द्रायणं नाम चान्द्रायणविशेषः । तदेतदङ्गी-
कृतकेतनस्य भोजनयोग्यस्य निराकरणे सति द्रष्टव्यं ।

धमः ।

आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।

अतिकृच्छ्रामु घोरासु तिर्यग्यानिषु जायते ॥

हारीतः ।

दैवे वा यदि वा पित्र्ये निमन्त्र्य ब्राह्मणं यदि ।

तर्पयेन्न यथान्यायं स तत्तस्य फलं हरेत् ॥

प्रमादाद्विमृतं ज्ञात्वा प्रमाद्येनञ्च यत्नतः ।

तर्पयित्वा विशेषेण सर्वं तत्फलमाप्नुयात् ॥

गोतमस्तु आङ्गुर्नूर्ध्वलीगमने दोषाधिक्यमाह ।

सद्यः आङ्गौ गृह्णतन्पगस्तत्पुरुषे मासं नयते पितृन् ।

आङ्गं कारय्यमाणं कृतं वास्य विद्यत इति ‘आङ्गौ’ दाता । ‘सद्यः’
तत्क्षणमारभ्य, मासं नयतीत्यर्थः ।

निमन्त्रणप्रभृति आहुकर्मममाप्तिपर्यन्तं आहुकर्तुर्निराहारत्वमा-
ह्वापस्तम्भः ।

आरभ्ये चाभोजनमाममापनादिति ।

निमन्त्रणदिने तु भोजननियममाह जातृकर्ण्यः ।

निरामिषं मरुद्भृता भुक्तमर्वजने गृहे ।

निमन्त्रयीत पूर्वद्युरूपगम्य द्विजोत्तमान् ॥

• एतेषां नियमानामवश्यकार्थत्वमुक्तमग्निपुराणे ।

अमेथुनादयः सर्वे नियमाः आहुकारिणा ।

अप्रमत्तं कर्त्तव्याः प्रमाद्यु निरयं व्रजेत् ॥

गुह्यतरकार्याद्युपनिपाते तु स्वयमपारयन् यदि कदाचित्पुत्र-त्रि-
श्वर्त्विगादिनान्येन आहुं कारयेत् तदानेन यजमानेन चेत्युभाभ्यामपि
ब्रह्मचर्यादिनियमा यथावदनुष्ठयाः ।

तदुक्तं वाराहपुराणे ।

न शक्नोति स्वयं कर्तुं यदा ह्यनवकाशतः ।

आहुं शिष्येण पुत्रेण तदान्येनापि कारयेत् ॥

नियमानाचरेत्कोऽपि विहितांश्च वसुन्धरे ।

यजमानेऽपि तान् सर्वानाचरेत् सममाहितः ॥

ब्रह्मचर्यादिभिर्भूरिनियमैः आहुमत्तयं ।

अन्यथा क्रियमाणन्तु मोघमेव न भंशयः ॥

इति आहुकर्तुर्नियमाः ।

अथोभयनियमाः ।

तत्र हारीतः ।

आमन्त्रिताः आमन्त्रयिता च शुचयस्तां रात्रिं वसेयुः ।

निमन्त्रणानन्तरं शातातपः ।

वसेत् प्रयतो नित्यं मह विप्रैः कृतव्रतः ।

ब्राह्ममार्कण्डेय नागरखण्डेषु ।

तैश्च संयमिभिर्भावं यश्च श्राद्धं करिष्यति ।

मनुर्यमश्च ।

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।

न च क्न्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं तद्भवेत् ॥

पित्र्ये श्राद्धे निमन्त्रितो नियतात्मा भवेत् संयतात्मा ब्रह्मचर्यं परिरक्षेत् । अन्नांश्च यम-नियमाननुतिष्ठेत् । अत्र स्वातकव्रतादीनां पुरुषव्रतादीनां नृत्यगौतादिप्रतिषेधानां कर्माङ्गता विधीयत इति मेधातिथिः । तथा कर्त्तव्यं श्राद्धकृता यथामौ ब्राह्मणो निमन्त्रणात् प्रभृति संयतेन्द्रियो भवति अन्यथा श्राद्धं दृश्येत् । न च 'क्न्दांसि' वेदान्, अधीयीत वाचा वेदान्तोच्चारणमध्ययनं । जपस्तु मन्त्रोपासनादावप्रतिमिद्धः । यस्य च तत्कर्त्तव्यं श्राद्धं भवेत् सोऽपि नियतात्मा भवेदिति योजना । अतो भोक्तुः कर्त्तुंश्च निमन्त्रणात्प्रभृति तुल्यो नियमोऽनध्ययनश्च ।

कात्यायनः ।

तद्वहः शुचिरक्रोधनोऽल्वरितोऽप्रमत्तः मत्तवादी स्याद्ध्व-मैथुन-अम-स्वाध्यायांश्च वर्जयेदावाहनादि वाग्यत ओपस्यर्चनादामन्त्रिताश्चैव-मिति ।

‘आवाहनादि’ आवाहनप्रभृति, उपस्यर्शनपर्यन्तं यजमानः ‘वा-ग्यतः’ मौनी स्यादिति । ‘आमन्त्रिताश्चैवमिति’ आमन्त्रिता ब्राह्म-णास्त्रायैवं शुचित्वादि-वाग्यमादिनियमवन्तो भवेयुः ।

कर्मपुराणे ।

तस्मान्निमन्वितः श्राद्धे नियतात्मा भवेद्द्विजः ।

अक्रोधनः शौचपरः कर्त्ता चैव जितेन्द्रियः ॥

आदित्यपुराणे ।

तां निशां ब्राह्मचारो स्याच्छ्राद्धकृच्छ्राद्दकैः सह ।

अन्यथा वर्त्तमानो तो स्वातां निरयगामिनौ ॥

पाद्म-साक्ययोः ।

पुनर्भाजनमश्वानस्मारमायाम् मैयुनं ।

श्राद्धकृच्छ्राद्भुक्तं चैव सर्वमेतदिवर्जयेत् ।

सद्यश्च कलहश्चैव दिवास्वापन्त्येव च ॥

विष्णुपुराणे ।

ततः क्वाधव्यवायादि नायामश्च द्विजैः सह ।

यजमानो न कुर्वीत दोषस्तत्र महानयं ॥

अत्रादिशब्देन हिंसा-मृतानृतादीनि गृह्यन्ते ।

तथा श्राद्धे नियुक्ता वा भोजयित्वा नियुज्य च ।

व्यवायो रेतसो गर्त्तं मञ्जयत्यात्मनः पितृभ्यः ॥

'नियुक्तः' निमन्वितो ब्राह्मणः, श्राद्धभोजनात्प्राक् भुक्त्वा श्राद्ध-
भोजनोत्तरकालं वा यदि 'व्यवायो' मैयुनकर्त्ता, स्यात्तदाभौ स्वपितृन्
रेतोर्गर्त्तं मञ्जयेत् । एवं यजमानोपि 'नियुज्य' निमन्वणं कृत्वा
ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं, तथा 'भोजयित्वा' ब्राह्मणभोजनानन्तरमपि
भुक्त्वा स्वपरिणामपर्यन्तं यदि 'व्यवायो' स्यात्तदा साप्युक्तदोषं प्राप्नुयात्
तथा च प्रचताः ।

स्यादन्नपरिणामान्तं ब्रह्मचर्यं दयोस्ततः ।

तत इति निमन्त्रणात् प्रष्टव्यैत्यर्थः । ब्रह्मचर्यग्रहणं दयोर्निमन्त्रित-यजमानयो र्बहितनियमोपलक्षणार्थं, “भुक्त्वान्नपरिणामान्तं नियमान्न विवर्जयन् । निषिद्धं कुर्वतां दोषान्नददधैधमकुर्वतां” इति बृहस्पतिस्मरणात् ।

शङ्कः ।

निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं सेवते द्विजः ।

श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च युक्तः स्वान्नहतेनमा ॥

नागरखण्डे ।

श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च मैथुनं योऽनुतिष्ठति^(१)

पितरस्तस्य तं मामं तस्मिन् रेतोभिर्भारते ॥

गत्वा तु योषितं श्राद्धे यो भुङ्क्ते यत्र गच्छति

रेतोमूत्रकृताहारास्तं मामं पितरस्तयोः ॥

ब्रह्मवैवर्ते-वायुपुराणयोः ।

श्राद्धदाता च भोक्ता च मैथुनं यदि गच्छतः ।

पितरस्तु तयोर्मामं रेतोऽश्रन्ति न संशयः ॥

उभयोर्नियमाचरणं हेतुमाह हारीतः ।

पूत्रंशुभमन्वितान्विप्रान् पितरः संविशन्ति ८ ।

यजमानश्च तां रात्रिं वसेयुर्नियतास्ततः ॥

इत्युभयनियमाः ।

अथ श्राद्धभोक्तृनियमाः ।

(१) योऽनुगच्छतीति ख० ।

तत्र प्रचेताः ।

पीत्वापोशानमश्रीयात् पात्रे दत्तमगर्हितं ।

सर्वेन्द्रियाणां चापन्धं न कुर्यात् पाणि-पादयोः ॥

इन्द्रियादिषु चापन्धं भोजनार्थयापारादभ्यधिकव्यापारः ।

मनुः ।

अभ्युषणं सर्वमन्नं स्याद्भ्रूयैरशैव वाग्यतः ।

नच द्विजातयोन्नयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान् ॥

इष्टमुष्णं 'अभ्युषणं' । उष्णत्वेऽपि यथा मुखे मुखस्यैव भवति । यस्योष्णस्य भोजनमुचितं तत्रैवंदमुष्णताविधानं न तु दध्योदनादे-
स्त्वौष्णं व्याधिकरमधीतिकरं च । तादृशस्य च प्रदाने हर्षयेत् ब्राह्म-
णानिति विरुध्यते । उष्णभोजनविधानाच्च न सर्वमन्नं सक्त्यपरिवेष्यं ।
तथा हि बद्धभोजिनः शीतनाभवेदन्नं तस्मात् पूर्वपरिविष्टे भुक्ते पुनर-
न्यदद्यात् । न च मुञ्चानेभ्य उच्छिष्टत्वादानमयुक्तमिति वाच्यम् । भोज-
नविधिरेवं रूप एव । आ त्रेभ्योर्भाजयितव्यापारः । न ह्यत्र आदनादि-
प्रतिपाद्यतया मस्वथ्यते । अतएव न तत्र प्रतिगहनन्व आदनादिषु
युज्यते । "दष्टमुष्णं हविर्व्यस्य दद्यादन्नं शनैः शनैः" इति जावालिन-
स्मरणाच्च । 'वाग्यतः' नियमितवाचः । व्यापारनिरोधः 'नियमन' ।
वाचस्य व्यापारः शब्दोच्चारणं । तन्निरोधविधानात् । यथायुक्तं
शब्दोच्चारणं न कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति । दात्रेत्यविवक्षितं । अन्नंतापि
पृष्टैर्हविर्गुणा न वक्तव्याः । ननु, वाङ्नियमादेवेतस्मिद्धं । मत्स्य ।
अभिनयादिनापि न कर्त्तव्यमिति प्रतिपादयितुं भवित्याति । न
भ्रूयैरिति कथञ्चिद्गाम्यं ।

तथाचान्निः ।

ऊङ्कारेणापि योत्रूयाद्धस्तादापि गुणान् वदेत् ।
 भृतलात्त्रोद्धरेत्यात्रं मुञ्चेद्धस्तेन वा पिबेत् ॥
 प्रौढपादो बहिःकलोबहिर्जानकरोऽथवा ।
 अङ्गुष्ठेन विनाश्राति मुखशब्देन वा पुनः ॥
 पीत्वावशिष्टतोयानि पुनरुद्धृत्य वा पिबेत् ।
 खादितार्द्धात् पुनः खादेन्मोदकानि फलानि वा ॥
 मुखेन वा धमेदन्नं निष्टीवेद्भाजनेऽपि वा ।
 इत्यमश्रद्धिजः श्राद्धं दत्त्वा गच्छत्यधोगतिं ॥

‘प्रौढपादः’ आमनारोपितपादः । “आमनारूढपादस्तु प्रौढपादः स उच्यते” इति भविष्यत्पुराणेऽभिधानात् । ‘बहिःकलः’ उत्तरीयता-
 सोबहिर्भूतकलद्वयः । भृतलात्पात्रोद्धरणे दोषोऽन्नाद्याधारमहाभाजन-
 विषयः । पानाद्याधारलघुपात्रस्य “पुनरुद्धृत्य वा पिबेत्” इत्यनेनो-
 ङ्काराभ्यनुज्ञावगमात् ।

यत्तु देवलेनोक्तं ।

अन्न-पानक-श्रीतोदं ददद्भ्योह्यवलोकितः ।

वक्रव्ये कारणे संज्ञां कुर्वन् भुञ्जीत पाणिना ॥ इति ।

अपेक्षानुसारेणान्न-पान-श्रीतलवार्थादि दातृभिरपेक्षां ज्ञातुमव-
 लोकिताः, क्षुत्पिपासालक्षणे अपेक्षादेः कारणे वक्रव्ये पाणिना संज्ञां
 सङ्केतमपेक्षादिस्मृचकं कुर्वन् भुञ्जीतेति तस्यार्थः प्रत्येतव्यः । न तु
 स्वादुत्वादिहृत्विर्गुणरूपे अपेक्षाकरणे संज्ञां कुर्वन्निति । एवंविधार्थ-
 परिग्रहे पूर्वोक्तवचनविरोधापत्तेः ।

अभ्युष्णं सर्वमन्नं स्यादित्यादिविधेरर्थवादमाह मनुः ।

यावदन्नं भवत्युष्णं यावदन्नन्ति वाग्यताः ।

तावदन्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥

वायुपुराणेऽपि ।

यावन्न म्लयते चान्नं यावदौष्णं न मुञ्चति ।

तावदन्नन्ति पितरो यावदन्नन्ति वाग्यताः ॥

प्रभामखण्डे ।

रमा यत्र प्रशस्यन्ते भोक्तारो बन्धुगोत्रिणः ।

राजवार्त्तादिमकन्दो रत्तःश्राद्धस्य सत्तणं ॥

हविर्गुणकथनप्रतिषेधस्तु श्राद्धममात्रेः प्रागेव ।

श्राद्धममात्रे तु हविर्गुणप्रशंसा कर्त्तव्येत्याह वृद्धवसिष्ठः ।

श्राद्धावमाने कर्त्तव्या द्विजैरन्नगुणैः स्तुतिरिति ।

शङ्खलिखितौ ।

ब्राह्मणा अन्नगुणं दोषं नाभिवदेयुः नानृतं ब्रूयुरन्योन्यं न प्रशं-
सेयुरन्नपानं न प्रभृतमिति ब्रूयुरन्यत्र हस्तमंज्ञायाः ।

अभ्यधिकस्थान्नस्याप्रतिषेधार्थं पूर्वपरिविष्टं प्रभृतमचास्ति किम-
न्येनेति भोक्तृभिर्न वक्तव्यं किन्तु हस्तमंज्ञेतेन सूचनीयमित्यर्थः ।

निगमोऽपि ।

नान्नपानादिकं श्राद्धे वारयेन्मुखतः क्वचित् ।

अनिष्टत्वाद्दृष्टत्वाद्वा वारणं हस्तमंज्ञया ॥

एवमभीष्टयाचनमपि न मुखतः कुर्यात् मौनभङ्गप्रसङ्गात् ।

तेन तदपि हस्तमंज्ञया कार्यं ।

अपेक्षितं चावश्यं याचनीयमेवेत्याह वृद्धशातातपः ।

अपेक्षितं याचितव्यं आद्वार्यमुपकल्पितं ।

न याचते द्विजोमूढः स भवेत्पिहघातकः ॥

यत्तु वायुपुराणंऽभिहितं ।

याचते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानवर्जितः ।

पितरस्तस्य रुष्यन्ति दातुर्भाक्कुर्न मंशयः ॥

यच्च यमेन ।

ऊच्छ्रदादशरात्रेण मुच्यन्ते कर्मिणस्ततः ।

तस्माद्विजो नैव दद्यान्न याचेन्न च हापयेदिति ॥

तच्छ्राद्धार्थमननकल्पितवस्तुविषयं । सामान्येनाभिधानात् ।

आद्वार्यमुपकल्पितमप्यन्नादिकमत्यन्ताधिकं दाता न दद्यात् भोक्ता

च न प्रतिगृह्णीयात् तदाहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

नायामनस्यः पूर्वमश्रीयान्नाधिकं दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् ।

वृद्धशातातपः ।

आसने पादमारोप्य यद्भुङ्क्ते तु द्विजोत्तमः ।

रुन्ति देवञ्च पितृञ्च तदन्नञ्च प्रजाः पशून् ॥

बौधायनः ।

पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।

नैवामौ भौज्यते श्राद्धे निराशाः पितरो गताः ॥

तथा तूष्णीं भुञ्जीरन्नविलोकयमाना अद्भुत्य पात्रमिति ।

अत्रिलोकयमाना इतस्तत इति शेषः ।

पात्राद्गुरणे दोषान्तरमुक्तं वाराहपुराणे ।

उद्धरेद्यदि पात्रन्तु ब्राह्मणो ज्ञानवर्जितः ।
हरन्ति राक्षसास्तस्य भुञ्जतेऽन्नञ्च सुन्दरि ॥

मनुः ।

यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तदै रत्नमि भुञ्जते ॥

वेष्टितमुष्णीषादिना । दक्षिणाभिमुखस्य दोषवचनादनवकाशे
देशे दक्षिणतरयत्किञ्चिदभिमुखानामपि भोजनमणुमतं भवतीति
ज्ञायते । अन्यथोदङ्मुखानां विधानात् कुतो दक्षिणाभिमुखत्वप्राप्तिः ।
'उपानहौ' चर्मपादुके ।

देवलः ।

योऽप्रमन्नमना भुङ्क्ते सोपानत्काऽपि वा पुनः ।
प्रलापशैलः क्रुद्धो वा स विप्रः पितृदूषकः ॥

विष्णुः ।

अश्रोयुर्ब्राह्मणा न सोपानत्का न पौठोपनिहितपादाः ।

शङ्खः ।

एकवासाश्च योऽश्रीयान्निराशाः पितरोगृताः ।

प्रभामखण्डे ।

यस्य स्रुत्कारवह्नुङ्क्ते यस्य पाणितले द्विजः ।

न तदन्नन्ति पितरोग्यस्य वायुं समुत्सृजेत् ॥

'स्रुत्कारवत्' स्रुत्कार-फुल्लकारादिशब्दवत् ।

पाणितले निषेधादङ्गुन्ययण यासोयाद्वा । ग्रामं गृह्येत्वा उष्ण-
स्नानस्य निर्वापणार्थे योवायुं मुखमाहृतमुत्सृजेत् ।

यमः ।

यश्च पाणितले भुङ्क्ते यश्च वायुं समुत्सृजेत् ।
न तस्य पितरोऽश्रन्ति यश्चैवाग्ने प्रशंसति ॥
'अग्ने' आद्भुसमाप्तेः पूर्वं ।

हारीतः ।

ऊर्द्धपाणिः प्रविद्धमन् सक्रोधो विस्मयान्वितः ।
आद्भुकाले तु यद्भुङ्क्ते न तत्प्रीणाति वै पितृन् ॥

शातातपः ।

भग्नपृष्ठस्तु योभुङ्क्ते बहिर्जानुकरस्तथा ।
हमते वक्ति चाजस्रं स ज्ञेयः पितृघातकः ॥

तथा ।

अभ्युष्णाविरसं सर्वमनिवारितमद्रुतं ।
अलोलुपो जितक्रोधो मुञ्जीतान्नं मनेहितं ॥

कार्ष्णीजिनिः ।

भुञ्जीत चापरिश्रान्ता दम्भाहङ्कारवर्जितः ।
क्रोधं लोभं तथा मोहं वर्जयेच्छाद्भुकर्मणि ॥

वङ्कचपरिशिष्टे ।

यश्च पाणितले दत्तं यच्चान्नमुपकल्पितं ।
एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

पाणितले दत्तमग्नौकरणान्नं । 'उपकल्पितं' द्विजभाजनेषु पितृ-
द्वेषेनोत्सृष्टं । एतद्द्वयमपि मिश्रयित्वा भोक्तव्यं ।

प्रचेताः ।

न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो वस्त्रिं पदा न भाजनं स्पृशेत् ॥

यमः ।

यत्तु भुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते यच्च तैलाभिघारितं ।
रजस्वलाभिर्यदृष्टन्तद्वै रत्नांसि गच्छति ॥

रजस्वलादिभिरिति व्याख्येयं बह्वचनोपदेशात् ।

वायुपुराणे ।

आद्धे नियुक्ता ये विप्रा दम्भं क्रोधञ्च चापलं ।
अन्योन्यस्पर्शनं कामात् वर्जयेयुर्मदन्तथा ॥
कामग्रहणाद्दुद्धिपूर्वमन्योन्यस्पर्शपरिहारं कुर्युः ।
प्रमादादितरेतरस्पर्शं तु यत् कर्त्तव्यं तदाह शङ्खः ।
आद्धपङ्क्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।
तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टयत्तं जपेत् ॥

वमिष्ठः ।

नियुक्तस्तु यदा आद्धे देवे वा माममुत्सृजेत् ।
यावन्ति पशुरगोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥ १ ॥

मामग्रहणमुपलक्षणार्थं यतोऽन्यदपि आद्धे परिविष्टमन्नमपरि

त्याज्यमेव ।

तदाह यमः ।

नियुक्त्यैव यः आद्धे यत् किञ्चित् परिवर्जयेत् ।
पितरस्तस्य तं मामं नैराशं प्रतिपेदिरे ॥

बृहस्पतिः ।

देवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमं न विमर्जयेत् ।

निषिद्धं कुर्वतां दोषस्तद्वै दैधमकुर्वतां ॥

जातृकर्णः ।

भाजनं परिविष्टास्रं हस्तेन ब्राह्मणः स्पृशेत् ।

रत्नोभ्यस्तायते यस्माद्भारणीयं प्रयत्नतः ॥

श्राद्धान्नमपहर्तुंकामेभ्यो रत्नोभ्यो हस्तेन पात्रं स्पृशन् ब्राह्मण-
स्तायते “ब्राह्मणोहि रक्षसामपहन्ता” इति शतपथश्रुतेः । अतः
परिवेषणात्प्रभृति हस्तेन पात्रन्धारणीयं ।

वसिष्ठः ।

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं पितृभ्योऽस्रं निवेदितं ।

तदन्तरं प्रतीचन्ते ह्यसुरा दुष्टचेतसः ॥

तस्मादग्रहन्यं हस्तेन कुर्यादन्नमुपागतं ।

भाजनं वा समालभ्य तिष्ठेदोच्छेषणाद्विजः ॥

उभयोर्ब्राह्मणहस्तयोरन्यतमेनापि यदा तदन्नमनधिष्ठितं भवति
तदन्तरालमसुराः सर्वदा प्रतीचन्ते लब्धान्तराश्च तदन्नमपहरन्तौ-
त्यर्थः । तस्माद् यदैवान्नमुपागतं भवति । ततः प्रभृत्योच्छेषणात्
भुक्तशिश्यास्य भाजनाद्वह्निःकरणपर्यन्तं वामहस्तेन भाजनं विष्टव्यं
तिष्ठेत् । कण्डूयनाद्यर्थं वामहस्तव्यापारसमये तु दक्षिणहस्तेन भाजनं
समालभ्य वर्त्तेतेति तात्पर्यार्थः ।

देवतोद्देशेन त्यागात् पूर्वं परिविष्टमस्रं हस्तेन न स्पृशेत्पित्या-
हात्रिः ।

असङ्घृष्टपितृमन्त्राद्यं पाणिभ्यां च उपस्पृशेत् ।

अभोज्यं तद्भवेदन्नं पितृणां नोपतिष्ठते ॥

निगमः ।

मांसापूपफलेष्वादिदन्तच्छेदं न भवयेत् ।

घासशेषं न पात्रेऽस्थित्यौतशेषन्तु नो पिबेत् ॥

‘दन्तच्छेदं न भवयेत्’ हस्तेन मांसादि धृत्वा स्वल्पं स्वल्पं दन्तैः
ह्रित्वा न भक्षयेत् । ‘घासशेषं’ मुखार्पितघासशेषं, पुनर्भोजने ना-
स्येत् न निक्षिपेत् ।

प्रश्नेताः ।

दन्तच्छेदं हस्तपानं वर्जयेत्प्रतिभोजनं ।

‘हस्तपानं’ हस्तेन पाणीयादिपानं, वर्जयेत् । अपि तु क्षुधा-
चेनैव कुर्यात् । ‘प्रतिभोजनं’ तप्तौ सत्यामपि भोजनं ।

प्रातातपः ।

अर्द्धं भुङ्क्ते तु यो विप्रस्तम्भिन् पात्रे जलं पिबेत् ।

यद्भुक्तं तत्पितृणान्तु शेषं विन्द्यादथासुरं ॥

जमदग्निः ।

न क्षिदेयुर्नावशेषयेयुः ।

नावशेषयेयुरिति निषेधो तप्तस्य क्रोधमदादिवशात् खेच्छन्ना
यदवशेषणं तद्विषयः ।

यतः आह सुमन्तुः ।

आ तप्तभोजनं तेषां कामतो नावशेषणं ।

तप्तौ जातायां दध्यादीनि विहाय यत्किञ्चिदवशेषणीयं ।

तदाहोमनाः ।

भोजनन्तु न निःशेषं कुर्यात् प्राञ्जः कथञ्चन ।

अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा क्षौद्रात्सुकुम्भ्य एव च ॥

‘क्षौद्रं’ मधु ।

जमदग्निरपि ।

अन्यत् पुनरुत्पृष्टव्यं । तस्यामंस्कृतप्रसूताणां भागधेयत्वात् ।

‘अन्यत्’ दध्यादिभ्यः ।

इति श्राद्धभोक्तृनियमाः ।

अथ भोजयित्वा नियमाः ।

तथाह मनुः ।

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्छाशनं शनैः ।

अन्नाद्येनासक्तश्चैनान् गुणैश्च परिचोदयेत् ॥

तुष्ट इति सत्यपि निमित्ते न स्वदुःखं दीर्घश्वाशोष्कामादिना
केनचित् प्रकारेण प्रकटयेत् । अपि तु हृष्टवत्स्यात् । ब्राह्मणान्
हर्षयेत् । गीतादिना परप्रयुक्तेन । अविहृष्टेन स्वयं प्रयुक्तेन वा ।
प्रसङ्गागतेन परिहासेन वा । तेन चिरकालं स्वाध्याये पश्यमाने
षदि कस्यिदुद्दिजेत् ततो वीरस्याख्यानैः गीतादिभिर्बिम्बा रञ्जयेत् ।
‘जनैर्भोजयेत्’ कतिचिद्व्याप्तान् गृह्येत्वा तत् स्वाद्वैततन्म्यग्यञ्जन-
मित्येवमादिभिः प्रियवचनैरभरम्भेन वदन् भोजयेत् । ‘अन्नाद्येन’
पाक्यादिना, ,गुणैः’ व्यञ्जनैः । ‘असक्तत्’ पुनः पुनः, ‘परिचोदयेत्’
शाब्ध्य इमाः ऋष्कुञ्चः सरसेयं क्षीरिणीति पात्रस्यमेवमादि हृस्तेन
गृहीतं कृत्वा पुरः स्थितः पुनः पुनर्ब्रूयादित्येषा परिचोदना ।

तथा ।

यद्यद्रोचेत विप्रैभ्यस्तत्तद्दद्यादमन्तरः ।

ब्रह्मोद्यास्य कथाः कुर्यात् पितृणामेतदौषितं ॥

ब्राह्मणैरुच्यन्ते कथ्यन्ते यास्ताः ब्रह्मोद्याः । देवासुरयुद्धं, वृषभधः,
सरमादूतमित्याद्याः । अथवा कश्चिदेकाकी चरतीत्याद्याः । ब्रह्मोद्या
इति वा पाठः, ब्रह्मप्रधाना वा मन्त्रार्थवादनिरूपणाद्याः, 'कथाः'
संलापान् लौकिकैः ब्रह्मैः कुर्यात् । पितृणामेतदौषितमित्यर्थवादः ।
युगवन्त्यः ।

अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽखरः ।

'इष्टं' ब्राह्मणानां प्रियं । वाचं यमत्वादकथयत्स्वपि ब्राह्मणेषु
तेषामादरातिशयाद्वा तत् कृतदक्षमङ्गलेन वानुमाच यद्यरभीष्टं
जानीयान्तत्प्रयत्नेन दद्यादित्यर्थः ।

सुमन्तरपि ।

अक्रोधनो रमान् सम्यग्दद्याद्यद्यस्य रोचते ।

अपेक्षिताप्रदाने दोषमाह दृढज्ञातातपः ।

अपेक्षितं यो न दद्याच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितं ।

क्षपणोमन्दबुद्धिश्च न स श्राद्धफलं लभेत् ॥ १ ॥

न केवलं श्राद्धफलात्ताभः अपि तु कष्टतरजन्मप्राप्तिरपि ।

तथाच निगमः ।

अपेक्षितं यो न दद्याच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितं ।

अधःक्ष्ण्णसु घोरसु तिर्यग्गोत्रेषु जायते ॥

धम-ज्ञातातपौ ।

यावद्दुश्चिन्तयति यावत् स्निहं प्रदीयते ।

तावदन्नन्ति पितरो यावन्नाह ददाम्यहं ॥

‘नाहेत्यादि’ । भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु पुनरन्नदानसमये नाभ्यधिकं भविष्यतीति ज्ञापनार्थमीषद्दामीति दात्रा सुखतो न वक्तव्यं किन्तु त्वष्णीं किञ्चित्प्रदर्शनाभ्यनुज्ञासु चकहस्तसङ्केते सत्यन्नाद्यगुणाननुकीर्त्तयं दातव्यं ।

यत आह वृहस्पतिः ।

भक्ष्य-भोज्यगुणानुक्ता भोजयेत् ब्राह्मणान् शनैः ।

आख्यानैः सेतिहासैश्च पूर्ववृत्तैश्च हर्षयेत् ॥

तांश्च हविर्युण-देशौ न पृच्छेदित्याह शङ्खः ।

आद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान् न पृच्छेन्नवणादिषु ।

उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संशयः ।

दातुः पतति वाङ्मूर्खो जिह्वा भोक्तुस्तु भिद्यते ॥

स्रवणादिषु न्यूनाधिक्याभावेन हविषः साङ्गुण्यं पुनरपि प्रदानार्थं न पृच्छेत् । न च पृष्ट्वा सम्यक्त्वेन ज्ञातं दद्यात् । दातुः पतति वाङ्मूरिति दोषस्मरणात् । जिह्वा भोक्तुस्तु भिद्यत इति निन्दावलाङ्कविषः साङ्गुण्यं सङ्केतेनापि भोक्ता न सूचयेदिति निषेधविधिर्गम्यते ।

ब्रह्मपुराणे ।

एकाग्रः पर्युपामीत प्रयतः प्राञ्जलिः स्थितः ।

तत्परः अहं धानस्य कामान्नाप्नोति मानवः ॥

ब्रह्मः ।

निरोद्धारेण यहुक्तं परिविष्टं समन्युना ।

दुरात्मना च यहुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छन्ति ॥

अवेदप्रतपारिवास्तिभिर्धर्षैर्द्विजातयः ।
 मन्त्रवत् परिविद्यन्ते तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥
 विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणं ।
 अन्नद्रव्या ऊतं जप्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

मनुः ।

मास्रमापादयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।

न पादेन स्पृशेदन्नं न वै तदवधूनयेत् ॥

‘अस्रं’ रोदनं न कुर्यात् । प्रायेण प्रेतश्राद्धादाविष्टविद्योग-
 जनितः दुखानुस्मरणदश्रुपातो जायते तस्य निषेधः मानन्दाश्रुणः ।
 अमृतवदनस्य पुरुषार्थतया निषिद्धस्य कर्मार्थीयं निषेधः । उच्छिष्ट-
 मनुच्छिष्टं वा अन्नं पादेन न स्पृशेत् । वर्त्तणं चान्नं नावधूनयेत् ।
 अस्वार्थवादः ।

अस्रङ्गमयति प्रेतं कोपोऽरीननृतं शुनः ।

पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतानवधूननं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नचाश्रु पातयेज्जातु न शूक्राङ्गिरमौरयेत् ।

न चोद्दीलेत भुञ्जानान् न च कुर्वीत मत्सरं ॥

‘शूक्रां’ शोकवर्तीं पुरुषाञ्च ।

देवलः ।

नाश्रु वा पातयेच्छ्राद्धे न जल्पेन्न हसेन्मिथः ।

न विभ्रमेन्न संकुट्टेस्त्राद्विजेष्वाच कर्हिचित् ॥

प्राप्ते हि कारणे श्राद्धे नैव क्रोधं मसुचरेत् ।

आश्रितः स्त्रिन्नगात्रो वा न तिष्ठेत्पितृमन्निधौ ॥

न चात्र श्येन-काकादीन् पत्निणः प्रतिषेधयेत् ।

तद्रूपाः पितरस्तो हि समायान्तीति वैदिकं ॥

‘कोधं’ न सृजेत् नेत्यादयेत् । सह मुदा वर्त्तत इति समुत् ।

अश्रुपातादिकारणे सत्यपि सहर्ष एव स्यादित्यर्थः । ‘आश्रितः’ भित्ति-स्तम्भादौ निहितशरीरभागः । श्येन-काकादिनिवारणप्रतिषेध-स्तौर्थाद्ब्रह्मविषयः । अन्यथा “क्रव्यादाः पत्निणः श्राद्धं नेत्तेरन” इत्यादिवचनविरोधः स्यात् । तीर्थे च काकादिनिवारणं न कार्य-मिति तीर्थश्राद्धे वक्ष्यते ।

विष्णुः ।

नाम्नमासनमारोपयेन्न पदा स्पृशेन्नावचुतं कुर्यात् ।

आसनग्रहणमाधारोपलक्षणाद्यं । ततस्त्रास्रपात्रमाधारोपरि न स्थापयेदित्यर्थः ।

थमः ।

इष्टं निवेदितं दत्तं भुक्तं जप्तं तपः श्रुतं ।

यातुधानाः प्रलुम्पन्ति शौचं भ्रष्टं द्विजग्नयः ॥

तथा क्रोधेन यदत्तं भुक्तं यत्परया पुनः ।

उभयं तद्विलुम्पन्ति यातुधानाः सराक्षमाः ॥

पितृनावाहयित्वा तु नायुक्तप्रभवो भवेत् ।

तस्मान्निवृत्त्य वाचस्य कोधस्य श्राद्धमाचरेत्^(१) ॥

न क्रोधं कस्यचित्कुर्यात् कस्मिंश्चिदपि कारणे ।

(१) क्रोधं श्राद्धं समाचरेदिति ग० ।

अक्रुद्धपरिविष्टं हि आद्धे प्रीणयते पितृन् ॥

बोधायनः ।

अश्रद्धा परमः पाप्मा पाप्मा ह्यज्ञानमुच्यते ।

अज्ञानो लुप्तधर्मः स्यात्सुप्तधर्मोऽधमः स्मृतः ॥

अद्धया शोध्यते^(१) बुद्धिः अद्धया शोध्यते मतिः ।

अद्धया प्राप्यते ब्रह्म अद्धा पापप्रमोचनी ।

तस्मादश्रद्धानस्य हविर्नाश्रन्ति देवताः ॥

कात्यायनः ।

अद्धाम्बितः आद्धं कुर्वीत शाकेनापि ।

मनुः ।

यद्यद्दाति विधिवत्सम्यक् अद्धामम्बितः ।

तत्तत् पितृणां भवति परचानन्तमक्षयं ॥

आपस्तम्बः ।

प्रयतः प्रसन्नमनाः तुष्टो भोजयेद् ब्राह्मणान् ।

इति भोजयित्वनियमाः ।

अथ गन्धादिदानसम्प्रदाननिर्णयः ।

तत्रायं मंशयः । किं गन्ध-पुष्प-धूप-दौपाच्छादनानि ब्राह्मणभ्यां
देयान्युत पितृभ्य इति । तत्र तावदक्षनार्थदर्शनन्यायोपलक्ष्यं ब्राह्मणभ्यो
देयानीति महार्णवप्रकाशकारे मन्यते ।

वचनन्तावदाह सरौषिः ।

गन्धान् ब्राह्मणमात्कृत्विति । अत्र मातिप्रत्ययश्रवणाद्गन्धादीनां

(१) साध्यत इति ख० ।

ब्राह्मणस्वामिकत्वं कर्त्तव्यमित्येतस्यार्थस्य विधानमुपलक्ष्यते । तदधीन-
वचने इत्येतस्मिन् हि सूत्रे सातिप्रत्ययस्य तत्स्वामिकद्रव्यवचनत्वेना-
नुशासनात् । ब्राह्मणस्वामिकत्वञ्च तेभ्य एव दीयमानेषूपपद्यते नान्यथा ।
ब्रह्मपुराणवचनं ।

अयं वो धूप इत्युक्त्वा तदग्रे च दहेत्तत इति ।

अत्र तच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रकृतवचनत्वादयं व इत्यत्र ये वःशब्दे-
नोक्तास्त एव तदग्र इत्यत्र तच्छब्देनोच्यन्ते । ते च पितरो यदि विवक्षि-
तास्तर्हि तेषाममूर्त्तत्वाद्यपदार्थविशेषणत्वं नोपपद्यते । अतस्तच्छब्दस्य
मूर्त्तिमद्ब्राह्मणवचनत्वे तत्परामर्शनीयस्य वःशब्दार्थस्य ब्राह्मणरूपत्वे ब्रा-
ह्मणेभ्यो धूपदानं सिध्यति । उपलक्षणञ्चैतत् गन्धादीनामर्चनद्रव्याणां ।
अन्यार्थदर्शनानि तु पुराणेषु ।

तत्र महाभारते ।

इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु वासुदेवस्य धीमतः ।

मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च ॥

आद्धान्युद्दिश्य सर्वेषाञ्चकार विधिवत्तदा ।

ददौ रत्नानि वासांसि यामानश्चान् रथानपि ॥

स्त्रीस्यैव द्विजमुखेभ्यस्तथा शतसहस्रशः ।

अलङ्कारांस्तथाश्वांसु गासु काम्या वरस्त्रियः ॥

आदिश्यादिश्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः ।

द्रोणं सात्यञ्च भीमञ्च सोमदत्तञ्च वाहिकं ॥

दुर्योधनञ्च राजानं पुत्रांस्यैव पृथक् पृथक् ।

जयद्रथपरोगांसु सुहृदस्यैव सर्वशः ॥

आदिश्यादिश्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपमनमः ॥
 तथा सपुत्रपौत्राणां पितृणामात्मन स्तथा ।
 गान्धारस्य महातेजाः प्रददौ चोर्द्धदेहिकं ॥

दशरथस्य लोकान्तरगमनानन्तरं रामायणे ।
 समतीते दशाहे तु कृतश्रीचो विधानतः ।
 चक्रे द्वादशकं श्राद्धन्वयोदशकमेव च ॥
 ततश्चादिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनं ।
 महार्हाणि च रत्नानि गोऽश्ववाहनमेव च ॥

भरत इति शेषः ।

विष्णुपुराणे च पितृवाक्यं ।

रत्नवल्गुमहायानं सर्वभोगादिकं वम् ।
 विभवे मति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥

वाराहपुराणे ।

उपविश्यामने शुभ्रभुञ्जत्रं तत्र प्रकल्पयेत् ।
 आवरणार्थं च तद् वस्त्रं ब्राह्मणाय प्रदापयत् ।
 ततो वस्त्राणि विप्राय सर्वेणाभरणानि चेत्यादि ॥

अत्र सर्वत्र ब्राह्मणेभ्य इति श्रवणान्तंभ एव देयानिति गम्यते ।
 कात्यायनाश्वलायनप्रोक्ते चार्धपात्रन्युक्ताकरणात्कृतानन्तरं भवति वचनं ।
 एतस्मिन् काले गन्धपुष्पधूपदीपास्त्रादनानां प्रदानमिति । अत्र
 पाठकमादेव विवक्षितकमास्ताभेपि यदिदमकस्मिन् काले इति श्रुत्या
 क्रमविधानं तेनैतद्गम्यते । यदि हि एताभ्यामृषिभ्यामेवमाज्ञाङ्कितं
 यथा पितृणां श्रेयःसिद्धये क्रियमाणं कत्रोपानत्कमण्डस्वादिदानं

ददाति चोदनाचोदितत्वेन ब्राह्मणमम्पदानकत्वेन च मामान्येन दक्षिणा-
दानकाले कुर्वते । एवं गन्धादिदानमपि ददाति चोदनाचोदितं
ब्राह्मणमम्पदानकञ्चेति मास्यात् । पाठक्रममतिक्रम्यापि दक्षिणादानं
काले करिष्यतीति तच्च मा भूदित्येतदर्थं शब्देन क्रम उक्तः । अत-
स्तयोर्गन्धादिदानं ब्राह्मणमम्पदानकमेवेति अभिप्रायो गम्यते । अन्यथा
एतत्काल इत्यनर्थकं स्यादिति । अपिच न्यायोप्यत्र भवति । यदि
हि पितृनुद्दिश्य गन्धादिदानं स्यात् तर्हि तेषां विग्रहाद्यभावेन
प्रतिशहौत्वामश्रवे मम्पदानत्वाभावात् गन्धादीन् ददानौत्यत्र मत्या-
मपि गतौ ददातिशब्दे स्वार्थैकदेशलक्षणाप्रसङ्ग इति । यदि च गन्धा-
दीनि पितृभ्यां दौषेरेन्न द्विजभ्यस्तादा गन्धादीनां देवद्रव्यत्वापत्तिः ।
चतुर्थ्यन्तेन हि नाम्ना किञ्चिद्दृष्ट्यं न ममेदमिति यत् द्रव्यन्यज्यते
तदेव द्रव्यमुच्यते । न पुनर्यत्प्रतिमाद्युद्देशेनेव त्यज्यते यत्र वा विष्णवा-
दिदेवस्य स्वत्वबुद्धिस्तदेव देवद्रव्यं । अमूर्त्तदेवतोद्देशेन त्यक्तस्यादेव-
द्रव्यत्वप्रसङ्गात् । यद्यपि च स्वादे शत्यक्तद्रव्यविषयत्वबोधवती देवता
तथाप्यर्थवादावगतचतनत्वानुरोधेन हरि-हर-हरिण्यगर्भादिवदेवपितृ-
णामपि स्वत्वबोधोपपत्तिः ।

उक्तमपस्तम्बेन ।

पितृणामपि देवतात्वं । तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाश्वनी-
यार्थमिति ।

अतः पितृभ्यस्त्यक्तं गन्धादिकं देवद्रव्यमेव भवति, विशेषेभ्यस्तु
देवेभ्यस्त्यक्तं स्पष्टमेव देवद्रव्यं । तथा च तत्र स्वत्वबुद्धिं बद्धा तद्रव्य-
मुपयुञ्जानो द्विजः सर्वोत्तमदेवद्रव्यशौच्यान्महापतकौ महासाहसोक्तेन
दण्डेन दण्ड्यापयति । तत्र देवस्वस्योत्तमद्रव्यत्वम् ।

तच्चौर्यस्य लक्षणं चाह नारदः ।

हिरण्य-रत्न-कौशेय-स्त्री-युग्य-गज-वाजिनः ।

देव-ब्राह्मण-राज्ञां च ज्ञेयन्तु द्रव्यमुत्तमं ॥

उपायैर्विधिरेषां चालयित्वापकर्षणं ।

सुप्रमत्त-प्रमत्तम्यस्तेयमाहर्मनोषिण इति ॥

स्तेयपापकृत्, मनु-यमावाहृतः ।

देवस्त्वं ब्राह्मणस्त्वं वा लोभेनोपहिंसति यः ।

स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥

देवद्रव्यापहर्त्तारं ब्रह्मस्वहरणं तथा ।

पुरुषं पापकर्मानं नरकः प्रतिपद्यते ॥

दण्डप्रकरणे चोक्तं ।

माहमेषु च यः प्रोक्तस्त्रिषु दण्डा मनोषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयपि द्रव्येषु त्रिस्वनृकमात' ॥

पुरुषाणां बधश्चात्र पुरान्निर्वातनं तथा ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्त्वा दण्ड उत्तममाहमे ॥

आह लहस्पतिः ।

स्त्री-युग्य-हेम-रत्नानि देव-विप्रधनं तथा ।

कौशेयश्चोत्तमं द्रव्यन्तेषां मून्यपमो दम ॥

द्विगुणा वा कल्पनीयः पुरुषापक्षया नृपैरिति ।

अतः पितृभ्यस्त्यक्तैर्गन्धादिभिर्यजमानेन ब्राह्मणाभ्यर्चनं कार्यमि-
त्योतावति विहिते सति यजमानेन त्यागतेऽभ्युपगतत्वेऽस्त्यज्यमान-

(१) स्तेये तु पितृभ्यस्त्वनृकमादिति ग० ।

आहुतीयद्रव्यप्रनेपणाधिकरणभृत्तैर्द्रव्यैरभ्युपगम्य कियत्पापं यावत्प्रयो-
गममाप्तिं गन्ध-पुष्प-वामांसुपादाय प्रयोगममाप्तौ यजमानवेष्मन्येव
मन्यन् गन्तव्यं स्यात् । नचैतच्छ्रष्टममन्तं, तस्माद्वाह्मणभ्य एव गन्धा-
दीनि प्रदेयान्तीति ।

अत्रोच्यते ।

पितृहस्ति-प्रौतिकरं कर्म आहूमुच्यते । दौयमानेन चान्नालङ्कार-
णादिना हस्ति-प्रौती मन्थाद्यमाने दृष्टे । अतो यच्छ्राद्धं देयत्वेनोच्यते
तावत्प्रायेण पितृभ्या देयमित्यवगम्यते । भवति चैवं गन्धादि । अत-
स्तत्पितृनुदिश्य देयं । पैत्रेण कर्मणा पितृणां हस्तिप्रौती च मन्व-
लिङ्गादवगम्यते ।

अन्नं पितरोऽमोमदन्नं पितरोऽतीहयन्त पितरः पितरः
शुन्धध्वमिति ।

अस्य च व्याख्यानं शतपथे । अप अनीय निनयति 'अन्नं
पितरः इति । अन्नाद्यमेवैषु दधाति 'अमोमदन्नं पितर इति ।
मदयत्येवैतान् 'अतीहयन्त पितर इति । तर्पयत्येवैतान् 'पितरः
शुन्धध्वमित्यनुपूर्वमेवैतान् सर्वान् पात्रयतीति हर्षयति ।
तथा ।

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषा यध्वं । अमोमदन्नं
पितरो यथाभागमावृषा यिषनेति ।

अनयोर्वाख्यानं शतपथे ।

तत्र जपति 'अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषा यध्वमिति ।
यथाभागमन्नोतेत्येवैतदाह तथा । अयोपायस्य जगति 'अमोमदन्नं

पितरे यथाभागमाख्या यिषन्ति यथाभागमाग्निपुरित्वैतदाहेति ।
 सातिप्रत्ययस्त्वनिपिडोपभोग्यत्वलक्षणस्त्वफनमद्वावाभिप्रायेण पितृ-
 भ्यस्त्यक्तं गन्धादौ द्विजानां स्वाम्यविधानार्थत्वेन चास्मिन्नपि पत्नं
 व्याख्यातो न क्षुभ्यति । चण्डनिर्देशस्तदयवचनञ्चाधिष्ठानभूतेषु ब्राह्म-
 णेषु पिनाद्यावेशादभेदस्य द्विमाश्रित्य पितृमन्त्रिधिमाश्रित्य वा पितरे-
 तन्तर्धं पितरयन्ते पिण्ड इतिवत्प्रवर्तते । पिण्डापचारेषु चैतद्धः
 पितरे वास इत्यस्मिन् यजुषि वःशब्देन साक्षात् पितृनेषोद्विग्य
 वक्ष्यदानं दृश्यते । श्रूयते च पुगाणादिषु साक्षात् पितृभ्य एव
 गन्धादिदानं ।

तथाच वाराहपुराणे ।

गन्धाः पुष्याणि वस्त्राणि धूपदोपात्तानि च ।

पितृकृत्ये प्रशस्तानि स्वादन्नं मन्त्रिल हिसं ॥

एतानि श्रद्धयापेतः पितृभ्याया निवेदयेत् ।

स एत धर्मशालो मे प्रियकारो वसन्धरे । इति ॥

यानि पूर्वे गन्धादिदानस्य ब्राह्मणमप्रदानकतानिङ्गत्वेन दर्शितानि
 महाभारतादिवचनानि तानि तानि गन्धादिश्रुतिगृह्यत्वार्त्तद्विषयाण्यत्र
 न भवन्तीत्यन्याथदर्शनभ्रमेणैवोपन्यस्तानि । तत्प्रतिपाद्यानाम्, रत्न-
 यामादिदानानां ब्राह्मणमप्रदानकत्वं न प्रत्याचक्ष्महे । कात्यायनाश्रमा-
 यनयोस्त्वस्मिन् काल इतिवचनमनियतकालप्रदेश्यगवादिमास्यनि-
 वृत्त्या कालनियमाद्यैः । एतत्कमपठितान्यपि द्वि गवादीनि भोजना-
 त्प्राक् तदुत्तरकाले वेद्यनियमेन दीयमानानि दृश्यन्ते । दशति-
 शब्दाप्यत्रादाविवैकदेशलक्षणाद्यपि मन्त्र विरुध्यते । तथाचायमेक-

देशलक्षणार्थं एवास्मिन् प्रकरणे बह्व्यो दृश्यते । तथाच शतपथे ।

तदा एतस्मिन्नामि मास्येव पितृभ्यो ददतो यदैव न पुरस्तात्
पश्चाद्दृशेन्त्येभ्यो ददात्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स
एवं रात्रिं लीयते तस्मिन् क्षीणे ददाति तथैवेभ्यो समदं करोत्यथ
यदक्षीणा दद्यात्समदः ह कुर्यादेवेभ्यश्च पितृभ्यश्च तस्माद्यदेवैष न पुर-
स्तात् पश्चाद्दृशेथैवेभ्यो ददाति स वा अपराह्णे ददाति पूर्वाह्णे वै देवानां
मध्यन्दिने मनूष्याणामपराह्णः पितृणान्तस्मादपराह्णे ददातीति ।

पिण्डनिर्वापेपि तत्रैव स ददात्यभावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे ये
च त्वामन्विहैक आहुस्तद् तथा न ब्रूयात् स्वयं वै तेषां मह याषां
मह तस्माद् ब्रूयादभावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे अभावेतत्त
इति पितामहाय अभावेतत्त इति प्रपितामहायेति ।

यदि च पित्राद्युद्देशे त्यक्तेषु गन्धपुष्पादिषु स्त्रीक्रियमाणेषु
द्विजानां देवस्वापहारदोषः स्यात् । स तर्हि वैश्वदेविकद्विजानां दुर्वा
एव स्यात् । तत्र हि ब्रह्मपुराणेऽपि गन्धादिदानवाक्ये विशेषां देवानां
मात्तादृशदर्शनात् ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यं धूप-धूप-विलेपनं ।

अयं दौपप्रकाशश्च विश्वेदेवान् समर्प्यत इति ॥

अथैवमुच्यते । विश्वान् देवानुद्दिश्य गन्धादिदानं बोधयतानेन
वाक्येन वाक्यान्तरौयब्राह्मणमस्यदानगन्धादिदानप्रतिपत्तेर्वाधयितुम-
शक्यत्वादन्वदेवेदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो गन्धादिदानं बोध्यते । अतोऽत्रैश्वदे-
विके गन्धपुष्पादिकं विश्वेभ्यो देवेभ्यो दत्त्वा पृष्यगन्धाह्णेषु देयं ।
कुर्वन्त च तथैव शिष्टाः । अतएवास्मिन् ब्रह्मपुराणवाक्ये ब्राह्मणे-

कभोग्यत्वेन निश्चितं वस्त्रं नोपात्तं । कथं पुनर्विशेषविषयेण त्रिचिष्टार्थेन
 ब्रह्मपुत्राणवाक्येन सामान्यविषया स्पष्टार्थवाक्यान्तरौया प्रतिपत्तिर्न-
 बाध्यते । अथैवमुच्येत । आपाततः मन्दिग्धार्थस्य सामान्यशास्त्र-
 वाक्यगतपौर्वापर्यालोचनन्यायान्नीतार्थविशेषस्य नियतैकार्थविषये-
 णापि विशेषशास्त्रेण बाधनं । विशेषशास्त्रस्य च विशेषमात्रपरत्वं
 दृष्टं । यथा प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत् स स्त्रां देवतामार्च्छत्स पर्य-
 दार्थतः । स एतं वारुणञ्चतुःकपालमपश्यत्तन्निरवपत्ततो वै स वरुण-
 पाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्नं प्रतिगृह्णाति यावतो-
 ऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतः चतुःकपालान्वारुणान्निर्वपेदित्यत्र पौर्वा-
 पर्यापर्यालोचनप्रसूताया दाहकर्तृकेष्टिप्रतीतेः प्रतिगृह्णीतकर्तृकेष्टि-
 विधायकेन स एषोऽश्नः प्रतिगृह्णात इति मैत्रायणोयवाक्येन बाधा
 न कृतः किन्तु प्रतिगृह्णीतुरपोऽष्टिर्विहितः । तदकं वाचिककृता ।
 प्रतिगृह्णीतरि स्पष्टं यदि वाक्यान्तरं ततः भवेत्तस्यापि तेनेष्टिर्दातुम्
 न निवार्यत इति । प्रकृते त्वेष विशेषः । यद्ब्राह्मणमभ्युदानकदान-
 प्रतिपादकानि वज्रनि स्पष्टतराणि वाक्यान्युपलभ्यन्त इति । तत्र अतस्त-
 प्रतिगृह्णीतौ हि परस्परपरिहारावस्थितदाह-प्रतिगृह्णीतृरूपविशेषद्वय-
 विषयलाञ्छास्त्रद्वयस्य बाध्य-बाधकभावोनास्ति । प्रकृते तु देवविद्या-
 भयविशेषव्यापकमेकं वाक्यं । अपरन्तु वैश्वदेविकरूपविशेषविषयं ।
 अतोविशेषविषयेणान्यवादेोपपत्तौ न वैश्वदेविके पृथग्गन्धादिदानं ।
 किञ्च । यद्विश्वेभ्यो गन्धादि दीयते, न हि तेन ब्राह्मणार्चनमकृत्वा
 अन्यत्र तत्त्यज्यते । अतस्तदपि ब्राह्मणैः स्वौक्तियमात्रं कथं देवस्वापहा-
 रदोषं नापादयेत् । यदप्युक्तं शिष्टास्तथैव कुर्वन्तीति तदपि उपजा-

मात्रं कृत्राप्यदर्शनात् । अतः पितृनेवोद्दिश्य गन्धादीन् साक्षाद्ब्राह्म-
णेष्वर्पयेदित्युपपन्नं । किञ्च यथा पित्राद्युद्देशेन त्यक्तेन भुज्यमानेऽपि
ब्राह्मणानां न देवस्वापहारदोषः । तथा गन्धाद्युपयोगेपि नास्त्येव ।
अथैवमुच्यते । अनिन्यो नामन्वितो नापक्रामेदिति कात्यायनवचनेना-
नपक्रमणस्य विधानात्तस्य च भोजनप्रयोजनकत्वेन तत्पर्यन्तत्वाद्-
चनेन भोजने विहिते तत्करणे पापं नात्पद्यते । यथा “हणं काष्ठं
फलं पुष्यं प्रकाशं वै हरन् द्विजः । गो-ब्राह्मणार्थं गृह्णन्त्वे न म पापेन
लिप्यते” इति यमेन विशेषविहिते चौर्ये । तत्र निन्द्यश्राद्धभोजने
तर्हि देवस्वापहारदोषः प्रमज्जते । अस्त्येवेति चेत् । न । निन्द्यभो-
जननिबन्धनोऽसौ न देवस्वापहारनिबन्धनः । तस्य श्राद्धभोजनाद-
न्यस्मिन् देवस्वभक्षणरहितेपि निन्द्यभोजने सङ्गात् । दोषान्तरस्य
तु निन्द्यश्राद्धभोजनेऽप्यस्मरणत् । अथ यत्र देवस्वीयत्वबुद्धिं कृत्वोप-
योगः क्रियते तत्रापहारनिमित्तको दोषः । यत्र तु श्राद्धसाध-
नमन्नं स्वीयबुद्धिमकृत्वैवोपयुज्यते तत्रासौ न जायते । न चायं
नियमो यदुपयुज्यते तच्च स्वबुद्धैवोपयुज्यत इति । न हि गङ्गायां
स्नानं कुर्वन्नेवसांस्नात्स्नीयामवगच्छतीति । उच्यते । एवं तर्हि प्रसि-
द्धमपि देवस्वं स्वबुद्धिमकृत्वा देवस्वबुद्धैवोपयुञ्जानः पापी न स्यात् ।
अपि च अन्नवदेव गन्धादावपि स्वत्वबोधमन्तरेणैवोपयोगसम्भवात्
पापसम्बन्धः ।

नन्वस्तु गन्धादावेवं, आच्छादने तु चिरकालोपयोगे कथं
स्वीयत्वबुद्धिमन्तरेणोपयोगस्य सम्भवः । मैवं । चिरकालोपयोगेऽपि
गङ्गाप्रवाहादौ स्वीयत्वबुद्धदर्शनात् ।

ननु स्वल्पबुद्धिमन्तरेणैवाच्छादनस्योपभोगेऽभिमतेऽन्येन तदप-
हारे क्रियमाणे मदीयमिदं वासो न त्वदीयमिति नाभिदधीत ।

मैवं । राजाश्वपालकस्याश्वेषु कारावद्बुद्धस्य च तत्कोणदेशे
स्वीयताव्यपदेशवत्तद्गुपदेशापपत्तः ।

ननु तद्ग्रीवादिदेवाच्छादनस्य यथेष्टविनियोगो न स्यात् ।

मैवं । अदृष्टदोषस्य सूक्ष्मत्वाद्यप्रमेयत्वेनानुपलक्षितत्वाद् दृष्ट-
दोषस्याभावाद्दानस्वरूपेण समर्पणात् स्वेन कर्मणा सम्बन्धमानत्वेनानु-
पलभ्यमानस्यास्यन्तरत्वेन च स्वलाभमात्तदुपपत्तः ।

अथास्त्यत्र आहुतीयान्नभोजनेपि देवस्वभक्षणनिमित्तकौ दोषः ।
अतएव शिष्टाः आहुभोजने गर्हा कुर्वन्ति । न चैतावता भाङ्गव्यव-
हार्यत्व-दण्डत्व-महाप्रायश्चित्तानां प्रसक्तिः । अनपक्रमणयाक्तेन
भोजनविधेः पापलाघवात् । अस्त्यत्र शिष्टेपि निषेधे निषिद्धक्रियैक्यं
केनचिद्विशेषणं पापगौरव्यवस्था । यथा प्रकाशकृते मद्भ्रवध
द्वादशवार्षिकमृतविनाशलोपदेशात्पापगौरवं । तस्मिन्नेव रहःकृते-
ऽघमर्षणादिसूक्तत्रपमात्रापनोद्यत्वप्रतिपादनात्पापलाघवं । अस्ति च
प्रकृतेऽपि प्रायश्चित्तोपदेशालघुम् ।

यदाह शातातपः ।

दशकृत्वः पिवेदापोगायत्र्या आहुभुग्द्विजः ।

ततः मन्थामुपासीत जपेच जुहुयात्तर्थात् ॥

एवं तर्हि गन्धाद्युपयोग्यकृदोषानवकाश एव ।

इति गन्धादिदान-सम्प्रदान-निर्णयः ।

अथ दक्षिणा ।

तत्र तावद्दक्षिणाशब्दनिर्वचनं शतपथश्रुतौ ।

स एष यज्ञो हतो न ददद्दक्षिणां तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्त-
द्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्दक्षिणा नाम तद्यदेवान् यज्ञस्य हतस्य
व्यथते तदेवास्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध एव यज्ञो भवति ।
तस्माद्दक्षिणां ददाति ।

हननं च यज्ञस्योलूखल-मुमल-दृषदपलादिक्रियमाणावहनन-
पेषणादिरूपं शतपथ एव निरन्तरपूर्ववाक्ये प्रतिपादितं । देवतोद्देशेन
द्रव्यत्यागो यज्ञः । एतन्नक्षत्रयोगाच्छ्राद्धस्यापि यज्ञत्वं । अतो यज्ञम-
मृद्धिकरणत्वाच्छ्राद्धेऽपि दक्षिणादानमावश्यकमेव । दक्षिणावश्यकत्वऽपि
शतपथ एव श्रुत्यन्तरं । “मादक्षिणं हविः स्यात्” इति ।
शतविंशतिमते तु श्राद्धमेवाश्रित्य दक्षिणादानस्यावश्यकत्वमुक्तं ।

दर्भहीना वृथा मन्ध्या वृथा दानं विनोदकं ।

वृथा जप्तममंख्यातं वृथा श्राद्धमदक्षिणं ॥

स्मृतिश्रुदाश्रलायनोऽप्याह ।

हतमश्रोत्रियं श्राद्धं हतो यज्ञस्तदक्षिणः ।

तस्मात्पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा ।

प्रदद्याद्दक्षिणां यज्ञे तथा स मफलो भवेत् ॥

पणं काकिणीं वेत्यनुकल्पः । मुख्यकल्पस्तु “गो-भू-हिरण्य-वामांसि
नयानि शयनानीत्यादिभिः स्मृतिपुराणे इत्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

देवव्यवस्था तु नागरखण्ड ।

हिरण्यं देवतानान्तु पितृणां रजतं तथा ।

बद्धमनुः ।

हिरण्यं वैश्वदेवे तु दद्यादै दक्षिणां बुधः ।

पित्र्ये तु रजतं देयं शक्र्या भूमि-गवादिकं ॥

आह पारस्करः ।

हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं पितृभ्योऽन्येषु गो-हृष्णाजिनादिकं
यावच्छक्रुयादिति ।

अत्र विश्वेभ्यो देवेभ्यो दीयमानाद्रजतात्तेभ्यो दीयमानं हिरण्यं
गुणवत्तरमित्येव तात्पर्यार्थः । न पुनर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं न देयं
पितृभ्यश्च हिरण्यं न दयमिति । गो-भू-हिरण्य-वामांसीत्यादिषु
पितृभ्योऽपि हिरण्यदानविधानात् ।

अतएव ब्रह्माण्डपुराणं पितृमन्त्रिनो रजतदानस्य गुणवत्तरत्वमेवोच्यते ।

अनन्तमलयं स्वर्ग्ये राजतं दानमुच्यते ।

पितृनेतेन दानेन मत्पुत्रास्तारयन्त्येति ॥

यदकं यावच्छक्रुयादिति तदनेकरजातीयगो-भृ हिरण्यादिदेय-
द्रव्यमज्ञापरिमाणकल्पनस्य शक्तिमात्रपरिच्छेद्यतां वक्तुं । मन्त्रावित-
भविष्यद्व्यालाभात् पूर्वकालीनानामावश्यकानां लौकिक-वेदिकानां
चित्कोर्षितकाम्यानाञ्च यावता निष्यन्तिः स्यात् तद्भृतिरिन्द्रस्य-
मद्भावाः 'शक्तिः', अशक्तिस्त्वैवंविधद्रव्याभावः ।

दक्षिणादाने वैषम्यमण्यमुज्जानोते पारस्करः ।

एकपङ्कुरपविष्टानां विप्राणां श्राद्धभोजने ।

भक्ष्यं भोज्यं समन्देयं दक्षिणा त्वनुमारतः ॥

पाचगुणतारतम्यानुसारेण, मन्त्रन्ध-मन्त्रन्धितारतम्यकल्पितपितृ-
गौरवजनितदिक्षानुसारेण वेत्यर्थः ।

दृष्टस्यतिरपि ।

दद्यात्तु दक्षिणान्तेर्षा सर्वेषामनुरूपतः ।

गो-भृ-क्षिरण्य-वामांसि तुष्टिर्भुक्तवतां यथा ।

भवेत्तद्यैव कर्त्तव्यं समर्थेन विशेषतः ॥

सर्वमेतत्तु यो दद्यात् द्विजपात्रानुसारतः ।

अन्येषां दक्षिणादानं श्रुतितः श्राद्धसम्पदे ॥

दक्षिणादानस्य कालमाह ज्ञातातपः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु दद्याच्छक्त्या च दक्षिणां ।

अभिप्रेतार्थमिद्व्यर्थमिष्टान् कामांश्च वाचयेत् ॥

अथ ऋचिभ्यो देयमिति दानसामान्यविधिः प्रकृतत्व-योग्यताभ्यां
षाचान्तेभ्यः श्राद्धभोक्तृभ्य एव च दद्यादिति गम्यते ।

तदाह देवसः ।

आषाक्तेभ्यो दिजेभ्यस्तु प्रयच्छेदय दक्षिणामिति ।

अनेनाचमनोत्तरकालत्वमात्रमुक्तं न पुनराचमनाव्यवहितोत्तर-
कालत्वं । आचमनोत्तरकालान्तु स्वस्तिवाचनादीन् कियतः पदार्थान-
भिधाय स्वतिपुराणादिषु दक्षिणादानविधेर्दृशनात् ।

तथाहि सौरपुराणे ।

हस्तप्रचालनं कृत्वा कुर्याद्वै स्वस्तिवाचनं ।

दद्यात्तु दक्षिणां शक्त्वा स्वधाकारमुदोर्गयेदिति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि ।

स्वधानिनयनं कुर्यादक्षयोदकमेव च ।

सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणामिति ॥

नागरखण्डेऽपि पिण्डदानादिस्वधावाचनान्तान् पदाथानभिधाय
दक्षिणादानमुक्तं ।

उक्तानमर्घ्यपाचनं कृत्वा दद्याच्च दक्षिणामिति ।

सा चेयं दक्षिणा प्रथमं वैश्वदेविकद्विजेभ्यस्तदनन्तरं पिहद्विजेभ्यः
प्रदेयेति तावत् प्रतीयते । आहुकर्मणि विमर्जनवर्जितानां सर्वेषां
पदार्थानां दैवपूर्वकत्वविधानात् ।

तथाच ममः ।

दैवाद्यन्तं समीहेत पिचाद्यन्तं न तद्भवेत् ।

विमर्जनात् प्राचीनाः पदार्था दैवादयो वैश्वदेविकपूर्विका यस्मिं-
स्तदेवादि । तथा दैवः पदार्थाऽन्ते यस्मिंस्तद्देवान् । सर्वान् पदार्थान्
वैश्वदेविकादीन् कृत्वा विमर्जनम् वैश्वदेविकमन्ते कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
मार्कण्डेयोऽपि ।

आहुं प्रयत्नतः सर्वे दैवपूर्वं समाचरेदिति ।

तदेवं सामान्यवचनेर्दक्षिणार्था प्रतीयमानस्य दैवपूर्वकत्वापवा-
दमाह बृह्ममनुः ।

दक्षिणां पिहद्विजेभ्यो दद्यात् पूवे ततो दयोऽग्निं ।

पूवे पिहद्विजेभ्यो दत्त्वा तदनन्तरं दयोर्वैश्वदेविकविप्रयोर्दद्यात् ।
तयोश्च सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं षष्ठी व्याख्येया ।

दक्षिणादाने प्रकारमाह जमदग्निः ।

सर्वकर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितमिति ।

अनेन दक्षिणार्था मव्यमुक्तं ।

अपसव्यपक्षोऽपि तेनैवोक्तः ।

अपसव्यन्तु तत्राह मत्स्योहि भगवान्मनोः ।

सव्यं प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतम् । अपसव्यमप्रदक्षिणं प्राचीनावीतम् ।
अतः सव्यापसव्ययोर्विकल्पः । अथवा दक्षिणादाने यदा ब्राह्मणानां
सम्प्रदानत्वं इति पक्षस्तदा सव्यं । यदा पितृनुद्दिश्य दानमित्येष
पक्षस्तदापसव्यमिति व्यवस्था । वक्ष्यते च पक्षद्वयमिदं ।
आह जमदग्निः ।

मत्तिलं नामगोत्रेण दद्याच्छत्र्या च दक्षिणामिति ।

अत्र पितृनुद्दिश्य दक्षिणादानमित्येतस्मिन् पक्षेऽपसव्यं कृत्वा कुश-
तिल-जलमहितं रजतादिद्रव्यं करे गृहीत्वा देयद्रव्यमन्त्रं दक्षिणा-
मन्त्रं चोच्चार्य पितृणां नामगोत्रसम्बन्धांश्चतुर्थ्यन्तैः पदैः सङ्कीर्त्तय-
दममुकद्रव्यं दक्षिणाक्षयरूपेण स्वधा सम्यद्यतां नम इति तत्तत्पित्र-
धिष्ठानभूतविप्रहस्ते पितृतीर्थेनार्पयेत् । ततः सव्यं कृत्वा यव-कुश-
कुसुम-मलिलमहित-हिरण्णादिद्रव्यं करे गृहीत्वा मन्त्रद्वयमुच्चार्य
च चतुर्थ्यन्तं विश्वेदेवनाम सङ्कीर्त्तयदममुकं दक्षिणाक्षयरूपेण स्वाहा
सम्यद्यतां नम इति तदधिष्ठानविप्रहस्ते देवतीर्थेनार्पयेत् । ब्राह्मणेभ्यो
दक्षिणादानमित्येतस्मिन् पक्षेऽपसव्यं कृत्वा तिल-कुश-कुसुमाक्षत-
मलिलमहितं रजतादिद्रव्यं करे गृहीत्वा देयद्रव्यमन्त्रं दक्षिणामन्त्र-
चोच्चार्य पितृणां नामगोत्रसम्बन्धांश्चतुर्थ्यन्तैः पदैः सङ्कीर्त्तयदम-
मुकद्रव्यं दक्षिणाक्षयरूपेण स्वधा सम्यद्यतां नम इति तत्तत्पित्र-
धिष्ठानभूतविप्रहस्ते पितृतीर्थेनार्पयेत् । ततः सव्यं कृत्वा यव-
कुश-कुसुम-मलिलमहितहिरण्णादिद्रव्यं दक्षिणाक्षयरूपेण स्वाहा
सम्यद्यतां नम इति तदधिष्ठानविप्रहस्ते देवतीर्थेनार्पयेत् । ब्राह्मणेभ्यो

दक्षिणादानमित्येतस्मिंस्तु पत्ने सव्यङ्गत्वा तिल-कुसुमाक्षत-कुश-सलिल-
सहितं रजतादिद्रव्यं करे गृहीत्वा देयद्रव्यमन्त्रं दक्षिणामन्त्रं चाचार्यं
ब्राह्मणस्य चतुर्थ्यन्ताभ्यामात्मनस्तु प्रथमान्ताभ्यां पदार्थां नाम-गोत्रे
सङ्कीर्त्यास्यामुकशर्मणः प्रतिष्ठार्थं तुभ्यममुकं दक्षिणां सम्प्रददे
नम इति पित्र्यविप्रहस्तं देवतायेनार्पयित्वा वैश्वदेविकृद्धिजेभ्योष्वव-
मेव हिरण्यादि दद्यात् ।

इति दक्षिणानिर्वचनावश्यकत्वमुच्यकल्पानुकल्पव्यवस्था-

परिमाणवैषम्यकालक्रमनिरूपणं ।

अथ दक्षिणामम्प्रदाननिर्णयः ।

तत्र तावदेके पितृभ्यो दक्षिणा दयेति मन्यन्ते । ते ह्याहुः ।
दक्षिणादाने जमदग्निना तिलापमव्यमम्बन्धस्य पितृनामगोत्राभिधा-
नस्य च विधानात् ब्राह्मणउपराणं च दक्षिणाद्रव्यान्गनोक्त्यं मर्-
पितृणां दातव्यमिति पितृमम्बन्धाभिधानाच्च पितृनुद्दिश्य दक्षिणा
देशेत्यवगम्यते इति ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारेणानेपस्तकसमाधानं चोक्तं । तत्र ताव-
दानेपः । यदि पित्रायुद्देशेन द्रव्यत्यागः न पुन द्विजादंशेन कथं
तर्हि ब्राह्मणानां दक्षिणाद्रव्यं स्वाभ्यं । समाधानम् । यथा दार्शपौर्ण-
मासिके दक्षिणादानं ब्राह्मणाश्रयस्य ओदन इत्युक्त्वा यजमानेनोदने
समर्पिते मति ब्राह्मणादंशेनोदनत्यागाभावेऽप्युत्विजां कर्मकरत्वेनैवो-
दने स्वाभ्यमुत्पद्यते तथैहापि हिरण्य-रजतादिममर्पणं कर्मकरत्वेनैव
तत्र ब्राह्मणानां स्वाभ्यमिति । यथा वा प्रतिष्ठादौ प्रतिष्ठार्थां देवता-
मुद्दिश्य त्यक्तं वत्ताभरणादौ प्रतिष्ठान्ते सर्वमुपकरणमाचार्या गृह्णा-

तौत्येतद्वचनानुगृहीतकर्मकरत्वेनाचार्यस्य स्वाम्यं भवति तथेहापि
 “ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु दद्याच्छक्त्या च दक्षिणां” इत्येतद्वचना-
 नुगृहीतकर्मकरत्वेनैवान्योद्देशेन त्यक्तायामपि दक्षिणायां ब्राह्मणानां
 स्वाम्यं सम्यद्यत इति तदेतस्मत्तमयुक्तमिवाभाति । तथा हि द्विजा-
 नामपि सम्प्रदानत्वे दक्षिणादानस्य पित्र्यकर्माङ्गत्वेन पित्र्यत्वान्ति-
 स्लापस्यसम्बन्धो घटत एव । सतिष्ठं नामगोत्रेणेत्येतस्मिन् वचने
 ब्राह्मणसम्बद्धयोर्नाम-गोत्रयोर्विवक्षापि सम्भाव्यते ।
 स्मर्यते च दानविधौ ।

नाम-गोत्रे समुच्चार्थं सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्रयमिति ॥

पितृणां दातव्यमित्यत्रापि लक्षणया पितृविप्रेभ्यो दातव्यमिति
 कल्पयितुं शक्यते । अतः पूर्वोक्तैर्हेतुभिरेकान्ततः पितृणामुद्देशत्वमव-
 गन्तुं न पार्यते ।

यद्योक्तं । अदत्त एव दार्शपूर्णमासिके श्राद्धे कर्मकरत्वेनैवर्विजां
 स्वाम्यमिति । तन्न । दत्त एव ह्यसावोदनः ।

अतएवाहापस्तम्बः ।

तेभ्योन्वाहार्यं ददाति ब्राह्मणा अयश्च श्राद्धेन इति ।

अतएव च प्रतिगृहीत इति ब्राह्मणानामुत्तरं देवतोद्देशेन त्यक्ते
 तु द्रव्ये प्रतिष्ठाचार्यायादत्तेऽप्याचार्यो गृह्णीतेति तस्य स्वाम्यवचनाद-
 विरुद्धं स्वाम्यं । प्रकृते तु न तादृशं वचनमस्ति । स्थितश्चेत् ।
 यज्ञकर्मकारिणामनतिकरी भृतिर्दक्षिणेति । अतो दक्षिणाशब्दसा-
 मञ्जस्यार्थं लोकप्रसिद्धस्वत्वनिर्वाहार्यश्च ब्राह्मणेभ्य एव दक्षिणा देये-
 त्येतन्न्याय्यमिति प्रतीयते ।

वचनानि चात्र भवन्ति ।

आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रयच्छेदथ दक्षिणामिति ।

तथा ।

दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात्पूर्वं ततो दयोरिति ।

दक्षिणादानस्य ब्राह्मण-सम्प्रदानकलेपि पितृकर्मोद्गतमित्य-
भावादपमस्य एव प्राप्ते वचनं ।

मत्रे कर्मोपमस्येन दक्षिणादानवर्जितमिति ।

अपमव्यापवादेन मयस्यैकान्तिकत्वं माभूदिति पुनस्तत्रैवापमस्य-
विधिः । अतो विहितमतिषद्भवादि कल्पः । अपमस्यविधेशार्थत्वमिति ।

आचान्तेभ्यो द्विजेभ्य इत्यादिना आहुभोजिभ्यो दक्षिणा देयेत्याहं ।

वृहस्पतिस्वल्केभ्योऽपि आहुशार्थपाकशेषभोजिभ्यस्तदन्येभ्योऽपि
तत्कालोपस्यतेभ्यो दक्षिणा देयेत्याह ।

ज्ञातयो बान्धवा निशाम्नाया चातिथयोऽपरे ।

प्रदद्याद्दक्षिणान्तेषां सर्वेषामनुरूपतः ॥

‘ज्ञातयः’ पितृसम्भृताः । ‘बान्धवाः’ मातृसम्भृताः ।

इति दक्षिणामस्यदाननिर्णयः । ,

इति दक्षिणानिरूपणं ।

अथ वैश्वदेवनिर्णयः ।

तत्र पाककालो मांगयिकावर्था । तत्र तावत्पाके मंगयः । किं
वैश्वदेवाद्यर्थः आहुशार्थक एव पाकः उत भिन्न इति । तत्र तावत्पञ्च
सहायज्ञान्तर्गतस्य नित्यआहुस्य वैश्वदेवादेशक एव पाकः । आम्ब-
हिकस्य हि पाकस्यान्वशमनष्टीयमानान्न निष्याद्यमवकर्मार्थलात् :

आग्नीचविशेषे षोडशश्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवाद्येव नास्तीति तदानीन्तन-
नवश्राद्धेषु पाकैक्यशङ्कैव नास्ति । एकादशश्राद्धिके तु श्राद्धे वैश्वदेवस्य
पाकान्तरेणैवानुष्ठानं “एकोद्दिष्टेषु शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्” इति
देवत्वेन नवश्राद्धमंजकैस्वकोद्दिष्टेषु सर्वस्याप्यन्नशेषस्य ब्राह्मणेभ्यो
देवत्वविधानात् प्रेतश्राद्धेषु चैतद्वक्ष्यते । अमावास्याश्राद्धविक्रान्ति-
भूतेषु सांवत्सरिकादिषु तु प्रकृतिनिर्णयेनैव निर्णय इत्यमावास्या-
श्राद्धार्थे पाके मंशयः कुतः विप्रतिपत्तेः ।

ननु विप्रतिपत्तेः किं मूलं हेतु-तदाभासोत्यापितौ भिन्नप्रति-
पत्तममाश्रयो यथार्थायथार्थाध्यवसायो । क्रियते हि प्रतिवाम-
रिकं श्राद्धं वैश्वदेवार्थेन पाकेनातोऽन्यदपि कर्त्तव्यमिति हेत्वाभास-
जनितोऽयथार्थाध्यवसायः । कारणविशेषं विनान्यार्थस्यान्यत्र विनि-
योगो नास्म्यतो न वैश्वदेवार्थेन पाकेन दर्शश्राद्धमिति यथार्थाध्यवसायः
मंशये मूलं । अथवा विशेषमपश्यतोऽयमुभयथा दर्शनात् मंशयः ।
दृश्यते ह्यनेकैषामपि कर्मणामेकानेकपाकसाध्यत्वनियमः ।

तत्र तावत्कर्त्तव्यायाथो वैश्वदेवार्थेनैवान्नेन श्राद्धं कर्त्तव्यमिति
स्वमिद्धान्तं प्रतिज्ञाय पाकान्तरेण कर्त्तव्यमित्येवं रूपं परमिद्धान्तं
पूर्वपक्षतथोपन्यस्तवान् । तथा हि । न हि वचनमन्तरेणान्यत्रोपयुक्त-
मन्नं कर्मान्तरोपयोगमर्हति । ज्ञायते चेदं शेषमन्नमनुज्ञायोष्किष्ट-
समीपे पिण्डान् दद्यादिति पिण्डदानेऽनुज्ञावचनात् । किञ्च । यदि
ह्यन्यत्रोपयुक्तं कर्मान्तरोपयोगयोग्यं स्यात् । तर्हि ब्राह्मणभोजनोप-
योजितमन्नं स्वत एव पिण्डदानक्रियार्त्तमित्यनुज्ञापनमनर्थकं स्यात् ।

किञ्च । यदि वैश्वदेवार्थादश्रात् श्राद्धमपि स्यात् तर्हि ततो मृह-

बलिं कुर्यादित्येतद्वचनं विरुध्यते । अत्र हि आहुत्तोरकालं गृहवलि-
 विहितः । न च वैश्वदेवाख्यकर्मकदेशः । अतो वैश्वदेव एवाद्यं आहुत्तो-
 रकालमुक्तो भवति । आहुत्तैतस्मात्पूर्वं, न चैतद्घटते, स्वप्रयुक्तपा-
 कमाधेन वैश्वदेवेन हि पूर्वं भवितव्यं । परप्रयुक्तोपजीवकेन आहुतेन
 च पश्चात् । न च आहुत्तार्थमेव पक्त्वा आहुत्तमनुष्ठाय तैव पाकेन
 वैश्वदेवानुष्ठानं करिष्यत इत्येकपाकत्वमुभयोरिति वाच्यं । एकपाकत्वे
 ह्यन्नमाध्यमवर्तिक्रिया-मस्यादन-ममर्थ-वैश्वदेवार्थापकल्पमानान्नोपजीवक-
 स्वेनाप्यन्यस्य सिद्धुर्नारम्भान्तरप्रयोजकतेति वैश्वदेवार्थाङ्गिण एव
 आहुत्तार्थः पाक इति । एवं पूर्वपक्षतयोपन्यस्य स्वभिद्धान्तमुक्तवान् ।
 सर्वकर्माहस्य वैश्वदेवार्थस्य पाकस्य विद्यमानत्वात् प्रथक्पाकस्य वा
 वचनान् वैश्वदेवार्थेनैव आहुत्तमपि कर्त्तव्यमिति । अतएव पितृयज्ञन्तु निर्व-
 र्त्त्यत्यादिना वचनेन पितृयज्ञोपलक्षितं पित्र्यादकतर्पण-वैश्वदेवहोमा-
 दिपञ्चमरायज्ञ-निर्वपनं आहुतात् पूर्वमेवोपदिष्टं । ततः आहुत् । सोऽयं
 क्रमः आहुत्स्य वैश्वदेवार्थान्नापजीवकत्वं घटते । अन्यथा^{१)} स्वतन्त्र-
 पाकमाध्यत्वात् आहुत्स्य वैश्वदेवात् पूर्वमप्यनुष्ठानं स्यात् । न च वाच्यं
 पिण्डपितृयज्ञेन मह आहुत्स्याद्यं क्रमो न तु पितृतर्पणादिभिः पञ्चम-
 रायज्ञैः सहेति । पिण्डपितृयज्ञस्य केवलेन पितृयज्ञशब्देनाभि-
 धानात् ।

यत्तु ततो गृहवलिं कुर्यादिति आहुत्तोरकालं गृहवलेर्विधानं
 न तत्प्राञ्चयज्ञोपस्य वैश्वदेवात्मकस्य वलेः किन्त्वन्यस्यैव वास्तुदेवता-
 पूजात्मकस्य ।

यत्तु, पिण्डदानेन, ज्ञावचनं तत्तृप्रप्रश्रवददृष्टरूपान्नमंस्कारार्थं
मन्वन्त्यार्थस्य कर्मान्तरोपयोज्यत्वरूपदोषपरिहारार्थमिति ।

स एष कर्कोपाध्यायसिद्धान्तः मह पूर्ववत्कहेतुभिस्तदृषैश्चापि
मार्द्धमयुक्तः । न हि पिण्डदानार्थं तदनुज्ञापनं किन्तु यथेष्टविनि-
योगार्थं । अतएवेष्टैः मह भुज्यतामित्यनुज्ञादानं न तु पिण्डार्थ-
मुपयुक्तमिति । किञ्चैवं मति यदा ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं
कदाचित् पिण्डदानं क्रियेत तदा ब्राह्मणभोजनाग्भं शंभमन्नं इति
प्रश्रवतनुज्ञापनं ब्राह्मणभोजने उपयुक्तमिति नुज्ञा च प्रमत्तेत ।

यद्योक्तं स्वप्रयुक्तपाकमाध्यवे पूर्वं गृह्णन्तिना भवितव्यमिति
तदपि नैयायिकस्य क्रमस्य वचनमस्ति नान्यथाभावमभावादयुक्तमिति
पूर्वपक्षोऽनुपपन्नः । यद्योक्तं मर्वाद्यर्थस्य विश्वमानत्वादिति तदपि न ।
आन्वष्टिकस्य हि पाकस्यान्यहमनुष्ठेयमानकर्ममाचार्यत्वावधारणा-
स्मानामास्यादिश्राद्धार्थता । यद्योक्तं पितृयज्ञन्तु, निर्वर्त्य्यादिना
पितृदोक्ततर्पणादिपञ्चमहायज्ञानां श्राद्धात् पूर्वमनुष्ठेयत्वमुक्तमिति ।
तत्र । पितृयज्ञशब्देनात्र पिण्डपितृयज्ञाभिधानात् । केवलस्यापि
पितृयज्ञशब्दस्याथेतत्पितृयज्ञेनेवाचार्यैर्दित्यादिशतपथवाक्येषु पिण्ड-
पितृयज्ञाभिधायकत्वेन दर्शनात् । यत्तु वचनं पितृयज्ञन्तु, निर्वर्त्य
तर्पणाख्यामिति तदपि पिण्डपितृयज्ञमेव तन्निमाधनत्वात्तर्पणाख्यम-
नुवदतीत्यविरुद्धं ।

अतोवैश्वदेवार्थेनैव पाकेनामावास्यादिश्राद्धं कर्त्तव्यमित्ययं
सिद्धान्तोऽनुपपन्नः । तत इदमुच्यते । वैश्वदेवार्थात् पृथग्भूत
एवामावास्यादिश्राद्धार्थः पाक इति । यतः निरूप्य हरिवर्यस्मै

अन्यस्मै न हि ह्यते । यन्नु कर्कोपाध्यायेनोक्तं पृथक् पाकस्य
चावचनादिति तन्न ।

यत आह लौगाक्षिः ।

पित्रथं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेत च ।

वैश्वदेवं न पित्रथे न दाशं वैश्वदेविकं ॥

अत्र यद्यपि पूर्वाहुतं एकमेव पाकमुभयार्थं निर्वपेदित्यपि प्रति-
भाति । तथाप्युत्तगर्ह्णेन पाकभेदः स्फुटीक्रियते । वैश्वदेवं न
पित्रथमिति । वैश्वदेवार्थं नित्यहोमार्थं पक्कमन्नं वैश्वदेवं तन्न पित्रथं,
दर्शश्राद्धार्थमपि न भवति । अल्लहमनुष्ठोयमानानां देव-पितृ-भूत-
मनुष्योपपदानां यज्ञानामेकपाकमाध्यत्वनिश्चयात् दर्शश्राद्धार्थं न
भवति । दर्शश्राद्धार्थं पक्कमन्नं दाशं तद्वैश्वदेवार्थं न भवति । दर्श-
शब्देन चात्र दर्शश्राद्धैतिकर्त्तव्यतावत्वान्नित्यनेमित्तिककाम्यान्वैकोद्दि-
ष्टान्तानि श्राद्धानि लक्ष्यन्ते । वैश्वदेवशब्देन भूतयज्ञ-पितृयज्ञ-
मनुष्ययज्ञा अप्रपलक्ष्यन्ते । कथं पुनरन्यार्थस्य मतोऽन्यार्थताशङ्का ।
अधिष्ठानलक्षणयापि विना कारणं विनियुक्तं विनियोगानभ्युपगमात् ।
मत्तं । नचात्रान्यार्थस्य मतोऽन्यार्थत्वमाशङ्कितं निषिद्धं वा, किन्तु
निर्वापपाकयोस्तत्कृताशङ्का निराकृता । अन्यार्थस्य मतोऽन्यत्र प्रसङ्ग-
तादिति तत्र प्रसङ्गः शङ्का च प्रत्यामन्नकालानां कर्मणां एकपाक-
माध्यत्वापपत्तौ माधनेपादानलाघवादिति । अत्र न दाशं वैश्वदेविक-
मिति यश्रौगाक्षिवचनेकदर्शनोक्तं तद्वैश्वदेवस्य श्राद्धात् पूर्वं मध्ये वा-
नुष्ठाने क्रियमाणे मत्तौव वेदितयं न तदुत्तरकालमिति ।

यत आह पैठोनिभिः ।

पितृपाकात् समुद्भूत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

ननुद्भूत्येत्यनर्थकं, नह्यनवदाय शक्यो ह्येवमः कर्तुम् । अवदानञ्च समुदायादेकदेशस्याद्भरणमेव । मैवं । अत्र हि पितृपाकशब्देन संकल्पितपितृदेवत्यावावस्थः पाकोभिधीयते । तदवस्थान्शोद्भरणमेकदेशस्य तदवस्थता प्रच्यावनमेव । न विभागमात्रं तदवस्था । प्रच्यावनञ्च पूर्वदेवतासम्बन्धापनयने सत्येवोपपद्यते । अतः पितृरूपदेवताभ्याऽपनयणवायमुद्भूति नाप्रतिपाद्यते । स चायं निर्वापकालौनं पितृदेवत्यमसुं पाकं करिष्यामीत्येवंविधानुसन्धानरूपं संकल्पविशेषं बाधित्वा आद्धात पूर्वं तन्मार्गं वा शक्यः, न तूत्तरकालं । न हि पितृनुद्दिश्य त्यक्तस्य तत्र आच्छेदः शक्यः तद्देवत्यत्वस्य निष्पन्नत्वात् । न हि निष्पन्नमनिष्पन्नं शक्यं कर्तुं । ननु न ब्रूमे निष्पन्नमनिष्पन्नं क्रियतइति किन्तर्हि तन्नाशयन इत्युच्यते । मैवं । नाशकामभवात् । अन्यदेततोद्देशेनोद्भरणं नाशकमिति चेत् । न । तस्योत्तरदेवतासम्बन्धमात्रपरत्वेन पूर्वदेवतासम्बन्धनाशकत्वं प्रमाणाभावात् । ननु पूर्वसम्बन्धनाशमन्तरेणोत्तरसम्बन्धनासिद्धेः पूर्वनाशकत्वमनुमीयते, न सम्बन्धद्वयस्यैकत्राविरोधात् । वचनोपदिष्ट आच्छेदो नाशक इति चेत् । मैवं । तद्देशेन त्यज्यमानत्वमेव हि तद्देवत्यत्वं । तच्च त्यागनिष्पत्त्युत्तरकालमेव भूत्वा विनष्टं । अतः किमाच्छेदेन विनाशं किञ्चोद्भूत्यवात्स्याभिधेयं । नखेत्रं प्रतिमाद्यधिष्ठातृदेवतोद्देशेन त्यक्तस्यापि द्रव्यस्य त्यागोत्तरकालमेव देवतासम्बन्धो भूत्वा विनष्टः ततश्च द्रव्यस्य प्रहोणत्वं तदपहारे देव-

स्यापहारदोषो न स्यात् । मैवं । यत्तावन्नित्यं प्रतिमाद्युपभोग्यत्वाय
द्रव्यन्यक्तं तत्र तद्वैतव्यत्वस्थोपभोगफलकत्वाद्यावदुपभोगमविनाशात् ।
विनाशे हि निमित्तनिवृत्ते नैमित्तिकानुत्पत्तिर्दुर्घटा स्यात् ।

यत् परिममाप्तोपभोगं द्रव्यं तत्र देवस्वतामुपलक्षणणीकृत्य
निर्मान्यवदृष्टणनिषधोऽस्तु, अतः श्राद्धोत्तरकालं पाकस्त पितृसम्बन्धो
भूत्वा विनष्टः इति किमाच्छेदा विनाशयेत् । वस्तुतस्तु श्राद्धशेषे
नास्त्येव पितृसम्बन्धो विनाशः । उपभुक्तशेषे ह्युपलक्षणभूत एवामौ ।
न चायं तदवस्था निवर्त्तनमर्हति । अथ कर्मात्पितृपाकशेषाद्द्रव्य
विभज्येति न व्याख्यायते । तच्चूडहरणानर्थक्यादित्युक्तप्रायसत्र । अतो-
वानाम् एव पित्र्ये प्रारब्धापरिममाप्ते वा यः पित्र्यात् पाकात्
समुद्भूतः वैश्वदेवं करोति तस्मै तच्छ्राद्धमाभुषं भवेदिति वचनार्थः ।
युक्तमित्तत्वात् । यदर्थे यदुपकल्प्यते तददन्त्येव तस्मै परस्मै दीयमानश्च
यत्किञ्चित् लौकिकमण्युपहतं मन्यमानाः पृथग्जना अपि तस्मै
कर्मणा युक्ता मन्यन्तं किमुत यत् पित्र्ये देवतार्थे वापकल्प्यते
तस्मिन् प्रागेव परस्मै दीयमाने । यदा तु तत्तस्मै दधान्यस्मै दीयते
न तदा कश्चिदुपहतत्वमयुक्ता वा मन्यते । उक्तञ्च श्राद्धोत्तरकाले
श्राद्धार्थस्यापि वैश्वदेवे विनियोगः ।

तथा च पंथीनभिः ।

श्राद्धं निर्वन्थं विधिवदैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिजां ततो दद्याद्भक्तकारादिकं तथेति ॥

अत्रार्थेन तत इति शब्देन पूर्वश्लोकार्था हेतुत्वेनोच्यते । द्विती-
येन श्राद्धावशिष्टादन्नादित्युच्यते । तेनायमर्थः । यतः श्राद्धात्

पूर्वं पितृपाकात् समुद्धृतेनान्नेन वैश्वदेवे क्रियमाणे तच्छ्राद्धमा-
सुरं स्यात् ततः कारणात् श्राद्धं निर्वर्त्य ततस्तच्छ्राद्धावशिष्टादन्नात्
किञ्चिदाशय वैश्वदेवादिकं कुर्यादित्यर्थः । न चात्रान्नस्याप्रकृतत्वेन
तच्छब्दपरामर्शायोग्यत्वं वाच्यं । पितृपाकात् समुद्धृत्येत्यस्मिन् पूर्व-
श्लोकेऽन्नप्रकामात् । मन्त्रिहितं सर्व्वनाम्ना परामृश्यते । न चोपन्यासे-
नैव मन्त्रिधिरिति नियमः । बुद्धिमन्त्रिधिसु मन्त्रिधिरित्यभ्युप-
गमात् ।

अत्रादिशब्देन सर्व्वमन्नमाध्यं नैत्यकं कर्म गृह्यते । तेन नित्य-
श्राद्धमपि दर्शश्राद्धोपयुक्तपाकशेषात् कर्त्तव्यं । तदेवं यदि ब्राह्मण-
विमर्जनात् वैश्वदेवं कुर्यात् तदा श्राद्धार्थेनैव पाकेनेति । यदा तु
वक्ष्यमाणप्रकारेण ब्राह्मणविमर्जनात् प्राचीनकालचयान्यतमकाले
वैश्वदेवं कुर्यात् तदा पृथक् पाकेनेति ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।

पित्रर्थं निर्वपेत् पाकमित्यादि न दर्शं वैश्वदेविकमित्यन्नं लौगा-
क्षिवचनं पठित्वा दर्शश्राद्धार्थं निरूपमन्नं कृतेपि श्राद्धे न वैश्वदेवार्थं
भवतीति च व्याख्यायैतदग्निमदृशश्राद्धविषयमिति चाभिधायान्न
न्यायमुक्तवान् । साग्निकस्य हि दर्शश्राद्धात् प्रागेव वैश्वदेवविधानेन
श्राद्धान्ते श्राद्धशिष्टेन वैश्वदेवायोगादिति । स एष न्यायस्तद्वि-
चिनार्थविपरीतमेवार्थं माधयति । उत्तरकालं वैश्वदेवाभावे श्राद्ध-
शेषमाश्वत्थप्रमक्त्रिविहान्निषेधानुपपत्तेः पूर्वकाल एवायं निषेध इति
साग्निकानग्निविषय एव स्यादिति । अथ प्रमक्त्राभावान्निषेधवि-
धित्वानुपपत्त्वावपि यदि नित्यानुवादः स्यादित्युच्यते । तदा ताव-

दनुवादत्वमानर्थक्यञ्चेति दोषद्वयं प्रमज्जेत वषम्यञ्च । अयं हि
 माग्निर्कैवविषयो भवन् पूर्वकालीनमुत्तरकालीनञ्च वैश्वदेवमाश्रयते ।
 तत्र पूर्वकालीने निषेधविधिरुत्तरकालीने च निषेधानुवाद इति ।
 अतो ब्राह्मणविभर्जनात् प्राचीनेषु कालेषु विहितस्य वैश्वदेवस्य
 श्राद्धं न मह पाकैश्चनिषेधासौगात्तत्रचनं माग्निर्कानग्निर्विषयमेवास्तु ।
 यस्तु मन्यते “श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्दैवदेवादिकं ततः” इत्यादिना
 श्राद्धशेषेण वैश्वदेवादिकर्त्तव्यताविधायकानाञ्च वचनानां दर्शश्राद्ध-
 विकृतिभूतेषु प्रतिमांत्वस्त्रिकादिषु श्राद्धेषु निवेशः, “न दाश्वैश्वदे-
 विकं” इत्यादेस्तु दर्शश्राद्ध एव निवेश इति, स एवं प्रतिबोध्यः ।
 सर्व एवैते सामान्यविधयो दर्शश्राद्धमेवारभ्यासायन्ते । न कश्चिद्-
 एवचानारभ्यवादोऽस्ति । अस्तु वा सोऽपि तथापि प्रकृतौ वा द्विरङ्गना-
 दिति न्यायं यस्य पर्णमयो जुह्वर्भवतीतिवत्तस्य प्रकृतिगामित्वनिय-
 मादर्शश्राद्ध एव निवेशः । अथोच्यत आरभ्याधोतविरुद्धधर्मावब्रह्मार्था
 प्रकृतानारभ्यवादस्य विकृतौ विनिवेश इति तत्र । पूर्वोक्त्या विषय-
 व्यवस्थया आरभ्याधोतविरोधस्य परिहृतत्वात् । अतोऽत्रायं दर्शश्राद्ध-
 विषयो विधिरयं नेति वक्तव्यं ।

पिण्डदानात् प्राक् पाकभेदे स्मृत्यन्तरं ।

आतुरेभ्यः प्रहोणेभ्यो बालेभ्यो यद्य पच्यते ।

वैश्वदेवं न तत्कुर्याच्छ्राद्धार्थं यद्य पच्यते ॥

तथा ।

गृह्याग्नि-शिष्टु-देवेभ्यो यत्रये ब्रह्मचारिणे ।

श्राद्धपाकः ^{१)} न दातव्यो यावत् पिण्डाश्च निर्वपेत् ॥

(१) पिण्डपाक इति ग० ।

प्रचेतसायुक्तं ।

गृह्यपाकाद्वलिं कृत्वा निर्वर्त्य पितृयज्ञियं ।

ततो निरुपममं यत्नेभ्योऽग्रे तन्निवेदयेत् ॥

गृह्यकर्मारथः 'गृह्यः', बलिरत्र वैश्वदेवः, 'पितृयज्ञियं' माङ्गं पिण्डपितृयज्ञं, 'निर्वर्त्य' समाप्य, 'ततः' तदनन्तरं, आङ्गार्थनिरूपणं यद्ब्रूत तत् 'तेभ्यः' आङ्गोद्देश्येभ्यः, 'अग्रे' पूर्वं, 'निवेदयेत्' दद्यात् । अर्थादुत्तरकालमन्येभ्योऽपि दद्यात् ।

इति वैश्वदेवकपाकनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवककालनिर्णयः ।

तत्र तावदनग्निकेन आङ्गात् पूर्वं वैश्वदेवः कुर्यात् न वेति मंग्रये पूर्वपक्षः । वैश्वदेवहेमं कुर्यादिति वैश्वदेवविधिनेवानग्निककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य कस्मिंश्चित् काले कर्त्तव्यतायां आङ्गात् पूर्वकालेऽपि पालिको कर्त्तव्यता प्राप्तेव । यस्तु षड्विंशन्मते पूर्वकालतायाः प्रतिषेधः ।

प्रतिवामरिको हेमः आङ्गादौ क्रियते यदि ।

देवा इयं न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति ॥

यस्य गौतमकृतः प्रतिषेधः ।

पितृआङ्गमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतमङ्गवेत् आङ्गं पितृणां मापतिष्ठत इति ॥

स तु आङ्गपाकेनैव वैश्वदेवस्य पूर्वकालमनष्ठाने वेदितव्यः न त पाकात्सरेणाप्यनष्ठाने । अतएव वैश्वदेवे कृते अन्नशेषस्यैव आङ्गानर्हतामाह वशिष्ठः ।

वैश्वदेवमकृत्वा तु कुर्यादनग्निकः ।

लौकिकेभ्यो ऋते शेषः पितृनां नेपतिष्ठत इति ।

दर्शितस्नाम्निनेवार्थे आह्नपाकात् समुद्भूत्येत्यादिपैठौनसिवचनम् ।

न ह्यतच्छ्राद्धोत्तरकाले आह्नपाकात् समुद्भूत्य वैश्वदेवानुष्ठानस्य निषेधकं । आह्नपाकात् समुद्भूत्येत्यचोद्धरतंविभागमात्राभिधायकत्वं मन्यमानस्यापि मते आह्नं निर्वर्त्य विधिवदित्यादिवचनप्रतिपादितआह्नशेषकर्त्तव्यताविरोधापत्तेः । अतोऽनग्निकस्य पाकान्तरेण आह्नात् पूर्वं वैश्वदेवहोमा न कर्त्तव्यं प्रतिषिद्धोऽतस्तेनापि कर्त्तव्यः । उच्यते । तथा आह्नोत्तरेकाले आह्नशेषेणाह्नं वैश्वदेवस्य विहितत्वाच्छ्राद्धपाकात् समुद्भूतैकदेशेन कर्त्तव्यताया निषेधात्तदन्यकालविषया व्याख्यायन्ते । तथा आह्नात् पूर्वकालं वैश्वदेवस्य सर्वथा निषिद्धत्वात्तदन्यकालविषया अपि ते व्याख्येयाः । तथाचानग्निकेन आह्नोत्तरकालं आह्नपाकेनापि वैश्वदेवः कर्त्तव्यः । आह्नमध्ये तु न कदाचिच्छ्राद्धपाकेन किन्तु पाकान्तरेणैव । आह्नात् पूर्वम्, सर्वथा न कर्त्तव्य एवेति । ननु, सर्वेषामेकपाककर्त्तव्यतानिषेधानां आह्नमध्येकालिकवैश्वदेवैकविषयत्वेनानग्निकैकविषयत्वे च सङ्कोचत्रयमापद्यते । तथा हि क्रियामामान्यान्निप्रमाख्याताभिधेयं सङ्ख्यान्निप्रं चाख्याताभिहितं वा साग्निकानग्निकविषयद्वयव्यापकं कर्त्तव्यमामान्यमनग्निककर्त्तरूप एवैकस्मिन्निशेषं व्यवस्थाप्यते । साग्निककर्त्तव्यस्य वैश्वदेवस्य पूर्वकालत्वनियमेन मध्यकालत्वाभावादिति कर्तुः सङ्कोचः । केवलं वैश्वदेवशब्दावगतस्य पूर्वमध्यमकालीनानेकवैश्वदेवक्रियाव्यक्रियापकस्य वैश्वदेवरूपक्रियामामान्यममकालीनवैश्वदेवव्यक्तविषयत्वं क्रियासङ्कोचः । अतएव कालसङ्कोच इति

सङ्कोचत्रयमापद्यते । किञ्च एवं मति साम्प्रिककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य
 आद्भुपाकसाध्यता न निवर्त्तते । पूर्वकालतानिषेधवाक्यस्य चानग्निर्के-
 कविषयत्वे कर्तृसङ्कोचः स्यादिति । अत्राभिधीयते । तत्रेदन्नावदि-
 श्यं । किं आद्भुत् पूर्वं वैश्वदेवहेमो न कर्त्तव्य इत्येष निषेधः
 क्रियासामान्यावगतकर्तृसामान्यान्यनिर्वाहार्थं आद्भुपाकादुद्भूत्य न
 कर्त्तव्यमिति वाक्यान्तरेण सहैकवाक्यतया आद्भुपाकेन न कर्त्तव्य
 इत्येवं साम्प्रिकानग्निविषयत्वेन व्याख्येयः । उत यथा श्रुतत्वानुग्रहाय
 वैश्वदेवस्य स्वरूपमात्रनिषेधतयानग्निर्केकविषयत्वेनेति तत्र

नैरपेक्ष्याच्छ्रुतत्यागादिधियान्तरमंक्रमात् ।

आनर्थक्यप्रमत्ताच्च नान्येनास्यैकवाक्यता ॥

न वास्याः पूर्वमेवास्य साम्प्रिकेन सहाश्वयः ।

पूर्वकालोपदेशेन बाधितत्वात् प्रतीयते ॥

अन्यान्याश्रयदोषोऽत्र प्रमत्तान्वयं स्फुटः ।

अश्वयो ह्येकवाक्यत्वे तच्चापि प्रमितेऽश्वये ॥

न च भाव्यैकवाक्यत्वप्रतिमन्वानतोऽश्वयः ।

योग्यः कर्तुमुपन्यस्तदोषजातं विजानता ॥

न च प्रत्यक्षबाधेन कल्पस्यानुग्रहोमतः ।

कल्पं हि कर्तृसामान्यं निषेधं बाधते श्रुतं ॥

वैश्वदेवस्वरूपनिषेधेनाप्युपपद्यमानं वाक्यं न वाक्यान्तरेण सहैक-
 वाक्यतामपेक्षते । वाक्यान्तरमपि तथा । एकवाक्यत्वे च श्रुत-
 वैश्वदेवस्वरूपनिषेधपरत्वहानेन आद्भुपाकसाध्यतानिषेधपरत्वं निषेध-
 विधेः कल्पेत । एवञ्च सत्यानर्थक्यमपि एकपाककर्त्तव्यतानिषेध-

कैरेव कृतार्थत्वादित्याद्यश्लोकार्थः । द्वितीयादयस्तु व्यक्तार्था एव श्लोकाः । अतः आह्वात् पूर्वं वैश्वदेवो न कर्त्तव्य इत्येष निषेध-
स्तावदनग्निकमेवाश्रयते । आह्वपाककर्त्तव्यतानिषंधास्तु सर्वे मा-
ग्निकमनग्निकज्ञाश्रयन्ते । तत्रानग्निकं प्रति आह्वपूर्वकाले सर्वथा
वैश्वदेवस्य निषिद्धत्वादनग्निकं मध्यकाले वैश्वदेवकर्त्तव्यमाश्रयन्ते
माग्निकस्तु पूर्वकाले कर्त्तव्यं । अतो न पूर्वाक्काः मङ्गाचदोषाः ।
अनग्निकपूर्वकालात्तु तेषां मङ्गाचो वचनाद्युक्त एव अतोऽनग्निकेन सर्वथा
आह्वात् पूर्वकाले वैश्वदेवो न कर्त्तव्यः । मध्यमोत्तरकालतानियम-
विधिरण्यनग्निकैकविषयेस्तस्य पूर्वकाले वैश्वदेवोनिवर्त्तितः । न चैवं
प्रतिषेधस्थानर्थक्यं वाच्यं स्मृतियन्यान्तस्यत्वादिति, तदेवं यत्र कर्त्तव्य-
मान्यान्यत्वादितार्पि वाक्यान्तरैकवाक्यता न लभ्या कुतश्चातग्निक-
रूपेऽविशेषान्यत्वादितामवाप्स्यति ।

आह्वमध्य वैश्वदेवकर्त्तव्यता तु ब्रह्माण्डपुराणे ।

वैश्वदेवाह्वतोरग्नावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि आहुं कृत्वा तु ततस्मृतम् ॥ इति ।

‘अर्वाक्ब्राह्मणभोजनात्’ इत्यनेनाग्नौकरणानन्तर वैश्वदेवाह्वती-
र्जुहुयादित्युक्तं । ‘आहुं कृत्वा भूतयज्ञादि स्मृतं’ इत्यनेन भूतयज्ञस्यैव
आह्वान्तं कर्त्तव्यतेतिकृतार्थाद्वैश्वदेवाह्वत्यनन्तरमेव बलिहरणं कार्य-
मिति दर्शितमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।

अथमेकोऽनग्निकवैश्वदेवस्य कालः, द्वितीयाऽपि भविय्यत्पुराणे ।

पितृन् मन्तर्यं विधिवद्बलिं दद्याद्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् ॥

बलिशब्दोपि तत्रैव व्याख्यातः ।

ये अग्निद्रग्धा मन्त्रेण भूमौ यन्नित्तिपेद्बुधः ।

जानीद्वि तं बलिं वीर आद्भकर्मणि सर्वदंति ॥

अनेन विकिरमंजकबलिप्रदानानन्तरं स्वस्तिवाचनात् पूर्वं वैश्वदेवं
कुर्यादित्युक्तं भवति । अयं द्वितीयकालः । तृतीयोपि स्मृतिपुराणा-
दाबुक्तः । तत्राह मनः ।

उच्छेषणन्तु तन्निष्ठेद्यावद्विप्रा विमर्जिताः ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

अस्य मेधातिथिकृता व्याख्योच्यते । भुञ्जानेषु द्विजेषु यद्भुज्यधि-
करणणाचलम् भूमौ च पतितमन्नं तस्माद्देशान्तावन्न माष्टयं यावत्
ब्राह्मणा न निष्क्रान्ताः । ततो निष्पन्ने आद्भकर्मणि अनन्तरं वैश्वदेव-
होमान्वहिकातिथ्यादिभोजनञ्च कर्त्तव्यं । बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ।
अन्ये त्वाहुः । भूतयज्ञ एव बलिशब्देन प्रसिद्धतरः नतश्चाग्रे होमः
आद्भत् प्राक् न विरुद्ध्यत इति । न चैतद्वाच्यं, पित्र्ये कर्मणि प्रारभ्ये
कथं तन्मध्ये कर्मान्तरस्य करणं । यतो यथा पूर्वद्युर्निमन्त्रितेषु
ब्राह्मणेषु आद्भमकृत्स्नैव सायं प्रातर्होमकरणं न विरुद्ध्यते एवमौप-
मदिकस्य वैश्वदेवहोमस्याप्यन्तराकरणं न विरुद्ध्यत एव । अतोभूत-
यज्ञे समुत्कृष्यमाणे तदाद्युत्कर्षन्यायाद्भूतयज्ञात्पराच्च एव पदार्था
उल्लस्यन्ते नावाज्ञेपि वैश्वदेवादय इति । अत्रोच्यते । यदि आद्भत्
प्राक् वैश्वदेवहोमः क्रियते ततः आद्भं ततो बलिहरणं तदा देवयज्ञ-
भूतयज्ञौ व्यवधौषेयातां । तथा च वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्युक्तं बलि-
मेव चेत्यादिवचनप्रतिपाद्यमानस्तयोरव्यवहितपौर्वापर्यात्मकः कृपः

क्रमो बाधेत । तदन्तोत्कर्षनयोपि हि क्रमक्रमावाधयैवाश्रीयते ।
 अतस्तद्बाधयैव तदन्तोत्कर्षोपि कचिदाश्रयनीयः । न सेवं सति
 तदाद्युत्कर्षनियमविरोधः । यत्र हि पूर्वात्कर्षं तदीययोः क्रम-काल-
 याबाधः तत्रामौ नियतः । न च कृतेऽपि आहुऽनुष्ठायमाने वैश्वदेवे
 तदीययोः क्रम-कालयाबाधः । तस्मात् सर्वमहायज्ञानुष्ठानं आहु-
 दौत्तरकालिकमिति । समाप्तत्र मेधातिथिकृता व्याख्या ।
 अथमेवार्थो मशुपराणे ।

उच्छेषणन्तु तत्तिथेश्चावदिप्रा विमर्शिताः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निरुत्तं पितृकर्मणोति ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कृत्वा आहुं महावाहो ब्राह्मणांश्च विमर्शं च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥

स्यत्यन्तरे ।

यदा आहुं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं तदा कुर्यान्निरुत्तं आहुकर्मण ॥

आह पंटीःमिः ।

आहुं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिन्नां ततो दद्याद्वृत्तकारादिकं तथा ॥ ६३ ।

आहुममाप्तौ मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तदातियोन् ।

ततस्तदन्नं भुञ्जात मह भृत्यादिभिर्भ्रः ॥

नित्यक्रियां वैश्वदेवहोम-वलिहरण-नित्यआहुदादिकृपा । तदेव-

मनमिकर्तृकस्य वैश्वदेवादेस्त्वयः काशाः । एकोऽग्नौकरणानन्तरं । अन्यो विकिरादुपरि । ततोयो ब्राह्मणविमर्जनात्पश्चादिति ।

इत्यनमिक-कर्तृक-वैश्वदेवकाल-निर्णयः ।

अथ साम्निककर्तृक-वैश्वदेव-निर्णयः ।

अस्य न आद्धमध्ये आहुतान्ते वानुष्ठानं किन्त्वकृत एव आद्धे । यतः आहुतात् पूर्वं पिण्डपितृयज्ञो विहितः तस्मादपि पूर्वं वैश्वदेवः । तथा च देवलः ।

अकृते वैश्वदेवे तु स्यालीपाकाः प्रकीर्तिताः ।

अन्यत्र पिण्डयज्ञान्तु सोऽपराह्णे विधीयते ॥

अत्र स्यालीपाकमाधानि कर्माणि स्यालीपाकशब्देनोच्यन्ते । तानि पिण्डपितृयज्ञादन्यानि अकृत एव वैश्वदेवे क्रियन्ते । पिण्ड-पितृयज्ञस्तु कृते वैश्वदेवे पश्चादपराह्णे क्रियते ।

पितृयज्ञस्य आहुतात् पूर्वमुक्तो मनुना ।

पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आद्धं कुर्यान्नामानुसामिकमिति ।

अमुमेवार्थं स्पष्टमेवाह लौगाक्षिः ।

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साम्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुध इति ॥

‘पक्षान्तं कर्म’ अन्यन्वाधानं । ‘अन्वाहार्यं’ दर्शआद्धम् ।

ननु पक्षान्त-पिण्डपितृयज्ञयोर्मध्ये विधानादेव वैश्वदेवस्य साम्निककर्तृकत्वावगमात् किमर्थं साम्निकग्रहणं, पक्षादिस्यालीपाकपिण्ड-पितृयज्ञकर्तुर्निरग्निकस्य श्रौषामनाग्नेर्नित्यर्थं । अतस्तोनाप्यनग्नि-

कान्तरवत्पूर्वप्रकरणेषु कालेषु वैश्वदेवः कर्त्तव्यः । गोभिलेनापि
पित्र्यस्य वा स्वस्त्ययनवाक्यार्थस्य वेत्यत्र सूत्रे सर्वप्रकारस्यापि
आहुतस्यादावेव वैश्वदेव इत्युक्तं । श्रुतावपि साम्निकस्यादावेव वैश्वदेवः
श्रूयते । नाहुतस्याश्रौयुर्नाहुतं दशुगिति । साम्निकस्यापि आहुतविशेषे
पश्चादेव वैश्वदेवः ।

तथा च परिशिष्टे ।

सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अथतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि ॥

अत्र पार्वणग्रहणमनेकदेवत्वोपलक्षणार्थं । ततश्चैकादशाहुतकल्प-
तिरिक्तेषु श्राद्धेषु साम्निकस्य पूर्वमेव वैश्वदेवः । एकादशाहुत एव
तु पश्चादिति निर्णयः ।

तदाह शालङ्कायनः ।

श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साम्निकः ।

एकादशाहुतं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयत इति ॥

इति साम्निककर्तृकवैश्वदेवकालनिर्णयः ।

अथ भृतयज्ञादिकालनिर्णयः ।

तत्र कर्कोपाध्याया मन्यते । यदेतं वैश्वदेवस्तदेव तदनन्तरं भृत-
यज्ञसंज्ञकोवलिः । यस्तु ततो गृहवलिं कुर्यादिति मनना आह्वानं
बलिर्लुक्तः स तु वास्तुदेवताभ्यः न भृतयज्ञाख्यः । अतएव ब्राह्मण-
विमर्जनमभिधायाह पारस्करः ।

त्रिसृज्य बलिदानेन पूजयेद्गृहदेवता इति ।

ब्रह्मधरोऽपि ।

यदेव वैश्वदेवस्सदेव तदनन्तरं भृतयज्ञोऽपि । न कदाचिदपि
वैश्वदेव-भृतयज्ञयोर्मध्ये कर्मानुष्ठानेन व्यवधानं कर्त्तव्यं । अथवधान-
वचनात् ।

तथा हि ।

देवयज्ञः स्मृतः पूर्वं भृतयज्ञस्तथापर इति ।

तथा ।

देवेभ्यस्तु ज्ञातान्नाच्छेषाङ्गतबलिं शरेदिति ।

यत् पुनः पूर्वं कृते वैश्वदेवे आहुतभृतयज्ञस्य वचनं तद्वैश्वदेवान-
न्तरमेव भृतयज्ञे कृतेपि आहुताङ्गतया तावन्मात्रस्य पुनरनुष्ठानं
कर्त्तव्यमित्येवं परं । यदपि पूर्वं कृते वैश्वदेवे आहुतान्ते गृहवलेर्वचनं
तदपि वैश्वदेवकाल एव कृतस्यापि गृहवलेः आहुताङ्गतयैव ताव-
न्मात्रस्य पुनः करणार्थमिति । तदेतदनुपपन्नं । भृतयज्ञादेः पुरु-
षार्थआहुताङ्गविरोधात् । अथ संयोगपृथक्विधिवदेकस्योभयार्थता न
विरुद्ध्यत इति मन्यसे । तन्न । श्रुत्यादेः आहुताङ्गतापादकस्या-
दर्शनात्संयोगपृथक्त्वस्यामिद्वेः । अथ कर्मान्तरमेवेदं प्रकरणापादित-
आहुताङ्गभावं विधीयत इत्युच्यते तदपि न । पुरुषार्थस्यैव भृतयज्ञस्य
वैश्वदेवत्वप्रत्यभिज्ञानात् । अन्यथा वैश्वदेवं ततः कुर्यादित्यत्रापि
आहुताङ्गतया वैश्वदेवान्तरविधिप्रसङ्गः । न चैतद्युज्यते, गौरवात् ।
क्रममात्रविधौ हि लाघवं प्रत्यभिज्ञानुग्रहश्चेति गुणः, अतो वचनाज्ञ-
वधानमपि कदाचिदभ्युपेयं । वचनञ्च स्मृतिचन्द्रिकाकारेण दर्शितं ।

वैश्वदेवाङ्गतीर्गमावर्षाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

बुद्ध्यात् भृतयज्ञादि आहुतङ्गता तु तत् स्मृतमिति ॥

न चात्राहुतिमात्रश्रवणाद्वैश्वदेवाङ्गं बलिहरणं पश्चान्न कर्त्तव्यमिति
मन्त्र्यं । उत्तरार्द्धे भूतयज्ञादरेव आहुतानन्तरकाले विधानात् ।
अतएव वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव चेति आहुप्रकरण एव
मत्स्येनानयोर्भेदन्तर्यमुक्तं ।

इति भूतयज्ञादिकास्त्रनिर्णयः ।

अथ नित्यआहुकालनिर्णयः ।

भूतयज्ञादिप्रकरणनिर्णीतमपि नित्यआहुं किञ्चिद्विशेषाभिधा-
नाय पुनः प्रस्तूयते ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोज्येषु तयातियोन् ।

ततस्तदन्नभुञ्जीत सह स्रत्यादिभिर्नरः ॥

‘ततः’ तेन आहुशेषान्नन, ‘नित्यक्रियां’ अन्नमाध्यां, अतो नित्य-
आहुमपि तेनैव कर्त्तव्यं । अथ वा नित्यआहुं पृथक्पाकेन कार्यं ।
तस्य आहुतात्मकत्वेन आहुकर्मभूतस्य पाकस्य पृथक्प्रयत्नसम्भवात् ।

अत एव नित्यआहुमधिकृत्य मार्कण्डेयपुराणोऽभिहितं ।

पृथक्पाकेन नैत्यमिति ।

अस्यार्थः । दर्शादिआहुपाकात् पृथक्पाकेन नित्यआहुं कर्त्तव्यं ।

अन्वे त्वेत्तन्नेत्याहुः । दर्शादिआहुपाकशेषेण नित्यआहुमपि
कर्त्तव्यमिति मन्यन्त इत्यर्थः ।

एतच्च आहुतान्तरे कृते सत्यनियतं । यदुक्तं तत्रैव ।

नित्यक्रियां पितृणाञ्च केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ते शेषं पूर्ववदाचरन्त ॥

पितृणां 'नित्यक्रियां' नित्यश्राद्धं, अस्य च नित्यश्राद्धविकल्पस्त्वेवं व्यवस्था । अमावास्यादिसाधारणकालिकेषु श्राद्धेषु तथा नान्दीमुख-
तीर्थश्राद्धेषु च नित्यश्राद्धदेवतानामिष्टत्वात् प्रमङ्गभिद्धतया नित्य-
श्राद्धं न कर्त्तव्यं । सांत्वयिकैकोद्दिष्टादिषु तु सर्वासां नित्यश्राद्ध-
देवतानां इज्यानियमाभावात्नित्यश्राद्धमवग्यं कर्त्तव्यं । 'शेष' वैश्वदेवा-
दिकं, 'पूर्वदाचरेत्' नियमेनैव कुर्यादित्यर्थः ।

तदुक्तं समन्कारखण्डे ।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रमङ्गाद्यत्र सिध्यति ।

श्राद्धान्तरे कृतेऽन्यत्र नित्यत्वात्तत्र ह्यपयेत् ॥

इति नित्यश्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ जप्यानि ।

तत्र तावच्छ्राद्धभोक्तृब्राह्मणानां जप्यानि आह, शृगुः ।

आमन्वितो जपेद्दोग्ध्रीमासीनस्तु निषङ्गिणः ।

भुक्त्वा तु वामदेव्यस्य श्राद्धे भोक्त्वा न दद्यात् ॥

'आमन्वितः' निमन्वणाभ्युपगमानन्तरं, 'दोग्ध्रीमिति' दोग्ध्री
धेनुरित्यादिपदोपलक्षितानि श्राद्धान् ब्रह्मणो ब्रह्मवर्चसौ जायता-
मित्यादौनि योग्येभ्यो नः कल्पतामीत्यन्ता नित्यं यजुषि जपेत् ।
'आसीनः' श्राद्धदेशोपकल्पितसदर्भासनेोपविष्टः । निषङ्गिण इति ।
नमः कृत्वायताया धावते सत्वानां पतय इत्याद्येकं यजुः, नमो वक्षते
परिवक्षते स्नायूनां पतय इत्यादि द्वितीयं, नमो धृष्यवे च प्रमृशाय
चेत्यादि तृतीयं, ये तीर्थानि प्रचरन्तीत्यादि चतुर्थं, स इषुहस्तैः
स निषङ्गिभिरित्यादि पञ्चमं, एवमेतान्निषङ्गिपदयुक्तान् पञ्चमन्वान्

जपेत् । वामदेव्यं कथानस्य च आभुव इत्यादि त्वं । 'भुक्ता' कृत-
आहुतन्नभोजनः, विमर्जनानन्तरं जपेत् । सामविशेषो वामदेव्यं
कथानस्य च आभुव इत्यादि त्वं ।

गोभिलः ।

आमन्त्रितो जपेद्गोहान्त्रियुक्तसृषभान् जपेत् ।

अनिषङ्गांसु तत्रैव जप्त्वाश्रीयात् द्विजोक्तमः ॥

भुक्तापस्य पदस्तोभान् जपेत्तत्र समाहितः ।

गोसूक्तस्यास्यसूक्तस्य मध्ये तस्य मनीनरं ॥

गत्वामौनः शुचौ देशे वामदेव्यं ततो जपेत् ।

एवं सामभिराच्छन्तो भुञ्जानस्तु द्विजोक्तमः ॥

आहुभोजनदोषैस्तु महद्भिर्नोपलिप्यते ।

अन्यथैव हि भुञ्जानो ह्यय-कथेष्वमन्त्रवित् ।

आत्मानमन्नदातारङ्गमयत्यासुरीं स्थितिम् ॥

इति आहुभुक्ताङ्गुणजप्यानि ।

अथ यजमानजप्यानि ।

तत्राह मनः ।

स्वाध्यायं श्रावयेत्पैत्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांसु पुराणानि खिलानि च ॥

'स्वाध्यायः' वेदः । 'धर्मशास्त्राणि' मन्वादिप्रणीता ग्रन्थाः ।

'आख्यानानि' सौपर्ण-मेवावरुण-परिश्रवादीनि, वाङ्मयं पद्यम् ।

अन्यान्यपि पितृसम्बन्धीनि पौराणानि सप्तव्याधाख्यानप्रभृतीनि ।

'इतिहासाः' महाभारतादयः । 'पुराणानि' सर्गादिपञ्चलक्षलक्षितानि

शास्त्राणि तद्यथा ।

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणमिति ॥

‘खिलानि’ स्त्रीसूक्तमहानान्त्रिकादीनि । एतानि भुञ्जानान्
ब्राह्मणान् आवयेत् ।

पाद्म-मात्स्य-प्रभासखण्डेषु ।

स्वाध्यायं आवयेत् पौत्रे पुराणानि खिलानि च ।

ब्रह्म-त्रिणवर्क-रुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ॥

अत्र विशेषमाहृतः शङ्ख-लिखितौ ।

पवित्रपाणिर्दर्भस्वामीनो मधुवाता इति जपेत् ।

‘पवित्रपाणिः’ दर्भहस्ताः । ‘दर्भस्वामीनः’ दर्भापर्युपविष्टः । मधु-
वाता ऋतायन इति तिस्रः ऋचोजपेत् । एतच्च विहितममस्तजपोपलच-
णार्थम् । कुशपाणिः कुशामौन उपवौतौ जपेत्ततः । वेदोक्तानि पवि-
त्राणि पुराणानि खिलानि चेति ॥ ब्रह्माण्डपुराणेऽभिधानात् ।

अत्र मधुवाता इत्यादिजपः प्राचीनावीतिनैव कार्यः । यस्तु
भुञ्जानानां ब्राह्मणानामग्रे यजमानेन क्रियते स यज्ञोपवौतिनैव-
कार्यं इत्युपरिष्ठादच्छते ।

अग्रे कर्त्तव्यत्वञ्च जपस्य यमेनोक्तं ।

स्वाध्यायं आवयेत्सम्यक् धर्मशास्त्राणि चासकृत् ।

इतिदशमांश्च विविधान् कीर्त्तयेत्तेषु चाग्रतः ।

हर्षयेद् ब्राह्मणान् हृष्टोभोजयेद्ग्नं शनैः ॥

‘तेष्वग्रतः’ तेषां पुरतः ।

पुरतः स्थितेनाप्यभिमुखेनैव कर्त्तव्यमित्याह, प्रचेताः ।

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु ऋग्यजुःसामलक्षणं ।

जपेदभिमुखो भूत्वा पित्र्यश्चैव विशेषतः ॥

‘ऋग्यजुःसामलक्षणं’ अप्यमितिशेषः । तेषामृग्यचार्यवशेन पाद-
व्यवस्था । गीतिषु सामाख्या शेषे यजुःशब्दः । ‘पित्र्यं’ पितृदेवत्यं ।
निगमः ।

भुञ्जन्तु जपेत्पवित्रमन्त्रान् ऋग्यजुःसामेतिहासपुराणानि रक्षो-
घ्नीपावमानोरुदीरतामवरमध्वन्नवतीक्ष्य मन्त्रान् द्वादशाष्टाक्षर-
प्रभृतौन् ।

‘रक्षोघ्नीः’ कृणुष्वपाजः प्रसितिं न पृथ्वीमित्याद्याः पञ्चदशर्चः ।
रक्षोहरणं वाजिनमाजिष्टमीति पञ्चविंशतिः । इन्द्रासोमातपतं रक्ष
उञ्जन्मिति पञ्चविंशतिः । अग्ने इमिन्यचिणमिति नव पावमान्यः ।
पुनन्तु मा पितर इत्याद्याः षोडशर्चः । तरत्समन्दीति वर्गः । पवस्व
विश्वचर्षण इति त्रिंशद्वृचः । त्वं सामाश्नोतिदात्रिंशतित्येताः ।
उदीरतामवर इत्याद्याश्चतुर्दश । मधुमत्यः मधुवाता ऋतायत
इत्याद्याः । तदा नरगमनयेदमित्येवं प्रकारश्च । अश्ववत्यः पिनुं भुक्तो
षमित्याद्याः एकादशर्चः ।

बोधायनः ।

मध्वृचोऽथ पवित्राणि आवयेदाशयेच्छनैः ।

‘मध्वृचः’ मधुमत्य ऋचः । ‘पवित्राणि’ पुरुषसूक्तादीनि सूक्तानि ।
हारौतः ।

यद्यत् पूतं मन्येत पुनन्तु मा पितर इति षोडशपावमानोर्जपेदा-
दितस्त्रीन् । पूर्वं पावमन्त्रिङ्गकं यद्यन्नन्येत तज्जपेत् । पुनन्तु मा

पितर इत्येता षोडश पावमानीश्च । तास्वप्यादितस्त्रीन् मन्त्रान्
विशेषेण जपेत् ।

प्रचेताः ।

यजूषि चैव रुद्रांश्च रत्नोद्गीः षष्ठ एव च ।

पावमानीः पुराणश्च धर्मशास्त्राणि चैव हि ॥

‘रुद्रान्’ शतरुद्रियप्रभृतीन् रुद्रप्रकाशकान् मन्त्रान् जपेदिति-
शेषः ।

जपेदित्यनुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

पवित्रं धर्मशास्त्रमप्रतिरथं मध्ये गायत्रीमनुश्राव्य ।

‘अप्रतिरथं’ सामेति भाष्यकारः । आशुः शिशान इत्यादिद्वाद-
शर्चमित्यन्ये ।

विष्णुः ।

ततस्त्वदस्तु ब्राह्मणेषु ये मे प्रकामा अहोरात्रैर्यदः क्रव्यादिति
जपेदितिहासपुराणं धर्मशास्त्राणि च ।

अस्यार्थवाद आदित्यपुराणेऽभिहितः^(१) ।

वह्न्यमृतनद्यस्तु पितृलोके महाहुताः ।

इतिहासपुराणैस्तु पठितैः पितृकर्मणीति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

यन्मे प्रकामाहोरात्रैर्यदः क्रव्यान्तथैव च ।

इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि चाप्यथ ।

सप्तार्चिः परमं मन्त्रं आवयेदन्नतो द्विजान् ॥

(१) दर्शित इति ग० ।

सौरपुराणे ।

धर्मशास्त्रं पुराणानि तथाथर्वशिरस्तथा ।

ऐन्द्रश्च पौरुषं सूक्तं श्रावयेद्ब्राह्मणांस्ततः ॥

पाद्म-मातृ-प्रभामखण्डेषु ।

इन्द्रेशमोमसूक्तानि पावमानीस्य शक्तिः ।

सुरूपकृतं न, सुतय इत्यादि सूक्तत्रयं प्रत्येकं दशर्षे, इन्द्रमिन्द्रायिन इत्यादिसूक्तत्रयञ्च । एतान्यैन्द्राणि । (१) इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने इत्येकादशर्षे । कद्रुदाय प्रचेतम इति नवर्षे । आते पितर्महतां सुषमे-
न्विति पञ्चदशर्षे । इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति चतुर्ष्वर्षे ।
एवमादीन्यैशानानि सूक्तानि । स्वादिष्टयेत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि
सौम्यानि ।

भविष्यान्तर-भविष्यत्पुराणयोः ।

शुद्धुत्तस्य कृष्णाण्डः पावमान्यस्तरत्समाः ।

रजोप्लानि च सूक्तानि पितृसूक्तान्यथापि च ।

भुञ्जानेषु द्विजेष्वन्यानपि मन्त्राञ्कृभांस्तथा ॥

याज्ञवल्क्यः ।

आहमेतु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ।

पूर्वजपं मया हतिकाङ्गायबोमित्यादि पूर्वोक्तं । तद् यथा वङ्-
चामग्निमौल इति नवर्षे सूक्तं । वायवाया हि दर्शतेति च । अग्निना
यन्त्वगोरिष इति द्वादशर्षे । गायन्ति त्वा गायत्रिष इति च । इन्द्रं
विश्वो अवीष्टधन्वित्यष्टौ ऋषेः । अस्य वामस्य पक्षितस्य हेतुरिति

(१) वाजसनेयसंहिता १६. ४८.

द्विपञ्चाशद्दृशं सूक्तं । आरण्यकं विदा मघवन् विदा गातुमिति खण्डं । साङ्ख्यानीयानान्तु नवा उ देवाःक्षुधमिदृधन्दुगिति नवर्षं । अग्निमीले पुरोहितमित्यादीन्येकादश सूक्तानि ।

अथ यजुर्वेदिनां जप्यानि ।

तत्र हारीतः ।

अत्र पितर इति यजुः । नमो वः पितर इति यजुः स्मान्तं ।

(१)मधु वाता ऋतायत इति तिस्रः । (२)पुनक्तु मा पितर इत्यनुवाकः । त्वं सोम प्रचिकित इति चैषा पिब्या मंहिता । एताञ्चपन् पितृन् प्रीणाति पितृणां चास्यात्तयं भवति ।

‘स्मान्तं’ वयन्तेषां वसिष्ठा भृयास्मेत्येतदन्तं । यजुःप्रकरणादश्रुता-मयतो जपतः पितृप्रीतिः । अस्यान्नं च पितृणामत्तयं भवति ।

बौधायनः ।

रक्षोघ्नानि च सामानि स्वधावन्ति यजुंषि च ।

‘रक्षोघ्नानि’ रक्षोहननलिङ्गानि देवव्रतमङ्गानि । स्तौभिकानि सामानि । अथवा द्वा उत्विशति श्रिता इति प्रस्तावं ऊहो वाहो इजा इति निधनकं साम रक्षोघ्नं । मनादग््न इति आहोवोहा-मनादग्ना इह मृणसि यातुधानानिति प्रस्तावं, विश्वपाया इति निधनकञ्च । ‘स्वधावन्ति’ स्वधाशब्दयुक्तानि, स्वधाविभ्यः स्वधानम इतिप्रकाराणि यजुंषि ।

मात्स्य-पाद्म-प्रभास-खण्डेषु ।

(१) बाजसनेयमंहिता १३. १७.

(२) बाजसनेयमंहिता १२. ३७.

तथैव शान्तिकाध्यायं मधुब्राह्मणमेव च ।
 मण्डलब्राह्मणं तदत् प्रौतिकारि च यत् पुनः ॥
 विप्राणामात्मनश्चापि तत्सर्वं समुदौरयेत् ।
 भारताध्ययनं कार्यं पितृणां परमं प्रियं ॥

अत्रोवातः पवतामित्यादिः शान्तिकाध्यायः । इयं पृथिवीत्यादि
 मधुब्राह्मणं । यदतन्मण्डलं तपतीत्यादि मण्डलब्राह्मणं । तथा भुञ्जा-
 नानां विप्राणां आत्मनश्चापि यत्प्रौतिकरमितिहासाख्यानादि वीणा-
 वेणुध्वन्वादिकं, 'तदत्' वेदजपवत्, अद्वापूतेन मनसा तदपि कारयत् ।
 तथा च ब्रह्मपुराणे ।

वीणा-वंशध्वनिं वाद्य विप्रेभ्यः सन्निवेदयेत् ।

अन्यान्यपि समाचारात् पवित्राणि जप्यानि । तद्यथा तैत्तिरी-
 शाणां । दिवो वा विश्वत्र उत वा पृथिव्या इत्यादि विश्ववेद्यन्तानि
 यजूंषि । अग्न उदधियात् इषुर्द्युवानामेत्यादि वन्यपक्षम इत्यन्तानि
 च । रत्नोद्दणो वा बलगहनो वैष्णवान् खनामीत्यनुवाकः । सोमाद्य
 पितृमते पुरोडाशं षट्पाम्बं निर्वपेदित्यनुवाकः । उग्रमन्त्रा इवामह
 उग्रमन्तः समिधोमहोत्यनुवाकः । अमौ वा आदित्योऽस्मिन् लोके
 आमोदित्यनुवाकः । 'ध्रुवामि धरुणास्मृतेत्यनुवाकः । इन्द्रोऽस्यं
 इत्यनुवाकः । वैश्वदेवेन वा प्रजापतिः, प्रजा असृजत तावद्वनप्रसामै-
 र्वरुणपाशादसुसृतेत्यनुवाक इत्यं वा वयः पवत इत्यनुवाक-
 चयं । अक्षां प्राची महती दिगुच्यत इत्यनुवाकः । अमृतोपस्यरश्म-
 ममोत्यादयः पञ्चानुवाकाः । ब्रह्ममेहमामितिचिसुपर्णाद्यनुवाकचर्च ।

(१) वाजसनेयसंहिता १३. १६.

अक्षोरणीयान्महतोमहीयानित्यनुवाकः । मेधाम इन्द्रो ददातु मेधा
देवी सरस्वतीत्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः । न कञ्चन वमतौ प्रत्याच-
चीतेत्यादि । य एवं वेद इत्युपनिषदित्यन्तं खण्डं ।

वाजसनेयिनान्तु । मप्रणवां मव्याहृतिकाङ्गायत्रोन्त्रिः मरुद्रा
पठिन्ना, राक्षोप्लीः कृण्व्य पात्रः इति पञ्चर्षेः । अग्रये कथवाचनाय
आहेत्याद्याः षट्कण्डिकाः । सुरावन्तमित्याद्याः मप्रदश । ^(१)आद्या-
जान्मित्याद्याश्च पितृमन्त्रान् । पुरुषसूक्तं ^(२) महस्त्रगार्धति षोडशर्षे ।
^(३)आरुः शिशान इत्यादि मप्रदशर्षे । अपतिरथं यज्जायत इत्यादि
षट् षर्षे । शिवमङ्गल्यं प्रजापतिं वै भूतानोत्यादि पिण्डपितृयज्ञब्रा-
ह्मणं । महाहविषेति पितृयज्ञब्राह्मणं । पञ्चैव महायज्ञा इत्यादि
ब्रह्मयज्ञब्राह्मणं । इन्द्रस्य वै यत्रेत्यादि सुरादि सुराहोमब्राह्मणमिति ।
मैत्रायणीयानान्तु । इषेत्वा सुभूताय वायवः स्य देवैवः सवितेत्यादयः
पञ्चानुवाकाः । कठानान्तु । सोमाय पितृमभ्राजं पितृभ्या वर्धिषद्वा
इत्यनुवाकः । उग्रन्त स्वा हवाम इत्यनुवाकाः । न प्रात्कित्पात्
पितृयज्ञ इत्याद्यनुवाकः ।

अथ कन्दोगानां जप्यानि ।

तत्र गोभिलः ।

अत्रतस्म जपेद्वाहृतिपूर्वां सावित्रीं तस्याश्चैव गायत्रं पितृयाश्च
वर्हितां माधुकन्दमस्य स्वर्लाके महीयते इदञ्चास्यान्तयं भवति ।

(१) वाजसनेयसंहिता १२—५०.

(२) वाजसनेयसंहिता ३१. १.

(३) वाजसनेयसंहिता १७. ३३.

‘अश्रत्सु’ भुञ्जानेषु । ‘मावित्री’ मवित्देवत्या सा च गायत्र्येव ।
 व्याहृतयस्य महः जन इति द्वयत्यक्त्वा इतराः पञ्च जप्याः । तान्म
 प्राणायामपूर्विकाः । प्राणायामपूर्वकं पञ्च मत्यान्तं कृत्वा गायत्रीं
 सप्रणवां सव्याहृतिं पठेदिति वरतन्तुम्भरणत् । ॐभू. ॐभुवः ॐस्वः
 ॐतपः ॐमत्यमिति पञ्च मत्यान्तं कृत्वा भूर्भुवः स्वः इति प्रणव-
 व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं जपेदित्यर्थः । तस्याश्च गायत्र्यां गायत्रं साम
 गायन्त । तत्सवितुर्वरेण्यमिति प्रस्तावः, आ इति निधनं । यद्वा उवि-
 श्यतिः मनादग्रे अलन्न गामदन्तही अभित्री पृष्टः अर्कं समुद्रः कनि-
 कन्तीति दे एषा पित्र्या महिता । माधुष्कन्दमन्वामिदात्या नर इति
 साम । तस्य प्रस्तावः त्वामिदाहो इहोयोनरण । निधनं रमा गाः हा
 इनु इडा इदं ह्यन्वाजमेति प्रथमात्तमे दे च । प्रथमस्य प्रस्तावः इद-
 मैहियान्न ओजा अमा. निधनं वामा । द्वितीयस्य प्रस्तावः ओजमा ।
 निधनं घृतस्युताः, मरुपलङ्गमिति च । प्रस्तावः मरुपलङ्ग मृतये
 सुदस्वागा । निधनं, ज्योतीः पवस्व सोममधुमंशतावेति च । प्रस्तावः
 हा हैउहाद इहापवस्व सोममधुमारुतावा । निधनं द्रायाजाः ।
 मात्य-पाद्म-प्रभाम-खण्डेषु ।

वृहद्रथन्तरे तदउश्रोहसाम वरीरथं ।

जपेदिति शेषः । ‘वृहत्’ वृहत्संज्ञकं साम । प्रस्तावः त्वामिद्वि
 एवामहाए । निधनं वसुरथन्तरं । प्रस्तावः अभित्वा उरुनानुमोवो ।
 निधनं अथु । अथवामानि मूर्द्धानन्दिव इत्यस्यामृचि गीयमानानि
 चीणि । तत्र प्रथमस्य प्रस्तावः आश्वदोहं मूर्द्धानन्दाद । निधनं
 आश्वदोहं । द्वितीयस्य प्रस्तावः त्विदोहं मूर्द्धान । निधनं थोहं

मूर्द्धाद । तृतीयस्य प्रस्तावः षोडशं मूर्द्धादाद । निधनं षट् ।
 रौरवाख्यसप्तः प्रस्तावः पुनानः षोमाधाराया । निधनं ष्यया
 ऊहो वा ।

प्रचेताः ।

पुरुषव्रतानि ज्येष्ठसामानि विविधानि च ।

‘पुरुषव्रतानि’ पुरुषसूक्ते गौचमानानि पञ्चसामानि । तत्र प्रथ-
 मस्य प्रस्तावः । षडक्षशीर्षा पुरुषः । निधनं इट् इडा । द्वितीयस्य
 प्रस्तावः चिपादूर्द्धं उदेत्पुरुषः । निधनंऊ । तृतीयस्य प्रस्तावः पुरुष
 एवेदं बवं । निधनं इट् । चतुर्थस्य प्रस्तावः । एतावानस्य महिमा ।
 निधनं इट् इडा । पञ्चमस्य प्रस्तावः । ततोविराडजायत । निधनं ईट् ।
 ब्रह्माण्यपुराणे ।

आदित्य-ब्रह्मणोऽथैव विष्णोरुद्रस्य चैव हि ।

सामानि आवयेच्छाङ्गे तच्चान्यान्वपि भूरिशः ॥

‘आदित्यसामानि’ आदित्यव्रतास्थान्येकविंशतिः सामानि । ^(१)ब्रह्म
 जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति प्रस्तावः । इडा इति निधनकं । विष्णु-
 रुद्रयोः सामानि हृन्दोगानामेव पुष्ययन्ते दर्शितानि । इदं विष्णुः
 प्रचक्ष्य लृष्णः प्रकाव्यमुशले च भ्रुवाण इति वाराहमन्थं पुरुषव्रते
 चैषा विष्णुवी नाम संहितैतां प्रयुञ्चन् विष्णुं प्रीणाति । आवोराजा
 तदोवर्गः, आज्जदेहानि देवव्रतानि चैषा रौद्री नाम संहितैतां
 प्रयुञ्चन् रुद्रं प्रीणाति । अन्यान्वपि सामाचारात्म्यानि गेयानि ।
 तद्यथा शार्दूलशशिनां । स पूर्वोमहानामिति मधुश्रुनिधनं । प्रस्तावः

(१) वाजसनेयसंहिता ११. ३.

स पूर्वामिहानामिति । निधनं मधुश्रुताः । पुराभिन्दुर्युवाकविरिति
 मारुतं । प्रस्तावः पुरां भिन्दुर्युवाकविः । निधनं पुरुष्टुताः । हा इडा
 उपप्रले मधुमतीं चियन्त दूति वाचः सामां । प्रस्तावः ॐ वा उपप्रले
 मधुमतीं चियन्त ॐ वा । निधनं ऊपा । ताद हा वाचत्यादि-
 मप्रखण्डानि कौयुमन्नाखिनां । यदा उविश्रतिरित्यादीनि पञ्चदश-
 सामानि असौ वा आदित्यादेवे मध्वत्तुध्यायः । राणायनीयशाखिनां ।
 महानासौसाम । प्रस्तावः ए त्रिदामघवन् विदा । निधनं एवा हि देवाः ।

अथार्थवदिनां जप्यानि ।

इन्द्रस्य वाह इत्याप्रतिरथं सूक्तं । प्राणाय नम इत्यादीनि त्रीणि प्राण-
 सूक्तानि । महस्त्रवाङ्गः पुरुष इति पुरुषसूक्तं । कालोऽशो वस्तु सप्रश-
 रिति कालसूक्तं । उपनिषदमध्यात्मं । प्राणाग्निहेत्रमहापनिषदं ।

उक्तसर्वकारजपासम्भवं प्रकारान्तरमुक्तं मत्स्यपुराणे ।

अभावे सर्वविद्यानां गायत्रीजपमारभेत ।

अथ पुराणोक्तान्यापि जप्यानि ।

तत्र सप्तार्चिसन्त्रः त्रिषुधर्मोत्तर-भविष्यत्पुराण-ब्रह्मवैवर्ते-ब्रह्म-
 पुराण-वायुपुराण-प्रभासखण्ड-भविष्योत्तरेषु ।

पाप्मापहं पावनोयमश्वमेधममं तथा ।

मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादस्मृतं ब्रह्मनिर्मितं ॥

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायैः मित्यमेव नमो नमः ॥

आद्यावसाने आद्रुस्य त्रिरावृत्तिं जपेत्सदा ।

अश्वमेधफलं ह्यतद्विजैः सन्कृत्य पूजितं ॥

पितरस्तृप्तिमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च ।
 पितृंश्च त्रिषु लोकेषु मन्त्रोऽयं तारयत्युत ॥
 पद्यमानः सदा आद्धे नियतैर्ब्रह्मवादिभिः ।
 राज्यकामो जपदेतं सदा मन्त्रमतन्दितः ॥
 वीर्यमवार्थशौर्यादिश्रीरायुष्यविवर्द्धनं^(१) ।
 प्रीयन्ते पितरोऽनेन जप्येन नियमेन च ॥
 इति मन्त्रार्चमन्त्रः ।

अथ विष्णुहृदयमन्त्रः ।

गारुडपुराणे ।

यो विष्णुहृदयं मन्त्रं आद्धेषु नियतः पठेत् ।
 पितरस्तर्पितास्तेन पयसा च घृतेन च ॥
 चतुर्भ्यश्च चतुर्भ्यश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
 ह्यते च पुनर्द्वाभ्यां म मे विष्णुः प्रमौदतु ॥
 यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।
 नूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतं ॥
 आदिमध्यावमानेषु आद्धस्य नियतः शुचिः ।
 जपन् विष्णुहृदं मन्त्रं विष्णुलोकं ममश्रुते ॥
 न्यूनश्चैवातिरिक्तश्च यत् किञ्चित् कर्मणा भवेत् ।
 सर्वं यथावदेव स्यात् पितृंश्चैव समुद्धरेत् ॥

ॐ आवयेति चत्वारि अक्षराणि. अस्तु औषडिति चत्वारि,

(१) वीर्यसन्वार्थशौर्यादिश्रीरायुर्बुद्धिबर्द्धनमिति ज० ।

यजेति हे । ये यजामहे इति षष् । वीषडिति हे । एतैर्या ह्ययते
स यज्ञपुरुषो विष्णुर्मम प्रसीदन्नित्यर्थः ।

तथा चैतदर्धानुमात्रि शतपथेऽपि वाक्यं दृश्यते ।

तदेतद्यज्ञस्यायातयामो आवयामु औषट् यजये यजामहे वीषडि-
ति । एतामां व्याहृतीनां सप्तदशाक्षराणि । ॐ आवयेति चतुरक्षरमस्तु
औषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो
वषट्कारः स एष सप्तदशः प्रजापतिः अधिदेवतज्ञाध्यात्मश्च प्रतिष्ठितं
वेद प्रतिष्ठति प्रजया पशुभिः अस्मिन्मोकेऽस्मत्त्वेनामुष्मिन्निति ।

इति त्रिष्णुद्दयमन्तः ।

अथ सप्तार्चिस्तोत्रं ।

प्रभामखण्ड-ब्रह्माण्डपुराण-त्रिष्णुधर्मोक्तरेषु ।

सप्तार्चिषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं शुभं ।

अमूर्त्तानां समूर्त्तीनां पितृणां दीप्रतेजसां ।

नमस्यामि मदा तेषां ध्यायिनां योगचक्षुषां ॥

इन्द्रादीनां जनेतारः^(१) दक्ष-मारीचयोस्तथा ।

सप्तर्षीणां पितृणाञ्च तान् नमस्यामि कामदान् ॥

मन्वादीनां जनेतारः सूर्याचन्द्रमसोस्तथा ।

ताम्रमस्यामि सर्वान् वै पितृणस्पर्णवेषु च ॥

मत्तत्राणां यज्ञाणाञ्च वाय्वग्नि-पितरस्तथा ।

द्यावापृथिव्योश्च मदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥

देवर्षीणां जनेतारः सर्वलोकनमस्कृताः ।

(१) जनेतारः इत्ययं पाठः धार्यः । जनयितारः इत्येव समाधानं पाठः ।

चातारो ये च भूतानां नमस्ये तान् पितामहान् ॥
 प्रजापतेर्गवां वक्रैः सोमाय च यमाय च ।
 योगेश्वरेभ्यश्च मदा नमस्ये तान् कृताञ्जलिः ॥
 पितृगणेभ्यः सप्तभ्यो नमो लोकेषु सप्तषु ।
 रूयम्भवे नमस्कृत्य ब्रह्मणे लोकचक्षुषे ॥
 एतत्तदुक्तं सप्तार्चिर्ब्रह्मर्षिर्गणपूजितं ।
 पवित्रं परमं ह्येतत् श्रीमद्रक्षोविनाशनं ॥
 एतेन विधिना युक्तस्त्रीन् वरान् लभते नरः ।
 अन्नमायुः सुतांश्चैव ददते पितरो भुवि ॥
 भक्त्या परमया युक्तः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 सप्तार्चिषश्चपेक्षस्तु नित्यमेव समाहितः ।
 सप्तद्वीपसमुद्राणां पृथिव्यामेकराट् भवेत् ॥
 इति सप्तार्चिस्तोत्रं ।
 अथ पितृस्तवः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

ब्रह्मा चाह रुचिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभित्थितं ।
 प्रजापतिस्त्वं भविता स्वष्टव्या भवता प्रजाः ॥
 सृष्ट्वा प्रजान्स्तु ता विप्रः समुत्पाद्य क्रियास्तथा ।
 कृताकृताधिकारस्त्वं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
 स त्वं यद्योक्तं पितृभिः कुरु दारपरियहं^(१) ।
 कामश्चेममनुध्याय कुरु तत्पितृपूजनं ॥

(१) कुरु दारोपसंयहमिति म० ।

एवं च तुष्टाः पितरः प्रदास्यन्ति तत्रेक्षितं ।
 पत्नीः सुतांसु वन्दुष्टाः किञ्च दद्युः पितामहाः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

इत्यृषेर्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मणोऽव्यक्तजननः ।
 नद्या विक्रान्ते पुलिने चकार पितृतर्पणं ॥
 तुष्टाव च पितृन् विप्रस्त्वैरेभिरथावृतः ।
 एकायः प्रयतो भूत्वा भक्तिनसात्मकन्धरः^(१) ॥
 रुचिरुवाच ।

नमस्येऽहं पितृन् भक्त्या^(२) ये च मन्मथिदेवताः ।
 देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये आह्वेषु^(३) स्वधोक्तरीः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् स्वर्गे ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।
 आह्वैर्मनामथैर्भक्त्या भुक्तिमुक्तिमभिप्राभिः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् स्वर्ग्यान् सिद्धाः मन्मथयन्ति यान् ।
 आह्वेषु दिवीः सङ्कल्पैरुपहारैः^(४) अनन्तमैः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् भक्त्या येऽर्च्यन्ते गृह्यकैर्दिति ।
 तन्मथत्वेन वाञ्छद्भिर्द्विमात्यन्तिकीं गृभ्णां ॥
 नमस्येऽहं पितृन् मर्त्यैरर्च्यन्ते भुवि ये मदा ।
 आह्वेषु अह्वयाभौट्लोकप्राप्तिप्रदायिनः^(५) ॥
 नमस्येऽहं पितृन् विप्रैरर्च्यन्ते भुवि ये मदा ।

(१) भक्तिनसात्मको रुचिरिति क० ।

(२) आह्वे इति ग० ।

(३) ये च आह्वे इति ग० ।

(४) सङ्कल्पैरुपहारैरिति ख० ।

(५) अह्वयाभौट्लोकप्राप्तिप्रदायिनः इति ख० ।

वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् भक्त्याभ्यर्च्यन्ते भुवि ये^(१) सदा ।
 धन्यैः आद्धैर्यताशरैस्तपोनिर्द्रुतकिष्किषैः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् विप्रैर्नैष्ठिकव्रतचारिभिः ।
 ये मयतात्मभिर्नित्यां सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् आद्धे राजन्यास्तर्प्यन्ति यान् ।
 कक्षैरशेषैर्विधिवत् लोकद्वयफलप्रदान् ॥
 नमस्येऽहं पितृन् वैश्वैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।
 स्वकर्मनिरतैर्नित्यै^(२) पुष्य-धूपान्न-वारिभिः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् आद्धे ये शुद्धैरपि भक्तिः ।
 सन्तर्प्यन्ते जगत्पत्र नास्त्रा ख्याताः सुकालिनः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् आद्धे पाताले ये महासुरैः ।
 सन्तर्प्यन्ते सुधाहारैः^(३) त्यक्तदम्भमदैः सदा ॥
 नमस्येऽहं पितृन् आद्धैरर्च्यन्ते ये रसातले ।
 भोगैरशेषैर्विधिनागैः^(४) कामानभीष्टुभिः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् आद्धे सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।
 तत्रैव विविधैर्मन्त्रैर्भोगसम्यक्समन्वितैः ॥

पितृन्ममस्ये निवर्तान्ता साक्षात्

ये देवलोकेषु महौतले वा ।

(१) नमस्येऽहं पितृन् ये वै तर्प्यन्तेऽरण्यावासिभिरिति ग० ।

(२) स्वकर्माभिरतैर्नित्यमिति ख० ।

(३) सुधाहारा इति ख० ।

(४) विधिवन्नागैरिति ग० ।

तथान्तरीक्षे च सुरादिपूज्या-
 स्ते सम्प्रतौच्छन्तु मयोपनीतं ॥
 पितृन्नमस्ये परमाणुभृताः^(१)
 ये वै विमानेषु वसन्त्यमूर्त्ताः ।
 यजन्ति यानस्तमलैर्मनोभि-
 र्यागीश्वराः क्लेशविमुक्तिहेतोः ॥
 पितृन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः
 स्वधानुजः काम्यफलाभिमन्त्रौ ।
 प्रदानशक्ताः सकलेष्पितानां
 विमुक्तिदा येऽगभिरमंहृतेषु ॥
 त्वयन्तु येऽस्मिन् पितरः समस्ताः
 दृच्छावर्ता ये प्रदिशन्ति कामान् ।
 सुरत्व-मिन्द्रत्व-मतोधिकत्वं
 वस्वात्मजान् क्ष्यामवसां गृहाणि ॥
 सृष्ट्यस्य ये रश्मिषु चन्द्रविम्बे
 शुक्ले विमाने च मदा वसन्ति ।
 त्वयन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽस्त्रतोयै-
 र्गन्धादिना तुष्टिमतो व्रजन्तु ॥
 देषां ऋतेऽग्नौ हविषा च तन्नि-
 र्ये भुञ्जते विप्रशरीरमन्थाः ।
 ये पिण्डदानेन मुदं प्रयान्ति

(१) परमात्मता इति ख० ।

तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयैः ॥
 ये खड्गिमांसेन सुरैरभीष्टैः
 कृष्णैस्त्रिलीर्दिव्यमनोहरैश्च^(१) ।
 कालेन प्राकेन महर्षिर्वर्यैः
 सम्प्रौणितास्ते मुदमत्र यान्तु ॥
 कव्यान्यशेषाणि च यान्यभीष्टा-
 न्यतीव तेषाममरार्चितानां ।
 तेषान्तु सान्निध्यमिहास्तु पुष्य-
 गन्धाम्बुभोज्येषु मयाहृतेषु ॥
 दिने दिने ये प्रतिगृह्यतेऽर्चां
 मासान्तपूज्या भुवि येऽष्टकासु ।
 ये वत्सरान्तेऽभ्युदयेषु पूज्याः
 प्रयान्तु ते मे पितरोऽद्य तृप्तिं ॥
 पूज्या द्विजानां कुमुदेन्दुभासो-
 ये क्षत्रियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।
 तथा त्रिशां ये कनकावभासाः
 नीलीनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥
 तेऽस्मिन् समस्ता मम पुष्य-गन्ध-
 धूपान्न-तोयादिनिवेदनेन ।
 तथाग्निहोमेन च यान्तु तृप्तिं
 सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥

(१) दैत्य-मञ्जारगैश्चेति ग० ।

ये देवपूर्वाण्यपि दृष्टिहेतो-
 रअग्नि कव्यानि शुभाङ्गतानि ।
 दृष्टान्तु ये भूमिसृजो भवन्ति
 दृष्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
 रक्षांसि भूतान्यसुरांस्तथोयान्
 निःसारयन्तस्त्वशिवं प्रजानां ।
 आशाः सुराणाममरैश्च पूज्या-
 स्तृप्यन्तु तेऽच प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
 अग्निस्वाप्ता वर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा ।
 व्रजन्तु दृष्टिं आङ्गेऽस्मिन् पितरस्तर्पिता मया ॥
 अग्निस्वाप्ताः पितृगणाः प्राचीं रत्नं मे दिशं ।
 तथा वर्हिषदः पाक्तु याम्यां ये पितरस्तथा ॥
 प्रतौचौमाज्यपास्तददौचौमपि सोमपाः ।
 रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवामुरदाघतः ॥
 सर्वतस्याधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ।
 विश्वो विश्वभुगाराध्या धन्यो धर्मः मनातनः ।
 भूतिदो भूतिदा भूतपितृणां यं गणा नव ॥
 कन्याणः कन्यपः कर्त्ता कन्यः कन्यतराश्रयः
 कन्यताहेतुरनघः षड्विध्यंते गणाः स्मृताः ॥
 वरो वरेण्यो वरदस्तृष्टिदः पुष्टिदस्तथा ।
 विश्वधाता तथा दाता मम सैते तथा गणाः ॥
 महान् महात्मा महतो मतिमांश्च महाबलः ।

गणाः पञ्च तथैवैते पितृणां पापनाशनाः ॥
 सुखदो धनदस्यान्यो धर्मदोन्यश्च भूतिदः ।
 पितृणां कथ्यते चैतत् तथा गणचतुष्टयं ॥
 एकत्रिंशत्पितृगणाः रीर्याप्रमखिलं जगत् ।
 ते मेऽत्र दत्ताः पुष्यन्तु यच्छन्तु च मदा हितं ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

एवन्तु स्तुवतस्तस्य तेजसां राशिरुच्छिखः^(१) ।
 प्रादुर्बभूव महिमा गगनव्याप्रिकारकः ॥
 तदृष्ट्वा सुमहत्तेजः समच्छाद्य स्थितं जगत् ।
 जानुभ्यामवनीं गत्वा रुचिस्तोत्रमिदं जगौ ॥

रुचिरुवाच :

मूर्त्तितानाममूर्त्तानां पितृणाममितौजसां ।
 नमस्यामि मदा तेषां ध्यायिनां दिव्यचक्षुषां^(२) ॥
 इन्द्रादीनां जनेतारो दत्त-मारीचयोक्तया ।
 सप्रर्षीणां तथान्येषां तान्नमस्यामि कामदान् ॥
 मन्वादीनाञ्जनेदं^(३) सूर्याचन्द्रममोस्तथा ।
 तान्नमस्याम्यहं सर्वान् पितरस्याणवेषु च ॥
 नं यद्गणाञ्च वाय्वग्नि-नभसां तथा ।
 द्यावा-पृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥

(१) राशिरुच्छिख इति क०, राशिरुच्छित इति ख० ।

(२) ध्यायिना योऽगच्छक्षुषामिति क० ।

(३) मन्वादीनां मुनीन्द्राणांमिति ग० ।

देवर्षीणां जनेतृषु सर्वदेवनमस्कृतान् ।
 अभयस्य मदा दातृन् नमस्येह कृताञ्जलि ॥
 प्रजापते कश्यपाय मामाय वरुणाय च ।
 यागशरभ्यश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
 नमो गणेश्यः सप्तभ्यस्तथा लोकैषु सप्तसु ।
 स्वयम्भवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगश्चतुषु ॥
 यदाधारः पितृगणा यागमूर्तिधरा हि ते ।
 नमस्यामि ततः सोमं पितरं जगतामहं ॥
 अग्निरूपांस्तथैवान्यान्नमस्यामि पितृनहं ।
 अग्नीषोमसयं विश्वं यत एतदशेषतः ॥
 ये तु तेजोमयाश्रिते सोमःसुर्याग्निमूर्च्छयः ।
 जगतस्वरूपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्वरूपिण ॥
 तेभ्योऽखिलेभ्यो यागिभ्यः पितृभ्यो यतमानसः ।
 नमो नमो नमस्तो मे प्रभोदन्तु स्वधाभुजः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

एवं स्ततास्तप्तमानं तेजसो मुनिमत्तम ।
 निश्चक्रमुक्तं पितरो भाषयन्तो दिशो दश ॥
 निवेदितश्च यत्तेन गन्धमान्यादुत्तमं ।
 तद्भूषितानथ स तान् ददृशे पुरतः स्थितान् ॥
 प्रणिपत्या पुनर्भक्त्या पुनरेव कृताञ्जलिः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमित्याह प्रथगादृतः ॥
 ततः प्रसन्नाः पितरस्तसूक्तमुनिमत्तमं ।

वरं वृणीष्वेति स तामुवाचानतकन्धरः ॥

रुचिस्त्वाच ।

साम्प्रतं सर्गकर्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।

सोऽहं पत्नीमभीष्मामि धन्यां दिव्यां प्रजावतीं ॥

पितर ऊचुः ।

अद्यैव सद्यः पत्नी ते भविष्यति मनेरमा ।

तस्याश्च पुत्रो भविता रुचिरो मुनिसन्तमः ॥

मन्वन्तराधिपो धीर्मास्त्वन्मन्त्रैवोपलक्षितः ।

रुचे रौच्य इति ख्यातिं प्रयास्यति जगत्त्रये ॥

तस्यापि बहवः पुत्रा भविष्यन्ति महात्मनः ।

महाबला महावीर्याः पृथिवीपरिपालकाः ॥

त्वञ्च प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः सृष्ट्वा चतुर्विधाः ।

स्त्रीणाधिकारो धर्मज्ञः ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥

स्तोत्रेनानेन हि रुचे योऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः ।

तस्य तुष्टा वयं भोगान् दास्यामो ज्ञानमुत्तमं ॥

शरीरारोग्यमैश्वर्यपुत्र-पौत्रादिकं तथा ।

वाञ्छन्ति सततं सत्याः स्तोत्रेणानेन यत्नतः ॥

आहुं च य इमं भक्त्या अस्मत्प्रीतिकरं स्तवं ।

पठिष्यति द्विजायाणां भुञ्जतां पुरतः स्थितः ॥

स्तोत्रश्रवणसम्प्रीत्या सन्निधाने परे कृते ।

अस्माकमक्षयं आहुं तद्भविष्यत्यसंशयं ॥

दृष्टव्यश्चोच्यं आहुं दृष्टव्युपहतं भवेत् ।

अन्यायोपात्तवित्तेन यदि वा कृतमन्यथा ॥
 अत्राद्धर्द्धैरुपहृतेरुपहारैस्तथा कृतं ।
 अकालेऽप्यथवाऽदेशे विधिद्वौनमथापि वा ॥
 अश्रद्धधानैः पुरुषैर्दक्षमाश्रित्य वा कृतम
 अस्माकं तत्रय आद्धं तथाप्येतद्दौरुणान् ॥
 यच्चैतत् पद्यते आद्धे स्तोत्रमस्मात्सुखावहं ।
 अस्माकं जायते तस्मिन्त्र द्वादशवार्षिकौ ॥
 हेमन्ते द्वादशाब्दानि तस्मिन्नेतत् प्रयच्छति ।
 शिशिरे द्विगुणाब्दानि तस्मैः स्तोत्रमिदं श्रुतं ॥
 वसन्ते षोडशममास्तृप्रयं आडुकर्मणि ।
 यौष्मे च षोडशैवेतत् पठितं तस्मिन्कारकं ॥
 विकलेऽपि कृते आद्धे स्तोत्रेणानेन शोधितं ।
 वर्षामु तस्मिन्माकमस्यया जायते रुचे ॥
 शरत्कालेऽपि पठितं आडुकाले प्रयच्छति ।
 अस्माकमेतत् पुरुषैस्तस्मिन् पञ्चदशाब्दिकीं ॥
 यस्मिन् गृहेऽपि लिखितमेतन्निष्ठति नित्यदा ।
 मस्त्रिधानं कृते आद्धे तत्रास्माकं भविष्यति ॥
 तस्मादेतत्त्वया आद्धे विप्राणां भुञ्जतां पुरः ।
 आत्रणीयं महाभाग अस्माकं प्रीतिहेतुकं^(१) ॥

अथान्यान्यपि जप्यानि ।

भविष्योत्तर-वाराह-विष्णुपुराणेषु ।

(१) पुष्टिहेतुकमिति ग० ।

झोकानिमांश्च पौराणां श्रावयेद्ब्राह्मणान् बुधः ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 मम हस्त्रिं प्रयान्त्वद्य विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 मम हस्त्रिं प्रयान्त्वग्निहोमाप्यायितमूर्त्तयः ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 हस्त्रिमायान् पण्डेन मया दत्तेन भृतले ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 हस्त्रिमायान् मे भक्त्या यन्मयेतद्दाहृतं ॥
 मातामहस्तत्पिता च पिता तस्यापि त्वप्यतु ।
 द्विजानां तर्पणाद्धोमात् पण्डदानाच्च मे मदा ॥
 मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य
 तथा पिता तस्य पिता तु योऽन्यः ।
 विश्वे च देवाः परमां प्रयान्
 हस्त्रिं प्रणयन्तु च यातुधानाः ॥
 यज्ञेश्वरो ह्यसमस्तकव्य-
 भोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
 तस्त्रिधानादपयान् मद्यो
 रक्षांस्यशेषाण्यसुरासु सर्वे ॥
 अत्र ब्रह्मवैवर्त्त-वाराहपुराणोक्तानि गद्याप्रशंसावचनान्यपि शिष्टा पठन्ति
 गद्यायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ।
 गद्याशौर्षे वटे चैव पिद्वणां दत्तमक्षयं ॥

गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः ।
 तं दृष्ट्वा पुण्डरीकालं मुच्यते च षण्णवयात् ॥
 शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिश्रे ।
 उद्धरेत् मन्त्रगोत्राणि कुलमैकोत्तरं शतं ॥
 भूमिद्वाम् दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षगामिनः ।
 स्वर्ग-पाताल-मर्त्येषु नास्ति तीर्थं गयाममं ।
 पितरो यान्ति देवलं दत्तं पिण्डं गयाशिश्र इति ॥

कान्तिकापुराणं ।

स्वाध्यायमौर्गतं पुण्यमाद्यं
 स्वधर्मशास्त्रं पितृममृतस्य ।
 कथां त्रिचिन्त्यादिचरित्रविप्र
 तुष्टीं च तेषामितिहासमेव ॥

कूर्मपुराणं ।

स्वाध्यायं श्रावयेदेषां धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
 इतिहासपुराणानि आहुतकन्यास्तु शोभनान् ॥

भारतीयपुराणं ।

आख्यानानि पितृणाञ्च आहुतकथ्यप्रथमे ।
 गायत्र्य पितृभिर्गाता भुञ्जानान् श्रावयेद्ब्रजान् ॥

पितृणामाख्यानानि आहुतकथ्यप्रथमे, तत्र मन्त्राध्यायानां आहुत-
 प्रशंसाप्रकरणे दृश्येत् । पौण्डरीकमाख्यानममावास्याप्रकरणे त्रिम्बोक-
 नीयं । अश्वमेधाख्यानमहुतकथ्यप्रथमे प्रतिपादितं विज्ञेयं । अन्यान्यपि
 ब्रह्मपुराणोक्तमाख्यानमहुतकथ्यप्रथमे आख्यानप्रभृतीन्वतिप्रसङ्ग-

भयादिहालिखितानि पित्र्याख्यानानि तत्तत्पुराणेषु त्रिलोक्य आ-
वणौयानि । समयमप्रव्याधाख्यानपठनाममर्थस्तु तत्सङ्ग्रहरूपं माक्स्य-
पद्मपुराणोक्तमिदं श्लोकद्वयं पठेत् ।

सप्रव्याधा दशाण्ये मृगाः कालञ्जरे गिरौ ।

चक्रवाकाः मरोद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥

तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपात्रगाः ।

प्रस्थिता दौर्धमध्वानं यूयन्तेभ्योऽवसौदतेति ॥

पितृगाथान्तु नानास्मृतिपुराणैभ्यः समाहृत्य प्रदर्शन्ते ।

तच्च यमस्मृतौ ।

गाथाश्च पितृभिर्गीताः कीर्त्तयन्ति पुरात्रिदः ।

अपि नः स कुले भूयाद् यो नो दद्यात्त्रयोदशां ॥

पायसं मधुमयुक्तं प्राक्काये कुञ्जरस्य च ।

अजंन सर्वलोहेन वर्षामु च मघासु च ॥

आह विष्णुः । अथ पितृगीते गाथं भवतः ।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चित् नृपोत्तम ।

प्रावृत्कालेऽमिते पक्षे त्रयोदशां समाहितः ॥

मधुतकटेन यः श्राद्धं पायसेन ममाचरेत् ।

कार्तिकं सकलं वापि प्राक्काये कुञ्जरस्य वा ॥

पैठौतसिः ।

कार्गन सर्वलोहेन वर्षामु च मघासु च ।

पुत्रा वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् इति ॥

दृश्यतिः ।

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान् नरकापातभीरवः ।
 गयां यास्यति यः कश्चित् मोऽस्मान् मन्तारयिष्यति ॥
 करिष्यति वषोःसर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च ।
 पातयिष्यति गार्हस्थ्यं श्राद्धं दास्यति वान्वहं ॥

याज्ञवल्क्यः ।

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्यात् यो नो दद्यात्तन्नाञ्जलिं ।
 नदीषु बह्वतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥
 अपि जायेत मोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 गयाशीर्षवटे श्राद्धं यो न कुर्यात् समाहितः ॥

यम-याज्ञवल्क्य-विष्णुधर्मोत्तर-ब्रह्मवैवर्त-भविष्योत्तर-कूर्मपुराणेषु ।

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यत्रैको गयां व्रजेत् ।
 यजेत वायुमेधेन नील वा वृषमुतसृजेत् ॥

मत्स्यपुराण-विष्णुधर्मोत्तरयोः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि पितृभिर्याः प्रकीर्तिता ।
 गाथाः पार्ष्णिवाद्गार्हस्त्यकामयद्भिः स्वके पुरे ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यः श्राद्धं नित्यञ्जाचरेत् ।
 पयोमूल-फलैः पुष्योत्तलतोयेन वा पुनः ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यो नो दद्यात्तन्नाञ्जलिं ।
 नदीषु बह्वतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं हेममिश्रं जलाञ्जलिम् ।
 तिल-मात्तिकमंयुक्तं यो नो दद्यात् समाहितः ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यो नो दद्यात्तयोदशां ।

पायसं मधुमर्षिभ्यां वर्षाम् च मघासु च ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं खड्गमांसेन यः सहत् ।
 आर्द्धं कुर्यात् प्रयत्नेन कालशाकेन वा पुनः ॥
 कालशाकं महाशाकं मधु मुलान्नमेव च ।
 विषाणवर्ज्या ये खड्गा आसुर्यादाशयामहे ॥
 गयायां दर्शने राहोः खड्गमांसेन योगिनम् ।
 भोजयेद्वै कृतेऽस्माकं क्रायायां कुञ्जरस्य तु ।
 आकल्पकालिकौ तृप्तिस्नानास्माकं भविष्यति ॥
 दाता सर्वेषु लोकेषु कामचारी भविष्यति ।
 आभूतसंपन्नं कालं नात्र कार्या विचारणा ॥
 यदेतत् पञ्चकं तस्मादेकेनापि वयं मदा ।
 तृप्तिं यास्यामहेऽनन्तां किं पुनः सर्वमम्यदा ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं वृषभं यः समुत्सृजेत् ।
 प्रसूयमानां वै धेनुं दद्याद्ब्राह्मणपुङ्गवे ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं कश्चित् पुरुषमत्तमः ।
 सर्वोपकरणैर्युक्तं गृहं यः सम्प्रदास्यति ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं दद्यात् कृष्णाजिनश्च यत् ।
 सुवर्णशृङ्गं सखरं विधिना च नरोत्तम ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं कश्चित् पुरुषमत्तमः ।
 सर्ववर्णं हयं दद्याच्छुक्लनौलं विशेषतः ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यः कुर्याच्छुद्ध्याम्बित ।
 सुवर्णदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ॥

अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं कश्चित् पुरुषमत्तमः ।
 कूपारामतङ्गागानां व्राषीनां यश्च कारकः ॥
 अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं सर्वभावेन यो हरिः ।
 प्रधायाश्चरुणं विष्णुं देवेशं मधुसूदनं ॥

वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

अथ गाथाः पितृगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
 तास्त्वहं मम्यवत्स्यामि यथावच्च निर्बाधत ॥
 अपि नः स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशैः ।
 पायमं मधुमर्षिभ्यां क्वायायां कुञ्जरस्य च ।
 अजेन मर्त्यलोकेन वर्षामु च मयामु च ॥
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 गौरीं वायुदहेद्द्वार्यां नौलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

प्रभामखण्डे ।

अब्रुवन् पितरस्वैतां गाथां पौराणिकीं प्रिये ।
 गयां गन्तुं न शक्नोति यदि पुत्रः कथञ्चन ॥
 तदा यत्रेन गरुध्वं गोप्यदं तीर्थमुत्तमं ।
 कन्दे मूलेः फलेर्वापि पिष्ट्याकेद्गुदकेन वा ।
 अपि नः स कुले भूयाद्योऽत्र आहुं प्रदास्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

पितृगाथाः मदैवात्र गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ।
 या गीताः पितृभिः पूर्वै रहस्यामन्महीपते ॥
 कदा नः मन्ततावय्यः कस्यचिद्भविता मृतः ।

यो योगिभुक्तशेषासैर्भुवि पिण्डं प्रदास्यति ॥
 गयायामथवा पिण्डं खड्गमांसं महाहविः ।
 कालशाकं तिलाद्यं वा कृसरं समदप्रथे ॥
 वैश्वदेव्यस्य सौम्यस्य खड्गमांसं परं हविः ।
 विषाणवर्जं ये खड्गा आसूय्यादाशयामहे ॥
 तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च यथाविधि ।
 मधुसर्पिःसमायुक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

महाकालखण्ड-वराहपुराणयोः ।

पितृगीतास्तथैवात्र श्लोकांस्तान् शृणु सत्तम ।
 श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यश्चैव धृतात्मना ॥
 अपि धन्यः कुले जायादस्माकं भक्तिमात्ररः ।
 अकुर्वन् वित्तशाक्यं यः पिण्डान्नो निर्व्वपिष्यति ॥
 रत्न-वस्त्र-महायान-सर्व्वभोगादिकं वसु ।
 विभवे सति विप्रेभ्यस्त्वस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥
 अन्नेन वा यथाशक्त्या कालेऽस्मिन् भक्तिनघधीः ।
 भोजयिष्यति विप्राय्यान् तन्मात्रविभवो नरः ॥
 असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यशाकं स्वशक्तिः(१) ।
 प्रदास्यति द्विजाय्येभ्यः स्वल्पान्यां वापि दक्षिणां ॥
 तत्राप्यसामर्थ्ययुतः करायाद्यस्थितांस्तिलान् ।
 प्रणम्य द्विजमुख्याय कस्मैचिद्द्विज दास्यति ॥
 तिलैः सप्राष्टभिर्वापि समवेतं जलाञ्जलिं ।

(१) स्वभक्तित इति ग० ।

भक्तिनमः समुद्दिश्य यद्यस्माकं प्रदास्यति ॥
 यतः कुतश्चित् संप्राप्य गोभ्यो वापि गवाङ्गिकं ।
 अभावे प्रीणयन्नस्मान् भक्तियुक्तः प्रदास्यति ॥
 सर्वाभावे वमं गत्वा कन्दमूलप्रदर्शकः ।
 सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥
 न मेऽस्ति वित्तं न धनं न वान्यत्
 आद्धोपयोग्यं स्वपितृभ्रतोऽस्मि ।
 त्वय्यन्तु भक्त्या पितरो मया नृतौ
 कृतौ भुजौ वर्त्मनि माहृतस्य ॥
 मयवं पायसं वापि श्यामाकं मञ्जवारकं ।
 सकृन् चोद्गतिलैर्युक्तान् कृत्वा पिण्डान् प्रदास्यति ॥
 तेन पिण्डप्रदानेन वासेऽस्माकं त्रिपिष्टपे ।
 तर्पणञ्चैव योऽस्माकमिह कुर्यात् समाहितः ।
 तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि सोऽपि त्वं परं नयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

गायन्ति पितरो गायान् सृण्वन्ति च मनीषिणः ;
 एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ॥
 तेषाम्नु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 गयां प्राप्यान्वृणुष्व यदि आङ्गं समाचरेत् ॥
 सन्तारिता वयन्तेन स याति परमाङ्गतिं ।
 वराहपर्वते चैव गयायां वै विज्ञेयतः ॥
 बाराहस्या विज्ञेयेष्वयं देवः स्वयं हरः ।

मन्दिपराणे ।

अपि तेषां श्रुणु मतं पिहृणां निश्चितं तदा ।
रहस्यं तैरिदं प्रोक्तं मुनीनां भावितात्मनां ॥

शाकानि मूलानि फलानि वापि

ये श्राद्धमुद्दिश्य तु निर्वपन्ति ।

मिक्तानि तोयेन सुतीर्थजेन

ते पुत्रिणां पुत्रफलं सुपुण्यं ॥

न यज्ञयाजी न च सर्ववेदी'

प्रियः पिहृणां न गयां प्रयातः ।

प्रियः स पुत्रोऽभिमतः पिहृणां

यः सादरोऽभः सहदेव दद्यात् ॥

असं हि दानाध्ययनैस्तपोभि-

स्तथापरैः संयमयन्त्रणैश्च ।

सुतीर्थमेकं परमं पवित्रं

पापापहं प्राप्य निरस्तदोषं ॥

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं

दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

श्राद्धं कृतं येन समासहस्रं

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

इति जप्यानि ।

अथ विभक्तयः ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि यथावन्प्रतिपादयेत् ।

इति वचनान् गोत्रप्रतिपत्तिहेतोः शब्दस्योच्चारणं कर्तव्यं, तदा-
विभक्ति कर्तुमशक्यमिति विकल्पमानासु यस्यां विभक्तौ प्राप्तायां
शास्त्रेण नियमः क्रियते तत्र विभक्तिविशेषैरेव आहुं देयमित्याह
मारायणः ।

विभक्तिभिस्तु संयुक्तं दीयते पितृदेवतं ।

दत्तमक्षय्यतां याति विपरीतमनर्थकं ॥

‘पितृदेवतं’ पितृर्था देवतार्थं च द्रव्यं विभक्तिभिः संयुक्तं इति । वि-
भक्तिभिर्यामादिधर्मशास्त्रप्रणेतृनियमिताभिस्तुर्थादिभिः सम्बद्धम् ।
तत्रोद्दिश्यमानदेवताभिधायिपदस्य विभक्तिमन्वन्धेन परस्परया त्यज्य-
मानस्य द्रव्यस्य सम्बन्धाभिप्रायेण । न तु मात्ताद्रव्यवाचकस्य पदस्य
विभक्तिमन्वन्धो विधेयदर्शयिष्यमाणैर्वचनैरुद्दिश्यमानाभिधायिपदस्य
स्तुर्थादिविभक्तिनियमविधानावगमात् । क्रियाविशेषणपक्षे तु न
किञ्चिदनुपपन्नं । ततस्तुर्थादिविभक्त्यन्तेः पदेर्देवान् पितृगुद्दिश्य
गन्धादिद्रव्यं देयमित्यर्थः । ‘विपरीतं’ यथाविहितविभक्तिरहितं ।
‘अनर्थकं’ निष्फलं ।

मागरखगण्डोपि ।

विभक्तिरहितं आहुं क्रियते यद्विपर्ययात् ।

अकृतं तद्विजानीयात् पितृणां नेापतिष्ठते ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणेन विजानता ।

विभक्तिभिर्यथोक्ताभिः आहुं कुर्याच्चिभिः मदा ॥

‘विपर्ययात्’ भ्रान्तेः । ‘यथोक्ताभिः’ यथाशास्त्रविहिताभिः । ‘चिभि-
रिति क्लान्दमं विभक्तीनां विशेषणम् । अतस्तिष्ठतिर्विभक्तिभिः सर्वदा

आहुं कर्त्तव्यं । एतच्च तिसृणां विभक्तीनां सर्व्वदा आहुमात्रसम्बन्धा-
भिप्रायेण न तु तिसृणामेव आहुमात्रसम्बन्ध इति मन्त्र्यं विभक्ति-
चतुष्टयस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कथं तर्हि चतसृणां न आहुमात्र-
सम्बन्धः एकोद्दिष्टे आवाहनाभावेन द्वितीयाया मन्त्रभावात् । का
पुनस्ता विभक्तयः इत्यपेक्षायामुक्तं तत्रैव । प्रथमा च चतुर्थी च षष्ठी
स्याच्छ्राद्धमिद्भूये । 'प्रथमा चेति चशब्देन तद्विशेषः सम्बुद्धिरुपादीयते ।
उत्तरेण चकारेण द्वितीया, तेन प्रथमा-सम्बुद्धि-द्वितीया-चतुर्थी-
षष्ठीनां यथोचित्यं प्रयोगेण आहुं साधयेत् ।

उक्तविभक्तीनां विनियोगमाह व्यासः ।

चतुर्थी चामने नित्यं मङ्गल्ये च विधीयते ।

प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता सम्बुद्धिमपरे जगुः ॥

'चतुर्थी चामने नित्यं' इति भूयोदर्शनाभिप्रायेण न तु तन्नित्यार्थं
तस्यापाचिकस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । अथवा नित्यमित्युपरितनेन
सम्बन्धते अन्नमङ्गल्ये तस्यानियतत्वात् । 'तर्पणं' पित्राद्युद्देशेन जल-
दानं । तत्रामुकगोत्राः अस्मत्पितरः तप्यन्त्विति प्रथमया अमुकगोत्रा
अस्मत्पितरः तप्यध्वमिति सम्बुद्ध्या वा प्रयोगः कर्त्तव्यः । सम्बुद्धिमि-
त्यादेर्वाक्यान्तरत्वम् । 'अपरे' अपरस्मिन् अर्घ्यदानादौ, कर्त्तव्यं । म-
म्बुद्धिप्रयोज्यं शास्त्रविदः प्राहुः ।

आह धर्मः ।

पृच्छाक्षय्यामने षष्ठी चतुर्थी चामने मता ।

अर्घ्यावनेजनं पिण्डं तथा प्रत्यवनेजनं ।

सम्बुद्धीतानि कुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदः ॥

‘पृच्छा’ अनुज्ञा ब्राह्मणार्थं आङ्गारभ्ये प्रश्नवाक्यं, ‘अक्षय्यं’ अक्षय्या
दकदानं ।

भृगुः ।

पृच्छामने तु वै षष्ठी तथैवाक्षय्यदानके ।
आवाहने द्वितीया स्यादेष शास्त्रविनिश्चयः ॥
अर्थावनेजने पिण्डे तथा प्रत्यवनेजने ।
सम्बुद्धितां प्रयुञ्जीत शेषे षष्ठी विधीयते ॥
गन्धं मान्यञ्च धूपञ्च दीपमन्त्रं मदक्षिणं ।
अपृथक्त्वेन दातव्यं चतुर्थ्या विधिमिच्छता ॥

‘अपृथक्त्वेन’ अविशेषण अवैषम्येणति यावत् ।

प्रचरताः ।

अप्रदक्षिणमेतेषामेकैकन्तु पितृक्रमात् ।
सम्बोध्य गोचनामभ्यामेष तेऽर्थ्यं इतीरयेत् ॥

एतेषां पितृ-पितामह-प्रपितामहानां मध्ये पितृक्रमादेकैकं गोत्र
नामभ्यां सम्बन्धप्रतिपादकेन च पित्र्यादिशब्देन सम्बोध्यैष तेऽर्थ्यं इति
कीर्त्तयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्च चतुर्थ्यन्तं निवेदयेत् ।

अत्रापि नाम-गोत्र-पित्रादिशब्दान् सम्बुद्धान्तानेव सङ्कीर्त्त्यैव इति
युग्मदिव चतुर्थ्यन्ता विधेया इत्यर्थः ।

नागरखण्डे ।

अक्षय्यं मतिलं देयं षष्ठ्या चैव ततः परं ।

पवित्राणि समादाय स्वधेति च प्रकीर्त्तयेत् ॥

संप्रदाकारोप्युत्थदाने षष्ठीमाह ।

अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने स्मृता ।

अन्नदाने चतुर्थी स्याच्छेषाः सन्नुद्धयः स्मृताः ॥

भविष्योत्तरेऽपि ।

चतुर्थी सर्वकार्येषु प्रथमा तर्पणे स्मृता ।

षष्ठी विभक्तिरक्ष्ये पितृकार्ये यथाविधि ॥

अत्र विकल्पे यथास्वशाखं व्यवस्था ।

आवाहने तु द्वितीयानियमो विभक्त्यन्तरनिषेधोक्तो नागर-
खण्डे ।

आवाहनन्तु कर्त्तव्यं विभक्त्याय द्वितीयया ।

ये नागच्छन्ति ते सर्वे ममाह्वताः पृथक् पृथक् ॥

अन्यथा तु विभक्त्या च पितृन्नावाहयेत् क्वचित् ।

नागच्छन्ति महाभागा यद्यपि स्युर्वुभुक्षिताः ॥

अथेत्यासनदानानन्तरं पितृणामावाहनं करिष्ये आगच्छन्तु पितरः
पितर आगच्छेति विभक्त्यन्तरसम्भवादन्यनिषेधोऽयमुच्यते । अन्यैस्त
सविभक्तिकपदप्रयोगदर्शनेनैव विभक्तौनां विनियोग उक्तः ।

तत्र तावद्गोत्रसंबन्धनामानि यथावत् प्रतिपादयदित्युक्तक्रमेणैव
प्रयोग उक्तो वङ्गचपरिशिष्टे ।

गोत्रं स्वगान्तं सर्वत्र गोत्रस्यात्तथ्यकर्मणि ।

गोत्रस्य तर्पणे कुर्यादेवं दाता न मुह्यति ॥

‘गोत्रं’ गोत्रशब्दः, ‘स्वगान्तं’ अजन्तं । सर्वत्र स्वापवादव्यतिरेकेण,

अजन्तता च गोत्रशब्दस्य । सप्तम्यर्थासम्भवात् प्रयोगायोग्यतयैव सप्त-
मीयुदासोभविष्यति । अथवा स्वगान्तमिति यत्किञ्चित्स्वगान्तता-
प्राप्ता प्रथमं वा नियम्येति न्यायादूर्ध्वसमाह्वये प्रथमनिर्दिष्टस्या-
कारस्यैवान्त्यावयवता तथा चाकारान्तः गोत्रशब्द उच्चारणीय इति
गम्यते । अथवा स्वगान्तमित्युदात्तस्वगान्तं वर्णधर्मरूपेषु स्वरेषु
प्रथमत्वात् प्रधानत्वाच्च निर्विशेषणेनापि स्वरशब्देन निर्दिश्यते,
तस्यैव विज्ञातुं शक्यत्वात् । ततश्चोदात्तताविशिष्ट एव वर्णो यस्यान्तो
ः वर्णान्तरं । तदत्र स्वगान्तता च गोत्रशब्दस्य सम्बुद्धावेव
घटत इति । अत्रैकवचनपुंलिङ्गपित्रादिशब्दाः प्रदर्शनार्थाः बहुवचन-
स्योऽलिङ्गमाहमातामहादिशब्दानामिति तत्र प्रयोजकत्वात् । एवञ्चात्र
प्रयोगो भवति अमुकगोत्र पितरमुकशर्मश्रेतत्तेऽर्थाभिति । एवं पिता-
महादिष्वपि । अत्रत्यं त्वमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणोऽर्थाभिसिद्धि
प्रयोगः । एवं पितामहादिष्वपि । तर्पणं तु अमुकगोत्रः पिता
अमुकशर्मा इत्यलिति प्रयोगः । एवं पितामहादिष्वपि । एवमासन-
दानादावपि स्वयमूर्ध्नां । विस्तरेण तु प्रतिविभक्तिप्रतिपदार्थत्वप्रयोग-
वाक्यान्वपराङ्मूढ्यप्रतिपादने दर्शयिष्यन्ते ।

वृहत्प्रचेनापि ।

गोत्रं स्वगान्तं सर्वत्र गोत्रस्यान्त्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणं प्राक्कः एवं कर्त्ता न मुह्यति ॥

सर्वत्रैव पितः प्राक्कः पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरर्च्यकाले तु पितृणां दत्तमर्च्यं ॥

नागरखण्डे तु विभक्त्यन्तपित्रादिपदपूर्वकप्रयोगपूर्वकं तद्विनियोग उक्तः ।

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणवर्मणि ।
 पित्र्ये सङ्कल्पकाले तु पितुरक्षयदापने ॥
 गोत्रं स्वगान्तं सर्वत्र गोत्रस्तर्पणकर्मणि ।
 शर्मणे मस्यदाने तु शर्मणोऽक्षयके विधौ ॥

‘सङ्कल्पकाले’ अन्नत्यागकाले । ‘मस्यदाने’ अन्नदाने । स्त्रीलिङ्गेऽपि
 विभक्त्यान्तपदप्रयोगदर्शनेन तद्विनियोगस्तत्रैव ।

मातुर्मात्रे तथा मातः आसने कल्पनेऽक्षये ।
 गोत्रे गोत्राञ्च गोत्रायाः प्रथमाद्या विभक्तयः ॥
 देवि देव्यै तथा देव्या एवं मातुश्च कीर्तयेत् ।

गोभिलोऽपि ।

गोत्रायाश्चाममे कुर्यात् गोत्रे चैवार्थ-पिण्डयोः ।
 गोत्रायाश्चाक्षयकाले गोत्रायै त्याग एव च ।
 गोत्रामावाहने कुर्यात् स्त्रीलिङ्गे तु न मंगयः ॥

अन्यान्यपि नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखेभ्योऽपि निवेदये-
 दित्येवम्प्रायाणि विभक्त्यादिवचनानि प्रयोगसमवायात्तत्रैव दर्शयिष्यन्ते ।

॥ इति विभक्तयः ॥

॥ अथ प्राचीनावीत-यज्ञोपवीतनिर्णयः ॥

तत्र तत्सामान्येन इह खलु चतुर्विधं कर्म भवति किञ्चित् पित्रेक-
 सम्बन्धित्वात् पित्र्यं स्वधानिनयनादि । किञ्चिद्द्वैकसम्बन्धित्वाद्द्वैवं यथा
 विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति वाचनं । किञ्चिदुभयसम्बन्धित्वाद्भयात्मकं
 यथा पाकप्रोक्षणदिस्तस्मात्त्राद्यनुवादेन शमीमयादिचोदितम् । ज्ञायते
 लिङ्गप्रधानार्थं पूर्वं सिद्धान्तपञ्चयोरित्यादौ दृश्यते चाङ्गप्रधानयोः

साधारणधर्मत्वं । किञ्चिद् देव-पितृसम्बन्धरहितत्वात्सौकिकमेव । यथा
स्वागतप्रश्नादि । तत्र यत्पित्र्यं यज्ञोभयात्मकं तत्प्राचीनावीतिना
कार्यमित्याह मनः ।

प्राचीनावीतिना सम्यगपमव्यमतन्द्रिणा ।

पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥

‘प्राचीनावीतिना’ दक्षिणस्कन्धापरि वामकक्षाया अग्रस्ताश्च विन्यस्त-
त्र द्वास्तत्रेण, ‘आनिधनात्’ आममाप्तः । दर्भपाणिनेति दर्भपाणित्वस्य पित्र्ये
अयोगव्यावृत्त्यर्थं न तु देवमानुषभ्यां निवृत्त्यर्थं आहुदेशं प्राक्ष्य दर्भ-
पाणिः सर्वं कुर्यादिति विष्णुना तस्य सर्वार्थत्वेनोपदेशात् । अत्र पित्र्य-
ग्रहणात् पितृसम्बन्धि यावत् किञ्चित्कर्म तत्रैव प्राचीनावीतित्वं विधी-
यते । अतो यत्पित्र्यकसम्बद्धं यच्च देवपितृसाधारणं तत्प्राचीनावी-
तिना कार्यं । साधारण्येपि हि पित्र्य एव धर्मा न्यायो न तु कदाचि-
द्देवधर्मः विप्रतिषिद्धप्रधानाप्रधानधर्मसमवाये प्रधानधर्मस्य ज्ञानीय-
स्त्वात् । यथाग्नौकरणस्य देवपित्र्योभयात्मकत्वपक्षे यज्ञोपवीत-प्राची-
नावीतयोर्विकल्पाभिधानं तत्कस्यचिदेव मत इति न विरुद्धम् । अतः
साधारण्येऽपि प्राचीनावीतमेव कार्यं देवेषु तु यज्ञोपवीतमेव कार्यं
अतएवाश्रमायनः ।

सव्येनैव च देवानां कर्त्तव्यं आहुमुत्तमं ।

अपमव्यं पितृणाञ्च कुर्याच्छ्रुतिनिदर्शनात् ॥

देवानां आहु पितृभूतं वैश्वदेविकं अन्यच्च आहुभेदप्रकरण-
प्रदर्शितमर्भोष्टदेवदेवत्यं तत्सव्येन प्रादक्षिण्येन यज्ञोपवीतिना च कार्यं ।
आहुश्च यच्च होमादिदेवदेवत्यकर्ममात्रोपलक्षणाद्यः । पितृणाञ्च

आङ्गमपसव्यमप्रदक्षिणं प्राचीनावीतिना च कर्तव्यं । आङ्गशब्दश्चात्र
पित्र्यकर्ममात्रोपलक्षणार्थः । 'श्रुतिनिदर्शनादिति प्राचीनावीतं पितृ-
णामुपवीतं देवानामित्युपवीतविधिवाक्यशेषे दर्शनादित्यर्थः ।

प्रभामखण्डेऽपि ।

यज्ञोपवीतिना कार्यं दैवं कर्म विजानता ।

प्राचीनावीतिना चैव पितृणामप्यशेषतः ॥

नागरखण्डे तु प्राचीनावीतस्य क्वचिदपवादोदर्शितः ।

एवं सर्वाः क्रियाः कार्य्या दैविक्यः सव्यपूर्विकाः ।

पैतृक्यस्यापसव्येन मुक्त्वाकं स्वस्तिवाचनमिति ॥

'स्वस्तिवाचनं' पितृब्राह्मणान् प्रति यः स्वस्तिवाचनप्रेषः, यानि तु
ब्राह्मणैकसम्बद्धानि प्रत्युत्थानस्वागतप्रश्नादीनि विशिष्टपुरुषसंस्कारतया
आङ्गामङ्गत्वात्कौकिकानि तेषु नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीतीत्यादिभि-
रुत्सर्गतः प्राप्तं यज्ञोपवीतमेवानुसन्धेयम् ।

इति सामान्येन प्राचीनावीतिनिर्णयः ।

अथ विशेषतः प्राचीनावीतादिनिर्णयः ।

तत्र यद्यपि पित्रपाकादिमाधनीभूतब्रीह्यादिद्रव्यसम्बन्धिनां क्रया-
दीनां कथञ्चित् पितृसंबन्धेन मनुवाक्यगतपित्र्यपदवाच्यत्वं वक्तुं शक्यं
तथाप्यत्र विहितमेव तद्भितश्रुत्यादि पितृसम्बन्धित्वेन विवक्षितं न पितृ-
सम्बन्धिमात्रं इति प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवच्छेदाकाङ्क्षायां शब्दसन्निधापि-
तान्तरङ्गपदार्थग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । न च क्रयादयोविहिताः, तेषाम-
नुष्ठानं तु विहितब्रीह्यादिमिद्धिकरत्वेनार्थादेव प्राप्तं क्रियते अतस्तेषां
न प्राचीनावीतधर्मकत्वं । अथ प्राचीनावीतिना कार्य्यमित्येतस्मिन्

मनुवचने विधिवच्छब्दस्य पित्र्यमित्यनेन सह सम्बन्धः क्रियते, अतश्च विधिवद्विधियुक्तं विहितं यत्पित्र्यं तत्प्राचीनावीतिना कार्यमित्येवं विधानार्थनिष्पत्तावविहितेषु क्रयादिषु न प्राचीनावीतप्राप्तिः । अविहितत्वादेव प्रयोगान्तःपातिनां क्रयकृषिप्रतिग्रहादीनां यदा कदाचिदनुष्ठानं न प्रधानप्रत्यामन्तिनियमः । अवघात-निष्पन्नफलौ-करण-पेषण-संयमनादीनामप्यविधानादेव प्राचीनावीतयोगः । ननु, पनादिम्यालोपाक इव आङ्गुलवघातादीनामतिदेशतः प्राप्तं कथं न विधानम् । उच्यते । धान्यस्य हि निरूपस्यावघातो विहितः । न चात्र धान्यावस्थस्य निर्वापोऽस्ति । साप्यतिदेशतोऽस्त्विति चेत् । न । “अग्नि-मान्निर्वपेत् पेत्रपाकं वा मरुकुमुष्टिभिः । पितृभ्यो निर्वापाप्नोति सर्व-दक्षिणतो न्यसेत्” इति पद्मपुराणवचने पाकग्रहणात् पाकमाधनप्रत्या-सन्नपण्डुतावस्थस्यैव द्रव्यस्य निर्वापावगमनात् । अतोऽतिदेशागता धान्यावस्थस्य निर्वापो बाध्यते, अतोऽवघातादिषु न प्राचीनं “अग्नि-मानिति ग्रहणादतिदेशेन सामान्येन प्रापितोऽपि निर्वापः साग्निक एव नियम्यते । अस्तु तर्हि वस्तुशौचादिकर्त्तव्यमिति विहिते देव-पित्र्यसाधारणे वस्तुशौचरूपेऽङ्गु प्राचीनावीतं । मैत्रं । शुद्धद्रव्यविधे-रर्थप्राप्ताया वस्तुशौचभावनायाः कालमात्रं विधीयते न भावनास्वरूपं, अतोऽत्र न प्राचीनावीतप्रसङ्गः । उपपन्नभाण्डादिपदार्थशौचेऽपि न प्राचीनावीतं । न हि द्रव्येषु शौचभावनाविधिरस्ति । तथा मुल-भण्डुचिद्रव्यान्तरस्याण्डुचौ द्रव्ये त्यागेऽप्याण्डुद्विमर्कवतः प्रत्यावायः स्यात् । अस्याः शुद्धेप्रकारविकल्पाच्च न प्राचीनावीतं । पानभाण्ड-नभाण्डशौचं कल्पेत्याद्या संमार्गद्रव्यसंस्कारार्थप्रकरणे भाण्डशुद्धिगा-

क्षायते तस्या अपि नियतयजमानकर्मकत्वानवगमान्न नित्यवत्तत्र
 प्राचीनावीतान्वयः । आद्भृत्पलेपनभावनापि गृचिन्विशिष्टाद्भृ-
 द्देशविधेरैवार्था प्राप्तानद्यत एव न विधीयते । अतएव येन केनापि
 समीकरणोपलेपनादिभिः संस्कृतेषु गृह्येषु स्त-शिव्य-पत्नीप्रमुखेन
 केनचिदस्मार्जितेषु गृचिषु प्रदेशेषु कुर्वन्तीवानियमेन शिष्टा आहुतानि ।
 अस्तु तर्हि निरामिषं मरुद्भृत्तदिवचनेन विहिते पृथ्वीदिने निरुन्म-
 णाद्भृते भोजने प्राचीनावीतं । मैवं । न ह्यत्र भोजनविधिरस्ति ।
 किन्तु रागतः प्राप्त एव भोजने निरामिषत्वादिनियमा विधीयते ।
 ननु तर्हि नियमस्य पित्याद्भृत्वेन विहितत्वात् तद्दिशिष्टभोजनानुष्ठाने
 प्राचीनावीतं कर्त्तव्यमेव । तत्र । द्रव्यक्रियागुणादीनां च्यप्राप्तंश-
 प्राप्तिः कृत्स्नप्रयोग्याप्यपरपर्यायानियमः । न च मावकस्मिन् प्रयोगे
 अनयस्या । दिग्भेदेनैवंकप्रयोगपादुष्णादनयस्या स्यात् । अतो नियमस्य
 विधावपि नियमस्वरूपाधिकस्यानुष्ठेयस्य विरहः न तत्प्रयुक्त्यः प्राची-
 नावीतप्राप्तिः । नन्वेव तर्हि एकस्य कर्तुरनेकस्य धारः सर्वप्रकर-
 णासम्भवादन्यथायथासर्व विधेः प्रसज्यत । नित्यविधितः प्राग्ने
 प्राप्तनियमस्वरूपान्तिरिक्तानुष्ठेयविरहे चानर्थकमवापद्येत । अतः प्रतिप्र-
 योगं पत्नीभूतद्रव्याद्युपादानपर्यन्तः यः प्राप्तिविरहस्तदुपसर्द्धनेन तवापि
 वा प्राप्तिः स नियमः स च नियमधर्मस्तदतिरिक्तः प्रतिप्रयोगमनुष्ठेय
 एवेत्याभ्युपगन्तव्यं । ततस्तत्प्रयुक्त्या प्राचीनावीतप्राप्तिः । आह ।
 नियमस्वरूपव्यतिरिक्तानुष्ठेयविरहेपि पान्तिरिक्त्वापादकद्रव्यानिवृत्त्यर्थत्वं
 विधेः । न च निवृत्तौ किञ्चिदनुष्ठेयमस्ति । प्रवृत्त्यात्मकत्वादनुष्ठा-
 नस्य । अतो न तत्प्रयुक्त्या प्राचीनावीतकरणं । मैवं । अस्ति निवृ

तात्रापि विधायकप्रयत्नानुवृत्तिरूपमनुष्ठेयं । तत्रापि विधिर्नैव प्रवृत्त-
 लात् । निषेधस्यापि विधिमन्तरेणानिव्यक्तः । अथ केषुचिदप्रयोगेष्व-
 प्राप्तिव्यावृत्त्या तत्स्वरूपमात्रानुष्ठापकत्वेनैव विधेरर्थवत्त्वमिति मन्यसे
 तर्हि तत्स्वरूपानुष्ठानस्य विहितत्वात् स्तरां तत्र प्राचीनावीतप्राप्तिः ।
 अत्रोच्यते । केषु प्रयोगेष्वप्राप्तिं व्युत्स्य विधिना प्राप्तिः कियते केषु
 पुनः प्राप्तिरिति विवेकाभावान्न विभागन प्राचीनावीतानुष्ठानपरिनि-
 षेधस्य तद्गर्हितवैगुण्यपरिहारायै सर्वत्र प्राचीनावीतमेव कर्त्तव्यं ।
 न । चाशङ्कताविहितपदार्थकरणभयादेवरात्मेव किं न स्यादिति
 वाच्यं । यतो विहितव्यागादरमविहितापादानम अधिकं नैव दृश्य-
 ताव्यादेरेवविधिविषयमात्रकाशलात् । तस्मात् भोजनाश्रितत्वेन विहि-
 तस्य निरामिषत्वादिनियमस्यानुष्ठाने प्राचीनावीतं कर्त्तव्यमिति ।
 अत्रोच्यते । भोजनस्वरूपस्य रागतः प्राप्तत्वात्पुरुषार्थं तदाश्रिता
 निरामिषत्वादिनियमः आहूयनिमन्त्रणार्थत्वात् कर्मार्यः कर्मार्याश्च
 पुरुषार्थं वनीयः अतः कर्मार्यनियमविधिप्रयुक्तप्राचीनावीतवाधेन
 पुरुषार्थस्वरूपभोजनप्रयुक्तं यज्ञोपवीतमेव कार्यं । किञ्च धर्मरूपं
 हि भोजनं तदाश्रिता नियमस्य धर्मरूपः धर्म-धर्मिणोर्धर्मो
 वनीयान् अतो भोजनप्रयुक्तमेव यज्ञोपवीतमेवाश्रयणीयं । किञ्च
 "भान्तरच्छादनशैव यज्ञोपवीती भुञ्जीतिव्यापस्तम्बवचनात् भोजना-
 श्रितस्य यज्ञोपवीतस्य पुरुषार्थत्वेन प्रधानत्वं निरामिषत्वात् यमा-
 श्रितस्य प्राचीनावीतस्य निमन्त्रणाङ्गत्वेनाप्रधानत्वं प्रधानाप्रधानयो-
 र्विरोधे च प्रधानस्य वनीयस्त्वेनाप्रधानत्वाधो न्यायः । अतो न
 निरामिषत्वादिनियमप्रयुक्तस्य प्राचीनावीतस्यानुष्ठानं । किञ्च पित्र्य-

त्वेन प्राप्तस्य प्राचीनावीतस्य तत्रापसव्यपूर्वकं पितृपूर्वं निमन्त्रयेदि-
 त्यादिना मङ्गल्पात्प्रभृति निमन्त्रणे पुनर्विधिना कृते पूर्वकृते निरा-
 मिषभोजनादौ प्राचीनावीतं परिमङ्ग्लायते । अत्र निमन्त्रणाय सुत-
 शिष्यादिप्रषणमादरार्थं निमन्त्रणीयस्थानोपसर्पणञ्च लोकतः प्राप्त-
 प्रमादार्यमनूद्यत इत्येतोपि न प्राचीनावीतहेतुतामवगाहते अतो
 वाकायगुद्ध्यर्थं पुरश्चरणरूपेण मङ्गिरार्च्यमाणानां विशिष्टेष्टदेवता-
 संस्मरण-कीर्त्तन-प्राणायामानां श्राद्धाङ्गत्वान्न प्राचीनावीतप्रयोजकत्वं
 देगकालं संकीर्त्तनपूर्वकं श्राद्धं मङ्गल्यवाक्यं परिमङ्गलाङ्गत्वविरहात्
 प्राचीनावीतिनैव प्रयोज्यं वैश्वदेविकं द्विजनिमन्त्रणञ्च यज्ञोपवीतिना
 कार्यं । तदाह स एव मध्येन वैश्वदेवार्थान् प्रणिपत्य निमन्त्रयेदिति ।
 'मध्येन' यज्ञोपवीतेन विशिष्टः, विस्तरौ निमन्त्रणप्रकरणे जान्वाल-
 म्भादिनियमश्रावणान्तयोर्देवपित्र्यनिमन्त्रणतिकर्त्तव्यतयोरपि यथास्वं
 मयापसव्यमन्त्रन्थोऽनुमन्त्रेयः । ब्रह्मचर्यादिनियमपालनञ्च श्राद्धार्थत्वेन
 विहितत्वात् पित्र्यमपि यज्ञोपवीतधर्मकदेवमानुषानेककार्यमङ्गीर्णत्वात्
 भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वमिति न्यायेन यज्ञोपवीतवतैव कार्यं । ब्राह्मण-
 कर्त्तव्येषु स्तुतिवचन-मन्त्रजप-दन्तधावन-नख-श्लथ्रुकर्त्तने।दर्त्तनाभ्य-
 ञ्जनप्रतिपाद्यमानस्वीकरणाभ्यवहरणवमनादिषु पदार्थेषु पित्र्यत्वात्
 प्राचीनावीतिरस्त्विति चेत् । न । उक्तरीत्यैव प्रायो निरस्तत्वात् । सर्वेषां
 प्राचीनावीतिना सम्यगित्यादीनां प्राचीनावीतिविधिवक्त्रानां श्राद्ध-
 कर्त्तकसंबद्धत्वात् को वा ब्राह्मणेषु प्रसङ्गः । पाकभूस्यापलेपनप्रोक्षणो-
 ल्लुकोपनयन-तिलसर्षपाविकिरण-वस्त्रबन्धनापामनीयनिरसनभाण्डा-
 दिमेलन-क्षालन-तण्डुलाद्यधिश्रायण-श्रयणावश्रायणोदासनादीनि तु

दिव्यपितृमाधारणत्वेन विहितत्वात् पित्र्यत्वेऽपि पत्यादिकर्तृकाण्यपि भवन्तीति न प्राचीनावीतधर्मनियतत्वेन शक्यानि वक्तुं । अतो यजमानेनापि क्रियमाणान्यौत्सर्गिकयज्ञोपवीतधर्मकाण्येव कर्तव्यानि । वक्ष्यमाणतन्दुनादिनिर्वापस्तु पितृभ्यो वोजुष्टं निर्वापामि पितामहेभ्यो वोजुष्टं निर्वापामोत्येवमादिमन्त्रकरणको यजमानकर्तृक एवेति प्राचीनावीतयुक्त एव युक्तः । अत्र पित्र्यो वैश्वदेविकार्थस्यैक एव पाक इति न वैश्वदेवार्थः । प्रथक्निर्वापेऽपि न तत्प्रयुक्तमपि यज्ञोपवीतत्वं वाच्यं । ननु तर्हि कथं पित्र्यं निर्वापत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव चेति प्रथक वैश्वदेवनिर्वापवचनं । मैत्रं । वैश्वदेवशब्दमात्रपञ्चमहायज्ञान्तर्गतदेवयुक्तत्वं प्रसिद्धवैश्वदेवाभिधानात् । कथमिति । चेत् । न । दार्शवेयदेविकमित्यनेन महैकवाक्यत्वात् । अत्र हि दार्शवेय वैश्वदेविकत्वं निषिध्यते, न च तद्दार्शवाद्वाङ्मैत्र्यदेविके घटते तस्यापि दार्शवशब्दार्थान्तर्गतत्वात् । न च दार्शवेयं दार्शनियंधः सम्भवतीति । ब्राह्मणनखरोमकर्त्तनदन्तधावनदैन्यामनक्रादिस्नानार्थद्रव्यप्रापणानि तु देवपित्र्यधर्मविभागशून्यत्वादी-
 त्सर्गिकयज्ञोपवीतवैव कार्याणि । उक्तधर्मविशेषं विभागशून्यत्वं त्विह पात्रैर्गौदुम्बरं दद्याद्वैश्वदेवत्यपूर्वकमित्युत्तरपदार्थं तदिदं भागविधेरव-
 गम्यते । दाने च वैश्वदेवत्यपूर्वकमिति देवपित्र्यधर्मविशेषोपदेशलि-
 ङ्गाद्यज्ञोपवीतप्राचीनावीतादिधर्मविभागोऽपि गम्यते । नित्यकर्माङ्ग-
 खानयोस्तन्वेणानुष्ठाने क्रियमाणे तद्भूमयोर्यज्ञोपवीतप्राचीनावीत-
 योर्विरुद्धत्वादेव मन्वतरस्मिन् हातव्ये सत्यागन्तुकप्राचीनावीतं हित्वौ-
 त्सर्गिकं यज्ञोपवीतमेवाश्रयणीयं । ननु कर्माङ्गखानस्य तावन्वित्य-
 खानविहितेति कर्त्तव्यताग्राहकतया तद्विहितत्वम्, अस्ति च यज्ञा-

पवीतिना कर्त्तव्यं दक्षिणान्तरेण कर्त्तव्यमित्येवमादिवाक्यैरनारभ्य विहितं प्रकृतत्वान्नित्यस्नाने यज्ञोपवीतं, अतोऽतिदेशतः प्राप्तस्य यज्ञोपवीतस्योपदेशिकं प्राचीनावीतं बाधकं भविष्यात् । न च क्रियाङ्गस्नानं परिहृत्यान्यस्मिन्पात्रे प्राचीनावीतविधानसम्भवात् तस्योपदेश एव नास्तीति वाच्यम् । अतिदेशानुरोधेनोपदेशसङ्कोचस्यान्याय्यत्वात् । न च गित्यस्नान-कर्माङ्गस्नानयोस्तन्वानुष्ठाननियमोप्यस्ति, धर्मभेदात् । अतः पृथगनुष्ठीयमाने कर्माङ्गस्नाने सुतरां प्राचीनरवीतं प्रसज्यमानं केन वार्यते । उच्यते । पित्र्यमानिधनादित्यनुवाक्येन तावत् पित्र्यमात्रे प्राचीनावीतं विधीयते । सम्भवति च प्रेतक्रियायामपि पितृभेदशब्दप्रयोगात् पित्र्यपदव्यपदेश्यत्वं एकाञ्चलिं प्रेताय दद्युरमुस्मै स्वधेति वैजवापगणविहितस्वधाशब्दलिङ्गाच्च । अतस्तदङ्गभृते स्नाने पित्र्यत्वात् सामान्याकारेण प्राचीनावीतेः प्राप्तिरस्ति, दृश्यन्ते च पुनर्विशेषतोऽपि तत्र प्राचीनावीतविधयः ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ । प्रेतस्य बान्धवा यथापठद्भुमुदकमवतीर्थं नाहर्षयेरन्नपः प्रसिञ्चेरन् सकृत्प्रादक्षिणाभिमुखा राजन्वैश्यावष्येवमेवापसव्यं वासोयज्ञोपवीते कृत्विति ।

‘प्रेतस्य’ प्रमीतस्य, ‘बान्धवाः’ सपिण्डसमानोदकादयः, ‘यथापठद्भु’ वृद्धक्रममनतिक्रम्य ‘उदकमवतीर्थं’ जलाशयस्यमुदकमवगच्छ, अङ्गानि करेण वा वाससा वान्येन वा केनचिन्नोहर्षयेरन्, पुनस्तीरमागत्य तत्राञ्जलिना ‘सकृत्’ एकवारं, प्रादक्षिणाभिमुखाः, सकृदित्यादिविशेषणमुदकावतरेणापि सम्बध्यते, राजन्वैश्यावष्येवं । ब्राह्मणवद्देवोदकमवतीर्थं अपः प्रसिञ्चेरन्, ‘अपसव्यं’ वासोयज्ञोपवीते कृत्वा ‘वासः’ उक्त

रीयं, 'यज्ञोपवीतं' ब्रह्मसूत्रं, ते उभे अपमव्यं यथा स्यातां तथा कृत्वा तथा प्रयत्नं विधाय प्राचीनावीतरूपेणावस्थाप्येत्यर्थः । राजन्य-
वैश्ययोस्तु पृथगभिधानात् दिगन्तराभिमुख्यमपि गम्यते । अतएव
प्रचेताः ।

प्रतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोहर्षयेयुरुदकन्ते प्रसिञ्चेयु-
रपमव्यैः यज्ञोपवीतवासमी दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखा
राजन्य-वैश्याः ।

तत्रापमव्यस्य प्रसेकेनैव मन्वन् इति वाच्यं यतः स्पष्टमेव स्नाने-
नाप्यस्य मन्वन् ।

बोधायनेनेच्छते । मरणे तु यथावृद्धं परकृत्य यज्ञोपवीतान्यपे-
शन्नानि कृत्वा तीर्थमेवावतीर्य महस्त्रौत्रिमञ्च्योऽमञ्च्य तत्रत्ययमुदकं
निषिञ्च्य ततोवतीर्याचामन्ति ।

'अपेशन्नानि' अमञ्चन्नानि प्राचीनानीत्यर्थः ।

बान्धवमरणं प्रकृत्य पारस्करेऽप्याह ।

एकवन्धाः प्राचीनावीतिनः मय्यमासा-नामिकयापनोद्यापो नः शो
शुचदघमिति दक्षिणामुखा निमञ्चन्ति ।

'एकवन्धाः' उत्तरीयशून्धाः, एतच्चापमव्यं वा यज्ञोपवीते कृत्य-
नेनेनात्तरीयदर्शनेन सह विकल्पते शाखाविशेषं व्यवतिष्ठते वा, मय्यपाण-
रनामिकयोपकनिष्ठकयाङ्गुल्या जलावयवांस्तत्रत्यश्चामनदण्णादि 'अप-
नोद्य' अपमार्यं, आपोनः शोशुचदघमित्यनेन मन्त्रेण दक्षिणाभिमुखा
ज्ञातयः स्नानं कुर्युः । तदेवं प्रतस्नाने पुनः प्राचीनावीतविधिः पार्वण-
श्राद्धादिरूपकामार्थस्नाने प्राचीनावीतपरिमङ्गलाध्यवसायते । ननु

प्राचीनावीतिनेत्यादिमनुवचनं दर्शश्राद्धप्रकरणे समाह्वानं तत् प्रकृता-
दन्यत्र न स्यादेवेति प्रेतस्नाने प्राचीनावीतप्राप्तिविरहात् कथं परि-
मङ्ग्या । नचास्यानारभ्यवादस्थितत्वेन साधारणप्राप्तिरिति वाच्यं ।
अनारभ्यवादानां प्रतिगामित्वनियमात् । उच्यते । दर्शश्राद्धाङ्ग-
भूतस्यापि प्राचीनावीतस्यातिदेशेन प्रेतक्रियायां प्राप्ता तदङ्गभूते
स्नाने प्रकृतवत् प्राप्तिरस्येव । अतोऽतिदेशतः प्राचीनावीतप्राप्तौ स्नान-
विशेषे पुनर्विधानात् भवत्येव परिमङ्ग्या । अथवा प्राचीनावीतिपितृणा-
मिति वैदिकलिङ्गदर्शनात् सामान्याकारेण पित्र्यमात्रे प्राचीनावीत-
प्राप्तिः । तस्मात् प्रेतक्रियाङ्गस्नानादन्यस्मिन् दर्शादिश्राद्धाङ्गभूते पित्रोऽपि
स्नाने न प्राचीनावीतं किञ्चौत्सर्गिकं यज्ञोपवीतमेव कार्यमिति सिद्धं ।
पित्र्यकर्माङ्गस्नानार्थमाचमनं यज्ञोपवीतमेव कार्यं यज्ञोपवीती स्ना-
यादित्यत्र सेतिकर्त्तव्यताके स्नाने यज्ञोपवीतविधानात् । यानि च
श्राद्धारम्भप्राङ्गणपादशौचार्चनविकिरपिण्डदानश्राद्धान्तेषु कर्माङ्गान्या-
चमनानि तान्यपि यज्ञोपवीतविधानात् यज्ञोपवीतयुक्तानि कार्याणि ।
अतएवाह यज्ञोपवीतकरणे गौतमः ।

यज्ञोपवीत्यामणिसन्धनात् पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतोच्चदयं स्पृशंस्त्रि
चतुर्वाप आचामेदिति ।

अत्र शिष्टाचारदाह्याद्यज्ञोपवीतशब्देन पूर्वव्याख्यातसंस्नानविशेषयुक्तं
ब्रह्मसूत्रं विवक्षितं न ब्रह्मसूत्रमात्रम् ।

आचमनं प्रकृत्य तत्र यज्ञोपवीतित्वनिषेधभङ्गा यज्ञोपवीतविधि-
माह हारीतः ।

नायज्ञोपवीती न मुक्तस्त्रिस्त इत्यादि ।

शङ्खोप्याह नाधैतपादो नायज्ञोपवीती इति ।

ननु सामान्यवचनान्येतानि पित्र्यं कर्म प्राचीनावीतिना कार्यमित्य-
नेन विशेषवचनेन स्वविषये बाध्यन्ते । मैवं । पित्र्यमिति तद्धितश्रुति-
स्सावत् पितृसम्बन्धितया विहितं कर्माभिधत्ते । तत्र किञ्चित्साक्षात्
पितृसम्बन्धितया विहितं पित्र्यं भवति यथा पितृब्राह्मणगन्धादिदानादि
किञ्चित्पितृकर्माङ्गत्वात् पित्र्यं यथा पाकप्रोक्षणदि तत्राचमने साक्षात्
पितृसम्बन्धात् प्रकरणाख्यप्रकरणारभ्यप्रमाणावगताम्घात्वानुसन्धानेन
पितृत्वं भवतीति तद्विषये प्राचीनावीतशास्त्रं विलम्बेन प्रवर्तते ।
यज्ञोपवीतशास्त्राणि त्वन्तरा प्रमाणान्तरव्यापारानुसन्धानमन्तरेणैव
भट्टिति सर्वस्मिन्नाचमने प्रवर्तते । अतः क्रियाङ्गोप्याचमने प्रथमं प्राप्तं
यज्ञोपवीतं पश्चात् प्राप्यमानेन प्राचीनावीतेनाचमनव्यतिरिक्तविषये
सावकाशेन न बाध्यते । तस्मात् तत्रापि यज्ञोपवीतमेव कार्यं दक्षि-
णामुखत्वं तु वचनात् कर्तव्यं । तथा चाचमनाधिकारे देवत्वः ।

प्रथमं प्राङ्मुखं स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छर्करैः ।

उदङ्मुखोवा देवत्यं पैलके दक्षिणामुख इति ॥

यानि तु प्रयोगमध्ये क्षुतादिनिमित्तकान्याचमनानि, तेषां कर्मा-
ङ्गत्वाभावादेव तत्र प्राचीनावीतविरहः । ननु तेषामपि वैगुण्यहेतुभूता-
शुचिस्त्वनिवृत्त्या घाङ्गुष्यापादकशुचिस्त्वजननद्वारेण च कर्माङ्गत्वमस्त्वं
एतदेवानुसन्धाय स्मार्तशुद्ध्याचमनप्रवेशे अत्रौतकर्मकालादिविरोधं
परिहरद्गिराचार्यैरुक्तम् ।

वेदं कृत्वा यदा वेदिमकृत्वाचामति क्षुते ।

वेदिमेव करोतीति स वक्तुं शक्यते तदेति ॥

उच्यते । शुचिना कर्म कर्तव्यमित्यनेन वाक्येन शुद्धेः कर्माङ्गत्व-
 मवगमितं मा च पुरुषार्थतया विहितेनाचमनेन क्रतुप्रयोगमध्ये निष्पा-
 द्यमाना तन्त्रेण क्रतुनापि सम्बध्यते । न च पुरुषार्थस्याध्याचमनस्य
 खादिरत्वाटिवत् क्रत्वर्थत्वमस्त्विति वाच्यं । संयोगपृथक्त्वाभावात् ।
 आचार्योक्तिराचमनजनितायाः शुद्धेरव्यवधायकत्वमित्येवंपरा, यतः
 शुद्धिमात्रस्याव्यवधायकत्वमित्येवं परा, यतः शुद्धिमात्रस्याव्यवधा-
 यकत्वमुक्तं तैरेव ।

वेदिमेव ह्यनाचम्य कुर्वीत विगुणीभवेत् ।

तामेव मगुणीकर्तुं शुद्ध्या न व्यवधास्यत इति ॥

शुद्ध्याचमने यज्ञोपवीतविरहे दोषमाह शङ्खः ।

विना यज्ञोपवीतेन तथा मुक्तशिखो द्विजः ।

अप्रक्षालितपादसु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेदिति ॥

यानि पुनरिहाशुचित्वमनापदङ्घ्रिरेव निमित्तैः प्रयुक्तान्याच-
 मनानि तेषु प्राचीनावीतशङ्खैव नाभ्योति सर्वमनवद्यं । दर्भच्छंदना-
 हरणयोर्दर्भविधिनैवार्थप्राप्तयोरनुवादात् प्रयोगवर्हिर्भावाच्च ऋषिभि-
 यादिवदौत्सर्गिकयज्ञोपवीतधर्मकत्वं । किञ्च । गृहाहृतस्य आद्र-
 देशं प्रत्याहरणं प्राचीनावीतापदेशाहृतं प्रत्याहरणं तन्निर्दात्तरव-
 मायते । वरुणस्रुत्यादौतिकर्तव्यतामहितस्याभ्युत्तणाहरणस्य च पञ्च-
 महायज्ञादिमर्वकामार्थित्वाङ्ग्यमां स्यात् मधर्मत्वमित्यनेन न्यायंन
 यज्ञोपवीतकर्तव्यत्वं आद्रार्थद्रव्याणां, आद्रुप्रदेशं प्रत्याहरणं प्राचीना-
 वीतेन कार्यम् । आहरेदपमथेन सर्वं दक्षिणतः शनैरिति मस्य-
 पगणवचनात् । द्रव्यप्रोक्षणस्य च दैवपितृसाधारणत्वेन पितृत्वादित्यप-

मयं नानुष्ठानं । ब्राह्मणाङ्गानस्य चार्थप्राप्तस्यानुवादात् पूर्ववद्यज्ञोपवी-
 तिकर्तव्यत्वं । प्रत्युत्थानस्वागतप्रश्नाशनेोपवेशरथारजोपनयनार्थपाद-
 प्रक्षालनादीनि गन्धमान्याद्यलङ्करणं चेति लौकिकत्वात् मध्येनैव
 कार्याणि । पुनर्निमन्त्रणद्वयं च पूर्वनिमन्त्रणवद्देवपित्र्यस्थाने मव्यापम-
 व्यविभागनैवानुमन्त्र्यं । यथाप्रथमनेकं द्वितीयं तृतीयं चेत्यापस्तम्ब-
 वचनात् मण्डनकरणवदर्थनब्राह्मणचरणक्षालनतदभ्यर्चनादार्थदानादीनि
 देवानि पितृणां च पूर्वप्रकरणस्यं मत्वाश्रुनायनप्रोक्तमामान्यवचन-
 प्रतिपादितेनोपवीतधर्मविभागेन कार्याणि । इह केपुचित्पदार्थेषु
 विभागेन मव्यापमव्यधर्मप्रतिपादका नागरखण्डोक्ताः श्लाकाः प्रयो-
 गप्रतिपादने प्रदर्शयिष्यन्तः । देवपित्र्यपादप्रक्षालनार्चनाद्युपयुक्तद्रव्य-
 शेषप्रतिपत्तिः । मव्यापमव्यविभागेनैव आहुभूम्यागमनमथर्षप्राप्तं यज्ञो-
 पवीतयुक्तस्यैव आहुर्मिद्धिवाचनं चोभयात्मकत्वाद्विहितत्वात् प्राची-
 नावीतिना कार्यं ननु जपाशाःस्मृतिवाचनमित्यनेनाश्रिषि यज्ञोप-
 वीतिविधानादस्य चार्थरूपत्वात् कथं प्राचीनावीतिमिति । मैवं ।
 अभ्यर्थनात्मकत्वेनास्य तृप्याशाःमारुष्ये कर्मस्वरूपमम्यन्त्यर्थत्वेन कर्मैक-
 मवद्भवात् तत्रयुक्तं प्राचीनावीतिमिति । एतेनैव पितृकाम्यसंगपिण्ड-
 दानआहुनि पितृकब्राह्मणं मङ्गल्पमिद्धिवाचनमच्छिद्रवाचनं चेत्येतेषु
 प्राचीनावीतमनमन्त्र्यं । गोमयगोमूत्रोपलेपनोन्मुक्तपरिभ्रमणकुशति-
 लविकिरणवस्त्रवन्धनादयः आहुभूमस्काराः प्राचीनावीतवन्त एव ।
 आमनोपकल्पनं तेषु च द्विजपादयोरधस्तात् कुशनिधानं द्विजोपवेश-
 नमपहता इति तिलविकिरणं भाजनदीपिकादिस्थापनं पङ्कभेदार्थं
 भस्मादिमर्थादाकरणं भाजमक्षालनं करशौचदानं तयोद्दकस्य प्रति-

भाजनेष्वाञ्छोपस्तरणं चेत्येतानि दैवपित्र्यस्थाने यथायथं यज्ञोपवीत-
प्राचीनावीतवता कार्याणि । अतिथ्युपवेशनप्रथिव्यादिस्तुतिदेवता-
स्तुतिप्राणायामाः मध्येनैव देशकालसङ्कीर्तनादि युग्मदनुज्ञया करिष्ये
इत्येवं प्रश्नवाक्यं प्राचीनावीती समुच्चारयेत् ।

एतदुच्चारणपूर्वभाविनो मन्त्रविशेषजपस्यापि प्राचीनावीतधर्मकल्-
माह प्रचेताः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा जप्त्वा मन्त्रन्तु वैष्णवं ।

गायत्रीं प्रणवञ्चापि ततः श्राद्धमुपकमेदिति ॥

‘ततः’ इति ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकालीनप्राणायामोत्तरकाल-
मित्यर्थः । श्राद्धोपक्रमश्च श्राद्धमङ्गल्यकरणं ब्राह्मणभोजनकाला-
दन्यत्र सप्तार्चिरादिजपस्तु प्राचीनावीतेनैव मुक्त्वा यस्त्वश्रतां जप
इत्यनेन भोजनकालीन एव जपे प्राचीनावीतापवादवचनानामुप-
संहारात् । नौवीबन्धश्चापमध्येनैव कर्तव्यः पितृदेवत्या वै नीविरिति पि-
तृकत्वश्रुतेः । दर्भासनदानाद्याच्छादनान्तं वैश्वदेविकं यज्ञोपवीतिनां
कर्तव्यं ।

पित्र्यञ्च तदादितदन्तं प्राचीनावीतिनेत्याह वृहस्पतिः ।

सृजून सव्येन वै दत्त्वा देवे दर्भान् प्रदक्षिणं ।

द्विगुणानपसव्येन दद्यात्पित्रेपसव्यवत् ॥

अत्र सव्यापसव्याभ्यां यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोर्गृहणं न तु प्रद-
क्षिणत्वाप्रदक्षिणत्वयोः । प्रदक्षिणापसव्यवच्छब्दाभ्यां तयोः प्रथमगुणा-
दानात् । दर्भानिति दर्भासनं एतच्च सव्यमाच्छादनदानान्तेषु वैश्वदेवि-
कपदार्थकाण्डसमाप्त्यनन्तरं ।

प्राचीनावीतमुपदिशंस्त्वावस्त्वसं यज्ञोपवीतानुवृत्तिं सूचयति या-
ज्ञवल्क्यः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणं ।

दिग्गणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्यशक्तस्वेत्यृचा पितृन् ॥

आवाहयंदित्युत्तरेण समन्धः । एतच्च प्राचीनावीतमव्यमंस्त्रवविनियोगं
विहायाष्कादनान्तमनुवर्त्तते । अतएव दर्भासनाद्याष्कादनान्तक्रिया-
काण्डमध्यवर्त्तिषु केषुचित्पदार्थेषु कण्ठाक्त्यैव प्राचीनावीतवचनं दृश्यते ।
तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

अपसव्यं ततः कृत्वा तिलानादाय संयतः ।

पितृणावाहयामीति पृच्छेद्विप्रानुदङ्गुस्वान् ॥

अर्घ्यपात्राण्यधिरुह्य वैजवापकृतग्रन्थे

प्राचीनावीतपात्राण्यपूर्णानि सदर्भाणि सतिलानि पश्चादग्नेर्दग्नेभ्यु
निधायति ।

‘अग्नेः’ अन्वाहार्यपञ्चमादेः, अतो दर्भासनाद्याष्कादनान्तं पित्र्यं
कर्मकाण्डमपसव्येन कर्त्तव्यं । न च गन्ध-पुष्य-धूप-दीपाष्कादनं ब्राह्म-
ण्येव क्रियते, पितृभ्य इति तस्य शौकिकत्वाद्यज्ञोपवीतधर्मकत्वमिति
वाच्यम् । ब्राह्मणाधिष्ठानकं पितृभ्य एव तद्दानमित्युक्त्वात् । अग्नौ-
करण्णु कात्यायनमतानुसारिभिरनुज्ञाभ्यर्चनात्प्रभृत्यैव प्राचीना-
वीतिभिः कार्यं । आश्वलायनमतानुसारिभिस्तानुज्ञाभ्यर्चनात्प्रभृति
तदुक्तकालभाविपदार्थात्प्रभृति वा प्राचीनावीतिभिरेव कार्यं ।
अथवा सर्वैरेवादितः प्रभृति प्राचीनावीतेन यज्ञोपवीतेन वा कार्य-
मिति । एतत् सर्वमग्नीकरणप्रयोगान्तर्वर्त्तिप्राचीनावीतादिनिर्णय-

प्रकरणे प्रपञ्चेनोपपादयिष्यते । ऋतशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्वैः प्राचीना-
वीतिनैव कार्या यतोऽत्र साधारण्येनापसव्यमाह श्रौतकः ।

ऋत्वाग्नौ परिशिष्टन्तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् ।

निवेश्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेत् ॥

इत्येवंविधोऽन्वयः प्रतिपत्तव्यः । यत आह कार्ष्णाजिनिः ।

अपसव्येन कर्त्तव्यं पित्र्यं हृत्यमशेषतः ।

अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्वपि ॥

अन्नदानमत्र परिवेषणं विवक्षितं । न तु पितृव्याद्युद्देशेनान्नत्यागः ।
तस्य साक्षात् पितृसम्बद्धत्वेन मुख्यतया पित्र्यशब्दवाच्यत्वात् प्राधान्येन
प्राचीनावीतविधिविषयत्वात् ।

अपसव्येनान्नपरिवेषणे दोषमाह स एव ।

अपसव्येन यस्त्वन्नं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

विष्टामन्नान्ति पितरः ते च सर्वे द्विजोत्तमाः ॥

पात्रालभनाङ्गुष्ठनिवेशनान्नत्याग-भोजन-प्रीषा वैश्वदेविके सव्येन
पित्र्ये अपसव्येन कार्याः । अतियेः सर्वं यज्ञोपवीतयुक्तमेव पिता पिता-
महस्येत्यादिः श्लोकजपो भोजनात् प्रागुत्तरकालीने गायत्रीसधु-
वातेत्यादिजपस्यापसव्येन । यद्यपि चात्र प्रदक्षिणं शिवा आपो जपा-
ञ्जीरित्यादिजमदग्निवचनसामान्येन जपमात्रे यज्ञोपवीतित्वमुक्तं, तथापि
ऋत्वाग्नौ सूक्तसोत्रजपं सुक्तेति, सुक्ता यस्त्वन्नतां जप इति च, जप-
विशेष एव प्राचीनावीतित्वापवाददर्शनात् आपोऽन्नान्तु नित्यभोजन-
विहितमेवानुष्ठीयते इत्यस्य पितुः सम्बन्धविरहाद्यजमानकर्त्तकमपि
तस्य दानं पित्र्यमेवेति यज्ञोपवीतिनैव कार्यं । भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु
पित्र्यसूक्तसोत्रमन्त्रगाथास्थानादिजपो यज्ञोपवीतिना कार्यः ।

तथा च मरीचिः ।

प्रदक्षिणं श्रिवा आपोजपाश्चैः-स्वस्तिवाचनं ।

विप्रेषु दक्षिणादानं षट् सव्यानि प्रचक्षते ॥

‘प्रदक्षिणं’ विसर्जनानन्तरं वह्निर्निर्गत्य मण्डलोपर्यवस्थितानां ब्राह्मणानां प्रदक्षिणीकरणं । ‘श्रिवा आपः’ मन्त्रित्यादिभिर्मन्त्रैः क्रियमाणं जलकुमुमाक्षतलोमात्मकं कर्म खल्यते । अदृष्टार्थं मन्त्राद्युच्चारणं ‘जपः’ । ‘आशोश्च यजमानगतफलप्रार्थनात्मिका दातारोनेऽभिवर्ज्जना इत्यादिकाभिंप्रता, न पुनः कर्मस्वरूपमात्रसम्बन्धिधर्मसम्पत्तिप्रार्थना-रूपा । ‘स्वस्तिवाचनं’ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचनं । ‘विप्रेषु दक्षिणादानं’ यत्पित्राद्युद्देशमन्त्रेण विप्रेभ्य एव दक्षिणादानं क्रियते तदन्व-भिमतं । न तु यत्पित्राद्युद्देशेन विप्ररूपाधिष्ठाने क्रियते तदपि, विप्र-शब्देन विशेषितत्वात् । एतानि षट्कर्माणि ‘सव्यानि’ मन्वधर्मकानि यज्ञोपवीतधर्मकाणीत्यर्थः ।

जमदग्निरपि ।

अपमव्येन कर्त्तव्यं सर्वं आहुं यथाविधि ।

सुकृत्सोत्रजपं मुक्ता विप्राणाञ्च विसर्जनम् ॥ १

सुकृत्सोत्राणि व्याख्यातानि । वाजे वाज इत्यनया कुञ्जयोक्तं यत् क्रियते तत् ‘विसर्जनं’, तत्पितृमन्त्रेणैव कार्यं । सुकृत्सोत्रग्रहणं भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु यद्यन्वयं तस्मै सर्वस्योपलक्षणार्थं ।

तथा च वृद्धशतातपः ।

कृतापमस्यः कुर्वति मुक्ता यस्मिन्नतान्त्रपः ।

अत्रतामित्यत्रत्सु ब्राह्मणेषु यजमानेन क्रियमाणो जप इत्यर्थः । अत्रतामित्यत्रत्सु ब्राह्मणभोजनकालादन्यत्र योजपस्तत्र प्राचीना-

वीतमेव कर्त्तव्यं । प्राच्योदीच्याशेषस्वकीयाङ्गसहितं विकिरदानमप-
सम्येन । भाजनविमोचनार्थं सकृत् गण्डूषदानमापोशानदानसमान-
न्यायत्वाद्यज्ञोपवीतिना कार्यं । दत्ताः स्थिति प्रश्नः, शंषान्नविनियोग-
प्रश्नश्च । देवपत्र्यमाधारण्यनेष्टत्वादपसम्येन कार्यः । आचान्तेषु च
द्विजेषु सुप्रोक्तमस्त्विति श्राद्धदेवप्रोक्षणमाश्रिषा सह समानरूपेणाभ्य-
र्थनेनानुविद्धमपि कर्मैकसम्बन्धाच्छ्राद्धविधिसम्पूर्णताभ्यर्थनवत् प्राची-
नावीतिनानुष्ठेयं । ब्राह्मणपाणिषूदकपुष्पाक्षतदानानि तु स्मृत्याचा-
रप्रमाणकशिवान्नापःसन्वित्यादियजमानसम्बन्धयोग्याश्रीःप्रतिपादकम-
न्मानुविद्धत्वात् सर्वमङ्गल्यकर्मसम्बन्धात्पित्राद्युद्देशमन्तरेण क्रियमाण-
त्वाच्च यज्ञोपवीतिना कार्याणि ।

तथाचात्र शङ्खधरेण च्छागलेयस्मृतिः दर्शिता ।

इतः पुष्याणि मय्येन सोदकानि पृथक् पृथक् ।

दर्भपाणिः प्रदद्यात्तु वाङ्मनःकायमयत इति ॥

अतोऽध्यापककर्क आह ।

आचान्तेषूदपुष्पाक्षतदानान्तश्च देवपूर्वं ततोऽपसम्यं पित्र्ये केचित्तु
हय्येनेच्छन्ति । तन्न दानसंयोगात् । पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पितृत्वा-
पदेशादिति ।

तन्मिरन्तरं प्रदर्शितन्यायवचनाभ्यां दूषितमित्यनादेयमिवोपल-
क्ष्यते । अत्रत्योदकश्च देवोद्देशेन पित्राद्युद्देशेन विहितमिति देवेषु
यज्ञोपवीतेनापित्र्येषु प्राचीनावीतिना कार्यं । अघोराः पितरः सन्तु
गोत्रं नेवर्द्धतां दातारोनेऽभिवर्द्धन्तां इत्येवमादिकानामाश्रिषां
अपाश्रीःस्वस्तिवाचनमित्यादिपूर्वप्रदर्शितजमदग्निवचनाद्यज्ञोपवीतिक-

र्त्तव्यत्वं । स्वधावाचनञ्च माङ्गं पित्र्यत्वात् प्राचीनावीतधर्मकं पात्रस्वार्थ-
संस्वमोचनं न्युञ्जपात्रोत्तानीकरणञ्च प्राचीनावीतिना कार्यं ।

अतएवाशौःप्रतिग्रहानन्तरमाहात्रिः ।

अपमथ्यं ततः हत्वा पिण्डपात्रं समाहितः ।

क्षिप्त्वा दर्भपवित्राणि मोचयेत् संस्वांस्ततः ॥

इति दक्षिणादानन्तु कैश्चित् ब्राह्मणैर्भ्य एवानत्यर्थं क्रियते, कैश्चिद्
ब्राह्मणरूपाधिष्ठाने पितृभ्य एव तत्प्रतीत्यतिशयकामैः क्रियते, तत्र
पूर्वेयञ्ज्ञोपवीतेन कार्यं, उत्तरेस्तु प्राचीनावीतेन ।

अतएव जमदग्निना पक्षद्वयं दर्शितम् ।

सर्वं कर्मापमथ्येन दक्षिणादानवर्जितम् ॥

तथा । सर्वं कर्मापमथ्येन यत्किञ्चिदिह कौर्त्तितं ।

विहाय दक्षिणामेकां तथा विप्रविमर्जनं इति ॥

विश्वदेवप्रतिवाचने च यज्ञोपवीतं पूर्वमेवोक्तं । भोजनपात्रस्ता-
मनस्य देवपित्र्यम्यानकस्य मव्यापमथ्यविभागनानुष्ठानं । स्वस्तिवाचनं
केचित् पितृमन्त्रन्वितया कुर्वन्ति, केचित् यजमानमन्त्रन्वितया, तद्-
भयमपि जपाशौःस्वस्तिवाचनमितिवचनाद्यज्ञोपवीतिनैव वार्थं । देवे
पित्र्ये च विमर्जनं यज्ञोपवीतिना कार्यमित्यपि प्रागेव दर्शितम् ।

श्रीनकोऽप्याह ।

उपसोय स्वधेति विष्टजेदस्तु स्वधेति चेति अनुव्रजनन्तु प्राचीनावी-
तिनैव कार्यं ।

ब्राह्मणप्रदक्षिणकरणे यज्ञोपवीतिकार्यत्वं । ब्राह्मणदक्षपुष्याकृतसह-
षादद्य मे सफलं जन्मेत्यादिप्रियभाषण-मनुचारण-संवाहन-स्वस्मानग-

मगार्थानुज्ञापन-मीमन्तानुगमनानि तु प्रस्थाप्यमानविशिष्टपुरुषसूक्त-
तिरूपत्वेन लौकिकत्वाद्यज्ञोपवीतिना निष्याद्यानि । उच्छिष्टाच्छादनस्य
च नित्यभोजन इव कार्यप्रयुक्तैवानुष्ठीयमानस्य लौकिकत्वेनैव यज्ञो-
पवीतनिर्वर्त्यत्वं । योष्यत्रोच्छिषन्तु तन्तिष्ठेदित्यादिभिर्विहितः काल-
नियमो दृश्यते सोस्य लौकिकत्वेपि न विरुध्यते । पत्नीकर्तृकस्य
मध्यमपिण्डभक्षणस्य पुत्रकाममन्वयेन विधानात् काम्यैकस्वरूपत्वे
यजमानकर्तृकपत्नीमम्प्रदानकपिण्डदामस्य पितृमन्वन्वराहित्यात् ।
यज्ञोपवीतधर्मकत्वं । या तु पिण्डास्तु गोऽजविप्रेभ्य इत्यादिका नित्य-
स्मृत्या पिण्डनिर्वापाङ्गभृता प्रतिपत्तिस्तस्याः पितृकर्ममन्वयेन पितृ-
त्वात् प्राचीनावीतिधर्ममन्त्रं । अस्याश्च प्रतिपत्ते. काममन्वन्वाम्नानेपि
नित्य-काम्याभयरूपत्वात् पितृत्वमङ्गावेन प्राचीनावीतिकत्तव्यत्वमेवा-
ध्यवसातुं युक्तं, न तु काम्यप्रयुक्तवानुष्ठीयमाने प्राचीनावीतं निवर्त्तते ।
स्वजनकर्तृकस्य यजमानकर्तृकस्य च आहुत्वेभोजनस्य अशेषाश्रितत्वेन
आहुत्वापकारकत्वेपि प्रयोगसामाद्युत्तरकालविहितपञ्चमहायज्ञानुष्ठा-
नानन्तरकालीनत्वेन प्रयोगवह्निर्भावं मन्यमानाः सर्वेऽपि शिष्टा यज्ञोप-
वीतधर्मकत्वमाचरन्तो दृश्यन्त इति तस्य तद्गुरुकत्वमाश्रयणीयम् ।

इति विशेषतो निर्णयः ।

इति प्राचीनावीतिनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवौय-मकलकरणाधिपति-

वसिष्ठ-श्रीशेमाद्विवरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

वश्ये आहुकल्पे परिभाषाप्रकरणं नाम

दशमोऽध्यायः ॥०॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

दाने दानवपुङ्गवं वल्लिमथ द्वैपायनं वाङ्मयं
 सर्वानप्यजयन्मनीस्तपमि यः प्रज्ञाप्रकर्षं गुप्तं ।
 सोऽयं प्रारभते पयोधितनयाप्राणेश्वरं संस्मरन्
 ऐमाद्रिविहितं प्रयोगमधुना श्राद्धस्य वक्तुं संधीः ॥
 आदौ तत्र निमन्त्रणप्रकरणं प्रस्येति विस्फारित-
 प्रज्ञालोकममुद्धृतकृतुलमन्मार्गमार्शो विधिः ।
 यस्मिन्निर्मलितप्रयोगविततिश्चालोचिता मन्त्रै-
 रानन्दास्यते दूरीभवदभिप्रायास्यदेः स्यास्यति ॥

अथ निमन्त्रणं ।

इह किल श्राद्धप्रयोगे प्रारिभते, यान्निमन्त्रणमन्त्रेणापि तदु-
 योक्तव्यं वाङ्मनोपादाने प्रमज्जमाने निमन्त्रणकारेणैव वाङ्मनोपादानं
 कर्तव्यं इत्यप्रतिविधिनियमार्शो निमन्त्रणीयविशिष्टो निमन्त्रणीयविधिः
 प्रतिपाद्यते ।

तत्र वायुपराणं ।

सर्ववेदव्रतस्नाताः परकीनां पावना द्विजाः ।

ये च भाव्यविदो मुग्धा ये च व्याकरणं रताः ॥

अधीयानाः पराणसु धर्मशान्तं तथैव च ।

दृष्टाचिकेतः पश्चाद्भिस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥

ब्राह्मदेयस्तुतश्चैव कन्दोगो ज्येष्ठसामगः।

पुण्येषु देवतीर्थेषु अभिषेककृतव्रताः ॥

मुख्येषु ये च मन्त्रेषु भवन्त्यवष्टयप्रताः।

ये च मद्योव्रता नित्यं स्वकर्मनिरतास्तु ये।

अक्रोधनाः शान्तिपरास्तान् वै श्राद्धे निमन्त्रयेत् ॥

ये चापि नित्यन्दशसु मुहुतेषु व्यवस्थिताः।

स्वकर्मनिरता नित्यं तान् श्राद्धेषु निमन्त्रयेदिति ॥

‘सर्वे वेदः’ मन्त्रब्राह्मणात्मिका एका समग्रा शाखा, तत्सम्बन्धानि च सर्वाणि व्रतानि अन्यान्यपि च कृच्छ्रादिरूपाणि, अथवा सर्ववेदाः ऋग्यजुःसाममंजुकानां वेदानां शाखात्रयं तत्सम्बन्धीनि शास्त्राणि व्रतानि। तत्र ‘स्नाताः’ पारङ्गताः, तेषु निष्णाताः निषणा इति वा। ‘पङ्क्तोनां’ भोजनार्थोपविष्टब्राह्मणपरम्पराणां, मध्ये समुपविष्टाः ‘पावनाः’ पवित्रतापादका भवन्ति। दिजशब्देन विप्रा विवर्त्तिताः। ‘ये च भाष्यविदः’ वेद-तदर्थविषयाणां भाष्यनामधेयानां ग्रन्थानामर्थस्य सम्यग्वेत्तारः। ‘ये च व्याकरणे रताः’। ‘अधोयानाः पुगणं च’ ब्राह्मादिपुगणमध्ये किञ्चिदेकमधीतमधीयते वा एतेपि पङ्क्तपावनाः। ‘धर्मशास्त्रं’ मनु-याज्ञवल्क्यादिप्रणीतं स्मृतिशास्त्रं। तृणाचिकेतादिशब्दानामर्थः पूर्वमेव व्याख्यातः। ‘पुण्येषु’ पावनेषु, विशेष्यगदिदेवविशेषोपलक्षितेषु वाराणस्यादितोर्थेषु, अभिषेकैरङ्गभूतैः कृतानि निष्पादितान्यङ्गानि व्रतानि यैस्तीर्थस्नाने कृतनियमा वा ते तथा, अभिषेककृतश्रमा इति वा पाठः। ‘मन्त्राणि’ अर्हर्गणनिष्पाद्याः वज्रयजमानकाः आसनोपायिचोदनाचोदिताः द्वादशाहगवामयनकुण्डपायिनामयनादिसंज्ञकाः सोमविकारभूताः

यागविशेषास्तेषु योऽवभृथः जलाशयसमीपे क्रियमाणः समाप्यङ्गात्मकः
 कर्मविशेषस्तत्र ये 'व्रताः' कृतजलाप्रवनाः, ये च 'मद्याव्रताः' मद्यस्तदानी-
 मेव समापितव्रतपवित्रीकृताः, अथवाज्ञान-प्रमादादिभिः प्रत्यवायलेषु
 समुत्पन्ने मद्यस्तदानीमेव तत्प्रचालनाय कृच्छ्रादिव्रताचरणशौलाः,
 'स्वकर्मनिरताः' स्वाधिकारविहितनित्य-नैमित्तिककर्मानुष्ठाननिष्ठाः,
 ये च 'दशमसूक्तेषु व्यवस्थिताः' दशलक्षणं धर्मं विशेषणं स्थिताः आदर-
 विशेषणं नित्यं तदनुष्ठानप्रवृत्ताः । दशलक्षणस्य धर्मा मनोःकृताः । धृतिः
 क्षमा दमोऽस्मृत्यं शोचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या मत्यमकोधो दशकं
 धर्मबलक्षणं ॥ 'धृतिर्नाम धनादिमंत्यं मत्वाविनाशः' यदादं लोणं
 ततः किं स्यात् शक्यं हि मयान्नादण्यर्जयितुमिति । एवमिधुवियो-
 गादौ संभारगतिरियमोदृशीति चित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनञ्च । 'क्षमा'
 अपराधमर्षणं, कस्मिंश्चिदपराधं प्रत्युद्वेजनानारम्भः । 'दमः' अनौदुल्यं
 विशामदादित्यागः । 'अस्मृत्यं' प्रमिद्धं । 'शोचं' आहारादिगृह्यः ।
 'इन्द्रियमंत्यमः' अप्रतिषिद्धेष्वपि विषयेष्वप्रसङ्गः । 'धीः' मस्यकृज्ज्ञानं,
 प्रतिपत्तोभृतमंगयादिनिराकरणममर्था बुद्धिः । 'विद्या' आत्मज्ञानं ।
 कर्माध्यात्मज्ञानभेदेन धीर्विद्ययोर्भेदः । 'मत्यं' यथार्थवचनं, 'अकोधः'
 रोषाभावः । 'स्वकर्मरताः' परकर्मवर्जनपरत्वादस्यापोनरुद्धं । एववि-
 धलक्षणान् ब्राह्मणान् आहुषु निमन्त्रयेत् ।

महाभारते ।

ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।

अक्रोधना अचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।

सर्वभृतहिता ये च आहुष्वेतास्त्रिमन्त्रयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

ये वेदभाष्यवेत्तारो ये वै व्याकरणे अत्राः ।

धर्मशास्त्र-पुराणानि मीमांसां येऽप्यधीयते ॥

पुण्यतीर्थाश्रुता ये च तपसा चीलकिस्विषाः ।

ये पीतसोमाः सत्यस्थाः प्रतोपव्रतमंयुताः ।

रहिताः क्रोध-लोभाभ्यान्तांस्तु आद्धे निमन्त्रयेत् ॥

‘पीतसोमाः’ इत्यत्र सोमपानकर्तृत्वेन सोमयागकर्तृत्वं लक्ष्यते ।

‘व्रतानि’ धर्माः, ‘उषव्रतानि’ नियमाः, ते च पूर्वं दर्शिताः ।

नागरखण्डे तु निमन्त्रणविधौ निमन्त्रणीयानामाश्रमक्रमेण कल्पानुकल्पविभागोऽपि दर्शितः ।

निमन्त्रयेद्यतीन् पूर्वं वनस्थान् वर्णिनस्तथा ।

ऋद्धभावे गृहस्थांश्च ब्रह्मज्ञानपरायणान् ॥

अग्निहोत्रयुतान् वापि वेदविद्याविचक्षणान् ।

श्रोत्रियांश्च तथा वृद्धान् स्वधर्मनिरतान् मदा ॥

वज्रभृत्यकुटुम्बांश्च दरिद्रान् कुलमंयुतान् ।

अव्यङ्गानतिरिक्ताङ्गान् यथार्थज्ञास्तथा गुरुचौन् ॥

‘वर्णिनः’ नैष्टिकब्रह्मचारिणः ।

इति निमन्त्रणीयविशिष्टो निमन्त्रणविधिः ।

अथ विहितेऽपि निमन्त्रणे तत्कालविशेषे चाविहिते यस्मिन् कस्मिं-
स्यित् काले चाङ्ग-प्रधानप्रत्यामन्थतिशयानुग्रहय प्रयोगकाल एव वा
निमन्त्रणे प्रसक्ते कालविशेषः प्रतिपाद्यते । स च स्थूल-सूक्ष्मविभागेन
द्विधा । तच्च तावत् स्थूलः प्रतिपाद्यते ।

आह विष्णुः ।

अथ आहुः सुः पूर्वद्युः ब्राह्मणानुपनिमन्त्रयेत् ।

‘आहुः सुः’ शोभते आहुः कर्त्तुमिच्छुः आहुः कर्त्ता तन्निधितो वा सर्वर्णः, ‘पूर्वद्युः’ पूर्वस्मिन् दिवसे, आहुः भोजनार्हान् ब्राह्मणान् ‘उपनिमन्त्रयेत्’ निमन्त्रणेन संयोजयेत् । निमन्त्रणं नाम देवपितृकार्यार्थोऽप्रत्याख्येयो नियोग इति स्मृतिष्वश्रिकाकारः । अध्वेषणपूर्वकमभ्युपगमसम्पादन-मिति मेधातिथि-महार्णवप्रकाशकारौ । एते निमन्त्रिताः आहुः कृता-मापद्यन्ते ।

तथा च वसिष्ठः ।

पितृभ्यो दद्यात् पूर्वद्यु ब्राह्मणान् मन्त्रिपात्यति ।

आहुः दिनात् पूर्वद्यु ब्राह्मणान् ‘मन्त्रिपात्य’ निमन्त्रणेनेकक्रियाङ्गभा-वतां नीत्वा(१), मन्त्रिपात्यनेकक्रियाङ्गभावमानयनमिति मेधातिथि-हरिहराभ्यां व्याख्यातवान् । अतो निमन्त्रणात् पश्चति तेषां शौचदि-गुणलोपेऽङ्गापचाराच्छ्राद्धाङ्गं ज्ञेयं ।

आह देवलः ।

अः कर्त्ताप्नोति लक्षण्यात् दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं महद्गुहा सर्वभूक्तने गृहं ॥

असन्धे परेद्युर्वा ब्रह्मणांस्तान् निमन्त्रयेत् ।

अज्ञातीन्समानार्धानयुग्मानात्सञ्ज्ञितः ॥

‘अज्ञातीन्’ यजमानभिन्नगोत्रान् । ‘असमानार्धान्’ भिन्नप्रकरणान् ।

(१) निमन्त्रणात्मकक्रियाङ्गभावतां नीत्वेति ग०

‘अयुग्मान्’ विषमसंख्यानं । याज्ञवल्क्येन विशेष उक्तः । निमन्त्रणकर्त्ता च शौचादिमता भाव्यं ।

अतएव आङ्गस्त्यन्तरमाह हागीतः ।

यत्नेनैवं विद्वान् आङ्गमाचरिष्यन् पूर्वदुर्भ्राह्मणान्निमन्त्रयेदिति ।
‘एवं विद्वान्’ आङ्गस्य महाफलतां जानन् ‘यत्नेन’ शौचादिगुणलोप-
प्रमादवर्जनार्थेन प्रयत्नेन, संयुक्तः । एते तु निमन्त्रणकर्त्तुर्निमन्त्रणीय-
दिजानाञ्च शौचादिगुणा याज्ञवल्क्येन व्यक्तमेवोक्ताः ।

निमन्त्रयीत पूर्वदुर्भ्राह्मणानाम्मवाञ्छाच्चः ।

तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाक्कायकर्माभिः ॥

‘आत्मवान्’ संयतेन्द्रियः क्रोध-मद-मात्सर्यादिवर्जित इत्यर्थः ।
‘शुचिः’ कृतयथोक्तवाङ्मशौचः स्नानादिकोपस्पर्शनादिभिश्च शुद्धकायः,
‘तैः’ च निमन्त्रणीयैर्भ्राह्मणैः, मनोवाक्कायकर्माभिः ‘संयतैः’ संयमकारि-
भिः, भवितव्यं । संयमो नाम विहितक्रियानुष्ठानपूर्वकनिषिद्धक्रियावर्जनं ।
विष्णुधर्मात्तरेऽपि ।

वक्ष्यमाणगुणान् विप्रान् पूर्वदुर्गुरुपुनन्त्रयेत् ।

कर्त्ता समेतैस्तैर्भाव्यं संयतैश्च निमन्त्रितैः ॥

पूर्वदुर्भ्राह्मणनिमन्त्रणं कार्यमित्युक्तं ।

आङ्गदिनेऽपि कदाचित् निमन्त्रणं कार्यमित्याह तुः शङ्खनिखितौ ।

जन्म-शरीरलक्षणगुणापेतान् ब्राह्मणानुपनिमन्त्रयेत् श्रोऽद्य वा
आङ्गमाचरिष्य इति ।

श्रोऽद्य वा आङ्गमाचरिष्य इत्येवमाकलय्य ब्राह्मणानुपनिमन्त्रयेत् ।

‘जन्मलक्षणे’ श्रोत्रियपुत्रत्व-गौरीसुतत्व-धर्मपत्नीजत्व-गर्भाधान-पुंसव-

नादिभिः, उपेतान् ब्राह्मणान् उपनिमन्त्रयेत् । 'शरीरलक्षणेः' काण-
कुञ्ज-कुनखिकुष्ठि-श्वित्रि-श्यावदन्तल-हीनातिरिक्ताङ्गत्वादिदोषविपर्ययैः
शरीरधर्मैः, उपेतान्, 'गुणैः' श्रोत्रियत्व-मदाचारत्व-वेदतदङ्गार्थवेदित्व-
त्रिमधु-त्रिसुपर्ण-त्रिणाशिकेत-ज्येष्ठसामगत्वादिभिश्च, उपेतान्, श्राद्ध
वा आहुताचारिण्य इति ब्राह्मणानुपमन्त्रयेदित्येतन्माहात्म्याच्छ्राद्धदिनात्
पूर्वद्युः आहुदिने वा निमन्त्रणं कार्यमिति गम्यते ।

तदतद्भक्तमाह कात्यायनः ।

तदह ब्राह्मणानामन्त्रयीत पूर्वद्युर्वेति ।

मनुरप्याह ।

पूर्वद्युरपरेद्युर्वा आहुकर्मणुपरिष्ठते ।

निमन्त्रयीत यत्रगान् मस्यग्विप्रान् यथोदितान् ॥

'पूर्वद्युः' यदहः आहु कर्त्तव्यममावास्यायां वा त्रयोदश्यां वा ततः
पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां द्वादश्यां वा, अपरेद्युरिति आहुदिने एव । विक-
ल्पस्यात्र शक्त्यपेक्ष्यः । यो निमन्त्रणप्रयुक्तास्त्रियमान् पूर्वदिनादारभ्य
शक्नोति पालयितुं स पूर्वद्युर्निमन्त्रणं कुर्यात्, अशक्नन् तदहरेवेति ।
अधिकनियमानुपालनाच्च फलातिशय इति तस्यार्थवर्त्ता । अन्ये तु
पूर्वमेव संस्मृते आहुदिने पूर्वद्युर्निमन्त्रणमसंस्मृते तु तदहरेति
विकल्पं व्याचरते । अन्ये तु च अमभवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्र-
येदिति देवत्रयचरनात् येन केनचिन् कारणेन पूर्वद्युरमभवे तदह-
निमन्त्रणमिति व्याचरते । अन्ये च गृहस्थानां पूर्वद्युर्निमन्त्रणं यति-
ब्रह्मचारिणोस्तु तदहरेतिव्यवस्थां वर्णयन्ति । एतत् न युक्तं अन्ये च
परेद्युरिति वचनविरोधान् यतः परेद्युरेव निमन्त्रणं न पूर्वद्युरित्येवं-

विधयोर्नियम-निषेधयोरभावाच्च । यत्नेतद्भवस्थाप्रमाणत्वेनोद्भावितं
मधुशर्मणा । अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनं । भिचार्यमा-
गतान् वापि काले संयमिनो यतौनिति ॥ न तत् यत्यादेः परेद्युरेव
निमन्त्रणं कर्तव्यं न पूर्वद्युरित्येवं परं, गृहस्थं पूर्वद्युरेव निमन्त्रयेन्न
परेद्युरेवंपरं वा, किन्तु पूर्वस्यां रात्रौ कृतमैथुनविप्रवर्जनमात्रपरमिति ।
'अत्रगान्' मंग्यया कृत्वा त्रयः अवरं हीना येषान्ते अत्रग इति तद्गुण-
मन्विजानो वज्रवीहिः । तेन त्रीन् वा पञ्च वा सप्त वेत्यादि वेदितव्यं ।
एतच्च निमन्त्रणीयब्राह्मणसंख्याप्रकरणे विवरिष्यते ।

पद्मपुराणेऽपि ।

विप्रान् पूर्वं परे वाङ्गि विनीतात्मा निमन्त्रयेत् ।

शौन-वृत्त-गुणापेतान् वयोऋषमन्वितान् ॥

भविष्योत्तरेऽपि ।

पूर्वद्युस्तद्दिने वा स्यात् ब्राह्मणानां निमन्त्रणं ।

न वाप्रवृन्ति पितरः आद्भु हीननिमन्त्रणं ॥

अत्र ब्राह्म-मार्कण्डेयपुराणयोः पूर्वदिननिमन्त्रणे कारणमुक्त्वा पूर्व-
दिनातिक्रमे आद्भुदिनेऽपि निमन्त्रणकर्त्तव्यतामभिधाय तत्र ब्राह्मण-
विशेषवर्जनमनिमन्वितानामपि आद्भुकालागतानां यतौनां आद्भु-
भोजित्वमुक्तं ।

निमन्त्रयीत पूर्वद्युः पूर्वाङ्गान् द्विजसत्तमान् ।

दैवे नियोगे पित्र्ये च तांस्तथैवोपकल्पयेत् ॥

गत्वा तु योषितं आद्भु यो भुङ्क्ते यश्च भोजयेत् ।

रेतामूत्रकृताहारस्तं मासं पितरस्तयोः ।

तस्मात् प्रथमं कार्यं प्राज्ञेनोपनिमन्त्रणं ॥
 अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनं ।
 भिक्षार्थमागतान् वापि काले संयमिनो यतीन् ।
 भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ।

‘देवे नियोगे’ वैश्वदेविककर्मार्यनियोगे, ‘पित्र्ये’ पितृ-पितामहादि-
 देवत्यकर्मार्ये च नियोगे, विभागेन तान् ब्राह्मणानुपकल्पयेत् त्वं देवे
 निमन्त्रितोऽसि त्वं पित्र्ये निमन्त्रितोऽसि त्वं पितामहार्ये त्वं प्रपिताम-
 हार्ये इत्यादि कथयेदित्यर्थः । गत्वा तु योषितमित्यादिना कृतमैथुनस्य
 आहुभोजननिषेधात् पूर्वस्थां रात्रौ कृतमैथुनेन निमन्त्रणनिषेधः
 कर्त्तव्य इति गम्यते ।

वैष्णव-त्राराहपुगणयोरपि ।

प्रथमेऽह्नि बुधः ज्ञानान् ओत्रियादीन्निमन्त्रयेत् ।
 कथयेच्च तद्देवेषां नियोगान् पितृदेविकान् ॥
 आहुं नियुक्तो यो भुक्त्वा भोजयित्वा नियुज्य च ।
 व्यवायीरेतसो गर्त्ते मञ्जयत्यात्मनः पितृन् ॥
 तस्मात् प्रथममन्त्राक्तं द्विजाय्याणां निमन्त्रणं ।
 अनिमन्त्र्य द्विजान् गृहमागतान् भोजयेद्यतीन् ॥

कूर्मपुगणे ।

शोभविद्यति मे आहुं पूर्वद्युर्भिपूज्य च ।
 अमभवे परेद्युर्वै यथोक्तेर्लक्षणैर्युतान् ॥
 तस्य ते पितरः अत्रा आहुकाममुपस्थितं(१) ।

(१) आहुकाममुपागतमिति ख० ।

अन्योन्यं मनसा ध्यात्वा सन्तपन्ति मनोजवाः ॥

तैर्ब्राह्मणैः सहाश्रन्ति पितरोह्यन्तरीक्षगाः ।

वायुभृतास्तु तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिं ॥

आपसामन्स्त्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य निमन्त्रणत्रयमुक्त्वान् ।

पूर्वेद्युर्निवेदनं अपरेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणं त्रिप्रायमेके आद्भु-
पदिशन्ति । यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयञ्च सर्वेषु वृत्तेषु ।

अस्यार्थः । पूर्वेद्युः रात्रौ ब्राह्मणभ्यो भोजननिवेदनं कर्त्तव्यं । पुनस्त्या-
परेद्युः स्वागतप्रश्नानन्तरं तृतीयं चासनदानानन्तरमिति । अत्रार्थवादः ।
यतः आद्भुं 'त्रिप्रायं' त्रिसंख्यापदार्थवद्भूलं, तत्र हि तिस्रो देवताः, त्रीणि
पवित्राणि, त्रीणि पात्रानि, त्रिः सावित्रीजपः, त्रयः पिण्डाः, त्रिराञ्जना-
भ्यञ्जनादीनीति । तेषु पदार्थेषु यथा प्रथमस्तथैव द्वितीय-तृतीयाविति ।

इति निमन्त्रणस्यूलकाः ।

अथ निमन्त्रणसूक्तकाः ।

तत्र नागरखण्डे ।

पूर्वेद्युः सायमासाद्य आद्भुर्द्वाणां द्विजन्मनां ।

स्यहं गत्वा षडुचिर्भृत्वा संयतस्तान्निमन्त्रयेत् ॥

ब्राह्मणाणां स्यहंस्त्वित्यनेन स्वस्यहं प्रति समाहृतान् न प्रसङ्गान्तरे-
ष्वागताश्च रथ्यामिलितान् नान्यवेश्मगतानिति गम्यते । अनेनैव च स्वस्य-
हरहितयोरपि यति-ब्रह्मचारिणोः यामान्तरगतस्य च स्यहस्यस्य निवास-
स्नानं गत्विति सूच्यते । यदि पुनर्द्यामान्तराद्यजमानस्यहं प्रत्येवागतः
आद्भुर्द्वाो भवेत्तदा स्वस्यह एव निमन्त्रणीयः । निमन्त्रणीयस्यहगम-
नस्यावज्ञानित्तिद्वारेणोपयोगित्वात् स्वस्यहभावेऽवज्ञापसङ्गविरहा-

यतीन् गृहस्थान् साधून् च श्रोत्रियान् ब्राह्मणारिषः ॥

‘तां रात्रिमिति तस्यां रात्रावित्यर्थः । ‘केनयेत्’ निमन्त्रयेत् । रात्रा-
वपि प्रदोषात्परतो निमन्त्रणं कर्तव्यं । यतः स एवाह ।

जाति-क्रियावबोधाद्यैर्गुणैर्युक्तानसोऽल्पान् ।

प्रार्थयीत प्रदोषान्ते भुक्तानश्चितान् द्विजान् ॥

‘जातिः’ ब्राह्मणत्वं । ‘क्रिया’ स्वाचारः । ‘अवबोधः’ वेद-तदङ्गाद्यर्थज्ञानं,
आदिशब्देन शरीरकुण्डलित्वादिदोषराहित्यसंशयः क्रियते । ‘असोऽल्पा-
नां’ अतिदृष्ट्याकुक्षितद्दयेभ्योऽन्यान् । उपलक्षणं सैतत् क्रोधादिमा-
नसावद्यवर्जितानां, ‘प्रार्थयीत’ भोक्तृत्वेन देव-पितृकार्यसम्पादनसाहा-
य्यायाभ्यर्थयतीत । ‘प्रदोषान्ते’ रजनौमुखं प्रदोषः । ‘भुक्तान्’ कृत-
भोजनान् । ये द्विवारं भोजिनस्तान् दिवा रात्रौ च भुक्तान् । ये त्रे-
कवारभोजिनस्तान् दिवा रात्रौ वा भुक्तान् । उपवासिनस्त्रकृतभोज-
नानेव । यतोनात्र भोजनं विधीयते किन्तु क्षुधितानां निमन्त्रणो-
पर्युपभुञ्जानानां शरीरपीडनाद्बुद्ध्या आर्द्धं न भुञ्जीतेति निमन्त्रणा-
दूर्ध्वं आह्वाश्रयतिरिक्तभोजनप्रतिषेधाच्च रागतः प्राप्रस्यैव भोजन-
स्यायं क्रमाविधीयते । श्रयितानां व्यवहारमजानतां निमन्त्रणप्रस-
क्तभावात्पर्युदासनयंक्त्वाः श्रयितानित्यनेन श्रयितान् प्रबोध्य न
निमन्त्रयेदित्युक्तं भवति । प्रदोषान्तेऽपि सर्वस्मिन् स्रग्दृष्टजने भुक्तवत्येव
निमन्त्रणं कार्यं । सर्वभुक्तजने गृह इति वचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् ।
यदा तु पूर्वदिने निमन्त्रणं न कृतं तदानीमभुञ्जीवाभुक्ते च गृहजने
अकृतभोजनानेव ब्राह्मणान् आर्द्धदिने एव स्रत्याचारसौकार्यानुमा-
रास्मति सम्भवे प्रातरेव निमन्त्रयेत् ।

इति निमन्त्रणसूक्ष्मकालः ।

अथ निमन्त्रणकर्तारः ।

तत्र तावत्स्यमेव निमन्त्रणं कुर्यात् । दाता विप्रान्निमन्त्रयेदिति देवत्ववचनात् । अमभवे त्वन्येनापि निमन्त्रणं कारयितव्यं, तच्च साधुना पुरुषेण ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा प्रयत्नतः* ।

समामन्त्र्य द्विजान् सर्वान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥

‘समामन्त्र्य’ निमन्त्रणाय प्रेषणीयान् साधून् सम्बोध्य मदीयश्राद्धोपयोगिनः सर्वान् ब्राह्मणान्निमन्त्रयेति प्रेषं दत्त्वा, निमन्त्रणं सत्यादयेत् । अथवा ‘समामन्त्र्य’ निमन्त्रणीयानेव सविनयमभ्यर्थनेनाभिसुखीकृत्यत्यर्थः । साधुभिरिति वज्रवचनमविवक्षितं । सर्वेषु प्रेषयेदाप्तमित्येकत्वस्यापि दर्शनात् ।

यमोऽप्याह ।

साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ।

साधुभिरपि सर्वेषुरेव निमन्त्रणं कारयितव्यं ।

अतएव प्रचेताः स्मृति-प्रभासखण्डयोः ।

सर्वेषु प्रेषयेदाप्तं द्विजानामुपमन्त्रणे ।

सर्वर्णशब्देऽत्र सजातीयोपलक्षणार्थः ।

असर्वणप्रेषणे दोषमाह नारायणः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं तन्नियादीर्निमन्त्रितं ।

तथैव चक्षियादीनां वृषलेन निमन्त्रितं ॥

चक्षियाद्यैरिति चक्षिय-वैश्य-मङ्करजाति-शर्द्रैः, 'निमन्त्रितं' परस्परया निमन्त्रणेन याजितं, 'निमन्त्रितं' उपकल्पितं, इति भाउ-लानार्य इति हरिहरः । एतस्मिन्नपि व्याख्यानं निमन्त्रितशब्दस्यासा-मञ्जस्यं तदवस्यमेवेति को विशेषाद्यहः । 'चक्षियादीनामिति चक्षिय-वैश्य-मङ्करजातीनां, 'वृषलेन' शर्द्रेण । मवर्षीं प्रेषयेदित्येतन्नियमसा-मर्थ्यात् वृषलशब्दस्यात्र भिन्नजातुपलक्षणपरत्वं मन्तव्यं । शर्द्राद्यन्न-भोजनार्थं ब्राह्मणेन तु निमन्त्रणं क्रियमाणं दोषोऽयं शातातपस्वति-प्रभामखण्डेषुकः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितं ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितं ॥

अत्र पूर्वाक्कादेव हेतोर्ब्राह्मणशब्दस्य भिन्नात्तमजातुपलक्षणत्वं वेदितव्यं । यत्तु स्मृतिचन्द्रिकाकारणोक्तं मवर्षाभावे त्वमवर्षमपि शर्द्रव्यतिरिक्तं निमन्त्रणाय प्रेषयेदिति तन्नारायणप्रोक्तवचनविरोधा-दुपेक्षणीयं । निमन्त्रणाय च प्रेषणीयेषु माधुषु सर्वेषु सुतश्चिद्याद-योन्तरङ्गाः । स्वयं शिष्याऽप्यत्र सुत इति वृहस्पतिवचने विज्ञेयत-स्तदुपदेशात् । शिष्यादपि सुतोऽन्तरङ्गः, यथैवात्मा तथा पुत्र इत्यादिदर्शनात् ।

इति निमन्त्रणकृत्तारः ।

अथ निमन्त्रणीयब्राह्मणसंख्या ।

तत्र तावन्निमन्त्रणीयं ब्राह्मणानित्यनुवृत्तावाह देवस्यः ।

अथग्रामं त्रिषमसंख्यकान् ।

इयं चाभ्युदयिकश्राद्धव्यतिरिक्तेषु श्राद्धेषु पित्र्यब्राह्मणसंख्या ।
आभ्युदयिके वैश्वदेविके तद्विकृतिभूतेऽन्यस्मिन् वैश्वदेवत्ये युग्मसंख्यका
एव ब्राह्मणा निमन्त्रणीयाः । तत्राभ्युदयिके वचनानि दर्शयिष्यन्ते । वैश्व-
देविकविषये युग्मब्राह्मणविधिं पित्र्यविषये च युग्मनिषेधमाहाङ्गिराः ।

अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे न समा देविके समाः ।

‘न समाः’ समसंख्यकाः पित्र्यैर्न न याद्वा इत्यर्थः ।

याश्चवल्क्यः ।

दैवे युग्मान् यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव चेति ।

‘युग्मान्’ समसंख्यकान् ।

मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च ।

पितृणामयुजः कामं युग्मान् दैवे द्विजोत्तमान् ।

एकैकं वा पितृणाञ्च देवानाञ्च स्वशक्तिः ॥

विष्णुपुराणे ।

पितृणामयुजोयुग्मान् देवानामिच्छया द्विजान् ।

देवानामेकमेकं वा पितृणाञ्च नियोजयेत् ॥

अथ यथाशक्त्ययुग्मान् पित्र्य इत्युक्तेषुकेकैकस्य पित्रादेः शक्ति-
मतापि नवभ्योऽधिका न निमन्त्रणीया इत्याह गौतमः ।

नवावरान् भोजयेद्युजोवा ययोत्साहमूर्धन्विभ्यो गुणवन्तमिति ।

नवभ्यः संख्याधिक्येन वराः वरिष्ठा दशादिसंख्यकाः तद्भूतिरिक्ता

अवराः इत्यर्थः ।

अन्वेतदनुपपन्नं प्रतिषेधपक्षे तावन्नञ्जः क्रियाश्रयित्वाद्दशशब्देना-
शब्दभ्यास्तमासानुपपत्तिः पर्युदासाश्रयणेऽपि नवशब्दोच्चावधिवचनः,

स च साक्षात् अवधिमदक्षणेनैवात्वेतुं शक्यः । न चावरणद्वयोऽवधिम-
दक्षणः । अथ मन्त्रसमाप्तान्तर्गतस्य वरुणस्यैवावधिमदक्षणत्वं । तन्न ।
तथा सति सापेक्षत्वाद्वरुणद्वयो न मन्त्रा समस्येत । न च नवभ्योन्युत्स-
रथाभिधाने विवक्षितेष्वेवंविधसमाप्तानुपपन्नावरुणद्वयप्रयोग एव न
स्यादिति वाच्यं । निरवयवस्यैवावरुणद्वयस्य तथाभिमतत्वात् । उच्यते ।
असुर्यमग्न्यादिवप्रतिषेधकस्यापि मन्त्रः समाप्तोद्गृह्यते पर्युदासपक्षेऽपि
नित्यसापेक्षत्वाद्भवाधिकादिशब्दवदुपपद्यत एव समासः । तानेतान्-
वावरानेकैकस्य पित्र्यादेः स्थाने भोजयेत् । प्रत्येकमेव देवतानाम्बन्ध-
मानहविरधिष्ठानापेक्षित्वात् ।

नवावरेष्वपि संख्याविशेषार्थमाह अयुज इति । 'अयुजः' विषम-
संस्थान् । तेनैकैकस्य स्थाने नव सप्त वा पञ्च वा हीनवैकैकं वा निम-
न्त्रयेत् । ततश्चैकैकस्मिन् पित्र्यप्रयोगे उक्तमपले सप्तविंशतिः सप्तविं-
शतिः सप्तदशते, मध्यमपले एकविंशतिरेकविंशतिः, किञ्चिद्हीनपले
पञ्चदश पञ्चदश, हीनपले नव नव, हीनतरपले चयस्त्वयः, हीनतम-
पले एकैक इति ।

अतिमष्टद्वं प्रत्यधिकाम्यनृजानार्थमाह. 'वा यथोत्सार्हमूर्ध्वमिति ।
'उत्साहः' इति, सा चेत् तर्हि 'ऊर्ध्वे' पूर्वोक्तसंख्याया उपरिष्ठान् ।
ततस्य यथाशक्त्यधिकानपि भोजयेदित्युक्तं भवति । यत्र पित्रादिच-
यस्थाने एकस्यैव निमन्त्रणं तत्र गुणविधानार्थमाह, 'चिभ्योगुणवन्त-
मिति । पित्रादिचयस्थाने 'गुणवन्तं' अर्थात्प्रविद्यादिमूर्त्कृतगुणयुक्तं,
भोजयेत् । अत्र ब्राह्मणवाङ्मन्येऽपि सत्क्रियादेव-काल-शेषगुणवद्-
ब्राह्मणसम्पादनसमर्थेन सष्टद्वतमेन यजमानेन पित्रादिवर्गे सप्त-

विंशतिः मातामहादिवर्गे सप्तविंशतिरित्यमावास्यादौ चतुःपञ्चाशद्-
ब्राह्मणाः सम्पादनीयाः । सुममृद्धतरेण तु पित्रादिवर्ग एकविंशतिः
मातामहादिवर्गैकैकविंशतिरित्येवन्द्विचत्वारिंशत्सम्पादनीयाः । सुस-
मृद्धेन तु पित्रादिवर्गं पञ्चदश मातामहादिवर्गं पञ्चदशेत्येवं त्रिंश-
त्सम्पादनीयाः । समृद्धेन तु पित्र्यद्वयेष्टादश । मध्यमममृद्धिना तु
षट् । दरिद्रेण द्वौ । दरिद्रतमेन त्वेक इत्येवं सम्पादनीयाः । अत्रो-
त्तमादिपक्षेषु यथोचित्यं क्रमेण दशाष्ट-षट्चतुर्द्विकसंख्या वैश्वदेविक-
ब्राह्मणा निमन्त्रणीयाः । तत्र वैश्वदेविकैकब्राह्मणपक्षः, पित्र्यैक-
ब्राह्मणपक्षः । इयं च वैश्वदेविकब्राह्मणसंख्यामावास्यादिश्राद्धेषु वैश्वदे-
विकतन्त्रानुष्ठानपक्षे वेदितव्या । पृथग्वैश्वदेविकानुष्ठानपक्षे तु द्वैगुण्ये-
नेति । यदा तु दरिद्रतमेन यजमानेन ब्राह्मणानस्रभमानेन वा
पित्र्यद्वयेऽप्येक एव ब्राह्मणेनिमन्त्र्यते तदा वैश्वदेविकामने देव-
तार्चान्दर्भषट् वा निवेश्य तत्पुरस्तात्पात्रोद्धृतमन्त्रं वैश्वदेवोद्देशेन
त्यक्ताग्नौ प्रास्यद्ब्रह्मचारिणे वा निवेदयेत् ।

अत्र पित्रादेरेकैकस्य स्थाने सप्त सप्त पञ्च पञ्च वा निमन्त्र-
णीया इत्येतौ पक्षावाप्तौ पैठौनसिः ।

श्वः श्राद्धं करिष्यामीति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा
ओत्रियान् निमन्त्रयेदिति ।

अन्ये तु गौतमवचनमेवं व्याचक्षते । नव अवराः संख्यया ह्यवा-
न्यूनाः येषु ते नवावराः, तद्गुणसंविज्ञानो वङ्गमौहिः । तेन
नवप्रमृत्त्ययुजो भोजयेदित्युक्तं भवति । इयं च पित्रादित्रयस्थाने
भोजनीयानां ब्राह्मणानां मिलितानां संख्या । ततश्चैकैकस्य पित्रादेः

स्थाने त्रिषु त्रिषु निमन्त्रितेषु सङ्कलनया नव ब्राह्मणाः सम्य-
 चन्ते । स चायमवरः पक्षः । पक्षसु पक्षसु तिमन्त्रितेषु सङ्क-
 लनया पञ्चदश सम्यचन्ते । स एव पूर्वाक्तपक्षापेक्षया मध्यमः ।
 तथा सप्तसु सप्तसु निमन्त्रितेषु सङ्कलनया एकविंशतिः सम्यचते ।
 अथश्च प्राचीनपक्षद्वयोत्तमः । ब्राह्मणनवकपक्षमवरत्वेनाभिधानस्य
 तदुत्तरं मध्यमात्तमाख्यं पक्षद्वयमेवाभिमतमिति गम्यते । ततश्च
 'सम्यद्भूतमेनायेकविंशतेः परतो न निमन्त्रणीया इति सिध्यति । अत्र
 रपक्षानुष्ठानेऽप्यसमर्थं प्रत्याह, 'अयज्जावा यथोक्ताहमिति । अत्र
 पदार्थस्तु यथाव्याख्यातः । अनेन एकैकस्य स्थाने एकैक इत्येवं त्रयः
 सर्वेषां एक एवेत्युक्तं भवति । यदि पुनः आहुकाले गुणवान् कश्चि-
 दागच्छेत्तदा तं चतुर्थमप्यतिथिरूपेण आहुकालरूपेण वा भोजये-
 दित्याह, 'ऊर्ध्वे त्रिभोगुणवन्तमिति ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारमतेन पृथीनिमिवचनस्यैवं व्याख्या । तद्यथा
 सप्त पक्ष वेति पितृक-वैश्वदेविकब्राह्मणानां मिलितानां संख्या । अस्यैव
 वाक्यस्थान्यभागे प्राङ्मुखान् वैश्वदेवान् पवेक्षयन्त्यित्यतः दक्षिणपूर्वगत्य-
 भिधानात् । अत्र पक्षसंख्यापक्षे द्वौ देवे त्रयः पित्र्य इति विभागो
 द्रष्टव्यः । द्वौ देवे पितृकृत्ये त्रीनित्यादिवचनदर्शनात् । सप्तसंख्यापक्षे
 तु चत्वारो देवे त्रयः पित्र्य इति विभाग ऊर्ध्वः । ननु द्वौ देवे पक्ष
 पितृकृत्य इति विभागोऽहः कस्मान्न भवति । अनुपपन्नत्वान्न भवति ।
 तथा हि देवे युग्मानयुग्मान् यथाशक्ति पित्र्य एकैकस्येति कात्यायनन
 पित्र्ये एकैकस्य यथाशक्ति असुग्मानिति वदता पितृ-पितामह-प्रपिता-
 महानां प्रत्येकमयुग्माद्ब्राह्मणकल्पनं न पुनः समुदायस्येति दर्शितं ।

ततश्च पञ्चानां समं स्यादश्रुतित्वादिति न्यायेन प्रत्येकमयुग्मसंख्यायाः
समो विभाग ऊहनीयः । न च पित्रादिषु त्रिषु पञ्चानां समतया
विभागः सम्भवति, सम्भवति तु चयाणां । तस्माच्चत्वारो देवै चयः
पित्रश्च इति विभागः कार्य इति ।

पित्रादेरेकैकस्य स्थाने चयस्त्रयोनिमन्त्रणीया इत्येतं पञ्च-
माहाश्रुत्यायनः ।

अथातः पार्वणे आहुते काम्य आभ्युदयिक एकोद्दिष्टे वा ब्राह्म-
णान् श्रुत-शील-वृत्तसम्पन्नानेकेन वा काले ज्ञापितान् स्नातान्
हृतवर्ष्कौशान्वासान्दानुदमुञ्चान् पूर्वं विश्वेभ्यो देवेभ्यः पितृवदुपवेश्यै-
कैकस्य द्वौ द्वौ चोस्तीन् वा वृद्धौ फलभूयस्वं न त्वेवैकं सर्वेषां
पिण्डैर्व्याख्यातं काममनाद्ये ।

‘अथशब्दः आनन्तर्यार्थः । ‘अतःशब्दो हेत्वर्थः, यस्मादुक्तं आहु-
मस्मै दद्युरिति अतः पिण्डपितृयज्ञानन्तरं पार्वणादिआहुतचतुष्टय-
विधिं वक्ष्यामीति शेषः । पर्वशब्देनामावास्योच्यते तत्र भवं ‘पार्वणं’ ।
कर्मशब्देन काम्यमानं पुत्रादिरूपफलं तज्जाभोपायभूतं ‘काम्यं’ । आभ्यु-
दयः पुरुषार्थश्रौत-स्मार्त्तकर्मरम्भः गर्भाधानादयः संस्काराश्च तेषाम-
ङ्गभूतं ‘आभ्युदयिकं’ । एक एवेद्दिश्यो यस्मिंस्तत् ‘एकोद्दिष्टं’ । ‘वाञ्छन्तः
समुच्चये । श्रुतशीलवृत्तानि प्रागेव व्याख्यातानि । श्रुतादित्रयसमुदा-
येनोपेतान् ब्राह्मणांस्तदलाभे त्वेकेन श्रुतादिना गुणेनोपेतान् । ‘काले’
पूर्वद्युस्तददर्शा, ‘ज्ञापितान्’ निमन्त्रितान्, ‘स्नातान्’ समारवृत्तान् श्रुतान्
वा । अहरहः स्नायादिति सामान्यस्यैवाश्रयणस्य प्राप्रत्वात्तदुपहृत्वं तैसा-
भ्यङ्गादियुक्तस्य तस्य प्राप्त्यर्थं । ‘हृतवर्ष्कौशान्’ प्रयोगकाले आहुकर्त्ता

कृतपादप्रवाहान् । 'आशान्नाम्' कृताचमनान् । सामान्यस्यैव भोजने प्राप्ताश्चाचमनस्य आहुताङ्गत्वार्थं पुनर्वचनं । तेन प्रमादान्दकरणे प्राथ-
 खिप्तं कर्तव्यं । 'पूर्वं विशेभ्यो देवेभ्य इति वैश्वदेविकान् पूर्वमुपवेश्य
 तदनन्तरं, उदङ्मुखान् उत्तराभिमुखोपवेशनीयान् पितृब्राह्मणानुप-
 वेश्य 'पितृवत्' पितृतृणवयस्कान् दृष्ट-दृष्टतर-दृष्टतमानित्यर्थः, अथवा
 'पितृवत्' पिशादिक्रमेण । एकैकस्य पिशादेः स्थाने दौ दौ ब्राह्मणौ,
 ईतश्चाभ्युदधिकश्चाहुविषयं । उपक्रमे चाभ्युदिकश्चाप्युपशेपात् ।
 अमावास्यादिश्राद्धे पिशादेरेकैकस्य स्थाने एकैकं चीन् चीन् उपवेश्य-
 येत् । फलभूयस्त्वकामस्त्वधिकानपीत्याह, 'दृष्टौ फलभूयस्त्वमिति,
 'दृष्टौ' ब्रह्मणसंस्थाधिक्ये, 'न त्वेकं सर्वेषां पिष्टीयांस्थानं' यथा सर्वेषां
 पितृणामेकः पिष्टो न दीयते किन्तु प्रतिपुरुषमेकैकोदीयते तथा
 ब्राह्मणोऽपि प्रतिपुरुषं निमन्त्रणीयः न सर्वार्थमेकमिति । एतमपि
 पक्षं सपिण्डीकरणव्यतिरिक्ते श्राद्धेऽभ्यनुजानाति । 'काममनाद्य इति
 आद्याद्-स्मिन् श्राद्धे सर्वेषां स्थाने काममिच्छया एकमपि ब्राह्मण-
 मुपवेशयेत् । पार्वणधर्मिकाणां श्राद्धानां आद्यं सपिण्डीकरणं तस्मा-
 दन्यत् 'अनाद्यं' । अथवा अथमाहन्तदभावोऽनाद्यं सिद्धिन् सति ।
 यदा अनाद्यं साहाय्यदीयद्रव्यवजितं आमद्रव्यकं श्राद्धमपीत्यर्थः ।

एकैकस्य पितृवर्गस्य स्थाने एकैकः एकैकस्मिंश्च देविभ्यो एकैक इति
 पितृवर्गद्वयं वैश्वदेविकद्वयवत्यमावास्यादिश्राद्धे चत्वारो ब्राह्मणा नि-
 मन्त्रणीयाः इत्येव पञ्चमाहोचनाः ।

ब्राह्मणास्त्रिमन्त्रयश्चतुरवगानिति ।

वैश्वदेविकतन्त्रतामाश्रित्य श्राद्धद्वये चतयो निमन्त्रणीया इत्याह

मनुः ।

पूर्वद्वुरपरेशुर्वा आद्वकर्मणुपस्थिते ।

निमन्त्रयौत अवरान् सम्यक् विप्रान् यथोदितान् ॥

सम्यक् निमन्त्रयौतेत्यन्वयः ।

मनु देवे युग्मान् दैविके समा इत्यादिवचनविरोधात् कथं वैश्वदेविकद्वयार्थमेको ब्राह्मण इति युज्यते । मैवं । एकैकमुभयच वेत्यनेन अयुग्मासु संख्यासु वैश्वदेविके एकत्वस्याप्यनुज्ञातत्वात् । अतो देवे युग्मानीत्यादीनि वचनानि एकैकमुभयच वेत्यसु पत्वं परिगृह्य व्यवतिष्ठन्ते । अथ केचित् अवरानित्येकैकस्य स्थाने एकैक इत्येवं पित्रादिचयस्य ब्राह्मणचयविधानमेतदित्याहुः । तदयुक्तं । द्वौ देवे पितृकृत्ये त्रीनिति स्त्रीके पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । एतद्दोषपरिहारार्थमेकैकस्य पित्रादेस्त्रीन् स्त्रीनिति स्मृतिषण्डिकाकारो व्याख्यातवान् तदध्याहारद्वयमस्मीमसत्वादसमञ्जसं ।

पित्रादीनां षष्ठासपि स्थाने एक एव ब्राह्मण इत्येवं पञ्चमाह देवसः ।

एकेनापि द्वि विप्रेण षट्पिण्डं आद्वमाचरेत् ।

षड्र्थान्दापथेत्तस्मै षड्भ्योदद्यात्तथासनं ॥

वसिष्ठस्मृति—कूर्मपुराणयोः ।

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगं ।

श्रुत-श्रील-वृत्तसम्पन्नं सर्वालक्षणवर्जितमिति ॥

श्रुत-श्रील-वृत्तानि पूर्वमेव व्याख्यातानि । 'अलक्षणाणि' कुन-
स्मिन्पित्रादीनि, तैर्वर्जितं ।

अस्मिंश्च पक्षे वैश्वदेविकनिर्णयमाह स एव ।

यद्येकं भोजयेत् आहुते देवं तत्र कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥

देवतायतने कृत्वा ततः आहुतं प्रवर्त्तयेत् ।

प्रास्येदन्नं तदग्नौ तु दद्यादा ब्रह्मचारिणे ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते ।

पितृणां ब्राह्मणे योज्यो देवे त्वग्निं^(१) नियोजयेत् ॥

ब्रह्मोऽप्याह ।

भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनं ।

देवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चान्तस्य तु निर्वपेत् ॥

देवे वैश्वदेविकस्थाने नैवेद्यं पात्रे समुद्धृतस्यान्नस्य तदुद्देशेन
त्यागं कृत्वा पश्चान्तस्य ब्राह्मणस्य परिवेञ्चितमन्नं पिचुद्देशेन त्यजेत् ।

अत्र चतुरवरान् अवरानित्यादिवचनाच्च निर्णयसमर्थवचनमाह
वृद्धवसिष्ठः ।

आहुदयं करिष्यंस्तु दद्याद् वा चतुरोऽथवा ।

चौन् वा निमन्त्रयेदिप्रानेकं वा ब्रह्मवादिनं ॥

अत्रैकैकस्मिंश्चाहुते दद्यादीनां समोविभागः कर्त्तव्यः ।

तमेवाह धर्मः ।

पञ्चभिः पञ्चभिर्विप्रैः दार्भ्यां दार्भ्यामथापि वा ।

आहुतं देयं चिभिर्वा स्यादेकेनैवापि वा पुनरिति ॥

(१) देवेभ्यपीति ग० ।

पश्यानामप्यत्रान्तरो विभागः । अथः पित्र्ये द्वौ दैवे दयोश्च
एकः पित्र्ये एको दैव इति वेदितव्यं ।

तदुक्तं कूर्मपुराणे ।

द्वौ दैवे प्राप्नुसौ पित्र्ये अथश्चोदण्डुस्वास्तथा ।

एकैकं तच्च दैवन्तु पित्र्य-मातामहेष्वपि ॥

वृहस्पतिरपि ।

एकैकमथ वा द्वौ चीन् दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

सत्स्त्रियाकालपात्रादि न सन्ध्येत विस्तारात् ॥

दैवे पित्र्ये च कर्मणि एकैकं वा भोजयेत् ।

एकं दैवे एकं पित्र्य इत्यर्थः । 'द्वौ चीन् वा' द्वौ दैवे चीन् पित्र्य इत्यर्थः । सर्वेषां ब्राह्मणसंख्याविकल्पानां मध्ये एतावेव कन्यौ सत्स्त्रियाद्यविघातकत्वात् प्रब्रह्माविति विस्तरनिन्दाभिप्रायः ।

अथमेवार्थो व्यक्त उक्तो वसिष्ठेन ।

द्वौ दैवे पितृकृत्ये चीनेकैकमुभयच वा ।

भोजयेत्सुसम्भृतेऽपि विस्तारन्तु विवर्जयेत् ॥

मनु-ब्रातप्तप-बौधायन-स्मृति-पद्मपुराणेऽप्युक्तः ।

द्वौ दैवे पितृकृत्ये चीनेकैकमुभयच वा ।

भोजयेत्सुसम्भृतेऽपि न प्रसज्येत विस्तारे ॥

चीमिति प्रत्येकं चींस्त्रीमिति । एकैकमिति एकस्य पित्र्यदेरेकैकमिति यस्मिन्धातिष्ठिना व्याख्यातं तदव्याहारदोषोद्भावनेन प्रागेव निरसं । अद्यप्येकैकमुभयच वेत्ययं विधिरेव न भवतीति तेनैवोक्तं तत्सु ब्रह्मप्रभृतिश्चिन्निबन्धकारैः पराकृतमित्यास्माभिर्नाद्रियते । 'सुस-

मृद्धोपि' अत्यर्धमाद्योपि, 'न प्रयञ्जेत' न प्रवर्त्तेत, विस्तरे । न वाय-
मद्दृष्टार्थो विस्तरप्रतिषेधः, किन्तु सत्क्रियादिसम्पत्त्रिधातार्थः ।
अतएव सत्क्रियादिविघातकत्वेन विस्तरनिन्दा तेषु कूर्मपुराणोक्ता ।

सत्क्रियां देवकालौ च ब्रौचं ब्राह्मणसम्पदं ।

पश्चैतान् विस्तरोऽहन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरं ॥

'सत्क्रिया' अन्नसंस्कारविशेषः, ब्राह्मणानां मनोवाकायकर्मभिः परि-
तोषातिशयजननं वा । 'देवः' दक्षिणाप्रवणादिः, श्रवकाश्रवान् वा
उष्णत्वादिगुणयोगी । 'कालः' कुतपापराज्ञादिः । 'ब्रौचं' यजमानब्रा-
ह्मणप्रैष्यगतमुक्तलक्षणं शुचित्वं । 'ब्राह्मणसम्पत्' गुणवद्ब्राह्मणत्वाभः ।
एतान् पञ्च पदार्थान् 'विस्तरः' ब्राह्मणबाहुल्यं, 'हन्ति' माश्रयितातस्मान्न
'नेहेत' न कुर्यात् । यस्तु ब्राह्मणबाहुल्योऽपि सत्क्रियादिसम्पादनसमर्थः
स गौतमादिवचनोक्तं प्रथमकल्पिकं विस्तरपक्षमेवाश्रित्य आह्वं कुर्यात् ।

अतएव ब्राह्मणपुराणे देव-कालादिसम्पादानसमर्थं प्रत्येव मन्त्रेपप-
क्षोभिहितः । मौननाम्नादिदोषबहुल्या च विस्तरनिन्दा कृता ।

तथाहि ।

देव-काल-धनास्त्राभादेकैकमुभयत्र वा ।

शेषान् विन्तानुसारेण भोजयदन्यवेश्मनि ॥

यस्माद्ब्राह्मणबाहुल्यादोषो बहूतरो भवेत् ।

आहुनाशो मौननाम्नः आहुतस्त्वस्य विस्मृतिः ॥

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शो निन्दा दातुर्न भोक्तृषु ।

वितण्डया परीवादे जल्प्यास्यैव पृथग्विधाः ॥

ब्राह्मणबाहुल्ये यस्मादेते दोषाः सम्भवन्ति तस्मादेतद्विषयपरिहारा-

समर्थनोभयचैकैक एव भोजनीय इत्यर्थः । शेषानभ्यागत-प्रतिवेश्यादी-
नवश्वभोजनीयान् आद्धानन्तरं भोजयेत् । आद्भुदेशादासायमुष्णि-
ष्टानि नापसारणीयानीति वक्ष्यते, ततश्च आद्भुदेश्चोष्णिष्टावस्तु-
त्वादन्यवेशनीत्युक्तं ॥

इति निमन्त्रनीयव्राह्मणसंख्या ॥

अथैवं निरूपितेषु कालादिषु निमन्त्रणे निरूपणीये प्रथमामुष्टे-
यत्नान्तपूर्वकालकृत्यं प्रतिपाद्यते ।

तत्र वाराहपुराणे ।

वस्त्रशौचादिकर्त्तव्यं श्वः कर्त्तास्मीति जानता ।

स्यानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

पिचादिचयाहमंस्मरणयत्नेन तिथिर्दधे आद्भुहर्तिथिमंत्रोधनेन च
'श्वः' परेद्युः, आद्भुस्याहं कर्त्ता भविष्यामीति निश्चित्य आद्भुकर्त्ता वस्त्र-
शौचादिकं कर्त्तव्यं । अत्र धौतवस्त्रः सदा भवेदिति वचनात्तद्दिनोप-
योगिवस्त्रक्षालनस्यार्थंप्राप्तत्वाद्ब्रह्मणार्थक्यं । उत्तरदिनोपयोगिनाम-
पि वस्त्राणां शौचविधानं न युज्यते ।

काषायं मलिनं वस्त्रं कौपीनञ्च परित्यजेत् ।

अधौतं कारुधौतञ्च पूर्वैर्धुर्धौतमेव चेति ॥

भविष्यत्पुराणे आद्भुकर्त्तुः पूर्वधौतवस्त्रपरिधाननिषेधात् । अतो
वस्त्रशौचादीत्यतद्गुणसंविज्ञानो बह्वब्रीहिः । आदिब्रह्मस्य प्रकार-
वचनः । तेन आद्भुोपयोगिसम्भारसम्पादनभाष्यमेलनशोधनादि
सह्यते । आद्भुभूमिं परित्यज्य मृद्भूमय-गोमूचैः तामुपलप्य समी-
कृत्य आद्भुहान् विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

एतच्च व्याख्यातमर्थं स्फुटमाहोचनाः ।

तच्च गोमयोदकैर्भूमिभाजनभाण्डशौचं कृत्वा सः कर्त्तास्मीति ब्राह्मणाग्निमन्त्रयेत्तुरवरान् । अनुपहतानां भूमिभाजनादीनां गोमयोदकैः कर्मार्थं संस्कारं कुर्यात् । उपहतानान्तु तैस्त्रैद्व्यशुद्धिप्रकरणैर्लौकिकतोऽवगतसामर्थ्येन द्रव्यैः शुद्धिं विधाय संस्कारं कुर्यात् ।

‘भाजनानि’ भोजनसाधनान्यर्थादिमाधनानि च । ‘भाण्डानि’ पाकार्यानि पिठराणि । एतच्चान्यथ वक्ष्यमाणं सर्वं कृत्वा ब्राह्मणाग्निमन्त्रयेत् । ‘चतुरवरान्’ चत्वारः श्रवरा येषाम्ने चतुरवराः । एतच्च निमन्त्रणौयसंस्थाप्रकरणे विवृतं ।

आह देवलः ।

सः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्राग्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सहस्रं भुक्त्वा सर्वभुक्त्वा गृहे ॥

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ।

अज्ञातौषमानर्षिनियुग्मानात्प्रशक्तितः ॥

यदि पूर्वद्युर्निमन्त्रणं कुर्यात्तदामिषणं मांसेन रक्षितं ‘सहस्रं’ एकवारं, भुक्त्वा कुर्यात् । एतच्चानुपवासदिनविषयं । उपवासदिने त्वभुक्त्वापि कुर्यात् । निमन्त्रणात् पूर्वं भोजने सहस्रविधानात् आरभ्ये न भोजनमासमापनादित्यापस्तम्बेन निमन्त्रणादूर्ध्वं भोजननिषेधाच्च तद्दिने द्वितीयभोजनं न कर्त्तव्यमिति निश्चीयते । पूर्वद्युर्निमन्त्रणस्य तद्दिने सहस्रान्निरामिषभोजनमङ्गमिति महाणैवप्रकाशकारः । तन्मते तु भोजनस्यावश्यकत्वादुपवासदिनेऽवघाणं विधेयं । श्रियादावपि निमन्त्रयितरि यजमानस्यैव तन्निधमानुष्ठानं तस्मिन्निधयेव श्रूयमाणत्वात्

‘सर्वभुक्तजने गृहे’ सर्वे भोज्या गृहजना मुक्ताः कृतभोजना यस्मिन् गृहे तत्तथा । गृहशब्दस्य सम्बन्धिः शब्दत्वात्त्रिमन्त्रणदिने स्वगृह एव भोक्तव्यमिति गम्यते । यन् आहुदिने विहितं निमन्त्रणं तद्भुक्तौवा-
भुक्तजने च गृहे विध्यन्तरानुसाराद्धिधेयं । ‘अज्ञातीन्’ भिन्नगोचान् । ‘अवमानर्पिन्’ भिन्नप्रवरान् । ‘अयुग्मान्’ विषमसंख्यकान् । निमन्त्र-
णात्पूर्वचणकृत्यमाह, ‘शः कर्त्तास्मीति निश्चित्येति शोभते आहु-
महङ्करिष्य इति ‘निश्चित्य’ दृढमध्यवस्य सङ्कल्पं कृत्वेत्यर्थः ।
सुव्यक्तश्चैतत्पूर्वलिखिते पैठीनमिवचने ।

तद्यथा । शः आहुं करिष्यामीति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् सप्त पञ्च
वा आत्रिचान्त्रिमन्त्रयेदिति ।

अथाचारानुसाराद्यज्ञोपवीती विष्णुस्मरणपूर्वकं प्राणायामत्रयं वि-
धाय प्राचीनावीती देशकालानुकीर्त्तनपुरःसरं सङ्कल्पवाक्यमुच्चारयेत् ।
तद्यथा ।

इह पृथिव्यां जम्बुद्वीपे भारतवर्षे कुमारिकाखण्डे प्रजापतिर्त्तने
दण्डकारणे असुकस्मिन् प्रदेशे इत्यादिदेशमनुकीर्त्त्यं ॐ अद्य ब्रह्मणो
द्वितीयपराङ्मुखे श्रीश्वेतवागहकल्पे वैवश्वतमन्त्रेण चष्टाविंशतितमस्य
कल्पियुगस्य प्रथमचरणे इत्यभिधाय प्रभवादिर्भवत्सरपट्टकात्मकर्म-
वान्तरयुगमनुकीर्त्तयेत् । तानि च युगानि द्वादशैवमाहुः ।

षैष्णवं प्रथमं तत्र तार्हस्यत्वं ततः परं ।

ऐन्द्रमाग्नेयमेतस्मादाह्विर्बुध्नं च पैत्यकं ॥

वैश्वदेवश्च सौम्यश्च प्राजापत्यश्च माहृतं ।

आश्विनं भाग्यमित्येवं युगानि द्वादशैव हीति ॥

ततः श्वः संवत्सर-परिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरोदावत्सरेषु वर्त्तमानं
 युगमनुकौर्त्थं वर्त्तमानसंवत्सरायनर्तु-मास-पक्ष-तिथि-वार-गणपयो-
 ग-करण-कुतपादिकास्त-नामानि सप्तम्यन्तानि संकौर्त्थं अथ पार्व-
 ष्वाद्गनामधेयकर्मणि अमुकगोत्रा अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहा
 अमुकामुकशर्मणः सपत्नीका वसु-रुद्रादित्यरूपा अमुकगोत्रा अस्म-
 न्नातामह-प्रमातामह-रुद्रप्रमातामहाः अस्मन्नातामहमातुः पिता-
 महमातुः प्रपितामहा इति वा अमुकामुकशर्मणः सपत्नीका
 वसुरुद्रादित्यरूपा अग्निश्च सोमश्चेत्येताः प्रधानदेवताः पूरुरवो-
 मार्द्रवःमंशका विश्वेदेवाः अङ्गदेवता यथोक्तलक्षणं अन्नं हविर्मांसान्
 आश्वनीयार्थं अमुकगोत्राणामस्मत्पितृणाममुकशर्मणां सपत्नीकानां
 वसुरुद्राणाममुकशर्मणाणामस्मत्पितामहानाममुकशर्मणां सपत्नीका-
 नां रुद्ररूपाणाममुकशर्मणाणामस्मत्प्रपितामहानाममुकशर्मणां सप-
 त्नीकानामादित्यरूपाणां तथा अमुकगोत्राणामस्मन्नातामहानाममु-
 कशर्मणां सपत्नीकानां वसुरुद्राणाममुकशर्मणाणामस्मत्प्रमाताम-
 हानाममुकशर्मणां सपत्नीकानां रुद्ररूपाणाममुकशर्मणाणामस्मद्रुद्र-
 प्रमातामहानाममुकशर्मणां सपत्नीकानामादित्यरूपाणां पृथग्वैश्वदे-
 विकसहितं सपिण्डनिर्वापं पार्वणश्राद्धद्वयं पिष्टप्रिकामोऽहं करिष्य
 इति सङ्गीर्त्तयेत् । अन्यकर्तृके तु श्राद्धेऽस्मच्छब्दम्याने यजमानश्चः
 प्रयोक्तव्यः । अग्नौकरणदेवताधिक्ये तु यावद्देवतं देवतानुकीर्त्तनं । वैश्व-
 देविकतन्त्रपत्ते तु वैश्वदेविकसहितमित्यनुकीर्त्तनीयं । अपिण्डके तु
 पिण्डनिर्वापरहितमिति वाच्यं । एवं सङ्गम्यं विधाय निमन्त्रणमारभेत ।

इति निमन्त्रणपूर्वकालकृत्यं ।

अथ निमन्त्रणेतिकर्तव्यता ।

तत्र चमत्कारखण्डे ।

तथैवामन्त्रयेद्दिप्राप्तान् विद्वान्मृपसत्तम ।

आह्वार्यं अह्वया युक्तः प्रसादः क्रियतामिति ॥

प्रचेतःस्वति-प्रभासखण्ड-भविष्योत्तरेषु ।

कृतापसव्यः पूर्वेषुः पितृन् पूर्वं निमन्त्रयेत् ।

भवद्भिः पितृकार्यं स्यः सम्याद्यं नः प्रसीदत ।

सव्येन वैश्वदेवार्थान् प्रणिपत्य निमन्त्रयेत् ॥

‘कृतापसव्यः’ कृतप्राचीनावीतः, ‘पूर्वेषुः’ आह्वदिनात् पूर्वदिने,
‘पितृन्’ पित्रर्थान् ब्राह्मणान्, ‘पूर्वं’ वैश्वदेविकब्राह्मणेभ्यः पुरस्तात् ।
अत्र पित्र्यब्राह्मणान् प्रतिनिमन्त्रयितुरभ्यर्चनवाक्यं ‘भवद्भिः पितृ-
कार्यं स्यः सम्याद्यं नः प्रसीदतेति । अत्र यजमानश्चेत् स्वयं निमन्त्रण-
कर्त्ता तदैवं प्रयोगः । ॐ स्यः करिष्यमाणे आह्वे भवद्भिस्त्वय्यमान-
हविराधारत्वेनाहवनीयस्थाने भृत्वास्माकं पितृकार्यं सम्यादनीयं
इत्येतस्मिन्नर्थे प्रसादङ्कुरतेति । यजमानप्रेषितेष्वेत्स्मिन्नन्वणकर्त्ता
तदास्माकमित्यस्य स्थानेऽसुकस्य यजमानस्येतिपदं प्रयुज्य श्लं तथैव
वाक्यं प्रयुञ्जीत । एवमभ्यर्चनेन ब्राह्मणान् सम्प्रसादनपूर्वकमुन्मुक्षी-
कृत्य निमन्त्रणवाक्यं प्रयोक्तव्यं तद्यथा सोऽद्य वा करिष्यमाणे
असुकगोचस्यासुकशर्मणोऽस्मत्पितुर्थजमानपितुर्वा सपत्नीकस्य वसु-
पस्य आह्वे स्यः क्रियतामिति पैदके निमन्त्रणे, ॐ असुकगोचस्या-
सुकशर्मणोऽस्मत्पितामहस्य यजमानपितामहस्य वा सपत्नीकस्य
हृद्रूपस्येति पैतामहे, ॐ असुकगोचस्यासुकशर्मणोऽस्मत्प्रपिताम-

ह्यस्य यजमानप्रपितामहस्य वा सपत्नीकस्यादित्यरूपस्येति प्रपितामहे,
एवमेव गोचाद्युच्चारणं कृत्वा मातामहाद्यर्थाणां निमन्त्रणं कृत्वा एवं
पित्रर्थान्निमन्त्र्यानन्तरं मध्येन सव्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतेन विप्रिष्टः
सन्निमन्त्रणकर्त्ता वैश्वदेवार्थान् ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् । तत्र च पितृ-
कार्यशब्दस्थाने वैश्वदेविकार्थशब्दं निधाय पूर्ववत् प्रसादनवाक्य-
सुचार्यं देवे क्षणः क्रियतामिति निमन्त्रणवाक्यं प्रयोक्तव्यं । ततः
पित्र्यैवैश्वदेविकैश्च ब्राह्मणैः ॐ तथेति निमन्त्रणश्रुत्युपगमवाक्यमुच्चार-
णीयं । अथ भूयोऽपि प्राप्नोतु भवानिति निमन्त्रयिषोक्ते प्राप्नवानीति
निमन्त्रणीयेन प्रयोक्तव्यं । एतच्चोभयेषां निमन्त्रणं नमस्कारपूर्वकं
कर्त्तव्यं ।

तदेतत्सर्वमुक्तं नागरखण्डे ।

ब्राह्मणानां गृह्यङ्गत्वात् तान् प्रार्थ्यं विनयान्वितः ।

अमुकस्य स्वया आहुते क्षणे वै क्रियतामिति ॥

वदेदभ्युपगच्छेद्यु विप्रस्यैवं तथेति च ।

भूयोऽपि व्याहरेत् कर्त्ता तं प्राप्नोतु भवानिति ।

द्विजस्तु प्राप्नवानीति विधिरेष निमन्त्रणं ॥

अत्र पित्रर्थानां ब्राह्मणानां पूर्वं वैश्वदेविकानां पश्चात्निमन्त्रणमि-
त्युपक्रमः प्रतिपादितः सचानुपपन्न इव लक्ष्यते । यतोनिमन्त्रयेदित्य-
नुवृत्तौ क्रमान्तरमुक्तं वार्द्धस्यत्यस्यति-भविष्योत्तरयोः ।

उपवीती ततो भूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान् ।

अपसव्येन पित्र्येऽथ स्वयं द्विष्योऽथवा सुत इति ॥

‘उपवीती’ सव्यस्कन्धस्थितब्राह्मणः, भूत्वा, ‘द्विजोत्तमान्’

द्विजेन्द्रनृपानत्वादिभिर्गुणैः प्रशस्ततराम् 'देवतार्थं' वैश्वदेविककर्माद्यं
पूर्वं निमन्त्रयेत् । 'अथ' अगन्तरं 'अपसव्येन' दक्षिणस्कन्धस्थितेन
ब्रह्मसूत्रेण, तथा युक्तः, भूत्वा 'स्वयं' आहुताधिकार्यैव, तत्प्रेषि-
तस्तदीयः सुतः शिष्यो वा ब्राह्मणोत्तमान् 'पित्र्ये' पितृ-पिताम-
हादिदेवत्ये कर्मणि, निमन्त्रयेत् । अनेन च वैश्वदेविकानां पूर्वं
पित्र्याणाम् पश्चान्निमन्त्रणमुक्तं, कथं पाठक्रमादिति चेत् । तन्न ।
प्रचेतोवाक्यगतेन श्रौतेन तदाधात् । अथाद्यशब्दावगतानन्तर्यात्मकम
इति चेत् । तदपि न । अथ शब्दस्थानेकार्थत्वादर्थान्तरत्वेनाप्युपपत्तेः ।
अथापेक्षितविध्यनुपहानन्तर्याण्यर्थत्वं मन्यसे । तन्न । प्रचेतोवाक्यगतश्रौ-
तक्रमविरोधपरिहारार्थमद्यशब्देऽर्थान्तरपरत्वस्यैवापेक्षितत्वात् ।

ननु तथापि कथं पित्र्याणां पूर्वं निमन्त्रणं । यतो मनुर्वैश्वदेविक-
पूर्वं निमन्त्रणमाह ।

दैवाद्यन्तं तदीहेतुं पित्र्याद्यन्तं न तद्भवेत् ।

पित्र्याद्यन्तन्त्वौहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्त्वय इति ॥

दैवो वैश्वदेविकः पदार्थ आदिरादिमः दैव एव चान्तोऽन्तिमः
पदार्थो यत्र शब्दे तदैवाद्यन्तं शब्दे चादिमः पदार्थो निमन्त्रणमेव
अतो दैवं निमन्त्रणमादौ कर्त्तव्यमिति वचनाद्गम्यते । मैवं । विप्र-
पादक्षालनमादिमः पदार्थो न निमन्त्रणं, निमन्त्रणस्य प्रयोगवद्भिर्भा-
वात् । ननु निमन्त्रणस्यापि पादक्षालनादिवच्छ्राद्धाङ्गत्वात् कथं प्रयो-
गवद्भिर्भावः । उच्यते । माभूत् प्रयोगवद्भिर्भावः किन्तु निमन्त्रणात्
पूर्वं महासङ्कल्पस्तावद्भिहितोऽस्ति अतस्तस्यैवादिमत्वात्तद्विषयं मनुवचनं
न प्रचेतोवचनोपदिष्टनिमन्त्रणक्रमविरोधीति स एव निमन्त्रणे क्रमो

न्यायः । एवं स्मितेऽप्येतयोर्मनु-ब्रह्मस्यतिशक्त्यर्थोनिमन्त्रणक्रमपरत्वं
मन्यमानाः पूर्वं निबन्धकाराः क्रमविकल्पमवर्षयन् ।

तथा च विप्रास्त्रिमन्त्रधेदित्यनुवृत्तौ नागरक्षणे ।

कुलाचारसमोपेतान् यद्वीत्वा चरसौ ततः ।

प्रसादयेच्च सख्येन विश्वेदेवार्चने पुरा ॥

युष्मानेव यथाब्रह्मा मन्त्रमेतदुदीरयेत् ।

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवास्तसौ तव ॥

भक्त्याङ्गता मया सेव त्वं चापि व्रतभागभव ।

एवं युष्मान् समामन्त्र्य वैश्वदेवकृते द्विजान् ।

अयुष्मानपसव्येन पित्र्यं चापि मन्त्रयेत् ॥

ब्राह्मणञ्च यथाब्रह्मा एकैकञ्च पृथक् पृथक् ।

एकैकञ्च चयाणां वाप्येकमेव निमन्त्रयेत् ॥

द्विजं मातामहानामप्येव एव विधिः स्मृतः ।

ततः पादौ परित्युज्य द्विजस्येदमुदीरयेत् ॥

अङ्गापूतेन मनसा पितृभक्तिपरायणः ।

पिता मे तव कार्योऽस्मिंस्तथैव च पितामहः ।

स्वपित्रा घृष्टितोऽभ्येतु त्वच्च व्रतपरोभव ॥

एवं पितृन् समान्नाथ तथा मातामहानथ ।

सद्यं कृत्वा नमस्कृत्य तान् विप्रान् स्वयत्वं व्रजेत् ॥

अथ प्रचेतोवाक्ये प्रष्टव्यं निमन्त्रणधेदित्युक्तं, तन्नु स्मृतिचन्द्रिका-
कारः शूद्रकर्तृविषयमित्यभिधातुं ब्रह्माष्टपुराणवाक्यं प्रमाकमेव
दर्शितवान् ।

दक्षिणं चरणं विप्रः सद्यं वै क्षिप्रियन्तथा ।

पादावादाय वैश्वो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकं ।

निमन्त्रयेत् पूर्वद्युः श्राद्धकर्त्ता द्विजोत्तमानिति ॥

दक्षिणचरणोपादाने प्रदंशविशेषो निमन्त्रणीयं प्रति निमन्त्रयि-
त्प्रयोध्यं वाक्यं नियमश्रावणं च पाद्म-मात्म्ययोः पुराणयोर्दर्शितं ।

पूर्वद्युरपरेद्युर्वा विनीतात्मा निमन्त्रयेत् ।

दक्षिणं जानुमालम्ब्य त्वं मयाच निमन्त्रितः ॥

एवं निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पितृबान्धवः ।

श्रमोद्धनेः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिस्तु मयाच श्राद्धकारिणा ॥

'पितृबान्धवः' प्रकृतश्राद्धसम्बन्धिपितृसपिण्ड-समानोदकादिस्तत्-
प्रेषितो वा निमन्त्रणकर्त्ता । अत्र केचिद्दक्षिणजान्वालम्बनं वैश्वदेवि-
कद्विजनिमन्त्रणविषयमाहुः । तदयुक्तं । तत्पुराणस्थितनिमन्त्रणविषय-
निखिल-वचनपौर्वापर्य-पर्याल्लोचनायां साधारणस्यैव प्रतीयमानत्वात् ।
अत्रिरपि नियमश्रावणमाह ।

प्रथमेऽङ्गि निवासस्यान् ओत्रियादीन्निमन्त्रयेत् ।

कथयेच्च तद्देवीषां नियोगान् पितृदेविकान् ॥

सर्वाद्यासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।

भवितव्यं भवद्भिर्वै शोभते श्राद्धकर्मणोति ॥

'प्रथमेऽङ्गि' पूर्वद्युरित्यर्थः । एवं निमन्त्रणकर्त्ता वाक्येऽभिहिते
निमन्त्रणीयब्राह्मणाभिधेयमाह स एव ।

ततस्तथेत्यविभ्रं गतेयं रजनी षदि ।

यथाश्रुतं प्रतीचेरन् आहुकालमतद्दिताः ॥

तेन निमन्त्रिता विप्रास्तं निमन्त्रणकर्त्तारं तथास्तु यद्यद्विघ्नेयं
रजनीगतेत्युक्त्वा धर्मशास्त्रादौ यथानियमजातं श्रुतं तथैव तन्नियम-
जातं 'प्रतीचेरन्' परिपालयेयुः । 'आहुकाले' स्वादितात्रपरिणाम-
पर्यन्तमित्यर्थः ।

यमेनापि । निमन्त्रणीयाभिधेयमुक्त्वा ।

तेनां तथेत्यविघ्नं गतेयं रजनीं यदेति ।

'तेन' निमन्त्रणार्थेन, ॐ तथेत्याद्यभिधेयमित्यर्थः ।

देवलः ।

कामं प्रतिश्रवस्तेषामनिन्द्यामन्त्रेण कृते ।

'तेषां' ब्राह्मणानां अनिन्द्यामन्त्रेण क्रियमाणे कामं निकामं
अत्यर्थं, 'प्रतिश्रवः' अभ्युपगमः, कर्त्तव्यो भवति । अभ्युपगतनिम-
न्त्रेण तु आश्रद्धाणां ब्रह्मवर्चसो जायतामित्यादौमि योगतेसो नः
कल्पतामित्यन्तानि यजूषि जपेत् ।

आमन्त्रिता जपेदोश्रुमिति भृगुस्मरणात् ।

इति निमन्त्रणैतिकुत्तव्यता । ,

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-ममस्तकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आहुकल्पे निमन्त्रणप्रकरणं नाम

एकादशोऽध्यायः ॥०॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

गोष्ठीभासाकसानां कुलमृष्टमसुषुः श्लाघ्यपुण्योदधानां
त्रिधानां पर्वदाद्यो मधुमधुरवचः सप्तदां यश्च कोषः ।
सोऽयं हेमाद्रिसुरिः कुञ्ज-सुकुलमिखाती-लण्णुद्धिः प्रसिद्धः
आङ्गे पूर्वाङ्ककृत्यं निगदति दलयन् संज्ञयं तत्पराणाम् ॥
अथ आङ्गदिनपूर्वाङ्ककृत्यं ।

तत्र पाकादिकृत्यं ।

अथ आङ्गकर्त्ता ब्राह्मो मुङ्कर्त्ते उत्थाय यथोपदेशं शौचविधिं
विधायाचामेत् । दन्तधावनम् न कुर्यात् ।
तथाच श्रुतिः ।

क्लिन्नदन्तः पितृन् यजेतेति ।

‘क्लिन्नदन्तः’ अनपनीतमसलेपदन्तः ।

ब्रातातपोऽपि आङ्गदिने दन्तधावननिषेधमाह ।

शुद्धार्थं प्रातस्तथाय भक्षयेद्दन्तधावनं ।

आङ्गे यज्ञेऽय निचमे पत्न्या च प्रोषिते न तु ॥

आङ्गादौ निष्याद्यत्वेन प्रसूते सति दन्तधावनं न कुर्यादन्यत्र
कुर्यादित्यर्थः ।

प्रभासखण्डे ।

उपवासे तथा आङ्गे न खादेद्दन्तधावनं ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्तकुलानि वै ॥

अथ च निषेधः आहुकर्तुरेव न पुनः आहुभोक्तुरपि ।

अतएव प्रचेतःस्मृति-भविष्योत्तरयोः ।

आहुभुक् प्रातस्तथाय प्रकुर्याद्दन्तधावनं ।

आहुकर्त्ता न कुर्वति दन्तानां धावनं बुधः ॥

अतः आहुकर्त्ता दन्तधावनमकृत्वा शौचाचमनविधिं निष्पादयेत् ।
ततो नद्यादौ यथास्नातं मुख्यकल्पिके वा जलाशये यथोक्तस्नानं
कुर्यात्, स्नातोऽधिकारौ भवतीत्यादिविष्णुवचनात् । ततः पूर्वोक्त-
विधिना तर्पणं विधाय जलादवतीर्य स्वयं वा सुतशिक्षादिना
धौते अहते सिते वामशौ परिधानादहिःकक्षाबन्धमकुर्वन् परिद-
धौत । अनन्तरं मध्यामुपास्य प्रोक्षणमादाय गृहं गत्वा मैत्रिकं प्रात-
र्हामं कृत्वा पाकभूमिसुपलेपनादिभिः संस्कुर्यात् ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

भूमिः आहु पञ्चगव्यैः क्षिप्रा शोष्या तथोन्मुक्तेः ।

गौरमृत्तिकायाश्चैत्रा प्रकीर्णतिलसर्षपा ॥

देवत्वस्मिन् कर्मपुराणयोः ।

तिलानवकिरेत्तत्र मर्चते बन्धयेदजान् ।

आमुरोपहतं सर्वं तिलैः शुभ्यत्यजेन चेति ॥

अनन्तरं पाकारम्भं चिकीर्षन् पाकभूमेः सकाशादपामने, र-
णोक्तान् वैभक्त-मत्सरि-मत्त-धूर्त्त-शुद्र-शुद्रो-पतित-पाषण्ड-घण्ड-
काण-कुण्ठि-भूणहन्तृ-श्रित्ति-कुष्ठि-रजस्वला-वैरिणी-मूर्खान्द्योनि
कुञ्ज-वामन-क्षिन्नहोनातिरिक्ताङ्ग-पङ्क-विडवराह-खर-करभ-करट
कुक्कुट-गुनक-नकुल-विडाल-चाडाल-नीलोत्पलायवामसा दूरतरङ्ग-

स्वार्थं भोजनभाण्डादीनि यथाहं चालयेत् । अष्टैवं संस्कृतायां भुवि
शोधितेषु नवेषु च भाण्डेषु पाकं कर्तुमुपक्रमेत् ।

तथा च देवलः ।

तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहास्ररः ।

आरभेत नवैः पात्रैरश्वारम्भश्च बान्धवैः ॥

अयमर्थः । स्नातः स्नातया परिहिताधावकधीतश्रेतवाममा पत्न्या
सह शक्तियुक्तः स्वयमेव समस्तपाकारम्भ-समाप्तौ कुर्यात् । अशक्तसंस्वय-
मारम्भमात्रं कृत्वा अश्वारम्भं बान्धवैः स्वजनैः कारयेत् । अत्र पाठान्तरं
अश्वारम्भश्च बान्धवैरिति । पाठान्तरं च अश्वारम्भवतां विधिरिति ।

पत्न्या स्वहस्तेन पाकः कर्त्तव्य इत्यत्रार्थं लिङ्गदर्शनं चमत्कारखण्डे ।

ततश्च अपयामास तदर्थं जनकौङ्गवा ।

रामादेशात्स्वयं साध्वी विनयेन समन्विता ॥

प्रभासखण्डेऽपि ।

अर्थेतानि पपासाशु मीता जनकनन्दिनी ।

अयञ्च पाकारम्भोऽग्निमता मन्वन्निर्वापपूर्वकः कर्त्तव्यः ।

तथा च पाद्म-मात्स्यपुराणयोः ।

अग्निमान्निर्वपेत्पत्रे चरुचासममुष्टिभिः ।

पिष्टभ्यो निर्वपामौति सर्वं दक्षिणतो न्यमेत् ॥

चरुघृणादोदन एव निर्वापो विज्ञायते न सूप-शाकादिषु ।

‘असममुष्टिभिः’ विषमसंख्यकैर्मुष्टिभिः ।

अथ नवैः पात्रैरित्यस्य धात्वत्सरिक एवावश्यकत्वं मान्यचेतिवदन्तः

केचिदक्षमं दर्शयन्ति ।

नूतनामन्त्रकरणं ब्राह्मणाभ्यञ्जनं तथा ।

आद्रात् पूर्वमदानञ्च प्रत्यञ्चे त्रितयश्चवेदिति ॥

तदयुक्तं । प्रत्यञ्चे गृहणस्यादरातिशयार्थत्वेनाभ्युपपत्तेः दर्शनाद्ब्र-
प्रकरणान्नातानां नूतनभाण्डादीनां उक्त्वापत्तञ्च ।

भृभाण्डमंस्कारानन्तरमुक्तं देवलस्मृति-कृष्णपुराणयोः ।

ततोऽन्नं बह्वमंस्कारं नैकव्यञ्चनमन्वयत ।

चोय्य-पयमम्यद्रुञ्च यथाशक्ति प्रकल्पयत् ॥

अस्यार्थः । विचित्रमंस्कारमतिचमन्कारिवह्नपकारवेमवरमारं ब्रौहि-
यव गोधूमविकारप्रायमभिप्रायानुकूल-मूल-मुकुलफल-कुसुम-कन्द-
कन्दल शकलकल्पिताल्पयञ्जनमतिरुच्यकृषिकापानकपायम-रमाणा-
रमार अमित-तिल-सुद्ग-खद्ग-च्छाग-मेषामिष-माषविगचितरुचिर-
पाकविशेषं उपचितमरीच-गुडखण्ड-माक्यण्डिका-हिङ्गु-मैन्धव-कर्पूर-
कुङ्कुमैला-धूपादिमाधितं भक्ष्य-भोज्य-लेह्य-चोय्य-पयादिभेदभिन्नं
गन्धवर्णरसमस्यन्नमस्र निष्यादयेत् । एतच्च यथाशक्ति सम्यादनोयं ।
अतएवाह गौतमः ।

शक्तितः प्रकर्षयेद्गुणमंस्कारविधीनस्येति ।

अस्नानां ममोच्चैः-जाति-रूप-रस-गन्ध-स्पर्शवत्त्वं 'गुणाः' ।
द्रव्य-क्रियादिभिरतिशयाधानं 'मंस्कारः', एतयोः 'विधीन' प्रकारान्,
यथाशक्ति 'प्रकर्षयेत्' शक्त्यनुसारेण प्रकृतान् सम्यादयेदित्यर्थः ।

आह पराशरः ।

इष्टापूर्व-मृताशेषु^(१) पर्व-बद्धाहकाषु च ।

(१) इष्टापूर्वमृताशेषेति ग० ।

पात्रेभ्यस्तु यथाशक्ति स्वादन्नं प्रतिपादयेत् ॥

अत्र साग्निनेन वैश्वदेवार्थं पृथक्पाकः कर्त्तव्य इति वैश्वदेवादि-
प्रकरणेऽभिहितं ।

समाप्ते च पात्रे आद्धूमिसंस्कारः कर्त्तव्यः । तत्र आद्धूयोग्या
भूमिर्विष्णुधर्मान्तरे ।

गोमयेनोपलिप्तेषु आद्धूकार्यगृहेषु च ।
मनोजेषु त्रिचित्रेषु रुचिरेषूत्तमेषु च ।
उद्यानेषु विचित्रेषु सैकतेषु समेषु च ॥

पद्मपुराणे ।

तीर्थायतन-गोष्ठेषु द्वीपोद्यान-गृहेषु च ।

त्रिविक्रेषूपलिप्तेषु आद्धं देयं विजानता ॥

यमः॥ दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं त्रिविक्रं शुभलक्षणं ।

शुभन्देवं परीक्ष्याशु गोमयेनोपलेपयेत् ॥

मत्स्य-पाद्मपुराणयोः ।

गोमयेनोपलिप्ते तु दक्षिणाप्रवणे स्यले ।

आद्धं समारभेद्भक्त्या गोष्ठे वा जलसन्निधौ ॥

अत्र प्रयत्नेनापि दक्षिणाप्रवणत्वं सम्पादयेदित्याह मनुः ।

शुचिन्देवं त्रिविक्रञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणस्यैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥

‘शुचिः’ भस्मान्मिकपालिकाद्यनुपहतः । ‘त्रिविक्रः’ विस्तीर्णः
बहुभिर्जनैरनाकीर्णश्च, ‘दक्षिणाप्रवणः’ दक्षिणस्यां दिग्भवतः, तादृशं
देवं प्रयत्नेन सम्पादयेत् । तच्च गोशुक्तोपलोपयेत् ।

कूर्मपुराणे ।

दक्षिणाप्रवणं खिगधं विविकं शुभलक्षणं ।

शुचिं देशं विविकस्य गोमयेनोपलेपयेत् ॥

पैठीनसिः ।

शुचौ देशे गर्वा गोष्ठेऽभ्यागारे वा गोमयेनोपलिप्य पुष्पोपहारं कृत्वा ।

पुष्पाणां 'उपहारः' उपहरणं विकिरणमिति यावत्, द्विजानुप-
वेद्येदित्युक्तेण सम्बन्धः ।

आह विष्णुः ।

संवृते च आह्नं कुर्यात् न रजस्वलां पश्येन्न श्चानं न विह्वराहं न
याम्यकुक्कुटं प्रयत्नाच्छ्राद्धमजस्य दर्शयेत् ।

रजस्वलादिग्रहणमपासनीयप्रकरणोक्तानां सर्वेषां मन्नादीनां उप-
लक्षणाथै । 'अजः' हागः । स यथा सन्निधौ निबद्धः क्रियमानं
आह्नं पश्येत्तथा प्रयत्नेन कर्त्तव्यं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

रजस्वला च वषट्श श्चानः शूकर-कुक्कुटाः ।,

यथा आह्नं न पश्यन्ति तथा कार्यं विजानता ।

रक्षार्थं चास्य वै तेषां गुप्तिः कार्या नरेश्वर ॥

तथा ।

वक्षसंदर्शनं ब्रह्मं आह्ने नित्यमरिन्दम ।

कुतपस्य च सान्निध्यं तथा कृष्णाजिनस्य च ॥

ब्रह्माष्टपुराणे ।

तस्मात् परिवृते दद्यान्निस्त्रैश्याम्बकौरयेत् ।

राक्षसानां तिलरक्षा श्रुतां वै संवृतेन च ।

महाभारते ।

श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ।

तस्मात् परिवृते दद्यात्तिलांश्चाश्वकीरयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

जघाम दानवी विष्णुः पूर्वम् मधु-कैटभौ ।

वृचं महेन्द्रश्च ततः पृथ्वी तन्नेदमावृता ॥

ततोऽयं मेदिनी मा तु लोके वै ज्ञायते जनैः ।

तस्माच्छ्राद्धे पञ्चगव्यैर्लप्या शोधा तयोस्मुकैः ।

गौरमृत्तिकयाच्छस्त्रा प्रकीर्णा तिलसर्षपैः ॥

‘उल्मुकैः’ समन्नादुस्मुकनिधानेन, तत्र “ये रूपाणीति पिण्डपि-
द्वयज्ञोपदिष्टो मन्त्रश्च प्रयोज्यः ।

केलायां वराहकृतं श्राद्धमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे ।

दंष्ट्रयोस्त्रिष्व च महौमभुक्ष्य सलिलेन च ।

धर्माद्भवेनोपस्त्रिष्व कुर्वीहस्त्रिष्वर्ता पुनः ।

परिणीयोस्मुकेनामभुक्ष्य च पुनः पुनः ॥

अत्र श्राद्धं कुर्वता वराहेणैवविधो भृशस्कारः कृत इत्यतो लिङ्ग-
दर्शनादन्येनाप्येवमेव कर्त्तव्य इत्यवगम्यते । श्राद्धप्रकृतिभूतेऽपि पितृ-
यज्ञे वज्रस्योक्तेखनमाधनत्वेन विधानाद्दृष्ट्वायहणमविवक्षितं । ‘धर्मा-
द्भवः’ गोमयं । ‘परिणीय’ समन्नादप्रदक्षिणपरिभ्रमितेनोस्मुकेन
परिगतां कृत्वेत्यर्थः ।

एवं समाप्ते गृहकर्माणि गृहजनकृत्यमाह चारीतः ।

हृतकर्माणः मत्स्त्री-बाल-वृद्धाः सुरभिस्नाताः शुष्पथः शुष्पित्राससः स्युः ।

‘सुरभिस्नाताः’ सुगन्धितैलादिद्रव्यस्नाताः । एतच्च प्रायेणाभ्यु-
दयिकविषयं भवितुमर्हति ।

भविष्यत्पुराणे ।

स्त्री-बाल-वृद्धैः स्नातव्यं तद्दिने आङ्गकारिभिः ।

नियतैश्चैव तैर्भाव्यं यावच्छुद्धं ममाप्यते ॥

अथाङ्गः सार्द्धप्रहरे व्यतीते निमन्त्रितानां ब्राह्मणानां नख-रोम-
कल्पनं कारयेत् ।

वाराहपुराणे ।

प्रभातायां तु शर्वथीं उदिते च दिवाकरे ।

दिवाकीर्त्तिं ममान्नीय विप्राय विधिपूर्वकः ॥

अशुक्लं च कर्त्तव्यं नखच्छेदनस्यैव च ।

स्नापनाभ्यञ्जनं दद्यात्पितृभक्तस्तु सुन्दरि ॥

‘दिवाकीर्त्तिः’ नापितः ।

भविष्यपुराणे ।

तैलमुदत्तं स्नानं दद्यात् पूर्वाह्ण एव तु ।

आङ्गभूमौ नख-शुष्केदनञ्चापि कारयेत् ॥

तैलादत्तनादिदाने पात्रविशेषो देवलमृति-कर्मपुराणयोर्देशितः ।

ततो निवृत्ते मध्याह्णे लुप्ररोम-नखान् दिजान् ।

अभिमन्य यथामार्गं प्रयच्छेद्दन्तधावनं ॥

तैलमुदत्तं स्नानं स्नानौयञ्च पृथग्विधं ।

पात्रैर्गौदुम्बरेर्दद्याद्देवदेविकपूर्वकं ॥

‘लुप्ररोमनखान्’ कृत्तरोमनखान् । ‘यथामार्गं’ यथाविधि । ‘स्नानं’ स्नानार्थं उष्णोदकं, ‘स्नानीयं’ स्नानोपकरणभूतं सुरभिद्रव्यादि । ‘अदुम्बरैः’ ताम्रमयैः । उदुम्बरादियज्ञियवृक्षजैर्वा । तैलदानन्वनिषिद्धतैलासु तिथिषु वेदितव्यं । “ततोऽनितृत्तं मध्याह्न इत्यत्र अनितृत्ते मध्याह्न इत्यकारप्रक्षेपो द्रष्टव्यः । अन्यथा प्रधानकर्मकालातिपातः स्यात् पूर्वाह्नपूर्वाह्नकालविरोधस्य ।

अतएव मार्काण्डेयः ।

अह्नः षट्सु मुहूर्त्तेषु गतेषु त्वथ तान् द्विजान् ।

प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् स्नानायामलकोदकान् ॥

द्वादशघटिकाभ्य ऊर्ध्वं निमन्त्रितब्राह्मणानां स्नानार्थं परिचारकाणां हस्ते आमलककल्कं प्रदाय निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यः प्रत्येकं दीयतामिति तान् प्रति परिचारकान् प्रेषयेदित्यर्थः । एतदामलककल्कदानं प्रतिषिद्धतैलासु तिथिषु द्रष्टव्यं । तास्वप्यमावास्यादिव्यतिरिक्तासु देयमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । धात्रौफलैरमवास्यायां न स्नायादित्यामलकोदकस्नानस्यामावास्यायां निषेधात् । अनिषिद्धतैलायान्तु तिथौ स्नानार्थं तैलादि देयमिति देवलवचने दर्शितमेव । कात्यायनस्मृति-प्रभाषखण्डयोरपि ।

तैलमुद्धर्त्तनं स्नानं दन्तधावनमेव च ।

कृत्तरोम नखेभ्यस्तु दद्यात्तन्भ्योऽपरेऽहनि ॥

कृत्तरोमनखेभ्यो निमन्त्रितेभ्य सौलादिकं स्नानमाधनं दन्तधावनमाधनञ्च काष्ठादिकं दद्यादित्यर्थः ।

यस्तु प्रचेतसोक्तं ।

तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं दद्यात् पूर्वाह्न एव तु ।

आहुभुग्भ्यो नख-श्लशुष्केदनं न तु कारयेदिति ॥

तत्र आहुभुजां नखादिच्छेदननिषेधो निषिद्धकुरकर्मतिथि-
विषयः । अथवा आहुकर्त्ता आहुभुग्भ्यः तैलादिकं दद्यात् । आत्मनश्च
नखादिच्छेदनं न कारयेदिति व्याख्येयं । ब्राह्मणानां गृहं प्रति तैला-
द्वर्त्तनादि प्रेषणायमित्युक्तं । येषाम्, यामान्तरादागतानां गृहं नास्ति
तेषां यजमानेन स्वगृहमागतानां श्लशुकर्माभ्यञ्जनादि कारयितव्य-
मित्याह यमः ।

आहुकाले समाहृतानलङ्कुर्वीत तान् दिजान् ।

श्लशुकर्म-शिरःस्नान-धूपनाभ्यञ्जनाञ्जनैः ।

आसनं कुतपं दद्यादितरदा पवित्रकं ॥

आहुर्थाणाञ्च भाजनासन-गन्ध-पूष्य-धूपादीनां द्रव्याणां पूर्वाह्न
एव सम्भरणं कर्त्तव्यं । अथ यजमानो ययालाभं तीर्थं माध्याह्निकं
कर्माङ्गञ्च स्नानं तन्त्रेण निर्वर्त्तयेत् ।

उक्तं हि कर्मारम्भे स्नानं मन्वपुत्राणे ।

नेर्मन्वं भावगुह्यिश्च विना स्नानं न विद्यते ।

तस्मान्ननोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते ॥

नागरखण्डेऽपि ।

पितृबुद्धिश्च यद्द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रदीयते ।

स्नातेर्धातामरैर्मन्त्रैस्तद्भवंकृत्प्रिदं महत् ।

पितृणां सर्वदेवेश इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥

अत्र आहुमधिकृत्य विशेषो भविष्यपुराणे ।

कर्तुः स्नातं भवेत्तीर्थं प्रातर्मध्याह्न एव तु ।

उष्णोदकेन वाशक्तः कुर्वीत सस्रदेव तत् ॥

ततो देवर्षि-पितृतर्पणं कृत्वा जलादवतीर्याहते धौते श्रेते
वाससौ पूर्ववत् परिदधीत ।

तद्या च वमिष्टः ।

जप-होमोपवासेषु धौतवस्त्रः सदा भवेत् ।

अलङ्कृतः शुचिर्मौनी श्राद्धादौ विजितेन्द्रियः ॥

आह प्रचेताः ।

श्राद्धकृच्छ्रवासाः स्यादिति ।

यन्तु वस्त्रप्रकरणोक्तव्यासवचने धातुरक्तस्यापि पवित्रत्वं स्मर्यते
तत् श्राद्धव्यतिरिक्तविषयं क्षत्रियादिविषयं वा ।

काषायरक्तस्य निन्दामाह बौधायनः ।

काषायवासाः कुरुते जप-होम-प्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगमं भवति ह्यव्यकथ्येष्वथो हविरिति ॥

‘ह्यव्य-कथ्येऽस्मिन्नि तत्साध्येषु कर्मस्वित्यर्थः ।

विशेषान्तरं भविष्यत्पुराणे ।

श्रवाग्यतो धौतपादः पाटिताम्बरसंयुतः ।

तस्माद्दृष्टिर्दृक्कञ्चो वहिर्जानुकरसथा ॥

एवं वाससौ परिधाय द्विराचम्य माध्याह्निकं सन्ध्याविधिं
विधाय कर्माथं तीर्थोदकान्याहरेत् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

उदकानयनं कृत्वा पश्चादिप्रांस भोजयेत् ।

अथ विशेषमहितं जलाहरणं कुत्राहरणञ्च कूर्मपुराणे ।

शोभते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भान् समाहितः ।

समूहानाहरेद्द्वारि दक्षिणायन्तु निर्मलं ॥

‘दक्षिणायं’ दक्षिणाप्रवाहं जलाशयं दक्षिणभागस्थितं वा ।
पूर्वेद्युर्निमन्त्रणं विधायाह हारौतः ।

अथ शोभते दक्षिणां दिशं गत्वा दक्षिणाप्रणतान् समूहान्
दर्भानाहरेत् । अपरिगृहीताद्याप इति ।

‘अपरिगृहीताः’ पूर्वमन्येनास्वीकृताः ।

आह यमः ।

समूहस्तु भवेद्दर्भः पितृणां आङ्गकर्मणि ।

मूलेन लोकान् जयति शक्य तु महात्मनः ॥

अथ तिसरेण दर्भनक्षत्रं जलनक्षत्रं तदभयाहरणे विधिश्च पूर्वोक्तः ।
आङ्गार्थादकाहरणं विशेषं महाभारते ।

उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणः प्रभुः ।

अथ स्तुतिस्वरूपविज्ञानभिधानादिमं मे वरुण इत्यादिना ज्ञेन
केनचिद्गुरुणदैवत्येन मन्त्रं वा स्तोतव्य इति गम्यते । तीर्थोद्भूत-
जलाहरणामभवे मण्डिकादपि तदाहरणं पूर्वमेव प्रतिपादितं ।
तीर्थोद्भूतिकादेवा समाहृतस्योदकस्य कार्यमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

तनादकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्यात्तस्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत विहितानि च काञ्चित् ॥

प्रोक्षणंतिरुत्तव्यता तु पृथिवीस्यत्यादिकृत्यप्रकरणे वक्ष्यते ।
नता नृवराहपूजां कुर्यादित्युक्तं विष्णुधर्मसूत्रे

आङ्गाङ्गि प्रयतः स्नातः स्वात्मानः सुममाहितः ।

शुक्लवामाः समभ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनं ॥

आङ्गमारभेति शेषः ।

शिवपुराणे ।

पूजयित्वा शिवं भक्त्वा पितृश्राद्धं प्रकल्पयेत् ।

कृत्वा तु विधिवच्छ्राद्धं भुञ्जीत पितृभेदितं ॥

अत्र मायिकोऽमावास्याश्राद्धं करिष्यन् पूर्वं वैश्वदेवं पिण्डपितृ-
यज्ञेषु क्रमेण कुर्यात् । आङ्गान्तरं करिष्यंस्तु पूर्वं वैश्वदेववलिहरणादि
कुर्यादिति पूर्वं प्रपञ्चितं ।

इति पाकादिकृत्यं ।

अथ आङ्गमम्यदः ।

तत्र मम्यादनीघोर्दृशः ।

मनु-वभिष्ठ-यम-हारौत-शातातपाः ।

अपराह्णस्त्रिला दर्भा वास्तुमम्यादनं तथा ।

सृष्टिर्दृष्टिर्दजाश्यायाः श्राद्धकर्मसु मम्यदः ॥

अत्रापराह्णतिल-दर्भाः पूर्वमेव स्वप्रकरणे व्याख्याताः । 'वास्तु'
श्राद्धार्थं वेद्यम्, तस्य 'मम्यादनं' अविद्यमानस्योत्पादनं विद्यमानस्य च
परकीयस्य क्रयाद्युपायेन स्वीकरणं दक्षिणाप्रवणत्व-ममीकरणोपलेप-
संमार्जनादीनां संस्करणञ्च । 'सृष्टिः' उत्सृष्टिरुत्सर्गस्व्याग इत्यनर्था-
कारं अकार्षणेनात्र व्यञ्जनादिदानमिति यावत् । 'दृष्टिः' मार्जनं
स्वादुता वा । 'अग्रराः' ओत्रियत्वादिविशेषशालिनः । एतानि वस्तुनि

‘आद्रसम्पदः’ आद्रार्थं द्रव्यसमृद्धयः । सम्पच्छब्दाच्च आद्रार्थिना
मर्वाण्येतानि सम्पादनीयानीति सूचितं ।

एवं पित्र्यकर्मसम्पदोऽभिधाय दैविककर्मसम्पदोऽपि त एवाहुः ।

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्ने हविष्याणि च सर्वशः ।

पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः ॥

अत्राप्यपवित्रशब्देन मन्त्रा जलादिगाम्पनार्थं वस्त्रं वा कृष्णपवि-
त्राणि वा । ‘पूर्वाह्नः’ पूर्वमेव व्याख्यातः । ‘पवित्रं’ पावनं शुच्याचार-
तादि । यच्च पूर्वोक्तं वास्तुसम्पादनादि हव्यशब्देन दैविकं कर्म तत्
मन्वन्धित्राह्णभोजनादि चोपलक्ष्यते ।

महाभारते ।

आद्रस्य ब्राह्मणः कालः पात्रं दधि घृतं पयः ।

सोमजयश्च मामश्च तदारण्यं युधिष्ठिर ॥

आद्रुर्ध्वत्यत्रेताः सम्पद इति पुरणीयं ।

आह पराशरः ।

कालः पात्रं तथा देशो द्रव्यं कर्त्ता पितामहः ।

निष्पत्तिकारणान्याहुः कर्मणाऽस्य विपश्चितः ॥

सत्यव्रतः ।

पितृप्रीतिनिमित्तानि द्रव्यं पात्रं मृतो विधिः ।

प्रधानपात्रमेतेषां पात्रसिद्धौ यतेदतः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

उपमूर्त्तं ब्रह्मकृत्वा कृष्णान्त्रचोपकल्पयेत् ।

सर्वाङ्गित्वात् सत्रीः कांस्यं आपः शुद्धैः मनाहृता ॥

पाणै-राजत-ताम्राणि पात्राणि स्युः समिन्मधु ।

पुष्प-धूप-सुगन्धादि चौरमसूत्रञ्च मेक्षणं ॥

‘तत्र’ आद्देश इत्यर्थः । ‘वृशौ’ व्रतियोग्यानि कुशादिनिर्मितान्यासनानि । ‘कास्यं’ कंस्यमयं अग्नौकरणाद्यर्थं भाजनं ‘शुद्धैः’ आहर्तृभिः, ‘समाहृताः’ इत्यपां विशेषणं । अनेन च निषिद्धानामपासुपकल्पननिषेधः सूच्यते । ‘पाणै-राजत-ताम्राणि’ पणै-राजत-ताम्रनिर्मितानि । यथासामर्थ्यञ्चैतान्युपकल्पनीयानि । ‘चौरमसूत्रं’ दकूलमूत्रं, ‘मेक्षणं’ यज्ञियदारुमयी दूर्वा, वृशीणां भोजनभाजनानामुपकल्पनं प्रतिब्राह्मणं कर्त्तव्यं । सुगन्धादीत्यत्रादियहणादक्षत-दौपाष्कादनादिकं गृह्यते । ब्रह्माण्डपुराणे ।

यतिस्त्रिदण्डौ करुणा राजतं पात्रमेव च ।

दौहित्रः कुतपः कालम्हागः कृष्णाजिनं तथा ॥

गौराः कृष्णास्तयारण्यास्तथैव त्रिविधास्तिलाः ।

पितृणां तत्रये सृष्टा दशैते ब्रह्मणा स्वयं ॥

अत्र त्रिदण्डौति यतेर्विशेषणं राजतमिति पात्रस्य, कुतप इति कालस्य । गौरास्तिलाः कृष्णास्तिलाः आरण्यास्तिला इति गुणानुरूपेण त्रयः पदार्थाः, एवञ्च दशमंख्या घटते ।

आह दवलः ।

प्रधानञ्च पवित्रञ्च शौचमेवाष्टकाविधौ ।

पितरः शौचक्रामा हि निःस्पृहा धौतकम्पाः ॥

दर्भास्तिला गजच्छाया दौहित्रो मधुमर्षिषौ ।

कुतपोनीलषाण्डञ्च पवित्राष्टाह पैतृके ॥

‘अष्टकाविधौ’ आङ्गविधौ । अष्टकाविधिशब्दः पितृकर्मोपलक्षणार्थं
मिति हरिहरः । ‘नीलघण्टः’ नीलवृषः ।

पैठीनमिः ।

तिला दौहिचकुतपा इति पवित्राणि आङ्गे मत्स्यक्रोधस्य
शौचं चाचारश्च प्रशंसन्तीति ।

विष्णुः ।

कुतप-कृष्णाजिन-तिल-सिद्धार्थालतानि पात्राणि रक्षोघ्नानि
वा दद्यात् ।

आह मनुः ।

त्रीणि आङ्गे पवित्राणि दौहिचः कुतपस्तिन्नाः ।

त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्सरं ॥

पद्मपुराणे ।

पितृणामम्बरम्भानां दक्षिणा दिक् प्रशस्यते ।

प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गमेव च ॥

दक्षं स्वधां पुरोधाय पितृन् प्रीणाति सर्वदा ।

यव-नीवार-मुद्गेनु-शक्रपुष्य-घृतानि च ।

बल्लभानि प्रशस्तानि पितृणामिह सर्वदा ॥

मत्स्यपुराणे ।

प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गमेव च ।

यवनीवारमुद्गाश्च शक्रपुष्यघृतानि च ।

बल्लभानि प्रशस्तानि पितृणामिह सर्वदा ॥

कूर्मपुराणे ।

स्यलोदुम्बर-वस्त्राणि रजतं खड्गमेव च ।

आद्धे महापवित्राणि फलानि समिधस्तथा ॥

‘स्यलोदुम्बरः’ स्यलोदुम्बरमयानि पात्राणि ॥

अत्र आद्धे पवित्रतया पितृवक्त्रभतया चोक्तानि वस्त्रानि आद्धात्
पूर्वं आद्धदेशे सम्यादनीयानि ।

तत्र चैषां समाहरणविधिः मात्स्य-पाद्मयोः ।

उदपाचश्च कांस्यश्च मेक्षणश्च समित्कुशं ।

तिलाः पात्राणि सद्वासेगन्ध-धूप-विलेपनं ।

आहारेदपमद्येन सर्वं दक्षिणतः शनैः ॥

‘अपमद्येन’ प्राचीनावीतेन अप्रादक्षिण्येन वा । अत्रोदपात्रादि-
ग्रहणमन्येषामपि पुष्यादीनां आद्धोपयोगिनामुपलक्षणार्थं ।

आद्धमन्नागन् प्रकृत्य ब्रह्माण्ड-भविष्यपुराणयोः ।

उत्तरेणाहरेदंद्या दक्षिणेन विमर्जयेत् ।

‘वेदिः’ आद्धभूमिः । आद्धदेशात् देशान्तरं प्रति नयनं ‘विमर्जनं’ ।

इति आद्धमस्यादनीयोदेशाः ।

अथ तेषां आद्धमस्यादनीयेषु केषाञ्चित् स्वरूपमस्यादनीयेषु
केषाञ्चित् स्वरूपप्रशंसाविनियोगाः कथ्यन्ते ।

तत्र प्रभासखण्डे ।

ब्राह्मणाः कम्बलो गावो ह्यप्याग्नतिथयस्तथा ।

तिला दर्भाश्च कालश्च मवैते कुतपाः स्मृताः ॥

पैठीमसिना तु कम्बले विशेषः कुतपश्चर्द्धमर्वचनं चोक्तं ।

मध्याह्नः खड्गपाचश्च तथा नेपालकम्बलः ।

रूपं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कृत्स्नमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः ॥

नेपालदेशप्रभवकम्बलः 'नेपालकम्बलः' । हरिहरेण तु पार्वतीयाज-
लोमसुत्रैर्निर्मितः कम्बलाकारः पट उदीच्येषु प्रसिद्ध इत्यत्रं व्याख्यातः ।
शान्तातपः ।

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभतति भास्करः ।

म कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमलयं ॥

पैठीनसिः !

कुतोऽपि आहुवेलायां श्रोत्रियो यदि दृश्यते ।

आहुं पुनर्भति वै यस्मात् कुतपस्मिन् संजितः ॥

यद्गुशान्तातपः ।

दृष्ट्वं खड्गशृङ्गान् ललाटे यत्न दृश्यते ।

तस्य शृङ्गस्य यत् पात्रं दौहित्रमिति कीर्तितं ॥

शीर्णन्दपः पिवेत् या गोस्तलीराद् यत् घृतं भवेत् ।

तद्दौहित्रमिति प्रोक्तं देवे पित्र्यं च प्रजितं ॥

शीर्णन्दावमावास्यायां या गौर्या अपः पिवेत् तस्या गोस्तत्परि-
णामजन्यात् शीरात् यद् घृतं जायते तद्दौहित्रशब्देनोच्यत इत्यर्थः ।
अथाप इत्यौषधीनाममुपलक्षणार्थं, अमावास्यायां ह्यौषधीष्वसु च
शेामः प्रविशति । "म दहापस्यौषधीषु प्रविशतीतिश्रुतः ।

अमावास्याव्यतिरेकेणापि गोविशेषप्रभवस्य घृतस्य दौहित्रत्वमुक्तं
षट्चिन्मते ।

अपत्यं दूहितुसैव खाङ्गं पाचं तथैव च ।
धृतघ्न कपिलाया गोदौहिणमिति कीर्त्तितं ॥

उशनाः ।

कुशा दर्भाः समाख्याताः कुतपाः वृषयस्तथा ।
दूहितुसैव ये पुत्रा दौहित्रास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥

कुशाख्या दर्भाः, कुतपश्चद्वाच्याश्च पदार्थाः, वृषयाः, दूहितुः
पुत्रास्त्विते दौहित्राः ।

आह यमः ।

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे दौहित्रं प्रतिभं शिशुं ।
दत्त्वासनन्तु कुतपं तिलैरन्वकीर्य च ॥

शिशुत्वेन विद्याद्यतिशयानाधारभूतमपि व्रतस्यमुपनीतं दूहितुः
पुत्रं 'यत्नेन' आदरविशेषेण, भोजयेत् । 'कुतपं' प्रागुक्तं कम्मलविशेषं
तस्यासनन्दद्यात् । न चास्यासनस्य तिलानां वा दौहित्रेषैव मन्मन्थ
इति मन्तव्यं । यतोऽसुमेव श्लोकं पठित्वा एतामेव श्रद्धां निवर्त्तयितुं
“त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः” इत्याद्यन्यतरश्लोके
सामान्येनैव कुतपादेः श्राद्धसम्बन्धो मनुनाक्तः ।

विष्णुः । तिलैश्च सर्षपैर्वापि यातुधानान् विसर्जयेत् ।
परितो विकीर्णैरिति शेषः ।

यमः ।

रक्षन्ति दर्भा असुरांसिला रक्षन्ति राक्षसान् ।
वेदविद्रक्षति त्वत्त्वं यतयेद्दत्तमक्षयम् ॥

हारीतः ।

तिला रक्षन्ति दैतेयान् दर्भा रक्षन्ति राक्षसान् ।

रक्षन्ति ओत्रियाः पङ्क्तिं सर्व्यं रक्षति चातिथिः ॥

प्रभासखण्डे ।

विष्णोर्द्विदशमुहूर्ताः कुशाः कृष्णतिलास्तथा ।

आङ्कस्य रक्षणार्थाय एतत् प्राङ्गिर्दिवोकसः ॥

ह्यारौतः ।

दर्भैरङ्गिस्त्रिलैर्दत्तं तृष्णीमप्याप्रते दिवं ।

विधिना चानुपूर्वेण अक्षयं परिकल्पते ॥

काश्चनादिषु दर्भाद्यैर्मन्त्रवत्प्रतिपादिताः ।

पितृणामक्षया यान्क्यमृता भूत्वा मणैर्मिभिः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

दर्भैर्मन्त्रैस्त्रिलैर्दत्त्वा रजतेन विना जलं ।

दत्तं हरन्ति रक्षांसि तस्माद्दृष्टान्न केवलं ॥

दर्भादिभिर्जलेन च विना दत्तं तद्रक्षांसि हरन्तीत्यर्थः ।

वायुपुराणे ।

कृष्णाजिनस्य मान्निध्यं दर्शनं दानमेव च ।

रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्षस्यं पशून् पुत्रांस्य दापयेत् ॥

शेषाणाम् स्वरूप-प्रशंसा-विनियोगास्तत्प्रकरण एव द्रष्टव्याः ।

इति आङ्कस्य्यादनीयानां स्वरूप-प्रशंसा-विनियोगाः ।

इति आङ्कस्य्युदः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-पण्डित-

श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आङ्कस्य्ये

पूर्वाङ्कत्वं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

निःशेषमामन्तकिरीटकृत-
रत्नाङ्करोपासितपादपीठः ।
हेमाद्रिसृष्टिः मगुणं तनेति
आद्वेऽपराङ्गाश्रितकृत्यजातं ॥

अथापराङ्कृत्यं ।

तत्र ब्राह्मणाङ्गानादिआद्वमिद्विवाचनान्तं इह ब्राह्मणेभ्यः स्नानो-
पकरणप्रेषणं तस्य च दृष्टार्थत्वंनार्थात् स्नानकरणं चाभिधायोक्तं ।
प्रभासखण्डे ।

ततोऽपराङ्गमये आद्वकर्त्ता ममाहितः ।

स्वयं ममाङ्गयेद्विप्रान् मवर्णैर्वा ममाप्तान् ॥

‘समाप्तान्’ स्नातान् ।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

पादशौचादिना गेहमागतानर्चयेद्विजान् ।

‘अर्चयेत्’ मत्कृत्यात् । आदिशब्दादाचमनौयदानेनापि ।

तथा च देवलस्मृति-कर्मपुराणयोः ।

ततः स्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्पाद्य कृताञ्जलिः ।

पाद्यमाचमनौयसु सम्प्रयच्छेद्यथाकर्म ॥

‘स्नानान्निवृत्तेभ्य इति स्नानसमाप्त्युत्तरकालमाह्वानेन यजमान-
गृहमागतेभ्यः, ‘प्रत्युत्थाय’ अञ्जलिमावध्य स्वागतं भवतामिति प्रश्नं
कृत्वा रथ्याप्रसर्पणनिबन्धनाऽप्रायत्यनिवृत्तये पादप्रक्षालनार्थमाचम-
नार्थं चोदकं प्रयच्छेत् । पादप्रक्षालनं कृत्वाचमनं दद्यादित्यर्थः ।

अत्राह्वानाद् गृहमागतेभ्यः पृथक् पृथक् स्वागतप्रश्नकरणमाह
मार्कण्डेयः ।

स्नातः स्नातान् समाह्वतान् स्वागतनार्चयत पृथगिति ।

‘स्वागतेन’ भवतां स्वागतमिति प्रश्नवाक्येन, ‘अर्चयेत्’ सम्मानयेत् ।
‘पृथक्’ एकैकं ब्राह्मणं, प्रश्नस्य चोत्तरापेक्षित्वादविविधं च विषयं प्रति-
वचनस्य साधुकर्तव्यत्वस्मरणात् सुस्वागतसम्प्राकमिति प्रतिवचनं प्रत्येकं
तं ब्रूयुः ।

स्वागतप्रश्नश्चायं प्रयतत्वादिविशेषणवता कर्त्तव्य इत्याहृतुः शङ्ख-
निखितौ ।

प्रयतोऽपराह्णे शुचिः शुक्लवामाः दर्भपु तिष्ठन् स्वागतमिति
ब्रूयादिति ।

प्रयतः शुचिरिति पदद्वयं वाङ्माभ्यन्तररूपद्विविधशुद्धियुक्तो
यथास्यादित्येवमर्थः ।

अत्र यादृग्विधदेशावस्थितानां स्वागतप्रश्नः कार्यस्यैवाविधदेश-
मुपदिशन् स्वागतादेरपराहृत्यत्वं स्फुटोक्तरोति धर्मः ।

स्थितान् देशे विविके तु प्रकीर्णतन्ववर्धिसि ।

अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतनागतांस्तु तान् ॥

‘तान्’ स्नातानागतान् विप्रान् यजमानगृहमागतान् अपराह्णे

द्विधाविभक्तस्याङ्गो द्वितीये भागे त्रिधाविभक्तस्य वा तृतीये भागे
पञ्चधाविभक्तस्य वा चतुर्थे मारुह्यामदद्यादुपरितने यामारुह्ये वा स्वाग-
तेन यथोक्तेन समभ्यर्च्य आसनेषूपवेशयेदिति वक्ष्यमाणेन सम्मन्धः ।
मार्कण्डेयपुराणं ब्रह्माण्डपुराणे च ।

सम्युज्य स्वागतेनैतानभ्युपेतान् गृहे द्विजान् ।

पवित्रपाणिनाचान्तानामनेषूपवेशयेत् ॥

अस्मिन्नवसरे पूर्वद्युर्निवेदनमित्याद्यापस्तम्बवचनं प्रमाणयता पूर्व-
दिननिमन्त्रितानामपि ब्राह्मणानां पूर्ववद्वितीयं निमन्त्रणमाच-
रणीयं । “सुखोपविष्टांश्च ब्राह्मणान् आद्रुकाले समाहृतानसङ्कु-
र्वीतेति यमवचनाद्ग्रन्थमन्व्याञ्जन-धूपनैरलङ्कुर्यात् ।

उक्तञ्च देवलस्यति-कूर्मपुराणयोः ।

यथोपविष्टान् सर्वांस्तानसङ्कुर्याद्विभूषणैः ।

स्वग्दामभिः शिरोवेष्टेधूप-दौपानुलेपनैः ॥

निगमः ।

श्वः स्वनापिताभ्यङ्गोद्वर्त्तन-स्नान-दन्तधावनादिभिरभ्यर्च्य स्नातान्
पाद्याचमनौघ-सदर्भामनानुलेपन-धूप-सुमनोभिरभ्यर्च्य पितृनावाहा-
यिष्य इति पृच्छतीति ।

‘श्वः’ निमन्त्रणादुत्तरदिने । अभ्यङ्गग्रहणं नखादिकल्पनोपलव-
णार्थं । तच्च ‘स्वनापितेन’ मूल्यादि प्रदाय यजमानोपकल्पितेन
नापितेन । एतच्च प्रयुक्त्यानात्प्रभृति निमन्त्रणं वर्जमलङ्करणानां
मनुष्यमन्कारादिरूपत्वान्मानुषमेव न पित्र्यं अतो यथालोकं यज्ञो-
पवीतादिधर्मवतैव कार्यं न पित्र्यधर्मवता ।

यत्तु वक्ष्यमाणमण्डल-तदर्चन-पादप्रनालनादितत्परिभाषाप्रकर-
णोक्तेन वैश्वदेविकेन पेटकेण वा धर्मण युक्तं कर्त्तव्यं, तत्र तावत्
मण्डलकरणं आह बोधायनः ।

उपलिप्तं ममे स्याने शुचौ शुक्रममन्विते ।

चतुरस्रन्त्रिकोणान्तु वर्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकं ।

कर्त्तव्यमानुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलं ॥

‘ब्राह्मणादिषु’ यजमानेषु । आनुपूर्वेणेत्यस्यायमर्थः । ब्राह्मणं
यजमाने चतुरस्रं, क्षत्रियं त्रिकोणं, वैश्यं वर्तुलं, शूद्रं अर्द्धचन्द्राकार-
मिति ।

अत्र शूद्रं प्रति विशेष उक्तः मौरपुराणे ।

चतुरस्रं ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य त्रिकोणकं ।

वर्तुलं चैव वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युत्थणं स्मृतं ॥

अत्र विशेषमाह शम्भुः ।

ममार्जितापलिप्ते तु द्वारि कुर्यात् मण्डले ।

उदक्प्रवमुदोच्चं स्याद्दक्षिणं स्याद्दक्षिणाप्रवत् ॥

द्वारंति गृहद्वाराभिमुख्यन्विते अङ्गणप्रदेशे । मण्डले दर्शितं द्वि-
चनात् द्वे, तत्रैकमुत्तरतः, तस्य दक्षिणतो, पर । तत्र यद् उत्तरतनादु-
दकप्रवत् । उदोचाप्रवणं उदोच्याभिमुख्यन्वितं कमभिन्नमित्यर्थं । एत-
मितरदक्षिणाप्रवत् । तत्रादावुत्तरं ॐ वैश्वदेविकमण्डलं करेमाति
वैश्वदेविकधर्मण कुर्यात् । तदनन्तरं दक्षिणं ॐ पितृमण्डलं करे-
माति पितृधर्मण कुर्यात् ।

एते च गोमुख-गोमयाभ्यां कर्त्तव्ये, तदुक्तं साम्यपादयोः पराणयोः ।

एवमासाद्य तत्सर्वमवनस्यागतो भुवि ।

गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले ॥

‘एवं’ “आहारदपसव्येन सर्वं दक्षिणतः” इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण, ‘सर्वं’ आहूतपकरणं, ‘आसाद्य’ आहूतप्रदेशे स्थापयित्वा, ‘अनुलिप्तायामगतोभुवि’ गोमयोपलेपनादिमंस्कृते गृहद्वारसम्भवावस्थिते-
ऽङ्गणप्रदेशे, गोमयं गोमूत्रेण च मण्डले कुर्यात् ।

अत्र गोमये विशेषमाह जाबालिः ।

अग्नेध्याशनशून्यानां नीरूजानां तथा गवां ।

अव्यङ्गानाञ्च सद्यस्त्वं शूचि गोमयमाहरेत् ॥

गोमयविशेषं निषेधमाह भृगुः ।

अत्यन्तजीर्णदेहाया बन्धायाश्च विशेषतः ।

आर्त्ताया नवसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥

मण्डलपरिमाणमाह लौगाचिः ।

हस्तद्वयमितं कार्यं वैश्वदेविकमण्डलं ।

तद्वक्षिणे चतुर्हस्तं पितृणामङ्घ्रिशोधने ॥

एतयोर्मण्डलयोः क्रमेणाक्षतकुशादिभिरर्चनमाह व्याघ्रपान् ।

दक्षिणप्रवणे कार्यं मण्डलद्वयमेव च ।

उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान् पूर्व्यायान् विन्यसेत् कुशान् ।

दक्षिणे दक्षिणायांश्च सतिलान् विन्यसेद्विजः ॥

अक्षतादिपक्षं गन्धपुष्पोपलक्षणार्थं वक्ष्यमाणसत्यप्राण-
वचनात् । अत्रोदौचीस्थितत्वादिना वैश्वदेविकधर्मेण उत्तरस्य
मण्डलस्य वैश्वदेविकत्वं ज्ञायते । दक्षिणास्थितत्वादिना पितृकधर्मेण

दक्षिणस्य पितृत्वं । अतश्च गन्ध-पुष्प-यवैर्गार्जवविशिष्टैः प्रागयैः कुशैश्च
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा यज्ञापवोती दक्षिणं जान्वाच्य ॐ वैश्वदेविक-
मण्डलमर्चयामि इत्युत्तरतः स्थितं मण्डलमर्चयेत् । एवं गन्ध-पुष्पति-
ल्लैर्द्विगुणभृगैर्दक्षिणायैः कुशैश्च दक्षिणामुखः प्राचीनावोती मयं जान्वाच्य
ॐ पित्र्यमण्डलमर्चयामीति दक्षिणतः स्थितं मण्डलमर्चयेत् । ब्राह्म-
णाङ्गानात्प्रभृति मण्डलार्चनान्तं किञ्चिद्विशेषमहितमुक्तं नागरखण्डे ।

प्रणम्यामन्त्रिता ये च आङ्गार्यं ब्राह्मणोत्तमाः ।

आनीय कुतपे काले तान् सर्वान् प्रार्थयेत्ततः ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वदेवा महाबलाः ।

ये यत्र विहिताः आह्वे सावधाना भवन्तु ते ॥

अपमयं ततः कृत्वा पितृस्तान् प्रार्थयेत्ततः ।

ये मया मन्त्रिताः पूर्वं पितरो मातृपत्नजाः ।

आश्रित्य पितृकार्येषु सावधाना भवन्तु ते ॥

एवमभ्यर्च्य तान् सर्वास्ततः कृत्वा प्रदक्षिणं ।

जानुनी भूतले न्यस्य ततश्चार्थं प्रदापयेत् ।

मन्त्रणानेन राजेन्द्र मपुष्याक्षतचन्द्रनैः ।

अर्धमनं प्रदहन्तु मया दत्तं द्विजोत्तमाः ।

पादप्रक्षालनार्थाय प्रकुर्वन्तु मम प्रियं ॥

एवमुक्त्वा महीपृष्ठे अनुलिप्त ततःपरम् ।

मालतान् प्रहिपेद्दभान् विश्वेदेवान् प्रकीर्त्तयेत् ॥

अपमयं ततः कृत्वा दर्भास्तिलममन्त्रितान् ।

द्विगुणान् प्रक्षिपेत्तत्र पितृनुद्दिश्य चात्मनः ॥

एवमभ्यर्चितयोर्मण्डलयोर्ब्राह्मणपादप्रचालनं कर्त्तव्यमित्युक्तं मौर-
पुराणे ।

प्रचालयेत्ततः पादावर्चिते मण्डले शुभे ।

मात्स्यः पद्मपुराणयोरपि ।

अन्नताभिः मपुष्याभिस्तदभ्यर्च्यापमव्यवत् ।

विप्राणां चालयेत्पादानभिवन्द्य पुनः पुनः ॥

अन्नताभिः मपुष्याभिरिति देवमण्डलार्चनं देवधर्मयुक्त्वात् ।
एतच्च तिलैः मपुष्यैरित्यादिकस्य पित्र्यमण्डलार्चनस्योपलक्षणार्थं ।
अपमव्यवद्विप्राणां चालयेत्पादाविति पित्र्यधर्मकत्वात् पित्र्यविप्रपाद-
प्रचालनं कर्त्तव्यं । तच्च पूर्वभाविनो वैश्वदेविकपादप्रचालनस्योपल-
क्षणं । तत आदावुत्तरतोऽवस्थिते मण्डले वैश्वदेविकविप्रपादप्रचालनं
कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्मनिरुक्ते ।

पाद्यसैव तथार्घ्यञ्च देव आदौ प्रदापयेदिति ।

वागहपुराणेऽपि ।

स्वागतं ह्यर्घ्य-पाद्यञ्च दद्याद्भामनं द्विजः ।

वैश्वदेवकृते पूर्वं तर्पयित्वा ऊताशने ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्च चतुर्थ्यन्तं निवेदयेत् ।

पादप्रचालनमन्त्रो ब्रह्मनिरुक्ते ।

शस्त्रादेवोतिमन्त्रेण पाद्यसैव प्रदापयेदिति ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

प्रक्षालयेद्विप्रपादान् शन्नेदेवीरिति लृचा ।

पादप्रक्षालनं कुर्यात् स्वयमेव विनोतवत् ॥

मत्यां शक्तौ स्वयमेव अमत्यान्तु कर्चन्तरेणापीति ।

अत्र पादप्रक्षालनप्रयोगः । यज्ञोपवीति दक्षिणां जाम्बाच्योद-
 झुषः शन्नेदेवारभिये आपोभवन्तु पीतये । शंयोगभिस्रवन्तु न इति
 मन्त्रमुच्चार्य ॐ पूर्व आर्द्रव.मंजुका विशेदेवाः इदं वः पाद्यं स्वःरा
 नमः इति प्रयुक्तैकैकस्वैव ब्राह्मणस्थोत्तरमण्डलावस्थापितामनेप-
 विष्टस्य मण्डलमाक्रम्य तिष्ठता वा स्वाचारानुसारेण गन्ध-पुष्पाक्षत-
 कुशजलोपेतमञ्जलि देवतोर्धन पादयोर्निनीयान्धेन जलेन पादौ प्रक्षालयेत् । अत्र चकारेण पादप्रक्षालनानन्तरं अर्चन अर्घदानं स्रुच्यते । अतः प्रत्येकं गन्ध-पुष्पाक्षतैर्वक्ष्यमाणप्रकारेण पादादि मूर्द्धान्तं महस्र-
 शर्पित्यभ्यर्च्य गन्ध-पुष्पाक्षत-कुशादिप्रशोद्धयमित्यजलपाणिं यथान्नाभं
 मन्त्रादिपात्रेण पाद्यवप्रयोगवाक्यमुच्चार्योद्ये दत्त्वा "मण्डलादक्षरे
 शेटे दद्यादाक्षमनीयकमिति लौगाक्षिस्मरणान्मण्डलादक्षरत उप-
 विष्टानामाक्षमनीय दद्यात् । ब्राह्मणेयं तथाचान्त्यं यथा तदाक्षम-
 नोदकं पादप्रक्षालनोदकेन न संबध्यते । तत्सङ्गम नाग्नीयपुराणं
 दोषाभिधानात् ।

यत्राक्षमनवारोणि पादप्रक्षालनोदकैः ।

सङ्गच्छन्त बुधाः आहुमासुर तत् प्रचरत इति ॥

अत्राहुतुः शङ्ख-निमित्तौ ।

पाद्याद्याक्षमनीयोदकानि दत्त्वा ब्राह्मणानुपमगृह्णापवशयंदासन-
 मन्वालयन्ति ।

‘आचमनीयोदकं’ आचमनार्थमुदकं । ‘उपमंगल्य’ दक्षिणकरेण गृहीत्वा, ‘अन्वालय’ वामहस्तेन आद्रदेशावस्थापितमामनमुपस्पृश्य, तत्रोपवेशयेत् । अथ वैश्वदेवोक्तब्राह्मणानामाचमनीयदानानन्तरं दक्षिणमण्डलावस्थापितामनेषु पश्चिमादिप्रागपवर्गं पित्र्यादिक्रमणो-दङ्मुखोपविष्टानां दक्षिणामुखः प्राचीनावीत्यन्वाचितमव्यजानुः पित्र्यब्राह्मणानां पाद्यादिदानमारभेत । देवताप्रकरणोक्तदिव्य-मानुष-पित्रभेददृष्टिन्यायात् द्विजः सोमपाग्यपितरूपेण, ऋषियो ऋषिमादाख्यपितरूपेण, वैश्यस्त्वाज्यपाग्यपितरूपेण, शूद्रस्तु सुकान्था-ख्यपितरूपेण सर्वान् पितृन् ध्यायन् कौर्त्तयंश्च ब्राह्मणादित्यः कोऽपि वा आद्रकर्त्ता पितृ-पितामह-प्रपितामहान् क्रमाद्स-रूद्रादित्यरूपेण ब्रह्म-विष्णु-महेश्वररूपेण वा प्रद्युम्न-मङ्गर्धण-नासुदेवरूपेण वा माम-र्तुभंक्तरूपेण वा ध्यायन् कौर्त्तयंश्च पाद्यार्चनार्थ-मङ्गल्प-दर्भा-सनदानादीन् सर्वान् पितृकान् पदार्थान् कुर्यात् । तत्र च “नाम-गोत्रं पितृणाम्नु प्रापकं हव्यकव्ययोः” इतिवचनात् “सम्बन्ध-नाम-गोत्राणि पितृणां प्रतिपादयेत्” इतिवचनाच्च प्रत्येकं पित्रादीन् गोत्र-सम्बन्ध-नामभिः संबुध्य तैः सङ्कीर्त्य यथोक्तविभागेन संबुध्यन्तेरेव आख्यपादिनामभिः कौर्त्तयन् गन्ध-पुष्प-तिल-कुश-जलपूर्णमञ्जलिं पित्र्यस्यैकैकस्य ब्राह्मणस्य पादयोर्निनीयाभिवन्द्यान्नेन जलेन पादौ प्रक्षालयेत् । तत्र प्रयोगवाक्यं । शन्नोदेवीरित्याद्युच्चार्य ॐ अमुक-गोत्रा अस्मात्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसुधुपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति पितृस्त्वाने, शन्नोदेवीरित्याद्युच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मात्-पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीकाः रूद्ररूपा इदं वः पाद्यं स्वधा

नम इति पितामहस्थाने, शन्नोदेवीरित्याद्युच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा
अम्भत्प्रपितामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपाः इदं वः
पाद्यं स्वधा नम इति प्रपितामहस्थाने समुच्चारयेत् ।

अथ यथोक्तप्रकरणे शन्नोदेवोरिति मन्त्रान् ॐ अमुकगोत्रा
अम्भन्मातामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीका वसूरूपाः इदं वः पाद्यं
स्वधा नम इति मातामहस्थाने, शन्नोदेवोरित्यादिमन्त्रमुच्चार्य
ॐ अमुकगोत्रा अम्भत्प्रमातामहाः मातुः पितामहाः इति वोच्चार्य
अमुकशर्माणः सपत्नीकाः रूद्ररूपाः इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति
प्रमातामहस्थाने, अथ तथैव शन्नादेवोरित्यादिमन्त्रं पठित्वा ॐ अ-
मुकगोत्रा अम्भद्बद्धप्रमातामहाः मातुः प्रपितामहाः इति वाभिधा-
यामुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति
बद्धप्रमातामहस्थाने समुच्चारयेत् ।

पादप्रक्षालनानन्तरं च गन्ध-पुष्प-तिलैर्वक्ष्यमाणप्रकारेण मृद्गा-
दिपादान्तं पितृभ्यः स्वधा पितृभ्य इत्यादिना मन्त्रेण प्रत्येकं क्रमात्
पितृवर्गाद्यत्राङ्गणानर्चयेत् । एवमेव नमो वः पितर इत्यादिना मन्त्रेण
मातामहवर्गीयान् । तदनन्तरं गन्ध-पुष्प-तिल-कुशादिप्रशस्तद्रव्यमि-
अञ्जलपूर्णं यद्यात्मानं राजतादिपात्रेण पाद्यवत्प्रयोगवाक्यमुच्चार्य
पाद्यक्रमेणैवार्घ्यं दत्त्वा वैश्वदेविकमण्डलात्सरत उपविष्टानां दिजा-
नामाचमनोद्यं दद्यात् । तेष्यावमनोदकपादप्रक्षालनोदकान्यमङ्ग-
मयन्त आचमेयुः ।

अथ मण्डलार्चन-पादप्रक्षालनाद्याचमनान्तपदार्थापयुक्तद्रव्यार्घ्या-
वतिनिपुणश्चिष्टमम्पुदायानुसारात् तत्तन्मण्डलोपरि निक्षिपेत् । ततो

दर्भपाणिद्विराचम्यत्यादिवक्ष्यमाणकृतुवचनाद्यजमानो ब्राह्मणचरण-
चालनोदकसंमर्गमकुर्वन् स्वपादप्रक्षालनपूर्वकं द्विराचम्य ब्राह्मणेः मह
श्राद्धभूमिमागत्य श्राद्धमिद्धिरस्त्विति भवन्नोत्रुवल्विति ब्राह्मणान्
प्रत्युक्त्वा तैश्चास्म श्राद्धमिद्धिरित्युक्ते तदुपवेशनार्थमामनान्युपकल्पयत् ।
तथा च यमः ।

ततः मिद्धिमिति प्राञ्च कल्पितेष्वामनेषु च ।

श्राद्धमित्यादिनोत्तरेण मन्वस्यः ।

इति ब्राह्मणाह्वानादिश्राद्धमिद्धिवाचनान्तं ।

अथ ब्राह्मणोपवेशनार्थमामनोपकल्पन ।

आहवतिः ।

तत्रामनानि देयानि तिलांशैव कुशैः सह ।

पृथक् पृथगामनेषु तिलतैलेन दीपिकाः ॥

तत्र श्राद्धदेशे आमनानि देयानि कुशैः सहितान्तिलाश्च देयाः
श्राद्धभूमौ प्रनयणीया इत्यर्थः । पृथक् पृथगंकेकस्यामनस्य समापि
एकैका दीपिकेत्येवन्ताः देयाः, अथवा देयानात्यस्य विपरिणतस्यानु-
षङ्गः । अथवा तेष्वामनेषु पृथक् पृथक् कुशैः सह तिला देया इति
मन्वस्यः । तिलतैलग्रहणं घृतादिप्रशस्तसंज्ञापलक्षणायै । वभाद्यप्रशस्त-
स्वरुचिदन्त्ये च । आमनानि च प्रशस्तत्वात् मति मन्वस्ये कृतपा-
रयन्मन्वस्यानि तृषोरूपाणि वा देयानि । प्रशस्तत्वात् च तेषां
श्राद्धस्य प्रकरणं भवित, तदलाभं प्रशस्तयत्कम्बल-श्राणादिदारु-
मयाण तदलाभयानिपदुदारुमयाण ।

आमनविशेषं निषधमाह मार्गः ।

गोशकृन्मयं भिन्नमासं पालाशमेव च ।

लोहवद्धं मदेवाके वर्जयेदामनं वधः ॥

गोशकृन्मयं मृत्कयञ्च, 'भिन्नं' सृष्टितं । यत्किञ्चित्प्रकृतिकस्यायं
निर्घंधः । 'आत्ते' विभोतकमयं । 'पालाश' किञ्चकचमय । 'लोहवद्धं'
कालायमपट्टिकाकालकादियुक्तं । अनेन च मयायमस्य स्तरं निर्घंध
रुचितः । लोहशब्दस्याप्रशस्तसोमकादिधातुपलक्षणायाः । 'आके'
रूपिकामयं । मदेवाकर्जयेदित्यन्वयः ।

कालिकापुराणं ।

उपलिप्ते द्विजान् म्यानि पित्र्यथे ऋद्धियोजिते ।

कुशोत्तरे तिलाभाणे अभिन्न लोहाजिते ॥

दाता च सामने पृते विपालाशयक्ष्मा ।

ऋप्रामने ममाचान्तान् पवित्रं पूर्णमव तु ॥

द्वैविकुपेत्कामनस्यापने प्रकारभेदो देवनस्यति कर्मपुराणयोः ।

ये चात्र विशेदेतानां विप्राः पूर्णनिमन्विताः ।

प्राङ्मुखान्मामनान्येषां द्विदभोपचितानि च ॥

दक्षिणामुख्युक्तानि पितृणां सामनानि च ।

दक्षिणार्गेकदभार्णि प्रोक्षितानि तिलोदके ॥

प्राङ्मुखानि दक्षिणामुख्युक्तानाव्यत्र मुखशब्दो वषट्कारादिषु
मुखस्यानायकत्वित्वावयवाभिप्रायेण, कम्बलादिषु दशादिकृपागाभि-
प्रायेण प्रयुक्त इति वेदितव्यं । 'द्विदभोपचितानि' प्रकीकमुपविश्या-
पितृपुत्राद्यदभैशिराद्युक्तानि, 'दक्षिणार्गेकदभार्णि' उपविश्यापित-
दक्षिणार्गेकदभैशिराद्युक्तानि ।

महाभारतेऽपि वृषीं प्रकृत्य आद्भकर्त्तारं निमिं प्रत्याह ।

कुरु चैनां पूर्वशीर्षा भव चोदङ्मुखस्तथा ।

त्वं देवे इति शेषः ।

तथा दानधर्मेषु आद्भकल्पे ।

अमावास्यां महाप्राज्ञविप्रानानाय्यपूजितान् ।

दक्षिणावृत्तिकाः सर्वा वृषोः स्वयमथाकरोत् ॥

दक्षिणायास्ततोदर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ।

पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वन्नमुपभुञ्जते ।

‘आनाय्य’ आह्वानेन स्वगृहं प्रवेश्य । ‘पूजितान्’ पूजार्हान्, अज्ञानाभ्यज्ञानादिभिरलङ्कृतान् । दक्षिणावृत्तीनि शिरांसि यामान्ता दक्षिणावृत्तिकाः दक्षिणस्यान्दिशि कृतशीर्षा इत्यर्थः, दक्षिणावृत्त-भागे कृतशीर्षा इति केचित् । विष्टरेषु दद्याद्यामनापरि द्विजपादयोश्च स्थापनार्थं दक्षिणाया दर्भा निवेशिताः । अतोऽलिङ्गदर्शनादन्वेनाप्यत्र कर्त्तव्यमिति गम्यते । तानि चामनानि तथा विविकानि स्थापनीयानि यथा तत्रोपविष्टानां ब्राह्मणानां परस्परस्पर्शा न स्यात् ।

अतएवाह ऋतुः ।

दर्भपाणिर्द्विराचम्य लघुवामा जितेन्द्रियः ।

परिश्रिते गुञ्चौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥

दक्षिणाप्रवणे मस्यगाचान्तान् प्रयनाञ्कुचान् ।

आमनेषु सदर्थेषु विविकेषूपवेशयेत् ॥

‘लघुवामाः’ प्रवालनन मलादिशुद्धगौरवरहितवस्त्रः सृङ्गवस्त्रो

वा । 'परिश्रिते' परितः पटादिनाऽवरणद्रव्येणावृते । 'विकल्पु'
उपविष्टानामन्योन्यस्पर्शपरिहारचमन्तरालात्कुम् । 'शय' गतार्थे ।

अत्र हेतुमाह गार्गीः ।

स्पर्शं स्पर्शं भवेत्पापमेकपङ्क्तिनियोगतः ।

हीनवृत्तादिपङ्क्तौ तु युक्तं तस्मात् विवेचनं ॥

यावत्कृत्वोद्भूतमवृत्तानां एकपङ्क्तुपविष्टानवरत्तस्पर्शं भवेत्
तत्रकृत्वस्पर्शमप्रायत्वं । अप्रयतानाञ्च कर्मणि व्यस्येत् तेषां
प्रत्यवायः । प्रकृतस्य कर्मणा वैगुण्यं स्वयंभयविधपापं स्यात्, अतः
कारणादिवेचनं कर्त्तव्यं । तच्च हीनवृत्त्वानिर्द्धारणं मत्यामनानां
तन्निर्द्धारणे तु पङ्क्तेरेवेति ।

पङ्क्तिभेदसाधनान्याह बृहस्पतिः ।

एकपङ्क्तुपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परं ।

भस्मना कृतमर्यादा न तेषां मङ्करो भवेत् ॥

परस्परस्पर्शनमन्तराले भस्मलेखाकरणसंयुक्तमभयमिह पङ्क्तिभेद-
साधनत्वेनापदिष्टं ।

वार्हस्पत्यस्मृति-प्रभाषणद्वयोः ।

अग्निना भस्मना वापि स्तम्भे वाण्डकेन वा ।

द्वारमङ्कमणेनापि पङ्क्तिभेदः प्रकीर्तितः ।

'स्तम्भे' गुल्मं, स्तम्भेनेति कचित्पाठः, द्वारमङ्कमणश्चेति साधनद्वयं ।

'मङ्कमण' मार्गः ।

इति ब्राह्मणोपवेशनार्थमासनोपकल्पनं ।

अथ ब्राह्मणोपवेशनं ।

तत्राह तुर्मनु-वृहस्पती ।

आमनेषु तु कृतेषु वर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् ।

उपस्पृष्टोदकान् मस्यग् विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥

‘कृतेषु’ स्यापितेषु । ‘वर्हिष्मत्सु’ दर्भोत्तरेषु । पृथक् पृथगिति
प्रतिब्रान्नामं विविकृतया च । ‘उपस्पृष्टोदकान्’ कृताचमनान् ।

याराह-विष्णुपुराणयोः ।

पवित्रपाणिराचान्तानामनेषूपवेशयेत् ।

अत्र विशेषमाह शाखायनिः ।

पाणिपादमुखार्द्राश्च स्वाचान्ताः सुममाहिताः ।

तेष्वामनेषु संस्थाप्या विप्रान्तेन क्रमेण तु ॥

‘पाणिपादमुखेऽर्द्राः’ अणुष्कपत्रालनाचमनमन्त्रजलाः । यावन्मुख-
ख-पाणि-पादमार्द्रतां न जहाति तावदविलम्बितमुपवेशनीया इत्यर्थः ।
तथा च विष्णुः ।

अपराहे विप्रान् सुस्नातान् स्वाचान्तान् यथाभृत्याविद्यं क्रमेण
कुशोत्तरेष्वामनेषूपवेशयेत् ।

‘यथाभृत्याविद्यं’ विद्यावाङ्मन्यनमारेण । एतच्च तपोवाङ्म-
न्यादीनामुपलक्षणाद्यं ।

यत आह सुमन्तः ।

विद्या-तपोधिकानां वै प्रथमामनमुच्यते ।

एकपङ्क्त्यविद्यानां ममं गन्धादिभोजनं ॥

‘प्रथमं’ प्रथमस्थानं स्यापितं गुणैश्च अष्टं । अन्यदन्वेषाङ्गन्ध-पुष्पा-
दिकं भोज्यं चान्नं भर्तृषां ‘ममं’ तुल्यं, नोत्कृष्टापकृष्टविभागं विषमं देयं ।

आश्रमविशेषेणाप्ययामनार्हानाह यमः ।

यस्य वै यजमानस्य नागे भुङ्क्ते यतिस्तथा ।
 अनिष्टमद्भुतं तस्य हरते रक्षसां गणः ॥
 तस्मादयामने भोज्यो यजनां संयतोयतिः ।
 ओत्रियो ब्रह्मचारी वा यजस्तेन न लुप्यते ॥

उक्तकामातिक्रमे दोषमाह सुमन्तुः ।

अर्हेषु विद्यमानेषु नानर्हाय भवेद्वरं ।
 दुष्कृतं हरते पङ्क्त्या आरुषा च वियुज्यते ॥

‘अर्हेषु’ योऽग्येषु, ‘अनर्हाय’ अयोग्याय, ‘वरं’ वरिष्ठमामनं न भवेत् ।
 अयोग्यो वरिष्ठमामनं नाध्यामोनेत्यर्थः । यदि पुनरध्यामोत तर्हि
 पङ्क्त्याः दुष्कृतं ‘हरते’ प्राप्नोति । ‘आरुषा च’ जीवितेन, परित्यज्यते ।
 हारीतोऽपि ।

सन्तिष्ठमानेष्वर्हत्सु योऽनर्हायामनं श्रयंत ।

गृह्णाति स मलं पङ्क्तेरायुषा च वियुज्यते ॥

‘सन्तिष्ठमानेषु’ विद्यमानेषु । ‘मलं’ दुष्कृतं ।

यमः ।

प्रायेण मूर्खः स्मृति-मन्वहीनो
 योऽयामनं गच्छति मुख्यभावात् ।
 नान्यद्भयं पश्यति मूढचताः
 देहप्रनाशे नरकं सुधीरं ॥
 यो वै न विद्वान्न च ब्रह्मचारी
 न चाश्रमस्थो न च मन्वपृतः ।

हवीषि चाश्राति धुरि स्थितस्तु

सोऽश्राति पङ्क्त्या मलकिल्बिषाणि ॥

‘धुरिस्थितः’ अयामने स्थितः ।

अर्हणापीहास्यतामित्येवं यजमानाभ्यनुज्ञातेनैवाद्यासने उपवेष्टव्यं
नाननुज्ञातेन ।

तथा च पङ्क्तिपावनानन्तरं पैठीनसिः ।

तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तिनियुक्तो मूर्द्धनि सहस्रैरप्युपहतां तस्मा-
न्नानियुक्तोऽग्रामणं गच्छेत् यदि गच्छेत् पङ्क्त्या हरति दुष्कृतं ।

सहस्रैरपि पङ्क्तिदूषकैः उपहतां पाङ्क्तं तेषां पूर्वाक्तानां पङ्क्तिपाव-
नानां मध्ये एकैकोपि यजमाननियुक्तः सन् मूर्द्धन्यग्रिमामने समुप-
विष्टः पुनाति पावयतीति ।

शङ्ख-लिखितौ ।

नानियुक्तोऽग्रामणं गच्छेत् ।

अत्र वैश्वदेविकानामादावुपवेशनं कार्यं पित्र्याणाम्नु पद्यात् ।
उच्छिष्टावलिप्रहस्तचालनं विमर्जनञ्च वर्जयित्वा सर्वेषां आङ्घ्रौयपदा-
र्यानां वैश्वदेविकपूर्वकत्वात् ।

तत्राह कात्यायनः ।

दैवपूर्वं आङ्घ्रं पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्य इति ।

कर्त्तव्य इति शेषः ।

दैवपूर्वकत्वकारणमाह तुः शङ्ख-लिखितौ ।

देवादिश्राद्धमात्मनं च रत्नलि पिद्वेषामग्रे नियुक्ताः पूर्वमुप-
वेशिताः ।

हागीतोऽपि ।

अमृतं देवमित्याहुर्मृतं पित्र्यं विधीयते ।

तस्माद्देवात् प्रवर्त्तन्ते तिष्ठन्ति ह्यमरेषु च ॥

‘अमृताः’ अमरा देवाः, तत्सम्बन्धितात् कर्माणामृतं । मृता हि पितरः, तत्सम्बन्धितात् कर्मापि मृतं । अतः कारणाद्देविकाममृतं आहुः क्रियाः ‘प्रवर्त्तन्ते’ प्रारम्भणीयाः । तथा अमरेषु वैश्वदेविक एव कर्मणि ‘तिष्ठन्ति’ संस्थापनीया इत्यर्थः । एवं कृते मति मृताग्न्य-ममङ्गलं कर्म मङ्गलरूपेणामृतेन कर्मणोभयतः परिवेष्टितं मङ्गलमेव भवतीति भावः । उक्तदेव-पित्र्यपौत्रार्थत्रिपर्ययदोषः “देशान्तं तदीहेतेत्यादि मनुवाक्ये दर्शितः ।

यमोऽप्याह ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पूर्वं देवविवर्जितं ।

तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु पित्र्यं पूर्वं विवर्जयेत् ॥

दैवं पूर्वं नियञ्जीत पश्चात् पित्र्यं यथाविधि ।

पूर्वं पित्र्यं नियञ्चानः क्षिप्रं पश्यति साम्बयः ॥

‘आसुरं’ असुरोपभोग्यं । असुरनिवारकाणां वैश्वदेशानां पूर्व-मनिवेशितत्वात् । अतो वैश्वदेविकानां पूर्वमुपवेशनं पश्चात् पित्र्याणां । तच्च यथाक्रमं पूर्वाभिसुखानामुत्तराभिसुखानां च कर्त्तव्यं । तथा ब्रह्माण्डपुराणे ।

विप्रो तु प्राङ्मुखो देवो दौ तु पूर्वं निवेशयेत् ।

उत्तराभिसुखान् विप्रोत्सीन् पित्र्यं सर्वदा ॥

इति वैश्वदेविकार्यनिमित्ततन्नाम्नसंख्यायाः उपलक्षणार्थं ।

त्रीनिति च पित्र्यार्थनिमन्त्रितब्राह्मणसंख्यायाः ।

अतएव वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

प्राङ्मुखान् भोजयेद्विप्रान् देवानामुभयात्मकान् ।

पितृ-पंतामहानाञ्च भोजयेत्प्राण्युदङ्मुखान् ॥

‘उभयात्मकान्’ पित्रादि-मातामहादिश्राद्धद्वयार्थं वैश्वदेविक-
द्वयमस्वन्धिनः ।

पृथक्प्रयोः केचिदाहुः श्राद्धस्य करणं नृप ।

एकत्रैकेन पाकेन कुर्वन्त्यन्ये महर्षयः ॥

‘तथा.’ पितृ-मातामहवर्गयोः ।

मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च ।

प्राङ्मुखा देवमङ्गल्यान् पितृन् कुर्वाद्दुदङ्मुखः ।

याज्ञवल्क्यः ।

पवित्रपाणिराचान्तानामनेषूपवेऽथेत् ।

द्वौ देवे प्राक्तयः पित्र्ये उदङ्गकेकमेव वा ॥

विष्णुरपि ।

द्वौ देवे प्राङ्मुखौ त्रीन् पित्र्ये उदङ्मुखान् एकैकमुभयत्र वा ।

शङ्खोऽपि ।

द्वौ देवे प्राक्तयः पित्र्ये ब्राह्मणांस्तु उदङ्मुखान् ।

भोजयेद्विधिवद्विदानेकैकमुभयत्र वा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

द्वौ देवे प्राक्तयः पित्र्ये एकैकमुभयत्र वा ।

उदङ्मुखांश्च पित्र्यान् स्नातान् विद्यागुणक्रमात् ।

।तल्लदर्भावकीर्णेषु आसनेषूपवेशयेत् ।

कात्यायनोऽपि ।

स्नातान् शुचीनासानान् प्राङ्मुखानुपवेश्य देवे युग्मानयुग्मान्
यथाशक्ति पित्र्य एकैकस्योदङ्मुखान् ।

उग्रनाः ।

कृत्स्नशु-नख-रोमाणः शुची देशे प्राङ्मुखा वैश्वदेविका उदङ्मुखाः
शेषा दर्भासनेषूपवेश्या इति ।

वेदविशेषेणोपवेशनविशेषः

शान्तातपस्वति-प्रभामखण्डयोः ।

द्वौ देवेऽथर्वणे विप्रौ प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।

पित्र्ये तदङ्गुखांस्त्रींश्च षड्भूषाध्वर्युभामगान् ॥

अत्राह पैठीनसिः ।

प्राङ्मुखान् विश्वेदेवानुपवेशयेत् वर्धिस्रत्स्नासनेषु पितृन् दक्षिण-
पूर्वणेत्थम् ।

‘विश्वेदेवान्’ विश्वदेविकान् ब्राह्मणान्, प्राङ्मुखानुपवेशयेत्,
‘पितृन्’ पित्र्यथान् ब्राह्मणान्, ‘दक्षिणपूर्वण’ दक्षिणपूर्वाभिमुखान् ।
अथोपविष्टान् विश्वदेविकानपेत्य दक्षिणापूर्वस्यामाग्न्यान्दिशि निवे-
शितपङ्क्तौत्तराभिमुखान् इत्येतत्पूर्वं ‘उक्तं’, गृह्य इति शेषः ।

द्वारगतस्वत्तराभिमुखानां पित्र्यब्राह्मणानामुपवेशनमित्यस्य पक्षस्य
निन्दां कृत्वा तेषां पूर्वाभिमुखतया विश्वदेविकानाद्योत्तराभिमुख्यतो-
पवेशनमुक्तवान् । शुभानुपस्पृष्टाचमनीयान् शुची दक्षिणार्धेषु दर्भेषु
प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् भोजयेत् उदङ्मुखानित्येकेन वा प्राङ्निर्देशान्
॥

क्रूरा ह्येतेभिमुखा हिंसका भवन्तीति मैत्रायणिः । तस्मात् प्राङ्मुखान्
ब्राह्मणान् भोजयेत् । अत्र प्राधान्याद्दक्षिणाग्रदर्भलिङ्गाच्च पित्र्यर्था
एव ब्राह्मणा विवक्षिताः । एके तु मन्यन्ते तानुदङ्मुखान् भोजये-
दिति । अथवेतत् पित्र्याणामुदङ्मुखत्वं न कर्त्तव्यं । अत्र हेतुः प्राङ्गि-
र्देशादित्यादिः । यत एते ब्राह्मणाः पूर्वनिमन्वणेन पित्रादिस्थाने
भोक्तृत्वेन निर्दिष्टाः परिकल्पिताः ततश्च “निमन्त्रितान् हि पितर
उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान्” इतिवचनात् ते क्रूरात्मकपित्रधिष्ठिताः
सन् उत्तराभिमुखाः पित्र्यं कर्म कुर्वतो दक्षिणाभिमुखस्य यजमान-
स्थाभिमुखाः सन्तो हिंसका भवन्तीति मैत्रायणराचार्यीमन्यते ।
तस्मात् पूर्वाभिमुखानेव भोजयेत् । वैश्वदेविकांस्तु उदङ्मुखान् यतस्ते
दक्षिणादिगभिमुखस्य यजमानस्य कर्म कुर्वतः आङ्करचकषिश्चदेवाधि-
ष्ठितत्वाद्भिमुखाः सन्तो रक्षका भवन्ति ।

बौधायनोऽपि ।

सदर्भोपकृष्टेष्वामनेषु द्वौ देवौ त्रीन् पित्र्य एकैकमुयत्र वा प्राङ्मुखा-
तुपवेशयेत् उदङ्मुखान् वा ।

तदेवमत्र दिग्विंशेषाभिमुख्ये पञ्च पक्षा भवन्ति । तत्र तैश्वदेविकाः
प्राङ्मुखाः पित्र्या उदङ्मुखा इत्येकः, वैश्वदेविका उदङ्मुखाः पित्र्याः
प्राङ्मुखा इति द्वितीयः, उभये उदङ्मुखा इति तृतीयः, उभये
प्राङ्मुखाः इति चतुर्थः, देविकाः प्राङ्मुखाः पित्र्याश्चाग्नेयाभिमुखा
इति पञ्चमः, एतषु च वैश्वदेविकानां प्राङ्मुखत्वं पित्र्याणाञ्चोदङ्-
मुखत्वमित्ययमेव पक्षोबहुभिराश्रितः । अत्र च “प्रदक्षिणन्तु देवानां
पितृणामप्रदक्षिणं” इति बौधायनबचनाद्यद्देवानां कार्यं तत्तत्प्र-

दक्षिणप्रचारेण कर्त्तव्यं । ततश्च दक्षिणादिगुपक्रममुदगपवर्गं वैश्व-
देविकानां उपवेशनं कार्यं पश्चिमोपक्रमं सर्वदिगपवर्गञ्च पितृकाणां ।
यत्तु यमेनोक्तं, “दक्षिणामंस्था आभीरन्न स्पृशेयुः परस्परः” इति ।
तत्र दक्षिणबाहुभागे मंस्था येषान्ते दक्षिणमंस्था इति विग्रहः ।
एतच्च पङ्केः पश्चिमोपक्रमप्रागपवर्गन्ते घटते ।

अतएव हागलेयः ।

प्रतीच्यां समुपक्रम्य प्राच्यां निष्ठा यदा भवेत् ।

दक्षिणामंस्थता ह्येषा पितृणां आहुकर्मणि ॥

अथवा पित्र्याणां प्राङ्मुखोपवेशनमाश्रित्यदं दक्षिणामंस्थत-
त्वाभिधानं ।

उपवेशनप्रकारस्तु शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तः ।

ब्राह्मणानुपमंगटद्वोपवेशयेदामनमस्थानभ्येति ।

अत्र ब्राह्मणोपमंगट्टे आमनस्पर्शं चाकाङ्क्षितं त्रिशेषमुपवेशन-
वाक्यञ्चाह यमः ।

आसनं संस्पृशन् मध्येन पाणिना दक्षिणेन ब्राह्मणानुपमंगट्टद्व
समाध्वमिति चोक्तोपवेशयेत् ।

श्लोकेनोपवेशनवाक्यान्तरमपि स एवाह ।

आसध्वमिति तान् ब्रूयात् आसनं संस्पृशन्नपि ।

कृष्णपुराणेऽपि ।

तेषूपवेशयेदेतानामनं संस्पृशन्नपि ।

आसध्वमिति सञ्जल्प्य आभीरंस्त्री पृथक् पृथक् ॥

व्यासस्तु वाक्यान्तरमाह ।

आस्यतामिति तान् ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि ।

उपस्तीर्णेषु चामीरन्न स्पृशेयुः परस्परं ॥

‘उपस्तीर्णेषु’ उपरि समीपे वा आस्तीर्णदर्भेषु ।

उपवेशने मन्त्रमाह धर्मः ।

अन्वालभ्य ततोदेवानुपवेश्य ततः पितृन् ।

समस्ताभिर्याङ्गतिभिरासनेषूपवेशयेत् ॥

अत्र पैटकाणामवोपवेशने व्याहृतय इत्यपरार्क-स्मृतिचन्द्रिका-
काराभ्यां व्याख्यातं । तत्र विशेषाग्रहणादुभयेषामप्युपवेशने व्याहृ-
तिप्रयोग इति सूचितं । अन्वारभ्येत्यत्र जान्वारभ्येति पठित्वा ब्राह्म-
णस्य जानूपस्पर्शनपूर्वकमुपवेशनं स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं । तत्र
बद्धव्यपि मूलस्मृतिपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानं कुतस्तेन समानीतोऽयं
पाठ इति न विद्यः । अविमंवादेन ब्राह्मणस्य दक्षिणं पाणिं उपसंगृ-
ह्णानाः शिष्टास्य कथं न ब्रुष्टा इति ।

भविष्यत्पुराणोपि ।

ॐभूर्भुवः स्मृत्युक्त्वा तान् सम्यगुपवेशयेदिति ।

अत्र समन्त्रकमुपवेशनप्रयोगवाक्यं । ॐभूर्भुवः स्मः समाध्वमिति
वा अत्रास्यतामिति वा यजमानेनोच्चारणीयं । तदनन्तरं द्विजैरथोऽं
सुसमास्मह इति प्रतिवदङ्गिरूपवेष्टव्यं । एवं पित्र्यादिश्राद्धार्थान्
ब्राह्मणानुपवेश्य मातामहश्राद्धार्थानप्युपवेशयेत् ।

तथा च पित्र्यादिश्राद्धार्थब्राह्मणोपवेशनं प्रतिपाद्याह, याज्ञवल्क्यः ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकं ।

‘एवं’ पितृश्राद्धार्थदेवपित्र्यवत्, मातामहश्राद्धार्थानपि पृथग्देव-

पित्र्यान् ब्राह्मणानुपवेशयेत् । अथवा पित्र्यानेव पृथगुपवेशयेत् ।
देवांस्तुभयत्र तानेव कल्पयेत् । तदेतदाह, 'तन्त्रं वेति । वैश्वदेविकं'
विश्वेदेवदेवत्यं कर्म सहदनुष्ठाय आद्रद्वयाङ्गतां नेधमिति ।

मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च ।

तथा मातामहानाञ्च तन्त्रं वा वैश्वदेविकं ।

पृथक्कयोस्तथा चान्ये केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥

श्रामनासीनानां कर्त्तव्यमाह सुमन्तः ।

पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृशं वर्जयन्तः परस्परं ॥

ते विप्राः सर्वे देवार्थाः पित्रर्थाञ्च पवित्रपाणयो मौनव्रतान्विताः
प्रमादमभ्रवमुच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृशं वर्जयन्तः आ भोजनसमाप्तवर्त्तरे-
न्नित्यर्थः । अथस्यात् आद्रकर्त्तापि मौनव्रतान्वितो वर्त्ततेति गम्यते ।
प्रमादान् मौनलोपे तु प्रायश्चित्तमुक्तं नियमप्रकरणं । एतच्च पूर्वोक्तानां
नियमानामुपलक्षणार्थं ।

मौनव्रतान्वयस्य क्वचिदपवादमाह यमः ।

ब्रह्मोद्याय कथाः कुर्युः पितृणामेतदीप्सितं ।

एवमुपवेशितेष्वपि ब्राह्मणेष्व्वागतमनिधिमपि आद्रपङ्कानुपवेश-
येदिति प्रागेवोक्तं ।

इति ब्राह्मणोपवेशनं ।

अथ पृथिवीस्तत्यादिकथं ।

तच्च तावदासनेोपविष्टानां ब्राह्मणानां पुरतः कुम्भोपकृतार्था
भुवि यज्ञोपवित्ती प्राङ्मुख उपविश्य प्रमादकृताविज्ञाताशुचिन्निरक्षयं

इच्छिन्नातिव्रथाथं वा प्रथमतः पुण्डरीकाक्षस्मरणं कुर्यात् ।

वतः ।

पुण्डरीकाक्षस्मरणस्य गुचिन्तापाकत्वमाह क्रतुः ।

अर्पावन्नः पवित्रोवा सर्वावस्थां गतोपि वा ।

यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स वाह्याभ्यन्तरः शुचिः ।

अनन्तरं च पृथिवीस्तुतिः कर्त्तव्या । तथा च महाभारतीयश्राद्ध-
कन्य निमन्त्रितं प्रत्यत्रिवाक्यं ।

स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापाश्चोतधारिणी ।

वैष्णवो काश्यपी चेति तथैवेह ज्येति च ॥

‘निवापे’ पितृदेवत्यत्यागे, यः ‘आश्चोतः’ प्रक्षिप्रव्यं द्रव्यं, तस्या-
धारभृता यस्मात्तस्मात् पूर्वं पृथिवीस्तोतव्या । ‘इति’ करणे, वैष्ण-
व्यादिनाम्नां स्तौतौ करणत्वप्रदर्शनार्थं । ततश्च स्तुत्यभिव्यक्त्यर्थं वैष्ण-
व्यमौल्यवमादीनि नामान्गुणधारणीयानि, आराधनवचनो वा स्तौतिः ।
तस्मिन् पक्षे प्रणवादीनि नमोऽन्तचतुर्थ्यन्तानि वैष्णव्यादिनामानि
प्रयोज्यानि । ॐवैष्णव्यै नमः । ॐकाश्यप्यै नमः । ॐज्यायै नम इति ।
ज्येति क्षीनिवास-गत्योरित्यस्य धातोरूपं ।

वाराहपुराणे ।

पणस्य श्रिरसा भूमिं निवापस्य च धारिणीं ।

वैष्णवो काश्यपी चेति अक्षयेति च नामतः ॥

पृथिवीं प्रति वराहवाक्यमपि तत्रैव ।

पणस्य श्रिरसा देवि निवापस्यानमागतः ।

स्तुवीतानेन मन्त्रेण त्वाञ्च भक्त्या व्यवस्थितः ॥

मेदिनी लोकमाता च चितिरूर्वी धरा मही ।

भूमिः शैलशिला च त्वं स्थिरा तुभ्यं नमो नमः ॥

धरणी काश्यपी चौणी रसा त्रियम्भरा च भूः ।

जगत्प्रतिष्ठा^(१) वसुधा त्वं हि मातर्नमोऽस्तु ते ।

वैष्णवी भूतदेवी च पृथिवी त्वं नमोऽस्तु ते ॥

ततः आद्रप्रदेशं गयात्मकत्वेन तदेकदेशस्थितं गदाधरञ्च ध्यात्वा
तयोश्च नमस्कारं कृत्वोत्तरं कर्म प्रवर्त्तयेत् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

आद्रभूमिं गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरं ।

ताभ्याञ्चैव नमस्कृत्य ततः आद्रं प्रवर्त्तयेत् ॥

‘ताभ्यामिति चतुर्थी द्वितीयार्थे । ‘नमस्कारश्च मनोवाक्यार्थैर्वि-
धेयः । तत्र वाचिकस्तन्नामभ्यां एवं कर्त्तव्यः । ॐ भगवत्यै गयायै नमः ।
ॐ भगवते गदाधराय नम इति ।

आद्रारम्भात्पूर्वं जप्यमाह प्रचेताः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा जप्त्वा मन्त्रं तु वैष्णवं ।

गायत्रीं प्रणवं वापि ततः आद्रमुपक्रमेत् ॥

‘वैष्णवमन्त्राः’ तद्विष्णोः परमं पदमित्यादयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

उपवेश्य जपेद्द्वीमान् गायत्रीं तदनुज्ञया ।

अथ स्थूल-सूक्ष्मविभागावस्थितयोः कर्माङ्गभूतयोर्द्विजकाण्योः

(१) जगत्प्रतिष्ठेति ग० ।

शिष्टाचारप्रामाण्येन सङ्कीर्त्तनं कृत्वा ब्राह्मणाभ्यनुज्ञायदृष्टार्थं वक्ष्यमा-
णेतिकर्त्तव्यतार्यां पृच्छां कुर्यात् ।

तत्र वराहकृतं श्राद्धं प्रगृह्य लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

कुशानादाय प्रागयान् रोमकूपान्तरस्थितान् ।

अष्टौषां हृदि पप्रच्छ करिष्ये पितृतर्पणं ॥

‘प्रागयान्’ पुरतोऽयान् स्थाभिमुखीभूतदिक्प्रमुखायानित्यर्थः ।

‘रोमकूपान्तरस्थितान्’, यज्ञवराहस्य बर्हिर्मथरोमत्वादिदिमुच्यते ।

मनसा धातान् अष्टौषोन् ‘हृदि’ मनस्येव, पप्रच्छ ।

अपृच्छायां दोषः कालिकाखण्डे ।

अपृच्छन् प्रश्नरक्षस्तु नरो विप्रांश्च पार्श्वति ।

तस्य प्रियं मत्प्रमुखा नाशरन्ति दिवौकसः ॥

इतिकर्त्तव्यता ब्रह्माण्डपुराणे ।

उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ ।

सप्रश्नयज्ञोपविष्टान् सर्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान् ॥

‘सप्रश्नयः’ विनयाम्बितः, पृच्छेत् । विनयाभिव्यक्तये शरीरसंस्नान-
माह । ‘उभावित्यादि ।’ जानुभ्यां जानुनोरन्तरं द्वावपि पाणी ‘समौ’

समदेश्चौ समसंस्नानौ स्थितावाभिमुख्येनावस्थितौ बद्धाञ्चस्त्रिं कृत्वे-
त्यर्थः । अथवा ‘जानुभ्यां समौ’ जानुद्वयेन तुल्यसंस्नानौ, जानु-

नोरैवान्तरे कृत्वा पृच्छेत् । एतच्च संस्नानमुपविष्टस्यैव सम्भवति ।

सप्रश्नयो ब्राह्मणान् पृच्छेदित्यनेन ब्राह्मणाभिमुखीभावापि कर्त्तव्यं
इति गम्यते । ततश्च ब्राह्मणाभिमुख्येनैवमुपविष्टान् सर्वान् पृच्छेत्

सप्रश्नपक्षस्य वैकल्पिकः ।

अत एव कात्यायनः ।

प्रश्नेषु पङ्क्तिसूक्तं पृच्छति सर्वास्विति ।

‘प्रश्नेष्विति वङ्गवचननिर्देशात् सर्वप्रश्नविषयत्वमस्य विज्ञायते ।
‘पङ्क्तिसूक्तं’ पङ्क्तादौ, उपविष्टः ‘पङ्क्तिसूक्तं’ । अत्रैकं प्रति प्रश्ने
स एव प्रतिब्रूयात्, सर्वान् प्रति प्रश्ने सर्वे प्रतिब्रूयुः । असाधारण्येन
तत्तत्पङ्क्तिकर्त्तव्ये कर्मणि योयस्यां पङ्क्ती सूक्तं स एव प्रष्टव्यः ।
तत्तत्पङ्क्तिश्चा एव वा सर्वे प्रष्टव्याः ।

अत्र आहुकर्त्तुः प्रश्नवाक्यं ब्रह्मपुराणे ।

पितृन् पितामहान् यत्प्ये भोजनेन यथाक्रमं ।

प्रपितामहान् सर्वान्श्च तत्पितृन्श्चानुपूर्वशः ॥

‘पितृन्श्चादिबङ्गवचनं पूजार्थं । एवमन्यत्रापि समाचारानुसा-
रात् कश्चित् बङ्गवचनं प्रयोच्यं ।

द्विजोत्तरवःक्यसहितं प्रश्नवाक्यं ब्रह्माण्डपुराणे ।

आहुं करिष्य इत्येवं पृच्छेद्विप्रान् समाहितः ।

कुरुष्विति स तैरुक्त्वा दद्याद्दर्भासनन्ततः ॥

अत्र यज्ञपुरुषपरब्रह्मरूपश्रीविष्णुस्मरणपूर्वकप्राणायामव्रतयानु-
ष्ठानानन्तरं प्राचीनावीती दक्षिणायेषु दर्भेषु पूर्वाक्रमस्थानेन पित्र्य-
द्विजाभिमुखमुपविष्टः श्लिष्टाचारप्राप्तेन वाक्येन पृच्छेत् । इह सर्वत्र
प्रश्नोत्तरेषु प्रणवपूर्वकाः प्रयोगा विधेयाः ।

तथा च महाभारते श्रीभगवद्गीतासु ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञ-दान-तपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां ॥

प्रश्नवाक्यरचना तु ॐ इह पृथिव्यामित्यादि पितृहस्तिकामोऽह-
मित्यन्तं निमन्त्रणप्रकरणे प्रदर्शितं मङ्गल्यवाक्यमुच्चार्य युष्मदनुज्ञया
करिष्य इत्यन्तेऽनुकीर्त्तयेदिति, अथमेव च प्रश्नः स्मृतिचन्द्रिकाकारे-
णावांन्तरमङ्गल्यशब्देनोक्तः प्रश्नानन्तरं कुरुष्वेति ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातो
वैश्वदेविकपूर्वकं दर्भामनानि दद्यात् । दर्भामनदानात् पूर्वं त्रिवारं
जप्यः सप्तार्चिर्मन्त्र उक्तः विष्णुधर्मात्तर-ब्रह्मवैवर्त्त-ब्रह्मपुराण-वायुपु-
राण-प्रभामखण्ड-भविष्योत्तरेषु ।

पाप्मापहं यावतौयमश्रमेधममन्तथा ।

मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितं ॥

देवताभ्यः पितृभ्यश्च मरायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नम इति ॥

आद्यावमाने आद्रुस्य त्रिरावर्त्तं जपेत्सदा ।

पिण्डनिर्वपणे वापि जपेदेनं समाहित इति ॥

अन्यमपि प्रभामखण्ड-ब्रह्मपुराण-विष्णुपुराणोक्तस्य सप्तार्चिःस्तोत्रस्य
प्रथमश्लोकं आद्रुस्यादि-मध्यावसानेषु ओत्रियास्त्रिरावर्त्तयन्ति ।

अमूर्त्तीनां समूर्त्तीनां पितृणान्दीप्रतेजसां ।

नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां योगचक्षुषामिति ॥

अन्ये तु व्याचोक्तं मन्त्रान्तरमप्यनुकीर्त्तयन्ति ।

चतुर्भिस्च चतुर्भिस्च दाभ्यां पद्मभिरेव च ।

ह्रियते च पुनर्दाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदत्विति ।

अत्रावसरे नौत्रीबन्धो विधेयः, “पितृद्वैवत्या वै नौत्रिरिति शत-
पथीयलिङ्गदर्शनेन पितृद्वैवत्यं कर्म नौत्रिमता कर्त्तव्यमित्यवगमात् ।

भविष्यत्पुराणे ।

बध्नीयान्तु तथा नीवीं न च प्रेतेत दर्जनं ।

स्यात्कर्त्ता नियतस्वेवं यावच्छ्राद्धं समाप्यते ॥

तथा आहुप्रकृतिभूतपिण्डपितृयज्ञप्रकरणान्तर्वर्त्ति “नीविं विस्मंस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति” इति कात्यायनसूत्रं व्याचक्षाणेनोपाध्यायकर्केणैवमभिहितं । अत्र नीवींविस्मंसनविधानान्कर्मारम्भे नीवीबन्धः कर्त्तव्य इत्यर्थाद्गम्यत इति । इह निबद्धा चयं वचनाद्वैश्वदेविककर्मावसरेष्वनुष्मोच्यमाना पिण्डनमस्कारपर्यन्तमनुवर्त्तते, नीविर्नामात्रतिल-कुशाश्वितानां परिहितवस्त्वान्तराञ्जलिदशानां वामकटिभंगप्रवस्त्वबहिर्भागेन मस्त्रेण गोपनं । नीवीबन्धे श्रद्धालवः आहुकृतः “निहन्मि सर्वं यदमेध्ववत्” इत्यादिकं तिलविकिरणे दर्शयिष्यमाणं मन्त्रं पठन्ति, तदनन्तरं च रक्षार्थं प्रथमं वैश्वदेविकप्रदेशे यवान् विकिरन्तु ।

उक्तं हि ब्रह्मपुराणे वराहकृतं आहुं प्रकथ्य यवानां दैवरक्षार्थत्वं ।

अक्षतैर्देवतारतां चक्रे चक्रगदाधरः ।

अक्षतास्तु यवौषधः सर्वदेवास्यमम्भवाः ॥

रक्षन्ति सर्वां स्त्रिदशान् रक्षार्थं निर्मिता हि ते ।

देव-दानव-दैत्येषु यत्त-रक्षःसु चैव हि ॥

न हि कश्चित् क्षतं तेषां कर्तुं शक्नुयात्क्षरे ।

देवानाम्ने हि रक्षार्थं नियुक्ता विष्णुना पुरा ॥

एवं च षति वैश्वदेविकम्यानेऽपि तिलानामेव विकिरणं कर्त्तव्यं, न तु यवानां तेषामनुपदेशात् । न च तिलैः क्रियमाणमर्द्धेवं भवतीति

यद्वाध्यायकर्णेणोक्तं तत् पुराणापर्यालोचनमूलमिति ज्ञेयं । एवं
दैवप्रदेशे यवान् विकीर्य पैतृकप्रदेशे परितस्तिलान् गौरसर्षपांश्च
विकिरेत् ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे ।

रक्षोघ्नांस्तु पठेन्मन्त्रांस्तिलैश्च विकिरेन्मही ।

सिद्धार्थकैश्च रक्षार्थं आङ्गे हि प्रचुरं क्लृप्तं ॥

‘क्लृप्तं’ यातुधानादिकृतो विघ्नः ।

शौरपुराणे ।

उपवेश्य ततो विप्रान् दत्त्वा चैव कुशामनं ।

पश्चात् आङ्गस्य रक्षार्थं तिलांश्च विकिरेत्ततः ॥

कुशामनं दत्त्वापवेश्येति सम्बन्धः । तिलांश्चात्र कृष्णा ग्राह्याः ।

तथा भविष्यत्पुराणे ।

सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यञ्चाप्यवकीरणं ।

कुर्वु सूर्याग्नि-वस्त्वानां दर्शनञ्चापि यत्नतः ॥

विष्णुधामात्तरे ।

तिलावकीरणं कार्यं यातुधानविनाशनं ।

तथा ।

अपयन्वसुरा द्वाभ्यां यातुधानविवर्जनं ।

तिलैः कुर्यात् प्रयत्नेन अथवा गौरसर्षपैः ॥

“अपयन्वसुराः पितृरूपा ये रूपाणि प्रतिसुच्याचरन्ति परापू-
रोनिपुरोये भयन्धग्निष्ठान् लोकान् प्रणुदात्वस्मात्” । “अपयन्वसुरा
द्ये पितृषदः उदौरतामवर उत्परास उन्मथमाः पितरः

सौम्यास असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञासो नोऽवन्तु पितरे
ह्वेषु" इति ।

तथा ।

निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवे-
द्वृतासु सर्वेऽसुर-दानवा मया ।
ये राक्षसा ये च पिशाच-गुह्यकाः
हता मया यातुधानासु सर्वे ॥

एतेन मन्त्रेण सुमंयतात्मा तिलान् क्षिपेद्विक्लव्य मर्षपांशु ।

यस्मिन्देहे पथते ह्येष मन्त्रस्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

तत्र सिद्धार्थकान् भूमौ क्षिपेद्रक्षोऽपनुत्तये ।
दिलु सर्वासु च तिलान् मन्त्रेणानेन निक्षिपत् ॥
निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवे-
द्वृतासु सर्वेऽसुर-दानवा मया ।
रक्षांसि यक्षाः सपिशाचगुह्यका
हता मया यातुधानासु सर्वे इति ॥

द्वारदेशे तिल-कुशप्रक्षेपणे मन्त्रः स्कन्दपुराणोक्तः शिष्टाचारं
दृश्यते ।

तिला रक्षन्वसुरान् दर्भा रक्षन्तु राक्षसान् ।

पङ्क्तिं वै श्रोत्रियो रत्नेदतिथिः सर्वरक्षक इति ॥

आद्रप्रदेशस्य परितः प्राच्यादिदिलु मध्यं च तिलान्वाक्किरणं
मन्त्राः भविष्यत्पुराणे ।

अग्निश्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशं ।
 तथा वर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिताः ॥
 प्रतीचीमाज्यपास्तददुदीचीमपि सोमपाः ।
 अधोर्ध्वमपि कोणेषु विकोणेषु च सर्वशः ॥
 रक्षोभृत-पिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ।
 सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमोरक्षां करोतु मे ।
 वायुभृतपितृणाञ्च तन्निर्भवतु शास्वतौ ॥

इत्येतान्मन्त्रान् यथा लिङ्गं विभज्य प्राच्यादिदिक्षु अध ऊर्ध्वं कोणेषु
 सर्वतश्च तिलान्विकिरेत् ।

तद्यथा ।

अग्निश्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशमिति प्राच्यां ।
 तथा वर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिता इति दक्षिणस्यां ।
 प्रतीचीमाज्यपास्तददिति प्रतीच्यां । उदीचीमपि सोमपाः इत्यु-
 दीच्यां ।

अधोर्ध्वमपि कोणेषु विकोणेषु च सर्वशः ।

रक्षोभृत-पिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ॥

सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमोरक्षां करोतु मे ।

वायुभृतपितृणाञ्च तन्निर्भवतु शास्वतौ ॥

इत्यधस्तादूर्ध्वं कोणेषु सर्वतश्च तिलान्विकिरेत् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

रक्षार्थं पितृमन्त्रस्य त्रिःश्रुतः सर्वतोदिशं ।

तिलान्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रमुच्चार्यार्थापहृता इति ॥

अस्यार्थवादेऽपि तथैवोक्तः ।

य इदं आङ्गकाले तु कुर्यादैः पितृपूजनं ।

अक्षयं तत् भवेच्छ्राद्धं पितृभिः परिरक्षितमिति ॥

निगमे तु तिलादिविक्रिणे मन्वान्तरमक्तं ।

अपहतासुररक्षामि वेदिपद इति तिलान् गौरमर्षपांश्च आङ्गभृमौ
घनं विकिरेदिति ।

‘घनं’ निविडं ।

• स्मृतिचन्द्रिकाकारादयस्तु निगमवाक्यमेवंविधं पठितवन्तः ।
अपह तिलान् विकिरेदिति । अत्र प्रतीकेन गृहीतं मन्वं च प्रदर्शित-
वन्तः । अपहता अमरा रक्षामि पिशाचाद्यक्षयन्ति पृथिवी । मनु ।

अत्रेते गच्छन्तु यत्रैषां गतं मन इति ।

मन्वान्तरमपि ब्रह्माण्डपुराणे ।

परितः पितृविप्राणामपेते यन्वितोरयम् ।

असुं य ईयुरिति चापमयं विकिरेत्तिलान् ॥

अपेते यन्तु पणयोऽमुन्नादेवपीयत्रः द्युभिरहोभिरक्षुभिर्यक्तं
यमाददात्ववमानमसौ इत्येकोमन्वः । असुं य ईयुरित्येतः पदैरुप-
लक्षित उदोरतामवर इत्यादिरपरः ।

तद्यथा ।

उदोरतामवर उत्परास उन्ध्यमाः पितरः भौम्याः । असुं य
ईयुरवका अतश्चास्तेनोऽवन्तु पितरो हवेऽस्त्विति तिलादिविक्रिणान-
न्तरं प्रमादोपजातस्य प्रमितस्य शङ्कितस्य वा मार्जारदिदृष्टिदोषस्य
निरक्षये कस्मिंश्चित्पात्रे निधाय कुशशुद्धवत्यादिभिश्च मन्वितेन

प्रागुक्तेनाभ्युत्थनजलेन दृष्टदृष्टिनिपातादिदूषितः पाकः पूते
भवतीति सङ्कीर्त्याशेषपाकप्रोक्षणं कृत्वा आद्भुदेशामादितानन्या-
नपुपयोगिनः कुश-कुसुमादीन् सर्वान् पदार्थान् प्रोक्षेत ।

तथा च वशिष्ठः ।

शुद्धवतीभिः कुष्माण्डीभिः पावमानौभिश्च पाकादि प्रोक्षेत् ।
शुद्धवत्यादयो व्याख्याताः । कन्दोगो यजमानः शुद्धवतीभिः । यजु-
र्वेदाध्यायी कृष्माण्डीभिः । वङ्कचः पावमानौभिरिति । उपलक्षणस्यै-
तत्पाकशुद्धिप्रकरणेकानान्तरत्नमन्दीनां । आदिशब्देनान्येषामपि
आद्भुपयोगिनां पुष्पादीनां ग्रहणं ।

अत एव ब्रह्माण्ड-भविष्यत्पुराणयोः ।

पुष्पादीनां ढणानाञ्च प्रोक्षणं हविषां तथा ।

पराहृतानां द्रव्याणां^(१) निघायाभ्युत्थणं पुनः ॥

नाप्रोक्षितं स्पृशेत्किञ्चिद्द्वैवे पित्र्येऽथवा पुनः ।

उच्चावचाः आद्भुधर्माः साधारण्यात् प्रकीर्त्तिताः ॥

‘उच्चावचाः’ अनेकप्रकाराः ।

उक्तनिषेधातिक्रमे दोषं प्रदर्शयन् प्रोक्षणविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

अनभ्युत्थानुपस्पृश्य जुहोति च ददाति च ।

नैर्च्छतं भागधेयं स्यात्तस्मात् प्रोक्षणमाचरेत् ॥

इति पृथिवीस्तत्यादिकृत्यं ।

हेमाद्रिणा गुणश्रेणिशोभमानश्रियाधुना ।

वैश्वदेवार्चनस्येदं काण्डमेवं वितन्मते ॥

(१) पुष्पानामिति ख० ।

अथ दर्भासनादयः पदार्थाः ।

ते च सर्वस्य दैवपूर्वकत्वात् पूर्वे देवद्विजेष्वनुष्ठेयाः । ततः
पैत्र्यद्विजेषु । तत्र यद्यपि प्रयोगविध्यनुमतप्रधानप्रत्यासत्त्यनुयच्छ-
पन्यायपर्यालोचनया दैवपित्र्यक्रियासमवायिनः सर्वेऽपि पदार्थाः पदा-
र्थानुसमयेनानुष्ठेया इत्यवगम्यते । तथापि याज्ञवल्क्यादिवचनप्रामा-
ण्याद्दर्भासनदानाद्याश्चादान्ता दैवेषु पित्र्येषु च काण्डानुसमयेनानु-
ष्ठेया इति पूर्वमेवोक्तं । तत्र तावद्दर्भासनदानं तच्चिकीर्षन् जानुपातनं
कुर्यात् ।

तथा च ऋष्यशृङ्गः ।

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् मदा ।

पातयेदितरज्जानु पितृन् परिचरन्मथ ॥

जानुपातनानन्तरमामनदानाच्च पूर्वं दिग्जहस्ते जलं प्रक्षिपेत् ।

तथा च आश्ववल्क्यः ।

पाणिप्रक्षालनन्दत्वा विष्टरार्थान् कुशानपि ।

यद्यपि चात्र पाणिप्रक्षालनार्थमुदकं ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा विष्टरार्थाः
कुशा अपि तत्रैव देया इत्यापाततोऽपिशब्दात् प्रतिभाति, तथापि
विष्टरार्थान् कुशानामने दत्त्वेति विष्टरार्थशब्दप्रयोगात् प्रत्येतस्य-
मिति स्रतिचन्द्रिकाकारः ।

अतएवोक्तं काठके ।

प्रदद्यादासने दर्भान्न तु पाणौ कदाचनेति ।

प्रचेतसाप्युक्तं ।

दर्भासैवासने दद्यान्न तु पाणौ कदाचन ।

पितृ-देव-मनुष्याणां स्यात् ऋष्टिः शास्त्रती तथेति ॥

‘ऋष्टिः’ कलहः । ब्राह्मणहस्ते देव-पितृ-मनुष्य-प्रजापत्यग्नितीर्थानां
षड्भावाद्भस्त्रविन्यस्तेषु दर्भेषु ममेदं ममेदमिति देवादीनां कलहः
स्यात् ।

अतएव मागरखण्डे हस्ते दर्भामनदानस्य वैफस्यमुक्तं ।

हस्ते तोयं परिशेष्यं नोदर्भास्तु कथञ्चन ।

द्योहस्ते चासनं दद्यात्तं दर्भं बुद्धिवर्जितः ।

पितरो मासने तच्च प्रकुर्वन्ति निवेशनं ॥

यस्तु प्रचेतसोक्तं गृह्णीयुस्ते तु तान् कुशानिति, तदपि मनसा
स्त्रीकुर्युरिति व्याख्येयं न तु हस्ते गृह्णीयुरिति, अतो न विरोधः ।
देवस्वामी तु मन्यते । यः पाणौ दर्भदानप्रतिषेधः स आसनास्त-
रणार्थदर्भविषयः । यस्तु ग्रहणविधिः स याज्ञवल्क्यवचनान्तस्य
पर्यालोचनया पाणावेव विष्टरार्थं कुशविषय इति । तदयुक्तं ।
आसनस्तरणार्थानां दर्भानां विप्रहस्ते प्रदानाप्रसक्तेः प्रतिषेधानव-
काशात् ।

अत्र कुतुपाद्यासनेोपरि प्रदेशस्य कुशासनस्य प्रदेशविशेषो
ब्राह्मण्डपुराणे दर्शितः ।

आसने चासनं दद्याद्दामे वा दक्षिणेऽपि वेति ।

वामेति ब्राह्मणस्य आसनावस्थितस्य वामभागावस्थिते आसन-
प्रदेशे, एवं दक्षिणे । अत्र दक्षिण इति वैश्वदेविकविषयं । वाम
इति पैतृकविषयं ।

तथा च तत्रैवान्तरमुक्तं ।

पितृकर्मणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिण इति ।

एतच्चामनं देवानां यद्यवमहिर्दैर्भर्देयं पितृणां तु तिलमहितैः ।

अत एव प्रदद्यादामने दर्भानित्यभिधायोक्तं काठके ।

देवानां मयवा दर्भाः पितृणाञ्च तिलैः सहिति ।

बौधायनेन तु विशेषान्तरमप्युक्तं ।

प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणं ।

देवानां मयवा दर्भाः पितृणां द्विगुणास्तिलैः ॥

सहिता इति शेषः ।

भविष्यत्पुराणे ।

प्रदद्यादामने दर्भान् पितृणां द्विगुणास्तिलैः ।

‘द्विगुणान्’ मध्यभङ्गेन द्विगुणीकृतान् ।

अतएव शौनकः ।

अपः प्रदाय दर्भान् द्विगुणभग्नानामने प्रदायेति ।

अनेन भङ्गपर्यन्तं द्विगुणीकरणमुक्तं । अपः इत्सुचालनार्थाः ।

ब्रह्मपुराणे वराहकृतश्राद्धप्रयोगे ।

श्लिष्टमूलायदर्भास्तु सतिलान् वेदवादवित् ।

तानारोष्यामने तत्र ददौ मय्येन वामनं ।

द्विगुणीकरणेन श्लिष्टानि परस्परं संलग्नानि मूलान्यपाच्च
येषांके ‘श्लिष्टमूलायाः’ ।

मय्येन उपविष्टब्राह्मणवामभागे पितृणां द्विगुणा इति वदता
बौधायनेनार्थात् देवानामृजव इत्यभिहितं भवति ।

अत एवाह बृहस्पतिः ।

अजुन् सव्येन वै कृत्वा देवे दर्भाः प्रदक्षिणं ।

द्विशृणानपसव्येन दद्यात्पित्र्येऽपसव्यवत् ॥

‘अजवः’ दैगुण्यरक्षिताः ।

‘सव्येन’ सव्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतेन, ‘अपसव्येन’ तद्विपरीतेन,

‘अपसव्यवत्’ अप्रदक्षिणं ।

नागरखण्डे ।

अजुभिः सात्तैर्दर्भैः सोदकैर्दक्षिणादिभिः ।

देवानामासनं दद्यात् पितृणान्स्वनुपूर्वशः ।

विषमैर्द्विगुणैर्दर्भैः सतिलैर्वामपार्श्वगैः ।

‘दक्षिणादिभिः’ ब्राह्मणस्य दक्षिणभागे ‘विषमैः’ त्रिषमसंख्यैः ।

तेन देवानां समसंख्यैर्दर्भैरासनं देयं ।

प्रचेतास्तु वैश्वदेविकासनदर्भाणां दानं प्रति ब्राह्मणमुपदिशन्
प्रतिपद्मन्त्रमाह ।

देवे तु अजवोदर्भाः प्रदातव्याः पृथक् पृथक् ।

धर्मोऽस्मीत्यथ मन्त्रेण गृह्णीयुस्ते तु तान् कुशान् ॥

धर्मोऽस्मि विश्वि राजा प्रतिष्ठितः इत्यनेन मन्त्रेण यजुषा वैश्व-
देविकब्राह्मणाः कुशान् गृह्णीयुः । अत्र गृह्णीयुरित्यस्यार्थः पूर्वमेव
व्याख्यातः । केचित्तु ‘धर्मोऽस्मीतिपाठान्तरमाहः । तस्मिन् पक्षे
अयं मन्त्रः । धर्मोऽस्मि सुधर्मो मेऽन्यस्मै ब्रह्माणि धारयन् अवापि
धारयन् विश्वम्भारय तेन त्वाचान्तः स्कन्दयात् इति ।

वाचनादिदाने दिङ्नियममाह ऋतुः ।

अदन्मुञ्चस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

आसनार्थादिकं दद्यात् सव्यमेव यथाविधि ॥

आसनदाने विभक्तिविशेषस्तु अत्रयामनयोः षष्ठीत्यादिना चतुर्थी
त्वामने नित्यमित्यादिना च वैकल्पिकः पूर्वमेव दर्शितः ।

षष्ठीं प्रकृत्य नागरखण्डेऽप्युक्तं ।

विभक्त्या पूर्वया तेषां आसनञ्च प्रदापयेदिति ।

इष्टिआहुते ऋतुर्दत्त इत्यादिवचनावगतैः आहुविभागेन ध्वजस्वितै-
विशेषां देवानां नामभिरासनदानादिकं प्रदेयं । तदेवमेतावद्वचन-
सन्दर्भसम्यक्त्वे विश्वदेविकासनदानप्रयोग उच्यते । उदङ्मुखो दक्षिणं
जान्याच्च यज्ञोपवीत्यन्तर्जानुकरो द्विजदक्षिणहस्तासुमानं निज-
वामहस्तेन धृत्वा जल-यवममस्वितं दर्भशिखाद्वयं चञ्चवादाय
पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञकानां विशेषां देवानां इदमासनं पुरूरव-
आर्द्रवःसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमासनमिति वोच्यार्यं द्विज-
हस्ते तदुदकमामिच्च कम्बलाद्यासनदक्षिणभागस्योपरि देवतातीर्थेन
तद्दर्भशिखाद्वयं प्रक्षिपेत् । त्रिप्रोऽपि धर्मोऽस्मिन्नि राजा प्रतिष्ठित
इति यजुर्वाच्यं स्वासनमस्त्विति ब्रूयात् ।

तथा च नागरखण्डे ।

गन्ध-माख्यासनादीनां प्रदानेषु द्विजोत्तमः ।

सुगन्धोऽस्तु सुदौषोऽस्तु चेत्यादि अमुदाहरेत् ॥

अत्रासनदानानन्तरं द्विजकरे जलमामिष्टेत् । तथा चाश्वलायन-
संह्यसूत्रं ।

अपः प्रदाय दर्भाभिराणभुग्नानासनं प्रदाय अपः प्रदायेति ।

इति दर्भासनदानं ।

अथ तृतीयनिमन्त्रणं ।

तथा च पाद्म-माख्ययोक्तं ।

आसनेषूपकृपेषु दर्भवत्सु विधानतः ।

उपस्पृष्टोदकान् विप्रानुपवेश्य निमन्त्रयेत् ॥

अन्वामनेषूपवेश्येत्यनेन कम्बलादिमयासनोपवेशनस्य निमन्त्र-
णात् पूर्वकालतोच्यते न पुनर्दर्भासनदानस्येति सङ्गममत्तं । अतो यदि
कम्बलाद्यासनोपवेशनानन्तरमन्तरा दर्भासनदानं कृत्वा निमन्त्रणं क्रियेत
तदोपवेश्ये त्वेषा पूर्वकालताश्रुतिर्बाध्यत । मैवं । भुक्त्वा गच्छेदित्यादौ-
भोजन-गमनयोः पदार्थान्तरव्यवधानेपि पूर्वकालताश्रुतिर्विरोधा-
द्दर्शनात् । क्वाप्रत्ययानुशासनमपि पूर्वकालतामात्रे न पुनरव्यवहित-
पूर्वकालतायां । अस्तुवा तस्यामपि तत् तथाप्यत्रान्तरापदार्थान्तर-
विधायकवाक्यानुग्रहार्थं व्यवहिततायामेव पूर्वकालतायान्तात्पर्यं
परिकल्पनीयं । शक्यते चासनश्रुतिसाधारणादनेन वचनेन दर्भासने-
पवेशनानन्तर्यमप्यभिधातुं । अतएव दर्भासनदानानन्तरमाह गृह्य-
सङ्ग इकारः । ततः पुनरपोदत्त्वा निमन्त्रयेद्देवे क्षणः क्रियतामिति, तत
ऽतथेति विप्रो ब्रूयात्, प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात्, प्राप्नवानिति
विप्रः पुनर्ब्रूयात् इति । बोधायनस्तु विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः कर्त्तव्य
इति निमन्त्रणवाक्यं दर्शितवान् । यत्तु निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान्
देवान् समाङ्गयेदित्यस्य ब्रह्मपराणवचनस्य निरङ्गुष्ठं विप्रकर्त्तुं गृहीत्वा
निमन्त्रणे कृते सत्यनन्तरं विश्वेदेवाङ्गानं कर्त्तव्यमिति व्याख्यानं
कृत्वा निमन्त्रणे निरङ्गुष्ठदिग्दक्षस्तपहणं कर्त्तव्यमिति स्मृतिचन्द्रिका-
कारोभिहितवान् । तदयुक्तं । अत्र निमन्त्रणरूपपदार्थाध्याहारे प्रमाणा-

भावात् । ब्रह्मपुराणे च देवानावाहयिष्य इत्यावाहनं प्रकृत्य निरङ्गुष्ठ-
ग्रहणस्योक्तत्वात् पदार्थान्तरोपन्यासशून्ये च निरङ्गुष्ठवाक्ये अनासम्बन्धि-
त्वेनानवभासादावाहननैवास्त्र सम्बन्धोऽवगम्यते । अतः पूर्ववत् ब्राह्मण-
जानुविन्यस्तहस्तेनैवेदमपि निमन्त्रणं विधेयमिति ।

इति द्रतौयनिमन्त्रणं ।

अथावाहनं ।

तत्रावाहनविधिप्रश्नानुज्ञाः कालिकापुराणे ।

रक्षणाय ततो देवान् विश्वाख्यांस्तत्र योजयेत् ।

रक्षणाय आह्नस्येति शेषः । 'तत्र योजयेत्' तेषु ब्राह्मणेषु अवा-
हनेन सन्निधापयेत् । 'ततः' द्रतौयनिमन्त्रणानन्तरं । केचित्तु ब्राह्म-
णानां पुरतोऽर्घ्यपात्रस्थापनानन्तरमावाहनं कुर्वन्त ।

तथा च मार्कण्डेयपुराण-विष्णुपुराणयोः । विष्टरार्थं कुशान्
दन्ता सम्युर्थार्थं विधानतः । कुर्यादावाहनमिति ।

नागरखण्डेऽपि । गन्धपर्ष्येय सम्युर्थ्याद्यभिधायावाहनमुक्तं ।
निमन्त्रणानन्तर्यन्तु ब्रह्मशास्त्रसम्मतमित्यादि यतः ।

आह्नकालेयः ।

विष्टरार्थमृजुन्दर्भान् प्रदायापस्तथैव च ।

अवाहयेदनुज्ञातो विश्वदेवाननुस्मरन् ॥

अत्र दर्भान् प्रदायेत्यनेन दर्भामनदानस्यावाहनात् पूर्वकालता-
यामभिधीयमानायामपि सत्यन्तरानुसारात्प्रथमे निमन्त्रणानुष्ठानेऽपि
पूर्वकालताश्रुतिविरोधाभावः पूर्ववद्वाच्यमुच्यते । 'अनुस्मरन्निति
विशेषां देवानामुत्पत्ति-महिम-स्वरूपाणि पूर्वोक्ताणि अनुचिन्तयन् ।

‘अनुज्ञात इत्यत्र मन्निधानादावाह्याधिष्ठानभावादौचित्याच्च वैश्वदे-
विकैर्द्विजैरिति विशेषोऽवगम्यते ।

उक्तञ्च विष्णुपुराणे ।

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानान्तदनुज्ञया ।

तदनुज्ञयेत्यावाहनीयदेवाधिष्ठानभूतद्विजानुज्ञया । तथा च
यजमानकर्त्तृकः प्रश्नोऽपि लक्ष्यते प्रश्नाभावेनुज्ञाप्रमङ्गाविरहात् ।
प्राश्नानुज्ञयोः स्वरूपम्तु ब्रह्मपुराणे दर्शितं ।

देवानावाहयिष्ये तं प्राञ्जरावाहयेति च ।

निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत् ।

‘निरङ्गुष्ठमित्यत्र द्विजहस्तमितिशेषः । अन्ये तु विप्राङ्गुष्ठमिति
पाठान्तरमाहुः । दक्षिणाशारेण कर्त्तव्यमिति वचनाच्च दक्षिणाङ्गुष्ठ-
मिति ज्ञेयं । ‘गृहीत्वा’ निजदक्षिणकरेण धृत्वा । ‘देवानावाहयिष्य
इति यजमानेन वैश्वदेविकद्विजान् प्रति प्रश्ने कृते तं यजमानं
प्रत्यावाहयेति ते विप्रा ब्रूयुरित्यर्थः । अतः प्रश्नवाक्ये देवानित्ये-
तस्मात् पूर्वं विश्वानिति पदं प्रयोज्यं ।

यत आह कात्यायनः ।

आसनेषु दर्भानास्तौर्यं विश्वान् देवानावाहयिष्य इति पृच्छत्या-
वाहयेत्यनुज्ञात इति ।

पृच्छति यजमानः, अनुज्ञातोद्विजैः ।

अथ चेष्टिप्राङ्गे ऋतुर्दक्षः सङ्कोर्त्त्या वैश्वदेविक इत्येवमादिवचना-
र्थवत्प्राचं विश्वान् देवानित्येतस्मात् पूर्वं ऋतुदक्षादिके हे हे विश्वेषां
देवानां विशेषनामनी तत्पृच्छाङ्गकर्त्ता प्रयोञ्चे, ते च इन्द्रसमासेनेति

देवताप्रकरणे वर्णितं द्वितीयया च विभक्त्येति विभक्तिप्रकरणे स्थितं ।
 बहवचनान्ते चेति देवताप्रकरण एवोक्तं । इहापि विश्वान् देवानिति
 बहवचनान्तपदमामानाधिकरणार्थं तदन्ते एवेति गम्यते । तथा च
 पार्वणादिषु पुरुषव आर्द्रवःमंजुकान् विश्वान् देवानावाहयिष्ये इत्यादि-
 प्रकारकं प्रश्नवाक्यं निष्पद्यते । येषान्त् विशेषनामज्ञानं नास्ति
 तैस्तु विश्वान् देवानावाहयिष्य इत्येतावन्मात्रं प्रयोज्यं ।

सहितानां देव-पितृणां आवाहाप्रश्नोत्तरे प्रार्थनाविशेषज्ञाह
 पैठीनसिः ।

देवांश्च पितृश्चावाहयिष्य इत्यनुज्ञाप्य मौम्याः मन्वित्युक्ता अग्नौ
 करिष्यामीति अनुज्ञाणति ।

मौम्याः मन्विति प्रार्थनानुरूपं मौम्याः मन्वित्वेव द्विजानां
 प्रतिवचनमनुमीयते ।

तथा च शौनकसूत्रे ।

ततोऽनुज्ञापयद्देवांश्च पितृश्चावाहयिष्यामीत्यावाहयेत् । मौम्यास्तौ
 सन्वित्यनुज्ञातः पूर्वं देवानावाहयेत् ।

अनुज्ञातो द्विजैरिति शेषः ।

पिप्पलादसूत्रेपि ।

देवांश्च पितृश्चावाहयिष्य इत्यनुज्ञाप्यावाहयेत् मौम्याः मन्वि-
 त्युक्ते पूर्वं देवानावाहयेत् ।

अथसु प्रश्नो यवहस्तेन यजमानेन काव्ये इत्याह यमः ।

यवहस्तेनतोदेवान् विज्ञाप्यावाहनं प्रति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वदेवा स इत्युक्ता ॥

देवान् विज्ञाप्येति वैश्वदेविकद्विजान् सविनयं यथोक्तप्रकारेण
पृच्छेदित्यर्थः । अत्र देवानां मयवा दर्भा इति परिभाषया मदर्भयव-
युक्तहस्त इति ज्ञेयं । तद्युक्तता च हस्तस्य तेषामावाहने माधनत्वं
कर्तुं । आवाहनञ्च प्रादक्षिणेन कार्यं ।

अतएवोक्तं भविष्यत्पुराणे ।

आवाहयंश्चवैदेवानपमयं तिलैः पितृन् ।

यवैरिति तृतीयया यवानामावाहने माधनत्वमुक्तं । तत्र
वक्ष्यमाणावाहनाङ्गभूतविकिरणद्वारा । अपमयमित्यनेन पितृव्यप्राद-
क्षिण्यविधानात् प्रादक्षिणेन देवानिति सूचितं । अत्र विनाश-
प्रतिबन्धार्थं शिष्टाचारपरिपालनाय आर्जवेन परमसम्बोधनरूपकार्य-
निष्पत्त्ये च प्राङ्मुखोपविष्टवैश्वदेविकद्विजसम्मुखतया प्रश्नकर्त्त-
व्यता यद्यपि प्रतिभाति तथाप्युदङ्मुखत्वविधिबलेन सा त्याज्या ।
उक्तं हि कूर्मपुराणे ।

ततस्त्वावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुज्ञया ।

उदङ्मुखो यथान्यायं विश्वेदेवाम इत्यृचा ॥

अत्र ह्युदङ्मुखत्वावाहनभावनया साङ्ग्या मह सम्बन्धोऽवगम्यते
अतः प्रश्नोऽप्युदङ्मुखनेन कार्यः । स चायं वैश्वदेविकपङ्क्तिमूर्धन्यमेकं
तत्पङ्क्तिभाजः सर्वान् वा प्रति कार्यः ।

इत्यावाहनविधि-प्रश्नानुज्ञाः ।

अथ मन्त्रादयः पदार्थाः ।

तत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

पवित्रकाणि दत्त्वा च तेभ्योऽनुज्ञामत्राप्य च ।

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां मन्वतो द्विजः ॥

‘पवित्रकाणि’ अर्घ्यपात्रस्थितानि, दत्त्वा द्विजपाणाविति शेषः ।
एतच्च येषां द्विजायतोऽर्घ्यपात्रस्थापनानन्तरमावाहनं तन्मतेनेति
वेदितव्यं । ‘मन्वत इति मन्त्रेण ।

केन मन्त्रेणेत्यपेक्षायामाह याज्ञवल्क्यः ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवाम इत्यृचा ।

‘यवैरन्ववकीर्यति’ आवाहनं नाम देवतायाः स्वस्थानात् कर्मदेशं
प्रति प्रेषणानयनं, तस्य च प्रकाशिकेयमृक् ‘यवरन्ववकीर्यति’ ब्राह्मण-
हस्तमङ्गुष्ठस्रोताद्युच्य स्वकरस्थितं कुश-यवं द्विजानां पुरतोभुवि प्रदक्षिणं
विकीर्येत्यर्थः । केचित्त्वावाहनमन्त्रं पठन्तो ब्राह्मणशरीर एवाहन-
प्रकारेण यत्रविकिरणं कुर्वन्ति ।

तथा च भर्ह्यज्ञः ।

विश्वेदेवाम आगतमन्त्रेणानेन पार्थिव ।

तेषामावाहनं कार्यमनुतेसु शिरोऽन्तत इति ॥

दक्षिणपदात् प्रभृति शिरःपर्यन्तमित्यर्थः, तत्रकारमु, उच्यते ।

आह कात्यायनः ।

विश्वेदेवाम आगतेत्यनयावाह्यावकीर्य विश्वेदेवाः गृण्णतेममिति
जपिलेति ।

विश्वेदेवाम आगत गृण्णताम इमं एवं इदं वर्हिर्निषीदतेत्यन-
याद्यो, ‘आवाह्य’ आवाहनं कृत्वा, तदनन्तरं विश्वेदेवाः गृण्णतेमं एवं
मे ये अन्तरिक्षे ये उपर्यविष्ट ये अग्निजिह्वा उतवा यत्रचा आमद्या-
स्मिन् वर्हिषि मादयध्वं इत्येतामृषं कृताञ्चलिर्जपेत् ।

पाद्ममाव्यधोस्तु पुराणयोरेतन्मन्त्रजपानन्तरं समन्तकं यव-
त्रिकिरणमुक्तं ।

विश्वेदेवास इत्याभ्यामावाङ्क्व विकिरेद्यवान् ।

यवामि धान्यराजस्त्वं वारुणो मधुमिश्रितः ।

निर्णादः सर्वपापानां पवित्रमृषिमंस्तुतं ॥

अत्राभ्यामिति द्विवचनात् ऋग्द्वयमावाहनसाधनत्वेनोक्तमिति
गम्यते । तदनन्तरं यवविकिरणं । यवप्रकाशनद्वारकश्च तद्विकिरणे
यवोामीत्यादि मन्त्रोप्युक्तः ।

यमेन तु विकिरणे प्रादक्षिण्यं मन्त्रान्तरञ्चोक्तं ।

विश्वेदेवाः शृणुतेति जप्त्वादाय ततोऽवतान् ।

श्रोषधय इति मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणं ॥

अत्र प्रतीकेन श्रोषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै
कृणोति ब्राह्मणस्त्वं राजन् पारयामसौत्यिव मन्त्रो दर्शितः ।

ब्रह्मपुराणे चावाहने मौनं मन्त्राद्योक्ताः ।

ततो मन्त्रं जपेन्मौनौ विश्वेदेवास आगत ।

द्वितीयञ्च जपेन्मन्त्रं विश्वेदेवाः शृणुतेति च ॥

जपेत्तृतीयं मन्त्रन्तु पौराणं पुण्यवर्द्धनं ।

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।

ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥

अत्र यस्तृतीयो मन्त्र उक्तः स वैश्वदेविकोत्पत्तिविशेषनामान-
भिर्द्धं प्रति वेदितव्यः । तथा च विश्वेषां देवानां उत्पत्तिस्थानं
नामातुकीर्त्तनं वाभिधायोक्तं भविष्यत्पुराणे ।

अजानन् श्लोकमेकन् पठेद्विप्रममीपतः ।

सदैवेषु तु सर्वेषु आद्वेष्वादौ मरुदुधः ॥

आगच्छन् महाभागा इत्यादि पूर्ववत् । 'अजानन्निति वैश्वदे-
विकौमुत्पत्तिं विशेषनामानि वा अजानन्निति व्याख्येयं ।

तथा च शङ्कः ।

नामश्चैव तथोत्पत्तिं न विदुर्ये द्विजातयः ।

श्लोकमेतं पठेयुस्ते ब्राह्मणानां समीपगाः^(१) ॥

आगच्छन् महाभागा इत्यादि । अनेन सैतद्विज्ञायते, यैरेषा-
मुत्पत्तिर्विशेषनामानि च ज्ञायन्ते तैरुत्पत्तिमनुस्मरद्भिर्विशेषनामा-
नि च प्रयुञ्जानैर्गावाहनं कार्यमिति । उत्पत्तिश्चैषां "दत्तकन्यायां
विश्यायां - धर्माज्ञातेति देवताप्रकरणे दर्शिता । नामप्रयोगश्चैव ।
पुरुरव-आर्द्रवःसंज्ञका इत्युच्चार्य विश्वेदेवाम आगतेत्यादिमन्त्रोच्चारणं
कर्त्तव्यमिति । मानवे आद्रकल्पे "विश्वान् देवानावाहयिष्ये इत्युक्त्वा
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः "विश्वेदेवा ऋतावृधः-विश्वेदेवासो अस्मिध इति
यवान् प्रकिरेत् । एतन्मन्त्रद्वयं स्मिष्यते । विश्वेदेवा ऋतावृध-
ऋतुभिर्हवनश्रुतः जुषन्तायु । ज्यम्ययः, विश्वेदेवासो अस्मिध एहि
मायासो अद्रुहः सेधं जुषन्त वऋय इति । अत्र वैश्वदेविकब्राह्मणा-
नेकत्वेऽपि न प्रतिब्राह्मणमावाहनावृत्तिः मरुदावाहननैवानेकब्राह्म-
णाधिष्ठाने देवतामन्निधानमभवत् । आवाहनादूर्ध्वन् प्रतिब्राह्मणं
देवतामन्निधानात् ब्राह्मणभेदेन देवताया अर्थोपाधिकोभेदो भवति,
तेनावहमोत्तरकाले देवताराधनार्थं यद्यत्रागोपणादिमन्निध्यापकारकं

(१) समीपत इति ग० ।

क्रियते तत्सर्वं पुरोडाशप्रथनादिवत् प्रतिब्राह्मणमावर्त्तनीयं । मन्त्रिप-
त्योपकारके आट्टत्तिं विना ब्राह्मणान्तरे कार्याभिद्रेः । “विश्वेदेवाः
शृणुतेत्यादिमन्त्रजपस्वावाहनोत्तरकाले क्रियमाणोऽथारादुपकारकत्वेन
सकृत्क्रियमाण एव सर्वोपकारजननसमर्थो भवतीति नावर्त्तत इति ।

इति मन्त्रादयः पदार्थाः । इत्यावाहनं ।

अथोपवेशन-संवेशन-पाद्यार्घ्याचमनीयानि देवानां ।

महाभारते ।

विश्वान् देवान् समाह्वयान् प्राक्प्रदत्तं कुशामनं ।

मनसा निर्दिशन् विद्वान् प्रणिपत्योपवेशयेत् ॥

दशमने महाभागाः समाध्वमिति कीर्त्तयन् ।

संवेशयेत्ततस्तान् वै सुखं संविशतेति च ॥

संवेशनमिह दूराध्वलङ्घनात् आन्तस्य विश्रान्तये क्षणमात्रं नि-
र्निमेषं शयनं ।

अत्रैवं प्रयोगः ।

यज्ञोपवीतौ प्राङ्मुखो दक्षिणं आम्वाच्य आवाहनविहित-
सस्त्रिधानात् दिभुजान् शरशरामनसनाथपाणीन् मनोहरहार-केयूर-
किरीट-कटक-कुण्डलादिमण्डितावयवान् परिहितमहार्हपरिधानान्
सुरभिस्नानप्रसूनपरिष्कृतान् विविधगन्धानुलेपननेपथ्यान् विजि-
तजातरूपसम्यदुपहमितकन्दर्पदर्पान् पुरतः पश्यन्निव पूर्वोपकल्पितं
दर्भासनं बुद्ध्या समुद्दिश्य ॐ दशमने महाभागाः पृरुव-आर्द्रवः-
संज्ञका विश्वेदेवाः समाध्वमित्यनेन मन्त्रेणोपवेशयेत् । ततः
ॐ पृरुव-आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवा इह सुखं संविशतेति संवेशयेत् ।

केचित्तु “इदं बर्हिर्निषीदत मादयध्वमिति लिङ्गादेतयोरेव मन्त्रयो
 विनियोगं मन्यन्ते । पाद्यादीनि तु शौनकाथर्वणस्वीकृते कौशिकप्रणिते
 आहुकल्पे आवाहनानन्तरमुक्तानि । अथ यज्ञोपवीतौ सावित्र्योदपात्र-
 मभिमन्व्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति ब्राह्मणहस्तेषु
 निनयेत् । उदकपूर्णपात्रं ‘उदपात्रं’ । उदकपूरणञ्च “शन्नोदेवीरित्या-
 दिना मन्त्रेण कर्त्तव्यं । तथा च पिप्पलादाथर्वणसूत्रे शन्नोदेवीरिति पूर्णं
 सावित्र्योदपात्रमभिमन्व्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति
 द्विजकरे निनयेदिति । ‘सावित्री’ तस्यवितुर्वरेण्यमित्यादिका सवित्र-
 देवत्या षड्क् । शन्नोदेवीरितिप्रतीकटहोतोमन्त्रः संलियते । शन्ना-
 देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु न इति ।

अथ विस्तरेणार्थनिरूपणं ।

अर्घ्यानामारुणीयानां पुरतः समाननार्यः प्रशस्तद्रव्यप्रक्षेपः । तत्र
 द्रव्यविशेषत्रिंशद्यो वैश्वदेवार्घ्यं विधिर्वागाहपुराणम् ।

विष्टरार्थं कुशान् दत्त्वा सम्युर्गार्घ्यं विधानतः ।

यत्राम्बना तु देवानां दद्यादर्घ्यविधानवित् ॥

‘सम्युर्गार्घ्यं’ अर्घ्यार्थं द्रव्यं पात्रं संभृत्य । अत्र याज्ञवल्क्यादिभि-
 रावाहनेत्तरकालमर्घ्यपात्रमसृरणमुक्तं । वैजवापादिभिस्तुवाहनात्
 पूर्वकालं ।

विष्णुपुराणेऽपि पूर्वमुक्तं ।

विष्टरायै कुशान् दत्त्वा सम्युर्गार्घ्यं विधानतः ।

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां तदनुज्ञया ।

यत्राम्बना च देवानां दद्यादर्घ्यं विधानवित् ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि ।

विष्टरार्थं कुशाम् दत्त्वा सम्पूर्वार्थान् विधानतः ।

पवित्रपाणिः^(१) दत्त्वा च तेभ्योऽनुज्ञामवाप्य च ॥

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां मन्त्रतो द्विजः ।

यवाभोभिस्ततश्चार्थं दद्याद् वैश्वदेविके ॥

अत्रार्थपात्रोपरि पवित्राणि स्थापनीयानीति वक्ष्यते । तानि पवित्राणि ब्राह्मणहस्तेषु दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यश्चावाहनानुज्ञां लब्ध्वा आवाहनं कुर्यादित्यर्थः ।

इति द्रव्यविशिष्टोऽर्घ्यदानविधिः ।

अथ पात्रादिसंस्कारः ।

तत्र तावत्पात्रसंस्कार्यता उक्ता ब्रह्माण्डपुराणे ।

सौवर्णराजताभोजमणिपात्राण्यथापि वा ।

अर्घ्यार्थं संस्करोत्येव शुभम्यत्रपुटादि वा ॥

‘सौवर्णं’ सुवर्णनिर्मितं, ‘राजतं’ रजतसम्भवं । तच्च पित्र्य एव कर्मणि प्रयोज्यं देवे तन्निषेधदर्शनात् ।

तथा च राजतमधिष्ठत्य मत्स्यपुराणे ।

शिवनेत्रोद्भवं यस्मादतस्तत्पितृवत्सभं ।

अमङ्गलं तद्यज्ञेन देवकार्येषु वर्जितं ॥

‘शिवनेत्रोद्भवं’ रुद्राश्रुसम्भवं । “यदश्रु अशीर्यत् तद्रजनं हिरण्यमभवदिति तैत्तिरीयश्रुतेः । अश्रुप्रभवत्वादेवामङ्गलं ।

अतएव पित्र्य एव कर्मणि राजतस्य प्राशस्त्यमाह वैजवापः ।

(१) पवित्रकार्थीत ख० ।

राजतानि प्रशस्तानि पित्र्ये हैमानि दैविके ।

अपिवा तासपात्राणि दैवे पित्र्येऽर्घ्यकर्मणि ॥

अत्रोत्तरार्द्धेऽपि प्रशस्तानीत्यनुषज्यते ।

‘आम्भोज’ तासमयं । रसशास्त्रे कमलनाम्नां तासवाचित्वप्रसिद्धेः ।
‘मणिपात्राणि’ माणिक्य-मरकत-स्फटिकादिरत्ननिर्मितानि पात्राणि ।
‘पत्रपुटाः’ पलाशपत्रकृतानि पात्राणि । ‘यज्ञियं’ यज्ञियवृक्षमयं ।
पुलाशाश्रत्योदुम्बर-विकङ्कत-काश्मर्य-विल्व-खदिर-शमीप्रसृतयो व-
ज्ञियवृक्षाः । आदिशब्दादन्यान्यपि पात्रप्रकरणाकाणि पात्राणि
संगृह्यन्ते । ‘संस्करोति’ संस्कार्यात् । वर्त्तमानापदेश्वाप्यप्राप्तेऽर्थे ।
अग्निहोत्रे जुष्टोत्थोत्यादिविधायकचाभ्युपगमात् । ‘अर्थार्थमित्यर्थं’
निष्पादयितुं । अत्र यद्यप्यसंस्कृतैरपि पात्रैरर्घ्यस्वरूपं निष्पाद्यते,
तथापि तद्विशिष्टं कर्त्तुमसंस्कृतैर्न शक्यत इति तदर्थं संस्कारः कर्त्तव्यः,
स च सम्भार्जनासादन-प्रोक्षण-पवित्रोपधानस्वरूपः । आमादिते च
पात्रे जलादिभिः सम्पूरणीये ।
तदाह प्रजापतिः ।

सौवर्णे राजतं खाद्रं तासं मणिमयं तथा ।

यज्ञियं चममं वापि अर्थार्थं पूरयेद्दधः ॥

सौवर्णमित्याद्येकवचनमविवक्षितं । पात्रानेकत्वस्य प्रतिपाद-
पूरणविधेर्वक्ष्यमाणेषु स्यत्यन्तरवचनेषु दर्शनात् । पात्रानेकत्वेष्वेकैकस्य
पृथक् पृथक् पूरणकर्त्तव्यतापरस्यैकवचनं । एतच्च पात्रपूरणं पात्रयो-
र्दर्भ-पवित्रे विधाय कर्त्तव्यमिति पात्रद्वित्वसहितपूरणैतिकर्त्तव्यतावि-
धिपूर्वकमाह याज्ञवल्क्यः ।

यवैरन्वकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

शन्नेदेव्या पयः क्षिप्रा यवोमीति यवांरुथा ॥

यवैरन्वकीर्यावाहनेतिकर्त्तव्यताप्रतिपादकत्वेन पूर्वमेव व्याख्यातं । अथवा भाजने सपवित्रक इत्येतच्छब्दना व्याख्यातं । सपवित्रे भाजने कर्त्तव्ये वैश्वदेविकार्यायि । तत्र च शन्नेदेवीरभिष्टय इत्यनयार्था उदकं त्रिचिष्य यवोमीतिमन्त्रेण यवान्निक्षिपेत् ।

अत्र केचिदाहुः ।

अर्षणोयदेवतैक्यादर्षक्ये तदर्षस्य पात्रसैकत्वमेव न्याय्यं । तथा च भाजने इति सप्रत्येकवचनमेवोचितं न विभक्त्यन्तरद्विवचनमिति तदयुक्तं ।

देवतैक्येपि तदधिष्ठानभूतब्राह्मणानेकत्वे प्रत्यधिष्ठानं देवताध्यासादौपाधिके तद्भेदे पात्रभेद एव न्याय्यः । नन्वेवं तर्हि द्विब्राह्मणपक्ष एवार्थपात्रद्वित्वं ब्राह्मणाधिक्ये तु तदाधिक्यमपि प्राप्नुयात् । भवेदेवं यद्यधिष्ठानोपाधिकदेवताभेदस्य स्वतन्त्रस्यैव पात्रभेदहेतुत्वमुच्यते । न तु तदिहोच्यते । किन्तु पात्रैकत्वापादकदेवतैक्यरूपन्यायनिराकरणद्वारा संख्याविशेषविशिष्टपात्रभेदप्रतिपादकप्रमाणानुपाहकत्वेन परतन्त्रस्यैव मतः । तच्चानुयाह्याविरोधेन व्यतिष्ठते । अतोद्विब्राह्मणपक्षे तदधिकद्विजपक्षेऽपि वा “भाजने सपवित्रक इति द्विवचनात् पात्रद्वित्वमेव ।

स्यष्टं च पात्रद्वित्वं पाद्म-माक्षयोरुक्तं ।

विश्वेदेवान् यवैः पुष्यैरभ्यर्थासनपूर्वकं ।

पूरयेत् पात्रयुग्मान्तु स्यात्पदार्भ-पवित्रके ।

शन्नेदेवीत्यपोदद्याद्यवोमीतियवानपि ॥

एवञ्च मत्स्येकब्राह्मणपक्षेऽप्यर्घ्यपात्रद्वित्वमेव । न चानुयाहकन्या-
यविरहात्तन्नेति वाच्यं । वचनस्यानुयाहकापेक्षाविरहात् । नापि चाचा-
रात्तत्र पात्रैकत्वं, आचारात् स्मृतेर्बलौयस्त्वात् । न चैकैकस्य तु
विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनित्तिपेदिति प्रचेतोवचनेनापि ब्राह्मणमंस्थया
पात्रमंस्थोपादानमवगम्यते, अस्य प्रतिब्राह्मणमर्घ्यादकप्रक्षेपमात्रविधिना
कृतार्थत्वात् । अर्घ्यं पात्रे विनित्तिपेदित्यस्मिंस्तु पाठं देवे द्विब्राह्मण-
विषयत्वेन पित्र्ये त्रिब्राह्मणविषयत्वेन चरितार्थत्वात् ।

मानवमैत्रायणीयास्त्वंकमपि पात्रमामनन्ति ।

चीणि पात्राण्युपकल्पयेत् द्वे वैश्वदेविके एकैकमुभयत्र वेति ।

अथस्य पात्रैकत्वविधिरेकब्राह्मणपक्षे अनैकब्राह्मणपक्षेऽप्यनेक-
पात्रालाभविषयत्वं व्याख्येयः । अत्र पवित्रकरणं मन्त्रमर्घ्यपात्रो-
परि पवित्रनिधानञ्चाह पारस्करः ।

पवित्रे स्य इति पवित्रं कृत्वा पात्रे निधाय च ।

शस्त्र इत्यपोनिनयेत्यवान् पित्र्यं तिलान्मत्तः ॥

तत एव वैश्वदेविकानन्तरं करिष्यमाणे पत्रं कर्मणोत्यर्थः ।'

प्रचेता अपि ।

पवित्रे स्य इति मन्त्रेण पवित्रं कारयेदबुधः ।

ते निधायार्घ्यपात्रेषु ब्रह्मोद्वैतोत्यपः क्षिपेत् ॥

पवित्रे इति प्रतौकोपदिष्टं ब्राह्मणेभ्यः व्यवस्थितं मन्त्रद्वयं ममद्यं
दर्भप्रकरणे दर्शितं । अत्र पवित्रप्रातिपदिकं विधिविशेषश्चिन्त्रायां
दर्भशिक्षायां वर्त्तते, ततश्च तदुपरि प्रयुज्यमानं द्विवचनकृद्गतं द्वित्व-
मेवाभिधत्ते, अतः पवित्रं स्य इति द्विवचनयुक्तो मन्त्रोयद्यपि द्वित्व-

युक्ते वैश्वदेविक एव पवित्रे मुख्यव्यवस्थितः त्रिलयुक्ते पित्र्ये, तथापि तत्करणेऽप्यसौ प्रयोज्य एव, तथापि कात्यायनेनैतद्विनियोगस्य प्रतिपादितत्वात् । “कुशौ समावप्रकीर्णवयानन्तर्गभौ कुशैश्चिन्तन्ति पवित्रे स्य इति चीन् वेति । वाजसनेयिब्राह्मणेऽपि तच्च विनियोगो दृश्यते । तच्च “अथ पवित्रे करोति पवित्रे स्थो वैष्णव्यावित्युक्ता अथापि त्रीणि स्युरित्युक्तं । पवित्रत्रये प्रयुज्यमानस्यायं बह्वचनोऽहमन्तरेणैव प्रयोज्यः न प्रकृतावपूर्वत्वादिति कात्यायनेन प्रकृतौ प्रयुज्यमानेषु मन्त्रेषूहस्य निषिद्धत्वात् । एकोद्दिष्टे लोकास्मिन्नेव पवित्रेऽतिदेशप्रोक्तत्वाद्दहितैकवचनयुक्त एवायं मन्त्रः प्रयोज्यः । अत्र पात्रेष्विति बह्वचनं न विकल्प्यमानसौवर्णादिनानाजातीयपात्रबहुत्वापेक्षया । एतच्च पवित्रद्वयं प्रतिपात्रमन्यदन्यस्त्रिधेयं । तथा च चतुर्विंशतिमते ।

द्वे द्वे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा त्वपः क्षिपेत् ।

कूर्मपुराणे ।

द्वे पवित्रे गृहीत्वास्य भाजने क्षालिते पुनः ।

शस्त्रोदेवौर्जलं क्षिप्त्वा यवोष्ठीति यवांस्तथा ॥

भाजने अस्य क्षिप्त्वा क्षालिते सप्सार्ज्याङ्गः प्रक्षालिते, शस्त्रोदेवो रित्ययं जलप्रक्षेपमन्त्रः पूर्वं दर्शितः ।

मानव-मैत्रायणीयसूत्रे मन्त्रान्तरमण्डलं । “समं न्यायन्तीत्यप चासिच्यति । समव्यायत्युपयन्त्यन्याः समानपूर्वं नद्यः पृणन्ति । तम-शुचिशुषयो दौर्दिवांसमपात्रपातं परितस्सुरापः । यवोसात्ययन्त्वेकेन प्रकारेणावाह्नोत्तराङ्गभूते यवविकरण एवोक्तः ।

तमेव पाठान्तरेणः गोभिलः ।

यज्ञोयवृत्तचमसेषु पवित्रान्कर्हितेऽन्वैकस्मिन्त्रप आसिञ्चति शस्त्रो-
देवैरित्येकैकस्मिन्नेव यवानावपति यवोमि सोमदेवत्यो गोमवो देव-
निर्घ्नतः प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वाहृया विश्वान् देवान् प्रोणाहि नः स्वाहेति ।

अत्र पात्रभेदादेकैकस्मिन्नेत्र जलादिप्रक्षेपे मिद्धे प्रतिपात्रं मन्त्रा-
वृत्त्यर्थोऽयं विधिरिति गम्यते ।

नागरखण्डे तु यवोभौत्यादिरन्य एव मन्त्रोदर्शितः ।

शत्रोदेवैतिमन्त्रेण अर्घ्यपात्रे विनिक्षिपत् ।

यवोऽमि यवयाम्मेति अन्नतांस्तत्र निर्वपेत् ॥

‘अन्नतान्’ यवान् । ‘तत्रेति निक्षिप्रार्घ्यादकपात्रे । यवोऽमि यव-
याम् द्वेषो यवयारातिरित्यनेन मन्त्रेण निक्षिपेत् ।

यवप्रक्षेपानन्तरं गन्ध-पुष्पप्रक्षेपः सौरपुराणेऽभिहितः ।

शत्रोदेव्या जलं क्षिप्या सपवित्रे तु भाजने ।

यवान् यवोऽमीति तथा गन्ध-पुष्पञ्च निक्षिपेत् ॥

गन्ध-पुष्पप्रक्षेपे गन्धद्वारां श्रीश्च त इत्यनयोर्मन्त्रयोर्विनिर्योग-
श्चतुर्विंशतिमते दर्शितः ।

हे हे पवित्रे देवानां पात्रे हृत्वा पयः क्षिपेत् ।

शत्रोदेवैति वै तोयं यवोऽमीति च वै यवाम् ॥

श्रीश्च तेति च वै पुष्पं गन्धद्वारेति चन्दमं ।

पुष्प-धूपादिभिः पूज्यदेवपात्राणि मानवः ॥

अत्रादिशब्देन दीपोऽपि संगृह्यते । गन्धाद्युपचारानन्तरमुत्पवन-
मुक्तं मानव-मैत्रायणीयसूत्रे ।

सुमनसस्रोत्पूय यवाम् प्रक्षिप्यति ।

उदकप्रलेपानन्तरं यवोमीत्यादिना मन्त्रेण तत्र यवान् प्रतिष्ठाप्य
 श्रीश्व त इत्यनेन सुमनसः पुष्पाणि निधाय प्रोक्षणीवदत्पदनं कृत्वा
 वक्ष्यमानप्रकारेणार्घ्यदानं कुर्यादित्यर्थः । अनन्तरञ्चैतान्यर्घ्यपात्राणि
 माविद्याभिमन्त्रणीयानि, “माविद्योदपात्रमभिमन्त्र्येतिवचनात् ।
 पात्र-मात्मयोः ।

श्रद्धादेवीत्यपो दद्यात् यवोऽमीति यवानपि ।

गन्ध-पुष्पैस्तु मस्यूज्य वैश्वदेवं प्रति न्यसेत् ॥

‘वैश्वदेवं प्रति’ वैश्वदेविकब्राह्मणानां पुरतः, ‘न्यसेत्’ ऋष्यपात्रं
 स्थापयेत्तच्च स्थापनमर्घ्यपात्रमस्यत्तिरस्त्विति प्रश्नपूर्वकं स्वाहार्घ्या
 इत्यनेन वाक्येनेत्याह जातृकर्णः ।

ततोर्घ्यपात्रमस्यत्तिं वाचयित्वा द्विजोक्तमान ।

तदग्रे चार्घ्यपात्रन्तु स्वाहार्घ्या इति विन्यसत् ॥

अस्यार्थः ।

दैवार्घ्यपात्रमस्यत्तिरस्त्विति कृताञ्जलिर्द्विब्राह्मणान् पृच्छेत् ।
 ॐ अस्तु दैवार्घ्यपात्रमस्यत्तिरिति ब्राह्मणेः प्रतिवचने कृते भव्यास्तोत्र-
 दर्भमहितमेकेकं पात्रमुद्धृत्य स्वाहार्घ्या इत्यनेन वाक्येन वैश्वदेविक-
 ब्राह्मणानां पुरतः स्थापयेत् । अनन्तरञ्च वैश्वदेविकद्विजहस्ते तत्पात्र-
 स्थितादकनित्तेपः कर्त्तव्यः ।

तच्च ममन्त्रकमाह प्रचंताः ।

यवोमीति यवान् कौर्यं गन्ध-पुष्पैः सुपूजितं ।

या दिव्या इतिमन्त्रेण हस्तेश्वर्धं विनिक्षिपेत् ॥

‘कौर्यं’ ऋष्यपात्रे प्रक्षिप्य, गन्ध-पुष्पादिभिः सुपूजितं तत्प्रविच-

स्थितमर्घ्यमर्घ्यार्घ्यमुदकं “या दिव्या आपः पयसा समभृवुर्या अन्त-
रिक्षा उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञीयास्ता न आपः संस्थीनाः
सुहवा भवन्वित्यनेन मन्त्रेण आहुकर्त्ता द्विजहस्ते प्रक्षिपेत् । अत्र यदि
वैश्वदेविके द्वौ विप्रौ द्वे चार्घ्यपात्रे तदा मम स्यादिति न्यायात् प्रथम-
विप्रकरे प्रथमपात्रेणार्घ्यः द्वितीयकरे द्वितीयेनार्घ्या देयः । यदि तु
चतुःसंख्यका विप्रास्तदा प्रथमार्घ्यस्थितं पवित्रं प्रथमद्विजकरे दत्त्वा
तत्रत्यमर्घ्यादकं स्लोकं तन्करे निक्षिप्य तत्पवित्रमादाय द्वितीयविप्रहस्ते
दत्त्वा तत्पात्रस्थितं शेषमुदकं तत्र क्षिपेत् । एवं द्वितीयार्घ्यपात्रस्थितं
पवित्रं तृतीयविप्रकरे दत्त्वा तेन पात्रेण चतुर्थं पूर्ववत् कुर्यात् ।
एवमष्टसंख्यकेषु वैश्वदेविकेषु समं विभज्य पात्रद्वयस्थितमर्घ्यादकं
प्रवेप्यं । यदा च्चेकमेवार्घ्यपात्रं अनेके च विप्रास्तदा तत्पात्रस्थित-
मर्घ्यादकं सर्वेषामपि हस्ते पृथक् पृथक् स्लोकं स्लोकं प्रवेप्यं । तत्र च
प्रतिप्रक्षेपं मन्त्रावृत्तिः ।

अत्र केचिदाहुः ।

मरुदुच्चारणेनैवार्घ्यपात्रस्यद्रव्यप्रकाशनस्य कृतत्वात् पुनः प्रकाश-
नप्रयोजनाभावेन मरुदेव मन्त्रप्रयोग इति ।

तत्र ।

एकया मन्त्रोच्चारणक्रियैरुच्चारणहस्तपदेयद्रव्यैकदेशस्य संकृ-
तत्वादेकदेशान्तरसंस्कारार्थं मन्त्रावृत्त्यर्थं कृत्वात् । प्रतिद्रव्यस्यास्या-
वृत्तिः^(१) प्रक्षेपकरणमन्त्रत्वे । अनुमन्त्रणमन्त्रत्वे तु मरुदेव प्रयोग
इत्येतत् पित्र्यार्घ्यप्रकरणे वक्ष्यमाणन्यायवशात् प्रकृतव्यं । अथ

(१) इयञ्च स्याद्वृत्तिरिति ७० ।

मन्त्रो याज्ञवल्क्यस्मृति-सौर-कूर्मपुराणेष्वप्यस्मिन्नेवार्थे विनियुक्तः ।
 मानवमैत्रायणीयस्मृते त्वर्घ्यपात्रस्थितयोः पवित्रयोरर्घ्यनिनयनात् पूर्वं
 विप्रपाणावर्षणमर्घ्यदाने च मन्त्रान्तरं सम्बुद्धियुक्तं वाक्यश्लोक्तं ।
 पवित्रपाणौ प्रदाय हिरण्यवर्णाः शुचय इत्युक्त्वा विश्वेदेवा एष वो
 अर्घ्य इति । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यत् । सुजातः कश्यपो-
 यास्त्रिन्द्रः । अग्निर्या गर्भं दधिरे विरूपास्ता न आपः संस्योनाः
 सुहृदा भवन्तु । द्विजहस्ते चार्घ्यप्रलेपो द्विजस्य पूजां कृत्वा कर्त्तव्यः ।
 अतएव गन्ध-पुष्पैश्च संपूज्येत्यर्घ्यपात्रपूजनमभिधायोक्तं पाद्म-
 मात्म्ययोः ।

गन्ध-पुष्पैरलङ्कृत्य या दिव्येत्यर्घ्यमुत्सृजेदिति ।

अस्य च पूजनस्यार्घ्यपात्रस्थितपवित्रदानानन्तर्यं प्रकारविशेषश्चाह
 गार्ग्यः ।

दत्त्वा हस्ते पवित्रञ्च कृत्वा पूजाञ्च पादतः ।

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तोत्सर्घ्यं विनित्तिपेत् ॥

इह “दत्त्वा हस्ते पवित्रन्तु हस्तोत्सर्घ्यं विनित्तिपेत्” इत्यत्रोपक्रमोपसंहारगतैकवचन-बहुवचनयोर्विरोधेऽनुपजातविरोधत्वादुपक्रम-
 ष्च तदनुसारेणैवोपसंहारवर्णने न्याये बहुवचनमविवक्षितं । ‘पादतः’
 पादप्रभृतिमूर्द्धानं ।

तद्या च प्रचेताः ।

पादप्रभृतिमूर्द्धानं देवानां पुष्पपूजनं ।

पूजासम्प्रदायस्तु प्रथमं दक्षिणपादे ततः सव्यपादे दक्षिणे जान-
 नि सञ्जानुनि दक्षिणे करे सव्यकरे दक्षिणांश्चे सव्यांश्चे शिरसीत्येवं

क्रमेण पुष्पनिक्षेपः क्रियत इति । अर्घ्यनिक्षेपश्च मन्त्रान्तेऽर्घ्यवाक्य-
मुच्चार्य कर्तव्यः । तच्च पुरुरवारद्रवौ वै सक्लीर्त्या वैश्वदेविक दत्त्वा-
दिवचनात् पुरुरव आदिनामयुक्तं विभक्तिप्रकरणोक्तवैकल्पिकमंबुद्धि-
चतुर्थीयुक्तं च प्रयोज्यं ।

चतुर्थीप्रयोगे च लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

कुश-गन्ध-धवैः पुष्पैरर्घ्यं दत्त्वा च सूकरः ।

विश्वेभ्यो देवेभ्य इति ततस्तान् पर्य्यपृच्छत ॥

पितृनावाहयिष्यामीति, इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्चेति वचनादिदं व
इत्यपि प्रयोज्यं ।

स्वाहाशब्दश्चात्र प्रयोक्तव्य इत्युक्तं गार्ग्येण ।

स्वधेति चैव मन्त्रान्ते पितृणां वचनं यथा ।

स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत् ॥

‘मन्त्रान्ते’ इति मन्त्रान्ते प्रपूज्यमानवाक्यावयवत्वंनेत्यर्थः । स्वाम-
शब्देऽत्र त्यागप्रक्षेपरूपत्वादर्थेऽपि वक्तते ।

नागरखण्डे ।

चन्दनं गन्ध-पुष्पाणि धूपं दत्त्वा यथाक्रमं ।

सपवित्रेषु हस्तेषु दद्यादर्घ्यं समाहितः ।

द्या दिव्या इति मन्त्रेण स्वाहाकारममन्वितं ॥

स्वाहान्ते नमःशब्देऽपि प्रयोज्यः । “नमो देवानामिति श्रुतेः ।
एतच्च सर्वं वैश्वदेविकमुदङ्मुखेन कार्यं ।

तथा च भविव्योसरे ।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुख ।

आमनार्थादिकं दद्यात् सर्वसैव यथाविधि ॥

इति विस्तरेणार्घ्यनिरूपणं ।

इह शिष्टाचारानुष्ठेयैतद्वचनमन्दर्भनिष्पन्नः पाद्यादिप्रयोगोऽभि-
धीयते । यथाऽर्घ्यं स्वर्णाद्यन्यतमजातीयद्रव्यनिर्मितानि पात्राणि
चारुमृदादिभिः समार्ज्ज^(१) गुणवतीभिरदोषाभिरङ्गैः प्रक्षाल्य वैश्वदे-
विकद्विजममापं प्रोक्षितायां भुवि यज्ञोपवीती निपातितरक्षिण-
जानुः कर्त्ता प्रागयं प्रागयवर्गमुदगयवर्गं वा दर्भप्रकरणोक्तलक्षणं
दर्भानामार्घ्यं तत्र न्युञ्जे द्वे पात्रे समामाद्य प्रोक्ष्योत्ताने कुर्यात् ।
उत्तानं एव वामादयेत्, अनन्तरञ्चैकैकस्मिन् पात्रे प्रागयमुदगयं वा
पवित्रशब्दवाच्यम्यञ्जेव कुशद्वयं निधाय शत्रोदेवोरिति देवतीर्थेन
शुचि मलिनं निषिच्य पूर्वोक्तेन यवोऽमीतिमन्त्रेण यवान्निषिच्य ।

गन्धद्वारां दूराघर्षां नित्यपृष्टां करीषिणीं ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहापङ्कथे श्रियमिति ॥

गन्धं निधाय श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्थं नक्षत्राणि
रूपमश्विनौ व्याचं इष्टां निषाणामुन्मदघाण सर्वलोकं मदघाणेति
पुष्याणि निधाय तत्पात्रं धूप-दोषाभ्यां संकृत्यात्पूय माविद्या-
भिमर्त्य ब्राह्मणाभिसुखः कृताञ्जलिः पात्रमस्यत्तिरस्त्विति वदेत् ।
विप्रैश्चासु पात्रमस्यत्तिरित्युक्तं मत्याप्तौर्णदर्भमर्हितं सपवित्रमेकैकं
पात्रं उद्भूय स्वार्थार्था इत्यनेनार्घ्यनिवेदनवाक्येन वैश्वदेविकद्विजपुरः-
प्रदेशे स्यापयित्वा पात्रस्थितं पवित्रद्वयं प्रागयतयोदगयतया वा द्वि-
जकरं निवेद्योक्तप्रकारेण द्विजमभ्यर्च्य कराभ्यां दक्षिणेनैव करेण पात्र-

(१) सम्पूज्येति ग० ।

सुद्धृत्य पूर्ववद्विश्वान् देवाननुध्यायन् या दिव्या इत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य
पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञका विश्वदेवाः इदञ्च वः पाद्यं स्वाहा नम इत्य-
तद्वाक्यं प्रथम्य देवतीर्थमन्त्रवनामिगेन पात्रैर्लेकैकस्य द्विजस्य करे
तत्पात्रस्यसुदकं निनयेदिति । एवमेवेदं बोध्यंमेष बोध्यं इति वा
प्रदुज्यार्यं कुर्यात् । एवमेवेदं वः आचमनीयमित्याचमनीयं दद्यात् ।

इत्युपवेशन-संवेशन-पाद्यार्थाचमनीयानि ।

अथ गन्धादिदामम् ।

तत्र तावद्विधिः ।

कूर्मपुराणे ।

प्रदद्यात् गन्ध-सान्धानि धूपदीपानि च शक्तिः ।

आदिशब्देन दौषोऽपि गृह्यते ।

तथा च विष्णुपुराणे ।

सुगन्ध-धूप-दीपांश्च दत्त्वा तेभ्यो यथाविधि ।

पितृणामपमथ्येन^(१) सर्वमंत्रोपकल्पयेत् ॥

‘तेभ्य इति विश्वेभ्यो देवेभ्यः । एतच्च गन्धादिदानमर्घ्यदानोच्चर-
कालं कर्त्तव्यं ।

तथा च वाराहपुराणे ।

यवात्मना तु देवानां दत्त्वा चार्यं विधानवित ।

सुगन्ध-धूप-दीपांश्च दत्त्वा तेभ्यो यथाविधि ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि ।

(१) पितृणामपमथ्येति ख० ।

यवाभ्योऽभिस्ततश्चार्घ्यं दत्त्वा वै वैश्वदेविके ।

गन्ध-माल्यञ्च धूपञ्च दत्त्वा सम्यक् मदीपकं ॥

याज्ञवल्क्येन तु गन्धादिदानस्योदकपूर्वकत्वमुक्तं ।

दत्त्वोदकं गन्ध-माल्यं धूपदानं सदीपकं ।

अत्र “भिवादानमपूर्वं ददातिषु चैवं धर्म्येऽस्त्विति गौतमेन विधुपदि-
ष्टानां सर्वदानानामुदकपूर्वकत्वमुक्तं । अतः करिष्यमाणगन्धादिदान-
स्यादकपूर्वकतामिद्व्यर्थ्यापदेशे ददातिः प्रक्षेपमात्रार्थाऽवगन्तव्यः । अत्र
दानवाक्यमन्तरेणैव द्विजहस्ते जलं प्रतिष्यानन्तरं गन्धं माल्यञ्च दत्त्वा
प्रक्षेपमात्रार्थत्वेन प्रयुक्तोऽपि दत्त्वेतिशब्दोऽनुषज्यमानः स्वरूपेण विप-
रिणताऽपि परिणतार्था ग्राह्यः । दत्त्वेत्यस्य प्रयोगान्तरश्चानुमन्धयं ।
अतोत्रिश्चानुदेवानुद्दिश्य दर्शयिष्यमाणेन वाक्तेनानुलेपनाद्यैः ब्राह्मणकरे
चन्दन-कुङ्कुमादिविहितसुर्गभिद्रव्यकल्कः प्रदेयः । गन्धादिदानञ्च देव-
तेद्दिशेनैव तदधिष्ठानभूतद्विजकरे कर्त्तव्यं । न तु द्विजसम्प्रदानक-
मिति पूर्वमेव विस्तरेणाभिहितं । गन्धानन्तरमुदकं दत्त्वा मन्त्रिका-
दिविहितमाज्यं प्रदेयं । उपलक्षणञ्चैतत् पुष्यवदपयोज्यानां विहित-
पात्राणां । अनन्तरं चोदकं दत्त्वा तथैव गुग्गुलुप्रभृतिविहितद्रव्य-
जन्मना धूपस्य दानं कर्त्तव्यं । ‘सदीपकं’ दीपदानमहितं । एतदणु-
दकपूर्वकं कर्त्तव्यं । अस्यानन्तरमाच्छादनदानं कर्त्तव्यं । अत एवाह
श्रीनरुः ।

एतस्मिन् काले गन्ध-माल्य-धूप-दीपाच्छादनानां सम्प्रदानं ।

एतस्मिन् काले इत्यर्घ्यदानानन्तरक्रमेण गन्धादीनां आच्छाद-
नान्तानां दानं कर्त्तव्यं । ‘आच्छादनं’ वस्त्रं ।

सौरपुराणेऽप्युक्तं ।

प्रदद्याद्गन्ध-माख्यानानि धूप-वामांसि शक्तिः ।

विष्णुधर्मात्तरे त्वाच्छादनदानानन्तरं भूषणानामपि दानमुक्तं ।

निवेद्य विप्रेषु ततः पादार्घ्या प्रयतः क्रमात् ।

गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैश्चाप्यथ भूषणैः ।

अर्चयेद् ब्राह्मणान् शक्त्या अद्रुधानः समाहितः ॥

आदौ ममर्चयेद्विप्रान् वैश्वदेवे निवेशितान् ।

निवेशितांश्च पित्र्यै ततः पश्चात् ममर्चयेत् ॥

विहित-निषिद्धगन्ध-पुष्पादिविवेकस्तु परिभाषायामेव कृतः ।

इति गन्धादिदानविधिः ।

अथ गन्धादिदानेतिकर्तव्यता ।

तत्र तावत् प्रदत्तस्य गन्धस्य ब्राह्मणोपनिषदोपयोग्यत्वमुक्तं
ब्रह्मपुराणे ।

शतचन्दन-कर्पूर-कुङ्कुमानि शृभानि तु ।

विलेपनार्थं दद्यात्तु यच्चान्यत् पितृवत्सभं ॥

विलेपनञ्च दिजानां आद्रुकर्त्ता कुर्यात् त एव वी कुर्याः ।

अत्र मन्त्रविधिविशेषश्चाह व्यासः ।

विपविचकरो गन्धैर्गन्धद्वारेति पूजयेत् ।

गन्धद्वारेतिमन्त्रेण ब्राह्मणहस्तं गन्धान् प्रदाय तैर्गन्धैर्विगतपवि-
चकरः आद्रुकर्त्ता विप्रान् पूजयेत् । भास्व-गन्ध-वत्स-कुत्त-कना-
द्यङ्गेषु विलिम्बदित्यर्थः । पवित्रग्रन्थताविधियथायं विलेपनं कृतं
आद्रुकर्तुरेव न पुनः करग्रहीतगन्धैः स्वाङ्गविलेपनं कुर्यात् दिजाना-

मपि । अतएव तद्गुणातातपेन आद्रुकर्त्तव्यं विलेपनकारिणि सपवित्र-
करे दोषोऽभिहितः ।

पवित्रन्तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् ।

राक्षसानां भवेत् आद्रुं निराशाः पितरो गता इति ॥

‘समालभनं’ गन्धैर्विलेपनं ।

अत्र कश्चिदाह ।

पवित्रन्तु करे कृत्वा यत्र मयन्धिकपवित्रधारणस्य निषेधः । न तु
यन्धिरहितस्यापि यतो विपवित्रकरैरिति व्यासवचनेन विविधपवि-
त्रता विधीयते न तु विगतपवित्रतेति । तदेतदयुक्तं । कल्पनामात्र-
प्रसूतत्वात् । यदपि तेनैवोक्तं । ब्राह्मणा अपि स्वाङ्गविलेपनं कुर्वाणाः
मयन्धिकं पवित्रमपकर्तुरिति तदप्यमूलत्वादुपेक्षणीयं ।

आद्रुकर्त्तुर्गन्धैर् ब्राह्मणाङ्गविलेपनं कुर्वतो नियमान्तरमुक्तं देवल-
सृति-भविष्यत्पुराणयोः ।

यज्ञोपवीतं विप्राणां स्कन्धान्निवावतारयेत् ।

गन्धादिपूजामिद्व्यर्घ्यं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

विप्राणां यज्ञोपवीतं गन्धाद्यनुलेपनसिद्ध्यर्थमनुलेपको नावतार-
येदित्यर्थः ।

शातातपोऽपि ।

कथ्यान्तिपुष्करं कृत्वा गन्धैर्यस्तु त्रिलिङ्गति ।

पितृयज्ञे भवेच्छिद्रं निराशैः पितृभग्नैः ॥

‘शिद्रं’ आद्रुविध्वंसिराक्षसादिप्रवेशद्वारं, ‘त्रिपुष्करं’ उपवीतं ।
अतोऽनुलेपनसौकार्यार्थं स्कन्धादवतार्यं यज्ञोपवीतं कटिप्रदेशे न

‘नियुक्तः’ श्राद्धे निमन्त्रितोविप्रः ।

विष्णुस्तु पुष्यदानमन्त्रमाह, पुष्यवतीरिति पुष्यमिति । दद्यादिति पूर्ववाक्यश्रुतमिहानुषज्यते । पुष्यवतीरिति मध्यप्रतीकेन मन्त्रो विनियुक्तः ।

स च ॐ ओषधयः प्रतिमोदध्वमेनं पुष्यवतीः सुपिप्लाः । अयं वोगर्भं च्छलियः प्रक्षं मधस्यमामदन्निति ।

• धूपदाने मन्त्रमाह व्यासः ।

धूपञ्च धूरमीत्युक्तेति । धूरमि धूर्वं धूर्वतं धूर्वन्तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्वयं धूर्वाम त्वंतद्यजुरुक्ता धूपं दद्यादित्यर्थः । यद्यपौदं यजुर्धूरभिधाने मामर्थ्याद्दृशपौर्णमामिकशकटधूरभिमर्शने तिनियुक्तं । तथापि धूपदानेऽपि वचनविनियुक्त्वात् गार्हपत्यमुपतिष्ठत इतिवत् कथाचित् वृत्त्या प्रकृतार्थप्रकाशनं कार्यं ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु मन्वान्तरमुक्तं ।

वनस्पतिरसो दिव्या गन्धाढ्यः समनोहरः^(१) ।

आग्नेयः^(२) सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्णातामिति ॥

धूपस्य व्यजनादिवातेन देयो न हस्तवातेन ।

अतएव शातातपः ।

हस्तवाताहतं धूपं ये पिवन्ति दिजात्तमाः ।

वृथा भवति तच्छ्राद्धं तस्मान्नं परिवर्जयेत् ॥

(१) गन्धाढ्या मधुरप्रिय इति ग० ।

(२) आहार इति ग० ।

स्यापनीयं । उपलक्षणज्ञैतत्तदुत्तरीयावतारणस्य । तदवतारणे ह्येक-
वस्त्वता स्यात् । सा च निषिद्धा ।

मय्यादंमात्परिभ्रष्टमम्बरं यस्तु धारयेत् ।

एकवस्त्वन्तु तं विद्याद्देवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥

तथा ।

मैकवासा न च द्वीपे नाम्नराले कदाचन ।

श्रुति-स्मृत्युदितं कर्म कुर्यान्नाप्यशुचिः क्वचिदिति ॥

आद्धकर्त्तरि ब्राह्मणे वा विलेपनकारिणि येन केनचिदपि
ब्राह्मणयज्ञोपवीतावतारणे कृते दोषः शङ्खेनोक्तः ।

उपवीतं कटौ^(१) कृत्वा कुर्याद्वाचानुलेपनं ।

एकवासाश्च योऽश्रौयान्निराशाः पितरो गता इति ॥

अत्र वक्तुं लमर्द्धचन्द्राकारं वा तिलकं न कार्यं ।

तथा च क्रतुः ।

ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालान्तथैव च ।

निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलौपतिं ॥

इह दोषश्रुतिषलेन कल्पस्य निषेधस्य क्रुपार्द्धपुण्ड्रविध्यबाधेन
कल्पत्वाद्गर्जुलादिपुण्ड्रविषयत्वमेव न्यायं । स्कन्धे मालाधारणे दोष
स्मरणात् शिरसि धारणाभ्यनुज्ञा गम्यते । शिरस्यपि धार्यमानाया
मास्यमालायाः प्रदेशविशेषमाह वृद्धमनुः ।

उपवौतिलमुष्मृज्य कारयेन्मानुलेपनं ।

न नियुक्तः शिखावर्जं मान्यं शिरसि धारयेदिति ॥

(१) करे इति ग० ।

एवं धूपदानं कृत्वा यथोक्तैस्त्वर्त्यादिप्रवर्तितः प्रदोषोदातयः ।
तत्राह व्यासः ।

इदं ज्योतिरिति प्रोच्य दौषं दद्यात् समाहितः ।

अस्यान्तरमाच्छादनं दत्त्वा यज्ञोपवीतञ्च यथाशक्त्यलङ्करणकत्र-
कमण्डल्वादौ नि देयानि । उपानदाने तु संकल्पमात्रं तदा, सम्पादनस्तु
ब्राह्मणप्रस्थापनकाले एव कर्त्तव्यं । तत्राच्छादनदाने मन्त्रमाच्छाद-
नाभावे प्रतिनिधिञ्चाह शातातपः ।

युवा सुवामा इति वस्त्रं दद्यात्तदभावे च औपवीतकमिति ।
युवा सुवामाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः तं
धीरामः कवय उन्नहन्ति माध्यामनमा देवयन्त इत्यनेन मन्त्रेण वस्त्रं
दद्यादित्यर्थः ।

अत्रिस्तु मन्त्रान्तरमाह

युवं वस्त्राणि मन्त्रेण दद्याद्दस्त्राणि भक्तिः ।

मन्त्रस्तु ।—युवं वस्त्राणि पौत्रमा वसाथेयुवोरच्छिद्रामन्त्रवो ह
सर्गाः । अत्रातिरतमनृतानि विश्व ष्टेतेन मित्रावरूणा मत्तये इति ।

एतेषां च गन्धादिमन्त्राणां देवेषु पित्र्ये च माधारण्यमुक्तं भवि-
ष्योत्तरे ।

गन्धद्वारामित्यनेन गन्धं दद्यात् प्रयत्नतः ।

पुष्यवत्या च पुष्याणि धूरभीति च धूपकं ॥

दोषं चेदं ज्योतिरिति देवेषु पित्र्ये च कर्मणि ।

युवं वस्त्रानीत्यनेन दद्याद्दामांमि शक्ति इति ॥

अत्र च मन्त्रोच्चारणानन्तरं गन्धादिदानवाक्यानुच्चारणीयानि ।
८०

तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्च पुष्य-धूपविलेपनं ।

अयं दीपप्रकाशश्च विश्वदेवाः समर्पते ॥

तथा ।

अयं वो गन्ध इत्युक्त्वा गन्धं दद्यात् सुशोभनं ।

इदं वः पुष्यमित्युक्त्वा पुष्याणि च निवेदयेत् ॥

अयं वो धूप इत्युक्त्वा तदग्रे तु दहेत्ततः ।

अयं वो दीप इत्युक्त्वा दीपं हृद्यं निवेदयेत् ॥

अनङ्गुलग्रं सदस्त्रं भवेत् यत्तद्युगं शुभं ।

इदं वो वस्त्रमित्युक्त्वा त्रितयं वा निवेदयेत् ।

इदं वो मान्यमित्युक्त्वा दद्यान्मान्यं सुशोभनमिति ॥

‘मान्यं’ यन्धितपुष्याणि ।

अथ दीपमानगन्धादिस्त्रीकारकाले ब्राह्मणाभिषयं देवलेनोक्तं ।

इदं ज्योतिरिति ज्योतिः सुज्योतिरिति तेऽपि च ।

इदं ज्योतिरिति ज्योतिः आङ्गुकर्त्ता निवेदयेत् ॥

‘तेऽपि’ विप्राः, सुज्योतिरिति ब्रूयुरित्यर्थः । स्त्रीकारकाले स्वासनं, सुगन्धः, सुपुष्याणि, सुधूपः, सुदीपः, स्वाच्छादनमिति ब्रूयुरिति च शब्दात् सूचितं ।

अथ हि गन्धादिदानप्रयोगः ।

यथोक्तोपवीतित्वादिदैवधर्मयुक्तः कर्त्ता प्रथमोपविष्ट-वैश्वदेविक-ब्राह्मणकरे तृष्णीं जलमांसिष्य स्वकरेण सुगन्धचन्दनादिकल्क-मादाय गन्धद्वारामित्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य पुरुवरव-आर्द्रवःमंशका

विश्वेदेवा अयं वो गन्ध इत्यभिधाय मिकादके ब्राह्मणहस्तेऽर्पयेत् ।
 एवमेव द्वितीयादिद्विजकरेषु क्रमेणार्पयित्वा पुनः प्रथमद्विजकरे
 अपो दत्त्वा प्रशस्तं कुसुमाद्युपादाय पूर्वोक्तां पुष्यवतीमृचमुच्चार्य पुरु-
 रव आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवा इदं वः पुष्यञ्चेत्यभिधाय तत्करे दत्त्वेव-
 मेव क्रमेण द्वितीयकरे दद्यात् । एवमेव पुनरपो दत्त्वा गुग्गुलुप्रभृति-
 द्रव्यदाहप्रसृतं धूपं धूरसौत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य पुरुरव-आर्द्रवःसंज्ञका
 विश्वेदेवा अयं वां धूप इत्यभिधाय क्रमाद्भजनादिवातेन ब्राह्मणघ्राणं
 प्रापयेत् । एवमेव हस्ते जलं प्रदाय इदं वो ज्योतिरिति अयं वो दीप-
 प्रकाश इति वाभिधाय महालोकमण्डलेन दीपमर्पयेत् । एवमेवोदकं
 दत्त्वा युवा सुवामा इत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य पुरुरव-आर्द्रवःसंज्ञका
 विश्वेदेवा इदं व आच्छादनमित्यभिधाय प्रत्येकमाच्छादनं दद्यात् ।
 अनन्तरं यज्ञोपवीतं दत्त्वा यथाशक्त्याङ्गुलीयकादीनि भूषणानि
 कृत्वादीनि चार्पयेदिति । तदनन्तरं छताञ्जलिः कर्त्ता विश्वेषां
 देवानां अर्चनं सम्पूर्णमस्त्विति विश्वेदेविकद्विजान् प्रति वदेत् ।
 तैश्चास्त्वर्चनं सम्पूर्णमिति प्रतिवचने छते सङ्कल्पसिद्धिरस्त्विति भवन्तो
 भ्रुवन्त्विति कर्त्ता ब्रूयात् । अस्तु सङ्कल्पसिद्धिरिति विप्रो ब्रूयुः ।
 एतच्च स्मृतिचन्द्रिकाकारेण संयहकारोक्तं प्रमाणीकृतं । अनन्तरं
 भविष्यत्पुराणोक्तं प्रार्थनाश्लोकमत्यन्तं विनोतः मन् पठेत् ।

मन्त्रहानं क्रियाहानं सम्पुद्गीनं दिजोत्तमाः ।

आर्द्रं सम्पूर्णतां यातु प्रमादाद्भवतां मम ॥

‘सम्पूर्णतां यातु’ विधिवदस्त्वित्यर्थः । यस्य स्मृत्यादिकं श्लोकं ज्ञाना^(१)

(१) पठित्वेति ग० ।

देवताभ्यः पित्रभ्यसेत्यादिकमिर्जपेत् । अनन्तरं आह्वाङ्गाचमनप्रक-
रणोक्तमाचमनं कुर्यात् ।

इति गन्धादिदानेनिकर्त्तव्यता ।

इति गन्धाददानं समाप्तं वैश्वदेवार्चनकाण्डम् ,

शेमाद्रिणा श्रियोद्येन विनयेन विभूषिताः ।

पितृविप्रार्चनस्यैवं काण्डं तेन निगद्यते ॥

अथ पित्रदर्भासनदानादि ।

तत्र याज्ञवल्क्यादिवचनानुसाराद्दर्भासनदानाच्छादनान्तवैश्वदे-
विकवैश्वदेवार्चनकाण्डसमाप्त्यनन्तरकाण्डमारम्भणीयमिति पूर्वमेवेत्तं । अत्र
च वैश्वदेविकदिनास्तुह्वापचयपूर्वकत्वसुक्तं पाद्म-मन्थपुराणयोः ।

अभ्यर्च्य ताभ्यास्तुष्टुः पितृवक्ष्यं समारभेदिति ।

‘अभ्यर्च्य’ गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाच्छादनैः वैश्वदेविकदिजौ सन्पूज्य
ताभ्यां ‘उत्सृष्टुः’ अनुज्ञातः सन्, कर्त्ता ‘पितृवक्ष्यं’ दर्भासनदानाद्या-
त्मिकां पितृपूजां, अत्रानुज्ञावक्षणात् प्रश्नोऽपि गम्यते । अतश्च युष्म-
स्तुष्टुवा पितृवामर्चनं करिष्य इति कर्त्ता वैश्वदेविकदिजौ प्रति
प्रश्ने हते सुख्येति ताभ्यां सोऽभ्यनुज्ञातः पित्रविप्रेषु पितृ-पिता-
महादीनामर्चनसारभेत ।

तत्र पित्रादिकप्रान् प्रति अथास्त्वं प्रश्नविशेषो ब्रह्मपुराणे ।

आवाहनादितः पूर्वं विश्वेदेवान् प्रपूज्य च ।

वसुभ्यस्त्वामहं विप्र इद्रेभ्यस्त्वामहं ततः ।

सूर्योभ्यस्त्वामहं विप्र भोषयामीति तान् वदेत् ॥

‘पूर्वं’ प्रथमं । ‘आवाहनादितः’ आवाहनात् प्रष्टव्याच्छादना-

स्नेन क्रियाकलापेन, विश्वान् देवान् सम्पूज्य पित्रादिब्राह्मणान् पृच्छेत् । तत्र पित्रब्राह्मणं प्रति वसुभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामि, पितामहब्राह्मणं प्रति रुद्रेभ्यस्त्वामहं भोजयामि । प्रपितामहब्राह्मणं प्रति ॐ आदित्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामीति पृष्ट्वा क्रमेण तथैव मातामहादिविप्रान् पृच्छेत् । सर्वत्र च प्रश्नानुरूपं ॐ भोजयेति प्रतिवचनमनुसन्धेयं । अत्र भोजयामीत्यनेन साङ्गभोजनविषय-प्रश्नकरणादर्भासनदानात् पूर्वकास्तस्यास्य युक्तैव ।

तत्र दर्भासनदानं ।

इह स्मृति-पुराणविकल्पसूत्रोक्तानि पित्र्यासनदानविषयाणि वचनानि दैविकासनदानवचनैर्विभागानर्हत्वात्तदासनप्रतिपादनावसर एव दर्शितानि ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानुकीर्तनकर्त्तव्यतामाह उच्यते ।

आसने चार्घ्यदाने च पिण्डदानेऽवनेजने ।

सम्बन्ध-नाम-गोत्राणि यथार्घमनुकीर्त्तयेत् ॥

आसनादिपक्षमावाहनादिपितृकर्मणामुपलक्षणार्थं । सम्बन्ध-बोधकः पित्र-मात्रादिबन्धः । 'गोत्रं' काश्यप-कौण्डिन्यादि प्रसिद्धं । 'नाम' साङ्केतिकसूत्र-मैत्रादि । 'यथार्घ' यथायोग्यं । पित्रादिषु गुरुषु बहुवचनेनेति षष्ठी-चतुर्थीवैकल्पिकप्रयोगस्तु विभक्तिप्रकरणे स्थितः । पित्रादीनां क्त्वादिरूपतया ध्यानमनुकीर्त्तनस्य देवताप्रकरणे च साधितं । "पातयेदितरत् जानु पितृनित्यादिना सव्यजान्पात्य अर्चनमुक्तं ।

प्राचीनावीतन्तु मार्कण्डेयपुराणे ।

अपसव्यं पितृणाञ्च सर्वमेवोपकल्पयेत् ।

वाराह-विष्णुपुराणयोरपि ।

पितृणामपसव्येन सर्वमेवोपकल्पयेत् । उदङ्मुखस्तु देवानामित्या-
दिना दक्षिणामुखत्वमुक्तं ।

देवलोऽप्याह ।

द्विजातयो यथोदिष्टा नियताः स्युर्दङ्मुखाः ।

पूजयेद्यजमानस्तु विधिवदक्षिणामुख इति ॥

प्रयोगपद्धतिस्त्वभिधीयते । दक्षिणामुखः प्राचीनावीत्याचितमय-
जानुः द्विजहस्तं वामहस्तेन धृत्वा जल-तलममन्त्रितान् मध्यभङ्गन
द्विगुणीकृतास्त्रीन् कुशानादाय ॐ अमुकगोत्राणाममुकशर्मणाम-
स्मत्पितृणां सपत्नीकानां वसुरूपाणामिदमामनमित्युच्चार्य पितृ-
स्थानोपवेशितानां ब्राह्मणानां प्रत्येकं हस्ते जलमाभिच्य कम्बला-
द्यासनवामभागस्योपरि पितृतीर्थेन तान् कुशान् प्रक्षिप्य पुनर्द्विजह-
स्तेऽपः प्रदद्यात् । एवं पितृणामित्यस्य स्थाने पितामहानामिति,
वसुरूपाणामित्यस्य स्थाने रुद्ररूपाणामिति च प्रयुज्योक्तेनैव वाक्येन
पितामहेष्वासनं दद्यात् । एवं पितृनामस्थाने षष्ठीबहुवचनान्तमे-
कैकस्य मातामहादेर्नाम समुच्चार्य स्वस्थाने चैकेकं क्रमेण वस्वा-
दिनाम प्रयुज्य निष्पादिते वाक्यत्रये क्रमेणैवैकैकस्य मातामहादेः
स्थाने निवेशितेषु ब्राह्मणेष्वेकेकेन वाक्येनासनं दद्यात् । अत्र कुश-
प्रक्षेपानन्तरं ॐ स्वासनमस्त्विति ब्राह्मणेन प्रतिवचनं कर्त्तव्यं । इह
सपत्नीकानामिति तु प्रमीतायासेव पित्रादिपत्न्यां प्रथोऽयं नान्यथा ।

षष्ठीवङ्गवचनस्थाने तु केचित्तदेकवचनं प्रयुञ्जते तत्पुनर्यथाचारं व्यव-
स्थया वेदितव्यमित्युक्तं ।

इति पित्र्यासनदानं ।

अथ तृतीयनिमन्त्रणं ।

तदपि च दैवे निमन्त्रणप्रकरणेऽपि वैवचनैः पित्रेऽपि विहितं ।
तच्च प्रथमनिमन्त्रणवदेवेत्यपि “यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयञ्च-
त्यापस्तम्बवचनात् सिद्धं । दक्षिणं जानुमालभ्य त्वमप्यत्र^(१) निम-
न्त्रित इति मत्स्यपुराणवचनास्मान्मालभपूर्वकमित्यवगतं । अतः पित्र्य-
विप्रदक्षिणजानुमुपस्पृशन् अमुकगोत्रस्य अमुकशर्मणेऽस्मत्पितुः सप-
त्नौकस्य वसुरूपस्य आहुते क्षणः क्रियतामित्यादिना पूर्वप्रदर्शितेन
वाक्येन पित्र्यादिस्थानोपवेशितान् ब्राह्मणान् क्रमेण प्रत्येकं निमन्त्रयेत् ।

इति तृतीयं निमन्त्रणं ।

अथावाहनं ।

तत्रावाहनविधिप्रश्नानुज्ञा मार्कण्डेयपुराणे ।

दर्भान्स्त् द्विगुणान् दत्त्वा तंभ्योऽनुज्ञामवाप्य च ।

मन्त्रपूर्वं पितृणाञ्च कुर्यादावाहनं बुधः ॥

दर्भान् द्विगुणान् यथाङ्गप्रकारेण विष्टरार्थं दत्त्वा द्विजकरे
जलञ्च प्रदाय सत्यन्तरविहितं तृतीयनिमन्त्रणञ्च कृत्वा विप्रकृतां
दर्शयिष्यमाणस्वरूपावाहनानुज्ञाञ्च सन्ध्या वक्ष्यमाणमन्त्रपूर्वकं पितृणां
लोकान्तरगतानां पितृ-पितामहादीनामावाहनं कुर्यात् ।

(१) त्वं मयात्र निमन्त्रित इति अ० ।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

अनुज्ञाञ्च ततः प्राप्य दत्त्वा दर्भान् द्विधाकृतान् ।

मन्त्रपर्वं पितृणाञ्च कुर्यादावाहनं बुधः ॥

अथ दर्भान् दत्त्वा तदनन्तरमनुज्ञां प्राप्यावाहनं कुर्यादित्यन्वयः ।
इह पदार्थानुसमयं पुरस्कृत्य वैश्वदेविकावाहनानन्तरं पित्र्यमावाहनं
प्रतिपादयन्तौ प्रश्नानुज्ञयोः स्वरूपमाहृतुः गोभिल-काव्ययनौ ।

अथ पितृनावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात इति ।

पृच्छति यजमानः । अनुज्ञातो द्विजैः ।

एतदेव प्रश्नोत्तरयोरीषदिकारप्रदर्शनपूर्वकं विष्णुधर्माक्षरे स्फुट-
मभिहितं ।

पितृनावाहयामीति स्वयमुक्त्वा समाहितः ।

आवाहयस्वेति ततोद्विजैरुक्तोऽथ तन्मना ॥

अथ भविष्यत्कालीनस्याप्यावाहनस्य वर्त्तमानसामौष्ये वर्त्तमान-
वदेतिविहितप्रत्ययान्तेन ब्रह्मेण व्यपदेशः । 'स्वयमिति कर्त्ता, 'तन्मनाः'
करिष्यमाणकर्मेकाग्रमनाः, अथ आवाहयेदित्यनेन वक्ष्यमाणेन मह
सम्बन्धः प्रत्येतव्यः ।

ब्रह्मपुराणे तु वैश्वदेविकाभ्यर्चनसमाप्त्युत्तरकालं प्रत्यावाहनप्रश्न-
कियता विशेषान्तरेण प्रयुक्तोदर्शितः ।

कुश-गन्ध-यवैः पुष्पैरर्घ्यं दत्त्वा तु सूकरः ।

विश्वेभ्यो देवेभ्य इति ततस्तान् पर्यपृच्छत ॥

पितृनावाहयिष्यामि ये दिव्या ये च मानुषाः ।

आवाहयस्वेति परैरुक्तस्यावाहयच्छुषिः ॥

अत्र 'विश्वेभ्यो देवेभ्यः' इत्येतदन्तं वाक्यं वैश्वदेविकार्चनसम्बद्धं, ततस्तान्निव्यादिपितृवावाहनप्रश्नोत्तरसम्बद्धं, 'तान्' पितृविधान-
त्यर्थः । 'सृकरः' यज्ञवराहः ।

स पुरा कौकामुखे आहुं कुर्वन् 'परेः' आहुभोक्तृभिर्द्विजैः,
'आवाहयस्वत्येवमनुज्ञातः पितृनावाहयन् पितृणामावाहनं कुर्यात् ।
अनेन लिङ्गदर्शनेनैतद्गम्यते, यदन्वनापि आहुं कुर्वन् "पितृनावा-
हयिष्यामि ये दिव्या ये च मानुषा इत्यनेन वाक्येन पितृविधानं
प्रति प्रश्नं कृत्वा यथोक्तेन चोत्तरेण तैरनुज्ञातः सन् पितृणामावाहनं
कुर्यादिति । 'ये दिव्या इत्यादि, वसु-रुद्रादित्यरूपेण ये दिव्याः,
यजमानानकलादिरूपेण ये मानुषाः तान् पितृनावाहयिष्य इति
सम्बन्धः । एतत्पुराणमते दर्भामनदानात् पूर्वमावाहनमित्यवगन्तव्यं ।
तत्र हि "आवाहयच्छुचिरित्यावाहनमभिधाय तदनन्तरं "ददौ मयेन
वामनमित्यामनदानाभिधानात् । निगमेऽपि "पितृनावाहयिष्य इत्या-
शुक्ता दर्भान् द्विगुणानामनेषु प्रदाय पादंभ्यो न्यांसं त्यक्तं । कठसृत्रेऽपि
हविरहानुषवेभ्यः पितृनावाहयिष्यामात्युक्तेति द्विजे पत्रशानानन्तरं
दर्भामनदानात् पूर्वमावाहनमुक्तं । पितृनावाहयः सत्याशुक्ता
विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः क्रियतामित्यादिवदता बोधायनेन क्षणदा-
नात् पूर्वकालत्वमावाहनस्योक्तं । यमेन पुनरग्नौ करणानन्तरमावाहन-
मुक्तं । तच्चाहितार्थमाहुं दर्शयिष्यते । वैश्वनापराहृत्ये तु प्रतिना-
र्यपात्रनिधानानन्तरमुपदिष्टं तद्वचनन्निवृत्तैव प्रकरणं दर्शयिष्यते ।
पादमात्म्यपुराणयोस्तु द्विजकरेऽर्घ्यपात्रमित्यतपत्रिचनिधानानन्तर-
मुक्तं । "पितृनावाहयिष्यामि तथेत्युक्तस्तु तैः पुनः" । आवाहये-

दित्युत्तरेण सम्बन्धः । एषाञ्च पक्षाणां यथास्वशाखं व्यवस्था ।

अत्र प्रदर्शितेषु “पितृनावाहयिष्ये इत्येवमादिषु प्रश्रवाक्येषु पितृशब्दस्तत्तच्छ्राद्धोद्देश्यमृतमनुष्यसम्बन्धाभिधायकपित्रादिशब्देऽप-
लक्षणात् । तदुक्तं मानवे आद्रुकल्पे । पितृन् पितामहानावाहयिष्या-
मीति उक्ता ब्राह्मणैर्गनुज्ञात इति । अत्रत्यः पित्रादिशब्दप्रयोगोऽपि
देवदत्तादिविशेषनामप्रयोगोपलक्षणार्थः । मन्वादिप्रकरणे नामभिरा-
वाह्येति वैजवापगृह्यवचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । देवसम्बन्ध-नाम्नोः
प्रयोगे मिद्धे गोत्र-सम्बन्ध-नामानीति ताभ्यां माहचर्यदर्शनात्
काश्यपादिगोत्रमङ्गीर्त्तनमपि कर्त्तव्यमित्यनुमीयते ।

तथा च श्लोकगोभिलः ।

आवाहनेऽमुकगोत्रानस्मत्पितृन् पितामहान् ।

प्रपितामहान् विप्रेन्द्र शर्मणोऽथ भवेत्तदा ॥

पित्रावाहनरूपे पदार्थेऽनुष्ठाप्यमाने तदङ्गभूतप्रश्रवाक्यप्रयोग-
करणेऽमुकगोत्रानस्मत्पितृन्सुकुशर्मण इत्येतत्पदजातं ‘भवेत्’ तद्भावं
प्राप्नुयात् उच्चारणीयमित्यर्थः । एतानि दर्शितप्रकाराणि सर्वाण्यपि
प्रश्रवाक्यानि प्रणवपूर्वकाण्युच्चारणीयानि ।

तथा मैत्राण्यैयसूत्रे ।

प्रणवमुक्त्वा पितृनावाहयिष्यामीति ब्राह्मणानामग्व्यावाहयेत् यथा
पिण्डं पितृयज्ञ इति ।

दक्षिणामुखत्वादिधर्मप्राप्त्यर्थो निर्देशः ।

ब्रह्मपुराणे च प्रश्नोत्तरयोः स्वरूपं प्रतिपाद्य पैषान्नरोपदेशं
कुर्वता वाक्येण पितृविप्रान् प्रति प्रश्नकर्त्तव्यतोक्ता ।

पितृनावाहयिष्येऽहं शेषान् विप्रान् वदेत्ततः ।

आवाहयस्वेत्युक्तैः मावधाना भवन्त्विति ॥

येषु वैश्वदेविकेषु त्रिप्रेष्यावाहनं कृतं तदितरे 'शेषाः' पित्र्यवि-
प्रा इत्यर्थः । इहावाहनप्रयोगात्तरानन्तरं तान् विप्रान् भवन्तः माव-
धाना भवन्त्विति यजमानो ब्रूयात् । अनेन च भवामः मावधाना
इति द्विजानां प्रत्युत्तरं गम्यते ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु प्राचीनवैतिना तिलहस्तेन यजमानेन पितृ-
विप्रान् प्रति च प्रश्नः कर्तव्य इत्युक्तं ।

अपमथं ततः कृत्वा तिलानादाय मंयतः ।

पितृनावाहयामोति पृच्छेद्विप्रानुदङ्गुश्वान् ॥

उदङ्गुश्वान् पित्र्यानित्यर्थः ।

अत्र पितृणां द्विगुणैस्त्रिलैरिति परिभाषया द्विगुणीकृतदर्भमहि-
तांस्त्रिलानादायति गम्यते आवाहनाङ्गं तिलविक्रियेण ब्रह्मपुराणोक्तस्य
“उच्चरस्त्रिलवर्हिषोति वचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । तिलहस्ता
चात्रावाहने तिलान् माधनौकर्तुं ।

तथा च नागरखण्डे ।

उग्रान्तस्त्विति च तिलैः पितृनावाहयन्ततः ।

त्रिलैरिति तृतीयान्तं पदनं तिलानामावाहने माधनता प्रति-
पादिता । माधनता च यत्रवद्विक्रियेणदारिव ।

प्रचेतसापि तिलानां माधनत्वमप्रदक्षिणं चोक्तं ।

त्रिलैरावाहनं कुर्यादनुज्ञातोऽप्रदक्षिणं ।

प्रदक्षिणादन्यत् 'अप्रदक्षिणं', प्रदक्षिणं नामाभिमुख्यपुरुषवामाङ्गो-

पल्लितं प्रदेशं प्रति कर्मणोनिर्वहणं, यथा पूर्वाभिसुखोपविष्टदैविकप-
ङ्क्तिमूर्ध्वन्यद्विजादारभ्य तत्पङ्क्तिचरमद्विजापवर्गता, उक्तविपरीतलच-
णलन्तिनमप्रदक्षिणं । ययोद्भुखोपविष्टपिच्यविप्रपङ्क्तिमुख्यद्विजादारभ्य
तत्पङ्क्तिनिविष्टान्तिमद्विजपयवमायितेति तिष्ठता चायं प्रश्नः कर्त्तव्यः ।

तथा चार्धद्रव्यपूरितपात्रनिधानानन्तरमुक्तं वैजवापगृह्ये ।

तिष्ठन् पितृनावाहयिष्यामीत्यामग्व्येति ।

‘तिष्ठन्’ ऊर्ध्वर्जुः । अनेनानुज्ञायहणमपि तिष्ठतैव कार्यमिति
मन्तव्यं । यतः तिष्ठन्नामग्व्येत्यनेन अनुज्ञायहणरूपस्वप्रयोजनशिरस्क-
स्थामन्वणस्य समन्भावगमात् ।

आवाहनप्रश्नादिकञ्च दक्षिणामुखेन कार्यं ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

अपमद्यं ततः कृत्वा पितृणां दक्षिणामुखः ।

आवाहनं तदा कुर्यादिति ।

आसीन ऊर्ध्वः प्रङ्गो वा नियमो यत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रङ्गेण न तिष्ठता ॥

इति भविष्यत्पुराणवचनात् प्रश्नोत्तरममाष्टोत्तरकालमुपविष्टावा-
हनादि कुर्यात् । अथैतद्वचनमन्दर्भमस्यन्नः प्रश्नोत्तरप्रयोगोऽभिधीयते ।
प्राचीनाशीवी दिग्गुणभद्रकुशमक्षितांस्तिलान्दक्षिणहस्ते समादाय
दक्षिणामुख ऊर्ध्वर्जुः कृताञ्जलिभृत्वा “पितृनावाहयिष्यामि ये
दिव्या ये च मानुषाः” इत्युक्त्वा ॐ अमुकगोत्रानस्मत्पितृनमुक-
शर्माणः सपत्नीकान् वसुरूपान्, ॐ अमुकगोत्रानस्मत्पितामहान्
अमुकशर्माणः सपत्नीकान् रुद्ररूपान्, अमुकगोत्रानस्मत्प्रपितामहा-

नमुकशर्मणः सपत्नीकानादित्यरूपानावाहयिष्ये आवाहयामि आवा-
हयिष्यामि इति वा पित्र्यादिद्विजान् प्रति प्रअवाक्यमुच्चारयेत् । तैरपि
ॐ आवाहय ॐ आवाहयस्मेति वा प्रतिवचनमुच्चारणीयं । अथ
तथैव मातामहद्विजाभिमुखो भूत्वा “पितृनाहयिष्यामि ये दिव्या
ये च मानुषाः” इत्युक्त्वा ॐ अमुकगोत्रानस्मन्मातामहानमुकशर्मणः
सपत्नीकान् वसुरूपान्, ॐ अमुकगोत्रानस्मत्प्रमातामहान् मातुः
पितामहानिति वा अमुकशर्मणः सपत्नीकान् रुद्ररूपान्, ॐ अमुकगो-
त्रानस्मद्बृद्धप्रमातामहान् मातुः प्रपितामहानिति वा अमुकशर्मणः
सपत्नीकानादित्यरूपानावाहयिष्ये आवाहयामि आवाहयिष्यामि
इति वा प्रअवाक्यमुच्चारयेत् । द्विजवाक्यं तु पूर्ववत् । तदनन्तरञ्च
ॐ भवन्तः सावधाना भवन्त्विति पुनर्यजमानेन प्रेषः कार्यः, विप्रैश्च
ॐ भवामः सावधाना इति प्रतिवचनं कर्त्तव्यं ।

इत्यावाहनप्रश्नानुज्ञाः ।

अथ मन्त्रादयः पदार्थाः ।

तत्र शङ्ख-लिखितौ ।

ब्राह्मणाननुज्ञाय पितृनावाहयिष्यामीत्युशन्तस्विति आहृष्यति ।
पितृनावाहयिष्यामीति प्रतिवचनेनावाहयेति ब्राह्मणैरनुज्ञां कारयि-
त्वा उशन्तस्त्वा निधीमहीत्यनयर्चावाहयेत् ।

पाद्म-मात्स्ययोः पुराणयोः ।

उशन्तस्त्वायन्तु अग्भ्यामावाहयेत् पितृन् ।

‘पितृन्’ पित्रादीन् मातामहादींश्च । एतच्च अगदयं गोभिलवचन-
स्थितं दर्शयिष्यते । अत्र यद्यपि इयोरपि अचोऽन्तोयाश्रुत्यावाहने

करणे मन्त्रत्वं प्रतीयते तथाद्याद्या एव करणत्वं द्वितीयस्यास्त्व-
नुमन्त्रणमन्त्रत्वमेव विज्ञेयं ।

उक्तञ्च कूर्मपुराणे ।

आवाहनं ततः कुर्यादुगन्तस्त्वेतृचा बुधः ।

आवाह्यं तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ॥

‘ततः’ वैश्वदेविकार्चनानन्तरं । ‘तदनुज्ञातः’ पित्र्यविप्रानुज्ञातः,
आवाहनं कुर्यात् । आवाह्यं चायन्तु न इति जपेदित्यन्वयः । अत्र
पितृ-पितामह-प्रपितामहानावाह्यायन्तु न इति मन्त्रं सकृज्जपेत् ।
एवं मातामहाद्यावाहनानन्तरमपि ।

आवाहनञ्चापसम्येन कर्त्तव्यमित्युक्तं शौरपुराणे ।

अपसम्यं ततः कृत्वा पितृनावाहयेद्विजः ।

उगन्तस्त्विति च ऋचा आवाह्यं तदनुज्ञया ।

जपेदायन्तु न ऋचमिति ।

अत्राधिष्ठाननिर्देशार्थं द्विजजानुनि हस्तनिवेशनं पित्रादीनां ध्यानञ्च
दर्शितं ब्रह्मपुराणे ।

तथैव जानुमंस्येन करेणैकेन तान् पितृन् ।

आवाहयद्वराहस्तु तदनुधानपूर्वकं ॥

जानुमंस्येन करेणैव एकैकस्य ब्राह्मणस्य जानूपर्युत्तानतया
स्यापितेनेति विशेषः समाचारादवगन्तव्यः । ‘एकेन’ दक्षिणेनैव पितृ-
णामप्रदक्षिणेनैव । पितृनामप्रदक्षिणोपचारत्वाद्विजजानुनामत्वम-
नुमध्येयं । नन्वेवं तर्हि यजमानहस्तस्यापि वामस्यैव पितृकर्ममाधनत्वं
प्रसज्येत । सत्यं । इमामेव शङ्कां निराकर्त्तुमपसम्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं

शुचीत्यत्र मनुवाक्ये सामानाधिकरण्येन व्याख्यां कुर्वता मेधातिथिना
अपपस्येन दक्षिणेन उदकं निर्वपेदिति वर्णितं । उदकनिर्वापग्रह-
णञ्च पित्र्यकर्ममात्रोपलक्षणार्थं । मथ्योपग्रहीतेन दक्षिणेनेति वदद्भिः^(१)
शौनकाश्वलायनादिभिः दक्षिणहस्तस्यैव तत्र तत्र पितृकर्मसाधनत्वेन
प्रदर्शितत्वात् ।

यचोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तृच्यते ।

दक्षिणास्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

इति भविष्यत्पुराणवचनेन दक्षिणकरस्यैव सकलकर्मसाधनत्वप्रतिपादनात् ।

अत्र पित्र्ये जानुग्रहणदर्शनाद्वैपि केचित्त्तद्ग्रहणं मन्यन्ते ।
तदयुक्तं, पित्र्यममन्थेनापदिष्टस्य देवममन्थं प्रमाणाभावात् ।
अन्यथा पित्र्यममन्थेन विहितस्य प्राचानावोतादेरपि देवममन्थप्रमङ्गः
स्यात् । अतो निरङ्गुष्ठद्विजकरग्रहणेनैव देविकमावाहनं जानुग्रहणेन
तु पैतृकमावाहनं कार्यमिति व्यवस्येत् युक्ता । 'तदनुधानपूर्वकमिति
तेषां पित्रादीनां तत्तत्प्रातिस्विकमानुषरूपेण त्रस्वादिरूपेण च यद-
नुधानं तत्पूर्वकमित्यर्थः ।

न केवलमनुधानपूर्वकमेवावाहनं किन्तु पित्रादिममन्थनामो-
च्चारणपूर्वकमपि कार्यमित्युक्तं वैजवापग्रहणे ।

उशन्तस्वत्यनया यजमानस्य पितरं पितामहं प्रपितामहं नाम-
भिरवाहायान्तु न इति जपित्वा पात्राण्यनुदिशति ।

अत्र पितरं पितामहमित्यादिप्रथयङ्निर्देशात् प्रत्यधिष्ठानपृथगा-
वाहने कर्त्तव्ये तावत्कलः करणमन्त्रोप्यावर्त्तयितव्यः ।

(१) विद्वद्भिरिति ग० ।

अत्रावाहनं प्रकृत्य गोत्रानुकीर्तनमप्याह यमः ।

कीर्त्तयेत् पितरन्वादाौ तथैव च पितामहं ।

पितुः पितामहश्चैव नाम-गोत्रैरतद्भितः ॥

अत्रोशन्तस्वेतिमन्वान्ते ॐअमुकगोत्राः अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः
मपत्नीका वसुरुपा इहागच्छतेत्यादिभिः पित्रादीन्मातामहादींश्चावा-
हयेत् । तत्तदावाहनानन्तरं तत्तदधिष्ठानभूतद्वित्रस्य पुरस्तादप्रादक्षि-
ण्येन तिल-कुशान् विकिरेत् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

आवाहयेदनुज्जात उशन्तस्वेत्यृचा पितृन् ।

त्रिप्रापमव्यञ्ज तिलान् पितृन् ध्यायन् ममाहितः ।

जपेदायन्तु न इति मन्त्रं सम्यगशेषतः ॥

‘अपमव्यं’ अप्रादक्षिण्येन, तिलान् त्रिप्रेत्यत्र पूर्वगृहीतांस्तिल-
कुशानिति वेदितव्य ।

तथा च मन्त्रमहितमेतदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

अपयन्त्वन्तरे ये वा उच्चरंस्तिलवर्हिषः ।

वराहः पितृविप्राणामपेतोयन्त्वित्तीरयन् ॥

असुं य ईयुर्च्छंसा चैव रक्षणञ्चापमव्यतः ।

छत्वा चावाहनसूक्ते पितृणां नाम-गोत्रतः ।

एतत्पितरोमनोजवा आगच्छत इतीरयन् ॥

‘वर्हिषः’ कुशाः । अपयन्त्वन्तरे ये वेति मन्त्रद्वयं कपिञ्जल-
कठशाखायां प्रभिद्धं । अपेतोयन्तु असुं य ईयुर्गिति मन्त्रद्वयं पूर्वं
दर्शितं । एतत्पितर इत्याद्यावाहने करणमन्त्रद्वयं वक्ष्यमाणप्रचेतोवच-

नगतवहुवचनस्य मन्वान्तरममुच्चयपरत्वाद्दशन्तस्वेत्यनेन समुचीयते ।
तच्चैवं । एतत्पितरो मनोजवा आगच्छत पितरोजवैः ये निखाना ये
परोप्रा गर्भा ये च पेदिरे इत्येकः । आगच्छत पितर इत्येतत्पदद्वयोप-
लक्षितोऽपरः । स चैवं । सर्वांस्तान्य आवाहयत् पितृन् हविषे अन्ववे ।
आगच्छत पितरो मनोजवसः पितरः शुधध्वमिति ! बौधायनस्त्वा-
वाहने मन्वान्तरं दर्शितवान् । पितृनावाहयत्यायात पितरः सोम्या
गम्भीरैः पथिभिः पूर्वैः । प्रजामम्भ्यन्ददतोरयिञ्च दोर्घायुषुश्च
शतशारदञ्चेति । आश्वलायनादिगृह्याद्यनुमारिणस्तु “तिप्र्रापमव्यञ्च
तिलानित्येतदप्रादक्षिणेन द्विजाङ्गेषु तिलान् जिप्र्रति व्याचक्षते । तं
च उशन्तस्वेति मन्त्रेण द्विजाङ्गेषु तिलानावपन्तः पितृनावाहयन्ति ।
तथा च नांशरखण्डे ।

उशन्तस्वेति तिलैः पितृनावाहयेत्ततः ।

आयन्तु न इतिजपेत्ततः पार्थिवसत्तमाः ॥

अत्रेति करणेन तृतीयया यच्च मन्त्र-तिलयोः करणत्वं तच्च चका-
रात्समुच्चितयोरिति । मानवमैत्रायणीयसूत्रे तु मन्वान्तरमणुकं ।
उशन्तस्त्वा हवामहे परेत नः पितरः सोम्याम इति तिलान् विकीरेत् ।
परेत नः पितरः सोम्याभोगम्भीरेभिः पथिभिः पूर्वैर्भिः दत्ताम्भ्य-
न्द्विणेह भद्रं रथिञ्च नः सर्व्वीरं नियच्छतेति । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु
पुष्यपूजने विहितं नमोव इति मन्त्रमच दर्शितवान् । तन्निर्मूलत्वा-
दुपेक्षणीयं । तिलप्रतेपणे अथयवक्रमस्तु प्रथमं शिरमि ततः मय्यं अंभे,
दक्षिणीभे, मय्यहस्ते, दक्षिणहस्ते, मय्यजानुनि दक्षिणजानुनि, दक्षि-
णपदे चेत्याचारादनुमन्त्रेयः ।

कात्यायनः ।

उशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्य आयन्तु न इति जपित्वेति ।

अवकीर्य तिलानिति शेषः ।

याज्ञवल्क्यः ।

द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्युशन्तस्तेतृचः पितृन् ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ।

यवार्थस्तु तिलैः कार्यं इति ।

द्विगुणांस्तु कुशानामनार्थं प्रदाय तिलावकिरणं ।

आह प्रचेताः ।

उशन्तायन्तु नोमन्त्रान् जपेद्वै दक्षिणामुखः ।

अत्र मन्त्रानिति बह्वचनेन कल्पसूत्र-स्मृति-पुराणेतिहासोपदि-
ष्टा अन्यपि करणमन्त्रा अनुमन्त्रणमन्त्रास्याभ्यनुज्ञायन्ते । कठसूत्रे
पितृनावाहयिव्यामीत्युक्त्वा अपयन्त्वसुरा इति द्वाभ्यां तिलैः सर्वतो-
वकीर्य एत पितर आगच्छत पितर आमेयं त्वन्तर्दधे पर्वतैरिति ज-
पित्वावाहयेदिति । अपयन्त्वसुरा इति मन्त्रद्वयं एत पितर इत्या-
दिमन्त्रद्वयञ्च प्राक्प्रदर्शितं । अवशिष्टं मन्त्रद्वयं लिख्यते । आमेयन्तु
पितरोभागधेयं विराजाहताः सलिलात् समुद्रात् । अस्मिन् यज्ञे
सर्वकामाल्लभन्तामन्तोयमाणानुपजीवन्त्वेतानिति । अन्तर्दधे पर्वतैरुत
मद्वा पृथिव्या दिवाग्निरनन्ताभिरमन्तरान्यान् पितृन्दधे अन्तर्दधे
अतुभिरहेराचैः ससन्ध्यकैरर्द्धमासैरिति ।

आह विष्णुः ।

ततो ब्राह्मणानुज्ञातः पितृनावाहयेदपयन्त्वसुरा इति द्वाभ्या-

न्तिलैः यातुधानविमर्जनकृत्वा एत पितरः सर्वास्तान्ग्न आमेयन्व-
न्तर्दधे इत्यावाहनकृत्वेति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एतत्पितर इत्येवं सर्वांस्तान्ग्न आवह ।

आमेयन्तु तथोदीर्य एतद्वः पितरस्तथा ॥

एतद्वः पितरोभागधेयं पात्रेषु दत्तममृतं स्वधावत् । अक्षीय-
माणमुपजीवत्वेन मया दत्तं स्वधया मदध्वमिति ।

गोभिलः ।

उशन्तस्त्वा निधीमद्युशन्तः समिधीमहि, उशन्नुशत आवह पितृन्
हविषे अत्तवे, एत पितरः सोम्यामः । ॐ आयास्तुनः पितरः सोम्यामो-
ऽग्निश्वात्ताः पयिभिर्देवयज्ञैः अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिभ्रुवन्तु
तेऽवन्वस्मान् । अपहता इति तिलान् विकीर्यति । एत पितर इत्येष
मन्त्रो लिख्यते । एत पितरः सोम्यामोगम्भोरेभिः पयिभिः पितृयज्ञैः
आयुरस्मभ्यं दधत प्रजाञ्च रयिञ्च पोषैरभिनः सचध्वं । अपहता इति
मन्त्रः पूर्वं प्रदर्शितः । एतच्च तिलविकिरणमावाहनान्ते कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्मपुराणे जप्यमन्त्रान्तरमहितमावाहनमुक्त्वा तर्दनन्तरं
गृह्णर्भे समन्त्रकं तिलविकिरणमुक्तं ।

उशन्तस्त्वेति च जपन् पितृनावाहयन्ततः ।

सोमवन्तोवर्हिपदयाग्निश्वात्ताश्च ये परे ।

पितरः पुण्ययज्ञशः सर्वेऽप्यायन्तु नस्त्विति ॥

ततस्तिलान् गृहे तस्मिन् विकीरेच्चाप्रदक्षिणं ।

अद्भुत्या परया युक्तोजपन्नपहता इति ॥

तस्मिन् गृहे यत्र आङ्गं कियते । गृह इति आङ्गदेशोपसत्तणं ।
अपहृता इति मन्त्रः पूर्वं दर्शितः ।

अथ प्रयोगपद्धतिरुच्यते ।

आवाहनप्रश्नोत्तरपर्यवसानान्तरं दक्षिणामुखाऽन्वाचितमव्यजानुः
समुपविश्य प्राचीनावीतौ प्रथमपैलकद्विजवामजानुनि पूर्वगृहीत-
तिल-कुशान्वितं स्वकीयमनुत्तानं दक्षिणकरं विन्यस्य मानुषेण रूपेण
ष स्वपितरन्ध्यायन् उशन्तस्लेत्येतामृचमुच्चार्य तदन्ते ॐ अमुकगोत्रा
अस्मत्पितरः अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इहागच्छतेति जानु-
गृहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमद्विजे पितरमावाह्य
तस्य पुरतः कतिपयांस्तिल-कुशानप्रदक्षिणं भूमौ विकीर्य तथैव
तदधिष्ठानभूते द्वितीयादावावाहयेत् । ततः प्रथमपितामहत्राङ्गण-
वामजानुनि पूर्ववत्करं निधायोशन्तस्लेत्यभिधाय ॐ अमुकगोत्रा
अस्मत्पितामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहागच्छतेति
जानुगृहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमद्विजे पितामहमा-
वाह्य तस्य पुरतस्तथैव तिल-कुशान् विकीर्य तथैव तदधिष्ठानभूत-
द्वितीयादावावाहन-विकिरणे कुर्यात् । अथ प्रथमप्रपितामहत्राङ्गण-
जानुनि पूर्ववत् करं निधायोशन्तस्लेत्यभिधाय ॐ अमुकगोत्राः
अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इहागच्छतेति
जानुगृहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमद्विजे प्रपिताम-
हमावाह्य तस्य पुरतस्तथैव तिल-कुशान् विकीर्य तथैव तदधिष्ठानभूते
द्वितीयादौ आवाहन-विकिरणे कुर्यात् । इत्येवं पित्रादौनावाह्य
कृताञ्जलिरायन्तु न इति मन्त्रं सकृज्जपेत् । तदनन्तरमेवोशन्तस्लेति

मन्त्रान्ते अमुकगोत्रा अस्मन्मातामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका
वायुरूपा इहागच्छतेति निजाधिष्ठानभूते एकैकस्मिन् द्विजे माता-
महावाहनं तिलविकिरणञ्च कृत्वा पूर्वोक्तमन्त्रान्त एव ॐ अमुकगोत्रा
अस्मत्प्रमातामहा अस्मन्मातुः पितामहा इति वोच्चार्य्य अमुक-
शर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहागच्छतेति निजाधिष्ठानेषु तथैव
प्रमातामहमावाह्य विकीर्य्य च प्राचीनमन्त्रोच्चारणानन्तरमेव ॐ अमु-
कगोत्रा अस्मद्बृहस्पृप्रमातामहा मातुः प्रपितामहा इति वोच्चार्य्य
अमुकशर्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपा इहागच्छतेति निजाधि-
ष्ठानेषु तथैव प्रत्येकं बृहस्पृप्रमातामहमावाह्य प्रत्येकमेव तिल-कुष्ठान्
विकीर्य्याञ्जलिमाबध्यायान्तु न इत्यादि सकृज्जपेत् । कल्पसूत्रस्मृति-
पुराणेतिहासोपदिष्टमन्त्रान्तरोपमंहारशक्तस्तु सोमवन्तो तर्हिषद एत
पितरः सोम्यामः सर्वांस्तानग्ने, आमेयन्तु, अन्तर्दधे, आयात पितरः
आगच्छत पितरः, एतद्दः पितरः इत्याद्यः कारणमन्त्राननुमन्त्रणमन्त्रांश्च
यथाशक्ति प्रयुञ्जीत । शौनकाश्रुत्यायन-गृह्याद्यनुभारिणस्त्वावाहन-
प्रश्नोत्तरानन्तरं ब्राह्मणममीप उपविश्य प्राचीनावीतं कृत्वा उशन्त-
स्त्वेत्यनयर्चा शिरःप्रभृतिपादान्तं अग्रदक्षिणं द्विजाङ्गणं तिलान्नारोप्य
पूर्ववत् द्विजानूपमंगृह्य यद्योक्तैरेव वाक्यैस्तदधिष्ठानेष्ववाहनं
कृत्वा ब्राह्मणानां पुरतोऽञ्जलिमाबध्यायान्तु न इत्यादिकाननुमन्त्रण-
मन्त्रान् सकृदेव यथाशक्ति जपेयुः । कठ-विणवाद्यनुभारिणस्तु प्रश्नोत्त-
रानन्तरमपयन्त्वसुरा इति द्वाभ्यां आडूदेशे तिलविकिरणं कृत्वाञ्ज-
लिबन्धपूर्वकं एतत् पितर इति जपित्वा पूर्वोक्तैरेव वाक्यैरावाहन-
कृतानुमन्त्रणमन्त्रान् जपेयुः । सर्वैरपि च आडूकर्तव्यैरनुमन्त्रण-

मन्त्रजपानन्तरमपहता असुरा रक्षांभीत्यादिना मन्त्रेण गृहगर्भं तिल-
विकिरणं कार्यं ।

इति मन्त्रादयः पदार्थाः ।

इत्यावाहनं ।

अथोपवेशन-संवेशन-पाद्यार्थाचमनीयानि ।

तत्रावाहयेदित्यनुवृत्तावुक्तं पिप्पलाथर्वणसूत्रे ।

आयात पितर इति पितृनामीनाम इत्युपवेशयेत् ।

आयात पितर इत्यनेन पितृनावाहयेत् । आमीनाम इत्यादिना-
पवेशयेदित्यन्वयः । आयात पितरः सोम्याभोगर्भोरेभिः पथिभिः
पितृथानैः अधामामः पुनरायात नो गृहं हविरन्तः सुप्रजमः सुवोराः,
आमीनामो अरुणीनामुपस्थे रथीं धत्त दागुषे मर्त्यायापुत्रेभ्यः
पितरस्तस्य वसु प्रयच्छत त इहोर्जे दधात ।

शौनकसूत्रे तु मन्त्रान्तरमहितमुपवेशनं समन्त्रकं संवेशनञ्चोक्तं ।

आयातेति पितृनावाहयेत्, आच्याजान्वित्युपवेशयेत्, संविश-
न्त्विति संवेशयेत् ।

अत्राच्याजान्विति संविशन्त्विति च प्रतीकद्वयेन विनियुक्तं मन्त्र-
द्वयं आथर्वणप्रसिद्धं लिख्यते । आच्याजानु दक्षिणतो निषेद्यैतन्नो
हविरभिगृणन्तु विश्वे मा ह्विनिष्ठाः पितरः केनचिन्नो यद् आगः
पुरुषदाकरामः । संविशन्त्विह पितरः स्वानः स्थानं ह्यण्वन्तः प्रति-
रन्त आयुः तेभ्यः ब्रह्मे विषानक्षमाणाञ्ज्यजीवन्तः शरदः पुरुषी-
रिति ।

अथ पाद्यमाह विष्णुः ।

कुश-तिलविमिश्रेण गन्धोदकेन यास्तिष्ठन्त्यमृतावागिति यन्मे मातेति च पाद्यं निवेद्यैवमेवार्थं दद्यात् ।

अस्यार्थः । यावदेवतमुपकल्पितेषु खड्गादिषु पात्रेषु दिगुणौ-
कृतानि त्रीणि त्रीणि कुशपवित्राणि निधाय शन्नोदेवीरित्यनयत्वा
पितृतीर्थेन प्रत्येकं जलमामिच्य तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोमवोदेव-
निर्मितः । पत्रमद्भिः पृक्तः स्वधया पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः
स्वधा नम इत्येकैकस्मिंस्तिलान्नित्य गन्धद्वारामिति गन्धं नित्य
संपुष्पमपमव्यत दति दर्शयिष्यमाणब्रह्मपुगणवचनेऽभिहितत्वात् श्रीश्च
ते लक्ष्मीश्चेति पुष्याणि नित्य यास्तिष्ठन्तीत्यादिभिर्मन्त्रैरेकैकस्य
पित्रादेस्तत्तदधिष्ठानभृतद्विजस्मं पाद्यं निवेद्य तथैवार्थं दद्यादिति ।
अत्र यास्तिष्ठन्ति अमृता वागिति प्रतीकद्वयेन पित्रादेरेकैकस्य पाद्ये
समुच्चितौ द्वौ मन्त्रौ विनियुक्तौ । यन्मे मातेति चाद्यमन्त्रप्रतीकेन
सृष्टितेषु क्रमपठितेषु त्रिषु मन्त्रैरेकैकः पूर्वोक्ताभ्यां समुच्चित्य
पित्रादिपाद्ये विभज्य विनियुज्यते । ते चैवं यास्तिष्ठन्ति या धावन्त्य-
दुग्धाः परि मन्त्रपौः । अद्भिर्विश्रस्य धात्रीभिरन्तरन्यान् पितृन्दधे ।
अमृता वागमृता आपोऽग्निर्वाचोऽनृतं तत् त्रिवृदकधाम । ताभि-
र्मन्त्रप्रतीभिः स्वधया मदध्वमिहात्मभ्यं वधीयोस्त देवाः ॥ यन्मे माता
प्रलुभे यच्चारागनुव्रतं । तन्मे रेतः पिता वृड्नामाभिरन्योऽव-
पद्यतां । यन्मे पितामही प्रलुभे यच्चारागनुव्रतं । तन्मे रेतः
पितामहो वृड्नामाभिरन्योऽवपद्यतां ॥ यन्मे प्रपितामही प्रलुभे
यच्चारागनुव्रतं । तन्मे रेतः प्रपितामहो वृड्नामाभिरन्योऽव-
पद्यतां ॥

मन्त्रपुराणेऽपि । यास्तिष्ठन्तीत्यादिमन्त्रद्वयमुक्त्वा यन्मे मातेत्यादेः
मन्त्रद्वयस्य पित्रादित्रयार्घ्यदाने विभज्य विनियोगो दर्शितः ।

यांस्तिष्ठन्त्यमृतावाक् च यन्मे मातेति वै पितुः ।

यन्मे पितामहीत्येवं ददावर्धं पितामहे ॥

यन्मे प्रपितामहीति ददौ च प्रपितामहे ।

कुश-गन्ध-तिलोन्मिश्रं सपुष्यमपसव्यतः ।

तदन्मातामहेभ्यश्च विधिं चक्रे जनार्दनः ॥

‘तददिति’ यथा पितृ-पितामह-प्रपितामहानां पाद्यादिकं दत्तं
तथा मातामहादीनामपि पाद्यादिदानमित्यर्थः । अनेनातिदेशेन
मातामहादिपाद्यादावर्षेतेष्वेव मन्त्रेषु प्रापितेषु ऽग्ने मातेत्यादिमन्त्र-
चये समवेतार्थत्वायै मात्रादिपदस्थाने मातामह्यादिपदोहः कार्यः ।
तद्यथा,—यन्मे मातामहो प्रलुभे यच्चाराणुव्रतं । तन्मे रेतो मा-
तामहो वृङ्नामाभिरन्योऽवपद्यतां ॥ यन्मे प्रमातामहो प्रलुभे यच्च-
चाराननुव्रतं । तन्मे रेतो वृद्धप्रमातामहो वृङ्नामाभिरन्योऽवपद्यतां ॥
यन्मे वृद्धप्रमातामहो प्रलुभे यच्चाराननुव्रतं । तन्मे रेतो वृद्धप्रमा-
तामहो वृङ्नामाभिरन्योऽवपद्यतामिति ॥ विष्णुवाक्ये चैवमेवार्थं
दद्यादित्यनेन पाद्यैतिकर्त्तव्यतार्थदानेऽतिदिश्यते ।

अतएव विष्णुधर्माक्षरे मन्त्रादिरितिकर्त्तव्यता पाद्यार्घ्ययोः सा-
धारण्येनेत्याका ।

कुशीम्लैश्च मिश्रेण वाग गन्धयुतेन च ।

यास्तिष्ठन्ति या धावन्त्यमृतावागिति द्वयं ।

यन्मे मातेति च तथा याद्यमर्घ्यश्च कारयेदिति ॥

‘वारा’ वारिणा ।

कठसूत्रे तु अर्घ्यानन्तरमाचमनीयमप्युक्तं । यास्तिष्ठकल्पमृता
वाक् यन्मे मातेत त्रिभिः पाद्यार्घ्याचमनोदकानि चानयेदिति ।

आनयेत् द्विजहसं प्रापयेत् ।

शौनकाथर्वणस्वीकृते आद्रकल्पे पाद्यादिषु मन्वानान्तराण्युक्तानि ।

चौण्डुपात्राणि कल्पयेत् गन्ध-मान्य-तिलैर्मिश्राणि कृत्वोदोर-
तामिति तिसृभिरन्युचं मपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत् प्रपिता-
महेभ्यः पितामहेभ्यः पितृभ्यश्चेदं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति ।

‘चौण्डीति पित्राद्येकवर्गापत्तया । ‘अन्युचमिति प्रपितामहादिक्र-
मेणैकैकस्य ब्राह्मणस्य करे क्रमेणैव, ‘उदोरतामिति एकैकयथा तान्यु-
दपात्रस्थितानि जलानि प्रलिपेत्, ‘मपवित्रेष्विति पाद्यादिपात्रस्थित-
दक्षिणाग्रपवित्रयुक्तेषु । एतासु ऋत्तुं ‘उदोरतामितीयं पर्वमेव दर्शिता ।
द्वितीय-तृतीये तु प्रदर्शयते । अहं पितृन् सुविदत्र अविस्मिन् पातश्च
विक्रमणश्च विष्णोः । वर्द्धिषदायं स्वधासुतस्य भजन्तयिन्वन्त उहा-
गामिष्ठा ॥ इदं पितृभ्योनमः अस्त्वद्य यं पूर्वासा य न्पराम ईयुः । यं
पार्थिवे रजस्थानिषत्ता ये वा नूनं सुवज्रिना सुधिनः ॥ प्रपितामहात्
प्रश्नति पितृपर्यन्तदेवतादेशस्तु तच्छ्लाघीयानामेव ते हि सर्वमपि
आद्रं तथैव कुर्वते । अन्येषान्तु पित्रादिक्रमेणैव । तथा च पिप्य-
लादाथर्वणआद्रकल्पे ताभिरेव ऋग्भिः पित्रादिक्रमेण पाद्यादि-
दानमुक्त्वा आद्याजान्वित्यादिनापम्यात्तमुक्तं ।

चौण्डुपात्राण्युपकल्प्य गन्ध-मान्य-तिलैर्मिश्राणि उदोरतामिति
तिसृभिः प्रत्युचं मपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत् पितुः पितामहस्य

प्रपितामहस्य च नाम गृह्णन्त्याजानु यद्देरुद्रमित्युपस्थायेति ।

आच्याजान्विति मन्त्रो दर्शितः । इतरस्तु लिख्यते । यद्देरुद्रं
पितरः सोम्यञ्च तेनं सचध्वं स्वयशसोहि भृतः । तैर्वाणः कवयः
गृण्णात सुविद्वाविद्ये ह्यमानाः ॥

अथैतद्वचनप्रबन्धबोधितः शिष्टाचारमंवादी प्रयोगोऽभिधीयते ।

दक्षिणामुखः प्राचीनावीती सयञ्जान्वाच्य प्रातिस्विकेन मानुषेण
वसुमङ्गकदेवतारूपेण चावाहनमन्निधापितं स्वपितरं पुरतोऽवस्थितमेव
चिन्तयन् प्राञ्जलिः प्रणवपूर्वकमामीनाम इत्याच्याजान्वित्येतयोर्विक-
ल्पनैकं मन्त्रं द्वावपि वा समुच्चयेनोच्चार्य पूर्वापकल्पितं दर्भामनं
बुद्ध्या समुद्दिश्य अमुकगोत्रा अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीकाः वसु-
रूपाः इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितरमुपवेशयेत् । एवमेव पूर्वा-
नुभूतमानुषाकृत्या रुद्रमञ्जकदेवतारूपेण च पितामहन्ध्यायन् पूर्ववद्-
पवेशनमन्त्रान्तं पूर्वापकल्पितमामनं चोद्दिश्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्-
पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहोपविशतेति प्रत्य-
धिष्ठानं पितामहमुपवेशयेत् । एवमेवानुभूतमानुषाकारेणादित्यमञ्ज-
कदेवतारूपेण च प्रपितामहन्ध्यायन् पूर्ववद्वक्तृमन्त्रोच्चारणं कृत्वा आम-
नमुद्दिश्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका
आदित्यरूपा इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितामहमुपवेशयेत् । अथ
यथोक्तविशेषणविशिष्टः कर्त्ता मानुषस्वाकारेण वस्वाकारेण च
मातामहमनुध्यायन् पूर्ववत् मन्त्रोच्चारणानन्तरमासनमुद्दिश्य ॐ
अमुकगोत्राः अस्मन्मातामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीकाः वसुरूपाः
इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं मातामहमुपवेशयेत् । तथैव स्वरूपेण

रुद्ररूपेण च प्रमातामहमनुध्यायन् मन्वावसाने ॐ अमुकगोत्राः
 अस्मत्प्रमातामहा मातुः पितामहा इति वोच्यार्थं अमुकशर्माणः
 सपत्नीका रुद्ररूपा इहोपविशन्ति प्रत्यधिष्ठानं प्रमातामहमुपवेशयेत् ।
 एवं मानुषस्याकृत्यादित्यरूपेण च रुद्रप्रमातामहमनुचिन्तयन् ॐ
 अमुकगोत्राः अस्मद्वृद्धप्रमातामहा अस्मन्मातुः प्रपितामहा इति
 वाभिधाय अमुकशर्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपा इहोपविशन्ति
 प्रत्यधिष्ठानं रुद्रप्रमातामहमुपवेशयेत् । अथ यथोक्तधर्मकः कर्त्ता
 पूर्वाङ्गरूपद्वयेन स्वपितरं पुरःस्थितमिवानुचिन्तयन् संविशन्त्विह पितरः
 इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सप-
 त्नीका वसुरूपा इह सुखं मंत्रिशन्ति प्रत्यधिष्ठानं पितरं संवेशयेत् ।
 एवमेवोपवेशनेऽक्तस्वमन्त्ररूपद्वयेन पितामहमनुध्यायन् संविशन्त्वि-
 हेत्येवमेव मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्पितामहा अमुकशर्माणः
 सपत्नीका रुद्ररूपा इह सुखं संविशन्ति प्रत्यधिष्ठानं पितामहं
 संवेशयेत् । एवमेव स्वेन रूपद्वयेन प्रपितामहमनुध्यायन् मंत्रिश-
 न्त्वित्याद्यनुकीर्त्त्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः
 सपत्नीका आदित्यरूपा इह सुखं संविशन्ति प्रत्यधिष्ठानं प्रपितामहं
 संवेशयेत् । एवमेव स्वेन रूपेण वसुरूपेण च स्वमातामहमनुध्यायन्
 संविशन्त्विह पितर इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मन्माता-
 माहा अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इह सुखं संविशन्ति प्रत्य-
 धिष्ठानं मातामहं संवेशयेत् । एवमेव स्वमन्त्ररूपद्वयेन प्रमा-
 तामहमनुचिन्तयन् संविशन्त्विहेत्येवमेव मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा
 अस्मत्प्रमातामहा अस्मन्मातुः पितामहा इति वोच्यार्थं अमुकशर्माणः

सपत्नीका रुद्ररूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं मातामहं संवेशयेत् । एवमेव स्वेन रूपद्वयेन वृद्धप्रमातामहमनुधायन् संविशन्वित्याद्यन्कीर्त्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मद् वृद्धप्रमातामहा मातुः प्रपितामहा इति वा प्रयुज्य अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपाः इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं वृद्धप्रमातामहं संवेशयेत् । अथ पूर्वोक्तधर्मविशिष्ट एव भूत्वा सुप्रोचितायां भुवि पितृमंथयोपकल्पितेषु प्रदक्षिणापवर्गपङ्क्तिरूपतया स्यापितेषु यथालम्बस्वङ्ग-रजतादिद्रव्यनिर्मितेषु पवित्रतरेषु पात्रेष्वेकैकस्मिन् द्विगुणभयं कुशत्रयं दक्षिणागतया निधाय शन्नोदंवीरिति पितृतीर्थेन शुचि जलं निषिच्य तिलोऽमीति मन्त्रेण तिलान्निषिच्य गन्धद्वारामिति गन्धं निधाय श्रीय त इति पुष्पाणि निषिच्य ततो धूपदौपाभ्यां तानि पात्राणि संसृज्य सावित्र्याभिमन्त्र्य क्रमेणैकैकं पात्रमुद्धृत्य पित्राद्यधिष्ठानभूतद्विजाये स्यापयित्वा पितृपात्रस्थितान् कुशान् प्रथमपितृद्विजदक्षिणकरे दक्षिणागतया निवेश्य पुरतः स्थितं तत्पात्रं हस्ते गृहीत्वा यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातेति मन्त्रत्रयमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरुपा इदं वः पाद्यं स्वधानम इति पात्रस्थितमुदकं तस्य द्विजस्य सपवित्रे दक्षिणकरे पितृतीर्थेन कतिपयं निधाय तत्करस्थितान् कुशानादाय क्रमेण पवित्राधिष्ठानभूतानां द्वितोयादिद्विजानां दक्षिणकरे निधायोदकप्रक्षेपात्कं पूर्ववत्कुर्यात् । ब्राह्मणैकले तु पात्रस्थितं सर्वमपि जलमेकस्यैव करे मिलयेत् । तदनन्तरं पितामहपात्रस्थितं कुशत्रयं पितामहाधिष्ठानभूतद्विजदक्षिणकरे दक्षिणागतयावस्थाप्य यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वा-

गिति, यन्मे पितामहोति मन्त्रत्रयोच्चारणान्तं कृत्वा ॐ अमुकगोत्राः
 अस्मत्पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः पाद्यं स्वधा
 नमः इति पितामहद्विजकरेषु पूर्ववत्तत्पात्रस्थितमुदकं निनयेत् । अन-
 न्तरं तथैव यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे प्रपितामहोति
 मन्त्रत्रयोच्चारणान्तं ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः
 सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति प्रपितामहद्विज-
 दक्षिणकरेषु पूर्ववद्दकं प्रक्षिपेत् । अथ यथोक्तप्रकारेण यास्तिष्ठ-
 न्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातामहात्यंतन्मन्त्रत्रयमुच्चार्य ॐ
 अमुकगोत्राः अस्मन्मातामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका वसूरूपा इदं
 वः पाद्यं स्वधा नम इति सपत्त्रियु मातामहाधिष्ठानभृतद्विजदक्षिण-
 करेषु तत्पात्रस्थितमुदकं पूर्ववत्प्रक्षिपेत् । ततो यास्तिष्ठन्तीति, अमृता
 वागिति, यन्मे प्रमातामहोत्यादिमन्त्रत्रयान्तं ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्
 प्रमातामहाः अस्मन्मातुः पितामहा इति वोच्चार्य अमुकशर्माणः
 सपत्नीका रुद्ररूपाः इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति सपत्त्रियु प्रमा-
 तामहाधिष्ठानभृतद्विजकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकं निदध्यात् । तदन-
 न्तरं यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे शृङ्गप्रमातामहोत्यादिकं
 मन्त्रत्रयं पठित्वा अमुकगोत्रा अस्मदशृङ्गप्रमातामहा अस्मन्मातुः
 प्रपितामहा इति वोच्चार्य अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा
 इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति सपत्त्रियु प्रमातामहाधिष्ठानभृतद्वि-
 जदक्षिणकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकमर्पयेत् । तदेवं पित्रादानं माता-
 महोद्यानाञ्च पाद्यदानं निष्पद्येत् वक्ष्यमाणैतिकर्त्तव्यताकलापयुक्त-
 मर्घदानमपि तेषां निष्पादयेत् । अस्मदीयद नप्रकारस्त्वं । दक्षिण-

मुखत्वादिविशेषणविशिष्टः मन् भूमिप्रोक्षणादि यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातेति मन्त्रत्रयोच्चारणान्तं पाद्यदानवन्निष्पाद्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति पात्रस्थितमुदकं सपत्रिषु द्विजदक्षिण-करेषु पूर्ववन्निषिषेत् । ततोयास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे पितामहीति मन्त्रत्रयोच्चारणान्ते ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति पितामहाधिष्ठानभृतद्विजकरेषु तत्पात्रारूढमुदकं पूर्ववन्निषिषेत् । तदनन्तरं यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे प्रपितामहीत्यादि-मन्त्रत्रयमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः सप-त्नीका आदित्यरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति प्रपिता-महद्विजकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकमाभिषेत् । अथ यथोक्तप्रकारेण या-स्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातामहीत्यादिमन्त्रत्रयमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मन्मातामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति मातामहद्विजकरेषु पूर्ववज्जलं निषिषेत् । ततो यास्तिष्ठन्तीति, अमृतावागिति यन्मे प्रमातामहीति-मन्त्रत्रयं पठित्वा ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रमातामहा अस्मन्मातुः पिता-महा इति वोच्चार्य अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः आचम-नीयं स्वधा नम इति प्रमातामहस्थानस्थितद्विजकरे तत्पात्रस्थित-मुदकं दद्यात् । अथ यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे वृद्धप्रमा-तामहीत्यादिमहितपूर्वाक्रमन्त्रद्वयोच्चारणानन्तरं ॐ अमुकगोत्रा अस्मद् वृद्धप्रमातामहा अस्मन्मातुः प्रपितामहा इति वाभिधाप्य अमुक-

शर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति
 वृद्धप्रमातामहाधिष्ठानभृत-द्विजदक्षिणकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकं पूर्व-
 वत्प्रक्षिपेत् । धान्येतानि षड्वचनप्रयोगपक्षमाश्रित्य वाक्यानि दर्शि-
 तानि तान्येकत्रचनप्रयोगयुक्तान्येषाचारानुमारात् प्रयोज्यानि । धानि
 तु पाद्याचमनीयदानविषये प्रदर्शितानि वाक्यानि तानि पूर्वोपन्यस्त-
 कल्पसूत्रानुमाराच्चतुर्थ्यन्तगोत्रादिपदयुक्तानि विकल्पेन प्रयोज्यानि ।
 पिप्पलादार्यवर्णास्तु उदीरतामिति मन्त्रं पितृ-मातामहयोः, आहं
 पितृनिति पितामह-प्रमातामहयोः, इदं पितृभ्य इति प्रपितामह-
 वृद्धप्रमातामहयोः पाद्याचमनीयेषु प्रयुञ्जते । शौनकाथर्वणास्तु
 उदीरतामिति मन्त्रेण प्रथमं प्रपितामहस्य, तदनन्तरमाहं पितृ-
 निति पितामहस्य ततश्चैदं पितृभ्य इति पितुः पाद्यार्थाचमनीय-
 दानं कृत्वा उदीरतामिति प्रथमं वृद्धप्रमातामहस्य, तदनन्तरमाहं
 पितृनिति प्रमातामहस्य, ततश्चैदं पितृभ्य इति मातामहस्य पाद्या-
 र्थाचमनीयानि प्रयच्छन्ति । ये तु त्रिष्णुदितानां चास्तिष्ठन्तीत्यादीनां
 चयाणां मन्त्राणामाथर्वणसूत्रोक्तस्यादीरतामित्यादरेकैकस्य मन्त्रस्य
 पित्राद्यैकैकदेवतायाः पाद्यार्थाचमनीयदानेषु ममुच्चयं मन्यन्तं, या-
 स्तिष्ठन्तीत्यादिमन्त्रत्रयात् पूर्वं पश्चादा उदीरतामित्यादिषु मन्त्रेषु
 एकैकस्तत्र तत्र ममुच्चारणीयः ।

इत्युपवेशन-मंवेशन-पाद्यार्थाचमनीयानि ।

अथार्थानिरूपणं ।

तत्रावाहनमुक्त्वा अर्घ्यदानविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

यवार्थस्तु तिलैः कार्यः कुर्यादर्थादि पूर्ववत् ।

‘पूर्ववत्’ वैश्वदेविकार्यादिवत् । ‘आदिशब्देन गन्धपुष्पादिदानं गृह्यते । अस्मिंश्चातिदेशे यज्ञोपवीतस्य प्राचीनावीतेन, प्राङ्मुखस्य दक्षिणामुखत्वेन, प्रादक्षिण्यस्य अप्रादक्षिण्येन, दक्षिणजानुपातनस्य मध्यजान्वाचनेन, पवित्रशिखाद्वित्वस्य त्रित्वेन, यत्रप्रतेपस्य तिलनिर्वपणम्, देवतौर्यस्य पितृतौर्येन, स्वाहाशब्दस्य स्वधाकारेण पुरूरव आर्द्रव इत्यादिनाम्नः पित्रादिनाम्ना, बलबद्धपदेशप्रापितेन बाधोऽनु-मन्थयः, तत्रैतेषु केषाञ्चिदुपदेशः पूर्वमेव दर्शितः, केषाञ्चिदत्रैव प्राची-मावीतोपदेशमहितस्तिलोपदेशो वैजवापगृह्ये ।

प्राचीनावीतो पाचाण्यपूर्णानि सदर्भाणि सतिलानि पश्चाद्ये दर्भेषु निधापयेत् ।

छान्दाग्यपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि ।

अपमथं तदा मिञ्चेत् पितृपात्रेषु पूर्ववत् ।

ततस्तिलांस्तिलोमीति गन्धपुष्पाणि चैव हि ॥

‘पूर्ववत्’ शन्नोदेवोरित्यनेनेत्यर्थः ।

शङ्ख-लिखितस्मृतावपि ।

अपमथं वासेयज्ञोपवीते कृत्वा तिलैर्गवकीर्यं सर्वसुरभि तिलोन्मि-
अपात्रेषुदकं कृत्वा शन्नोदेवीरिति ।

वागह-विष्णुपुराणयोः ।

तिलाम्बना चापमथं दद्यादर्घ्यादिकं द्विजः ।

न चैवं मन्त्रं यत्रैः मह ममुच्चयेनापि तिलानामुपदेशो घटत इति, यताऽयं यवकार्यं तेषामुपदेशः, यवार्थस्तु तिलैः कार्यं इत्यु-
क्त्वात् ।

मार्कण्डेयपुराणेऽष्टकम् ।

अपमव्यं तथा चार्घ्यं यवार्घ्यञ्च तथा तिलैः ।

निष्पादयेन्महाभाग पितृणां प्रीणनं रतः ॥

चतुर्विंशतिमते तु पित्र्ये त्रिंशत्स्वस्त्योपदेशः कृतः ।

पितृपात्रे विशेषोऽयं तिलोमीति तिलान् क्षिपेत् ।

तिस्रस्त्रिस्रः शलाकाम् पितृपात्रेषु पार्श्वेण ।

एकोद्दिष्टे शलाकैकं निधायोदकमाहरेदिति ॥

दक्षिणमुखत्वापदेशस्तु मङ्गल्यन्तरेण दर्शयिष्यमाणे दक्षवचने,
अप्रादक्षिण्योपदेशोऽपि वृद्धवमिष्ठस्य प्रचेतमस्य वचने, पितृतीर्थापदेशो
ब्रह्मपुराणे, पित्रादिनामोपदेशस्तु बह्व्येव वाक्पोषु द्रष्टव्यः । अतश्चायं
याज्ञवल्क्यैः पूर्ववदित्यतिदेशः पात्रपात्रे, 'शत्रोर्देवोः' पयःप्रक्षेपे,
'या दिव्याः' द्विजकराधारत्वेव व्यवतिष्ठते ।

इत्यर्घ्यदानविधिः ।

अथार्घ्यपात्रसंस्कारः ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणोक्ता संस्कारकर्त्तव्यता वैश्वदेविकार्घ्यप्रकरणे
दर्शिता । संस्कारस्वरूपं तदुपयोगश्च तत्रैवोक्तः । पात्राणि तु परि-
भाषार्था पात्रप्रकरणेऽभिहितानि । तेषु च पात्रेष्वं कजातीयद्रव्य-
निर्मितानि भिन्नजातीयद्रव्यनिर्मितानि वा यथापपन्नानि याद्वाणि ।
तत्र च शौनकाश्रमलायनावाहृतुः ।

तैजसाग्निमय-मृत्तयंपु त्रिषु पात्रेष्वं कद्रव्येषु चेति ।

'तैजसं' सुवर्ण-रजत-ताम्रादिकांमयं । 'अग्निमयं' माणिक्य-
मरकत-स्फटिकादिमयं । 'मृत्तयं' मृत्तिकाप्रकृतिकं प्रमिद्धमेव । पित्रा-

दीनां त्रयाणां यथाक्रममेकैकस्य तैजसादिजातीयमेकैकपात्रमित्येवं
भिन्नजातीयद्रव्यनिर्मितेषु पात्रेषु त्रयाणामपि वा पित्राणां तैजसा-
दिजातीयद्रव्यनिर्मितेषु^(१) वा त्रिषु ।

गोभिलोऽप्याह ।

सौवर्णराजतोदुम्बरखड्गमणिमयानामन्यतमेषु पत्रपुटेषु वा यानि
वा विद्यन्त इति ।

तानि चैतान्यर्घ्यपात्राणि पार्त्रणे त्रौन्येव गृहीतव्यानि ।

तथात्र मानवमैत्रायणीयसूत्रे ।

त्रौण्युदपात्राणि कल्पयेत् ।

‘उदपात्रानि’ अर्घ्यमाधनोदकधारणार्थानि पात्राणि, तानि पित्र-
पितामह-प्रपितामहदेवत्ये आदौ त्रौण्येव ‘कल्पयेत्’ उपाददीत । अत्रा-
द्यमभिप्रायः यद्यपि पित्रादेरेकैकस्य स्थाने बहवो ब्राह्मणा निमन्त्रिताः
सर्वेषामेक एव वा, तथाप्यर्घ्यदानोद्दिष्टानां पित्रादीनां त्रिसंख्यकत्वा-
त्पात्राणां त्रिलमेवोचितं न ब्राह्मणसंख्यापरिच्छेदत्वं । अर्घ्यमाधनोपा-
दानस्यार्घ्यार्थत्वात्तस्य चार्घ्यदेवतार्थत्वात् प्रधानभूतदेवताभेदेन तदु-
पसर्जनौभूतपात्रे भेदो न्यायः न त्वर्घ्यदेवताधिष्ठानभूतब्राह्मणभेदेन ।
अधिष्ठानस्यार्घ्यादिकं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । एवं देवतैक्ये पात्रैक्यं न
ब्राह्मणैक्य इति । यजमानस्य द्विपित्रकत्वे द्विपितामहत्वे द्विप्रपि-
तामहकत्वेपि वा वचनात्त्रौण्येवार्घ्यपात्राणीति हरिहरः ।

शौनकाश्रमसायनाभ्यामप्युक्तं ।

त्रिषु पात्रेष्विति ।

(१) तैजसाद्यन्तमैकजातीयद्रव्यनिर्मितेष्विति ख० ।

प्रचेतसायुक्तं ।

त्रौण्येवोदपात्राणि मृन्मथोदम्बराश्रयौयान्यद्रव्यमयानि वा सति-
सानि सपवित्राणि गन्ध-मान्धारितानि कृन्वन्ति ।

शङ्खोऽप्याह ।

त्रौण्येव पात्राणि मतिलकुशगन्धोदकानि इति ।

तानि च पात्राणि पितृभ्योमातामहेभ्यश्च त्रीणि त्रीणि क्रियन्ते ।
तथाहि । एकैकस्यैकैकेन ददाति एकैकस्य पित्रादर्यत्सम्बन्धि कर्म तदे-
कैकेन पात्रेण निवर्त्तयितव्यं इति कात्यायनवचनव्याख्यायां उपाध्याय-
कर्कणोक्तं, तदन्मातामहेष्वित्यतिदेशादपि मातामहवर्गं पृथक् पात्रवत्तं
कर्त्तव्यं । यच्च निगमवचने मातामहादिवर्गार्थमेकमेव पात्रं दर्शयिष्यते,
तद्येषां वृद्धपरम्परया क्रियते तेषामेव नान्येषां । यतो मातामहवर्गोऽपि
शिष्टपरम्परया पात्रत्रयोपादानं दृश्यते ; तानि च त्रीणि पात्राणि
दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती मयं ज्ञान्वाच्य प्रोक्षितायाश्भुवि पित्रा-
दिक्रमेणाद्येषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गान्युक्तानान्यामाद्यैकैकत्रिगुणीकृतानि
दक्षिणायाणि पवित्राणि निधायानिधिष्येत् ।

तदाह विष्णुः ।

दक्षिणाद्यदर्भेषु दक्षिणापवर्गसमसेषु पवित्रान्निहितेषु आसिष्येत्
श्रद्धोदेवो गिति ।

दक्षिणाद्यदर्भापरि दक्षिणापवर्गतयासादितेषु समसेषु सार्धपात्रेषु
सपरिनिहितपवित्रेषु श्रद्धोदेवोरिति मन्त्रेण प्रतिपात्रमपोनिनयेदि-
त्यर्थः । अत्र केचित् न्युक्तान्यासाद्य प्रोक्ष्योक्तानानि कृत्वा तेषु पवित्रा-
हितेषु अन्नं निधिष्यति, तन्तु यथाचारं केचित्सेव कर्त्तव्यं । अत्र पवि-

चाणि त्रिंशत्खानि कर्त्तव्यानीति प्रागेव चतुर्विंशतिमतेऽपन्यासे दर्शितं ।

अत्र प्रतिपाचमन्वासेचनं कार्यमित्याह प्रचेताः ।

यश्चियदृत्तचमसेषु पवित्रान्तरहितेष्वेकैकस्मिन्नप आमिश्चेदिति ।

अत्र पात्रभेदादकैकस्मिन्नेव जलप्रक्षेपे सिद्धे प्रतिपात्रं मन्वाद्यत्यर्थोऽयं विधिरिति गम्यते ।

अन्वासेचनानन्तरं तिलप्रक्षेप उक्तः कूर्मपुराणे ।

शन्नोदेव्योदकं पात्रे तिलोऽभीति तिलांस्तथा ।

क्षिप्वा चार्घ्यं यथापूर्वं दत्त्वा इक्षुषु वा पुनः ॥

अथ प्रतिपात्रं मन्मन्त्रकं तिलावापमाह कात्यायनः ।

यश्चियदृत्तचमसेषु पवित्रान्तरहितेष्वेकैकस्मिन्नप आमिश्चति शन्नो-
देवीरित्येकैकस्मिन्नेव तिलानावपति, तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोमवो देव-
निर्मितः प्रज्ञवद्भिः प्रक्षः स्वधया पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वधा
जम इति ।

अत्र पितृतीर्थेन तिलावापः सोमदेवत्य इत्येतस्य स्थाने पितृदेव
इत्येति पठित्वा मन्त्रस्य नागरखण्डे दर्शितः ।

पितृणामर्घ्यपात्रेषु तथैव च जलं क्षिपेत् ।

तिलोऽसि पितृदेवत्यो गोमवो देवनिर्मितः प्रज्ञवद्भिः प्रक्षः स्वधया पितृ-
निमाप्तो कान् प्रीणाहीति । पृथक् तिलांश्च तत्रैव पितृतीर्थेन यज्जतः ।

‘तथैव चेति शन्नोदेवीरित्यनेन मन्त्रेण तिलोमीत्यादिनानुमन्त्रेण
पृथक् पृथगेकैकस्मिन् पात्रे तिलान् क्षिपेत् । अत्र प्रीणाहीत्यस्यानन्तरं
नः स्वधा जम इति मन्त्रस्य शेषो ज्ञातव्यः ।

प्रज्ञवद्भिः पृक्त इति पाठान्तरं दर्शयन्नाह गोभिलः ।

यज्ञियतृत्तमसेषु पवित्रान्तरिक्षे कैकस्मिन्नप आमिश्रति शन्नो-
देवौख्येषु तिलानावपति तिलोऽसि पितृदेवत्वो गोमवो देवनिर्मितः
प्रन्नवद्भिः पृक्तः स्वधया पितृनिमान् लोकान् प्रीणाहि नः स्वधेति ।

आश्वलायनगृह्ये त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्भान्तरिक्षेषु प्रदाय
शन्नोदेवोरभिष्टय इत्यानुमन्त्रितासु तिलानावपति, तिलोऽसि मोमदेव-
त्वो गोमवो देवनिर्मितः । प्रन्नवद्भिः पृक्तः स्वधया पितृनिमान् लोकान्
प्रीणाहि नः स्वधेति प्रमथ्येनेतरपाण्डुद्गृष्टान्तराणोपवौतवाद्दक्षिणेन वा
मथ्योपगृहीतेनेति ।

अत्र त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वेत्येतावत्पूर्वमेव व्याख्यातं । आधा-
राकाङ्क्षापरिपूरणार्थन्तु पुनर्निमित्तं दर्भान्तरिक्षेति, द्विगुणैकत-
त्रिंशददर्भपवित्रयुक्तषु पात्रेषु तृष्णीमपः प्रदाय तामाद्य शन्नो-
देवोरभिष्टय इत्यादिनानुमन्त्रणं कर्त्तव्यं । तत्र पात्रत्रयनिर्वाश-
तानामप्यापं मरुदेव तन्त्रन्यायेन युगपत्पूर्वानुमन्त्रणमभवात्तासु चैव-
मनुमन्त्रितास्वषु तिलोमोत्यादिना प्रतिपात्रं तिलावापः कर्त्तव्यः । अत्र
च प्रत्यावापं मन्त्रावृत्तिः, क्रियमाणानुमन्त्रस्य हि कर्मणः करणमन्त्रा-
ऽङ्गं । न च त्रयाणां तिलावापानामेकस्मिन् काले क्रियमाणत्रोप-
पद्यते । अतः कालभेदात् तन्त्रामभवे मन्त्रावृत्तिरावश्यकौ । अनुम-
न्त्रणन्तु निष्पादितेषु कर्मसु क्रियमाणमविशेषात् सर्वोपकारकम्वि-
द्यतीति नारत्तिं लभत इति हरिहराभिप्रायः । अप्तिलादिप्रक्षेपाणां
प्रकारमाह 'प्रमथ्येनेत्यादिना । 'प्रमथ्येन' वामेन हस्तेन, 'इतरस्य'
दक्षिणपाणेः, प्रदक्षिण्यद्गृष्टयोरन्तरागतेन । एतदुक्तं भवति वामस्य
कनिष्ठिकामुलप्रदेशे दक्षिणहस्तपितृतीर्थमयोगः कर्त्तव्य इति । अथ

हेतुः 'उपवीतत्वादिति । यथा दक्षिणेन कर्म कुर्वतो वामस्कन्धस्थिते-
न यज्ञोपवीतेन उपवीतिता भवति । तथा वामेन कर्म कुर्वतो दक्षि-
णस्कन्धस्थितेनोपवीतितेत्यर्थः । दक्षिणेन वा हस्तेन, 'सव्योपगृह्यतेन'
वामहस्तायस्पृष्टेन, तिलावापनादि सर्वं कार्यं ।

अनुपूर्वमानुपूर्व्येण कुर्यात्, तिलावापानन्तरं गन्ध-पुष्पप्रक्षेपः
कार्यं इत्युक्तं पाद्म-माख्ययोः ।

दर्भासनानि दत्त्वादौ चीणि पात्राणि पूरयेत् ।

सपवित्राणि कृत्वादौ शन्नोदेवीत्यपः क्षिपेत् ।

तिलोऽधौति तिलान् कुर्यात् गन्ध-पुष्पादिकं पुनः ॥

एतच्च गन्ध-पुष्पनिधानं पात्रनिहितानामपाप्मज्जनाद्यमित्युक्तं ब्रह्मपुराणे ।

ततो यज्ञियकृत्तैत्यपात्रेषु सकुञ्जेषु च ।

गृह्येत्पापः पवित्राणि शन्नोदेवीर्जपन् क्षिपेत् ॥

विकिरेणेषु च तिलान् तिलोऽधौति जपन् क्रमात् ।

अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत् ॥

'ततः' इत्यावाहनेनान्तरकालीनतिलविकिरणानन्तरं । 'ताः' पात्रनि-
हिताः, 'अर्घ्याः' आपः, पुष्पैश्च गन्धैश्च प्रपूज्याः । 'शास्त्रवत्' यथाशास्त्रं ।

अत्रैकमेव पात्रं, पात्रस्यापने मन्त्रं, जल-तिलप्रक्षेपयोर्व्युत्क्रमं,
स्वधा-निषेचने मन्त्रान्, समन्त्रकगन्ध-पुष्पात्तप्रक्षेपमुपरि दर्भैः
प्रच्छादनश्चाह बौधायनः ।

दक्षिणेन अग्निं स्वधःपात्रं स्थापयेत् आमामन्तु पितरोदेवयानात् ।
तिलोऽसि सोमदेवयो गोसवो देवनिर्मितः प्रस्रवद्भिः पृक्तः स्वधया
पितृनिमान् लोकान् प्रीणाद्भि नः स्वधा नम इति तिलानारोष्य, मधु

वाता ष्टतायते मधु चरन्ति सिन्धवः माध्वीर्गः सन्वोषधीः मधु
नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता मधुमाश्रो
वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावोभवन्तु नः । भोमस्य त्विषिरसि ।
शत्रोदेवीरभिष्टय आपोभवन्तु पीतये शंथौरभिस्रवन्तु नः । इत्येतैः
स्वधा मिश्रीकृत्य निरस्तन्नमुचेः शिर इति किञ्चिन्निरस्य गन्ध-पुष्पा-
वृत्तैः पितृभ्यो नमः पितामहेभ्यो नमः प्रपितामहेभ्यो नम इत्यर्च-
यित्वा दर्भैः प्रच्छादयेत् ।

अस्यार्थः । अग्निदक्षिणेन अन्वाहार्यपचनस्यावमथ्यस्य वाग्नेर्दक्षिणतः
स्वधापात्रे अर्धोदकधारणार्थं पात्रं स्थापयन्नामागन्तु पितरो देव-
यानादित्यादिकं मन्त्रमुच्चारयत् । तदनन्तरं तिलो, मात्यादिना मन्त्रेण
तिलान् प्रक्षिप्य मधुवातेत्यादिभिर्मन्त्रैर्मधु घृतादकरूपां स्वधां मि-
श्रीकुर्यात् । तत्र मधुप्रकाशकत्वान्मधुवाता इति तत्तत्र मधुप्रक्षेपः ।
त्विषस्तेजः तेजो वै घृतमिति घृतप्रकाशकत्वात् भोमस्य त्विषिरमा-
त्यनेन घृतप्रक्षेपः । उदकप्रकाशकत्वाच्छत्रा देवीरित्यनेनोदकप्रक्षेपः ।
ततो निरस्तं नमुचेः शिर इत्यनेनावकरनिरसनं कुर्यात् । पितृभ्यो
नम इत्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं गन्ध-पुष्पावृतं निक्षिप्योपरि कृशत्रयं
चिदध्यात् ।

ते च मन्त्राः । आमागन्तु पितरो देवयानात् पयःसमुद्रात्सरितात्
सुवर्गात् अस्मिन् यज्ञे सर्वकामान् लभन्तामनीयमाणमुद्गतामिमां
पितृभ्योवो गृह्णामोति । मधु वाता ष्टतायते मधु चरन्ति सिन्धवः
माध्वीर्गः सन्वोषधीः मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु
द्यौरस्तु नः पिता मधुमाश्रोवनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः । माध्वीर्गा-

बोभवन्तु नः । सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति यजुः ।
निरस्तं नमुचेः शिर इत्येतदेतावदेव यजुः ।

हारौतेन त्वपां निषिञ्चने मन्त्रान्तरमुत्पवनञ्चोक्तं ।

आमाद्योदपात्रेषु समन्यायन्तीत्यप आसिच्य सुमनसश्चोत्पूथेति ।

अयमर्थः । समन्यायन्तीति प्रथमप्रतीकवता मन्त्रेणार्घ्यपात्रे जलं
निषिच्य सुमनसः पुष्पाणि तत्र निधाय हस्तद्वयाङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां
कुशपवित्रं गृहीत्वा प्रोक्षणीवदत्पवनं कुर्यात् ।

अत्र प्रतीकगृहीतो मन्त्रो वैश्वदेवार्घ्यप्रकरणे दर्शितः । उत्पवनन्तु
दृष्णौमेव कर्त्तव्यं । केचित्तु देवावः सवितात्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण
वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्येतेन यजुषोत्पवनं कुर्वते । निगमे तु
साग्निककर्वके षड्देवत्ये आद्रे चत्वार्यर्घ्यपात्राणि तेषां च दक्षि-
णाभिमुखोन्मिखितलेखायां म्यापनं स्वगादिषड्द्रव्योपेतानां अद्भिः
प्रपूरणं । तत्र च मन्त्रान्तराण्युक्तानि उन्मिख्य दक्षिणालेखायां कृत्वा
लौहांश्चमसांश्चतुरः सक्तिल-पयोदधि-मधु-घृतमिश्रान्महाव्याहृत्या-
पोहिष्ठीय शन्नोदंवीरित्यद्भिः प्रपूर्यन्ति ।

‘सक्’ पुष्पमाला । ‘लौहान्’ चपु-सौम-कृष्णायसव्यतिरिक्तैस्त्रै-
सधातुभिर्विरचितान् । तांश्चतुःसंख्यकान् यथोक्तायां लेखायां समा-
साद्य, अत्र चतुर्थस्य मातामहाद्यर्घ्यार्थता वक्ष्यते । तांश्च स्वगादिषड्द्र-
व्योपेतान् कृत्वा महाव्याहृत्यादिभिर्मन्त्रैर्द्भिः प्रपूरयेत् । भृशुवःस्व-
रि-तिमहाव्याहृतयः । ‘आपोहिष्ठीयं’ आपोहिष्ठा मयाभुव इत्यादिनवर्ष-
सूक्तं । अन्ये तु जल-तिल-कुश-कुसुम-यव-गन्धार्थानि षडर्घ्यद्रव्या-
प्याजः । तथाचार्घ्यन्दद्यादित्यनुदत्तौ कालिकापुराणे ।

तिल-गन्ध-यवैः पुष्यैर्जलीर्दभैश्च मन्त्रितैः ।

‘मन्त्रितैरिति तिल-जलयोरत्रैव मन्त्रावृत्तौ । यवानान्तु यवो-
सीति प्रागुक्तः । गन्धपुष्ययोस्तु गन्धद्वारामिति, श्रीश्च ते सन्मौञ्जति
मन्त्रद्वयं पाद्यादिप्रकरणे दर्शितं । यच्च पाद्यादिप्रकरणे पात्रपूरणानन्तरं
गायत्र्यानुमन्त्रणमुक्तं तेन कुशानां वक्ष्यमाणानां चानुक्तमन्त्रकाणां
मन्त्रवत्तानुमन्त्रेया ।

ब्रह्मपुराणे त्वष्टावर्ष्यद्रव्याण्युक्तानि ।

एष तेऽर्घ्य इति प्रोच्य तेभ्यो दद्यादद्याष्टधा ।

जलं चीरं दधि घृतं तिल-तण्डुल-मर्षपान ।

कुशाद्याणि च पुष्याणि दत्त्वाचामेत्ततः स्वयं ॥

अष्टधेति चौराद्यष्टजातौयद्रव्यमहितं जलं एष तेऽर्घ्य इति वा-
क्येन पित्रादिभ्यो दत्त्वाचामेदित्यर्थः ।

इति पात्रादिमंस्कारः ।

अथार्घ्यदानं ।

तत्र पात्रेऽर्घ्यद्रव्यनिधानानन्तरं ॐपित्र्यार्घ्यपात्राणां सम्यन्तिरस्त्व-
ति कृताञ्जलिः पितृब्राह्मणान् पृच्छेत् । ॐअस्तु पितृर्घ्यपात्राणां
सम्यन्तिरिति तैः प्रत्युक्ते तेखर्ष्यपात्रेष्वधोनिहितदभैः सह पाणिभ्याम-
कैकमुद्गृत्य ॐस्वधार्घ्या इति मन्त्रेण पित्रादिब्राह्मणानां पुरतो
यथाक्रमं दक्षिणायतया म्यापयेत् ।

तदाश्चात्रकर्मणः ।

ततोऽर्घ्यपात्रसम्यन्तिं वाचयित्वा द्विजोक्तमान् ।

तद्ये चार्घ्यपात्राणि स्वधार्घ्या इति विन्यसेत् ॥

तदनन्तरं “दत्तदर्भादके हस्त इत्यादिदर्शयिष्यमाणब्रह्मपुराणव-
चनात् ब्राह्मणहस्ते प्रथममपो निनीयार्घ्यपात्रस्थितं कुशपवित्रच
दक्षिणायं निधाय ब्राह्मणमभ्यर्च्यार्घ्यं दद्यात् ।

तथा च दक्ष-गार्ग्यावाहृतुः ।

हस्ते प्रादेशमाचन्तु चिरद्वत्त्वा पवित्रकं ।

अभ्यर्च्य पूर्वतोऽर्घ्यं वै दद्यात्तु पितृदिङ्मुखः ॥

“चिरत्” विश्रलाकं । ‘पूर्वतः’ आदौ । अत्र यत्पूर्वमर्घ्यपात्रस्था-
पितं पवित्रचामीत् तदेव ब्राह्मणहस्ते देयं नान्यदिति गत्यन्तरेण
दर्शयिष्यमाणे मानव-मैत्रायणीयसूत्रे द्रष्टव्यं । प्रकृतत्वेनापि तस्मैव
बुद्धिमत्त्वात् । केचित्तु तस्य प्रयोजनत्वादित्यदपाददते । तदयुक्तं ।
अन्यत्रोपयुक्तानामपि दर्भाणामन्यत्र विनियोगदर्शनादित्युपाध्यायकर्क-
णार्थवमेवालिष्य सिद्धान्तितं ।

अर्चनस्य गन्ध-पुष्पैः कार्यमित्युक्तं वाराहपुराणे ।

गन्ध-पुष्पाचनं कृत्वा दद्याद्धस्ते तिलोदकं ।

अर्चनप्रकारस्तथाः कालिकापुराणे ।

अभ्यर्च्य विधिवद्भक्त्या सृष्टिन्यायेन मन्त्रवित् ।

अर्घ्यन्दद्यात्ततः पात्रैर्ब्रह्मवृत्तदलोद्भवैः ॥

शिरसोऽधोऽधःकरणं सृष्टिन्यायेन करणं, शीर्षतोवापे जायमानो
जायत इति शतपथे शीर्षतः सृष्टिश्रुतेः वैकल्पिकश्चेत् ।

अतएव गार्ग्यश्लोक-गौतमावाहृतुः ।

शिरस्तः पादतोवापि सम्यगभ्यर्चयेत्ततः ।

पूर्ववत् पृथगेकैकमेकैकेनाचयेत् क्रमात् ॥

अथ पितृन् पादतः शिरसो वा पूजयेद्देवांस्तु पादत एवेति शङ्खधरो
 ध्यात्वातवान् । पूर्ववदिति या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेण एकैकं पित्रा-
 दिमेकैकेनार्घ्येण पूजयेत् । स्तुतिचन्द्रिकाकारस्तु एकैकं ब्राह्मणमेकै-
 केनार्घ्येण पूजयेदिति मन्यमानः पितृपत्ने त्रीनित्येतत्पञ्चविषयताम-
 स्तोक्तवान् । पादतोयदभ्यर्चनं तत् मूर्द्धान्नं यच्च शिरसः तत्पादान्नं
 मन्त्रविशेषेण कर्त्तव्यमित्याह प्रचेताः ।

पादप्रश्चति मूर्द्धान्नं देवानां पुष्यपूजनं ।

शिरःप्रश्चति पादान्नं नमो व इति पैटके ॥

अथ नमो व इति मन्त्रोवाजसनेयशाखीयस्तावन्नित्यते । नमो
 वः पितरोरसाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरोऽजीवाय
 नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरोऽघोराय नमो वः पितरो-
 मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृह्णामः पितरोऽन्न सतो
 वः पितरोऽधेति । शाखान्तरीयास्तु पिण्डप्रदाने दर्शयिष्यन्ते ।
 पूजाऽऽमयमेव क्रम उक्तः ।

स्कन्दपुराणे ।

श्रीर्षाणमादितः स्कन्ध-पाणि-जानु-पददये ।

स्तिलैर्गन्ध-कुसुमैरर्चयेत् पितृद्विजान् ॥

अस्यार्थः । प्रथमं शिरसि, ततः सव्यांसे, दक्षिणांसे, सव्यकरे,
 दक्षिणकरे, सव्यजानुनि, दक्षिणजानुनि, मूळपादे, दक्षिणपादे इति
 क्रमेण तिल-गन्ध-कुसुमैः पितृविप्रार्चनं कुर्यात् । इह प्राचीनावी-
 त्याचितसव्यजानुर्दक्षिणामुखः पितृन् ध्यायन् अर्घ्यपात्रस्थितमुदकं
 या दिव्या इति मन्त्रेण पित्रादिनाम-गोत्रोच्चारणपूर्वकमेव एष तेऽर्घ्यं

इति सपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु पितृतीर्थेन प्रक्षेपणीयमिति क्रिया-
क्रमः । एतेन प्राचीनावीतादयः पदार्थाः सामान्यवचनप्रापिता
अपि यावद्दृष्टवचनमंयाहिभिरस्माभिर्विशेषतोऽपि स्मृति-पुराणवचना-
रूढाः प्रदृश्यन्तं तत्र पितृध्यानं प्राचीनावीतं चोक्तं प्रचेतमा ।

पितृन् ध्यायन् ब्राह्मणेष्वपमथं निनयेदिति ।

ब्राह्मणशरीरेषु पितृन् ध्यायन् प्रक्षेपेदित्यर्थः ॥

दक्षिणाभिसुखत्वं, या दिव्या इति मन्त्रः, प्रक्षेपण्यं, प्रक्षेपा-
धिकरणं चोक्तं नागरखण्डे ।

पैहके याम्यवक्त्रेण पितृणां परितुष्टये ।

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं प्रदापयेदिति ॥

‘याम्यवक्त्रेण’ दक्षिणादिकप्रक्षेपेण सुखेन विप्रिष्टः कर्त्ता, ‘अर्घ्यं’
अर्घ्यार्थमुदकं, ‘प्रदापयेत्’ प्रदद्यात् । या दिव्या इति मन्त्रस्वरूपं
कात्यायनादिवचनेषु स्फुटौभविष्यति ।

हस्तानां ब्राह्मणममथं तेषु च पवित्रान्तिर्हितेष्वर्घ्यादकनिषेचन-
माहृतुः शङ्ख-सिखितौ ।

पवित्रान्तिर्हितेषु ब्राह्मणहस्तेषुदकं निनयेदिति ।

पवित्रान्तिर्हानश्च केचित्ब्राह्मणहस्तेपवित्रं निधाय कुर्वते, अपरे
स्वर्घपात्रस्थापे तिरश्चीनं पवित्रं विधारयन्तस्तस्मिन्प्रादयन्ति । पितृती-
र्थविधिस्तु पितृतीर्थेन ततोऽयमित्यादौ ब्रह्मपुराणवचने दर्शयिष्यते ।

पित्रादिनामोच्चारणपूर्वकत्वमुक्तं साङ्ख्यानगृह्ये ।

उदपात्राणि तिलैरवकीर्त्यासावेतत्त इत्यनुदिश्य ब्राह्मणानां पाणिषु
निनयेदिति ।

असाविति पित्रादिपावकस्य विशेषभावः परामर्शः क्रियते ।

अतएव नामगोत्रोच्चारणपूर्वकलमुक्तं पाद्म-मात्म्यपुराणयोः ।

एवं पात्राणि सङ्कल्प्य यथास्वाभं विमत्सरः ।

या दिव्येति पितृनाम-गोत्रैर्दर्भकरे न्यसेत् ॥

पित्रादीनां नाम गोत्रोच्चार्य दर्भयुक्ते ब्राह्मणकरेऽर्घ्यं न्यसेदि-
त्यर्थः । करे इत्येकवचनादेकस्मिन् दक्षिण एव द्विजकरेऽर्घ्यदानं
कर्त्तव्यमित्यभिमतं ।

वैजवापेन त्वञ्जनात्सर्घ्यदानमुक्तं ।

पात्राण्यनुदिशति पितरेतत्तऽर्घ्यं, पितामहेतत्तऽर्घ्यं, प्रपितामहेतत्त-
ऽर्घ्यमिति ब्राह्मणाञ्जलिषु पात्राणि निनयेदिति ।

पात्राणीति पात्रस्यानि जलादौन्यर्घ्यवस्तुनि, अत्र पित्रादिशब्दान्
सम्बुद्धीकवचनान्तान् प्रयुञ्जानेन नाम-गोत्रयोरपि तदन्तयोरेव प्रयोगः
सुचितः ।

तथा च प्रचेतोदृढवसिष्ठौ ।

अप्रदक्षिणमेतेषां एकैकन्तु पितृक्रमात् ।

सम्बोध नामगोत्राभ्यामेष तेऽर्घ्यं इतीरयन् ॥

‘एतेषां’ पितृ-पितामह-प्रपितामहानां, ‘पितृक्रमात्’ पित्रादि-
क्रमात् ‘एकैकं’, ‘नाम-गोत्राभ्यां सम्बोध’ नाम-गोत्रोच्चारणेन
सम्बुद्धीकृत्य, अनेनार्थात्सम्बोधनविभक्तिप्रयोगो गम्यते । एष तेऽर्घ्यं
इत्युच्चारयन् पित्राद्यधिष्ठानभृतब्राह्मणहस्तोऽर्घ्यं दद्यादिति-शेषः । ते
इत्यनेन महात्मनोपपत्त्यर्थं नाम-गोत्रयोरेकवचनान्तयोः प्रयोगोऽनु-
सन्धेयः । अत्र नाम-गोत्रग्रहणं सम्बन्धाभिधानस्योपलक्षणञ्चेति विज्ञेयं ।

तथा च व्यासः ।

गोच-सम्बन्ध-नामानि पितृणामनुकीर्त्तयन् ।

एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनिक्षिपेत् ॥

‘एकैकस्य तु विप्रस्येतत् केचिदेवं व्याचक्षते, यद्यप्येकैकस्य पित्रादेः स्थाने वहवो ब्राह्मणा निमग्निसास्तथाप्येकदेवताधिष्ठान-भूतेषु ब्राह्मणेष्वेकमेव ब्राह्मणं तद्दृष्टपरिकल्पितेनार्घ्येण पूजयेत्, न तु तदधिष्ठानभूतद्वितीयादिकमपीति ।

अन्ते त्वाहुः ।

एकदेवतासम्बन्धेन यावन्तो ब्राह्मणाः सम्पादितास्तावतां हस्तेषु तत्पात्रस्यमर्घ्यादकं प्रदेयं । एकैकस्येति प्रतिब्राह्मणं पृथक्पृथक्क्रियारम्भायं । अस्मिंश्च पत्रे हस्तेष्वर्घ्यं प्रदापयेदित्येकस्यार्घ्यादकस्थानेकहस्त-सम्बन्धाभिधानमसमञ्जसं स्यात् । प्रत्यधिष्ठानं प्रतिपाद्यमानगन्ध-पुष्पादिभारूप्यमर्घ्यदानस्य कृतं स्यात् ।

सम्बुद्धानानां सम्बन्धाभिधानानाम् प्रयोगस्तु मानव-मैत्रायणीय-सूत्रेऽभिहितः ।

पवित्रं विप्रपाणौ प्रदाय नाम-गोत्रे समुच्चार्य मम पितरेतत्तेऽर्घ्यं मम पितामह प्रपितामहेति ।

अत्र केचिद्वृत्तिपाणोरेव सकलकर्मसाधनत्वं मन्यमानाः पात्रो-दकमर्घ्यदाननिनयनञ्च तेनैवाचरन्ति । अन्ये तु पाणिभ्यां पात्र-मुद्धृत्य ताभ्यामेव पात्रेणार्घ्यं निनयन्ति ।

तथा च धर्मः ।

या दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य नाम गोत्रञ्च दृष्ट्वा सपवित्रे हस्तेऽर्घ्यं दद्यादिति ।

ब्रह्मपुराणे त्वन्य एव प्रकारोऽर्घ्यनिनयने दर्शितः ।

ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा चमसान् क्रमात् ।

पितृतीर्थेन तत्तोयं दक्षिणेन च पाणिना ॥

दत्तदर्भादके हस्ते विप्राणाञ्च पृथक् पृथक् ।

दद्यान्मन्त्रं जपंश्चाथ या दिव्या आप इत्यपि ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकं ॥

वामहस्तगृहीतेन पात्रेण दक्षिणहस्ते जलं स्वावयन् दक्षिणहस्त-
पितृतीर्थेण विप्रहस्ते तन्निनयेदिति वचनार्थः । अत्र एष तेऽर्घ्यं
इत्येतस्य स्थाने एतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकमित्युच्चारणीयं । अयम-
मन्त्रः प्रायेणाग्निमत्कर्वकश्चाद्भूविषय इति गम्यते, साग्निकश्चाद्दे-
व्यर्घ्यशब्दमन्तरेणैवोदकनिषेचनविधेरुपालम्भात् ।

अतएव बोधायनः ।

अथैतास्तिलमित्रा अपः प्रतिग्राहयिष्यन्नमुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै
स्वधा नम इति त्रिस्तिलोदकमेके समामनन्ति, पुरोऽञ्च द्विस्तिलोदकं
दद्यात्, भुक्तवत्सु च तृतीयमिति ।

‘अपः प्रतिग्राहयिष्यन्’ ब्राह्मणानपः स्वीकारयिष्यन्, पित्रादि-
नामानन्तरं स्वधा नम इत्युच्चारयेत् । ‘त्रिरित्यादि, ‘एके’ सूत्र-
काराः, आद्भूप्रयोगे चिवारं तिलोदकमामनन्ति । तत्र कालानाह,
‘पुरोऽञ्च द्विः’ अस्त्रत्यागात्पूर्वं द्विवारं । तत्र गोमयमण्डले चरणक्षाल-
नानन्तरमेकं, अग्नौकरणत् पूर्व द्वितीयं । ‘भुक्तवत्सु च तृतीयमिति
भुक्ताचान्तेषु द्विजेष्वच्योदकास्थं तृतीयमित्यर्थः । अतएव प्रदेशान्तरे
स एवाह, पितृभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः प्रपिताम-

हेभ्यः स्वधा नम इति स्वधादत्तेति । स्वधा पूर्वमेव व्याख्याता, ताः
ब्राह्मणहस्ते दत्त्वाग्नीकुर्यादित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

निगमोऽपि ।

तेभ्योव्यतिथङ्गमवदानवद्भृत्वा हस्तेष्वपोनिषिञ्चत्यमुष्येति नाम-
ग्राहं चतुर्थेन मातामहादीनामवनेज्येति ।

'तंभ्यः' चमसेभ्यः, चतुर्थेन मातामहादीनामित्युक्त्वात् । त्रिभ्य-
स्यमसेभ्यः प्रपोदत्त्वा हस्तेनोद्भृत्य अमुष्येति षष्ठ्यन्तर्मेकैकस्य पित्राद्-
नाम गृहीत्वा तत्तद्ब्राह्मणहस्तेषु निषिञ्चेत् । उद्गुरणप्रकारमाह ।
'व्यतिथङ्गमवदानवदिति । यथा चातुर्मास्येषु पैत्रे महाहविषि व्यति-
थङ्गमवदानानि गृह्यन्ते एवमत्रापीति । तद्यथा पैत्रे पितामह-
प्रपितामहचमसेभ्यो गृहीत्वा प्रथमं पितृब्राह्मणहस्ते निषिञ्चेत् । ततः
पैतामह-प्रपैतामह-पैत्रचमसेभ्यो गृहीत्वा पितामहद्विजकरे निषिञ्चेत् ।
ततश्च प्रपैतामह-पैत्र-पैतामह-चमसेभ्यो गृहीत्वा प्रपितामहद्विजकरे
निषिञ्चेदिति । आश्वलायनीयास्तु सार्धपात्रं वामहस्तं दक्षिणहस्ता-
ङ्गुष्ठतर्जन्यन्तराले निवेश्य पात्रान्तरपरिस्रुतेनोदकेनार्घ्यं कुर्वन्ति, सद्यो-
पसृष्टदक्षिणकरगृहीतेन पात्रेण वा । तच्च प्रसद्येनेतरपाण्डुष्ठा-
न्तरेपेत्यादावाश्वलायनवचने प्रागेव दर्शितं । पात्रानुमन्त्रणमन्त्राद्-
र्घदाने मन्त्रान्तरं, या दिव्या इत्यस्य ब्राह्मणहस्तगणितोदकानु-
मन्त्रणे विनियोगं आश्वलायनः ।

पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यमित्यनुपूर्वन्ताः प्रतिग्राहयिष्यन्
सहस्रधार्था इति प्रसृष्टास्त्रनुमन्त्रितासु यादिव्या आपः पृथिव्यां
संवभृवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न
आपः संशोनाः सुहवा भवन्त्विति ।

अत्र तिलावापानन्तरं पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमित्यानुपूर्वेण पित्रादिक्रमेण एकैकस्मिन् पात्रे एकैकमन्त्रेणार्घ्यं प्रयोजयेत् न त्वेतान्यर्घ्यदानवाक्यानीति भाष्य-काराः ।

‘ताः’ पात्रस्या अपः, ब्राह्मणान् प्रतिग्राहयिष्यन् सकृत्सकृत्स-
धार्घ्या इति मन्त्रं जपेत् । अनेन प्रतिग्राहयेदित्यर्थः । सकृत्सकृदप-
नादस्य त्रिवेवाच्चारणं कर्त्तव्यं, ब्राह्मणभेदानुरोधेनावृत्तिः । तासु
प्रसृष्टासु ब्राह्मणहस्तेभ्यो भूमिगतासु यादिव्या इत्यनयस्मानुमन्त्रयेत्,
अनुमन्त्रणञ्च सकृदेव सर्वेषामिति प्रागेवोक्तं । कात्यायनस्तु पृथिव्या-
मित्येतस्य स्थाने पयसेति पठितवान्, एकैकस्यैकैकेन ददाति सप-
वित्रेषु हस्तेषु । या दिव्या आपः पयसा संवभृवुर्या अन्तरिक्षा उत
पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः संस्योनाः सुहवा भवन्त्विति
अमावेषे तेऽर्घ्यं इति । गोभिलस्तु शिवा इति पदाधिकममुमेव मन्त्रं
पठितवान्, एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु । या दिव्या आपः
पयसा संवभृवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णाः यज्ञि-
यास्ता न आपः शिवाः संस्योनाः सुहवा भवन्त्वमावेषेतेऽर्घ्यमित्ति । ये
विष्णुस्मृति-विष्णुधर्मोत्तर-ब्रह्मपुराणेषु यास्तिष्ठन्तीत्यादयोऽर्घ्यमन्त्राः
उक्ताः ते पाद्यादिप्रतिपादन एव दर्शिताः ।

मैत्रायणीयसूत्रं एकैकं पात्रे पितामहाय प्रपितामहाय चानु-
दिश्य ब्राह्मणस्य पाणौ निनयेत् । पित्रं पितामहायेत्यादिषतुर्थ्यन्त-
निर्देशात् अमुकगोत्राय अमुकशर्मणे अस्मत्पात्रेऽयमर्घ्यं इत्यादौ-
न्यर्घ्यदानवाक्यानि प्रयोज्यानि इति गम्यते ।

आह हारीतः ।

ब्राह्मणैरनुज्ञातः समित्स्वेतीथमात्राह्याग्निश्वात्तादीन् ब्राह्मण-
स्यानुदपात्रैर्यथार्थमर्चयित्वा ।

अत्र समित्स्वेति ब्राह्मणकर्तृकानुज्ञाश्रवणादग्निममित्थनं कर-
वाणीत्यादिप्रार्थनावाक्यं द्रष्टव्यं । एवमनुज्ञाय 'इध' अग्नौ ममित्थ-
नार्थं काष्ठं क्षिप्त्वा, पूर्वप्रदर्शितैरेत पितर इत्यादिभिर्मन्त्रैः पितृना-
वाह्यं ततः पूर्वकल्पितैरुदपात्रैरुपविष्टान् ब्राह्मणस्याग्निश्वात्तादीना-
दिग्रहणाद्भुविर्भुक्प्रभृतीन् यथापूर्वं यस्य वर्णस्य धैर्यं चिन्तितैर्यः श्राद्धं
मिथ्यति ताम्बर्चयेत् । ते तु "सोमपा नाम विप्राणामित्यादिना मनु-
वचनेन पूर्वप्रदर्शिताः ।

यद्वा आवाहन एव मृतपित्राद्यधिष्ठाहभावेनाग्निश्वात्तादिम-
न्त्रार्चनन्तु पित्रादित्रयस्यैव नामभिर्यथार्थमिति वचनात् । अनेनैव
च जीवत्पितृकादेर्दयार्चनमिति ज्ञायते ।

यमः ।

ततः सलिलमानीय तुष्णीं दद्यात्पवित्रवत् ।

तुष्णीमित्यनेन मन्तराहित्यं तेन या दिव्या इत्यादयोनुमन्त्रण-
मन्त्रा विकल्पेन करणमन्त्रा वेत्यनुमन्त्रेयं । अथ वैतर्द्धदानेमन्तरा-
हित्यं येषां वृद्धपरम्परया चर्यते तेषामेव न सर्वेषामिति व्यवस्था
बोद्धव्यं । 'पवित्रवत्' पवित्रादिमन्त्रार्थद्रव्यसहितं । अस्मिंश्च मते
ब्राह्मणहस्तेऽप्येव कुशा निधेयाः । एवमेव मातामहादीनामपि
अर्घ्यपात्रसंस्कारादि ब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यदानं तत्तन्नाम-गोच-सम्बन्धाभि-
धानसहितं पदार्थानुसमयेन कुर्यात् । मातामहानामथेवमिति अति-

देशस्मरणात् अर्घ्यदानानन्तरमाचमनं कर्त्तव्यमिति पूर्वप्रदर्शितात्
ब्रह्मपुराणवचनादवगन्तव्यं ।

इत्यर्घ्यदानं ।

अथ संस्वविनियोगादि ।

तत्राश्वलायनगृह्ये ।

संस्वान् ममवनीय ताभिरङ्घ्रिः पुत्रकामो मुखमनकौति ।

‘संस्वाः’ अर्घ्यपाचस्थिता जलशंषाः । अत्र लिङ्गदर्शनं शतपथे ।
संस्वो ह्येव खलु परिशिष्टो भवतीति । कंचित् ब्राह्मणकगाङ्गुलि-
विवरविनिःसृतमर्घ्यादकं संस्वशब्देनोच्यते इति व्याचक्षते । तस्मै त
अर्घ्यदानममये एव संस्वददकं प्रथमपात्रं संस्वयते । ‘ममवनीय’
एकत्र ममृत्यु । तथाच कात्यायनः । एकस्मिन् संस्वान् ममवनीय
पुत्रकामो मुखमनकौति । मुखस्य मन्वन्ध्यपलायां मन्निधानादधि-
कारिण एव मन्वन्ध्विन्वावगमात् पुत्रकामो यजमानः स्वमुखमञ्ज्या-
दित्यवगम्यते । ‘एकस्मिन्’ प्रथमपितृपात्रे ।

तथा च बृहृश्रुतातपः ।

प्रथमे पितृपात्रे तु मर्दान् ममृत्यु संस्वान् ।

अर्नाक्त्ति वदन् पश्यात् पुत्रकामो भवेद्यदि ॥

पित्रार्घ्यपात्रेषु यत्प्रथमं पात्रं तत्र सर्वान् संस्वान् ममृत्यु, अत्र
पितृपात्रमन्निधानात् सर्वशब्देन पितृपात्रगता एव संस्वा गृह्यन्त,
न वै श्रद्धेवपात्रस्था अपीति ।

श्लोककात्यायनस्तु संस्वाभिमन्वणे सुखाञ्जने च मन्त्रमुक्तवान् ।

अर्घ्यं स्वधाया इत्यङ्गा संस्वान्भिमन्वयन्त् ।

ये देवा इति मन्त्रेण पुत्रकामोमुखं स्पृशेत् ।

अथ प्रतीकगृहीतो मन्त्रोलिख्यते ।

ये देवाः पितरो ये च मानुषा ये गर्भेऽस्तु मरुत^(१) ये परास्ता ।

य उद्धृता उत ये निखातास्ते मस्य इह मादयन्तां ।

ब्रह्मपुराणे तु तत्पात्रस्थितेष्वेव संस्वजलेषु पुत्रकामस्य यज-
मानस्य स्वमुखप्रतिविम्भावलोकनमुक्तं ।

तेषु संस्वपात्रेषु जलपूर्णेषु तत्र मः पुत्रकामोमुखं पश्येन्मन्त्रं
पूर्वमुखोजपेत् ।

शुन्धन्तां लोकाः पितृमदनाः पितृमदनमभीति च ।

नागरखण्डे त्वायुष्कामस्य संस्वजलेन लोचनावसेचनमुक्तं ।

पितृपात्रे समाधाय अर्घ्यपात्राणि कृच्छ्रः ।

आयुष्कामस्तु तत्रोच्यं लोचनाभ्यां परिक्षिपेत् ॥

‘पितृपात्रे’ पितुरर्घ्यपात्रे । अर्घ्यपात्राणीतिलक्षणाया पात्रस्थिता
जलशेषाः । ‘समाधाय’ निक्षिप्य, लोचनाभ्यां परिक्षिपेत् । अन्ये तु
पितुरर्घ्यपात्रे शेषाण्यर्घ्यपात्राण्येव निधाय तेभ्यस्तदवस्थेभ्यो हस्ते जलं
संस्वाप्य तेन लोचनघक्षणं कार्यमित्याहुः । प्रथमपात्रसम्भृतं संस्वोदकं
हस्ते गृहीत्वा आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्व-
न्तु भेषजमिति प्राप्नुस्योपविष्टस्य यजमानस्थान्येनाभिषेकः क्रियत इति
वाजसनेयिनामाचारः । एतानि च मुखाञ्जनादौनि काम्यानि कर्माणि
यज्ञोपवीतिना यजमानेन कार्याणि । पूर्वमुखत्वलिङ्गेनापैष्टककर्मकत्वा-

(१) ‘मरुत’ इत्ययं ऋद्धर्षपुलकपाठः, परन्तु न समीचीनः ।

वगतेः फलसाधनत्वेन गोदोहनवत् प्रकृतक्रियाङ्गभावाभावाच्च । एव-
मिह मुखमार्जनादिषु काम्यक्रियाविशेषेषु विनियोग उक्तः । तत्र
यदि तेषूपयुज्यमानानान्तेषां क्रियानंशोवशिष्यते तदा वा काम-
विरहे वा प्रतिपत्तिविशेषः कार्यः । सोऽपि तदैव वा स्वधावाचनप-
र्यन्तं संगृह्य वा तत्र प्रथमपितृपाचन्युद्धीकरणपक्षे तदैव उत्तान-
धारणपक्षे तु स्वधावाचनाव्यवहितपूर्वकाले । यैस्तु कराङ्गुलिगतान्य-
र्थादकानि संस्ववशब्देनोच्यते इति पत्राश्रयणं क्रियते तैः प्रागुक्त-
मुखान्तरादिकार्येषु तान्वेवोपयोज्यानि । वक्ष्यमाणप्रतिपत्तिस्तु पाच-
न्यानामर्थशेषाणामेव कर्त्तव्या, ये तु संस्ववसहितं पाचं न्युद्धीकुर्वन्ति
तन्मते द्विविधानामपि संस्ववाणां शौचनिष्ठेति ।

तत्रार्थदानानन्तरमेव प्रतिपत्तिर्वैजवापगृह्ये ।

पितृभ्योऽह्ययमस्त्विति शेषं दर्भेष्ववने अपतीति ।

अर्घ्ये दत्ते यत्यात्रे अवशिष्टञ्जलं तद्गूमावास्तीर्णेषु दर्भेषु निषि-
ञ्चेदित्यर्थः । तदनन्तरं तत्याचमनपहते कश्चित् प्रदेशे स्थापयेत् ।
तथा च मैत्रायणीयसूत्रे “शिष्टं बर्हिषि निनयेदभुक्ष्य प्रत्यामादयेत्”
इति । अभुक्ष्यपाचं प्रत्यामादनम्यानं वा । ‘प्रत्यामादन’ नाम पूर्व-
मामाद्य गृहीतस्य कृतकार्यस्य पुनः कश्चित्प्रदेशे स्थापनं । संस्ववाणां
संघट्टं कृत्वा स्वधावाचनात् पूर्वकालान्तेषां प्रतिपत्तिस्वचिणोक्ता ।

अपसव्यंततः कृत्वा पिच्छपाचे समाहितः ।

क्षिप्वा दर्भपविषाणि मोचयेत् संस्ववांस्ततः ॥

एतच्च संस्ववधारणं पाचञ्जीप्तानतया स्थापने सत्येव नान्यथा,
अतोऽनेनार्थादुत्तानतश्चैव पाचक स्थापनमुक्तं वेदितव्यं । अस्मिन्

पक्षे संस्वाधारीकृतस्य पितृपात्रस्य पितामहपात्रेण न्युञ्जेनोत्तानेन
वा पिधानं कर्त्तव्यं ।

तथा च यम-कात्यायनौ ।

पैतृकं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत् ।

प्रपितामहन्ततो न्यस्य नोद्धरेत् न च चालयेत् ॥

अत्रिपि ।

तृतीयेनापिधापयेत् । तृतीयाभावे चान्येनेति ।

पितृपात्रं पितामहपात्रेण पिधाय प्रपितामहपात्रेणापिदध्यात्,
प्रपितामहपात्राभावे अन्येन येन केनचित् पात्रेण बद्धप्रपितामहपात्रेण
वापिदधात् । प्रपितामहपात्राभावस्तु जीवत्प्रपितामहके आद्धेऽङ्ग-
न्धयः । एतच्च पात्रनिधानं विशेषाग्रहणादुत्तानस्यापन-न्युञ्जीकरणोभ-
यपक्षमाधारणं । तत्र संस्वमहितन्युञ्जीकरणमन्त्रश्लोकः कूर्मपुराणे ।

संस्वांश्च ततः सर्वान् पात्रे कुर्यात्समाहितः ।

पितृभ्यः स्यान्ममीति न्युञ्जं पात्रं निधापयेत् ॥

‘पात्र इति पितुरर्घ्यपात्रं पितृभ्यः स्यान्ममीत्यनेन मन्त्रेण
‘न्युञ्जं’ अधोमुखं, ‘निधापयेदिति निदधातेत्यर्थः ।

पितुरर्घ्यपात्रे संस्वनिधानमुक्तं कात्यायनखट्वे ।

प्रथमे पात्रे संस्वान् समवनीय पितृभ्यः स्यान्ममीति न्युञ्जं
पात्रं करोतीति ।

पित्रार्घ्यपात्रेषु पितुरर्घ्यपात्रमेव प्रथममिति व्यक्रमेवावगम्यते ।

गोभिलस्तु न्युञ्जीकरणानन्तरमेतन्नन्वजपमाह ।

प्रथमे पात्रे संस्वान् समवनीय पात्रं न्युञ्जं कृत्वा पितृभ्यः स्यान्ममीति ।

अपेदिति शेषः ।

संस्वपाचन्युक्तीकरणाय प्रदेशविशेषस्तु नागरखण्डे ।

अधोमुखस्तु तत्पात्रं विजने स्यापयेत्ततः ।

‘तदिति यस्मिन् पितृपात्रे संस्वाः संगृहीताः । ‘विजने’ आद्वीथ-
द्रव्यानयनापमयन-परिवेषणादिकर्तृजनमञ्चरणदोषरहिते प्रदेशे ।

एवंविधेऽपि न यस्मिन् कस्मिंश्चित् किन्तु वैश्वदेविकद्विजपङ्के-
रुत्तरत एवेत्याह प्रचेताः ।

पितृपात्रे निधायथ न्युजमुत्तरतो न्यसेत् ।

पितृभ्यः स्यानममोति निधायथार्चयद्भिजान् ॥

पितृपात्रे संस्वान्निधाय तत्पात्रं ब्राह्मणानां पुरतः पितृभ्यः
स्यानममोति अनेन मन्त्रेण न्युजमधोमुखं स्यापयेत् । तदनन्तरं
गन्धपुष्पादिभिः आद्रभोक्तृनर्चयेत् ।

पादा-मास्यपुराणयोरप्युक्तं ।

या दिव्येत्यर्थमुत्कृञ्च दद्याद्भ्रादिकं ततः ।

वक्तोत्तरं ह्यनुपूर्वे इत्वा संस्वमादितः ॥

पितृपात्रे निधायथ न्युजमुत्तरतो न्यसेत् ।

पितृभ्यः स्यानममोति निधाय परिवेषयेत् ॥

अस्वार्थः । या दिव्येत्यनेन मन्त्रेणार्थं ‘उत्कृञ्च’ इत्वा, तदनन्तरं
‘आदितः’ प्रथमं, पितृपात्रं संस्वान् पितामहार्थपात्रस्मितान् जल-
शेषान् निधाय तत्पात्रं पितृभ्यः स्यानममोत्यनेन मन्त्रेण भोक्तृदि-
जपङ्केरुत्तरतो न्युजं ‘न्यसेत्’ निदर्शितं, निधाय च ‘गन्धादिकं’
गन्ध-पुष्प-धूप-दीपं, ‘वक्तोत्तरं’ वक्तुमुत्तरं यस्य यस्य दीयते

तदनुपूर्वक्रमेण दत्त्वाग्नौकरणञ्च कृत्वा परिवेषधेदिति ।

संस्वपात्रस्य भृमावेव न्युञ्जीकरणं न तु षीठ-वृष्ठी-कुतुपाद्यु-
परीत्याह याज्ञवल्क्यः ।

दत्त्वार्थं संस्ववांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्नानमधीति न्युञ्जं पात्रं करोत्यधः ॥

अध इति भृमावेव ।

अतएव प्रचेताः ।

प्रथमे पितृपात्रे तु सर्वान् मन्वृत्य संस्ववान् ।

पितृभ्यः स्नानमित्युक्त्वा कुर्याद्भृमावधोमुखं ॥

एतच्च कुशान्तरितायामेव भृमावधोमुखं कर्त्तव्यं ।

तथाचात्र भाडस्वाचार्येण स्मृतिर्दर्शिता ॥

कुर्याद्भृम्वधोमुखमिति ।

अस्माभिरप्यत्र कात्यायनवचनं दर्शयिष्यते ।

पात्रस्यापनभृमेः समन्वकं प्रोक्षणमाह दत्तः ।

शुन्धन्तां लोका इति तु सिद्धेऽङ्गुलिं लिपेत् कुशान् पितृभ्यस्या-
नमधीति ।

शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इत्येतावत्परिमाणं यजुः ।

शङ्खधरापरार्काभ्यां प्रदर्शिते तु कात्यायनवचने न्युञ्जीकरणे
मन्वान्तरमुखं । शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इत्यनेन मन्त्रेण तिलो-
दकेनावसिष्य तत्र पितृषदनमधीति अनेन मन्त्रेण तत्पात्रमधोमुखं
स्थापयेत् । अत्र दारकार्यैक्यात् पितृभ्यः स्नानमधीति अनेन
सहास्र विकल्प इति शङ्खधरः ।

प्रचेतमा तु शुध्यन्तामित्यस्य स्यापचिद्यमाणपात्रस्पर्शने विनि-
योगः सपवित्रस्य च पात्रस्य न्यञ्जीकरणन्तदपरि कुशनिधानसोक्तं ।

अर्घ्यसंस्त्रवपात्रन्तु शुन्धन्तामिति संस्पृशेत् ।

पितृभ्यः स्यानममोति न्यञ्जं कुर्यात्पवित्रवित् ॥

तस्योपरि कुशान् दत्त्वेति ।

यान्यर्घ्यपात्रेभ्यः समुद्धृत्य ब्राह्मणहस्तेषु दत्तानि पवित्राण्यामन्
तान्यादाय तैः सह न्यञ्जं कुर्यात्, सहभातशैवं । अत्र तेस्वेव पवित्रं पु
त्रैः स्वधानिनयनं क्रियते ते न्यञ्जीकृतपात्रपार्श्वे दक्षिणायाणि तानि
स्यापयन्ति । ये तु तद्व्यतिरिक्तेष्वेव दर्भेषु स्वधानिनयनं कुर्वन्ते
तेषामेव पवित्राणामुपरि पात्रं न्यञ्जीकुर्वन्ति ।

वैजवापोऽपि ।

तस्योपरि कुशान् दत्त्वा प्रदद्याद्वैवपूर्वकं ।

प्रदद्यादित्यादिरुत्तरवाक्यस्यावयवः ।

कात्यायन आह ।

अत्र गन्धपुष्पधूपदीपानां प्रदानमिति ।

अत्रेति कृते न्यञ्जीकृते पात्रे । केचित्तु अत्रेत्येतस्मिन्नवसरे
ब्राह्मणेभ्यो गन्धादीनां प्रदानमिति व्याचक्षते । तदप्यविरुद्धं वचना-
न्तरसंवाददर्शनात् । अत्रिस्तु गन्ध-पुष्पादिभिरभर्चित एव देशे पात्रस्य
न्यञ्जीकरणं । न्यञ्जीकृतस्यार्चनसंस्त्रेणवापिधानं ।

पिधायकपात्रस्यार्षनमाह ।

गन्धादिभिस्तदभर्च्य हतौयेनापिधापयत् ।

पितृभ्यस्यानममोति शुचौ देशेऽर्चितं चर्चयत् ॥

अत्र द्वितीयेनापिधाययेदित्यत्रगन्तव्यं ।

ब्रह्मपुगणे तु न्युञ्जीकृतेषु पात्रेषु पितृणां पाद्यादिभिरर्चनमुक्तं ।

ततसोऽर्घ्यपात्रेषु सापिधानेषु वै पितृन् ।

पूजयेत् पितृपूर्वन्तु पाद्यार्घ्यकुसुमादिभिः ॥

यद्यपि सापिधानेषु पूजयेदित्युक्तं तथाप्यपिधानरहिते सर्वोत्तरे पात्रे पूजनं कर्त्तव्यं । सापिधानशब्दस्थानपिधानेषु भृश्या प्रवृत्तत्वात् । अतोऽर्घ्यपात्रेषु सापिधानेष्विति वचनाज्वाय नापरमनर्घ्यपात्रमर्घ्यपात्रपिधायकं कल्पनीयं ।

एतच्च न्युञ्जीकृत्यार्चितं पात्रं ब्राह्मणविमर्जनादिकालात् पूर्वं नोद्धरणीयमित्यापस्तम्ब-यमावाहृतः ।

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितं ।

आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति यावद्विप्रविमर्जनं ॥

‘प्रथमं’ विप्रविमर्जनात् पूर्वं विप्रविमर्जनपूर्वकालात् पूर्वं वा प्रीतिप्रश्नपूर्वकालात्पूर्वं वा । ‘पितृणामर्घ्यपातितं’ पितृणामर्घ्यकर्म्मणि न्युञ्जीकृतपात्रं, नोद्धरेत् । यतस्तेन पात्रेण आवृताः सन्तः पितरस्तत्र तिष्ठन्ति ते तस्योद्धरणे सति प्रध्वस्तगृहा गृहमेधिन इवावृताः सन्तोऽपमरन्तीत्यर्थवादः । अतः पूर्वाक्तकालत्रयात् पूर्वं नोद्धरेत्, विप्रविमर्जनघृष्टणस्य कालत्रयोपलक्षणार्थत्वात् ।

आश्रयायनगृह्णेऽपि ।

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितं ।

आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः श्रौनकोऽब्रवीत् ॥

उद्धरणे दोषोऽपि तत्रैवोक्तः ।

उद्धरेद् यदि चेत्पात्रं ब्राह्मणोऽज्ञानदुर्बलः ।

अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं क्रुद्धं पितृगणे गते ॥

आपस्तम्ब-यमाभ्यामपि दोषोऽभिहितः ।

उद्धरेत् यदा पात्रं विवृतन्, यदा भवेत् ।

अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं देवैः पितृगणैः मञ्च ॥

उशनसा तद्घाटनेऽपि दोषोऽभिहितः ।

उत्तानं विवृतञ्चापि पितृपात्रं यदा भवेत् ।

अभोज्यं तद्भवेदन्न क्रुद्धैः पितृगणैर्गतेः ॥

विवृतमित्युहाटितं ।

यम-कात्यायनाभ्यान्, तस्य स्वर्गे दोषोऽभिहितः ।

स्पृष्टमुद्धृतमन्यत्र नीतमुहाटितं तथा ।

पात्रं दृष्ट्वा व्रजन्त्याशुः पितरः प्रशपन्ति च ॥

‘स्पृष्ट’ हस्तादिना संयोजितं, ‘उद्धृतम्’ उत्थितं, ‘अन्यत्र नीतं’ स्थानान्तरं प्राप्तं, ‘उहाटितम्’ अपनीतभिधानं, ‘पात्रं’ अर्घ्यपात्रं, दृष्ट्वा पितरः व्रजन्ति’ आहुदंशन्त्यजन्ति, ‘शपन्ति च’ यजमानं प्रति त्वमस्तेऽनायुरधनो भव इत्यादिप्रकारामनिष्टफलं वाच-सुकृजन्ति । अत्र स्वर्गमन्तरेणाहुदंशनादिक्रियाकरणमार्थविरहात् स्वर्गमात्रं दोषाभिधानेनाहुदंशनादावपि सिध्यत्येव दोषः, तथापि दोषातिशयार्थन्तुषां पृथगपन्यासः । अथवा स्वर्गमन्तरणं यस्या-दिनाभ्युदरणं दोषप्राप्त्यर्थन्तुषां पृथगभिधानमिति ।

इति संस्ववित्त्वियोगादि ।

अथ प्रथोगपद्धतिः ।

यथोक्तपित्र्यधर्मयुक्तः कर्त्ता प्रोचितायां भुवि दक्षिणापवर्गतया-
 क्षीर्णेषु त्रिषु दभेष्केकैकमित्येवं पितृवर्गे त्रीणि तैजसाग्नामय-मृण्म-
 यानौत्येवं भिन्नजातीयानि पात्रप्रकरणोक्ततैजसाद्यन्यतमैकजातीयानि
 वा पात्राणि “आमागन्वित्यादिना मन्त्रेण तृष्णीं वा साग्निकोऽग्नि-
 मीपे अनाग्निको ब्राह्मणममीपे दक्षिणापवर्गं दक्षिणागतया न्युजान्या-
 साद्य तेषां पश्चिमतस्तथैव मातामहवर्गे त्रीणैकं वासाद्यासादनक्रमेण
 प्रोक्ष्योत्तानानि कुर्यात् उत्तानान्येव वामादयेत् । तेषु च प्रत्येकं
 त्रिंशत्स्वानि द्विगुणीकृतानि दक्षिणायाणि पवित्राणि निधाय “अन्ने-
 देवोरित्यनेन मन्त्रेण “समन्यायन्ती-महाव्याहृत्यापोहिष्टीर्यैर्वैकैक-
 स्मिन् पात्रे दक्षिणायाणिप्रदेशिन्यङ्गुष्ठान्तरालसंयुक्तस्य वामस्य वामोप-
 स्पृष्टस्य दक्षिणस्य वा करस्य पितृतीर्थेन जलं निषिञ्चेत् । तदनन्तर-
 मेव “तिलोषीत्यादिना तत्र तिलान् प्रक्षिप्य “गन्धद्वारामित्यादिना
 मन्त्रेण तृष्णीं वा गन्धं निधाय “श्रीस्य त इत्यादिना तृष्णीं वा
 पुष्पाणि प्रक्षिपेत् । बौधायनानुसारी तु कर्त्ता “मधु वातेत्यादिभि-
 र्मन्त्रैर्मधु-घृतप्रक्षेपमपि कुर्यात् । गन्ध-पुष्पाक्षतप्रक्षेपन्तु “पितृभ्योनम
 इत्यादिना मन्त्रत्रयेण निर्वर्त्तयेत् । निगमानुसारी तु पूर्वोक्तानि
 द्रव्याणि सत्वीर-दधीनि निदधीत । कालिकापुराणं ब्रह्मपुराणश्चा-
 द्वित्र्यमाणस्तु यव-सर्षप-तिल-तण्डुल-कुशायाण्यपि प्रक्षिपेत् । तदनन्तरं
 सर्वोऽपि कर्त्ता “निरसं न मुमुचेरित्यनेनावकरस्त्रिरस्य “देवोवः सविता
 इत्यादिना मन्त्रेण तृष्णीं वा हस्तदद्याङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां पाचस्यं
 कुशप्रविचं मृहीलोत्पूय तदुपरि कुशप्रचयं निधाय सावित्र्यानुमन्त्र्य

हृताञ्जलिः ॐ पित्र्यर्घ्यपात्राणां सम्पत्तिरस्त्विति पितृब्राह्मणान् पृष्ट्वा
 तैश्च ॐ अस्तुपित्र्यर्घ्यपात्राणां सम्पत्तिरिति प्रतिवचने कृते मत्या-
 स्तौर्णदर्भमहितानि दक्षिणायाण्यर्घ्यपात्राणि स्वधार्घ्या इति द्विजानां
 पुरतः स्थापयेत् । ततः पित्र्यप्रथमद्विजहस्तेऽपोदत्त्वादिमार्घ्यपात्रस्य
 कुशपवित्रञ्च दक्षिणायं तत्करे निधाय स्वेन रूपेण पितरमनुध्यायन्
 तिल-गन्ध-कुसुमैः शिरस्तः पादान्तं पादतो वा शिरोऽन्तं नमोव इति
 मन्त्रेण ब्राह्मणमभ्यर्च्य पात्रेणद्वयेनार्घ्यपात्रमुद्धृत्य या दिव्येत्यादिकं
 मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रामुकशर्मन्नस्मात्पितः सपत्नीक वसुरूपे-
 दन्तेऽर्घ्यं स्वधा नम एष तेऽर्घ्यः स्वधा नम इति वा प्रयुज्य पूर्वदत्त-
 पवित्रमहिने हस्ते तत्पात्रस्थितमर्घ्यादकं दक्षिणहस्तपितृतीर्थमश्व-
 नतेन पात्रेण किञ्चित् निनयेत् । आश्वलायन-शौनकमतानुसारी तु
 कर्त्ता स्यकरेणार्घ्यपात्रमुद्धृत्य दक्षिणकरपितृतीर्थमश्ववनामितं पा-
 त्रेण । वक्ष्यमाणब्रह्मपुराणमाद्रियमाणन्तु सम्बुद्धान्तगोत्राद्युच्चारणानन्तरं
 एतन्नुभ्यमस्तु तिलोदकमित्युच्चारयन् वामकरेणोद्धृतेन पात्रेण
 दक्षिणहस्तेन जलं स्थावयन् दक्षिणहस्तपितृतीर्थेनार्घ्यं दद्यात् ।
 तदनन्तरं तस्मात्पवित्रमादाय पित्रधिष्ठानभूतद्वितीयादिद्विजकरे
 प्रदाय तच्च तत्पात्रस्थितं किञ्चित् किञ्चिदर्थ्यादकं पूर्ववन्निविष्य
 कियत्संस्त्रवश्चदवाच्यमवशेषयेत् । ब्राह्मणकरगलितस्य संस्त्रवश्चदवा-
 च्यत्वं मन्यमानस्तु नावशेषयेत् किन्तु तत्करगलितं संस्त्रवकार्यायै
 कस्मिंश्चित्पात्रे धारयेत् । ततः पैतामहप्रथमद्विजहस्ते अपोदत्त्वा
 पितामहपात्रस्थितं कुशपवित्रञ्च दक्षिणायं तत्करे निधाय स्वेन रूपेण च
 पितामहमनुध्यायन् ब्राह्मणमभ्यर्च्य पात्रमुद्धृत्य “या दिव्येत्याद्युच्चार्य

ॐ अमुकगोत्रामुकगर्मन्मत्पितामह मपत्नीक रूद्ररूपेत्यभिधाय
 पितामहाद्यर्थात्रेण पितामहाधिष्ठानभूतद्विजहस्तेषु सर्वं पूर्ववत् कु-
 र्यात् । एवं प्रपितामहद्विजहस्तेऽपोदत्वा प्रपितामहपात्रस्थितं पवित्रं
 तत्करे दत्तिणाम् निधाय स्वेन रूपेणादित्यरूपेण च प्रपितामहमनु-
 ध्यायन् “या दिव्येत्यन्तं कृत्वा अमुकगर्मन्मत्प्रपिताह मपत्नीकादि-
 त्यरूपेत्यभिधाय प्रपितामहार्थपात्रेण प्रपितामहाधिष्ठानभूतद्विज-
 करेषु सर्वं पूर्ववत् कुर्यात् । एतदनन्तरञ्च पितृवर्गवन्मातामहवर्गैऽपि
 तत्तद्गोत्राद्युच्चारणपूर्वकमर्थं दद्यात् । वर्गद्वयं च गोत्राद्युच्चारणे
 सम्बुद्ध्या मह त्रिकल्पमानायाश्चतुर्थ्या अपि प्रयोगोऽनुमत्तः । निगम-
 मतमनुमरंन् पौत्र-पैतामह-प्रपैतामहचमसेभ्योऽर्घ्यादकं गृहीत्वा यथो-
 क्तयैवेति कर्त्तव्यतया प्रथमं पितृब्राह्मणहस्ते षष्ठ्यन्तगोत्राद्युच्चारणपूर्वकं
 तन्निषिच्य पैतामह-प्रपैतामह-पौत्रचमसेभ्यो गृहीत्वा पितामहद्विज-
 करेऽत्रमिच्य प्रपैतामह-पौत्र-पैतामहचमसेभ्यो गृहीत्वा प्रपैतामहद्वि-
 जकरे निक्षिप्य श्रेष्ठं पूर्ववत् कुर्यात् । ततः सर्वेऽपि यज्ञोपवीती
 प्राङ्मुखः पित्रर्घ्यपात्रस्थितान् जलशयान् पित्रब्राह्मणकराङ्गुलिगलि-
 तान्यर्घ्यादकानि वा पितुरर्घ्यपात्रे मन्मृत्यु अर्थं स्वधा या इत्यनेन
 मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तत्पात्रस्थं मंस्रवोदकं दत्तिणकरे गृहीत्वा ये देवा
 इति मन्त्रेण पुत्रकामो यजमानः स्वमुखमञ्चयात् ।

ब्रह्मपुराणमाद्रियमाणम् प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती पुत्रकाम एव
 पित्रादितत्पात्रस्थितेष्वर्घ्यादकशेषेषु गृह्यन्तां लोका इत्यादिना
 मन्त्रेण स्वमुखपतिविम्बावलोकनं कुर्यात् । आयुष्कामस्तु यज्ञोपवी-
 तादिधर्मयुक्तः सन् पित्रर्घ्यसंभवान् पितुरर्घ्यपात्रे निक्षिप्य पितृपात्रे

वा पितामहपात्रं तस्मिंश्च प्रपितामहपात्रं निधाय तदवस्थेभ्य एव
 तेभ्यः स्वदक्षिणहस्ते जलं संसाव्य तृणोमेव स्वलोचनाञ्जनं कुर्यात् ।
 वाजसनेयिनामाचारमनुसरंस्तु प्राङ्मुखस्याभीनस्य यज्ञोपवीतिना यज्ञ-
 मानस्य प्रथमपितृपात्रमभृतैः संस्त्रवैः “आपः शिवाः शिवतमा इत्यनेन
 मन्त्रेण पित्र्यब्राह्मणपङ्कातुपविष्टः कश्चिदभिषेकं कुर्यात् । ततः प्रा-
 चीनावीती दक्षिणामुखो सुखाञ्जनादिक्रियोपयुक्तसंस्त्रवशेषानकामस्त
 सर्वानेव संस्त्रान् पात्राधोभागनिहितदर्भेषु पितृभ्योऽन्यमस्त्रियनेन
 मन्त्रेण दक्षिणकरपितृतीर्थस्त्रियेन पात्रेण निनीयानिनीयं वा
 वैश्वदेविकद्विजपङ्केरुत्तरतः ऋन्धन्तां लोका इत्यनेन जन्ममरण-
 दूषितं प्रदेशं प्रोच्य तत्र दक्षिणायान कुशानाम्तौर्यं पितृभ्यः स्थान-
 ममीति पितृषदनममीति वा मपवित्रं पितृपात्रं न्युञ्जं कुर्यात् ।
 तच्च पितामहपात्रेण तदपि प्रपितामहपात्रेण पिधाय तदपरि
 कुशान्निदधीत । अथवा ऋन्धन्तां लोका इत्यनेन पात्रस्पर्शं कृत्वा
 न्युञ्जीकरणादिकुशनिधानान्तं कुर्यात् । स्वधावाचनपर्यन्तं संस्त्रधार-
 णकारी तु तत्रोक्तानमेव पात्रं स्यापयित्वा पूर्ववत्पिधानादि कुर्यात् ।
 अनन्तरञ्च तत्र श्राद्धदेवताभृतान् पित्रादीन् गन्ध-पुष्प-धूपशदीपैर-
 संसेत् । एवं मातामहादिश्राद्धेषु कुर्यात् ।

इत्यर्घ्यनिरूपणं ।

अथ गन्धादिदानं ।

तत्र तावद्विधिमाहृतुमनु-वहस्पती ।

उपवेश्य तु तान् विप्रानामनेषु जुगुप्सितान् ।

गन्ध-मान्द्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकं ॥

अस्यार्थः । उपवेशनानन्तरन्तानुपविष्टान् विप्रान् गन्धमाल्यैरर्चयेत् ।
 'गन्धान्' कुङ्कुम-कर्पूरादीन् दद्यात् । 'माल्यानि' कुसुमस्रजः ।
 सुरभिग्रहणं माल्यविशेषणं । अतो निर्गन्धानि पुष्पाणि न दद्यात् ।
 गन्धेष्वपीदं विशेषणं असुरभिगन्धनिवृत्त्यर्थं युक्तं । अथवा सुरभिग्र-
 हणं स्वतन्त्रमेव धूपसङ्ग्रहार्थं व्याख्येयं । 'पूर्वकमिति देवैभ्यो ब्राह्म-
 णेभ्यः पूर्वं दत्त्वा ततः पितृभ्योदातव्यं । इदञ्च देवपूर्वकत्वस्य पुनर्ग्रहणं
 प्राग्भोजनप्रवृत्तौ तु पान-व्यञ्जनादिदाने न नियम इत्येवमर्थमाहुः ।
 अन्यथा कोऽर्थः पुनरभिधाने भवेत् । 'अज्जुगुप्सितान्' अनिन्द्यान्
 विप्रान् । अनुवादेयं तादृशानामेव विधानात् । अथवा सत्यपि
 भृतप्रत्ययनिर्देशे प्रकृत्यर्थकत्तव्यतानिषेध एवायं । उपविष्टान् जुगुप्सेत
 न निन्देदित्युक्तं भवति, प्रत्ययार्थत्वागो वरं न सर्वपदार्थत्याग इति
 मन्यते । अनुवादे हि कृत्स्नमेव पदमनर्थकं स्यादिति ।

बौधायनस्तु गन्धादिदानस्यार्धानन्तर्यमाह ।

अथैतांस्तिलमिश्रा अपः प्रतिपाद्य गन्धमाल्येन चालङ्कुर्येति ।

'अथ' उपवेशनानन्तरं, 'एतान्' पित्र्यब्राह्मणान्, 'अपः' अर्थाः ।

धूपस्यापि दानमाह तुः शङ्खलिखितौ ।

गन्ध-माल्य-धूपैरलङ्कुर्येति ।

नागरखण्डे ।

ततस्तु चन्दनादीनि दीपनानि समाददेत् ।

'ततः' अर्घ्यदानानन्तरं ।

कौशिकस्तु च त्वञ्जनादर्शयोरपि प्रदानमुक्तं । गन्ध-माल्य-धूपान्च-
 नादर्श-प्रदीपस्थाहरणं ।

आहरणस्य दृष्टार्थत्वाद् ब्राह्मणेषु तस्मिन्पादनकर्त्तव्यतावगम्यथा ।

आश्रलायनगृहे त्वाष्कादनदानमयुक्तं ।

एतस्मिन् काले गन्ध-मान्य-धूप-दीपाष्कादनानां प्रदानं ।

‘एतस्मिन्’ अर्घ्यदानानन्तरं ।

बोधायनसूत्रेऽपि ।

अथैतान् वस्त्र-गन्ध-धूप-दोष-मान्यैर्यथोपपादं समूह्य पृच्छ-
त्युद्भिद्यतामिति ।

‘यथोपपादं’ यथोपपत्तिगुणजातिप्रकर्षम्, ‘पृच्छति’ उपविष्टान्
ब्राह्मणानग्नौकरणार्थं सर्वप्रकारमन्नमुभ्रियतामिति प्रश्नं कुर्यात् । तथा
“स्वधां दत्त्वा वस्त्र-भोजन-गन्ध-पुष्य-धूपादिभिरर्चयित्वा पितृमनु-
ज्ञाय” इति ‘स्वधा’ अर्घ्यादकं । अत्र यद्यपि गन्धादिदानात् पूर्वं
वस्त्रप्रदानमाश्नातं तथापि पाठक्रमं बाधित्वा धूपदोषदानानन्तरमेव
तत्कार्यं ।

तथाचोक्तं कालिकापुराणे ।

ततोऽभ्यर्च्य सुरान् पूर्वं सान्निध्यं कल्प्य वे पितृम् ।

गन्धाद्यैर्गन्ध-मान्यैश्च विधिवद् यत्नतोऽर्चयेत् ।

धूप-दीपावसाने तु आष्कादनं नियोजयेत् ॥

‘सान्निध्यं कल्प्य’ आवाहनेन पितृणां सन्निधानं परिकल्प्य,
अथवा विश्वेदेवार्चनानन्तरं पितृब्राह्मणानां सन्निधानं परिकल्प्य
कृत्वा तत्र पितृनर्चयेत् । ‘गन्धाद्यैः’ सौरभयुक्तैः । ‘गन्धैः’ चन्दना-
दिभिः । मान्यैश्चार्चयेत् । ‘आष्कादनं नियोजयेत्’ पुत्रादिभिः
संयोजयेत् तद्दृष्टेन दद्यादित्यर्थः ।

पाप्म-मात्स्ययोरपि ।

या दिव्येत्थर्ष्यमुत्सृज्य दद्याद्गन्धादिकं ततः ।

वस्तोत्तरश्चानुपूर्वं दत्त्वा संस्त्रवमादितः ॥

“या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेणार्थं दत्त्वा, ‘गन्धादिकं’ गन्ध-पूष्य-धूप-दीपं, ‘वस्तोत्तरं’ वस्तुमुत्तरं, यस्य दीयते तत्पिढम्भो दत्त्वा पाप्मं जलशेषं पिढपात्रे निधाय तत्पात्रमुत्तरप्रदेशे न्युज्जं कुर्या-दित्यनेन सम्बन्धः । ‘अनुपूर्वं’ आनुपूर्व्येण, प्रथमं गन्धं दत्त्वा ततः पुष्याणि ततो धूप-दीपमाश्चादनं दद्यादिति ।

वैजवापेन तु आश्चादनदानान्तरं यज्ञोपवीतदानमुक्तं ।

तस्योपरि कुशान् दत्त्वा प्रदद्याद्देवपूर्वकं ।

गन्धपुष्याणि धूपञ्च दीपं वक्षोपवीतके ॥

‘तस्य’ न्युज्जीकृतपिढपात्रस्य, उपरि कुश-गन्ध-पुष्याणि दत्त्वा वैश्वदेविकब्राह्मणपूर्वकं प्रित्रादिब्राह्मणकरेषु गन्धादि दद्यात् । अनेन पित्र्यगन्धादिदानस्य दैवगन्धादिदानेन सह क्रमोपदेशेन दैवे पित्रे चार्चनं पदार्थानुसमयेन कार्यमिति ज्ञायते । तेन याज्ञवल्क्योक्तेन काण्डानुसमयेन सह अस्य पदार्थानुसमयस्य विकल्पो वेदितव्यः । न चायं गन्धादिदानात् प्रभृत्येव तत्पूर्वन्तु काण्डानुसमय एवेति वाच्यं । प्रयोगवैकल्यापत्तेः । देवांश्च पिढंश्चावाहयिष्य इत्यनुजापेत्यादिना गन्धादिदानात् प्राग्वानुष्ठानस्य पैठौनसिना स्मृतत्वाच्च । अस्य च गन्धादिदानस्य न्युज्जीकृतपात्रोपरि कुशनिधानानन्तर्यमपि वैकल्पिकं वेदितव्यं । निरन्तरदर्शितमत्स्यपुराणवचने तत्पूर्वमेवावश्य-कर्त्तव्यताया अवगमात् । ‘वस्तु यज्ञोपवीतके’ इति । वस्तुं यज्ञो-

पवीतं च दद्यात् । न चैतत् “वस्त्राभावे यज्ञोपवीतकं” इति वृद्धशातातपविहितं वस्त्रप्रतिनिधिरूपं यज्ञोपवीतमिति मन्त्रव्यं, ममुच्चयाभिधायकममविरोधात् यज्ञोपवीतप्रकरणप्रदर्शितस्वतन्त्रयज्ञोपवीतदानोपदेशवाधापत्तेश्च ।

विष्णुना त्वलङ्कारदानमणुकं ।

निवेद्य चानुलेपन वस्त्र-पुष्पानङ्कार-धूपैः शक्त्या विप्रान् ममभ्यर्थ्य । निवेद्येत्यनुलेपनादौनि पित्राद्युद्देशेन ब्राह्मणेषु मम्याद्य तैस्तानभ्यर्था-लङ्कृत्य वक्ष्यमाणं कुर्यादित्यर्थः ।

इति गन्धादिदानविधिः ।

अथ गन्धादिदानेति कर्त्तव्यता ।

तत्र तावद्विश्वदेवगन्धादिदाने प्रदर्शिता मन्त्राः पितृगन्धादिदानेऽपि वेदितव्याः । “दीपस्नेदं ज्योतिर्देवे पितृ च कर्मणि” इत्यादेर्भवेद्योत्तरवचनस्य तस्माधारण्यप्रतिपादकस्य विश्वदेवगन्धादिदानप्रकरणे प्रदर्शितत्वात् । एवमेव आहुकर्त्तव्यं गन्धिर्गानुलेपने क्रियमाणेऽपि पवित्रकरत्वमङ्गं पुनर्दिजेः क्रियमाण इति तत्प्रकरणप्रदर्शितवचनवशादिहाप्यवगन्तव्यं । एवमेव गन्धादिपूजाभिद्वयं आहुकक्षा ब्राह्मणेन चोत्तरीयापवीतयोः ब्राह्मणस्त्वन्धादनुत्तारणं वर्तुलपुण्ड्राकरणं ब्राह्मणेन शिवायामेव मान्यधारणं गन्धादिदानस्योदकपूर्वकत्वमित्येवमादयो नियमाः समाना वेदितव्याः । विशेषस्तु च्यते । गन्धदानादौ गन्धद्वारामित्यादिमन्त्रास्वारणान् पितृ-पितामह-प्रपितामहानां नाम-गोत्रोच्चारणं कर्त्तव्यं ।

तथाचोक्तं आदित्यपुराणे ।

अतोऽर्थं प्रदहेद्भूपं पितृनुद्दिश्य धर्मवित् ।

सङ्कीर्त्य नाम-गोत्रादि प्रत्येकञ्च प्रकल्पयेत् ॥

सम्पाद्भूपदानेन पितृणामक्षया प्रीतिर्जायते अत एतदर्थं नाम-
गोत्राद्युच्चारणपूर्वकं पितृनुद्दिश्य ब्राह्मणानां पुरतो घृत-मधुयुक्तं
गुग्गुल्वादिकं धूपप्रकरणोक्तं धूपं प्रदहेत् तस्य पित्रादिभ्यः कल्पये-
त्तदुद्देशेन दद्यादित्यर्थः । अत्र यद्यपि धूपदान एव नाम-गोत्राद्युच्चारणं
प्रतीकते तथापि गन्धादिदानादावप्यनुमन्त्रेयं ।

अत आह पैठीनसिः ।

नाम-गोत्रे समुच्चार्य दद्याच्छ्रद्धाममन्वितः ।

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो गन्धादीन् देवपूर्वकं ॥

आदिशब्देन पुष्य-धूपाच्छादनानि संगृह्यन्ते । अतएवाह हारीतः,
“गन्धान् पितृगोत्र-नाम गृह्णीत्वाप उपस्पृश्वैवमेवेतरयोर्धूप-दौप-
मात्याच्छादनं” इति । पित्रर्थं ब्राह्मणहस्तेऽपानिनीय गन्धान् चन्द-
नकुङ्कुमकर्पूरादीनादाय वक्ष्यमाणप्रकारेण पितुर्नाम-गोत्रे समुच्चार्य
ब्राह्मणहस्ते एव गन्धं दत्त्वाप उपस्पृश्वैवमेव पुष्य-धूप-दौपाच्छादानं
दद्यात् । ‘इतरयोः’ पितामह-प्रपितामहयोः, ‘एवमेव’ पितृशिव,
गन्धाच्छादानान्तं तत्तद्ब्राह्मणहस्ते दत्त्वादेकं संस्पृशेदित्यर्थः । तदेवं
गन्धादिदानं कृत्वा कृताञ्जलिः श्राद्धकर्त्ता आदित्या रुद्रा वसव
इत्येतामृचं जपेत् ।

तथा च लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

तानर्च्य भूयोगन्धाद्यैर्धूपं दत्त्वा च भक्तिः ।

आदित्या रुद्रा वसव इत्यृचमत्रपत् प्रभुः ॥

‘तान्’ पित्रादीन्, गन्ध-पुष्पैरभ्यर्च्योष्णादानान् कृत्वा “आदित्या रुद्रावमवः सुनिष्याद्य वा चामा पृथिवीमन्तरिक्षं । मजोषशोयञ्चं मुधन् देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्वध्वरस्य केतुः” इत्येतामृचं वराहः पठितवान् । अतोऽन्येनापि आहं कुर्वता गन्धादिदानान्ते षड् पठितयेति गम्यते । विष्णुधर्माक्षरे तु द्विजानवलोकयन् अमुमेव मन्त्रं जपेदित्युक्तं ।

मस्यूज्य गन्ध-पुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् प्रयतः मदा ।

आदित्या रुद्रा वमवो द्विजान् वीक्षन्ततो जपेत् ॥

अत्र यद्यपि वीक्षन् जपेदिति जपावेक्षणयोस्तुत्याकालता प्रतीयते तथापि मन्त्रोच्चारणान्त एव द्विजावेक्षणं कर्तव्यं । तत्र तस्य करणमन्त्रत्वात् ।

तथा च विष्णुः ।

विप्रान् ममभ्यर्च्य आदित्या रुद्रा वमव इति वीक्ष्य ।

अत्रैतिकरणादिमामगृभ्णान् रश्मनामृतस्यैतिवत्करणमन्त्रत्वं प्रतीयते ।

कठसूत्रे तु मन्त्रान्तरमुक्तं ।

यास्तिष्ठन्त्यभ्यर्चता वाग्यन्ने मातेति त्रिभिः पाश्चार्ध्याचमनीयो-
दकानि चानर्थदेताभिरेवादित्या रुद्रा वमव इत्येतान् समो-
क्ष्याग्नौ करवाणौति पृच्छति ।

अत्र एताभिरिति सर्व्वनाम्ना मन्त्रोपादानस्य हतत्वादादित्या रुद्रा वमव इतीतिकरणस्वरूपमाचार्यपरोव्यास्येयः ।

अत्रैवं गन्धादिदानादौ प्रयोगः । यथोक्तप्राप्तौ नावीतित्वादि-

पित्रधर्मशुक्रः कर्त्ता प्रथमोपविष्टपैत्रब्राह्मणकरेण सुगन्धिचन्दना-
दिकन्कमादाय गन्धद्वारामित्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा
अम्नत्पितरः अमुकशर्माणः मपत्नीकाः वदरूपाः अयं वो गन्धः स्वधा
नमोनम इत्यभिधाय सिकोदके ब्राह्मणहस्तेऽर्पयेत् । ब्राह्मणेन च
सुगन्ध इत्युक्तं जलमुपस्पृश्यैवमेव पितृम्यानेपविष्टद्वितीयोदद्विजेषु
गन्धदानं प्रवर्त्तयेत् । ततः पितृपदस्थाने पितामहपदं वसुप-
दस्थाने रुद्रपदं प्रयुज्य पैतामहद्विजेषु तयोरेव म्यानयोः क्रमेण
प्रपितामहपदं आदित्यपदं प्रयुज्य प्रपैतामहेषु द्विजेषु पूर्व्वेणैव
वाक्ये न गन्धदानं कुर्यात् । तदनन्तरं मन्त्रोच्चारणान्तं कृत्वा
अमुकगोत्राः अम्नन्मातामहाः अमुकशर्माणः मपत्नीका वसुरूपा
इत्युच्चार्यायं वो गन्ध इत्यादिना वाक्येन मातामहेषु द्विजेषु
गन्धं दत्त्वा मातामहपदस्थाने प्रमातामहपदं भातुः पितामहा
इति वा प्रयुज्य वसुपदस्थाने रुद्रपदञ्च प्रयुज्य प्रमातामह-
द्विजेषु मातामहपदस्थाने रुद्रप्रमातामहपदं भातुः प्रपितामहा इति
वा प्रयुज्य रुद्रपदस्थाने चादित्यपदं प्रयुज्य प्रपैतामहेषु द्विजेषु
मातामहवाक्येनैव गन्धं दद्यात् । ततस्तत्करस्यैतैर्गन्धैः आङ्ग-
कर्त्ता क्रमेण तान् ब्राह्मणान् भालाद्यङ्गेषु त्रिलिख्येत् । त एव वा स्वयं
लिख्येयुः । अनन्तरं गन्धवत्प्रशस्तानि पुष्याणि पत्राणि चादाय
पुष्यवतीमृचमुच्चार्य गन्धपदस्थाने पुष्यपदं प्रयुज्य पूर्व्ववत् पूर्व्वेणैव
वाक्येन ब्राह्मणकरेषु पुष्यं पत्रञ्च दद्यात् । एवमेव धूरमीत्युच्चार्य
गन्धपदस्थाने धूपपदं प्रयुज्य पूर्व्ववत् पूर्व्वेण वाक्येन धूपं दद्यात् ।
एवमेव धूपपदस्थाने अयं दौष अयं वो ज्योतिः अयं दौषप्रकाश

दत्तंतेषामन्यतमप्रयोगेन^(१) दीपं दद्यात् । एवमेव तस्मद्देशद्रव्य-
वाचकपदानि दत्त्वा वत्सालङ्कारादिकं दद्यात् । तदनन्तरं कृता-
ञ्जलिः कर्त्ता पितृणामर्चनं सम्पूर्णमस्त्विति पितृदिजान् प्रति-
वर्दत । तेषाम्स्वर्चनं सम्पूर्णमिति प्रतिवचने कृते मङ्गल्पमिद्विर-
स्त्वित्यादिकं आचमानान्तं वैश्वदेनिकवत् कुर्यात् । तदनन्तरमादित्या
रुद्रा नमवदत्यादिकं मन्त्रसुचार्यं ब्राह्मणावेक्षणं कुर्यात् । तदेवं
गन्धादिदानं निर्वर्त्य आहुभूमिशोधनादिकं कुर्यात् । तथा च
कालिकापुराणे ।

निर्वर्त्य ब्राह्मणादेशात् क्रियामंत्रं यथाविधि ।

पुनर्भूमिं तु मंगोध्य पङ्कगन्तरमाचरेत् ।

भाजनानि ततोदद्याद्भूमौचं पुनः क्रमात् ॥

‘पुनः’ श्रुतेन प्रकारेण, ‘ब्राह्मणादेशात्’ ब्राह्मणानुज्ञया, गन्धा-
दिदानान्तां क्रियां निष्पाद्यार्चनप्रमङ्गपतितकुशकुसुमादिद्रव्ययुक्ता-
मर्चकपदपातोपहतां भूमिं पतितकुशाद्यपनयनेन करपरिमाजनेन
‘मंगोध्य’ श्रुतौकृत्य, ‘पङ्कगन्तरं’ भोजनपात्रस्यापनपर्याप्रदेशं,
परितोभस्मादिरेखादिरचितमण्डलैरन्योन्यव्यवधानं कुर्यात् । ‘भाज-
नानि’ भोजनपात्राणि, ‘दद्यात्’ यथाक्रमण्डनमर्थं स्थापयेत् । ततो
ब्राह्मणैस्तान्नालनाय जलं दत्त्वा पात्रताननं कुर्यात् ।

मर्त्यादाकरण-हस्तप्रताननयाः पौर्वापर्याविपर्यये दोषो मन्त्र-
पुराणैःभिहितः ।

(१) धृपपदस्थाने दीपपदप्रयोगेन इति ख० ।

अकृत्वा भस्ममर्यादां यः कुर्यात्पाणिशोधनं ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणान्नोपतिष्ठते ॥

मर्यादाशब्देनात्र यथाव्याख्यातं पङ्केरन्तरमेवोच्यते । भस्मग्रहणं
नीवारचूर्णाद्युपलक्षणार्थं ।

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैस्सूर्णकैः शुभैः ।

गौरमृत्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भस्मना ।

पाषाणचूर्णमङ्गौषमाहृतश्च विवर्जयेत् ॥

मृगुणा तु ब्राह्मणादिवर्णविभागे मण्डलानां संस्थापनविशेष-
स्तत्साधनञ्चोक्तं ।

भस्मना वारिणा वापि कारयेन्मण्डलं ततः ।

षतुष्कोणं द्विजाय्यस्य त्रिकोणं त्रिचयस्य तु ।

मण्डलाकृति वैश्वस्य शूद्रस्याभ्युत्थणं स्मृतं ॥

‘मण्डलाकृति’ वर्तुलाकारं ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु हस्तपात्रचालनोदकस्य प्रतिपत्तिरूपा ।

प्रचान्य हस्तपात्रादि पश्चादङ्गिर्निधानवित् ।

प्रचाननजलं दर्भैस्त्रिलैर्मिश्रं क्षिपेत् शुचौ ।

एतच्च पादप्रचालनमण्डले प्रक्षिप्यत इति शिष्टाचारः ।

इति गन्धादिदानेतिकक्षेत्रता ।

समाप्तञ्च पित्र्यर्चनकाण्डं ।

महादेवमहीपालमान्येहेमाद्रिरादरात् ।

करोति निपुणं पुण्यमग्नौःकरणनिर्णयं ॥

अथाग्नौकरणनिर्णयः ।

तथाग्नौकरणेणः किं प्राचीनावीतिना कार्यो यज्ञोपवीतिना वेति मन्देश्चे चिन्त्यते । तत्र तावत्पितृरूपदेवतायोगमन्त्रगतस्वधाशब्दप्रयोगाभ्यां प्राचीनावीतिना कार्यो इति मन्यन्ते । तथाहि । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति शङ्खान्निवितादिपदार्थितमन्त्रवर्णप्रकाशस्य कव्यवाहनत्वविशिष्टस्याग्नेः पितृमन्त्रविशिष्टस्य च सोमस्य देवतात्वमवगम्यते । तत्र कव्यं नाम यत्पितृभ्योदायतेऽन्नादि तदुच्यते । तस्य च देवैरमन्त्रादग्निना पितृभ्य एव तद्दातव्यं । पित्र्येष्टौ च श्रूयते । “अग्निं कव्यवाहनं यजति य एव पितृणामग्निस्तमेव तदुच्यजति” इति । शतपथश्रुतिश्चाह “हव्यवाहनेर्वि देवानां कव्यवाहनः पितृणां तस्मादाहाग्रये कव्यवाहनायानुब्रूहि” इति । अतोऽत्र पितृरूपोऽग्निर्देवता । ननु येन शब्देन विधीयते देवता तेनैव सा निरूप्या नान्येन, अन्येन निरूप्यमाणान्यैव भवेत् । अतएवैन्द्र-महेन्द्रयोः कर्मममवायिदेवतास्वरूपं भिन्नमेवेति समर्थयन्ते । अतः कव्यवाहनशब्देन विहितो देवता कथं पितृरूपेत्युच्यते । मैवं । पितृ-पितामहादिशब्दैर्विहितानां यथा पितृशब्देन निरूपणमविदुस्तथा तत्रापि भविष्यति । तत्रापि विरुद्धमिति चेत् । तत्र । एवं हि सति पितामहादिदेवत्ये कर्मणि पित्र्यकर्मविहितधर्मान्वयां न मिथेत् । अथ वाक्यान्तरेण तेषां पितृत्वाभिधानात् पितृभ्यो दद्यादिति देवतात्वावगमाच्च पितृशब्देन निरूपणं न विरुद्धत इत्युच्यते । तर्हि कव्यवाहनस्याग्नौऽपि प्रमाणान्तरेणैव पितृरूपत्वावगतौ पितृशब्देन निरूपणं न मन्दो भवति । पितृमन्त्रं नाम

सोमस्य सोमादिपितृगणाधारत्वं तद्रूपयोज्यत्वं वा । तदेतद्दु-
 भयविधं पितृमन्त्रिधानं लिङ्गात्सोमस्य पितृरूपत्वङ्गमयति । तथा च
 श्रुतिः । “पितृदेवत्योवै सोमः” इति । पितृमत्वञ्च न सोमस्योपलक्षणं
 किन्तु विशेषणं । तच्च दृष्टार्थत्वमालोच्य विशेषणीभूतानां पितृणां
 सहभावेन देवतार्थत्वमिति गम्यते । यत्तु “त्वष्टा सोमं पिव” इत्यत्र
 त्वष्टुर्देवतात्वं निराकृतं तद्देवताविधिवाक्ये कवलपात्रौवत् श्रुतेरित्य-
 दोषः । हारीतस्मृतिश्चानयोः पितृरूपत्वं गमयति । “मेल्लणपाणि-
 रनुज्जातायत् सोमाय पितृमते जुहोति सोमञ्छेष्टांस्तेन सोमपांसु
 पितृन् प्रीणाति । यद्यमायाङ्गिरस्वते यमञ्छेष्ठान वर्ध्मिषदस्तेनाग्नि-
 ञ्छेष्ठानग्निश्चात्तांसु यदग्निं कव्यवाहनं स्वितृकृतं तेन यन्मेल्लणमाधा-
 त्यात्मानं तेन प्रीणाति” इति । किञ्च कव्यवाहनाग्निःपितृमत्सो-
 मयोश्चातुर्मास्यान्तर्गतायां पितृष्टौ देवतात्वदर्शनात् पितृरूपत्व-
 मवभोयते । इष्टौ चानयोः प्राचीनावीतवतीज्या दृष्टा, अतः
 पिण्डपितृयज्ञहोमेऽग्नौकरणे च तद्देवं भवितुमर्हति । तदेवमस्य
 कर्मणः पितृर्देवत्वमे स्म्यते “प्राचीनावीतं पितृणां” इति च स्मृतेः
 प्राचीनावीतिना होमः कार्यः । होममन्त्रे स्वधाशब्दप्रयोगश्च दृश्यते ।
 “सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्र्यं कव्यवाहताय स्वधा नमः”
 इति । स्वधाकारश्यामाधारण्येन पितृर्ह्यग्निर्देवः । तथा च शतप-
 थश्रुतिः । “वाचं धेनुमुपाभात तस्याश्रुत्वारस्ननाः स्वाहाकारो
 वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै दौ स्तनौ देवा उपजौवन्ति
 स्वाहाकारश्च वषट्कारश्च हन्तकारश्च मनुष्याः स्वधाकारं पितरः”
 इति । अतो प्राचीनावीतिना कार्यः ।

मनुस्मृतिसु मालात् प्राचीनावीतं विदधाति ।

अपमव्यमग्नौकृत्वा सर्वमारुत्यरिक्रमं ।

अपमव्येन ह्येनो निर्वपेद्दकं शुचि ॥ इति ॥

कुन्दोपपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि “अग्नौ द्वे आहृतौ जुहोति देवेभ्यः” इति पिण्डपितृयज्ञप्रकरणान्नातदेवश्रुतिमामर्थ्यात् पितृ-
यज्ञात्मकस्य होमस्य दैविकत्वमभिप्रैत्य तद्विकृतिभूतस्याग्नौकरणहोम-
स्यापि दैविकत्वं मन्यमानः “अग्नौकरणहोमस्तु कर्त्तव्यं उपवीतिना ।
प्राङ्मुखेनेव देवेभ्यो जुहोति” इति श्रुतेः यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यत्वं
पूर्वमभिधाय न्यायान्तरेण सिद्धान्ततया प्राचीनावीतिकर्त्तव्यत्वमुक्त-
वान् । “अपमव्येन वा कार्या दक्षिणाभिसुखेन च । निरुष्य हविर-
न्यमा अन्यस्मै नहि ह्यते” इति । अस्यार्थः । पिण्डपितृयज्ञे पितृभ्यां
वो जुष्टं निर्वपामौति मन्त्रे मरुदेव होमदेवतार्थं पिण्डदेवतार्थञ्च
निर्वापः क्रियते । ततश्च निर्वापमन्त्रमामर्थ्यात् पितृरूपधारेणो मो-
मान्योर्देवतात्वमिति गम्यते । देवरूपधारेणो देवतानामुपगमे अन्यस्मै
निरुष्य अन्यस्मै ह्यते इत्ययुक्तमापद्यते । अतः पितृयज्ञाहोमः पित्र्यत्वात्
प्राचीनावीतं दिपिचधर्मयुक्तेन क्रियते इति तद्विकृतिभूतः अग्नौ-
करणहोमोऽपि तद्धर्मयुक्तैव कार्य इति अयमेव पक्ष अथानितिम-
न्यमान आश्रयायनः पिण्डपितृयज्ञासु च स्वमतत्वेन पिण्डपितृयज्ञहोम
पैतृकधर्मयुक्तमुक्त्वा परमतत्वेन दैविकधर्मयुक्तमुक्तान प्राचीनावीतत्व-
मुपाधाय भेदणनादायावदानसम्पदा जुह्यात् सोमाय पितृमत
स्वधानमोऽग्र्यं कथ्यवाहनाय स्वधानम इति स्वाहाकारेणाग्नौ पूर्व
यज्ञोपवीतोति । अतःऽयमग्नौकरणहोमः प्राचीनावीतयुक्तं कार्यः ।

अत्रोच्यते । कथवाहनत्वादलिङ्गानुमीयमानपितृत्वयुक्तदेवतानुरोधेन होमस्य पित्रत्वमापाद्य प्राचीनावीतमुच्यमानं प्रत्यक्षश्रुतिनिर्दिष्टदेवत्व-युक्तदेवतान्वयनिष्पादितदैवकर्मत्वोपनीत-यज्ञोपवीतप्रतीत्या बाध्यते । तथा च श्रुतिः ।

म उद्धाम्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यो देवान् वा एष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति यादर्शपूर्णमामाभ्यां यजते अथैतत् पितृयज्ञैवा-चारौत्तद् देवेभ्यो निऋतं म देवैः प्रसृतोऽर्ष्यतत्पितृभ्यो ददातोति ।

दैवञ्च कर्म यज्ञोपवीतिना कार्यं तथा च पिण्डपितृयज्ञे श्रूयते ततो देवा यज्ञोपवीतिना भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्यापामौदन्तोति । “अन्यथानुपपत्त्या हि श्रुतेरस्याः सदैव तु । कर्त्तव्यं दैविके मथ्यमानर्थ-क्यमतोन्यथा” । अतोऽस्य होमस्य दैविकत्वादयं यज्ञोपवीतिना कार्यः । नन्वस्य दैविकत्वं पितृभ्योजुष्टं निर्वपामोति निर्वपामन्त्रविरोधः । मैवं । यथा दर्श-पूर्णममयागंऽनेकदेवतामन्वन्वित्वं निरुपैषु ब्रौहिषु प्रोक्षितेषु अग्नये वोजुष्टं प्रोक्षामोत्यत्र वः इत्येष शब्दः केषुचिदेव ब्रौहिषु पर्यवस्यति न सर्वेषु । तथा पितृभ्योजुष्टं निर्वपामोत्यय-मपि केषुचित्पिण्डार्थस्त्वं पर्यवस्यति न तन्मिश्रानपि होमार्थान् व्याप्नोति । तृष्णोभेव सर्वनिर्वाप इत्येतस्मिंस्तु पक्षे मन्त्रविरोधशङ्कैव नास्ति । अस्ति चायमपि पक्षः । तथा चापस्तम्बः मृन्मथं निर्वपति पितृभ्योजुष्टं निर्वपामोति तृष्णो वेति । तृष्णो पृथङ्निर्वाप इत्यस्मिंस्तु पक्षे सुतरां न विरोधशङ्का अस्ति. चायं पक्षः. तथा च षरकाध्वर्युस्मृत्रकदत्मः.

पवित्रान्तरिहते चरुं धिर्निर्वपति यज्ञोपवीतो दक्षिणेन हस्तेन

त्रिः प्राचीनावीती मयेन हस्तेन यज्ञोपवीतीमेलणेन जुहुयात् सो-
माय पितृमते स्वधा यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमोऽग्नये
कव्यवाहनाय स्वधा नम इति ।

तस्मान्न निर्वापमन्त्रविरोधः । अग्नीकरणप्रकृतिभूते पिण्डपितृ-
यज्ञहोमे चोपवीतापदेशो दृश्यते ।

तत्र तावद्देववापः ।

आज्यमामिच्योदास्य यज्ञोपवीत्यन्वाहार्यपचने मेलणेन द्वे आहुती
जुहोत्यग्नये इति पूर्वा मोमायत्युत्तरामिति ।

'अन्वाहार्यपचनः' दक्षिणाग्निः ।

आपस्तम्बोऽप्याह ।

अध्वर्युरुपवीतो दक्षिणं जान्वाच्य मेलण उपस्तोत्रं तेनावदा-
याभिघार्य मोमाय पितृमते स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहाति
यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयामग्नये कव्यवाह-
नाय स्वधा नम इति तृतीयां मेलणेन तण्डुलान् हत्वा तृष्णां
मेलणमादधाति न यमाय जुहातीत्येक इति ।

आह मांख्यायनः ।

दक्षिणं जान्वाच्य यज्ञोपवीतो प्रागाभोना मेलणन जुहोत्यग्नये
कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहति ।

ननु सूत्रकारैः पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्योपवीतं होमे विहितं तस्य
च प्रकृतहोमदृष्टोत्पत्त्यात् तस्मात् प्राकृतस्मात्तान्नाग्नीकरणहोमे तद्भवि-
तुमर्हति । किन्तु स्मृतिविहितं प्राचीनावीतमेव तत्रास्वयं स्रभते । मैवं ।
यथा श्रीताऽपि पिण्डपितृयज्ञोपवीतान् स्मात्तान्नाग्नीकरणेन, यथा च

प्रकृताग्नेयादिगृहीताप्रयाजादयोऽप्रकृतसौर्यादियागान्वयं लभन्ते ।
तथा श्रौतप्रकृतपिण्डपितृयज्ञमन्व्युपवीतमप्यतिदेशात् स्मार्त्ताप्रकृ-
ताग्नीकरणज्ञानान्वयं लभ्यते । वाचनिकस्यातिदेशः ।
तथाचाश्वलायनगृह्यं ।

उद्धृत्य घृताक्रमन्नं नुजापयति अग्नौ करिष्ये करत्रै करवाणीति
वा प्रत्यभ्यनुजाक्रियतां कुरुष्व कुर्विति अग्नौ जुहाति यथोक्तं
पुरस्तादिति ।

'पुरस्तात्' पूर्वं पिण्डपितृयज्ञप्रकरण इत्यर्थः ।

कात्यायनगृह्येपि ।

उद्धृत्य घृताक्रमन्नं पृच्छति अग्नौ करिष्ये इति कुरुष्वेत्यनु-
ज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्भवेति ।

अत्र यद्यपि पिण्डमाध्यः पितृयज्ञ इति मुख्यया वृत्त्या पिण्डदा-
नस्यैवेदं नामधेयं तथापि दण्डवन्नक्षत्राणां होमस्यापि कल्पना
इत्युहनीयं, चातुर्मास्यं प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवनामवत् । तदेव पिण्ड-
पितृयज्ञवदित्यनेन होमेतिकर्त्तव्यतातिदेशे सिद्धे यज्ञोपवीतधर्मक-
ताग्नीकरणस्योपपन्ना ।

याज्ञवल्क्योऽप्याह ।

कुरुष्वयभ्यनुज्ञातो ज्जलाग्नी पितृयज्ञवदिति ।

प्रचेता अपि ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो ज्जलाग्नी पितृयज्ञवदिति ।

पारस्करोऽप्याह ।

पैतकेरभ्यनुज्ञातो जुहाति पितृयज्ञवत् ।

अतोतिदेशादुपवीतिनाग्नौकरणहोमः कार्यः । उपदेशश्च भवति ।

तथा च गृह्ये वैजवापः ।

यज्ञोपवीत्यग्नौ करवाणीत्यामन्त्राग्नौकरणं कुर्यादिति ।

आह गोभिलः ।

मन्त्रेणोपघातं जुहुयात्स्वाहा होमाय पितृमत इति पूर्वां स्वाहा-
ग्रयं कथ्यवाहनायेति द्वितीयां अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

कन्दोगृह्ये ।

अग्नौकरिष्यामीत्यामन्त्रणं होम्यतः कुर्वित्यक्तः कांस्यमयं चोः
समवदाय मन्त्रेणोपघातं जुहुयात् स्वाहा होमाय पितृमत इति
पूर्वां स्वाहाग्रयं कथ्यवाहनायेत्युत्तरगतत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

अत्र होमोत्तरकाले प्राचीनावीतिवचनाद्गोमकाले यज्ञोप-
वीत्यनुदकं भवति । नन्वं तर्ह्यपमथ्यमग्नौकृत्वा सर्वमावृत्त्यरिकम-
मित्यादिकाया मनुस्मृतेः का गतिः । उच्यते । यदि तावत्प्रा-
चीनावीतप्रतिपादनपरेयं स्मृतिः तदा विग्राधं त्वनपेक्ष्यं स्यादिति न्या-
यात्प्रत्यनया श्रुत्या बाध एव । वस्तुतस्तु प्राचीनावीतप्रतिपादक-
त्वमस्याः स्मृतेर्नास्त्येव । तथा च मन्धातिथिनाथ्य श्लोकस्य, स्वमतेन
परमतेन चान्यथैव व्याख्यातं कृतं । अग्रयं कथ्यवाहनाय स्वधा नम
इत्याहृतिप्रसंगेपलक्षणं यन्काव्ये तदपमथ्यं दक्षिणेन हस्तन कर्त्तव्यं ।
न पुनरुभयोर्हस्तयोर्मुक्तमित्यादिनिषेधभयादुभाभ्यां मयोपसृष्टेन
दक्षिणेन वा मथ्येन केवलेनेति परमतेन व्याख्याय स्वमतेन व्याख्यानं
कृतं या अग्नावाहृतयोः श्लयन्ते तामां यः आवृत्त्यरिकमः आवृत्त-
मानानां यः क्रमः तं सर्वमपमथ्यं कुर्यात् । दक्षिणमथ्या आहृतोः

कुर्यान्नोदकमंस्था इत्यर्थः । अपमयेन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचीति
 अत्रनेजनाख्योयमुदकनिर्वापः । तत्र चाथोदपात्रमादायावने जप-
 तौति वाजमनेयशाखायां पिण्डपितृयज्ञान्नातस्योदपात्रस्यातिदेशिकीं
 प्राप्तिं निवर्त्तयितुमिदं दक्षिणहस्तविधानं, अतो न प्राचीनावीत-
 विधायिकेयं स्मृतिः । अथवास्तु शङ्खधरस्मृतिचन्द्रिकाकारानुसारादि-
 धायिकापि तथापि कात्यायनाश्रलायनादिस्त्रचानुसारि-कतिपयक-
 र्त्तविषयिण्येव भविष्यति । कात्यायनेन हि श्राद्धकल्पेऽग्नौकरणहोमे
 पिण्डपितृयज्ञवत् कर्त्तव्यम् । पिण्डपितृयज्ञहोमे च मेघणेन जुहो-
 त्यग्नय इति सोमायति च तेनैवोक्तं । एतस्मूत्रव्याख्यानावसरे चोपा-
 ध्यायकर्त्तव्योक्तं होमस्य यज्ञोपवीतिना प्राङ्मुखेन च कर्त्तव्यः देव-
 तात् । म उदास्याग्नौ दे आहुतौ जुहोति देवभ्य इति श्रुतेः । न
 वा यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यः किन्तु प्राचीनावीतिनैव पित्र्यकर्माङ्गत्वात्
 प्रधानन्यायोपचाराच्चाङ्गानां महापितृयज्ञे च देवाज्यग्रहणे यज्ञोप-
 वीतिविधानात् । म यज्ञोपवीतो भूत्वाज्यानि गृह्णातीति । अथस्य
 पित्र्यकर्माङ्गत्वेन प्रमज्जमानं प्राचीनावीतं निवर्त्तयितुं विधिर्भवन्ना-
 ज्यग्रहणादन्यत्र प्राचीनावीतमभ्यनुजानातीति गम्यते । देवत्वेन प्राप्त-
 स्यास्य प्राचीनावीतस्यानुवादेऽस्त्विति चेत् । न । अनुवादप्रयोजनास-
 म्भवादाक्यस्य प्राचीनावीतापवादपरत्वात् । अत्र यद्यपि पत्रद्वयं दृश्यते
 तथापि प्राचीनावीतपत्रस्य पश्चादुपमासात्कात्यायनानुयायिभिर्या-
 नुष्ठोयमानत्वात्सिद्धान्तता कल्प्यते तैश्चाग्नौकरणानुज्ञार्थनादारभ्य
 प्राचीनावीतमाद्रियमाणं दृश्यते । अतो यत् नागरखण्डे प्रश्नादारभ्य
 प्राचीनावीतमुक्तं, तत्कात्यायनमतानुसारिभिरेवाश्रयणैयं ।

ततः पाकं ममादाय पृच्छेदिप्रान्नृपोत्तम ।

अहमग्नौकरिष्यामि होमं पितृममुद्भवं ॥

अनुज्ञा दीयतां मह्यमपमथाश्रितस्य भोः ।

‘ततः’ पित्र्यभ्राह्मणार्चनानन्तरं । अपमव्याश्रितस्यानुज्ञा दीयता-
मिति वचनादभ्यर्चनादारभ्य प्राचीनावीतं गम्यते । आश्वलायन-
सूत्रन्तु पूर्वमेव दर्शितं । तत्र यद्यपि प्राचीनावीतं पूर्वमुक्तं पश्चाच्च
यज्ञोपवीतं तथापि तच्छाखाद्यैरादृतत्वात् प्राचीनावीतस्यैव सिद्धा-
न्तता व्यवसीयते । केचित्पुनरनुज्ञाभ्यर्चनं यज्ञोपवीतिभिरेवानु-
ष्ठाय तदुत्तरभाविनि क्रियाकलापे प्राचीनावीतं क्रियमाणं दृश्यते ।
मत्स्यपुराणे त्वनुज्ञाभ्यर्चनेोत्तरकालीनेष्वपि पर्युत्तणपर्यन्तं पदार्थेषु
यज्ञोपवीतमुक्त्वा परतः प्राचीनावीतमुक्तं । “यज्ञोपवीतो निर्वृत्य ततः
पर्युत्तणदिकं । प्राचीनावीतिना कार्यमतः सर्वे विजानता” ॥ एतदपि
यच्छाखाग्रह्यादौ विहितं सर्वथा वा येषां यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं
वा नाम्नातन्त्रैरेव ग्रहोतव्यं । यत्तु कथवाहनत्वादिलिङ्गनाम्यादेः
पितरूपत्वमुक्तं । तत्र न हि कथवाहनेन पितृमता वा पितरूपेण
भाव्यमित्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति, अतो न तद्वागात् पित्र्यत्वं होमस्य ।
अथ यद्यग्नौ हुतन देवस्याः पितृस्यास्तर्पितेदिति । भूमौ दत्तेन
तिर्यकस्यास्तृणन्तु पितरः सदेति ज्ञातातपादिवचनेहोमस्य पित्र्यत्व-
मुच्यते । तन्न । अस्य वाक्यस्यार्थवादरूपत्वेन विधिगत्तभावात्प्राच
होमादेः पित्र्यत्वं निधीयते । किन्तु प्रमाणान्तरावगतं यथास्मितं
आहुं स्तृयते, स्वधाशब्दप्रयोगो पित्र्यत्वे लिङ्गः । वचनाद्वैवेऽपि
स्वधाशब्दः ऐन्द्रागार्हपत्योपस्थानवत् । पित्र्यं नान्दीमुखदेव-

त्येयग्नौकरणहोमे स्वधाशब्दप्रयोगोपपत्तेः, विकृत्यो वा प्राचीनावी-
तोपवीतयोः दैव-पितृभयरूपत्वान्निश्चरूपं हीदं कर्म । तच्च दैवेन
पितृण वा धर्मेण युक्तं कार्यं कथं पुनर्मिश्रं स्वधा नम इति मन्त्रे
उभयदर्शनात् । स्वधा हि पितृभ्यं लिङ्गं नमो दैवस्य तथा च श्रुतिः ।

स्वधाकारः पितृणां नमस्कारो देवानामुभये होज्यन्त इति ।

अत्राहुः उपवीतत्रिधिवचनानां भूयस्त्वात् भूयसां स्यात्प्रधर्म-
त्वमिति न्यायेनोपवीतनैव कार्यो होम इति । अन्ये तु यथाशास्त्रं
व्यवस्थामेव प्राचीनावीतोपवीतयामन्यन्ते ।

तथा च कात्यायनः ।

स्वाहा स्वधा नमः मयमपमयं तथैव च ।

आहुतौर्नां च या संख्या मा वा गम्या स्वसूत्रतः ॥ इति ॥

इति प्राचीनावीतोपवीतनिर्णयः ।

अथाग्नौकरणहोमाधिकरणनिर्णयः ।

अग्निरूपं अग्निरूपज्ञेति द्विविधमधिकरणं । तत्र तावदग्निर-
रूपस्य निर्णये केचिदाहुः, पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे "दन्तिणाग्नौ जुहा-
ति" इति वचनादग्नौकरणं च "जुहयात्पितृयज्ञवत्" इति स्मरणादति-
देशप्राप्ते दन्तिणाग्नौ होम इति । अन्ये त्वाहुः, आहुत्य गृह्योक्तत्वात्त-
दन्तर्भूतस्याग्नौकरणहोमस्य गृह्यत्व प्रकृतगृह्याग्न्यन्वयावगमादौपाम-
नेग्राविति । किञ्च । स्मार्त्तं होदकर्म अतो गृह्याग्नावेव कर्त्तव्यं ।

यत आह याज्ञवल्क्यः ।

कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वति प्रत्यहं गृहो ।

दायकालाहते वापि श्रौते वैतानिकाग्निष्विति ॥

‘स्मार्त्तं कर्म’ वैश्वदेवोपासनाग्नौकरणादिरूपं, ‘विवाहाग्नौ’ विवाह-
ममयममुत्पादिते । ‘दायकालाहुते’ रिक्थविभागकाले, वैश्वकुलादा-
हृत्य मंस्कृते चौपामनेऽग्नौ कुर्वति श्रौतं कर्माग्निहात्रादिरूपं वैता-
निकाग्निस्वाहवनीयदक्षिणाम्यादिषु कुर्वीतिव्यनुषज्यते ।

मनुरप्याह ।

श्रौपामनाग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथानिधि ।

पङ्क्तयज्ञान्नपक्विष्ठ यच्चान्यद्गृह्यकृत्यकमिति ॥

अत्रोपदेशादतिदेशबाधोन्याय्य इत्यांपामनान्यधिकरणत्ववादिनो-
मन्यन्ते । दक्षिणान्यधिकरणत्ववादिनस्तु बाधलाघवन्यायस्यराति-
देशिकस्याप्यनुग्रहाभिमतो प्राप्तबाधस्य चात्यन्तदृष्टत्वावगतावुपदेशा-
तिदेशयोः परस्परबाधेनैव मन्त्रिवेशापपत्तावनन्यगतिन्यायाभ्युपगम-
स्यातिदेशिकपदार्थबाधस्यान्यायत्वमनमन्धानाः कर्म स्मार्त्तमित्या-
दिमामान्यवचनस्यांपामनादिकर्मसु मावकाशत्वादग्नौकरणव्यतिरिक्तवि-
षयत्वं मन्यन्ते । ननूपदेशादतिदेशोर्दुर्बलः किमतः । न हि दुर्बलः
इत्दं वाधः किन्तु अतुन्यविषयो दुर्बलः । किञ्च वाचनिकेयानिदेशः
उपदेशान्न भिद्यते, अतः सर्वाधानोपासनान्यभावेऽप्यर्द्धाधानेन तर्हि म-
ह्यवेऽपि वाहिताग्निनामावास्याश्राद्धे दक्षिणाग्नौ अग्नौकरणहोमः
कार्यः । तिथ्यन्तरश्राद्धे तु विहरणाभावेन दक्षिणाग्निरसम्भवे सर्वाधा-
निना द्विजपाणावर्द्धाधानिना आहिताग्निना चौपामनेऽग्नौकरण-
होमः कार्यः । ननु वाचनिकातिदेशोपनीतेन दक्षिणाग्निना सामान्य-
वचनप्राप्तमाणोत्पन्नाग्निग्नौकरणहोमान्निर्वर्त्तितः कुतः प्रत्याहृत्या
तदधिकरणतां लभंत । मैवं । विद्यमानो हि दक्षिणाग्निर्त्ताम्रवर्त्तयन्न

पुनर्वन्ध्यासुतोपमोऽपि अतः मामान्यवचनं दक्षिणाग्निमन्त्रकृत्काम्यौ-
करणहोमप्रयोगान्निवर्त्तते नानग्निर्करुर्त्कात्प्रयोगात् । अतो दक्षि-
णाग्न्यभावे स उपामनाग्नौकर्त्तव्यः ।

तदेतदःह विषण्धर्माक्षरे मार्कण्डेयः ।

आहिताग्निम् जुहुयादक्षिणाग्नौ ममाहितः ।

अनाहिताग्निस्त्वौपमदेऽग्न्यभावे द्विजेऽप्य वा ॥

“औपमदः” गृह्याग्निः । अत्राप्य, त्रेत्यस्य पत्नस्य विषयविशेषः
कात्यायनन दर्शितः ।

अग्नौकरणहोमन्तु कुर्यादप्स्यति यदाते ।

स यदापां सैभापे स्याद्वाङ्गे ज्ञयोविधिस्तदा ॥ इति ।

यत् “औपामनेनान्त्रमिदुरग्नीकरणमेव च” इति प्रजापतिवचनं
तत्कवलौपामनाग्निमद्विषयं । तदेवं तावदक्षिणाग्नौ होमस्तदमम्भवे
तूपामनाग्निविति शम्भु-शङ्खधरप्रभृतयः । अन्ये उपामनाग्निमद्भावे
तत्रैव होमस्तदभावे दक्षिणाग्निवित्याहुः । ते हि “जुहुयात्पितृयज्ञ-
वत्” इत्यास्यातिदेशवचनस्यापि मामान्यवचनत्वाद्दूषदेःशमामान्यवचना-
नुरोधेन दक्षिणाग्निव्यतिरिक्तप्राकृतपदार्थातिदेशविषयतां मन्यन्ते ।
तथा च वायुपुराण ।

आहय दक्षिणाग्निन्तु होमार्थे वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थं लौकिकं वापि जुहुयात् कर्मसिद्धये ॥ इति ।

अन्तरापरिकेणार्थोक्त्याख्यातः । अत्र वाक्येऽग्निशब्दः प्रकृतेऽग्नौ वर्तते-
आहुपयोगविधां च गृह्याग्निः प्रकृतः आहुप्रयोगस्य गृह्यशास्त्रवि-
धयत्वात् । गृह्याग्न्यधिकारेण च गृह्यशास्त्राणां प्रवर्त्तिरिति तदभाव

एव तत्कार्यं दक्षिणाग्नि-लौकिकान्घोर्विधिर्युच्यते, तत्सदभावे तु तेनैवास्य कार्यमिद्वौ किमन्याग्निविधानेन । योऽपि धर्मशास्त्रेषु आह्निक-प्रयोगविधिः स गृह्योक्तादभिन्नः प्रत्यभिज्ञानात् । तेन धर्मशास्त्रेष्वपि गृह्य एवाग्निः प्रकृतः । अतोऽन्यथेमित्यत्राग्निशब्दो गृह्यपर एव प्रकृतत्वादिति युक्तमिति । एवमस्य वाक्यस्यार्थं व्याख्याय “आहि-ताग्निम् जुह्याद्दक्षिणाग्नी” इत्यादिर्मार्कण्डेयवाक्यस्याप्यर्थः स्वमता-नुसार्थ्येन वर्णितः । तथाहि यदेतदाहिताग्नेर्दक्षिणाग्नी होमविधानं तत्सर्वविधानेनोपामनाग्न्यभावे अर्द्धविधानपक्षे तु मन्थोपामनाग्नी तत्रैव होमो न दक्षिणाग्नाविति । यत्पुनरनाहिताग्निर्ग्रहोपमद इति वचनं तदक्षिणाग्नीकरणविधानादनाहिताग्नेर्दक्षिणाग्न्यभावेन होमनिष्पादन-शक्तिविरहेनभिकार एव पार्वणश्राद्धं भवेदित्याशङ्काधिकारप्रति-पादनाय । तस्यानाहिताग्निर्ग्रहोपमदं कुर्यान्न त्वनाहिताग्निरेवोप-मद इति तस्यार्थं इति । इदन्वययुक्तं न ह्याहिताग्निम् जुह्यादक्षि-णाग्नाविधिसिद्धेन वचनं सर्वविधानोपामनाग्निरहितोवेत्याहिताग्नाविधे-षणं श्रूयते । नापि कल्पयितुं शक्यं, कल्पकानुपलम्भात् । “कर्म स्मान्ने विवाशाग्नावित्यस्य विधेर्वाधोसाम्भूदित्यत्रविधानुयायिकी मतिः कल्पकेति चेत् । न । न हि विधेर्विधिर्विषयःपरादशास्त्रविषयं वा उत्सर्गशास्त्रानुवर्त्तन्तं, तथाभ्युपगमे हि ब्राह्मणेभ्यो दाधि दीयतां तर्कं कौण्डिन्याद्येत्यत्रापि विशेषविषयपरादयार्थभावविषयताप्रसङ्गः । अथाहृत्य दक्षिणाग्निमित्येतस्मिन् वचने अन्यथेमित्यभिधानात् गृह्याग्निकार्यं दक्षिणाग्निविधयवगतौ गृह्याग्निर्मुंशयत्वे दक्षिणाग्निविधे-स्तदभावविषयतेत्यभिमतं । तत्र । अत्रिहृतौ तावत्कार्येऽपि विधौ

वैकृतेन प्राकृतस्य बाधो दृष्टः प्रकृतावपि फलसमसेन सोमस्य । अतः कार्येऽपि विधौ दक्षिणाग्निना गृह्याग्नेर्बाध एव न्यायः । वस्तुतस्तु अन्यर्थमित्यत्राग्निशब्देनैकवाक्योपात्तो दक्षिणाग्निरेवाभिधातुं न्यायो न गृह्याग्निः, बलवान् हि प्रकरणसन्निर्धर्वाक्यमन्विधिः । अतो दक्षिणाग्निकार्यं लौकिकोऽत्र विधीयत इति युक्तं । लौकिकश्चात्र स्मार्त्ता गृह्याग्निरेव विवक्षितो न पुनरमंस्कृतोऽन्यः । तस्य हि न पेटकयज्ञियोहोमो लौकिकाम्नौ विधीयत इति निषेधात् । यत्, “शालाम्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः । यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते” इत्यङ्गिरेवचने शालाग्निशब्देन गृह्यमग्निमभिधाय तदन्यममंस्कृतं लौकिकशब्देनोक्त्वा तत्र होमविधानमुक्तं तद्वैश्वदेवविषयं ।

तदाहुः ।

शालाम्नाविति यत्रैतद्वाक्यमङ्गिरसेदितं ।

वैश्वदेवविधानं तस्मात्स्य होमस्य युज्यते ॥ इति ।

अतोलौकिकशब्देन गृह्याग्निरेवेत्यतः । तस्य च तदुपलक्षितकार्यादृशेन विधेः प्रयोजनाभावः । न ह्यनुपलक्षिते विधीयमानः पदार्थोऽन्यत्र भवति । न च तदुपलक्षिते विधिः सम्भवति, प्रकृतौ कार्यं प्रकृतेः पदार्थविधुत्तरकालभातित्वात् । अतोग्यर्थमित्यत्राग्निशब्देन दक्षिणाग्निरेवाभिधातुं न्यायः । या चात्राहिताग्निशोपमदृत्यस्थानधिकारशङ्कानिवृत्त्यर्थतोक्ता साण्योपासनाभावे दक्षिणाग्निविधौ शङ्कान्त्यप्तेन घटते । अतश्चाहिताग्निशेदक्षिणाग्नावनाहिताग्निशेदोपासने तदुभयान्यसन्निधाने सर्वथा तदभावे पाण्डादावग्नौकरण-

होमः कार्यं इति स्थितं । अत्रापराह्निकमेवानुसृत्य स्मृतिवन्त्रिकाकारेणोक्तं । अनाहिताग्नीपामनवत आहिताग्नेर्यद्द्रवधानेनौपामनवतः औपामन एवाग्नीकरणहोमः, प्रवासादिना तदमन्निधाने तु द्विजपाणौ जलादौ वा । सर्वाधानेनौपामनाधानेनौपामनाग्नेरहितत्वादाहिताग्नेर्दक्षिणाग्नी । तदमन्निधाने लौकिकाग्नी पाण्यादौ वा यः स्वीकृतोपामनतया समुच्छिन्नाग्निस्तथा भार्याविधुरतया वाग्नेरहितः तस्य द्विजपाणौ जलादौ वा, न जातु लौकिकेऽग्नी ।

तथा च स्मृतिः ।

माग्नेरग्नावनग्निस्तु द्विजपाणौ तथार्थी वा ।

कुर्यादग्नी क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितं ॥ इति ।

अत्र लौकिकनिषेधोऽनग्निस्माग्निश्च चार्द्धधानिनमेवाश्रयते, न सर्वाधानिनं । तं प्रति “अग्न्यर्थं लौकिके वापि जुह्यात् कर्मसिद्धये” इत्यत्र लौकिकाग्निविधेर्दर्शितत्वात् “हस्तोऽग्नीकरणं कुर्यादग्नी वा माग्नि-कोद्विजः” इति पराशरस्मरणान्न । अत्राग्निशब्देन गृह्याग्निरुच्यते, तस्मिन् विद्यमाने हस्तपत्नानवकाशात्, तेनात्राग्निशब्देन दक्षिणाग्निः लौकिको वाभिधीयते । माग्निशब्देन च सर्वाधान्येवोच्यते इति । तत्र तावदौपामनाभाव एव दक्षिणाग्नी होम इत्येतावत्पूर्वमेव निराहृतं, सर्वाधानिनस्य लौकिकाग्नी होम इत्येतदप्यग्न्यर्थं लौकिकं वेत्यत्र वचने लौकिकशब्दस्य स्मार्त्ताग्निवाचकत्वोक्त्या सर्वाधानशब्दश्रवणाभावोक्त्या निरस्तमेव । यत्पूर्वं मर्यादोपामने हस्तपत्नानवकाशात् पराशरवचनेऽग्निशब्देन दक्षिणाग्निर्लौकिकश्चोच्यते न पुनरौपामनोपौति,

तद्वक्षिणाग्निमङ्गावेऽपि समानं । अथ दक्षिणाग्निमन्त्रिधौ पाणिपत्ताव-
काशः स तर्ह्युपामनाग्निमङ्गावेऽपि भविष्यति । अन्यदपि स्मृतिचन्द्रिका-
कारेणभ्यधायि । सर्वाधानेनौपामनामन्त्रे लापस्तम्बोक्त्याग्नौकरणहो-
मस्य लोप एव । तत्र हि स्मार्त्तत्वाच्छ्रौतं वैतानिकाग्निस्वित्युपदेशतो
दक्षिणाग्निप्राप्तिर्न विद्यते । पिण्डपितृयज्ञधर्मकत्वाभावात् “जुहुयात्
पितृयज्ञवत्” इत्यातिदेशतोऽपि नास्ति । अग्नेयाप्रतिनिधयत्वात्प्रति-
निधिन्यायेन दक्षिणाग्ने लौकिकस्य वाग्नेः प्राप्तिर्न मन्त्रवति, अतो-
ऽधिकरणाभावात्लोप एव होमस्य । अतएव सर्वाधानेनौपामनस्या-
भावे धूर्त्तस्वामिनोक्तं आद्रुमृद्धं होमात् कर्त्तव्यं ब्राह्मणा आह्वनीयार्थ
इति तस्यापि प्रधानत्वादिति । सर्वाधानिना होमादुपरितनं ब्राह्मण-
भोजन-पिण्डदानात्मकं यावच्छ्राद्धं तदेवानुष्ठयं “ब्राह्मणा आह्वनी-
यार्थे” इत्यादिवचनपर्यालोचनया ब्राह्मणभोजनस्यापि प्रधानत्वाव-
गमादिति । तदेतत् पितृयज्ञधर्मकत्वाभावेऽपि वचनातिदेशेन
दक्षिणाग्निप्राप्तिमन्त्रवादग्निरूपाधिकरणमन्त्रेऽपि सर्वमाधारणस्मृति-
पुराणविहितपाणिरूपाधिकरणमन्त्रादिचारणीयमेवेति ।

अत्र गृह्यपरिशिष्टं ।

अन्वष्टकञ्च पूर्वशुर्मासि मास्यथ पार्वणं ।

काम्यमभ्युदसेऽष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टमं ॥

चतुष्वाद्येषु माग्नीनां वक्रौ होसो विधीयते ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादक्षरेषु चतुर्ष्वपि ॥ इति ।

अत्र किलाष्टौ आहुतानि भवन्ति । अष्टकानां ह्युपरितना नव-
म्योऽन्वष्टकाः तन्निमित्तं आद्रुमन्वष्टकं, अष्टकापूर्वदिनरूपासु मप्र-

मीषु क्रियमाणं आहुं पूर्वेद्युः । मामि मामीति यस्यां कस्या-
 श्चित्तिथौ प्रतिरूपणपत्तं क्रियमाणं आहुं अमावास्यानिमित्तकं आहुं
 पार्वणं । पुत्रादिकामनया क्रियमाणं काम्यं । अभ्युदये पुत्रजन्म-
 विवाहादौ, क्रियमाणं अष्टकामजकायामष्टस्यां क्रियमाणं । सुयंको-
 द्दिष्टेऽग्नौकरणाभानादेकोद्विष्ट-पार्वणोभयान्मकत्वात् मपिण्डौकरणस्यै-
 कोद्विष्टशब्देन लक्षणया मपिण्डौकरणमुक्तं । तत्राद्येषु चतुर्षु आहुषु
 माग्नेरग्नौ च होमः । तत्र यदापि कस्यचिदाहिताग्नेरष्टकादिषु
 श्रौतकर्गार्यविहितदक्षिणाग्निमन्त्रिभिर्न विद्यन्तं सर्वप्रधानेनोपामना-
 ग्निमन्त्रिभ्य नान्ति तथाप्यग्नौ होमविधानात्तदर्थमेव विहरणं कृत्वा
 होमः कार्यः । येषामिदं परिशिष्टं तेषामेवायं विधिर्वेदितव्यो न
 मर्यादा ।

इत्याग्निरूपहेमाधिकरणनिर्णयः ।

अथ होमाधिकरणभृताग्निक्षणं ।

ब्रह्मवैवर्त्त-ब्रह्माण्डपराणयाः ।

बहुगुण्कन्धने वक्रौ सममिद्वे विशेषतः ।

विधूमे शुद्धवर्णं च हातव्यं कर्ममिद्वे ॥

अर्चिधान् पिण्डितः शीतः सर्पिः-काञ्चनसन्निभः ।

स्निग्धः प्रदक्षिणस्यैव वक्रिः स्यात् कौर्त्तिवृद्धयं ॥

एवं लक्षणके होमं यस्तु वक्रौ ममाचरेत् ।

नरनारोगणभ्यः स पूजां प्राप्नोति शश्वती ।

अत्रय पूजितास्तेन भवन्ति पितरस्तथा ॥

अथाबुद्धः सधूमे च जुहुयाद्यो हुताशनः ।

यजमानो भवेदन्धः सपुत्र इति च श्रुतिः ॥
 अन्यन्धनाऽथ रूक्षो वा विस्फुलिङ्गावृतोऽथ वा ।
 अप्रदत्तिणमावृत्तः स च वङ्गिर्मिद्वये ॥
 दर्गन्धयेव नीलश्च कृष्णश्चैव विशेषतः ।
 भूमिश्च गाहने यस्य स तु कुर्यात् पराभवं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तुच्छतृकोध-त्वरायुक्तो हीनमन्त्रं जृहोति यः ।
 अप्रवृद्धे मधुमेऽग्नौ सोऽन्धः स्यादन्धजन्मनि ॥
 स्वन्ये रूक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
 मारुकाष्टिश्च मसूर्णे फूत्कारवति पावके ॥
 कृष्णार्चिषि मदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीं ।
 आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्भुवं ॥

देवौपुराणे ।

तप्तघाटकवर्णाभः सूर्य-मिन्दूरकान्तिभृत् ।
 शङ्ख-कुन्देन्दुमङ्गाशो घृत-वीरनिभः शुभः ॥
 जपाभोऽशोकपुष्पाभोलालादरदमन्निभः ।
 शुभदः सर्वकार्याणां विपरीतोऽह्यसिद्धिदः ॥
 मेघ-दन्दुभि-शङ्खौघ-वेणु-वीणास्वनः शुभः ।
 हृषभ-शिखि-कौकानां पूजितः कोकिलस्वनः ॥
 कुङ्कुमाङ्क-कर्पूर-मितगन्धिस्तु पूजितः ।
 हंसच्छत्रेभगोकुम्भपद्माकृतिधरः शुभः ॥
 सिंह-वर्हिण-शैलानां चामराकृतिविष्यदः ।

मधूमोमृतगन्धिश्च शकषट्चरणोपमः ।
 किन्नज्वालोऽयवा रोदी नेष्टः कर्मसु पात्रकः ॥
 ममुन्नतशिखः शस्त ऊर्द्धं वानेऽपि याति यः ।
 लेलिहानः शुभः कुण्डं दौर्गिमान् वरदोऽनलः ॥

वहृत्पग्निशिष्टे ।

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।
 मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रस्यैव जायते ॥
 तस्मात् समिद्धे होतव्यं नाममिद्धे कदाचन ।
 आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यन्तिकीन्तया ॥

सुममिद्धे होतव्यमित्युक्तं ।

ततः समिन्धनप्रकारमाह ।

जृह्वषंश्च हते चैत्र पाणि स्रुप-स्रुवादिभिः ।
 न कुर्यादग्निधमनं कुर्यात्तु व्यजनादिना ॥
 मुखेनेव धमेदग्निं मुखोद्घोषोऽभ्यजायत ।
 नाग्निं मुखेनेति तु यकौकिके योजयन्ति तत् ॥ इति ॥
 इत्यग्निस्तोत्रं ।

अथानग्निरूप-होमाधिकरण-निर्णयः ।

तत्र तावत् साम्निकस्यापि प्रवामादिना कदाचिदग्निमन्त्रिधानं भावे-
 ऽनग्निरूपेऽपि द्विजपाणौ होम इति प्रागेवाहुः “हस्तऽग्नौकरणं कुर्यादग्नी
 वा साम्निको द्विजः” इत्यनेन । अधुनानग्निकस्य पाण्यादौ होम उच्यते
 अत्र मनु-शातातपौ ।

अम्यभावे तु त्रिप्रस्य पाणात्रेवोपपादयत् ।

यो ह्यग्निः स द्विजे विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥

यो ह्यग्निगित्यादिना हेतुवन्निरगदेन होमाधिकरणभूताग्निकार्यं माम-
र्थ्याविष्कारेण प्रसूयते। 'मन्त्रदर्शिभिः' वेदविद्भिर्गिरित्यर्थः। तैत्तिरीयश्रु-
तावपि दृश्यते च स्तुतिः। "एष एवाग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मणोऽग्नावेवेनं वै-
श्वानरे जुहोति" इति। अन्यभेदवचनस्य सादृश्यपरत्वाद्लौकिकाग्निरूप-
पत्नाभिधानस्याप्यारोपैकनिबन्धनत्वाद् ब्राह्मणस्यानुकल्पत्वं न विरुध्यते।

अनएव यमवचनेऽग्निमादृश्येनेव स्तुतिः क्रियते ।

ययान्ययस्तथा विप्रा यथा विप्रास्तयाम्नयः ।

अन्यभावे तु विप्रस्य पाणौ होमोविधीयते ॥ इति ।

अन्यभावोऽत्र भार्यापरिग्रहाभावकृत-तत्परिग्रहोत्तरकालिका-
ग्निस्वीकाराभावकृतः स्वीकृतममुच्छेदकृतः मन्निधानाभावकृतश्चेति
केचिदाहुः।

एके तु ममुच्छिन्नाग्नेः पार्ष्णश्राद्धानधिकारेऽग्नौकरणाभावान्न
ममुच्छेदनिबन्धनेऽन्यभावे पाणिविधिरित्याहुः।

अन्ये तु। अन्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे ।

अन्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्यां न विन्दति ॥

इति गार्ग्य-जातृकर्णयोर्वचने उपसंहारदर्शनाद्भार्यापरिग्रहोत्तर-
कालिकास्वीकारकृतेऽप्यन्यभावे न पाणिविधिरिति मन्यन्ते ।

अन्ये तु भार्यापरिग्रहात् पूर्वं नियतोऽन्यभावः। अतः स्फुटप्रती-
तिना तेन भार्यापरिग्रहोत्तरकालीनेऽप्यन्यभावोवचनेन लक्ष्यते, न
पुनरभावश्रुतिरूपमङ्घ्रियत इति ।

अपरे तु अन्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेदित्यत्रैव-

शब्देन यत्कौकिकाम्यभावाद्यधिकरणान्तरनिराकरणं क्रियते तद्भार्या-
परिग्रहाभावकृतेऽग्न्यभावे नान्यस्मिन्निति गार्ग्यवचने प्रतिपाद्यते,
न पुनर्विवाहोत्तरकालौनेष्वग्न्यभावेषु पाणेरपि होमाधिकरणत्वं
निवर्तत इति । अत्राचार्यत्रिचार्यं न्याय्यपक्षपरिग्रहः क्रियतां ।

इह जयन्तस्वामिमत्तं हरिहरणेोपन्यस्तं । अग्न्यभावे तु विप्रस्येति-
द्योक्तस्य कदाचित्कचिदमन्त्रिहितान्निः साग्निरेव विषयः । यस्य हि
यत्सम्बन्धाऽस्ति तस्य कदाचित् कचिदमन्त्रिधावेवविधाः प्रयोगाः
भवन्ति । मन्त्रवत्येवाशमस्यस्य यथाश्रामावेऽयतरमाकृत्य तथा गन्तव्य-
मिति प्रयुञ्जते, न पुनरग्न्यन्तामन्त्रवत्यशमस्यस्य इति । तदेतज्जयन्त-
स्वामिमन्मतं त्रैवर्णिकमात्रविषयत्वमस्य तेनैव दृष्टितं ।

मस्यपुराणे त्वामान्नश्राद्धं कण्ठरेणाम्नौकरणमुक्तं ।

आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदत्तदा ।

तेनाग्नीकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेदिति ॥

तेनैवेत्यामद्रव्येण ।

आमश्राद्धश्चाग्निमंस्काररहितस्य श्राद्धस्य साक्षाद्भूतं, अन्यस्य तु
पक्वान्नाभावेऽनित्यत्वेन न्यायप्राप्तं, “एवं श्राद्धाऽपि मत्मान्यं कर्तु-
श्राद्धं तथैव च । नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्नवद्भुधः ॥” इति ।
अतोऽग्न्यः श्राद्धस्यामान्नश्राद्धं अग्नीकरणानुवादेनामद्रव्यकलाग्यविश-
याविधानादनुवाचनिकमग्नीकरणं तदात्तिप्रश्नान्तिरूपं पाण्यधिक-
रणमिति । अत्र यद्यपि विप्रस्येति सामान्तेनोक्तं तथापि प्रकृत-
त्वात् सन्निहितपरिग्रहोऽपि कारणभावात् श्राद्धभोक्तुरेव विप्रस्येति
गन्तव्ये । प्रधानस्य प्रत्यङ्गभावनेत्रिक्षेधात् विप्रस्येति विवक्षित-

कवचनाच्चैकस्मैव ऋष्ट-प्राथम्याभ्यां प्रथमोपविष्टस्यैवेति । यैर्देवैर्विककर्म-
धर्मेण यज्ञोपवीतेन स्वाहाकारेण चायं होमः क्रियते तैर्देवैर्विक-
विप्रकरे कर्त्तव्यः । यैश्च पैतृककर्मधर्मेण प्राचीनावीतेन स्वधा-
शब्देन च क्रियते तैस्तु पैतृकविप्रकरे कार्यः । सर्वैर्वा देव-
करे पैतृककरे वा विकल्पेन कार्यः । यद्यपि करशब्दः साधारणस्तथापि
दक्षिणकरणे कर्त्तव्यमिति दक्षिणस्य सर्वकर्मार्यतास्मरणात् पाणौ
दद्यात् दक्षिण इति वचनाच्च दक्षिण एव करे होमः । तत्र तावत्
प्रथमोपविष्टस्य पैतृकस्य पाणौ होम इत्याह कात्यायनः ।

पैत्र्योयः पङ्क्तमूर्द्धणस्तस्य पाणावनमिकः ।

ऊत्वा मन्त्रवदन्येषां तृष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

अनमिकः श्राद्धकर्त्ता पितृ-पितामहाद्युद्देशेन त्यज्यमान-हृदिरधि-
करणभूतविप्रपङ्क्तिमूर्द्धण्युपविष्टस्य दक्षिणे करे अग्नये कथवाहनाये-
त्यादिमन्त्रयुक्तं ऊत्वा ऊतशिशुं अन्नं तृष्णीमेव पङ्क्तिमूर्द्धण्यादन्येषां
तत्पङ्क्त्युपविष्टानामेव पात्रेषु विभज्य निदध्यान्न तु देवपङ्क्त्युपविष्टानां
पात्रेषु । शेषप्रतिपत्तौ चेदमभिधास्यते । ननु मसुदास्याग्नौ दे
आहृतो जुहोति देवभ्य इति पितृयज्ञभञ्जके होमे कथवाहनस्याग्नौः
सोमस्य पितृमतो देवस्याग्नौकरणहोमस्यापि देवैर्विकल्पेन समानधर्मक-
त्वेन मन्त्रिधानादैविकविप्रकरे होमे प्राप्ति कथं पैतृकविप्रकर एवोक्तः ।
अथोच्यते । योऽग्नावग्नौकरणहोमः स देविकः, यस्तु विप्रकरे स पैतृकः
“पाणिष्वेव वा जुहोत्यग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितर इति ह
ब्राह्मणं” इत्याश्वलायनगृह्ये श्रुतेरुद्गावनादिति । मैवं । “जुहोति द-
वेभ्य” इति विधिश्रुतेर्देवदेवत्वत्वेऽस्य होमस्यावधारिते “पाणिमुखाः

पितरः” इति पाणिविधिसुत्यर्थवादमात्रेण न पितृदेवत्वत्वं प्रत्येतुं शक्यं
 पितृदेवत्वविप्रभोजन-पिण्डप्रदानरूपकर्ममाहित्यात् पितृकत्वार्थोपणा-
 र्थवादोपपत्तेः । अथवा अग्नौकरणहोमस्यापि पितृत्वप्रतिवेत्त भाव्येति
 परस्परया पाणेरपि त्वप्रिकारणत्वेन पितृमुखत्वमागेष्य सुत्युपपत्तेः
 अतोऽयमग्नौकरणहोमः कश्चिद्देविकः कश्चित्पैतृक इत्यतदयुक्तं ।

तदाहुः ।

देवमग्नौ करे पिच्यमित्येतदममञ्जमं ।

देवस्यैत् भवदा देव पिच्यस्यैत्पिच्यमेव तु ॥ इति ।

अतोदेवविप्रकरे होमः कार्यः ।

तथाचाह काश्यपः ।

अग्निर्गो यदा विप्रः आह कुर्व्यान् पार्च्यं ।

अग्नौकरणवत्तत्र होमो देवकरे भवेत् ॥ इति ।

अत्र प्रतिवेद्यदेविकदिज होमावृत्तौ न्यायामन्वयादकश्यप गौरवात्
 विप्रस्य कर इत्येकवचनान्तस्य ममाम तयाच विप्रित्तवचनत्वात्
 देकस्यैव देवस्य ।

तदुक्तं वायुपुराणे ।

वेद्यदेवे यदेकस्मिन् भवेद्यदेहो दिजाः ।

तदेकपाणी होतव्यं स्याद्विधिर्हितमया ॥ इति ।

यदा तावदेककमुभयत्र वेत्येत्यत्रायणनेक एव वेद्यदेविके
 दिजस्तदेकस्यैव पाणाविति सिद्धमेव । यदापि द्वौ देव इत्यादिद्वयुग्म-
 मख्यानेकदिजपत्तत्रयण द्वौ चत्वारः पश्यौ वा देविक दिजामदा
 ष्यं कस्यैव पाणी होमः कार्यः । तावन्नेव हि होमविधिः कृतायाः

स्यात् विहितहोमश्च समयाऽपि कृतार्थः स्यात् । अत्र विहितकृतत्वं
 विधिकृतत्वं विधिकृतार्थत्वं प्रतिहेतुत्वेनोपन्यस्तमितिन्यायानर्थक्यं
 तस्मादेकस्यैव करे होमः पूर्वाक्तन्यायाच्च प्रथमोपविष्टस्यैव दक्षिण-
 एव करे होमः । तदेवं पूर्वाक्तन्या कर्त्तव्यवस्थया सर्वेषां समविकल्पेन
 देवविप्रकरे पित्र्यविप्रकरे वा होमः कार्यः । यस्तु “अग्नौकरणवत्
 कुर्याद्द्विजानो वैश्वदेविके । पाणावत् तु तदद्यात् न तु पित्र्ये
 कदाचन” इति पित्र्यपाणिनिषेध इव प्रतीयते स देवपाणिस्तुत्यर्थान्
 पित्र्यपाणिनिवृत्त्यर्थः । अथवा देविकपङ्क्तिमूर्द्धन्यकरे कृत्वा पुनः पित्र्य-
 पङ्क्तिमूर्द्धन्यकरेऽपि होमो न कर्त्तव्य इत्यत्रमर्थः । अत्र पित्र्यादिदेवत्ये
 पितामहादिदेवत्ये वामात्रास्याश्चाद्दे यदाग्नौ होमः क्रियते यदा वा
 वैश्वदेविकतन्वानुष्ठानवति प्रयोगे वैश्वदेविकद्विजपाणौ तदा देश-
 काल-कर्त्तव्यधिकरणान्तरेणैक्यादेवैश्वदेवदग्नौकरणस्यापि तन्त्वेनैवानु-
 स्थानं । अतस्तद्विधिवैश्वदेविकपाणौ होयन् देविकपङ्क्तिमूर्द्धन्युपविष्ट-
 स्यैकस्यैव पाणौ जुह्यात् । यदा तु भेदेन वैश्वदेविकानुष्ठानं तदा
 वैश्वदेविकद्विजपाणावपि होमं करिष्यन्नधिकरणभेदाद्भेदनैव होमं
 कुर्यात् । तथा च वैश्वदेविकपङ्क्तिद्वयोपविष्टमुख्यद्विजद्वयपाण्योः
 होमद्वयं कर्त्तव्यं । ननु तथापि तत्प्रयोगमन्विहितदेश-कालेऽग्नौ तन्व-
 वैश्वदेविकार्थद्विजपाणौ वा क्रियमाणो होमः श्राद्धद्वयोपकारको
 भवति । तथा वैश्वदेविकभेदोप्यस्तु । अन्यथाधिकरणाख्यगुणानुगोधन
 प्रधानावृत्तिः कृता स्यात् । भेदं । न ह्यधिकरणान्तरं कृतार्थमस्त्वित्येव-
 मत्र होमाभ्यस्यते, किन्तु मातामहश्राद्धाख्यं प्रधानान्तरं कथं नु
 नाम भुङ्क्ते स्यादित्येव पाणिहोमस्य चानन्यश्राद्धार्थब्राह्मणपाणावनु-

ष्ठितस्यैवोपकारकत्वं निश्चितं । अतः पृथगनुष्ठौयमानवैश्वदेविकद्विज-
पाणौ होष्यन् द्वितीयवैश्वदेविकद्विजपाणावग्नौकरणमावर्त्तयेदेव ।
अनेनैव पित्र्यविप्रपाणावपि होभोव्याख्यात इति अपरार्क-स्वति-
चन्द्रिकाकार-मधुमिश्रादयः । तत्र तेषु विशेषः । यदापि वैश्वदेविकं
तन्त्वं तदाणधि करणभेदावृत्तिरेव होमस्य ।

तदाह कात्यायनः ।

मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्तन्त्वे च माग्निं इति ।

अस्यार्थः । यदा मुख्यपात्राणां द्वौ पित्र्यविप्रकरे होमधिकीर्षेत्
तदा पित्र्य-पितामहादिपण्डित्युपनिष्टमुख्यद्विजकरे जला मातामहस्य
मन्वन्तो यो ब्राह्मणस्यार्थं करे पथक होमं कुर्यात् । एतच्च पृथ-
ग्मातामहस्यन्धि-द्विजकरे होमानुष्ठानं भेदेन वैश्वदेविकानुष्ठाने
तन्त्वेण शानुष्ठाने ज्ञेयं । अस्ति कदाचिन्माग्निं कुर्यापि द्विजपाणौ
होमः । माग्निं इत्येतद्रूपलक्षण एवैविधाधिकरणकैऽनग्निं कर्त्तृकै-
ऽपि पाणिहोमस्यार्थवृत्तिन्यायस्य मनन्तात् । पर्यवमितः पाणिरूप-
होमाधिकरणनिर्णयः ।

अथान्यान्येष्वनग्निरूपपाणि होमाधिकरणानि ।

मह्यपुराणे ।

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वायु जलेऽपि वा ।

अजर्कणंऽजर्कणं वा गोष्ठे वायु शिवान्तिके ॥

अजर्कणंऽजर्कणं इत्यत्र लिङ्गाविवृताद्वैत्वभावाद्दिवलितमेतं पुंस्त्वं ।
अत्र यद्यपि ब्राह्मणपाणं मुख्यकल्पत्वेऽग्नौकरणवति आहुं च तस्या-
वश्यमन्त्वेऽजर्कणादानामनवरूपाण एव । तथापि “एष वा अग्निंऽश्वानरो
४६

यद्ब्राह्मणः” इति प्रत्यक्षश्रुत्यां ब्राह्मणस्याग्निवाभिधानात् परोक्षश्रुति-
मूलकस्यतिमात्रकृष्टानामजकृषादीनां जघन्यत्वेनात्यन्तबाधाय मम-
विकल्प एवाभ्युपेयः । ब्राह्मणस्थाने दर्भतटुनिवेशे वाजादीनामव-
काशः कार्यः ।

आह शङ्खः ।

अजस्य दक्षिणे कर्णे पाणौ विप्रस्य दक्षिणे ।

अप्सु चैव कुशस्तम्बे अग्निं काव्यायनोऽब्रवीत् ।

रजते च सुवर्णे च नित्यं वसति पावकः ॥ इति ।

अत्राग्निमद्गावप्रतिपादनेनाग्निकार्ये विनियोगो दर्शितः । अर्थवाद-
मात्रत्वे स्थानर्थक्यापत्तेः ।

सौरपुराणे ।

अम्यभावे तु विप्रस्य पाणविवोपपादयेत् ।

महादेवान्तिके वाथ गोष्ठे वा सुसमाहितः ॥

कर्मपुराणे ।

अग्नेरभावादिप्रस्य पाणौ होमो विधीयते ।

महादेवस्य पुरतोगोष्ठे वा अद्भ्यश्चितः ॥ इति ।

इत्यनग्निरूपहोमाधिकरणनिर्णयः ।

अथाग्नौकरणहोमाङ्गभूतानि प्रश्नोत्तरद्रव्याणि ।

तत्राह याज्ञवल्क्यः ।

अग्नौकरिष्यस्वादाय पृच्छत्यस्रं घृतभुतं ।

कुहस्येत्यभ्यनुज्ञातो ङ्गलाग्नौ पिष्टयश्चवत् ॥

आहुकर्त्ताग्नौ होमं कर्त्तुमिच्छन् बह्वनराश्रयसमिश्रमस्रं प्रशस्ते

दर्व्यादिरूपे पात्रे समादायाग्नौ करिष्य इति आहुभोक्तुन् ब्राह्मणान-
नुज्ञापनरूपेण पृच्छेत् । तैश्च ब्राह्मणैः कुरुष्वेत्येवंविधेन वाक्येनाभ्य-
नुज्ञातः मन् स्वकल्पसूत्रोक्तपिण्डपितृयज्ञहोमवज्जुह्यात् । अत्र
वचने अग्नौ करिष्य आदायेत्यपि पठन्ति । तत्र घृतप्लुतमन्नमादा-
याग्नौ करिष्य इति पृच्छेदित्यश्वयः ।

कात्यायनोऽप्याह ।

उद्धृत्य घृताकमन्नं पृच्छत्यग्नौ करिष्य इति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः
पिण्डपितृयज्ञवद्धृत्वा ज्ञतश्लेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य अपतौति ।

अत्रान्नमादायाग्नौ करिष्य इति पृच्छतीत्युक्ते अदृष्टार्थत्वमासो-
द्यान्नस्य होमद्रव्यस्यावगतौ तात्पर्यात्तस्यैवान्नस्य ग्रहणेऽवधत्ते प्रकृत-
पाकात् प्रथग्भावभावनात्मकस्याद्भरणस्यार्थसिद्धत्वादुद्धृत्येतिवचनमुत्-
सेपणार्थमितिगम्यते ।

आह प्रचेताः ।

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतं ।

ॐ कुरुष्वेत्यनुज्ञातो जुह्यात्पितृयज्ञवत् ॥ इति ।

सौरपुराणे ।

अग्नौ करिष्य इत्युक्त्वा कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञया ।

अन्नं घृतप्लुतं वज्जौ जुह्यात्पितृयज्ञवत् ॥

कूर्मपुराणे ।

कृत्वा समाहितं चित्तं मन्त्रयेद्देवैः करोमि च ।

अनुज्ञातः कुरुष्वेति तथेति द्विजसक्तमैः ।

पत्नीमादाय पुत्रांश्च जुह्याद्भुव्यवाहने ॥

निगमः ।

अन्नमुद्धृत्याभिघार्थ्याग्नौ करिष्य इति पृच्छतीति ।

विष्णुपुराणे ।

अग्नीकरिष्य इत्युक्त्वा तैरुक्तः क्रियतामिति ।

गृह्योक्तंनैव विधिना जुत्वा पात्रेषु दापयेत् ॥

जुत्वा जुतशेषं पित्र्यविप्रपात्रेषु प्रविपेदित्यर्थः । गृह्योक्ते-
नैवेत्येवकारो न स्मृति-पुराणोक्तविधिनवृत्त्यर्थः प्रत्यभिज्ञानात्
सर्वत्रैककर्म्यं सर्वशास्त्राणां परस्परसापेक्षत्वे च स्थिते सर्वधर्माप-
संहारस्य न्याय्यत्वात् । अतो विधिनैवेत्येवमथमेवकारो योज्यः ।

आह बोधायनः ।

अथैतांस्तुलमिश्रापः प्रतिघाह्य गन्धेन मान्द्येन चालङ्कृत्याग्नौ
करिष्यामीत्यनुज्ञाते अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य तिस्र आज्याहुतीः
जुहोति । सोमाय पितृमते स्वधा नमः स्वाहा । यमायाङ्गिरस्वते
पितृमते स्वधा नमः स्वाहा । अग्नये कव्यवाहनाय स्थिष्टिकृते
स्वधा नमः स्वाहेति तच्छेषेणान्नमभिघार्थ्यास्यैता एव तिस्रो
जुहुयात् ।

‘अथेति ब्राह्मणोपवेशनादनन्तरं । ‘एतानिति ब्राह्मणान् । ‘अग्नि-
मुपसमाधाय’ अन्यायतने अग्निं प्रतिष्ठितं प्रज्वाल्य, ‘सम्परिस्तीर्य’
दर्भैः समन्तात् परिस्तीर्य । ‘इतिशब्द आज्यहोमसमाप्तौ । ‘तच्छे-
षेण’ आज्याहुतिशेषेण । ‘अन्नं’ होमार्थमुद्धृतमोदनं, ‘तदभिघार्थ्य’
तस्योपरि जुतशेषमाज्यं चारयित्वेत्यर्थः । अन्नस्यावदाय “एता एवे-
त्येतेरेव मन्त्रैस्तिष्ठन् आहुतीर्जुहुयात् ।

मत्स्यपुराणे ।

अग्नौ कुर्यादनुदज्ञातो विप्रो विप्रैर्यथाविधि ।
 स्वगृह्योक्तेन विधिना कांस्ये कृत्वा चरुन्तः ॥
 अग्नी-धोम-यमानान् कृत्वाप्यायनमादितः ।
 दक्षिणाग्नौ प्रणीते वा य एकार्गिर्दिजेत्तमः ॥

हारीतः ।

आमाद्योदपात्रेषु ममन्यायन्तोत्यप आमिच्च सुमनस्योत्पूय
 ब्राह्मणैरनुज्ञातः मामिधेन्यभमाधायावाह्याग्निस्वात्तादीन् ब्राह्मण-
 स्थानुदपात्रैर्यथार्थमर्चयत्वा मेक्षणपाणिरनुज्ञातो यत्सोमाय पितृमते
 जुहोति सोमञ्छास्तेन सोमपांश्च पितृन् प्रीणाति यमायाङ्गरस्वते
 यमञ्छास्तेन वर्हिषदस्तेनाग्निञ्छास्तेनाग्निस्वात्तांश्च यदग्निं कव्यवाहनं
 स्विष्टकृतं यन्मेक्षणमादध्यादात्मानन्तेन प्रीणाति । जतोच्छिष्टं ब्राह्म-
 णेभ्यः प्रदाय पिण्डेभ्योऽवशेषयेदिति ।

‘मामिधेन्येत्यत्र हरिहरेण समीत्स्वेतीति पाठोदर्शितः ।
 वचनञ्च व्याख्यातं । तद्यथा । “ममन्यायन्त्युपयन्त्यन्या इत्यनेन मन्त्रे-
 णाद्योदपात्रेषु जलं प्रक्षिप्य तदपरि सुमनसः पुष्पाणि च क्षिप्त्वा
 प्रोक्षणीवन्मन्वरहितमेवोत्पवनं कृत्वा ब्राह्मणैः समीत्स्वेत्येवमुदज्ञातः
 सन् इधमग्निमभिन्धार्थकाष्टमग्नौ विपेत । अनुज्ञावचनदर्शनादर्थान्
 पूर्वकालेऽग्निमभिन्धनं करवाणीत्यादिप्रार्थनावाक्यं आहुकर्त्ता प्रयो-
 ज्यमित्यनुमौयते । एवमिधमाधायावाहनमन्त्रैः पितृनावाह्यानन्तरं
 पूर्वोपकल्पितैरुदपात्रैर्ब्राह्मणरूपाधिष्ठानस्थितान्ग्निस्वात्तादीन् आदि-
 यद्वाहुविभुक्प्रभृतौन् यथायं यस्य वशस्य यैरक्षितैरर्थः आहु-

प्रयोजनमस्यत्तिस्नानचयेत् । ते च “सोमपा नाम विप्राणामित्यादिना
मन्वादिभिर्निर्दिष्टाः । यद्वावाहन एव मृतपित्राद्यधिष्ठातृभावेनाग्नि-
खान्तादिमङ्गल्यः । अर्चनन्तु पित्रादिवयस्यैव नामभिर्यथार्थमिति
वचनात् । एवञ्च जीवत्पितृकादेर्दयार्चनमिति सिद्ध्यति । अथ
मेवणपाणिर्गम्यौकरिष्यामीत्यादि पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यनुज्ञातः सोमादिभ्य
आह्वतित्रयं कृत्वा मेवणमन्तेऽग्रावादध्यात् । ऊतावशेषन्तु पितृविप्र-
पात्रेषु कियन्निश्चिष्यान्यत् पिण्डार्थमवशेषयदिति ।

उद्धृत्यान्नमित्युक्तं, तत्रान्नं विशेषो ब्रह्मपुराणे दर्शितः ।

ततो घृताक्रमन्तु मोष्णमादाय साधितं ।

तानग्नौ करिष्य इति प्रयतः प्रार्थयेत् द्वि-त् ॥

महाभारतेऽपि ।

जुहुयाद् व्यञ्जन-चारवर्जमन्नं ततो नरः ।

अनुज्ञातो द्विजेस्तेस्तु कृत्वा ॐ भरतर्षभेति ॥

‘व्यञ्जनशब्देनाद्य दधि-पयस्तक-गुडु-मरीचादीनि । लवणरस-
संस्कार्याणां शाक-सृपादीनान्तु लवणरसवर्जनेनेव प्रतिषेधः सिद्धः ।

‘चार्याणि’ लवणरसवन्ति द्रव्याणि ।

यत्तु ब्रह्माण्डपुराणे ।

पुष्याणाञ्च फलानाञ्च भक्ष्याणाञ्च प्रयत्नतः ।

अथमुद्धृत्य सर्वेषां जुहुयाज्जातवेदमि ॥

इति पितृर्षपाकसिद्धलवणादिमंसृष्टशकादिशोमस्मरणं, तद्येषां
गृह्येष्टीकरणहोमानन्तरं तदङ्गतया हविष्यव्यतिरिक्तान्यमंसृष्टेम चा-
खनेष्णे भक्ष्यन्त्यमन्त्रकोशोम उक्तस्तद्विषयमित्यविरोधः ।

स च होम आपस्तम्बसूत्रे दर्शितः ।

न चारनवणहोमो विद्यते तथा पराश्रष्टृष्याहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मापो ह्येतस्मिन् जुहुयात्तद्गतमङ्गतश्चाग्नी भवतीति । अथवा अन्नाभावे यदा कन्द-मूल-फलादिभिरेव आहुं तद्विषयमिदं ब्रह्माण्डपुराणवचनं । अत्र पक्कान्नं यदा आहुन्तदैव होम-पिण्डक्रिये प्रवर्त्तते । तयोः पक्कान्नद्रव्यकल्पनियमादित्येतन्नयन्त्वामिममतं हरि-हरिणोपन्यस्यामआहुं यदा कुर्यादित्यादिपूर्वप्रदर्शितमत्यपुराणवि-रोधमृद्भाष्य दृषितं ।

अग्नीकरिष्यन् पृच्छतीत्युक्तं तत्र सर्वान् वैकं वेत्यपेक्षायामाह मनुः ।

तेषामुदकमानीय सपविचांस्तिलानपि ।

अग्नीकुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥

गन्ध-मान्यादिभिः ब्राह्मणानर्चयित्वा 'तेषां' ब्राह्मणानां, हस्ते जलं प्रक्षिप्य पवित्रमहितांस्तिलांश्च दत्त्वा 'सह' सक्षुभ्य युगपत्सर्वैर्ब्राह्मणैरनु-ज्ञातः सन् कर्त्ताग्नी होम कुर्यात् । अनुज्ञावचनात् प्रश्नाप्यनुमोयते । सहेतिवचनात् सर्वान् प्रति प्रश्नः कर्त्तव्य इति गम्यते । एकं प्रति प्रश्ने ह्यते सर्वैरभ्यनुज्ञाने क्रियमाणे प्रश्नस्यादृष्टार्थत्वं प्रमज्ज्यते । 'अथश्च सर्वप्रश्नपक्षो वैकल्पिकः । अथोद्धृत्याग्निं पङ्क्तमूर्द्धन्यं सर्वान् पृच्छ-त्यग्नी करिष्य इति हारगैतवचनात् अत्रैकाभिमुख्येनैकं प्रति सर्वा-भिमुख्येन सर्वान् प्रति प्रश्नोऽयमिति सुश्रयत्वात्प्राभ्यनुज्ञावचने दि-जानामनध्यवसायः प्रश्नाभिप्रायः प्रश्नप्रसङ्गो वा वाच्यः ।

अभ्यनुज्ञातो जुहुयादित्युक्तं कैरभ्यनुज्ञात इत्यपेक्षायामाह पारस्करः ।

दत्त्वा गन्धादि-धूपांश्च सर्पिण्डद्विविद्धरेत् ।

पैतृकैरभ्यनुज्ञाते जुहोति पितृयज्ञवदिति ॥

पैतृकैरित्यत्र ब्राह्मणैरिति शेषः । अनेन प्रश्नोऽपि पैतृकान् प्रत्ये-
वेति गम्यते । अत्रागौकरिच्ये कुरुष्वेति प्रश्नोत्तरयोः प्रकारोऽवगत एव ।
प्रकारान्तरमप्याश्लाशनगृह्ये दर्शितं ।

उद्धृत्य घृताक्रममनुज्ञापयत्यग्नौकरिच्ये करवै करवाणीति वा
प्रत्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्वित्यथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तादिति ।

आपस्तम्बस्त्रदीप्त्यानां प्रश्नोत्तरप्रकारमाह ।

उदीच्यवन्तिस्वामनगतानां हस्तषूदकपात्रानयनमुद्भ्रियतां अग्नौ
च क्रियतामित्यामन्त्रयते काममुद्भ्रियतां काममग्नौ च क्रियतामि-
त्यतिष्ठेष्ट उद्धरेऽङ्गुष्ठयाचेति ।

अत्र “प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा । त्रिदुषां
शब्दसिद्धार्थं सा नः पातु मरुस्वती” इति पुरातनानां वाक्यात्सर-
स्वत्युत्तरदेशमन्त्रिणेन ये ते उदीच्याः तेषां वन्तिराचारः कथ्यत
इति शेषः । ‘उदकपात्रानयनं’ अर्घ्यप्रदानं । ‘ब्राह्मणानामन्त्रयते’
अनुज्ञाभ्यर्थनवाक्येनाभिमुखान् कुरुते । ‘अतिष्ठेष्टः’ ब्राह्मणैरनुज्ञातः ।

अत्र पितृयज्ञवदित्यनेन अग्नौकरणक्षेमे पितृयज्ञतिकर्त्तव्यताति-
देशः कृतः, सा चेतिकर्त्तव्यता आपस्तम्बादिभिः पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे
दर्शिता । तथापस्तम्बः ।

समूलं सहदाच्छिन्नं वर्धिराहरति सहदाच्छिन्नानि वा तणानुप-
मूलान्दिनानौति दक्षिणाप्रागगैर्दर्भैः दक्षिणमग्निं परिस्तीर्य दक्षिणं
जान्वाच्य मेक्षणे उपस्तीर्य तेनावदायभिघार्थं सोमाय पितृमते स्वधा
नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति यमायाङ्गुरस्वते पितृमते स्वधा नम

इति द्वितीयां अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयां ये
मेक्षणे तन्दुलास्तान् ऊवा तृष्णीं मेक्षणमादधाति इत्यादि ।

आश्वलायनोऽपि ।

प्राचीनावीती इधमुपममाधाय मेक्षणेनावदाय अत्रदानमस्यदा
जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा
नम इति स्वाहाकारेण वा अग्निं पूर्वं यज्ञोपवीतोति ।

एवमन्यान्यपि पिण्डपितृयज्ञसूत्राणि प्राचीनावीतयज्ञोपवीतनिर्णये
द्रष्टव्यानि । अथच पिण्डपितृयज्ञधर्मादिदेशोद्धारोत्तरवचने विस्तरण
विवृतः । “कुरुस्वत्यभ्यनुज्ञातः पूर्वाद्भृतेऽग्नीं मरुदाच्छिन्नैरुपमूल्लूनैः
परिस्तोर्णं समित्तन्त्रेण प्राङ्मुखोमंत्तणेनाहृतिदयं ऊवा मेक्षणमग्नावेव
कुर्यात्” इति । अस्यार्थः स्मृतिचन्द्रिकाकारेण व्याख्यातः । ‘पूर्वाद्भृते-
ऽग्नीं’ परिस्तरणकालात्पूर्वमेवोद्बाधितेऽग्नीं, मूलममोपदेशे मरुदेक-
यत्नेन च्छिन्नैर्दग्भिः परिस्तोर्णं समित्तन्त्रेणाहृतिदयार्थमेकामेव समिध-
मादाय मेक्षणेन यज्ञीयकाष्ठकृतेनाहृतिदयं ऊवाग्नावेव मेक्षणं प्रक्षिपत् ।
समित्तन्त्रेणेत्यनेन पितृयज्ञधर्म उक्तः पितृयज्ञं समिदाधानस्याभावात्
किन्विह धर्मान्तरमुपदिष्टमिति ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽप्यत्र समिदाधानमुक्तं ।

अन्तर्निधाय समिधं जुहुयात् कव्यवाहनमिति ।

ब्रह्मपुराणे तु घृताक्तप्रादेशमात्रमसिद्धयाधानमुक्तं ।

ॐ कुरुस्विति तैरक्तो दक्षिणाग्निं समाह्वयेत् ।

दक्षिणायांस्तुर्दिक्षु दर्भानास्तीर्थं वाग्यतः ॥

दद्यात् समिधसिद्धसिद्धिन् प्रादेशमात्रिकाः ।

घृताक्ताः समिधो ऊत्वा दक्षिणायाः समन्त्रकाः ।

मेचणेन घृताक्तेन जुहुयाच्चाहुतिचयं ॥

समिदर्हाश्च द्रुमास्तत्रैवोक्ताः ।

पलाश-फल्गु-न्यगोध-स्रचाश्वत्य-विकङ्कताः ।

उदुम्बरस्तथा विल्वश्चन्दनं यज्ञियाश्च ये ॥

सरलो देवदारुश्च सालश्च खदिरस्तथा ।

समिदर्धे प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥

याद्वाः कण्टकिनश्चैव यज्ञिया ये च केचन ।

पूजिताः समिदर्धेन पितृणां वचनं यथा ॥

समिद्भिस्त्राज्यलिप्ताभिर्जुहुयाद्द्यो ऊताशनं ।

फलं यन्कर्मणस्तस्य तन्मे निगदतः शृणु ॥

अत्रयं सर्वकामीयं अश्वमेधफलं हि तत् ॥

समिदनर्हास्तु ।

श्लेष्मातको नक्तमालः कपित्थः शास्त्रलिस्तथा ।

नौपोविभीतकश्चैव आद्रुकर्मणि गर्हिताः ॥

चिरविल्वस्तथा टङ्गस्तिन्दुकासातकौ तथा ।

तिल्वकः कोविदारश्च एते आद्रे विगर्हिताः ॥

निवामश्चैव कौटानां गर्हिताः स्युरयज्ञियाः ।

गुल्मीश्च वेष्टिता ये च वल्लीभिश्च समन्ततः ॥

शकुनीनां निवामाश्च वर्जयेत्तान् द्विजोत्तमः ।

अन्याश्चैवविधान् सर्वान् वर्जयेद्वै अयज्ञियान् ॥

‘पलाशः’ किंशुकः । ‘फल्गुः’ काकोदुम्बरिका । ‘न्यगोधः’ वटः । ‘स्र .’

जटी । 'अश्वत्यः' पिप्पलः । 'विकङ्कतः' सुवटुलः । 'उरुम्बरः'
 जन्तुफलः । 'विल्वः' श्रीफलः । 'चन्दनं' मलयजं । 'यज्ञियाः' काश-
 र्यशमीप्रभृतयः । 'मरुलः' पीतद्रुमः । 'मालः' मालवृचः । 'खदिरः'
 बालपत्रः । 'कण्टकिनः' दङ्गुदीप्रभृतयः । 'श्लेष्मातकः' सेलुः ।
 'नकमालः' करञ्जः । 'कपित्थः' दधित्थः । 'शाल्मलिः' स्मिरायुः ।
 'नीपः' कदम्बः । 'चिरविल्वः' पूतिकरञ्जः । 'टङ्गः' अहिमारकः ।
 'तिन्दुकः' स्फूर्जकः । 'आसातकः' कपीतनः । 'तिलकः' रोध्रः ।
 'कोविदारः' काञ्चनारः । 'अयज्ञियाः' पिचुमर्द-पारिभद्रादयः ।
 आह स्वयज्ञः ।

परिममुद्ग पर्युच्य परिस्तीर्य दक्षिणं जान्वाथ यज्ञोपवीती
 प्रागामीनेमेवणेन जुहोतीति ।

शङ्खं लिखितौ ।

धूप-गन्ध-मान्द्यैरेलङ्कृत्य ब्राह्मणान् मघृतमश्रमनुज्ञाय दर्भैर्द-
 क्षिणायैर्ग्रं परिस्तीर्य जुहुयादिति ।

इत्यग्नौकरणाङ्गभृतानि प्रश्नोत्तरद्रव्याणि ।

अथाग्नौकरणदेवताहृतिमंथ्या-मन्त्रविकल्पः ॥

मनु-वृहस्पतौ ।

अग्नेः सोम-यमाभ्याञ्च कृत्वापायनमादितः ।

हविर्दानेन विधिवत् पश्यात्मन्पर्षेत् पितृन् ॥

अग्नि-सोम-यमाख्यानां देवतानां प्रथमेन होमेनापायनकृत्वा
 हविर्दानेन यथोक्ताश्रप्रदानेन ब्राह्मणाधिष्ठानान् पितृन् पश्यात्पर्षेत् ।

मेधातिथि-हरिहराभिमतौ व्याख्या । अग्नेरिति चतुर्थ्यै

षष्ठी । अग्निरेका देवता, सोम-यमरूपाधिष्ठानद्वयनिष्ठैकदेवतात्व-
युक्ता द्वितीया । सोम-यमाभ्यामिति दन्दादग्नीषोमवदेकत्वावगतेः ।
एतच्च येषां गृह्ये ईदृग्विधं देवतात्वमुक्तं तेषामेव वेदितव्यमिति ।
अत्र ब्रूमः । यद्यप्यत्र सोम-यमयोः देवतात्वाच्चतुर्थ्यन्ततोचिता,
तथापि पोषणपर्यायेणाप्यायनशब्देनान्वये क्रियमाणे षष्ठ्यन्ततयैव
भाष्यं । अथ देवतात्वान्नात्र षष्ठीत्युच्येत, तर्हीग्नेरितीयमपि न स्यात् ।
चतुर्थ्यर्थे व्याख्याता सेति चेत् । न । आप्यायनपदेनान्वयात् । षष्ठ्यास्तु
सम्बन्धसामान्यवाचिन्या विशेषपर्यवसायित्वमभ्युपगतमेवेति न देवता-
रूपविरोधित्वं । स्वतन्त्रयोः सोम-यमयोर्देवतात्वप्रतिपादकानां
वचनानामाहुतिमन्त्राणाञ्च दर्शनान्नान्योन्यसहितयोर्देवतात्वं । न च
क्वचिद्गृह्ये तदवस्थयोर्देवतात्वमुपलभन्ते शिष्टाः । दृश्यते चोपनिष-
न्धनान्तरेषु पाठान्तरमस्य वचनस्य । “अग्नि-सोम-यमानाश्च
कृत्वाप्यायनमादितः” इति ।

यमः ।

अग्नये चैव सोमाय यमाय जुहुयान्ततः ।

अग्नये कथवाहनाय स्वाहेति जुहुयाहुविः ॥

सोमाय पितृमते यमायाङ्गिरसे तथा ।

सोमस्याप्यायनकृत्वा वङ्गवैवस्वतस्य च ॥

हुते लग्नौ ततः सम्यक् विधिनानेन मन्त्रवित् ।

स्वधेत्येव हविःशेषं आदधौत समीक्ष्य च ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

जुहुयाद्ग्नये कथवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति

मार्कण्डेयपुराणे ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति प्रथमाहुतिः ।

सोमाय वै पिष्टमते स्वाहेत्यन्या तथा भवेत् ॥

वैश्वदेवः पादपूरणार्थवान् प्रयोगकाले प्रयोज्यः । गोभिले-
स्वेतावेव मन्त्रौ पुरस्तात् स्वाहाकारौ विपरौतेन च क्रमेणोक्तौ ।

मेत्तणेनोपघातं जुष्टयात् स्वाहा सोमाय पिष्टमते इति पूर्वां,
स्वाहाग्नये कव्यवाहनायेति द्वितीयामत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

ब्रह्माण्डपुराणे त्वाहुतित्रयं स्वधा-नमोऽन्तास्त्वयो मन्त्रास्तथा
प्रत्याहुत्यधिकरणभूताग्निप्रदेशानां विभज्य विनियोगस्तोत्रः ।

आहुत्य दक्षिणाग्निन् सोमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥

सोमाय च पिष्टमते स्वधा नम इति ब्रुवन् ।

यमायाङ्गिरसाम्पथे स्वधा नम इति ब्रुवन् ।

इत्येते होममन्त्रास्तु त्रयाणामनुपूर्वशः ॥

दक्षिणतोऽग्नये नित्यं सोमायोत्तरतस्तथा ।

एतयोरन्तरे नित्यं जुष्टयादौ विवस्वते ॥ इति ।

‘अङ्गिरसाम्पथ इति यमविशेषणं ।

ब्रह्मवैवर्ते तु वैवस्वतायेति यमस्य, अङ्गिरस इत्यग्नेः सोमस्य च
विशेषणं दर्शितं ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।

सोमाय च पिष्टमते स्वधा चाङ्गिरसे नमः ॥

यमाय वैवस्वताय स्वधा नम इति ब्रुवन् ।

दत्त्येते वै होममन्त्रास्तयाणामनुपूर्वशः ॥

दक्षिणेनाग्नये नित्यं सोमायोत्तरतस्तथा ।

एतयोरन्तरे नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते ॥ इति ।

पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्याहाश्रुत्यायनः ।

मेक्षणेनादायावदानसम्पदा जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधा नमः
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाग्निं पूर्वमिति ।
पिण्डपितृयज्ञपकरण एवाहापस्तम्भः ।

सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति ।
यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयामग्नये कव्यवा-
हनाय स्वधा नम इति तृतीयां, न यमाय जुष्टेतीत्येक इति ।
पितृयज्ञमेवाधिकृत्य सांख्यायनः ।

मेक्षणेन जुहोत्यग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते
स्वाहा यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेति ।

पितृयज्ञमेवाधिकृत्य वैजवापः ।

अन्वाहार्यपचने मेक्षणेन द्वे आहुतौ जुहोत्यग्नय इति पूर्वा
सोमायेत्युत्तरामिति ।

अत्र निर्विशेषणयोरेवाग्नीषोमयोर्देवतात्वं । अन्वाहार्यपचने-
दक्षिणाग्निः पिण्डपितृयज्ञोक्ता अर्प्यते देवताहुतिमन्त्रविक्रम्याः
अतिदेशतोऽग्नौकरणे भवन्त्येवेति । एते च देवतादिविधयोयदीयेषु
कल्पसूत्रचन्द्रोषूक्तान्ते तदीया एवेति व्यवस्यया बोद्धव्याः । अतश्च
यदापस्तम्भेन स्वर्गश्चेत्तद्योदशाहुतिकमग्नौकरणमुक्तं तद्येषां तत्सूत्रं
तेषामेवेति स्पृतिचन्द्रिकाकारः । स ह्येवमाह । उद्धृत्यामग्नौ च

क्रियतामित्यामन्त्रयते काममुद्भिद्यतां काममग्नौ च क्रियतामित्यति-
 सृष्ट उद्वरेज्जुहुयाच्चेत्येवंधर्मज्ञास्त्रसूत्रोक्तप्रश्न-प्रतिवचनानन्तरमन्त्रमु-
 द्भृत्यान्नुपसमाधानाद्याज्यभागान्तं कुर्यात् । अस्यान्नुपसमाधाना-
 द्याज्यभागान्तस्य कर्मणः सर्वप्रधानहोमप्राच्याङ्गकलापत्वेनापस्तम्बी-
 यगद्दोषकमेऽभिधानात् । आज्यभागानन्तरगस्त्रेनाज्येन च द्रव्येण
 “यन्मे मातेत्यादिभिर्मन्त्रैरग्नौकरणसंज्ञकं प्रधानहोमं कुर्यात् ।
 तथाचापस्तम्बीयगद्दसूत्रं ।

अथस्योक्तराभिर्जुहोत्याज्याहुतौरुत्तरा इति ।

उद्भृतस्यान्नस्य किञ्चित्किञ्चिद्वदानधर्मणावदायावदाय पित्रा-
 दित्रयस्य षण्मातामहादित्रयाय षडाहुतौरुत्तराभिर्ह्यग्निर्जुहुयात् ।
 मन्त्रप्रपाठकपठितानां मध्ये याः पूर्वमुक्तविनियोगास्तासामूर्ध्वं पथ्य-
 माना ऋच उत्तराः अत्राहुतौनामुत्तराः पाश्चात्याः षडाहुतौश्च
 जुहुयादित्यर्थः । अत्र यद्यपि षष्णामुक्तराणामृचां स्वस्वदेवतान्निर्जन
 पाठकमेण च पित्रादिदेवत्याहुतिविभागेन विनियोगोऽत्रगम्यत एव,
 तथापि स्पष्टत्वार्थमाहुतिसंख्याज्ञानार्थं प्रयोगप्रदर्शनार्थञ्च दयोर्दयो
 विनियोगमाह, यन्मे माता प्रल्लोभ चरति यास्तिष्ठन्ति दाभ्या-
 मृग्भ्यां अमुष्मै स्वाहृत्यन्ताभ्यामिति । अत्र जुहोतीत्यनुषज्यते ।
 अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तं रितुर्नाम गृहीत्वा दे आहुतौ जुहुयात् ।
 एवं यन्मे पितामही प्रल्लोभ चरति अन्नर्दधं पर्वतेरिति दाभ्या-
 मृग्भ्याममुष्मै स्वाहृत्यन्ताभ्यामिति । अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तं
 पितामहस्य नाम गृहीत्वा दे आहुतौ जुहुयात् । यन्मे प्रपिता-
 मही प्रल्लोभ चरति अन्नर्दधं ऋतुभिरिति दाभ्यामृग्भ्याममुष्मै

स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अमुष्मा इत्यत्र प्रपितामहस्य नाम गृहीत्वा द्वे आहुती जुहुयादिति । एवं पित्राहुतिविनियुक्ताभ्यामृग्भ्यां मातामहायाहुतिद्वयं, पितामहाहुतिविनियुक्ताभ्यां मातुः पितामहायाहुतिद्वयं, प्रपितामहाहुतिविनियुक्ताभ्यां मातुः प्रपितामहायाहुतिद्वयं जुहुयात् । ऊहस्वत्र कार्यः । तत्र प्रथममन्त्रे यन्मे मातामही प्रलुलोभ तन्मे रेतोमातामहो वृद्धामित्यूहः । द्वितीये मन्त्रे अन्तरन्यं मातामहाद्वृध इत्यूहः । मन्त्रद्वयमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तस्य मातामहनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं । तृतीये मन्त्रे यन्मे मातुः पितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः पितामहो वृद्धामित्यूहः । चतुर्थे मन्त्रे अन्तरन्यं मातुः पितामहाद्वृध इत्यूहः । मन्त्रद्वयेषुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तस्य मातृपितामहनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं । पञ्चमे मन्त्रे यन्मे मातुः प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मेरेतो मातुः प्रपितामहो वृद्धामित्यूहः । षष्ठे मन्त्रे अन्तरन्यं मातुः प्रपितामहाद्वृध इत्यूहः । मन्त्रद्वयेषुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तस्य मातृप्रपितामहनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं ।

तदेतदाह गृह्यभाष्यसंग्रहकारः ।

योज्यः पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः ।

अन्नहोमे तथा स्यर्षं जलपिण्डादिदानके ।

यन्मेमातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेत् ॥ इत्यादि ।

‘स्यर्षं’ एष ते ततमधु मां ऊर्मिः सरस्वानित्यादिमन्त्रत्रयेण ब्राह्मणभोजनार्थस्यान्नस्य स्यर्षं, ततः पूर्वदवदाय ये चेह पितर इत्यृषा एकामाहुतिं जुहोति । एवमन्नाहुतौर्ज्ज्वा षड्वाज्याहुतौर्जुहोति ।

तत्र स्वाहा पित्रे इति पुरस्तात्स्वाहाकारेण मन्त्रेण प्रथमद्वितीये, एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां तृतीयचतुर्थे आज्याहुतीर्ज्ज्वा स्वधा स्वाहेति मन्त्रेण पञ्चमौ जुहोति । अग्नये कथ्यवाहनाय स्वाहेति मन्त्रेषु षष्ठीं । ततः स्विष्टकृदाहुतिं कृत्वा भक्ष्य-भोज्यादिसर्वविधहविष्या-स्नात्किञ्चिदादायोदौ चैनमुष्णं भस्मापोद्भ तस्मिन्नुष्णे भस्मनि तृष्णीं जुहोति । ततो लेपयोः प्रस्रवाभ्यां तृष्णीं वर्धिरङ्गाग्नौ प्रहरतौत्या-दिकं परिषेचनान्तमाहुं यम्यालौपाकोक्तं चरुं होमेष्वतिदेशप्रप्तमु-दीच्याङ्गकलापं कृत्वा हुतशेषं ब्राह्मणपात्रेषु निदध्यात् ।

तदेतत्सर्वमप्याह गृह्यमाख्यसंयहकारः ।

अग्नीन्धनादिप्रतिपाद्यकर्म कृत्वाज्यभागान्तमथावदाय यन्मोति-मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमग्नौकार्यास्तथा सप्तभिरन्नहोमाः स्वाहादिमन्त्रैरपि सर्पिषा स्युर्होमास्ततः स्विष्टकृतन्तु कृत्वा भस्माप्यपोद्भाहविरन्नहोमो-लेपन्तु दर्वींश्च समञ्चनादिशेषश्च कृत्वा परिषेचनान्तं पात्रेषु दद्याद्भु-तशेषमन्नमिति ।

सप्तभिरन्नहोमा इत्यनूहितमन्त्राभिप्रायेणोक्तं । ऊहितमन्त्र-साहित्ये हि त्रयोदशसंख्यापत्तेः । सप्तभिरित्ययुक्तं स्यात् । अयञ्चा-ग्नौकरणहोमः प्राचीनावीतिना कार्यः पैठकत्वात् । तथाचापसम्भे न स्वगृह्यग्न्यादावित्युक्तं । “अपरपले पित्र्याणि प्राचीनावीतिनापस्यं दक्षिणतोऽपवर्गः” इति । अत्रापि यदा पैठकमाधारसमिन्धनादिकं तद्यज्ञोपवीतिना कार्यं ।

तदाह भाष्यार्थसंयहकारः ।

आधारदार्वाग्निमुखान्वभाग-

प्रदक्षिणानुव्रजनेषु तावत् ।

आधारयोः स्विष्टकृति प्रदिष्टं

यज्ञोपगौतं हि कपर्दिनः स्यात् ।

दत्तग्नौकरणदेवताहृतिमंख्यामन्त्रविकल्पाः ।

अथ पाण्यधिकरणस्य होमस्य प्रश्नादीनि ।

शौनकगृह्ये ।

अनग्निश्रेदाज्जं गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नौकरणमिति पूर्ववत्तथास्त्विति ।

अस्यार्थः आज्यमाज्ययुक्तमन्त्रान्तर्दद्यादिपात्रं स्यापयित्वा पात्रञ्चो-
द्धृत्य करे धारयित्वा भवत्स्वेवाग्नौकरणमित्यधिकरणकर्मकारकयोर्नि-
र्देशं कृत्वा शेषं पूर्ववत् । अन्यधिकरणकहोमवत्करिष्ये कर्त्वं करवाणोति
वा आख्यातपदं प्रयुञ्जितित्यर्थः । तथास्त्विति ब्राह्मणा अनुज्ञान्दद्यु-
रिति यावत् । अत्रापि काकाजिगोलकवत् पूर्ववदिति मन्त्रस्वनाय ।
तथा च क्रियतां कुरुष्व कुर्वित्यभ्यनुज्ञावचनं लभ्यते । तत्राग्नौकर-
णधर्मान्तरातिदेशोऽपि पाणिहोमे ज्ञातव्यः । तथा च होमार्थेऽत्र
पूर्वाह्नापरार्द्धकल्पना । अभिघारणप्रत्यभिघारणे द्विरवदानं संक्षण-
नावदाय होम इति । अत्र स्मृत्यर्थमारकृता संक्षणभ्र-विप्रानुज्ञा-
न मन्त्रिपरिममूहन-पर्युक्ते भवतः^(१) इत्युक्तं ।

तत्राह स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।

यात्र स्मृत्यर्थमारकृत्^(२) विप्रानुज्ञाभावोक्तिः मानग्निश्रेदित्यादिनि-
रन्तरोक्तोक्तवचनादर्शननिवन्धनेत्युपेक्षणीया । संक्षणाभावोक्तिरपि

(१) परिममूहन पर्युक्ते स्त इति ख० ।

मेक्षणकार्यं अन्यस्य विध्यदर्शनाच्चिन्त्या, पर्युक्षण-परिममूहनमद्भावो-
क्तिय पांसुनिरमनलक्षणस्य दृष्टकार्यस्य लोपान्नियमादृष्टमात्रस्य चा-
प्रयोजकत्वादयुक्ता । यस्य त्वदृष्टरूप एव संस्कारः कार्यं परिस्तरणस्य
तदस्यैव ।

तथा च यमः ।

अग्नौकरणवत्तत्र होमो देवकरे भवेत् ।

पर्यस्तदर्भानास्तौर्यं यतोऽग्निममोहि सः ॥ इति ।

‘देवकरः’ वैश्वदेविकब्राह्मणपाणिः । देवग्रहणं पितृस्थाणुपलक्ष-
णार्थं । ‘पर्यस्तदर्भाः’ परितः सर्वतोऽन्यमनीयाः दर्भाः परिस्तरणदर्भाः
इति यावत् । अन्ये तु निबन्धकाराः “पर्युक्त्य दर्भानास्तौर्यंति पठन्ति ।
इधमस्य लिम्बनार्थं समिद्धवेदिति अग्निममिन्धनार्थत्वस्मरणात्तदभावे
सर्वमस्मत् एव लोपः । परिममूहन-पर्युक्षणयोस्तु धर्ममात्रत्वात्तत्रैव एव ।
उपाध्यायकर्मसु कुरुष्वत्याभ्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञरहस्यत्वात् कात्या-
यनसूत्रे पिण्डपितृयज्ञवदित्यस्य पिण्डपितृयज्ञवदृष्टत्वात् इत्यनेन पौन-
रुक्त्यसाशङ्क्य ययामस्मत् परिस्तरण-परिममूहनादौतिकर्त्तव्यतापरि-
सङ्ख्यार्थतामेव समर्थयितवान् । ततश्च परिममूहन-पर्युक्षण-मेक्षणादौ-
तिकर्त्तव्यताशून्यहोमसाचाचारस्तु तन्मत्तानुसारिभिरेव प्रवर्त्तित इति
जानीमः । यदत्र युक्तं तद्गद्यम् ।

इति पाण्डिधिकरणस्य होमस्य प्रश्नादीनि ।

पाण्डिधिकरणकहोमधर्मक एवाजाकर्णाद्यधिकरणकौऽअग्नौकरण-
होमः । अग्नौकरणं करिष्य इत्येतावानेव प्रश्नोऽत्रेति विशेषः ।

इत्यजकर्णाद्यधिकरणकस्य होमस्य प्रश्नादीनि ।

अथ ऊतावश्रितप्रतिपत्तिः ।

तत्राग्नौ होममुक्त्वाह याज्ञवल्क्यः ।

ऊतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथासाभोपपन्नेषु रौषेभु तु विशेषतः ॥

अत्र पितृप्रियरौष्यवचनात् पैटकविप्रभाजनेष्विति गम्यते ।

तथा च यमः ।

अग्नौकरणशेषम् पितृषु प्रतिपादयेत् ।

प्रतिपाद्य पितृभ्यान् न दद्याद्वैश्वदेविक इति ॥

अत्राग्नौकरणशब्दाद्वचनस्याग्निहोमविषयत्वं अन्यनग्निरूपोभय-
विधाधिकरणहोमविषयत्वं वास्तु । अग्नौकरणशब्दस्य नामधेयत्वात् ।

तथा च पङ्क्तिमूर्द्धन्यपित्र्यपाणौ होममुक्त्वाह कात्यायनः ।

ऊत्वा मन्त्रवदन्येषां तृष्णो पात्रेषु निक्षिपेत् । इति ।

अन्यशब्दस्य प्रकृतसजातीयवचनत्वात् पितृपङ्क्तुपविष्टविप्रपात्रे-
ष्विति लभ्यते ।

अत एवाह यमः ।

पित्र्यपाणिऊताश्वेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत् ।

अग्नौकरणशेषम् न दद्याद्वैश्वदेविके ॥

अथ पितृपाणिगृहणमुपलक्षणं । अतो वैश्वदेविकद्विजपाणौ
होमोऽपि शेषस्य पितृपात्रेष्वेव प्रक्षेपोन दैवपात्रेषु । अत एव सर्वसा-
धारण्येनैव ऊतशेषस्य वैश्वदेविकपात्रप्रक्षेपः प्रतिषिद्धो ब्रह्माण्ड-
पुराणे ।

अग्नौकरणशेषम् न दद्याद्वैश्वदेविके ।

न हि स्मृताः श्रेषभाजो विश्वेदेवाः पुराणमैरिति ॥

यमेनापि प्रतिषिद्धः ।

अग्नौकरणशेषेणु पित्र्येषु प्रतिपादयेत् ।

ऊतशेषं कदाचित्तु न दद्याद्दैवदेविके ॥

न कदाचिदित्यस्यायमर्थः । यदा वैश्वदेविकपङ्क्तिमुख्यविप्रपाणौ होमः तदा तस्मैत्र वा वैश्वदेविकद्विजान्तरस्य पात्रे ऊतशेषप्रक्षेपो न कर्तव्यः । यदा वा पित्र्यपाणौ वज्रादावधिकरणान्तरे वा होमः तदानीमपि वैश्वदेविकद्विजपात्रे ऊतशेषप्रक्षेपो न कर्तव्य इति विशेषतस्तु वैश्वदेविकपात्रेषु ऊतशेषप्रक्षेपसैनैव निषिद्धः ।

दैवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वाग्नौकरणं द्विजः ।

शेषयेत् ऋषिभिः पिष्टार्थं शेषयेन्नयेति ॥

वायुपुराणे ।

ऊत्वा दैवकरेऽनग्निः शेषं पित्र्ये निवेदयेत् ।

न हि स्मृताः श्रेषभाजो विश्वेदेवाः पुराणमैरिति ॥

पित्र्ये पात्र इति शेषः । 'पुराणमैः' पुराणज्ञैः । उपसृत्यक्षीत-
कृति-स्मृतौतिहास-कल्पसूत्राद्यभिज्ञानं ।

वाजसनेयपरिब्रिष्टनिगमे तु शेषप्रतिपत्तिर्भाङ्गवृक्षेषूक्ता ।

श्रेषमस्रं हस्तेन हस्तेषु पिष्टवत्प्रदायेति ।

'पिष्टवदित्यनेन स्वधाकारोच्चारणमाचमतिदिश्यते । न पुनरवने-
जन-प्रत्यवनेऽनेनोत्सृजादीनि । स्वधेत्येव हविःश्रेषमाददीतेति यमवचने
धर्मान्तरपरिमङ्गलानात् । अथवैवमस्यार्थः । 'पिष्टवत्' यथा पिष्टेषु,
एतदुक्तं भवति यथा पिष्टार्थं पिष्टपात्रेऽग्नौकरणशेषः प्रक्षिप्यते तथा

ब्राह्मणहस्तेष्वपीति । अथवा पिण्डवदिति मतुवन्तं । शेषमन्न
 कियतायंशेन पिण्डवत् पिण्डमस्त्वन्धि यथा भवति तथा ब्राह्मणहस्तेषु
 प्रनेपणीयं न हस्तमित्यर्थः । पिण्डार्थं शेषयेदित्येतच्च यदाग्नौ पितृ-
 विप्रकरादौ वा होमस्तदापि वेदितव्यं । अत्रशेषणस्य पिण्डार्थत्वा-
 बगमात् । ननु दैवपाणिज्जतावशेषणस्यैव पिण्डार्थत्वोपदेशात् पितृ-
 पाणिज्जतावशेषणस्य तादर्थ्यं न लभ्यते । मैवं । दैवकरे ह्यमान-
 ष्यास्यस्यैकदेशं पिण्डार्थमवशेषयेदित्यत्र दैवकरादिविशेषणविवक्षायां
 विशिष्टोद्देशप्रसङ्गः । अतोऽग्निपाण्याद्यधिकरणज्जैकदेशेनापि सह
 शेषयेदित्यंतत् सम्बध्यते ।

अत एवाह ब्रह्मवसिष्ठः ।

पितृविप्रकरे ज्ञत्वा शेषं पात्रेषु निक्षिपेत् ।

पिण्डेभ्यः शेषयेत् किञ्चिन्न दद्यादैश्वदेविके ॥

अत्र यद्यपि पिण्डपर्याप्तशेषमस्यादमं कर्तुं शक्यं तथापि पिण्डार्थं
 प्रकृतसर्वरूपान्नोद्दरणस्य सत्त्वमाणत्वाद्दुर्दृतान्निश्रौभावमात्रेणाग्नी-
 करणशेषस्य पिण्डोपकारकत्वमवगम्यते । एवं च पिण्डपात्रप्रनेपो
 ऽस्यार्थादेव सिद्धः । यद्यपि चात्र शेषयेदिति विधिश्रवणात् पिण्डा-
 र्थमित्यर्थकर्मत्ववगमाच्च शेषधारणस्यावश्यकत्वं प्रतीयते तथाप्युप-
 युक्तद्रव्यसंस्कारकत्वेन प्रतिपत्तित्वावगमादनावश्यकत्वं शेषं प्रत्यप्रयोज-
 कत्वञ्चावभोयते । शेषकर्मणामप्रयोजकत्वात् । अर्थकर्मरूपाणामप्या-
 श्रयिकर्मणां प्रस्तरयागादीनां प्रतिपत्तिरूपसम्भेदेन द्रव्यं प्रत्यप्रयोज-
 कत्वमेवाभिमतं ।

आह यमः ।

ऊते त्वग्नी ततः सम्यग्विधिनानेन मन्त्रवित् ।

स्वधेत्येव हविःशेषमाददीत ममीदृष्य च ॥

होमावशिष्टमन्नमवलोक्य 'स्वधेत्येवमाददीत' पितृविप्रपात्रेषु क्रियत्प्रक्षिप्य शेषं पिण्डार्थमाहुरेदित्यर्थः । अतस्त्रुष्णीं पात्रेषु निक्षिपेदित्यनेनास्य विकल्पः । यथागृह्यं व्यवस्था वेति । अत्र यद्यथाऊतेरग्निप्राप्तिमात्रेणैव पाणितलप्राप्तिमात्रेण च होमममाग्निर्जातैव शेषप्रतिपक्षिषमाप्तिश्च पात्रप्राप्तिमात्रेण जाता तथापि ऊत-शेषयोर्वचनाद्ब्राह्मणैर्भोजनं कार्यं ।

तदाह गार्ग्यः ।

यदन्नं दीयते पाणौ पात्रे वापि निधीयते ।

भुञ्जोरन् ब्राह्मणास्तन् पितृपक्ष्णी निवेशिताः ॥

तच्च प्रक्षेपकास एव न भोक्तव्यं । नापि भोजनार्थमुपकल्प्यमानादन्नाकरात् पृथक्कृत्य ।

तथा च बह्वृचपरिशिष्टे ।

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमन्नन्यबुद्धयः ।

पितरस्तेन दृष्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥

यच्च पाणितले दत्तं यथान्यदुपकल्पितं ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

आश्वलायनगृह्ये ।

यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशत्यथाग्नी ऊतशेषमन्नं सृष्टं दत्तमर्द्धकमिति ।

इह होमानन्तरपरिवेषणाच्च पूर्वं विधीयमानमाचमनं स्वनिम-

त्तमाक्षिपत्तत्काल एव ऊतभक्षणमापादयतीति भ्रमोमाभृदिति
 मन्यमानेन हरिहरेणास्यार्था व्याख्यातः । यदा द्विजपाणिषु जुहु-
 यात्तदा होमाधिकरणौकृतपाणिषु द्विजेष्वाचान्तेषु कृतेषु कृताचमनेषु
 सत्स्वन्यदन्नं 'अनुदिशात' ददाति । आचमनश्चात्राभ्यवहारसंयोगात् ।
 अभ्यवहारश्चात्र "पाण्यास्यो हि द्विजः स्यत इति वचनादभ्यवहार्यस्य
 पाणितलेन सह संयोगमात्रं न मुख्यं भक्षणं । मुखे हि भक्षणे "यत्
 पाणितले दत्तमित्यादिवचनविरोधः स्यात् । 'अथ' अनन्तरं, अग्नौ
 ऊतादन्नाच्छेषभृतमन्नं ब्राह्मणेभ्योदद्यात् पित्र्यब्राह्मणपात्रेषु निक्षिपे-
 दित्यर्थः । यतस्तेन संसृष्टं समिश्रं दीयमानं अन्यदन्नं 'अर्द्धकं' षड्वि-
 षड्वति विशेषेण पितृणामुपकारि भवतीत्यर्थः । अत्राग्नावित्युपल-
 क्षणार्थं । वचनान्तरानुसोधात् । पाण्यादावित्यपि ज्ञेयं ।

बोधायनेन तु सोमाय पितृमते स्वधा नम इत्यादिमन्त्रत्रयेणा-
 व्याज्जतित्रयं विधायाज्यशेषेण अन्नाभिघारणमभिघाय तेनान्नेनाहुति-
 पयमुक्त्वान्नशेषभक्षणे कालप्रकारौ दर्शितौ ।

अग्नीकरणशेषेण यदन्नमभिघारयेत् ।

तस्मिंस्तु प्राग्निते दद्याद्यदन्नं प्रकृतम्भवेत् ॥

इत्यथ शेषप्रतिपत्तिर्बोधायनोक्ताग्नीकरणविषयैवेति ।

इति ऊतावशिष्टप्रतिपत्तिः ।

इत्यग्नीकरणनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-पण्डित-
 श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आर्द्धकच्ये
 आर्द्धदिनापरकृत्ये अग्नीकरणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ० ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ परिवेषणं ।

अस्य षाड्गौकरणशेषप्रतिपत्युत्तरकाले कर्मव्यतामाह प्रचेताः ।

उतशेषं पितृभ्यस्तु दत्त्वान्नं परिवेषयेत् ।

हविष्यं मधुमांसानि पायसापूपमेव च ॥

पैठीनमिस्त्वाह ।

ब्राह्मणानलङ्कृत्य मांसापूप-दधि-मधु-घृत-पायस-रुमर-फल-
विकारानिति मत्स्यांश्चापसादयेत् ।

ब्राह्मणान् गन्धपुष्पादिभिरलङ्कृत्य मांसापूपादिकं 'उपसादयेत्'
परिवेषयेत् ।

अलङ्कृत्येनेनालङ्करणस्य परिवेषणात् पूर्वकालत्वमात्रमुच्यते,
न त्वयवहितपूर्वकालत्वं, अतोऽलङ्करणानन्तरमग्नौकरणं कृत्वापि
क्रियमाणे परिवेषणे वचनाद्यौपपत्तः पूर्वण महाविरोधनेतद्वाख्यं ।
दतिशब्दः प्रकारवचनोभक्त्य-भोज्यप्रकाराणां सूप-शाकादीनां सङ्ग-
हार्यः । मत्स्यग्रहणञ्च मांसेषु मत्स्यमांसातिशयितपितृद्विभिरलक्ष्यो-
तनार्थं । परिवेषणात् पूर्वञ्च यज्ञोपवीत्येव पात्रेणाख्यमादाय तृष्णो-
मेव देवपूर्वकं भोजनपात्रेषूपस्तरणं कुर्यात् । तेषां देवतोद्देशेन त्यक्त्य-
माणहविराधारतया स्रगादितुन्यत्वात् द्विष्टाचाराच्च । केचित्सूपस्तर-
णेऽसुं मन्त्रं प्रयुञ्जते । आमासुपक्कमैरय आसुर्यं रोहयोदिवि । धर्मं न
सामन्सपनता मरुक्तिभिर्जुष्टुङ्गिर्वणसे वृहदिति । ततः परिवेषणसौक-
र्याद्यं श्राद्धदेशं प्रति पाकसंभृतभाण्डाहरणं कर्मण्यं ।

तत्र प्रकारमाह मनुः ।

पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितं ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिविषेत् ॥

‘अन्नस्य वर्द्धितं’ अन्नपूर्णभाजनं, रसवत्यगारात् द्वाभ्याङ्कराभ्यां गृहीत्वा समानीय प्रकृतश्राद्धसम्बन्धिनः पितृन् उच्छिष्टस्पर्शप्रसङ्गरहिते भोजनीयविप्रसमीपदेशे स्थापयेत् । ‘शनकैः’ यथा भाण्डभेदः शब्दोवा नोत्पद्यते । ‘स्वयमिति मुख्यपक्षत्वेनोक्तं । स्मृत्यन्तरोक्तस्य पत्न्यादेः परिवेषणसहायस्य तदुपकारके भाजनानयने सुतरां सम्भवात् ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु ‘अन्नस्य वर्द्धितं’ अन्नपूर्णपरिवेषणपात्रं, पाणिभ्यामुपसंगृह्य तत्रत्यमन्नं भोजनपात्रेषु निविषेदिति व्याख्यातवान् । मेधातिथिस्तु सह पूर्व्वया व्याख्ययैतदपि व्याख्यानमन्वमन्वत । एकेन तु पाणिना समुद्धृत्यानयने परिवेषणे च दोषमाह स एव ।

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रं लुप्यन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥

उभाभ्यां हस्ताभ्यां ‘मुक्तं’ अपरिगृह्यैतं यदन्नं, परिवेषणार्थमुपनीयते तत् ‘सहसा’ ‘बलेन’ दुष्टचेतसः पापात्मानः, ‘असुराः’ देवद्विषः, ‘लुप्यन्ति’ लुठन्ति । उभयोरित्यधिकरणसप्रमौ, मुक्तमित्यनाश्रितसंश्रितमिति यावत् । एवं समानीतमन्नं परिवेषणीयमित्याह स एव ।

भक्ष्यं भोज्यञ्च विधिवत् मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैत्र मांसानि पानानि सुरभौणि च ॥

उपनीय सर्वमेतच्छनकैः सुषमाहितः ।

परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ॥

‘भक्ष्यं’ शक्नुली-मोदकादि । ‘भोज्यं’ घृतपूरादि । अत्रान्यान्यपि परिवेषणीयान्यस्नानि ब्राह्मणप्रकरणे द्रष्टव्यानि । ‘उपनीय’ विप्रान्तिकमानीय, ‘परिवेषयेत्’ भोजनपात्रेषु प्रलिपेत् । माधुर्यादीन् अन्नगुणान् ‘प्रसोदयन्’ इदं मधुरमिदमसृमिदं कषायमिति वचने-नविदयमानः । अत्र पिच्यमपि परिवेषणं यज्ञोपवीत्येव कुर्यादिति यज्ञोपवीतप्रकरणे प्रतिपादितं ।

कान्तिकापुराणे ।

नियतो वाग्यतः सोऽथ कराभ्यां चैव भाजनं ।

विप्राये च ततो नीला भवांश्च परिवेषयेत् ॥

आह यमः ।

ततो विशदमानीय भोजयेत् प्रयतो दिजान् ।

अन्नं स्रुपं घृतं शाकं मांसं दधि पयो मधु ।

सर्वमेतत्समानीय प्रीणयेत् यथामुखं ॥

सर्वमेतत्समानीय परिवेषणपूर्वकं पितृनुद्विष्य त्यक्त्वा यथामुखं ब्राह्मणान् संभोज्य तर्पयदित्यर्थः । एतच्च परिवेषणं दैवपूर्वकं कर्त्तव्यमित्याह शौनकः ।

पाकं सर्व्वमुपानीय संवेद्य च पृथक् पृथक् ।

विधिना दैवपूर्वक्त्वं परिवेषणमारभेत् ॥

‘संवेद्य’ इदं मधुरमित्यादिप्रकारकेण वाक्येन ब्राह्मणान् प्रति संविदितं कृत्वा । एतच्च दैवपूर्वकं भोजनारम्भात् प्राचीनपरिवेषण-विषयं । तदूर्ध्वक्त्वं यथेष्टं येन केनचित् क्रमेण परिवेषणं कार्यं । “यद्यद्भोज्येन विभोभक्षन्तद्दद्यादममयरी” इति परिवेषणे ब्राह्मणेच्छानु-

सारस्य यमेनोक्तत्वात् । एतच्च यजमानेन भार्यया शुचिना परिचार-
केण वा कर्त्तव्यं । तत्र यजमानेन क्रियमाणे परिवेषणे फलानन्त-
तामाह धर्मः ।

फलस्थानन्तता प्रोक्ता स्वयञ्च परिवेषणे ।

‘स्वयमिति यजमानेन । अत्र प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनपरेण फलान-
न्वयवचनेन भार्यादिना क्रियमाणस्य प्रशस्तस्यानुज्ञा गम्यते ।

तथा च भविष्योत्तरे ।

भार्यया आहूकाले तु प्रशस्तं परिवेषणं ।

वायुपुराणेऽपि ।

परिवेषणं प्रशस्तं स्यात् पितृकर्मणि भार्यया ।

पितृ-देव-मनुष्याणां स्त्री सद्वाधोयतः स्यता ॥

इति हेतुवन्निगदान्मुख्यतया यजमानकर्त्तृक एव परिवेषणं
भार्यायाः महकारिमात्रत्वं न तु मुख्यत्वमिति गम्यते । प्रशस्तवच-
नादन्यस्यापि परिचारकस्य परिवेषणेऽनुज्ञा क्रियते । भार्ययापि
सवर्ण्यैव कर्त्तव्यं नान्यवर्णया ।

तथा च नारायणः ।

यद्द्रव्यं यत्पवित्रञ्च यत्पिच्यं यत्सुखावहं ।

दिजातिभ्यः सवर्णायानार्याहस्तेन दौयते ॥

अत्र गुणातिशयार्थं तिलसहित-दर्भयुक्तपाणिना परिवेषणं कार्य-
मिति पाद्म-मात्स्ययोर्दृक् ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां आहृत्य परिवेषयेत् ।

प्रश्नान्तरितः सतिल-दर्भपाणिर्विषेवतः ॥

एतच्च परिवेषणं पित्र्ये सव्योपसृष्टेन दक्षिणेन कर्मव्यं । आश्वला-
यनादिभिरेवंविधस्य दक्षिणस्य पित्र्यद्रव्यप्रक्षेपे साधनत्वेन विधाना-
दाचाराच्च ।

एवंविधेनापि हस्तेन केवलेन न कार्यं किन्त्वयमयत्पर्णद्रव्यादिपरि-
वेषणपात्रान्निर्हितेन तदभावे पर्णान्निर्हितेनापौक्यं ब्रह्माण्डपुराणे ।

नापवित्रेण नैकेन हस्तेन न विना कुशं ।

नायसेनायसेनैव आह्न त^(१) परिवेषयेत् ॥

‘आयसेन’ कृष्णायममयेन, आयसेन वा नैव परिवेषयेत् ।
अत्र परिवेषणे पात्रान्निर्हितहस्तविधायकानि केवलहस्तनिषेधकानि
च भौवर्ण-रजतादिपात्रविधायकान्यायमनिषेधकानि च वज्रतराणि
वाक्यानि परिवेषणपात्रप्रकरणे द्रष्टव्यानि ।

अत्र द्रव्याः कस्मिन्चिद्देवात्मस्य परिवेषणे विधिं कस्मिन्चिन्नु निषे-
धमाह कार्ष्णाजिनिः ।

द्रव्या देयं श्रुतात्मस्य समस्तं यञ्जनानि च ।

उदकं यच्च पक्वान् योद्रव्या दातुमिच्छति ।

स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेत् ॥

‘श्रुतान्नं’ पायभौदनादि । ‘पक्वान्’ भोदकादि । ‘उदकादिदाने
दर्वीनिषेधात् पात्रान्तरेण दानं कर्मव्यं, केवलहस्तनिषेधस्यापि दर्शि-
तत्वात् ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि ।

हस्तदेयम्नु योद्रव्या द्रव्या देयम्नु हस्ततः ।

(१) आह्नस्विति ग० ।

विपरीतानि योऽश्रीयात् सोऽश्रीयात् पूय-शोणितं ॥

कार्णायसद्वीनिषेधस्तु भविष्योत्तरे दर्शितः ।

कार्णायस्या हि यद्दत्तं दर्व्यान्नं श्राद्धकर्मणि ।

हस्तेनापि हि यद्दत्तं तद्रक्षोभिः प्रयुज्यते ॥

परिवेषणं भूमावेव स्थितेषु पात्रेषु कर्त्तव्यं, न तु दाह-शिला-
दिपात्रान्तराद्युपरिस्थितेषु ॥

तदाह मनुः ।

गुणांस्तु सूप-शाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।

विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥

‘भूमावेवेति भूमावेव निहितेषु भाजनेऽस्वित्यर्थः । ‘गुणान्’ गुण-
शब्दवाच्यान् । कांस्तानित्यपेक्षायां ‘सूप-शाकादौनित्युक्तं । ‘सूप’ सुद्धा-
दिषाधितं वरान्नशब्दाभिधेयमोदनादिना सह मिश्रीकृत्य भोज्यमन्नं ।
‘शाकं’ पक्वं कन्द-मूल-फल-पत्रादि । षशब्दात् “भक्ष्यं भोज्यञ्च त्रिवि-
धमित्यादिना पूर्वप्रदर्शितमन्नं समुच्चीयते । एवञ्च सति यानि पायसौ-
दनापूपाद्याधारभूतानि महापात्राणि यानि च महाभाजनोपरि-
निवेश्यत्वेन प्रसिद्धानि खलु जलकाम्बलिकघृतपयःपानकाद्याधार-
भूतानि लघुपात्राणि तेषूभयेषु भूमावेव स्थितेषु परिवेषणं कार्यं
न पुनराधारान्तरस्थितेऽस्वित्युक्तं भवति ।

अतएव हारीतः ।

भूमावेव निदध्यान्त्रोपर्युपरिपात्राणीति ।

‘उपरिपात्राणि’ पात्रान्तरोपरिनिधेयत्वेन प्रसिद्धानि पात्राणि ।

तान्यपि भूमावेव स्थापयेत् पात्रान्तरस्य न साधारान्तरस्थोपरौत्यर्थः ।

मानव-मैत्रायणीयसूत्रे तु पायसादिपरिवेषणे मन्त्रा विनियुक्ताः । पयः
 पृथिव्यामिति पायसं दद्यात् । मधुवाता ऋतायते इति मधु । आयुर्देति
 घृतं दद्यात् । अत्र मधुवातेत्ययं मन्त्रः पूर्वं दर्शितः । अत्रश्निष्टक्तु मन्त्रद्वय-
 मेवं । पयः पृथिव्यां पय ओषधौषु पयोदिव्यन्तरिक्षे पयोधाः पयस्वतीः
 प्रदिशः सन्तु मन्त्रं । आयुर्दा अग्ने इविषा जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनि-
 रेधि । घृतं पौत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान् ॥

कठसूत्रे तु पायसौदनाद्यन्त्रस्याभिमर्शनं घृत-पयःप्रक्षेपे च मन्त्रा-
 न्तरमुक्तं । कल्पितान्नमभिमृशैषावोर्वामासु पक्वमिति घृतं चीरं
 चासिच्येति ।

स्कान्दे प्रभासखण्डे तु मन्त्रान्तराण्युक्तानि ।

पायसं गुडमंयुक्तं हविष्यं गुडपूरितं ।

नभोवः पितरोरमाः परिविषन्नभिमन्त्रयेत् ॥

तंजोऽसि शुक्रमित्याज्यं दधिकान्निति वै दधि ।

चीरमाषायमन्त्रेण वञ्जनानि च यानि तु ॥

भक्ष्य-भोज्यानि सर्वानि महानिर्दण दापयेत् ।

मंवल्लरोऽसि मन्त्रस्तु जप्त्वा तेनोदकं द्विजः ॥

दापयेदिति सर्वत्र सम्बध्यते ।

अत्र यानि यावन्ति यावद्गुणोत्कर्षशीलान्यन्त्रान्येकस्य पात्रे
 परिविष्टानि 'तानि' तावन्ति तावद्गुणोत्कर्षशीलान्येवान्यस्यापि पात्रे
 परिवेष्ट्याणि, न तु वैपर्येत्यनेत्याह हारीतः ।

पङ्कगं चैवोपविष्टेभ्यः समं गन्धादिभोजनं ।

न पङ्कगं विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥

वैषम्येण तु दाने दोषमाह यमः ।

एकपङ्कुरपविष्टानां विषमं यः प्रयच्छति ।

दुष्कृतं हरते पङ्क्त्या दाता गृह्णाति यश्च तत् ॥

कुनदौसेतुकारस्य कन्याविपन्नकरस्य च ।

पङ्कुरां विषमदातुश्च निष्कृतिर्नापपद्यते ॥

यम-व्यासावप्याहृतः ।

यस्त्वेकपङ्कुरां विषमं ददाति

स्नेहाङ्गयादा यदिवार्यहेतोः ।

पूर्वप्रणीतां श्रुतिभिश्च गीतां

तां ब्रह्महत्यामृषथोवदन्ति ॥

अत्र यद्यदस्त्रं ब्राह्मणपात्रे परिवेद्यते तत्तत्काल एव पिण्ड-
पात्रेऽपि परिवेषणीयमित्यत्र लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

ततोऽस्त्रं सुरमं स्वाद् ददौ पायसपूर्वकं ।

प्रत्ययमेकदा स्त्रिन्ममपर्युषितमुत्तमं ॥

अन्पश्नाकं वज्रफलं षड्रमन्वमृतोपमं ।

ब्राह्मणानाञ्च प्रददौ पिण्डपात्रे तथैव च ॥

इति परिवेषणं ।

अथ पात्रालम्ब-जपाङ्गुष्ठनिवेशनानि ।

तत्राह कात्यायनः । उतशेषं दत्त्वा पात्रमालम्ब्य अपति पृथिवी ते
पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि स्वाहेति वैष्णव्यऽर्चा
यजुषा वाङ्गुष्ठमन्त्रेवगाह्यापहता इति तिलान् प्रकीर्योष्णं स्त्रिन्मम
दद्यादिति ।

पृथिवी ते पात्रमित्यादिस्वाहान्तमुच्चार्यानन्तरमिदं विष्णुर्वि-
चक्रमे त्रेधा निदधे पदं मनूढमस्य पांसुरे इत्येतां वैष्णवीमृचं
जप्यानन्तरं विष्णा इव्यं रक्तस्वेति यजुशोच्चार्यं पित्र्यपात्रनिहिते-
ऽग्नौकरणशेषेऽन्नेऽङ्गुष्ठमत्रगाह्य निवेश्यापहता इत्यादि कृत्वाश्च दद्या-
त्परिवेषयदित्यर्थः ।

निगमे त्वङ्गुष्ठावगाहनानन्तरं परिवेषणमुक्त्वा पात्रालम्ब-जपौ
पाठान्तरञ्च मन्त्रे दर्शितं ।

शेषमन्नं हस्तेन हस्तेषु पिण्डवत् प्रदायाङ्गुष्ठमन्त्रेऽवगाह्य मोष्णमश्वं
वज्रं च दद्यादभिमृष्य पात्रं जपति । पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं
ब्राह्मणानां त्वा प्राणापानयोर्मध्येऽमृतंऽमृतं जुहोमि स्वाहेति ।

मंत्रायणौयमृचं त्वग्नौकरणशेषेऽवगाह्यङ्गुष्ठावगाहनमुक्त्वा पात्रालम्बो
मन्त्रान्तरमुक्तं । अत्रशिष्टेऽन्ने ब्राह्मणाङ्गुष्ठमुपयस्य द्यौः पात्रं स्वधा-
पिधानं ब्राह्मणस्त्वा पितृमुखेऽमृतं जुहोमि स्वधेति । 'अत्रशिष्टे'
अग्नौकरणहोमावशिष्टे, पितृपात्रप्रदत्तेऽन्ने ।

बौधायनसूत्रे तु निवेशनीयस्याङ्गुष्ठस्य नखगन्धत्वहूपो विशेषः
पित्रादिस्थानविभागेन मन्त्रान्तराणि चोक्तानि ।

अथेतरद्ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य ब्राह्मणस्य अङ्गुष्ठेनानखेनानुदिशति
पृथिवीममन्तस्य तेऽग्निरूपदृष्टंस्ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी
ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा
विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोमि अत्तममि मा पितृणां श्रेष्ठा अमुत्रा-
ऽमुष्निष्कोके इति । द्वितीयमनुदिशति अन्तरिक्षममन्तस्य ते वायु-
रूपश्रोता यजुषि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं

द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां क्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षतममि मा पितामहानां श्रेष्ठा अमुत्राममुस्मिन् लोके । तृतीयमनुदिशति द्युमन्तस्य ते आदित्योनुख्याता सामानि ते महिमा दत्तस्या प्रमादाय पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां क्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षतममि प्रपितामहानां श्रेष्ठा अमुत्रामुस्मिन् लोक इति ।

‘इतरत्’ अग्नौकरणावशिष्टमन्नं, ‘ब्राह्मणंभ्यो निवेश’ पित्र्यविप्रपात्रेषु प्रक्षिप्य । तदेवमेतेन वचनमन्दर्भेण परिवेषणात् पूर्वमेव पात्रालम्बन-जपो अग्नौकरणशेषे चाङ्गुष्ठावगाहनमुक्तं ।

प्रचेतमा तु पात्रालम्ब-जपाङ्गुष्ठावगाहनानि परिवेषणात्पश्चादेवोक्तानि ।

सर्वञ्च प्रकृतं दत्त्वा पात्रमालभ्य मञ्जपेत् ।

‘प्रकृतं’ प्रस्तुतश्राद्धार्थतया सम्यादितं भक्त्यभोज्यादिकं सर्वं, ‘दत्त्वा’ परिवेष्य, जपेत् । पृथिवी ते पात्रमित्यादीति शेषः ।

नागरखण्डेऽपि ।

इष्टमन्नं ततो दत्त्वा पात्रमालभ्य मञ्जपेत् ।

‘ततः’ इत्यग्नौकरणशेषप्रतिपत्त्यन्तरकालं । ‘इष्टं’ पितृणां द्विजानाञ्च अपेक्षितं ।

अत्र जयं प्रतीकेनाह द्याहवल्क्यः ।

दत्त्वाक्षं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणं ।

कृत्वेदं विष्णुरित्यक्षे द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥

पैठौनसिस्तु समयं मन्त्रमाह ।

पृथिवी ते पात्रं क्षौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि स्वधा,
इदं विष्णुर्विचक्रम इत्यनेनाङ्गुष्ठमन्त्रे चोदके चावधाय ।

अत्र केचिदस्त्रे निवेशितस्याङ्गुष्ठस्य प्रक्षालनार्थं उदके अवधान-
मिति व्याचक्षते । अन्ये तु भोजनार्थं पूर्वमेव परिविष्टेऽन्न इव
पानार्थं पूर्वमेवोपनीतं उदकेऽवधानमित्याहुः । तदेतस्मत्तदयमपि
दृश्यते । मानवमैत्रायणीयसूत्रं त्विदं विष्णुरित्यनधर्चाङ्गुष्ठस्य ग्रहणं,
विष्णुर्विचक्रम इति ब्राह्मणानामङ्गुष्ठमादाय विष्णो हव्यं रक्षस्वेति
वैश्वदेविके, विष्णो कव्यं रक्षस्वेति पित्र्ये निवेश्योदकं पाणौ प्रदायेति ।
यमस्त्वाह ।

विष्णो हव्यञ्च कव्यञ्च ब्रूयात् रक्षेति च क्रमात् ।

वारिख्यप्रदक्षेपु तमङ्गुष्ठं निवेशयत् ॥

विष्णो हव्यं रक्षस्वेति देवे ब्रूयात्, विष्णो कव्यं रक्षस्वेति पित्र्ये
ब्रूयादित्यर्थः । 'तमिति पूर्वमन्त्रं निवेशितं । 'अग्रप्रदक्षेपु' ब्राह्मणाय
स्त्रापितेषु अन्नवत् पूर्वमेव परिविष्टेषु वा ।

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

अथ दत्त्वा समगन्तु जलान्तं भोजनं क्रमात् ।

विश्वंभ्यस्त्वय देवभ्यः कुर्याच्च प्रतिपादन ॥

द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु पठेन्मन्त्रञ्च वाग्यतः ।

पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् पठन् ॥

विष्णो हव्यमिदं रक्ष मदीयमिति कौर्त्तयेत् ।

पुनस्तंनैव मन्त्रेण पितृभ्यश्च निवेदयेत् ।

एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादगादिति ॥

‘भोजनमिति भोज्यं भव-भोज्य-लेह्य-चोष्य-पेयादिकं’, ‘दत्त्वा’
परिवेश्य, ‘प्रतिपादनं’ त्यागः । द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वत्यादिना त्यागपूर्व-
मनुश्रेया तदितिकर्त्तव्यतोक्ता ।

शङ्ख-लिखिताभ्यान्वङ्गुष्ठनिवेशने जानुपातनं पितृध्यानज्ञोक्तं ।
अङ्गुष्ठमुपयस्येदं विष्णुरिति जानु निषद्य भूमौ पितृन् ध्यायन्मनसेति ।

एतच्च पित्र्ये दैवे विश्वान् देवान्ध्यायन्निति वेदितव्यं । जानुनम्
निषदनं दैवे दक्षिणस्य, पित्र्ये वामस्येति विभागेन प्रव्यतव्यं ।
एतच्च सर्वेषां दैव-पित्र्यधर्माणामुपलक्षणार्थं ।

कालिकापुराणेऽत्रमध्येङ्गुष्ठस्य भ्रामणमुक्तं ।

धृत्वाङ्गुष्ठं द्विजानान्तु आवर्त्याज्यमधुप्रुते ।

पृथिवी त इतिमन्त्रेण हव्य-कव्ये च रक्षयेत् ॥

‘पृथिवी त इत्यनेन पृथिवी ते पात्रमित्यादि इदं विष्णुरित्यादि
विष्णो हव्यमित्याद्यन्तमुपलक्षितं । एतच्च सर्वं जप्रा द्विजानामङ्गुष्ठं
परिविष्टे घृत-मधुप्रुतेऽस्त्रे ‘आवर्त्या’ परिभ्राम्य’ तदन्नन्तेनाङ्गुष्ठेन राक्षसा-
दिभ्यो रक्षयेत् ।

विष्णुर्द्विजाङ्गुष्ठरूपेण तस्य चान्नस्य रक्षिता ।

तदाह वसः ।

अङ्गुष्ठमात्रो भगवान् विष्णुः पर्थ्यटते महीं ।

राक्षसानी बधार्थाय कोमेऽद्य प्रहरिष्यति ॥

तस्मात् आङ्गेषु सर्वेषु अङ्गुष्ठग्रहणं स्मृतं ।

जिरङ्गुष्ठान्तु यत् आङ्गं वहिर्जानु तु यद्भुतं ।

तत्सर्वमसुरैर्भुक्तं सर्वमेवासुरं भवेत् ॥

हारौतोऽपि ।

निरङ्गुष्ठं यत् आहुं न तत्प्रोणाति वै पितृन् ।

तस्मादङ्गुष्ठाकस्य जपन्मन्त्रं ममाहितः ॥

इदं विष्णुर्विचक्रम इति ।

यथात्र निहित पात्रे पिहितं तद्वर्षयिष्या ।

अन्तं स्यान्मायाति तदङ्गुष्ठमंस्कृतं ॥

अङ्गुष्ठग्रहणं मन्त्रान्तरं तद्गामणं विशेषयोकः पिप्पलादसूत्रे ।
अङ्गुष्ठमुपयमन् पात्रे प्रदक्षिणं देवेऽपमस्य पितृ अतो देवा अवन्तु,
नो यतो विष्णुरिति जपेज्जानुनो विभज्य भृमाविति ।

'अपमस्य' अपदक्षिण । अतो देवा अवन्तु, नो यतो विष्णुर्विचक्रमे
प्रिययाः मन्त्रासामभिरित्ययं मन्त्रः अत्र प्रतीकेनोपदिष्टोऽयत्नः ।
अथमपि पूर्वाक्त्रेणवयज्जगिष्क एव प्रयोज्यः । 'जानुनो भृमो
विभज्येति' दक्षिणं जानु देवे, मयन्तु पितृ इति विभागोऽनु-
मन्थयः, न तु जानुद्वयमणकेकत्रेति ।

कौशिकसूत्रे ।

अङ्गुष्ठमुपयस्य प्रदक्षिणं देवं अपमस्य पितृभ्य इदं विष्णुरिति
जपेज्जानु निषद्य भृमाविति ।

अङ्गुष्ठग्रहणं विशेषान्तरं धौम्बेनोक्तं ।

परिवृत्य द्विजाङ्गुष्ठं द्विजस्यान्त्रं निवेशयेत् ।

राक्षसं तद्भवेदेव पितृणां नोपतिष्ठते ॥

स्वभावम्यतेरन्यथाकरणं 'परिवर्त्तनं' । अतोद्विजहस्तं 'परिवृत्य'
उत्तानीकृत्य, अङ्गुष्ठं न निवेशयेत् इत्युक्तं भवति । यजमानेनापि

स्वकीयेनोत्तानेन करेणाङ्गुष्ठग्रहणं न कार्यं तथाकरणे हि तेनैव
दोषस्योक्तत्वात् ।

उत्तानेन तु हस्तेन द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनं ।

यः करोति द्विजः^(१) मोहान्तद्वै रक्षांमि गच्छति ॥

इति पात्रालम्ब-जपाङ्गुष्ठनिवेशनानि ।

अथान्नमंकल्पः ।

तत्र पित्राद्युद्देशेनान्नमंकल्पं करिष्यन् गोत्र-सम्बन्ध-नामविशि-
ष्टानवस्वादिरूपयुक्तान् पितृन् देवतात्वेन, अन्नं हविःशब्देन, ब्राह्मणा-
नाहवनीयार्थत्वेन, श्राद्धभूमिं गयात्वेन, भोक्तृन् गदाघरत्वेन, अन्नपात्रं
राजतत्वेनानुचिन्त्यानुचिन्तनदाकार्यं तथाभुक्तीर्नयत् ।
प्रभासखण्डे ।

द्विजपात्रेषु दत्त्वान्नं कर्तव्यं मङ्गल्यमाचरेत् ।

दर्व्यादिस्येन नो तेषां मन्वभ्यादृश्यते यतः ॥

प्रकृतश्राद्धमित्यर्थं मर्यादितेभ्यो नानाजातीयान्नममुदायेभ्यः
सर्वेभ्योऽर्थकैर्काद्रजर्त्तपथ्याप्रममुदायान्तरनिष्पादनममर्थतया मन्वा-
वितपरिमाणानेकदेशान्द्रुथ द्विजानां पुनतः स्यापितेषु भोजनपात्रेषु
परिवेद्य मङ्गल्यस्य पित्राद्युद्देशेन त्यागं कुर्यात् । यतोदर्व्यास्यान्त्या-
दिस्यतिमात्रेण तेषां पित्रादीनां तेनान्नेन मह मन्वभ्यानेतात्पद्यते
किन्तु मङ्गल्यमैवेति मङ्गल्यं कुर्यादित्यर्थः । कस्मन्नं पात्रे दत्त्वा
मङ्गल्यं कुर्यादित्युक्तंऽपि पात्रमङ्गल्ये च मति परम्परमङ्गलेण स्वादुता-
पघातकामि यानि चान्योन्यप्राप्तपरिवेषणकालानि च यानि विस्मृत्य

पूर्वं न परिविष्टानि परिविष्टान्यपि पुनर्द्विजापेक्षितत्वेनावगतानि
तानि भुञ्जानेष्वपि द्विजेषु परिवेषणीयान्येव । प्रसिद्धभोजनप्रका-
रानुग्रहस्य आहुतेऽपि ममत्तत्वात् ।

अत्र केचिदाहुः ।

गुचिना गुचयं देयं मम्यदेयञ्च यच्छुचि ।

मम्यदानस्य दृष्टत्वादत एवं न युज्यते ॥

इति मम्यदानस्याच्छिष्टकृतेनागुचित्वेन दृष्टत्वात् भुञ्जानेषु दानं
न युज्यत इत्यर्थः । किञ्च मङ्गल्योत्तरकाले दीयमानं पितृभ्यः मम्यत्वं
इत्यनर्थकमेव स्यादिति ।

अत्रैवमुच्यते ।

भवेदेष दोषस्तस्य यः परिविष्टमात्रस्य मङ्गल्यं कुर्यात् । न तु
यः परिवेक्ष्यमाणस्यापि मम्यदानत्व-गुचित्वकाल एव मङ्गल्यं करोति
तस्यापि । अत एव परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं सति सर्वेऽपि शिष्टाः
मङ्गल्यवाक्यं प्रयुञ्जते । मङ्गल्यं च कर्तृनिर्णयस्यैकाग्रमण्डनेन कृतः ।

त्यागन्तु सर्वेया कुर्यात्तत्राणन्यतरन्तयोः ।

उभावयममर्या चेत् नित्यकः कथनं व्यजेदिति ॥

'तयोः' दस्यत्वाभ्यं, अन्यतरः । त्यागश्रायं द्विजपालिष्वपोशान-
जनमदत्तैव कार्यः । तस्यान्ययाकरणं दोषमाहात्रिः ।

अपोशानकरे विप्रं मङ्गल्यं यः समाचरेत् ।

तदन्नमपुत्रैर्भुक्तं पितृणां नापतिष्ठत इति ॥

अत्रास्यमङ्गल्यस्य वैशदविकृष्टकत्वं प्रयोगवाक्यकदेशस्य विष्णुना
प्रतिपादितः ।

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोरनिवेदयेत् पित्रे
पितामहाय प्रपितामहाय च नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु ।

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यनेन शब्देन निवेदनवाक्यैकदेश एवायं
निवेदनोपनिर्देशक इति तत्वात् । 'प्राङ्मुखयोरिति वैश्वदेविकद्विजयोः ।
अनयोऽपामव्यनाह्वनोऽयस्यानोऽयतयोपदेशात् । तज्यमानहविर्गधि-
करणभृतत्वेन मप्रस्याः प्रयोगः । 'आदाविति पित्र्यविप्रापेक्षया, अनेन
पित्र्यविप्रेषु पत्यादिति लभ्यते । तत्रापि पित्रे पितामहायत्यादिना-
र्यात् प्रयोगवाक्यैकदेशादर्शितः । एतच्चान्ननिवेदनं करग्रहोत्तिलम-
हितोदकप्रक्षेपेण कार्यं । तथा पित्र्यविप्रेषु स्वधाशब्दानेन वाक्येन ।
तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

नमो विश्वेभ्य इति च मतिर्ललादकेन च ।

प्राङ्मुखेषु च यदृत्तं तदन्नमुपमन्त्रयेत् ॥

उदङ्मुखेषु यदृत्तं नाम-गोत्रप्रकीर्तनैः ।

मन्त्रयेत् प्रयतः प्राज्ञः स्वधान्तैः सममाहितः ॥

यदन्नं यत्परिविष्टं तन्नमो विश्वेभ्य इत्यादिना त्यागवाक्यात्मकेन
'मन्त्रयेत्' प्रकाशयेत् । पित्र्येषु तु यत्परिविष्टं तत्त्यागवाक्यावयवभूतैः
स्वधाशब्दान्तैर्नामगोत्रप्रकीर्तनैर्मन्त्रयेत् ।

इह वैश्वदेविकेऽन्ननिवेदनवाक्यस्य स्वहान्तां, पित्र्ये च स्वधान्तां,
निवेदनोपनिर्देशकं शब्दञ्च, निवेदनकाले पात्रालम्बनज्ञाहाविः ।

इत्तनामुक्त्वात्प्राचांमदमन्नमुदौग्यत् ।

स्वाहेति च ततः कुर्यात्स्वसत्ताविनिवर्तनं ॥

तथा ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि इदमन्त्रं ततः स्वधा ।

पितृक्रमाद्दार्थ्येति स्वमत्तां विनिवर्त्तयेत् ॥

‘स्वमत्तां’ स्वत्वस्य मदभावं, ‘विनिवर्त्तयेत्’ मनःकरणकस्वत्वत्या-
गवाचक नमेति प्रयुञ्जातेत्यर्थः । ‘अमुकमिति स्पृश्यमानं’, हस्तेनेत्यत्र
मयेनिति वेदितव्यं । ‘दक्षिणस्य त्यागार्थोदकधारण व्याप्रथमाणत्वात् ।
‘अन्नाद्यमित्यन्नाद्यधारणार्थं पात्रं न तु मात्तादन्त्रं । अत एव चतुर्वि-
शतिमते “पात्रालम्भं द्विज. कुर्यादिदं वोऽन्नमितोर्यन्निति ।

अत्र देवे पात्रालम्भे त्यागजलप्रक्षेपे च देवतार्थमस्वन्धस्यागवाक्य
च अकारयोगः स्वधाशब्दान् नमःशब्दोष्णैः ब्रह्मपुराणे ।

ततोमधु-घृताकल्पो माण्यमन्त्रं तिलात्नितं ।

गृहीत्वा देवतार्थेन प्रणवेनेव तत्पुनः ।

एतदोऽन्नमिति द्युक्त्वा विद्यान् देवान् मज्जपेत ॥

परिविष्टमन्त्रं मधु-घृतं तिलात्नितं कृत्वा पात्रालम्भदारेण मय्यक-
रस्य देवतार्थेन गृहीत्वा प्रणवपूर्वकं विद्यान् देवाननुकार्यं एतदो-
न्नमित्यन्ननिर्देशकृत्वा विद्यान् देवान् मज्जपेत । एतदोऽन्नमित्यन्निर्दि-
दमन्त्रमित्यनेन मह तुल्यार्थत्वादिक्रम्यते । एतद् इति निर्देशादाम-
न्त्रणविभक्त्या देवतानिर्देशोऽत्र विवक्षितः ।

अतएवास्मिन्नेव पुराणे पित्र्यान्नत्यागवाक्यं स्पृष्टमेवेतदिभक्ति-
प्रयोगः प्रतिपादितः ।

पितृभ्यश्च ततोदद्यादन्नमामन्त्रेण तु ।

अमुकामुकगोत्रे तत्तृभ्यमन्नं स्वधा नम इति ॥

नचाश्रदाने चतुर्थी स्यादित्यनेन विरोधोऽस्य शङ्कनीयः, आमन्व्य तुभ्यमित्यभिधानात् । अमुकामुकगोत्रव्यस्यापि पित्रे पितामहायेत्यादिना मह तुल्यार्थत्वादिकल्प एव ।

माह्वायनगृह्ये ।

अन्नं चामावेतत्त इत्यनुदिश्य भोजयेत् ।

कठसूत्रे ।

प्रथिवी ते पात्रमिति मङ्गल्यं हत्वामुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै स्वधानम इति यथालिङ्गमनुमन्य भोजयेत् ।

इत्यन्नमङ्गल्यः ।

अथ पात्रालम्भादिप्रयोगः ।

तत्र दैवधर्मदृक्कः कर्त्ता पृत्रे प्रथमोपवेशित-वैश्वदेविक-द्विजपात्रस्थितमन्नं सप्रणवव्याहृतिपूर्विकया मात्रिच्या प्रोक्ष्यात्तानाभ्यां कराभ्यां पात्रमालभमानः प्रथिवी ते पात्रमित्यादिकं स्वाहान्तं मन्त्रमुक्त्वा अतो देवा अबन्तु न इत्येतामिदं विष्णुर्विचक्रम इत्येतां वा अचमुच्चार्यानुत्तानेन दक्षिणकरेणानुत्तानमंत्र द्विजाङ्गुष्ठं गृह्णीत्वा विष्णोर्हृद्यं रत्नस्वत्यनेन वैश्वदेवेन यजुषान्नि निवेशयेत् । ततो यत्र-कुशात्विनमुदकं गृह्णीत्वा वामेन करेण पात्रं स्पृशन् पुरुरव-आद्रवःमंजका विश्वदेवा देवता इदमन्न ह्यं ब्राह्मणस्वाहवनीयार्थं गयेयभूः शङ्ख-चक्र-गदाधरा भोक्ता मौर्वणपात्रमित्यभिधाय पुरुरव-आद्रवःमंजकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः मोपस्करं परिविष्टं परिवृत्त्यमाणं च ब्राह्मणप्रिपर्याप्रमिदमस्र स्वाहा नमो नम ॐ तस्मिदिति तद्दकं देवतीर्थेन भूमौ निक्षिपेत् । अनन्तरं क्रमेण द्वितीयादिषु वैश्वदेविकदिक्षेषु एव

मेव पात्रालम्बादिकमन्त्रत्यागान्तं कुर्यात् । तदनन्तरं पित्रधर्मयुक्तः
 कर्त्ता स्वाहाशब्दस्थाने स्वधाशब्दं हव्यशब्दस्थाने कव्यशब्दं च प्रजुञ्ज
 प्रथमोर्षविष्ट्रपित्रद्विजपात्रे पर्ववदङ्गुष्ठनिवेशनान्तं कृत्वा दिग्गुण-
 भग्नकुशत्रयमर्चितं सतिलं जलं दक्षिणकरे गृह्णीत्वा सव्यकरेण पात्र-
 मालभमानः अमुकगोत्रास्मत्पितरौऽमुकशर्मणः सपत्नीका वसु-
 पा देवता इत्यभिधाय गदाधरोभोक्ता इत्यन्तं पर्ववदङ्गुलीर्न्धं राजतं
 पात्रमिति चोक्त्वा गोत्रेभ्योऽमुकशर्मभ्यः सपत्नीकेभ्यो वसुहूपेभ्य इत्या-
 भिधाय सोपस्करं परिविष्टं परिविष्ट्यमाणं च ब्राह्मणहस्त्रिपर्याप्त-
 मिदमन्त्रं स्वधा नमो नम ॐ तस्मदित्युच्चार्य तद्दकं पितृतीर्थेन
 भूमौ नित्तिपत । एवं क्रमेण पैतृकदिज्ञेषु त्यागं कृत्वा पितामह-
 नात्मा रुद्ररूपानुकीर्त्तनेन च पैतामहदिज्ञेषु प्रपितामहनात्मा
 ।दित्यरूपानुकीर्त्तनेन च प्रपितामहेषु द्विजेश्वरि कृत्वा स्वीय-
 स्वीयनात्मा वस्वादिरूपानुकीर्त्तनेन च मातामहदिज्ञेषु कुर्यादिति ।

इति पात्रालम्बादिप्रयोगः ।

अथ मावित्राजपादि ।

तत्र पारस्करः ।

मङ्गल्य पितृदेवेभ्यः मावित्रो-सधुमञ्जपः ।

श्राद्धं निवेद्यापोशानं जुषप्रैषोऽय भोजनं ॥

देवेभ्यः पितृभ्यश्चान्नं 'मङ्गल्य' यथोक्तविधिना त्याक्त्वा, 'मावित्रो
 सवितृदेवत्यां गायत्री, सधुमतीसु त्रया श्राद्धं च निवेद्य दर्शयिष्य-
 माणेन प्रकारेण श्राद्धस्यान्विष्ट्रवाचनं कृत्वापोशानजलं च द्विजकरं
 दत्त्वा जुषध्वमिति प्रैषेण भोजयेत् ।

अस्य मधुसम्यक्करणे मधुमतीभिरनुमन्त्रणे च लिङ्गदर्शनं ब्रह्म-
पुराणे

तिलप्रतं पितृस्वन्नमाज्यप्रतं मधूक्षितं ।

मन्त्रितं प्रथितीत्यत्रं मधुवातेत्यृचं जगौ ॥

जगौ वराहः ।

एतत् मधुमेचनादिकमच्छिद्रवाचनप्रकारश्चाह यमः ।

अत्रं मधुमयं कृत्वा मधुवातेति मन्त्रितं ।

अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनञ्च यद्भवेत् ।

सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यत्नेन भोजयेत् ॥

अच्छिद्रमित्यस्यानन्तरं जायतामिति प्रयोक्तव्यं । दौघायनेना-
च्छिद्रं जायतामिति प्रयोगस्य दर्शितत्वात् । अत्र जायतां सर्वमच्छि-
द्रमिति विप्रैर्वक्तव्यं । अभ्यर्थनस्येतद्वाक्यप्रवृत्त्यर्थत्वात् । एतच्चापोशाम-
दानात् पूर्वमेव कर्त्तव्यं । पश्चात्करणे हि प्रचंतमा दोषस्योक्तत्वात् ।

आपोशानकरागणामच्छिद्रस्य तु भाषणात् ।

निराशाः पितरोयान्ति देवैः सह न संशयः ॥

अत्र याज्ञवल्क्यः सावित्रो जपस्य व्याहृतिपूर्वकत्वमाह ।

भव्याहृतिकां गायत्रो मधुवाता इति तृचं ।

जप्त्वा यथासखं वाच्यं भुञ्जोरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥

यथासखञ्चपध्वमिति वाच्यमित्यर्थः ।

मानव-मैत्रायणोयसृचं तु प्रणवपूर्वकत्वं व्याहृतिस्वरूपं गायत्र्या-
स्त्रिरभ्याम इत्यादयोविशेषाः प्रदर्शिताः । ॐ भूर्भुवः स्वस्तम् वितुरिति
श्रुक्त्वा मधुवाता ऋतायत इति तृचं मध्विति चिह्नका प्रीयन्ता

पितरः पितामहाः प्रपितामहा वाग्यतः मन्निष्ठतमान्यत्रानि दद्यात् ।

प्रचेतास्त्वपोशानदानानन्तरं मावित्रौजपमाह ।

अपोशानं प्रदायाथ मावित्रौ त्रिजपेदथ ।

मधुवाता इति श्रुचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा ॥

कात्यायनोऽप्यपोशानदानानन्तरमेव त्रिः मरुदा गायत्रीजपमाह ।

अपोशानं प्रदायाथ जपेद्वाहृतिप्रर्विकां ।

गायत्री त्रिः मरुदेति ।

अतश्च गायत्रीजपादिकं स्वगृह्यसूत्रायनुसारेणापोशानदानात्पूर्वे
पश्चादा कर्तव्यं ।

ब्रह्मपुराणे त्वपोशानदानात्पूर्वे तिलानादिविकिरणमण्डकं ।

तिलयुक्तञ्च पानीयं मरुशन्तपु चागतः ।

विकिरेत् पितृभ्यस्तंभ्यो जपत्रपहता इति ।

तेभ्यादद्यादपोशानं भवन्तः प्राशयन्त्विति ॥

अपोशाने च क्रियमाणं भुवि बलिप्रसवो न कार्यः ।

तथा च भरद्वाजः ।

पितृणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति ।

स्तयनं ब्राह्मणस्तेन स सर्वस्तेयकृतभवेत् ॥

'पितृणामन्नं' देव-पितृभ्यमुपकल्पितमन्नं । अतस्त्यागात् पूर्वमपि
चित्रगुप्तादिभ्यो बलिने देयः ।

अत एवात्रिः ।

दत्तं वाण्यवादत्ते भूमौ योनिक्षिपेद्बलिं ।

भोजनात् किञ्चिदन्नाद्यं धर्मगात्राय वै बलिं ।

दत्त्वाथ चित्रगुप्ताय विप्रश्चौर्यमवाप्नुयात् ॥
 अत्र भोजनप्रैषे विशेषो वाराह-विष्णुपुराणयोः ।
 तान्नं मृष्टमत्यर्थमभीष्टमतिमंस्कृतं ।
 दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्टुरं ॥
 मार्कण्डेयपुराणे तु ।

भाजनालम्बनं कृत्वा दत्त्वा चान्नं यथाविधि ।
 यथासुखं जुषध्वं भोरिति वाच्यमनिष्टुरम् ॥

अत्र च “यज्ञश्रेरोहव्यममस्तकव्य-भोक्ताव्ययात्माहरिरीश्वरोऽत्र ।
 तत्सन्निधानादपयान्नु मद्योरलास्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे” इत्युच्चार्य “पितृ-
 स्वरूपी भगवान् यज्ञपुरुषः प्रीयतां” इति चाभिधाय कुश-तिलयुक्तं
 जलं दक्षिणकरेण ब्राह्मणमभीषे भूमावामिच्छे द्विजान्नमःकुर्यादि-
 तिमिष्टाचारादवगन्तव्यं ।

आह व्यासः ।

जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यग्बिधृतभाजनाः ।
 कृतमौनाः समश्नौद्युरपाशानादनन्तरं ॥

अत्रानिषिद्धनित्यभोजनविधिप्राप्तं प्राणाहुतिग्रहणमपि कर्तव्य-
 मेव । अथ यजमानः “पिता-पितामहस्यत्यादीनां जपप्रकरणे प्रद-
 र्शितानां मन्त्राणां जपं कुर्यात् ।

आह कात्यायनः ।

अश्नसु जपेत्क्याहृतिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां सकृत्त्रिंशं रक्षोघ्नान्
 पितृमन्त्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणीति ।
 एतच्च जपप्रकरण एव व्याख्यातप्रायं ।

वाराह-त्रिष्णुपुराणयोः ।

रक्षोघ्नमन्त्रांश्च जपेत्^(१) । भृशेरास्तरणं तिलैः ।

कृत्वा ध्येयाः स्वपितरस्तएव द्विजसत्तमाः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

शक्रुडुश्च नरोदद्यात् संस्तवेन प्रलोभयन् ।

रक्षोघ्नांश्च जपेन्मन्त्रान् तिलैश्च विकिरेन्मर्षी ॥

अथ यजमानो ब्राह्मणान् भोजयन् भक्षभोज्यादीनि नाप्रयच्छन् न प्रेक्षेत् । मुहुर्मुहुः प्रयच्छन् याचितं प्रयच्छन्नाप्रयच्छन् विविधान्-गुणकीर्त्तनेन प्ररोचयन् ददामौत्ववदत् शनैरुदोर्थं किञ्चित् किञ्चिद्-शयन् हविर्गुणान् पृच्छन् अन्तरान्तरास्वाद् शिशिरम्वच्छं पयः पाय-यन् भुञ्जानानवलोकयन् श्रद्धधानः पितृन् ध्यायन् काम-क्रोध-लोभ-मोह-दम्भाहङ्कार-मत्सर-परुषभाषण-दैन्याश्रुपातादीन् अकुर्वन् अनन्यमनाः शनैः शनैः भोजयेदित्येवमादयो भोजयित्वा नियमास्तप्रक-रणोक्ता अनुमन्थेयाः । भुञ्जानैश्च ब्राह्मणैर्मौनिभिरितस्ततोऽनवलाकय-द्भिर्भोजनव्यापारव्यतिरिक्तमिन्द्रियचापन्यमकुर्वद्भिः क्रोध-हाम-त्राम-विस्मयविधुरैः पादेन पादपादुकामनाद्यनाकमद्भिः अकृतज्ञानुमिपातनैः परस्परमस्पृशद्भिः प्रमादात् स्पर्शं भोजनमत्यजद्भिर्हस्तमङ्कतेनापि हवि-र्गुणानकथयद्भिः पानीयपानादित्यतिरेकेण भृतस्मात् पात्रमनुद्गर-द्भिर्विमुक्तभाजनैः अवहिकक्षेत्रवहिरजानु-करैरवहिकृताङ्गुष्ठतर्जनी-यामयाहभिरकृतफूक्ततादिशब्दैरपीतावशिष्टपायिभिरखादितार्द्धशिष्ट-खादिभिर्भुग्वादिगलितदन्तच्छिन्नावशेषेषु पात्रेऽश्रमन्वापयद्भिर्भुग्वा-

(१) पठेदिति ख० ।

मारुतेनोष्णमकुर्वद्भिर्निष्ठीवद्भिर्नामहस्तेनान्न-शिरश्चरण-वस्तीन् पादेन
भोजनभाजनश्चास्पृशद्भिर्नतिमात्रभोजिभिर्दधि-मधु-दुग्ध-मक्तु-मर्पि-
र्वर्जमर्वाग्निभिर्भाक्तव्यमित्येवमादयोभोक्तृनियमास्तत्प्रकरणोक्ता वेदि-
तयाः ।

इति सावित्रीजपादि ।

अथ विकिरादि ।

तत्र तावत्कम-विधौ ।

आह धर्मः ।

केषाञ्चिद्विकिरः पूर्वं हस्तिप्रश्नस्तथापरः ।

प्रश्नपूर्वमयान्येषां विकिरस्तदनन्तरं ॥

अमृतापिधानात्पूर्वञ्च केषाञ्चिद्विकिरो मतः ।

अन्येषान्नु ततः पश्चाद्विदुषामिति मन्तव्यं ।

गायत्र्यादिजपात्पूर्वं केषाञ्चिन्नदनन्तरं ॥

अमृतापिधानान्तृष्यादिप्रश्नात् गायत्र्यादिजपात्पूर्वं विकिर इत्येवं
पक्षमाश्रित्याह कात्यायनः ।

हप्रान् ज्ञालान्नं प्रकीर्य मरुत्सकदपोदत्वा पूर्वं गायत्रीं जप्त्वा
मधुमतीर्मधुमध्विति च हप्रः स्येति पृच्छति हप्रः स्मेत्यनुज्ञातः शेष-
मन्नमनुज्ञार्थेति हप्रान् ब्राह्मणाननुमानेन विज्ञाय प्रकृतमर्वजान्नीयम-
न्नमेकस्मिन् पात्रे गृह्येत्वा वक्ष्यमाणसंस्कारयुक्तायां भुवि प्रकीर्य विरलं
प्रतिष्ठ्य पात्रमौनोभयविमोचनार्थं अमृतापिधानमभीत्येतन्नक्लेण
प्राश्य मरुत्सकदपः प्रदाय त्रिः सकृद्वा गायत्रीं मधुवातेत्यादिष्टकचयञ्च
जप्त्वा मधुशब्दश्च त्रिरुक्त्वा हप्रः स्येतिविप्रान् यजमानः पृच्छेत् ।

अत्र तन्निमवेदनस्य दृष्टप्रयोजनानुपलम्भात् सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्ति-
मूर्द्धन्य एव प्रष्टव्यः न पुनः सर्व एव प्रष्टव्या इत्येवंविधिनियमः । न
चाहप्रत्वेन विज्ञातेभ्यः पुनरन्नन्दीयत इति तन्निमवेदनस्य प्रयोजनं
वाच्यं । तत्रान् ज्ञात्वैव पात्रविमोचनार्थङ्गण्डूपस्य दत्तत्वात् । विकल्पे
चैकस्मिन्नपि बहवचनं पूजायै ।

अत्रोच्यते ।

मत्स्यादृष्टार्थत्वे बहवचनोपदेशात्सर्वे प्रष्टव्याः यस्तु विकल्पः
सोऽन्यविषयोऽस्तु । तैश्च तत्राः स इत्युक्ते शेषमर्थः किं क्रियतां इति
अन्नशेषविनियोगानुज्ञाभ्यर्चने कृते विप्रैः श्रेष्ठैः सह भुज्यतां अन्नाभ्य-
न्दीयतामिति चोक्ते मति पिण्डान् दद्यादित्युत्तरेण मन्वभ्यः । अत्र
ब्राह्मणा यदिधिविनियोगमभ्यनुजानीयुस्तद्धिं कुर्यात् ।

तथा च यमः ।

ततोभुक्तवतां तेषां अन्नशेषं निवेदयेत् ।

यथा ब्रूयन्तया कुर्यादनुज्ञातस्तु तैर्दिजे ॥

बृहस्पतिरपि ।

पृच्छेदिप्रांस्तस्ते तु यत् ब्रूयन्तस्माचरेदिति ।

मागरखण्डे ।

तत्रान् ज्ञात्वा ततोविप्रानये अन्नं परिचिपेत् ।

अग्निदग्धासु य इत्यादि ।

सहस्ररुद्रपोदन्वा गायत्रीचिन्तयं जपेत् ।

मधुवातेति मङ्गीर्त्यं ततः पृच्छेत् दिजोक्तमान् ॥

तत्रा स्य इति राजेन्द्र अनुज्ञां प्रार्थयेत्ततः ।

बन्धूनां भोजनार्थाय शेषस्यान्नस्य भक्तिमान् ।

गोभिलोऽप्याह ।

तप्तान् ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य अग्निदग्धा इत्यादि सकृत्सकृदपो
दत्त्वा पुनरपि मधुवातेति जपेत् । मधुवातेत्येतत्कात्यायनाद्युक्तस्य
गायत्र्यादिजपस्योपलक्षकं ।

कौशिकसूत्रेऽपि ।

तप्तान् ज्ञात्वाऽन्नं प्रकीर्य दत्त्वा चापः सकृत्सकृदिति ।

वाराहपुराणे ।

तप्रेषु तेषु विप्रेषु किरेदन्नं महीतले ।

दद्यादाचमनार्थाय तेभ्येवारि सकृत्सकृत् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

ततोऽन्नमुत्सृजेद्भुक्केष्यतोविकिरन् भुवि ।

विकिरन्वित्यनेन पिण्डीभृतस्य निक्षेपोनिवर्त्यते ।

अत्र गायत्र्यादिजपस्ततस्तृप्तिप्रशस्तदनन्तरङ्गण्डूषदानमित्येवं का-
त्यायनाद्युक्तक्रमविपरितं क्रममाश्रित्याह याज्ञवल्क्यः ।

आदत्तेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ।

अन्नमादाय तप्ताः स्य शेषश्चैवानुमन्य च ।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत् ।

‘पूर्वजपं’ मध्याह्नतीकां गायत्रीमित्यादिना प्रतिपादितं । अत्र
गायत्री-मधुमत्यादेरुच्चारणं यथा ब्राह्मणाः शृण्वन्ति तथा कार्यं ।
तथा च शङ्ख-लिखिता ।

गायत्रीमन्त्राय तप्तान् ज्ञात्वा शेषमन्नमनुष्ठाप्य प्रकृताद विकिरं

कुर्यात् । तप्तान् ज्ञात्वा गायत्रीमनुश्राव्येत्यन्वयः । अस्थानम्बरं मधु-
मतीश्रावणं कर्त्तव्यं ।

तथा च शौनकः ।

तप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेत् ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

पृष्टैस्तृप्तिश्च तप्ताः स्य तप्ताः स्म इति वादिभिः ।

अनुज्ञातो नरस्त्वनं विक्रिरेद्भुवि सर्वतः ।

तद्वत्त्वाचमनार्थाय दद्यादश्वः सक्तं सक्तं ॥

व्यासः ।

तप्ताः स्य इति पृष्टास्ते ब्रूयुस्तप्ताः स्म इत्ययम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु पृष्ट्वा तप्ताः स्य इत्यपः ।

तप्ताः स्मेति सक्तदेवो ददौ मौनविमोचनम् ॥

मौनविमोचनार्थाय गण्डूषार्थमपोददौ, यज्ञवराह इत्यर्थः ।

मानवमेत्रः यणोयसूत्रे ।

तप्ताः स्य इति पृच्छति तप्ताः स्म इत्युक्तः सक्तदापान्केषु, भूमौ
विकिरं निनयेत् ।

शौरपुराणे ।

विकिरं प्रक्षिपेत्पश्चात् शेषमश्रमथोवदेत् ।

ब्रह्मपुराणे तु पृच्छे गण्डूषोदकदानं ततः प्रश्रोक्तराणि ततो
विकिरं इत्येतत्कममाश्रित्योक्तम् ।

दत्त्वामृतापिधानञ्च विप्रैभ्यश्च सक्तं सक्तम् ।

किञ्चित्सम्यक्नमेतन्ने भो विप्रा इति तान् वदेत् ॥
 ते च प्राज्ञः सम्यक्नं स च तान् पुनराह च ।
 अन्नैर्भवन्तस्तृप्ताः स्य तृप्ताः स्मेति वदन्ति ते ॥
 स तानाह पुनः शेषं क्व देयञ्चान्नमित्यपि ।
 शिष्टेभ्योदीयताञ्चैव तदिदं प्रवदन्ति ते ॥
 अथ तृप्तास्तु तान् ज्ञात्वा भूमावेवास्त्रमुत्सृजेत् ॥

बोधायनसूत्रे ।

तृप्तानप आचमय्यानुज्ञाप्यास्त्रशेषं संप्रकिरन्ति ये अग्निदग्धा इति ।

इति क्रमविधिः ।

अथ प्रश्नोत्तरप्रपञ्चः ।

तत्राह प्रचेताः ।

तृप्ताः स्य तृप्ताः स्मः प्रभूतं प्रभूतमित्युक्तवन्त इति ।

अत्रैकः प्रभूतशब्दः प्रश्नः, द्वितीयस्त्रोत्तरं ।

विष्णुश्रुत्यायनौ प्रश्नान्तरमाह तुः ।

सम्यक्नं पृष्ट्वास्त्रं विकीर्यति ।

अत्र चार्थादुत्तरमप्येवं विधङ्गम्यते ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे स्वेतयोः प्रश्नोत्तरयोः पूर्वोक्ताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां सद्य
 समुच्चितयोः प्रयोगो जानुपातनश्च दर्शितं ।

प्रष्टव्या ब्राह्मणा भक्त्या भूनिविष्टेन जानुना ।

तृप्ता भवन्तः सम्यक्नं भवतां कश्चिदेव तु ॥

तृप्ताः स्मेति च तैरुक्तं सम्यक्नमिति चाप्यथ ।

इत्यादावमगं भक्त्या अद्धानः समाहितः ॥

कूर्मपुराणे ।

पृष्ट्वा तदन्नमस्यैवं तप्तानाचामयेत्ततः ।

आचान्ताननुजानीयादभितोरस्यतामिति ॥

अचार्थादभिरताः स्र इत्युत्तरं गम्यते ।

इह श्राद्धविशेषे प्रश्नोत्तरविशेष उच्यते ।

तत्र मैत्रायण्यौयसूत्रे ।

विकिरं प्रदाय तप्तान् स्वदितमिति पृच्छेत्सम्यन्नमित्याभ्युदयिक इति ।

हारीतः ।

तप्तान् स्वदितमिति पृच्छेत् स्वदितमिति प्रत्याहः । स्यतमिति
दैवेभ्यायुष्यमिति स्वैरिष्ट्याचान्तेषु भूमौ विकिरं निनयेत् ।

आह विष्णुः-

पिष्ट्ये स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठेषु सुश्रुतं ।

सम्यन्नमित्याभ्युदये दैवे रोषत इत्यपि ॥

इति प्रश्नोत्तरप्रपञ्चः ।

अथाचमनदानग्रहणप्रकारः ।

तथाह विष्णुः ।

उदङ्मुखेष्वाचमनमारौ दद्यात् ततः प्राङ्मुखेऽस्यिति ।

अश्लिप्तं हस्तमप्रवाच्यैव गण्डूषग्रहणं कर्त्तव्यं । अस्थान्यथाकरणे

तु दोषमाह मरीचिः ।

हस्तं प्रवाच्य गण्डूषं यः पिवेदविचक्षणः ।

आसुरलङ्घनेच्छाहं पिद्वेषां नोपतिष्ठते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

हस्तौ प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः ।
स तु दैवञ्च पित्र्यञ्च आत्मानञ्चोपघातयेत् ॥

वराहपुराणे ।

हस्तं प्रक्षाल्य यः पश्चाद् पिबेद्भुक्ता द्विजः सदा ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरोगताः ॥
इत्याचमनदानग्रहणप्रकारः ।
अथ विकिरेतिकर्त्तव्यता ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे ।

ततोविकिरणं कुर्यादधिदृष्टेन कर्मणा ।
'विधौ' शास्त्रे, 'दृष्टेन' उपलब्धेन, 'कर्मणा' इतिकर्त्तव्यतारूपेण ।
तत्र विकिरप्रदेश-तत्संस्कार-विकरणीयान्नस्वरूपसंस्काराः ।
तत्र पाद्म-मातृयोः ।

तत्रान् ज्ञात्वा ततः कुर्यादिकिरं सार्ववर्णिकं ।
सोदकं चान्नमुद्गत्य सतिलं प्रक्षिपेत् भुवि ॥

देवसः ।

ततः सर्वाशनं पात्रे गृहीत्वा विविधं बुधः ।
तेषामुच्छेषणम्याने तेन पात्रेण निक्षिपेत् ॥

'तेषां' ब्राह्मणानां, 'उच्छेषणम्याने' भोजनभाजनसमीपे ।

तथा च मनुस्मृति-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

भुक्तवत्सु तत्तस्त्रेषु भाजनेोपान्तिके नृप ॥
सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सत्रीयाग्राव्य वारिणा ।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामयतोविकिरन् भुवि ॥

‘सर्ववर्णिकं’ प्रकृतश्राद्धार्थमस्यादितपायसोदनापूप-सूप-शाका-
दिनानाजातीयं । अनेन विकरणीयान्नस्वरूपमुक्तं । ‘सन्नौय’ पाक-
भाजनेभ्यः स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्यैकस्मिन् द्रव्यादिरूपे पात्रे संभृत्य,
“यद्यन्निवेदितं किञ्चित् पितृभ्यश्चाथ तत्र च । तस्मात् तस्माच्च
भागस्तु गृहीत्वा चमसे शुभे ॥” इति ब्रह्मपुराणाभिधानात् ।
‘चमस इति प्रशस्तपात्रोपलक्षणं । तिल-दर्भयुक्तेन वारिणा ‘आप्लाव्य’
प्रोक्ष्य । अनेन विकरणीयान्नसंस्कारोदर्शितः । ‘भाजनेोपान्तिकर-
त्यत्र पितृव्यविप्रभाजनेोपान्तिक इति ज्ञेयं ।

अत एव विष्णुधर्मात्तरे ।

भुक्तवत्स्य विप्रेषु विधिं मे गदतः शृणु ।

उदङ्मुखानां विप्राणां पुरतः सोदकन्ततः ॥

अमन्तु विकिरेङ्गत्वा पितृभागस्तु स स्मृतः ।

उदङ्मुखानां विप्राणां पुरतः सोदकं ततः ॥

उदङ्मुखानां विप्राणां सोदकं पूर्वमाख्यातेनार्थेन प्रक्षेपाधिकर-
णभूतभूमौ प्रोक्षणार्थेन जलेन सहितं । एतदुक्तं भवति “तिल-दर्भ-
सहितेनोदकेन भूमिं प्रोक्ष्य तथाविधेनैव च तेनान्नं परिप्लाव्य तस्यां
भूमौ तदन्नं विकिरेत्” इति । पितृणां प्रमीतानां सपिण्डादीनां भागः
दक्षिणेतुः । येषां येषामयं भागस्तु देवताप्रकरणे दर्शिताः । दर्श-
यिष्यमाणमन्त्रलिङ्गैश्च प्रत्येतव्याः । भूमिप्रोक्षणञ्च स्पष्टमेवोक्तं वायु-
पुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः । “प्रोक्ष्य भूमिमथोद्धृत्य पूर्वं पितृपरायणः” ।
तस्याञ्च भुवि तिल-सहितदर्भास्तरणमुक्तं ब्रह्मपुराणं ।

उद्धृष्टे सतिलान्दर्भान् दक्षिणायान्निधापयेत् ।

‘उच्छिष्ट इत्युच्छिष्टमन्त्रिभ्यौ ।

विष्णुधर्मात्तरे त्वन्नसंस्कारविशेष उक्तः ।

अन्नं सटणमभ्युक्ष्य मामेक्षेति मन्त्रतः ।

‘सटणम्’ उपरिनिहितदर्भं, तत् मामेक्षेति मन्त्रेणाभ्युक्ष्य ।

मन्त्रस्तु ।

मामेक्षेच्च ब्रह्म मे पूर्त्तमस्तु ब्राह्मणो मे जुषतामचात्रं सहस्रधारम-
ष्टतोदकं मे पुरतस्वेतत्परमे व्योमन्निति ।

कठसूत्रेऽपि ।

मामेक्षेति सटणमन्नमभ्युक्ष्येति ।

विष्णुः ।

भुक्तवस्तु ब्राह्मणेषु तृप्तिमागतेषु मामेक्षेत्त्यन्नं सटणमभ्युक्ष्या-
अविकिरणमुच्छिष्टायतः कुर्यात् ।

इति विकिरप्रदेश-तत्संस्कार-विकरणौयास्रस्वरूपसंस्काराः ।

अथ विकिरमन्त्राः ।

तत्रादौ वैश्वदेविकस्य विकिरस्य ।

आह गोभिलः ।

असोमपाशु ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः ।

तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविके ॥

एतन्मन्त्रप्रदेयस्तु विकिरः लिङ्गाद्वैश्वदेविकसम्बन्धीति गम्यते ।

अतश्चाद्यं तत्रत्यवैश्वेविकधर्मयुक्तस्यैतद्विज्ञेच्छिष्टभाजनसमीपे च
प्रदेशः । दैवत्वात्पिच्यविकिरात् पूर्वमनुष्ठेयः । अथञ्च ब्रह्मिः श्रिष्टै-
र्मानुष्ठीयतइति कैश्चिदेव स्थापारानुष्ठारात्कार्यः ।

अथ पित्र्यस्य विकिरमन्त्राः ।

कठसूत्रे ।

अग्निदग्धास्य ये जीवा इत्यन्नं विकिरेत् भुवि ।

आह प्रचेताः ।

दृष्टिं बुद्ध्यान्मादाय सतिलं पूर्ववज्जपेत् ।

दृष्टिं पृच्छेदनुज्ञातोये अग्नीति भुवि क्षिपेत् ॥

पिप्पलादसूत्रे ।

दृप्तान् ज्ञात्वा ये अग्निदग्धा इति विकिरं कुर्यात् ।

दृहस्पतिः ।

उपस्पृष्टोदकानाञ्च ब्राह्मणानां तथागतः ।

सोदकं विकिरेदन्नं मन्त्रश्चेममुदाहरेत् ॥

अग्निदग्धा ये जीवा येऽग्निदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु दृप्ता यान्तु पराङ्गतिं ॥

कात्यायनः ।

येऽग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा जीवा जाताः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु दृप्ता यान्तु परां गतिं ॥

गोभिलः ।

अग्निदग्धा जीवा येऽप्यनग्निदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु दृप्ता यान्तु पराङ्गतिं ॥

पादु-नास्सयोः ।

बभ्रुसृजेद्भ्रुकवतामगतो विकिरन् भुवि ।

अग्निदग्धास्य ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु तत्रा यान्तु पराङ्गतिं ॥
 येषां न माता न पिता न बन्धु-
 नं चान्नभिद्धिर्न तथात्नमस्ति ।
 तत्तृप्तयंऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
 प्रयान्तु लोकाय सुखाय ते तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

येऽस्मत्कुले तु पितरोऽनुप्रपिण्डोदकक्रियाः ।
 ये षाप्यहृतसूडास्तु ये च गर्भादिनिःसृताः ॥
 येषां दाहो न कियते अग्निदग्धाश्च येऽपरे ।
 भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु तेषां यान्तु पराङ्गतिं ॥
 इति पित्र्यविकिरणमन्त्राः ।

विकिरप्रक्षेपानन्तरं करणौयमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च चिराचम्य हरिं स्मरेत् ।
 प्रेतभागं विद्वज्याथ प्रायश्चित्तोपज्ञान्तये ॥
 सत्याहृतिं मप्रणवां गायत्रीञ्च पठेत्तथा^(१) ।
 पठेन्मधुमतीः पुण्यास्तथा च मधुमध्विति ॥

अत्र वक्ष्यमाणानेकपदार्थव्यवहितप्रयोगापि विकिरप्रतिपत्ति-
 र्विकिरसम्भवादत्रैव प्रतिपाद्यते ।

तत्र तावत् प्रतिपत्तिकालमाह गौतमः ।

विकिरमुच्छिष्टैः प्रतिपादयेत् ॥

(१) जपेत्तथेति खं ।

‘उच्छिष्टैरिति सहार्थे तृतीया । तेनायमर्थः सम्पद्यते । यदो-
च्छिष्टानि पात्रदेशात् समादाय कस्मिंश्चित् प्रदेशे निक्षिप्यन्ते तदा
विकिरस्यापि यथोपदेशं प्रतिपत्तिं कुर्यात् ।

अन्यथा तु तत्करणे दोषमाह व्यासः ।

उच्छिष्टैरेव विकिरं सदैव प्रतिपादयेत् ।

अन्यथा कुरुते यस्तु निराशास्तास्य देवताः ॥

प्रतिपत्तिविशेषस्वाह भार्गवः ।

पिण्डवत् प्रतिपत्तिः स्याद्विकिरस्येति तौल्यिरिति ।

पिण्डवदिति । यादृशी पिण्डानां प्रतिपत्तिः क्रियते तादृशी
विकिरस्यापि कर्त्तव्येति तौल्यलिनाम मुनिरुक्तवान् । अतश्च “पिण्डास्तु
गोऽङ्ग-विप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा” इत्याहुना पिण्डप्रतिपत्ति-
विकिरस्यापि कर्त्तव्या ।

षट्चिन्मते ।

यदृक्कं पिण्डदानस्य तत्कर्म विकिरस्य च ।

लिपेत् पिण्डान् जलेऽग्नौ तु विकिरं तत्र लिपेत् ॥

अत्र केचिन्मन्त्रं । वैकल्पिकं विकिरप्रक्षेपाय स्यादनदयं । तत्रैक-
मुच्छिष्टमग्निधौ स्यानमपरं पिण्डमग्निधौ । तत्र यदोच्छिष्टमग्निधौ
विकिरो दीयते तदोच्छिष्टप्रतिपत्तिकाल एव तत्प्रतिपत्तिवदृशी
विकिरस्यापि प्रतिपत्तिः कर्त्तव्या । यदा तु पिण्डमग्निधौ विकिरः
क्रियते तदा तत्प्रतिपत्तिकाले तद्वत्कर्त्तव्येति । ते च पिण्डमग्निधानेऽपि
विकिरः कर्त्तव्य इत्यत्र कालिकापुराणोक्तं वचनं दर्शयन्ति ।

पूर्ववदापयेत्पूज्य पिण्डानर्थं पृथक् पृथक् ।

अग्निदग्धानग्निदग्धान् वै पश्चादन्नं विकीरयेत् ॥

अत्र पिण्डपूजानन्तरं विकिरविधानाद्देशविशेषानुपादानाच्च देशा-
काङ्क्षायां पिण्डसन्निधाविति गम्यते ।

धूमः ।

कपित्थस्य प्रमाणेन पिण्डान् दद्यात् समाहितः ।

तत्समं विकिरन्दद्यात् पिण्डान्तेषु षडङ्गुले ॥

इति विकिरप्रतिपत्तिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपतिपिण्ड-
तश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आडुकल्पे
विकिरादिविधिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ० ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

चीरोदम्बदङ्गललहरीवृन्दसन्देहभ्रमिः
खर्लोकस्त्रीकुचपरिसरामुकमुक्तावयस्यः ।
यस्य प्रोक्षैर्विहरति सदा कीर्तिवक्त्री य एषः
श्रीहेमाद्रिः कथयति पुरः पिण्डदानप्रकारं ॥
अथ पिण्डदानं ।

तत्र कालाः ।

इह तावत्केचित् ब्राह्मणभोजनात् पूर्वमेव पिण्डनिर्वपणं कुर्वन्ति
केचिदुपरिष्ठात् ॥

तदाह मनुः ।

पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वत इति ॥

केचिद्ग्रहणात् केचित्पुरस्तात् केचिदुपरिष्ठादिति द्वैधं गम्यते ।

तथा च सांख्यायनग्रन्थं ।

भुक्तवत्सु पिण्डान् दद्यात् पुरस्तादेक इति ।

शङ्खोऽपि ।

उच्छिष्टसन्निधौ कार्यं पिण्डनिर्वपणं बुधैः ।

आदौ वापि ततः कुर्यादग्निकार्यं यथाविधीति ॥

केचित्तु ब्राह्मणभोजने वर्त्तमान एव कुर्वन्ति ।

तथाचादत्सु ब्राह्मणेभ्यस्त्यनुत्तौ विष्णुः ।

उच्छिष्टमन्निधौ दक्षिणायेषु पृथिवीदर्विरचितेत्येकं पिण्डं पिचे
निदध्यादित्यादि ।

तत्र ये पूर्वं कुर्वन्ति तेऽपि केचित् ब्राह्मणार्चनानन्तरमग्नौकर-
णात् पूर्वमेव कुर्वन्ति केचिच्चमौकरणानन्तरं ।

तत्रार्चनानन्तरमाह देवलः ।

अथ मङ्गल्य कलशं सदभं पूर्णमम्भमा ।

पुरस्तादुपविष्टैषां पिण्डावापं निवेदयेत् ॥ इत्यादि ।

यथोक्ते शङ्खत्रचने चैष एव पिण्डदानकालोदृश्यते ।

मनुस्तु भोजनात् पूर्वकालीनस्य पिण्डदानस्याग्नौकरणानन्तरं
कर्त्तव्यतामाह ।

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिश्रुतं^(१) ।

अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचि ।

चोस्तु तस्माद्भुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहित इति ॥

तस्माद्भुविःशेषादित्यग्नौकरणहविःशेषात् । शेषं पूर्वमेव व्याख्यातं ।

ये त्वपरिष्ठात्कुर्वन्ति तेऽपि केचित् ब्राह्मणेष्वनाचान्तेषु कुर्वन्ति,
केचिदाचान्तेषु कुर्वन्ति ।

तथाचाश्वलायनगृह्यं ।

भुक्तवत्सनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यादाचान्तेष्वेक इति ।

कात्यायनोऽपि कृतगण्डूषेषु सम्यगनाचान्तेषु ब्राह्मणेषु पिण्डदा-
नमुक्त्वाह । आचान्तेष्वेक इति । आचान्तेष्वपि कुर्वाणाः केचिदि-
किरं प्रक्षिप्य ब्राह्मणेभ्यो गण्डूषाय मङ्गल्यकृदपोदत्त्वा गायत्र्यादि-

(१) परिक्रममिति ग० ।

जपं कृत्वा तत्रप्रश्नोत्तरपूर्वकं शेषान्नानुज्ञां कारयित्वा नन्तरं कुर्वन् ।
अत एव कात्यायनेन शेषमन्नमित्याग्भ्यानुज्ञाप्येत्यन्तं यथोक्तक्रमेण
प्रतिपाद्योक्तं ।

मर्ममन्त्रमेकत उद्भृत्योच्छिष्टममौषे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य
दद्यादाचान्नेश्वत्येके ।

मर्ममन्त्रमेकस्मिन् पात्रे उद्भृतेन । मर्मशब्दः प्रकृतान्नजातिमर्षत्वार्थः ।
अतोमंस-पायमौदनापूप-सृपादिजातीयैर्भ्यः प्रकृतश्राद्धप्रयोगाये
साधितेभ्यः मर्षेभ्योऽन्नैर्भ्यः किञ्चित्किञ्चिदादाय पिण्डपर्याप्तपरिमाण-
मन्त्रममुदायमेकस्मिन् पात्रे समकृत्येतदुक्तं भवति । 'उच्छिष्टममौष
इत्युच्छिष्टप्रदेशात् व्यामच्यरन्निवाङ्गादिव्यवहिते देशे । अत्र पिण्ड-
पितृयज्ञवद्पचारः । पितृ इति सूत्रितत्वाद्दर्भग्रहणमुपमूलमकृदाच्छि-
न्नोपलक्षणार्थं । परिमंख्यानार्थमिति केचित् । 'अवनेज्य' प्रदास्यमान-
श्लैकैकस्य पिण्डस्य स्याने उद्देश्यस्य पित्रादरेकैकस्य गोत्रमन्त्रानामानि
सम्बुध्य तानि समुखाय्यावनेनिच्छति पात्रेण मतिलं जल निनोद्यथर्थः ।
'त्रींस्त्रीनिति वीष्णा मातामहादिपिण्डत्रयमपेत्य, 'पिण्डान् दद्यात्',
परस्परमंशेषादिभागं परित्यज्य मङ्गाततां प्राप्तमन्नं पिण्डः । एवं मंपूर्ण-
मनाशान्नेषु पात्रविमोचनार्थं महत्कृतीतगण्डूषु, ब्राह्मणेषु, गायत्री-
जपादि कृत्वा पिण्डान् दद्यादित्येकेषां मृतमभिधायान्तेषां मतमाह
'आचान्नेश्वेक इति । 'एक इति एकवचनादस्य पत्रस्य परमतत्वमिति न
मन्त्रव्यं उभयशास्त्रत्वादिकल्प इति कर्काकः । अस्तु चैक इति वचनान्
प्रथमे परत्वात्परेषामेवैष पत्र इति । केचित्चनाचान्नेश्वत्र विकिरार्थम-
न्नमादाय तत्रिप्रश्नोत्तरपूर्वकं शेषान्नानुज्ञावचनं कारयित्वा विकिरं

प्रक्षिप्य ब्राह्मणेभ्यः सहस्रसहस्रदपोदत्त्वानन्तरं पिण्डदानं कुर्वन्ति ।
अतएव याज्ञवल्क्येनात्रमादाद्येत्यारम्भामुनैव क्रमेण सहस्रसहस्रदि-
त्यन्तमभिधायोक्तं ।

सर्वमन्नमुपादाय मत्तिसं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टमन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पितृयज्ञवदिति ॥

केचित्तु भुक्तवत्स्वनाचान्तेष्वेव विकिरं दत्त्वा स्वधां च वाचयित्वा
पिण्डदानं कुर्वन्ति ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ ।

गायत्रीमनुश्राव्य तप्तान् ज्ञात्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा शेषमन्नमनु-
श्राव्य प्रहतादन्नाद्विकिरं कुर्यात् । स्वधां वाचयित्वा विष्टरान्त्वीन्निद-
ध्यात् चीष्णेष्वेदपात्राणि मत्तिलानि मपवित्राणि मृन्मयाश्ममयौदुम्ब-
राणि वा धूप-गन्ध-माल्यादर्श-प्रदीपाञ्जनादीनि षोपहरेत्सर्वान्नप्र-
कारमादाय पिण्डान्निदध्यात् ।

अस्यार्थः । गायत्रीं 'अनुश्राव्य' यथा ते ब्राह्मणाः गृह्णन्ति तथोच्चार्य,
'तप्तान्' सुहितान्, ज्ञात्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा शोभनमदितं 'स्वदितं' ।
अर्थात्सुस्वदितमिति उत्तरं गम्यते । शेषमन्नं किं क्रियतामितिः सह
भुज्यतामिति प्रश्नोत्तराभ्यां अनुश्राव्यानुज्ञातादन्नात्क्रियदन्नमुद्धृत्य तस्य
भूमौ विकिरणं कुर्यात् । स्वधां वाचयित्वा इत्यादिना प्रकारेण
स्वधां वाचयित्वा निधास्यमानस्यैकैकस्य पिण्डस्याधारभूत एकैकोवि-
ष्टर इति पिण्डत्रयाद्यै चोन्विष्टरान् भूमौ निदध्यात् । पूर्वस्यन्यतपञ्च-
विंशतिदर्भपिञ्जलात्मको विष्टरः । एकैकस्मिन् पिण्डे एकैकेन पात्रे-
णावनेजनं कर्तुं चीष्णैव मृच्छिला-ताम्राणामन्यतमेन निर्मितानि

पवित्रमहितान्युदपात्राणि । 'धूपः' गुग्गुलुनिर्व्यामादिः । 'गम्याः'
 आद्धे विहितानि सुरभीष्णनुलेपनानि । 'मान्यानि' आद्धेचितानि
 यथितपुष्पाणि । 'आदर्शः' दर्पणः, आदृश्यतेस्मिन् रूपमित्यादर्शः ।
 आदिशब्दात् प्रमाधनद्रव्यं मिन्दूगदीति हरिहरः । 'प्रदोषः' प्रमिदः ।
 'अञ्जनं' सौवीरादि । आदिशब्दोऽभ्यञ्जन-नामः प्रमृत्युपयोगद्रव्यान्तर
 संग्रहार्थः । एतानि च 'उपहरेत्' षिण्डदेशममीपे निदध्यात् । सर्व-
 मन्नप्रकारमादाय तदेकीकृत्य तन्मयान् पिण्डान्निदध्यादिति ।

केचित्त्वनाचान्तेष्वेव पिण्डदानं कुर्वन्ति आचान्तेषु विकिरः ।
 अतएव बृहस्पतिना "तत्समीपे प्रकुर्याच्च पिण्डनिर्वपणं तत इत्या-
 दिना पिण्डदानमुक्त्वा "उपसृष्टोदकानान्वित्यादिना विकिरदानमुक्तं ।
 आचान्तेष्वपि कुर्वाणाः केचिदभिरमणानुज्ञावचनादिपदार्थमकृत्यैव
 पिण्डदानं कुर्वन्ति । केचित्तदुत्तरकालं, केचित् ब्राह्मणविमर्जनानन्तरं ।
 तत्राचान्तेष्विति वचनादाचमनाद्यव-हितोत्तरकालता गम्यते ।

अनुज्ञावचनाद्युत्तरकालतान्वाह यमः ।

आचान्तांश्चानुजानीयादभिव्राद्य कृताञ्जलिः ।

भवनोरमतामत्र ज्ञात्वानुज्ञातलक्षणं ॥

स्वधेति चेति वक्तव्यं प्रीयन्तां पितरस्तथा ।

अक्षयमन्नदानन्तु वाच्यं प्रीतेर्द्विजातिभिः ।

ततो निर्वपणं कुर्यात् पिण्डानान्नदनन्तरम् ॥ इति ।

भवनोरमतामित्यादियोकाद्धमनुज्ञावचनं । अनुज्ञातस्य लक्षणं
 यथासुखं वर्त्तनमित्येवंविधं स्वरूपं ज्ञात्वा भवन्तः 'रमतां' यथासुखं
 वर्त्ततां । केचित् ब्राह्मणविमर्जनानन्तरं पिण्डदानं कुर्वन्ति ।

तथा च हागीतः ।

ततान् स्मदितमिति पृच्छेदियादि वाजे वाज इत्यनुव्रजेत्यन्तं
भोजनोत्तरतन्त्रमुक्त्वा आह शेषस्य पिण्डान् पितृयज्ञवन्निदध्यादिति ।
एते च पिण्डदानकालाः शाखाभेदेन व्यवस्थिता वेदितव्याः ।

तथा च स्मृतिः ।

मुनिभिर्भिन्नकालेषु पिण्डदानं तु यत् स्मृतं ।

तत् स्वशाखामतं यत्र तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥

'यत्र' यस्मिन् काले, क्रियमाणं स्वशाखयानुमतं भवति तस्मिन्
काले कर्त्तव्यं । उपलक्षणञ्चैतन् स्वगृह्याद्यनुमतेः ।

भोजनात् पूर्वकालोत्तरकालयोर्यवस्थान्तरमाह लौगाक्षिः ।

अप्रशस्तोषु यागेषु पूर्वेषु पिण्डावनेजनं ।

भोजनस्य प्रशस्तान्तु पश्चादेवोपकल्पयेदिति ॥

'अप्रशस्तोषु यागेषु' मपिण्डोकरणात्पूर्वेषु प्रेतश्राद्धेषु । 'अवनेजनं'
मवाचीनपाणिना निर्वपणं, इति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । पिण्डनिर्वपण-
रम्भपदार्थनावनेजनाख्येन पिण्डदानं लक्ष्यत इत्यपि शक्यं व्याख्यातुं ।
'भोजनस्य पूर्व' भोजनात् पूर्वमित्यर्थः । 'प्रशस्तं' मपिण्डोकरणादि-
श्राद्धेषु क्रियमाणं भोजनात् पश्चादेव यथाकालं । इयञ्च व्यवस्था
केषाञ्चिदेव शाखिनां । यतोमन्वादिस्मृति-मस्यादिपुराणेषु च
मुख्यपार्ष्णेण पिण्डान्वाहार्यकर्म वाधिकृत्य पिण्डदानस्य भोजनात्
पूर्वमेव कालचोदना । अतएव पार्ष्णेनश्राद्धे भोजनात्पश्चादेवेति
स्मृतिचन्द्रिकाकारोक्तिरप्येवमेव वाक्येया । येषान्तु गृह्यादौ पिण्ड-
दानस्य कालविशेषा नोक्ताः तेषान्तु मौक्त्यादाचान्तोश्चेक इत्यथमेव

पत्नी यहीतुं न्याय्यः । अत्र प्रसङ्गादिकिरदानकालविकल्प्या अपि व्याख्याताः ।

इति पिण्डदानकालाः ।

अथ पिण्डदानप्रदेशाः ।

तत्र तावत् पिण्डपितृयज्ञोद्भिन्नमोपे पिण्डनिर्वापं विधाय पिण्ड-
पितृयज्ञवृत्तपचारः । पितृ इत्यादिषु च पिण्डपितृयज्ञविध्यन्ताति-
देशोद्भिन्नमोपे तत्समोप एव पिण्डान दद्यात् । तथा च ब्राह्मण-
भोजनात् पूर्वकालीनं पिण्डनिर्वापं वर्णयता देवलेन भुवि पिण्डानां
सन्निवेशनमञ्जनादिभिस्तदलङ्करणञ्चोक्ता अनन्तरमग्नौकरणहोममभि-
धाय तस्य होमस्य पूर्वनिवेशितपिण्डमन्निधानमुक्तं ।

ऊल्लैत्रमग्निं पिण्डानां सन्निधौ तदनन्तरं ।

पकान्नं बलिं तेभ्यः पिण्डेभ्यो दापयेत् दिजः ॥

इति पिण्डानां सन्निधावेवमुक्तेन प्रकारेणाग्निं ऊत्वानन्तरमेभ्यः
पिण्डेभ्यः पकान्नं बलिं नैवेद्यरूपं दद्यात् । अत्राग्नौ होमस्य पिण्ड-
मन्निधानं वदतार्थात् पिण्डानामप्यग्निमन्निधानमुक्तं । अन्यभावे तु
पूर्वापन्यस्तपु शङ्ख-कात्यायन-याज्ञवल्क्य-वचनेषु च्छिष्टमन्निधावित्युप-
देशादुच्छिष्टसमोपे दद्यादिति मधुगर्भप्रभृतयः ।

तत्र नैरन्तर्याणोच्छिष्टमन्निष्ठस्य देशस्यागुचिर्वेन पिण्डदानान-
हेत्वेऽपि वचनादर्हत्वं परिकल्प्य तत्र पिण्डदानं कर्तुमध्यवस्यतोदाहृतं
वारयितुं उच्छिष्टप्रदेशात् क्रियञ्जवधानमाह व्यामः ।

अग्निमात्रमुत्सृज्य पिण्डान् तत्र प्रदापयेत् ।

यत्रोपस्पृशतां वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥ इति ।

‘तत्र’ तस्मिन् आद्रप्रयोगे, उच्छिष्टप्रदेशादरन्निपरिमितं प्रदेशं परित्यज्य योदेशोऽवतिष्ठति तत्र पिण्डान् प्रदद्यात् । सकनिष्ठिकः करः ‘अरन्निः’ । एतच्च व्यवधानमतिकुशलेषु सशौलेषु चाचमनोदक-विन्दुभिः पिण्डदानप्रदेशमनुपपन्नं ब्राह्मणेषु विज्ञेयं । आचमनो-दविन्दूपघाते तु ततोऽधिकमपि प्रदेशमुत्सृजेत् ।

तदाह ।

यत्रोपसृशतामित्यादिना उपसृशतामाचामतां विप्राणामुदक-विन्दवो यं देशं न प्राप्नुवन्ति तत्र देशे वा पिण्डदानं ।

तथा चारन्निमात्रादधिकपरित्यागमाह पारस्करः ।

विप्राणां बाहुमात्रेण पिण्डदानं विधेयते ।

आद्रभोक्तृन् विप्रानवधीकृत्य बाहुमात्रात् प्रदेशात्परत इत्यर्थः । विप्राणामित्यत्र पात्राणामिति पाठान्तरं ।

तत्राप्युदविन्दुप्राप्तिशङ्कायामुच्छिष्टमन्निधिवान्नाथं विरल्लत्दिङ्-नियमश्चोपदिशन् बाहुमात्रादप्यधिकप्रदेशपरित्यागमाहाविः ।

पितृणामामनस्यानादग्रतस्त्रिष्वरन्निषु ।

उच्छिष्टमन्निधानन्तत्रोच्छिष्टामनमन्निधौ ‘पितृणां’ पित्र्यब्राह्म-णानां । उपलक्षणञ्चैतद्देवब्राह्मणानां । तदुच्छिष्टव्यवधानस्यापेक्षितत्वेन तुल्यन्यायत्वात् । ‘आमनस्यानात्’ अवधियोग्यादामन्नप्रदेशात् । स च तद्देशस्यार्धभाग एव नियतव्यवधानलाभात् । अन्यथा मङ्कटामङ्कटवि-भागेनानियतव्यवधानं प्रसज्येत । तथा च कदाचिदुच्छिष्टमंसृष्ट एव देशे पिण्डदानमापद्यत । नियतलाभे नियतकन्यनानुपपत्तेश्च । अथवा भुञ्जानाः पितरो यावता प्रदेशेन मप्युच्यन्ते तावत्पितृणामामनस्यानां ।

अतः पात्राण्यधिलेन लभ्यन्ते तावता हि प्रदेशेन पितरः संयुज्यन्ते^१
'अगतः' पुरम्नात् । न तु पश्चात्पार्श्वयोर्वेति दिङ्निचमः ।

अत्राणुदविन्दुप्राप्तिशङ्कायामधिकपरित्यागमाह जातृकर्षः ।

व्याममात्रं समुत्सृज्य पिण्डान्मन्त्रं प्रदापयेत् ।

यत्रोपसृशतां वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥

तिर्थकप्रसारितयोर्भुजयोः महोरमा यन्मानं सः 'व्यामः' । यदा तु ब्राह्मणमौशीन्यादिनाचमनोदविन्दूनां अग्न्यादिपरिमितदेशप्राप्ति-
नाशङ्कते तदोच्छिष्टमन्निर्ध्वंसनविहितत्वेन मुख्यस्योच्छिष्टमन्निधि-
तारतम्यस्थानुग्रहाय अग्निवाक्त्रादिपरिमित एव देशे पिण्डदानं कार्य-
मित्यभिप्रेत्योक्तं यत्रोपसृशतां वापीत्यादि । अतोर्गत्यादिमानववच-
नानामाचमनोदविन्दुप्राप्तिवर्जितोच्छिष्टममीपदेशोपलक्षणत्वमेव न तु
नियमार्थत्वं । सङ्कटे तु आद्भुप्रदेशं प्रयत्नविशेषेणाचमनोदविन्दुम-
मुच्छलनं सङ्काचारगत्यादिव्यवहितप्रदेशानुपघातमापाद्य तत्र पिण्ड-
दानं कुर्यादिति व्यवस्था ।

ब्राह्मणभोजनान् पूर्वकालप्रदेयान् पिण्डान् प्रस्तुत्य देशविशेषादि-
माह देवलः ।

अभ्यज्य मधुमर्षिर्भ्यां नाश्वपेत् कुशमस्रये ।

ह्यायायां हस्तिनस्यैव वनसदोहितमन्निधौ ॥

हस्तिष्काया राजानन्दनुग्रहीतस्य ता पिण्डदाने । तदन्यस्य
तत्सम्यादनश्चक्रिविग्रहात् । यत्र पिण्डदानं कर्त्तव्यं तत्र हस्तिष्काया-
सम्यादनेन तद्देशवैशिष्ट्यमापाद्यं । एतच्च घाद्गुण्यातिशयाद्यै । यतोऽसा

(१) साद्गुण्याविशेषार्थमिति ख० ।

हस्तिच्छायादेर्वचनान्तरतः आद्रे प्रशस्ततरत्वमवगम्यते । अतो विनापि हस्तिच्छायादिकं भवत्येव पिण्डदानं । एवं स्थिते द्विजभोजनोत्तर-कालीनमपि पिण्डदानमस्मिन् देशे षाड्गुण्यसम्पत्तये^१ विधेयमिति गम्यते । अथवा आद्रमध्यवर्तिना तौर्यादिकृत्येन स्वतन्त्रेण च पिण्डदानेन भंयोऽज्यमानोऽयं देशविशेषः षाड्गुण्यमापादयिष्यतीति किं प्रकरणाग्रहेण । एतच्च गजच्छायाप्रकरणे व्यक्तमस्ति ।

इति पिण्डदानदेशाः ।

अथ पिण्डदानप्रयोगः ।

तत्रानुज्ञायहणं ।

तच्च पिण्डदानं चिकीर्षतोऽभोमृतकुम्भोपादानपूर्वकमाह देवलः ।

अथ संगृह्य क्लृप्तं सदर्भं पूर्णमक्षमः ।

पुरस्तादुपविश्यां पिण्डावापं निवेदयेत् ।

ततस्त्वेरभ्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमेत्य मः ॥

पिण्डनिर्वापार्थं दर्भमर्चितं सर्पाविवृद्धं 'अक्षमा' जलेन, परिपूर्णं क्लृप्तं 'संगृह्य' सम्यक् कराभ्यां गृहीत्वा, ब्राह्मणानां पुरस्तादुपविश्य पिण्डावापं करिष्य इत्यनुज्ञाभ्यर्थनाभिप्रायवता प्रश्नं करिष्यमाणं पिण्डावापमेषां निवेदयेत् । ततस्त्वेरभ्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमागच्छेत् । यद्यपि च ब्राह्मणाभिमुख्येन प्रश्नकरणात् स्वत एव यजमानस्य दक्षिणाभिमुख्यं सिद्धं । द्विजानामग्रे पिण्डदानं कर्त्तव्यं न पृष्ठत इत्यत्रिणाभिहितत्वादुत्तराभिमुखावस्थितब्राह्मण-पक्ष्मपेक्षया दक्षिणादिगामनं चायुक्तं । तथापि दक्षिणाभिमुखस्यैव

(१) साड्गुण्यसम्पत्तये इति ख० ।

स्थितस्य दाक्षिणां दिशमेत्येति विधेरर्थवत्त्वाय प्रश्रय्यानात् दिक्षाणि
 पदान्यागव्येति गम्यते । अथवा पुरस्तादुपविष्येति प्राङ्मुख उपविष्य
 प्रश्रं कुर्यात् । ततो दक्षिणां दिशमेत्येति दक्षिणाभिमुखोभूत्वा
 पिण्डदानं कुर्यादिति । कलशमंगहस्तत्र सर्वेषामेव तस्य पिण्डा-
 वापापयोगिमार्जनावनेजनादिमाधनजलोपादानार्थत्वात् । अथवा
 कलशमंगहस्य कलशकार्यार्थत्वाद्येषां ततः पानीयकुम्भेन तर्पयेत्
 “प्रयतः पितृनित्यादिना कलशमैव किञ्चित्कर्म विहितं तेषामेव
 तत्तमंगरः । अन्नेजनादिकन्तु मर्त्यश्राद्धमाधारणपात्रम्येन जलेन ।

केषाञ्चिदेवायं कलशमंगर इत्येतमर्थं तत्तमंगरमन्तरेणैवानुज्ञा-
 यरणं वदन् व्यक्तीकरोति शालङ्कायनः ।

पिण्डावापमनुज्ञाप्य यतवाकाय-मानसः ।

मतिलेन ततोऽस्त्रेण पिण्डान् मर्त्येण निर्वपेत् ॥

इत्यनुज्ञायरणं ।

अथ पिण्डदानस्यानकल्पना ।

आह देवलः ।

उपलिप्ते शुचौ देशे स्यान् कुर्वीत सैकतं ।

मण्डलस्यतुरस्यं वा दक्षिणावनतं मरुत् ॥

‘उपलिप्तं’ गोमय-गोमूत्राभ्यामुपलिप्तं महीप्रष्टे, “गोशकृन्नुत्र-
 वारिणिति मत्स्यवचनात् । उपलिपं कृते मत्स्यपलेपात्पूर्वस्थिताशुचित्व-
 निवृत्त्या सिद्धेपि शुचित्वे तदुत्तरकालिकोपघातजन्याशुचित्वनिरन्त्यर्थं
 शुचावित्युक्तं । उपलिप्ते अतएव शुचाविति वा । ‘सैकतं’ सिकतामयं
 स्नानं, ‘कुर्वीत’ पिण्डाधारभूतं स्नानं रक्षयेत् । तस्माकारमाह, ‘मण्डलं

चतुरस्रं वेति । 'मण्डलं' वृत्ताकारं, 'चतुरस्रं' चतुष्कोणं वा । 'दक्षिणा-
वनतं' दक्षिणाप्रवणं । 'महत्' भूप्रदेशादव्यक्तावभासं पिण्डावस्थापन-
पर्याप्तवैपुन्ययुक्तञ्च तावता वैपुन्यस्यार्थमिद्वलेपि स्पष्टत्वार्थाऽनुवादः ।
अथवा पिण्डदानावस्थापनपर्याप्तवैपुन्यात् किञ्चिदभ्यधिकवैपुन्या-
र्थविधिः । एतच्च भैकतस्थानकरणं केषाञ्चिदेव । अतएव उपलिप्ते-
महीषष्ठ इति मन्व्यपुराणं महीषष्ठस्यैव साक्षात् पिण्डाधारत्वं विहितं ।

इति पिण्डदानस्थानकल्पना ।

अथ पिण्डदान-स्थान-संस्कारः ।

तत्र तावदुपलेपनमुक्तमेव । उल्लेखनादि तृच्यते ।

तत्राह देवलः ।

एकदर्भेण तन्मध्यमुल्लिखेत्तिस्य तं त्यजेत् ।

'तन्मध्य' पिण्डस्थानमध्यं । 'उल्लिखेत्' रेखायुक्तं कुर्यात् । 'त्रिः' त्रिवारं ।

ननु पितृयथमुल्लेखनं मरुदेव कर्तव्यं । तथा च शतपथे "पिण्ड-
पितृयज्ञाच्छ्राणं अथ दक्षिणान्वाहार्यपचनं मरुदुल्लिखति तर्हदि-
भाजनं" इति । 'वेदिभाजनं' वेदिस्थानीयं ।

ब्रह्माण्डपुराणंऽपि ।

खण्डनं पेषणञ्चैव तथैवोल्लेखनक्रिया ।

मरुदेव पितृणां स्पर्शवानान्तु त्रिरुच्यते ॥ इति ।

'खण्डनं' वर्धिरादेः कृदनं, 'पेषणं' मृमिघर्षणादिकं । 'उल्लेखन-
क्रिया' लेखाकरणं । 'पितृणां' पितृकार्यं, 'मरुदेव स्यात्' । अतः
कथमत्र त्रिरुल्लेखनं । उच्यते । विकल्प्यात् त्रिगणशालाद्वा भविष्यतीति ।
अथ वैकैकपिण्डार्थभैकैकमुल्लेखनमित्येवं मरुदपि क्रियमाणं त्रि-

वेदिमुद्गृह्येत्यापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञोऽभिधानात् । दक्षिण-प्राच्योरन्त-
रान्तरभृता या कोणात्त्रिकाग्रैथीति प्रसिद्धा दिग्दर्शने तदवच्छिन्नां
दक्षिणाप्राचीं, 'पराचीं' पराङ्मुखौ । यजमानापेक्षया पराङ्मुखं
गच्छता स्फोनोत्सिध्यत्यर्थः । आश्रयायनेनापि दक्षिणाप्राचीमेव
प्रस्तव्य परिभाषायामुक्तं "सर्वकर्माणि तान्दिशमिति । तान्दिश-
माश्रित्य सर्वाण्यपि पित्र्याणि कर्माणि कार्याणीत्यर्थः । अनेन
कर्तुराग्नेयाभिमुखं सिद्ध्यति । नह्यन्याभिमुखोऽञ्जसा तदभिमुखानि
शक्नोति कर्माणि कर्तुं । अतश्चाग्नेयाभिमुखः सन् कर्त्ताग्नेयाभिमुखीं
रेखां कुर्यात् । अयं वक्ष्यमाणस्य दर्भास्तरणस्यावनेजन-पिण्डनिर्वा-
पादेश्याग्नेयाभिमुख्यमेव । उल्लेखणं हि संस्कारत्वात् पिण्डाधारत्वे-
नापथोक्ष्यमाणया भुवः क्रियते । अतः पिण्डाधारभृतानां
दर्भणामपि तदाभिमुख्येनास्तरणं । दक्षिणाभिमुखास्तरणे त्वना-
धारभृतभृत्सास्तृतानां दर्भणामनाधारतैवोपपद्यते । यथाधारश्च
पितृणामुपवेशनं यथोपवेशनमवनेजनादौति सर्वमाग्नेयाभिमुखं ।
एतच्च वैकल्पिकं । "दक्षिणा दिक् पितृणामिति श्रुतेर्दक्षिणाभिमुख-
त्वादेश्यवगमात् दक्षिणाभिमुखत्व-दक्षिणापवर्गत्वादेश्यपि दर्शनात् ।
लेखाकरणे च मन्त्रो ब्रह्मपराणं ।

निहन्मि सर्वं यदमेध्ववद्भवेत्

हताश्च सर्वे सुर-दानवा मया ।

रत्वांसि यत्ताः मपिशाचमहा

हता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥

अस्य मन्त्रस्य साध्यादकोविनियोगस्तत्रैव ।

एतेन मन्त्रेण सुमंथतात्मा
 दर्भेण वेदिं मरुदक्षिखेत्तु ।
 शिवां हि वृद्धिं ध्रुवमिच्छमानः
 त्रिपेद्भिर्जातिर्दिशमुत्तराङ्गतः ॥
 यस्मिन् देशे पश्यते क्षेपमन्त्र-
 स्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥

‘त्रिपेत्’ उक्तेखनदर्भमिति शेषः । ‘उत्तरां दिशं’ क्षेपदर्भापेक्षया ।
 अनेन चात्मापेक्षया दक्षिणस्यान्दिशि त्रिपेदिति लभ्यते । अपहता
 इत्यादिमन्त्रान्तरस्य लेखाकरणे दृश्यते ।
 तथा च पिण्डपितृयज्ञसूत्रे कात्यायनः ।

दक्षिणेनाक्षिखत्यपहता इत्यपरेण वा ।

‘दक्षिणेनापरेण वेति अग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमतो वा । अपहता
 असुरा रक्षांभि वेदिषद इत्यनेन मन्त्रेणाक्षिखेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बसु किञ्चिदधिकारयवमेतमेव मन्त्रमाह ।

अपहता असुरा रक्षांभि पिशाचा वेदिषद इत्यन्तरा गार्हपत्याम्बा-
 हार्यपचनो दक्षिणपूर्वेण वाम्बाहार्यपचनमिति ।

वेदिमुद्धृत्यात्तरेण मन्त्रः । उक्षिष्य चाभ्युक्ष्यं कर्त्तव्यं ।
 स्फोरन लेखामुक्षिखेदपहता असुरा रक्षांभि वेदिषद इति ताम-
 भुद्धेत्याश्रयायमेन पिण्डपितृयज्ञाभिधानात् ।

अभ्युक्षणात्तरमापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञे आवाहनप्रकाशकेन
 मन्त्रेणाभिमन्त्रणमुक्तं ।

अवेक्ष्यायन् पितरो मन्त्रैर्जवम इत्यभिमन्त्रयति ।

उत्सृष्टनानन्तरं पश्चाद्दन्तु कनिधानमाह कात्यायनः ।

उत्सृष्टं परस्तात्करोति ये रूपाणीति ।

शतपथेऽपुस्तुत्सृष्टनानन्तरमुत्सृष्टकनिधानमुक्तं ।

अथ परस्ताद्दन्तुमुक्तं निदधाति म यदनिधायोत्सृष्टकमथैतत्
पितृभ्योदद्यादस्मर-रत्नमानिहैषामेतदिसृष्टोरंस्तथोहेतत् पितृणामस्-
ररत्नमानि न विद्वते तस्मात्परस्ताद्दन्तुमुक्तं निदधाति ये रूपाणि
प्रतिमुञ्चमाना अमराः मन्तः स्वधया चरन्ति परापुत्रेऽपिपुत्रेऽपि
भग्न्यग्निष्टान् लोकान् प्रणुदात्यस्मादित्यग्निर्हि रत्नमामपहन्ता तस्मा-
देष निदधातीति ।

अथ तत्रैकमूलत्वादिविशेषेण विशिष्टानां दर्भणामान्तरणं कर्त्तव्यं ।
तथा च देवलः ।

तस्मिन् स्याने ततो दर्भानेकमूलान् शिवान् बहून् ।

दनिणायानुदकपादान् सर्वांस्तान्मृणयात्मन् ॥

'तस्मिन्निति यत्र पिण्डाः प्रदातव्याः । 'तत इत्युत्सृष्टनाद्य-
नन्तरं । 'दर्भान्' कुशान् । तदभावे पूर्वप्रदर्शितान् काशादान् ।
एकमूलखलस्रवद्दर्भशिवान् । 'शिवानिति मायानस्फुटितायत्वादिविशे-
षणविशिष्टान् । बहून्चनन्तित एव समाप्तिं प्राप्सतीत्याशङ्क्य 'बहू-
नित्युक्तं । बहून्च विशिष्टानभिधानादेकैकस्मिन् पिण्डे त्रिधात्
प्रभृति यथेच्छं यथामभ्यवस्र, भ्रूमाच्छादत्रपर्याप्तसंख्यानियमस्य
नास्ति । आन्तरणस्य दृष्टार्थत्वात् । भूयवधायकाधारान्तरत्वात्-
गमान्नियम इति चत । न । पिण्डाधारभूतसर्वभूयवधानाभावेष्वा-
धारभूतभूयवधानस्य कतिपयैरेव दर्भैः सिद्धत्वात् । सर्वव्यवधाना-

वगतिस्तु नास्तेव । दक्षिणतोऽयं येषान्ते 'दक्षिणायाः' । 'उदकपादी'
उदङ्मूलाः । 'सृणुयात्' विलारयत् । 'मम' समस्यन्तया ममान्त-
रतया समागतया समूलतया वेति । एकमूलत्वविधानादेव तेषां
समूलत्वमपि गम्यते ।

तदाह जात्रकण्यः ।

उपमूलं समास्तौर्णं दर्भानुच्छिष्टमन्निधौ ।

'उपमूलं' मूलममौषे । मूलान्यभिरन्त्य, अत्र लूनानिति शेषः ।
तथा च समूलत्वे तैत्तिरीयब्राह्मणं ।

यत्परुषि दितं तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां यत्समूलं तत्
पितॄणां समूलं वर्हिर्भवति व्यावृत्त्यै ।

उपमूले लूनानां मरुदाच्छिन्नत्वमुक्तं शतपथे ।

अथ मरुदाच्छिन्नान्युपमूलन्दितानि भवन्त्यग्रमिव वै देवानां मध्यमिव
मनुष्याणां मूलमिव पितॄणां तस्मादुपमूलन्दितानि भवन्ति मरुदाच्छि-
न्नानि भवन्ति मरुदस्यैव परासः पितरन्तस्मात्समरुदाच्छिन्नानि भवन्ति ।

'दितानि' खण्डितानि । दोऽवखण्डन इत्यस्य निष्ठान्तं रूपं ।

तैत्तिरीयश्रुतावपि ।

मरुदाच्छिन्नं वर्हिर्भवति मरुदिव हि पितरः ।

आपस्तम्बः ।

समूलं मरुदाच्छिन्नं वर्हिर्गाह्यति मरुदाच्छिन्नानि वा दृणा-
ण्युपमूलन्दितानि ।

'वर्हिः' कुशाः । 'दृणाणि' काशादीनि ।

आश्वलायनः ।

मरुदाच्छिन्नैरवस्तौर्य ।

लेखामिति शेषः ।

तथा च कात्यायनः ।

उपमूलं मरुदाच्छिन्नानि लेखायां कृतेति ।

मा च लेखा यदा दक्षिणाया तदा दर्भानपि दक्षिणायानास्तृणयात् ।

तदकं देवलेन ।

दक्षिणायानुदकपादानिति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि ।

दक्षिणास्तृणानि दक्षिणावृद्धि पितृणामिति ।

‘दक्षिणावृत्’ दक्षिणाप्रकारकं ।

मरुदाच्छिन्नानि प्रकृत्य शतपथेऽपि ।

तानि दक्षिणोपस्तृणानीति ।

मत्स्यपुराणेऽपि ।

निधाय दर्भान् विधिवद्दक्षिणायान् समाहितः ।

त्रौस्त्रीन् पिण्डानद्योदद्यात् सर्वानेव तिलैर्युतान् ॥

यदा त्राग्रयौन्दिशमाश्रित्य लेखा क्रियते तदा दर्भानामपि
दक्षिणायाणामेवास्तरणं ।

एतच्च विशेषान्तरमहितमुक्तं वायुपुराणे ।

मरुदेवास्तरैर्दर्भान् पिण्डार्थं रक्षिणामुखः ।

प्राग्दक्षिणायान्नियतो दद्यात् पिण्डाननन्तरमिति ॥

‘मरुत्’ एकवारं । बहूनामप्यास्तरणं शक्यत एव मरुत्कृत् ।

‘प्राग्दक्षिणा’ आग्नेयी दिक् ।

अनेन मार्जने पात्रमुक्तं ।

आपस्तम्बेन त्वञ्जलिर्मन्त्रश्लोकः ।

मार्जयन्तां मम पितरो मार्जयन्तां मम पितामहा मार्जयन्तां
मम प्रपितामहा इत्येकरेखायास्त्वौतुदकाञ्जलीन्निनयति ।

प्रमथं चात्रिः । परिघिञ्चति चोतुदपात्रान् वाज्रमनेयिनः समा-
मनन्ति ।

अत्रायन्नायनेन मन्त्रान्तरमुक्तं ।

प्राचीनावीती लेखान्तिरुदकेनोपनयेच्छुभन्तां पितरः शुभन्तां
पितामहा प्रपितामहा इति ।

'लेखां' मरुदाच्छिन्नोपस्त्रीणां, 'उदकेनोपनयेत्' उदकेन मंथा-
जयेत् ।

सुमन्तुना तु भविष्यत्पुराणे दर्भास्तरणानन्तरं मार्जनस्याने त्रिगोपा-
न्तरमहितमवनेजनमुक्तं ।

अमाववनेनित्त्विति पुरुषं पुरुषं प्रति ।

त्रिस्त्रिरेकेन हस्तेन विदधीतावनेजनं ॥

अमावित्यत्र गोत्र-सम्बन्ध-नामानि मभ्युद्यन्तानि क्रमेणोद्गार्याव-
नेनित्त्वेत्यभिधायानेजनाय पितृणां करगोधनायोदकं दद्यात् ।
तच्च पुरुषं पुरुषं प्रति त्रिः । तथा च पितरमुद्दिश्य त्रिवारमित्या-
द्यनुसन्धेयं । ननु सर्वत्र मन्त्रेष्वमावित्यस्य स्थाने नाममात्र-
प्रयोगं मन्यमाना दृश्यन्ते । अमाविति नाम गृह्णातीति । शतपथं-
थंमेव श्रूयते । तत् कथमत्र गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नां त्रयाणामपि ग्रहणं
व्याख्यायते । मैत्रं । अमावित्यनेन व्यावर्त्तकशब्दोपस्थापनं क्रियते ।

अत्रापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञे दर्भास्तरणे मन्वोदर्शिनः ।

मृदाच्छिन्नं वर्धिरूणा मृदु स्थानं पितृभ्यस्त्वा भ्राम्यहं अस्मिन्
मीदन्तु मे पितरः । मौम्याः पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सहेति,
मृदाच्छिन्नेन वर्धिरूषा वेदिं स्तृणातीति ।

अत्र शङ्ख-लिखिताभ्यां पिण्डभूमौ विष्टरत्रयनिधानमुक्तं ।
विष्टरांस्त्वौन्नदध्यादिति ।

अत्र मञ्जामाम्यादेकैकपिण्डाधारत्वेनैकैकोविष्टरोनिधेय इति गम्यते ।
यमस्त्वत्र विशेषमाह ।

विष्टरांस्त्वौन् वपेत्तत्र नाम-गोत्रमस्यितान् ।

अङ्गिरभ्युच्य विधिवत् तिलैरभ्यवकौर्यं चेति ॥

‘नाम-गोत्रसमन्वितान्’ अमुकगोत्रस्यास्मत्पितुर्देवदत्तशर्मणोऽयं
विष्टर इत्यादिवाक्योच्चारणपूर्वकमित्यर्थः ।

दर्भास्तरणानन्तरमावाहनपूर्वकं पितृणां स्थानकल्पनामाह देवलः ।

अथ माञ्जलिरुत्याय स्थित्वा आवाहयेत् पितृन् ।

पितरो मे प्रमीदन्तु प्रयान्तु च पितामहाः ॥

इति मङ्गीर्त्तयंस्तृष्णींस्तिष्टेत्क्षणमनुच्छसन् ।

आवाहयित्वा दर्भायैस्तेषां स्थानानि कल्पयेदिति ॥

करे दर्भान् मृद्वीत्वा पित्रे इदं स्थानं, पितामहायेदं स्थानं
प्रपितामहायेदं स्थानमित्येव क्रमेण दर्भायैर्निर्दिशेत् । शेषं व्यक्तं ।

स्थानकल्पनानन्तरं तत्र मार्जनं तिलविकिरणञ्चाह म एव ।

तेष्वामीनेषु पात्रेण प्रयच्छेन्मार्जनादकं ।

प्रत्नात्थ विकिरेत्तत्र नानावर्षांसिस्थानपि ॥

गोत्रादीन्यपि व्यावर्त्तकान्येव । न च मासैव व्यावृत्तिमिद्वेर्गोत्राद्य-
ग्रहणं वाच्यं । नाम गोत्रं च सम्बन्धः प्रापकं ह्यव्य-कथयोरित्यादिना
तद्ग्रहणस्य विहितत्वात् । “अर्घ्यदानेऽथ सङ्कल्पे पिण्डदाने तथा चये
गोत्र-सम्बन्ध-नामानि यथावत्प्रतिपादयेत्” इति पारस्करवचनाच्च ।
नचत्र पिण्डदानशब्देन प्रधानमात्राभिधानादवनेजनासंग्रहः, साङ्गे-
ऽपि प्रयोगदर्शनात् । “पिण्डोदकप्रदानम् नित्यनैमित्तिकेष्वपि ।
आलप्य नाम-गोत्रेण कर्त्तव्यं सर्वदैव हि” ॥ इति व्यासेनावनेजनेऽपि
गोत्रग्रहणस्याभिधानाच्च । नामगोत्रेण च ‘आलप्य’ सम्बोध, ‘नित्य-
नैमित्तिकेष्वपि’ पिण्डदानेषु, ‘पिण्डोदकप्रदानं अवनेजनेऽदकदानं,
कर्त्तव्यं । नाम-गोत्रेणेत्यत्र नामगोत्रयोः पौर्वापर्यमविवक्षितं । सम्बन्ध-
नाम-गोत्रशब्दानां शास्त्रेषु नामाक्रमदर्शनादैच्छिकेन क्रमेण प्रयोगः
कर्त्तव्यः । शास्त्राभेदेन वा क्रमस्य व्यवस्था । एतच्चान्वनेजनमेकैर्नैव
हस्तेन कर्त्तव्यं नाञ्जलिना न पात्रेण ।

सर्वाण्यपि आहुतीयानि सेचनान्येकहस्तेन कर्त्तव्यानीति तत्रैवोक्तं ।

आहुतसेचनकाले तु दद्यादकेन पाणिना ।

तर्पणे तृभयं कुर्यादेष एव विधिः स्मृतः ॥

तर्पणे तु ‘उभयं’ पाणिद्वयं साधनीभूतं कुर्यात् । एकेनापि हि
हस्तेन क्रियमाणमवनेजनं दक्षिणेनैव हस्तेन कर्त्तव्यं ।

तदाह मनुः ।

अपमयेन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचीति ।

‘अपमयेन’ मयेतरेण हस्तेन, ‘शुचि’ अनुपहतं, उदकं पिण्डार्थ-
मास्तीर्णदर्भापरि ‘निर्वपेत्’ निनयेत् । तच्चोदकं तर्जन्यङ्गुलमध्यमार्गेण
91

निगद्येत् । तस्य पिहतीर्थत्वात् ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे ।

पिहतीर्थेन तोयञ्च दद्यात्तेभ्यः समाहित इति ।

‘तेभ्यः’ पिहभ्यः ।

कात्यायनस्तु पात्रेणावनेजनमाह ।

उदपात्रेणावनेजयत्यपमयं सव्येन वोद्धरणसामर्थ्यादसाववनेनिच्छेति
यजमानस्य पिहप्रभृतिचीनिति ।

उदकाश्रितं पात्रमुदपात्रं । ‘अपमयं’ पिहतीर्थेन । ‘सव्येन’
मनुष्यतीर्थेन । ‘उद्धरणसामर्थ्यात्’ उद्धरन्ति मनुष्येभ्य इति शतपथ-
श्रुतिसामर्थ्यादित्यर्थः । असाववनेनिच्छेति मन्त्रः । यजमानग्रहणं
पिण्डपिहत्यज्ञस्याध्वर्युकर्तृकत्वात् । अपमव्यादिशब्दानां पिहतीर्थाद्य-
र्थत्वमुपाध्यायकर्कष व्युत्पादितं ।

लेखाकरणोऽस्मुकनिधानानन्तरं शतपथेऽपि ।

अथोदपात्रमादायावनेजयत्यसाववनेनिच्छेति । यजमानस्य पित-
रमसाववनेनिच्छेति पितामहमसाववनेनिच्छेति प्रपितामहन्तद्यथा
श्रियतेऽभिषिञ्चेदेवं तत् । तद्यथा श्रियत इति ।

यथा भोक्ष्यमाणस्य पुरुषस्य हस्तादौ जलनिषेचनमेवमिदं
पिटृणामवनेजनमित्यर्थः ।

राणायनीयस्तुचेऽपि पात्रेणैवावनेजनमाह गोभिलः ।

सव्येनैव पाणिनादपात्रं गृहीत्वावसस्रविः पूर्वस्याङ्घ्र्यां दर्भेषु
निगद्येत्पितुर्नाम गृहीत्वासाववनेनिच्छे ये चात्र त्वामनुयां अथमनु-
तस्मै ते स्तुभेत्यप उपसृष्ट्वैवमेवेतरयोगिति ।

सन्नेन पाणिनोदपात्रं गृहीत्वादिवामहस्तगृहीतेनोदपात्रेण दक्षिणहस्ते निषिध्यमानञ्जलं पितृतीर्थेन निनयेदित्यर्थः । अत्रसल-विशब्दस्यापसव्यपर्यायत्वात् पितृतीर्थेवाचिनं । कर्षूचयश्चात्र वेदिस्थानोत्थलेखास्थाने । 'अपामुपस्पर्शनं' हस्तेन मल्लिलस्पर्शनमात्रमित्याचारविदः । 'इतरयोः' शेषयोः कर्षीः । एतच्च जलस्पर्शनं पिण्डदानं प्रत्यवनेजन-गन्ध-पुष्प-धूप-दौप-मन्त्रदानेषु प्रत्येकमेव कर्तव्यं । गोभिलाचार्येण तत्र तत्र तथैव वक्ष्यमाणत्वात् । एतच्चावनेजनोदकं मत्तिलं प्रत्येत्यं ।

तथाचोशनाः ।

तिलोन्मिश्रितेनोदकेनामिष्य दर्भास्तोर्णायां भूमौ पिण्डं निवेदयेदिति ।

अत्राञ्जन्येकहस्तोदपात्राणां विकल्पः शास्त्राभेदेन व्यवस्था वेति वेदितव्यं । न तु दक्षिणहस्तः पात्रधारणेनावनेजनस्योपकरोति पात्र-संदाकधारणेनेति द्वारकार्यभेदात्समुच्चयोऽस्तु न हस्तनेति पात्र-निरपेक्षस्य हस्तस्यावनेजनमाधनत्वावगमात् । शक्नोति चानपेक्ष्य पात्रं मात्सादृक्काधारत्वेनैव हस्तैः वनेजनं माधयितुं । अत्र कृत्यायनादिमतेनावनेजनप्रयोगवाक्यं । "अमुकगोत्राम्पितृवर्तवदत्तशर्मन्नावनेनिष्" इत्यादि । आश्वलायनादिभिस्तु "शुश्रूषतां पितरः" इत्याद्युक्तं । आपस्तम्बादिभिस्तु "मार्जयन्तां मम पितरः" इत्यादि । अत्रापि पूर्ववद्विकल्प-व्यवस्था । तथा मुमन्तुप्रभृतिभिस्तुः "शुश्रूषतां पितरः" इत्याद्युक्तं । कात्यायनेन तु ततः प्रागेवोक्तं । अतोऽवनेजन-वर्हिस्तरणधीः पूर्वोदार्थे विकल्पः, यथाशास्त्रं व्यवस्था वेति । अत्र यद्यप्यवनेज-

नस्य पिण्डस्थानसंस्कारता न विद्यते । तथाप्युदकनिनयनात्मकत्वेन तत्संस्कारस्वरूपत्वात् लेखावर्द्धिस्तरणमन्दंशपतितत्वाच्च तस्य संस्कारे-
खभिधानं । आवाहनस्यापि मन्दंशपातादेवाभिधानं ।

इति पिण्डदानसंस्कारः ।

अथ पिण्डकरणं ।

तत्राह जातृकरणः ।

कृत्वावनेजनं कुर्यात् त्रैन् पिण्डांस्तु यथाविधीति ।

अत्र त्रैनििति पित्राद्येकवर्गापेक्षया । कात्यायनादिवचनेषु त्रैन्स्त्रीनितिर्वीष्पादर्शनादमावास्याश्राद्धे मातामहादिवर्गस्यापि पि-
ण्डनिर्वापावगमात् ।

तथाच वाराहपुराणे वराहकृतश्राद्धमधिकृत्योक्ते पिण्डार्थान्नविभाग-
प्रतिपादके वाक्ये लिङ्गं दृश्यते ।

पिण्डपात्रं ममादाय जायायै प्रद्दौ ततः ।

मा तदन्नं द्विधा कृत्वा त्रिधैकैकमथाकरोदिति ॥

‘यथाविधि’ विधनतिक्रमेण । विधिश्च पिण्डार्थान्नविषयः पिण्ड-
परिमाणविषयः पिण्डक्रियेत्यभावविषयश्च दर्शयिष्यते । तत्रेत्यभा-
वविषयेण विधिना महान्नविधस्तावदुच्यते । इह ब्राह्मणभोजनात्
पूर्वकालीने अग्नौकरणात्पूर्वं क्रियमाणे पिण्डदानेऽग्नौकरणाद्यर्थेन
चरुणा पिण्डाः कर्त्तव्याः ।

तदेतत्सोतिकर्त्तव्यताकमाह देवसः ।

ततश्चरुमुपादाय सपवित्रेण पाणिना ।

चतुर्द्धा विभजेत् पिण्डान् घृताक्लान् भाजनेन वै ।

अभ्यज्य मधु-सर्पिर्भ्यां तान् वपेत् कुशमस्ये ॥

‘चरुमुपादाय’ भाजने गृहीत्वा तं पवित्रमहितेन पाणिना चतुर्द्धा विभजेत् । तदनन्तरमेकैकेन चरुभागेन एकैकं पिण्डमित्येवं चतुरः पिण्डान् कुर्यात् । तांश्च घृताक्लान् घृतमध्वक्लान् वा ‘भाजनेन’ पात्रेण भृतेन, ‘वपेत्’ निदध्यात् । अत्र चतुर्द्धेति चिकौर्षितपिण्डमंत्राक-विभागोपलक्षणार्थं । अग्नीकरणोत्तरकालन्तु क्रियमाणे पिण्डदान अग्नीकरणशेषेण पिण्डाः कर्त्तव्याः ।

तथाचापमव्यमग्नां कृत्वेत्यारभ्याह मनुः ।

त्रौस्तु तस्माद्भुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।

श्रीदकेनैव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखः ॥

‘तस्माद्भुविःशेषादित्यग्नीकरणहविःशेषात् । ‘अपमथ्येन हस्तेन निर्वपेदुदकमित्ययमौदकोविधिः । भोजनोत्तरकालीने तु पिण्ड-दानेऽन्नमाह कात्यायनः ।

सर्वमन्नमेकत उद्धृत्योच्छिष्टममीपे दर्भेषु त्रौस्तौन् पिण्डानवने-निज्य दद्यादिति ।

सर्वशब्दः प्रकृतान्नमवजातिमवन्तायेः न परिमाणमवन्तार्थः । अतः प्रकृतआहुत्वार्यमाधितनान्नान्भुक्तावशिष्टादन-पायमापूप-सूपादिमव-जातीयान्नममुदायेभ्यः किञ्चित् किञ्चिदादायैकस्मिन् पात्रे समृत्त्य तदन्नमयान् पिण्डान् कृत्वोच्छिष्टप्रदेशादरव्यादित्यवहिते देशे स्फादिभिः कृतलेखे पूर्वप्रदर्शितप्रकारमवनेजनं कृत्वास्तौर्षेषु सहदा-च्छिष्टेषु त्रौस्तौन् पिण्डान् दद्यात् । त्रौस्तौनिति वीष्ठाकरणमनेक-

वर्गपिण्डाभिप्रायेण । एतच्च सर्वप्रकारमन्नमग्नौकरणावशिष्टेन चरुणा
मिश्रणीयं ।

तथावायुलायनः ।

यद्यदन्नमुपभुक्तं ततस्ततः स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य
पिण्डान्निदध्यादिति ।

यदन्नमुपभुक्तं आर्द्धौघब्राह्मणैरिति शेषः । ततस्ततः किञ्चित्
किञ्चिदुद्धृत्याग्नौकरणशिष्टेन स्थालीपाकेन सह मंथोज्य पिण्डा-
न्निदध्यात् । स्थालीपाकमिश्रणश्चाग्नौकरणशेषप्रतिपत्तिप्रकरणे विस्तरे-
णोक्तं । एतच्चान्नं मध्वाज्य-तिलयुक्तं कर्तव्यं ।

तथाच वायुपुराणे ।

मधु-मर्पिसिल-युतांस्तौन् पिण्डान्निर्वपेद् बुधः ।

न चैतन्मध्वादित्रययुक्तानियमार्थकं किन्तु वैशिष्ट्यातिशयार्थं ।

अत एव मधु-तिलद्वयमाच्युक्ततामाह वृहस्पतिः ।

सर्वस्मात् प्रकृतादस्मात् पिण्डान् मधुतिन्नाश्वितान् ।

पितृ-मातामहादीनां दद्याद्गृह्यविधानतः ॥

नापि मधु-तिलद्वययुक्तानियमः ।

अत एव तिलमाच्युक्ततामाह याज्ञवल्क्यः ।

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टमग्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात्पितृयज्ञवत् ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि तिलमाच्युक्ततामाह ।

सतिलेन ततोऽग्नेन पिण्डांस्तौनेव पुत्रक ।

पितृनुद्दिष्ट दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टमग्निधौ ॥

इति पिण्डार्थान्नविषयोविधिः ।

अथ पिण्डपरिमाणविषयोविधिः ।

तत्राह व्यासः ।

दिहायनस्य वत्सस्य विन्नत्यास्ये यथासुखं ।

तथा कुर्यात् प्रमाणन्तु पिण्डानां व्यासभाषितं ॥

‘दिहायनः’ दिवर्षवयस्कः ।

परिमाणान्तरविधिर्ब्रह्माण्डपुराणे ।

चौन् पिण्डानानुपूर्वेषु साङ्गुष्ठमुष्टिवर्द्धनान् ।

‘आनुपूर्वेषु’ वक्ष्यमाणेन पिण्ड-मातामहादिक्रमेण । साङ्गुष्ठोमु-
ष्टिर्यावान् तावद्वर्द्धनं पृष्टिर्येषाम्ने ‘साङ्गुष्ठमुष्टिवर्द्धनाः’ साङ्गुष्ठमुष्टि-
प्रमाणा इति यावन् । अथ वा साङ्गुष्ठं मुष्टिं वर्द्धयन्तीति साङ्गुष्ठमु-
ष्टिवर्द्धनाः । येषु साङ्गुष्ठमुष्टिनिवेशितेषु किञ्चिदभ्यधिकपरिमा-
णतया अन्पाङ्गुष्ठममुष्ठासात् सुष्टिवर्द्धते ।

परिमाणान्तराण्यथाहाङ्गराः ।

कपित्थ-विन्व-मात्रान् वा । पण्डान् दद्यात् विधानतः ।

कुङ्कुटाण्डप्रमाणान् वा यदिवामसूक्तेः समान् ।

वदरेण समान् वापि दद्यात्सङ्गुष्ठमसन्वित इति ॥

पिण्डदानेनापि पिण्डाणां दक्षि-प्रौति-सङ्गतयो भवन्तीत्येवंविधे
विधौ अङ्गां बद्ध्वा वदरमात्रप्रमाणानपि पिण्डान् दद्यात् । न पुनः
किं वदरमात्रैः पिण्डाणां भविष्यति इत्येवमङ्गुष्ठमात्रिष्कृत्य दद्यादिति ।
एषाञ्च परिमाणानां ब्रह्मिभेदेन व्यवस्था वेदितव्या ।

अथ व्यवस्थान्तरयुक्तानि कानिचित्परिमाणान्याह मरुचिः ।

आर्द्रामसूकमात्रांस्तु पिण्डान् कुर्वीत पार्वणे ।

एकोद्दिष्टे विन्धमात्रं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् ॥

नवश्राद्धे स्थूलतरं तस्मात् पिण्डन्तु निर्वपेत् ।

तस्मादपि स्थूलतरमाशौचे प्रतिवामरं ॥

‘पार्वणे’ एकोद्दिष्टेतरश्राद्धे । पार्वणग्रहणं व्यवस्थार्थं । प्रकरणात् पार्वणाख्ये लक्ष्णे पार्वणग्रहणमनुवाद इति तु स्मृतिचन्द्रिकाकारः । स तु श्लोकोत्तरार्द्धं न पर्यालोचितवानिति मन्यामहे । अत्रामलकमात्रानेव पार्वणे कुर्वीतेति न व्याख्येयं । किन्त्वामलकमात्रानु पार्वण एवेति । अतश्च पार्वणेऽप्यामलकाधिकपरिमाणपिण्डनिर्वापाचारदर्शनं न विरुध्यते । विन्धमात्रमित्यनेन विन्धाद्यूनमामलकादिपरिमाणमेव निवर्त्यते न त्वाधिकमपि । तथा च शिष्टाचारानुगृहीतो भवति । ‘नवश्राद्धं’ आशौचमध्यं प्रथमहतीयादिदिनेष्वेकादशे च दिने विहितं श्राद्धं । तस्यैकोद्दिष्टत्वेपि न तत्र विन्धमात्रं किन्तु तस्मादपि स्थूलतरं निर्वपेत् । श्राद्धमन्तरेणैवाशौचमध्ये ‘प्रतिवामरं’ प्रतिदिवसं नवश्राद्धपिण्डादपि स्थूलतरं पिण्डं निर्वपेत् ।

पित्राद्येकैकवर्गसम्बन्धिनः पिण्डत्रयस्य यथोत्तरं परिमाणाधिक्यमुक्तं मैत्रायणौषपिण्डपिटयज्ञसूत्रे ।

दृष्टोद्भृत्योद्भृतेषु पिण्डान्निदधाति पितुर्गाम्नामावेतन्ने ये वाच त्वा तु तस्मै तेभ्यश्च स्वधेति प्रथमं पितामहस्य नास्त्वा स्ववीर्यासं मध्यमं, प्रपितामहनास्त्वा स्वविष्टं दक्षिणं, दयोः परयोर्गामनी गृह्णन् मूलदेभे स्त्रेपं निर्माष्टि ।

इति पिण्डपरिमाणविषयोविधिः ।

अथ पिण्डनिर्वापाद्भूतं कर्त्तव्यं ।

तच्च प्राचीनावीत-सव्यजानुनिपातन-दक्षिणामुखत्व-पराचीनपा-
णित्वादिरूपं, इदञ्च सकलपितृकर्ममाधारणमपि पिण्डनिर्वापैकसम्ब-
द्धैतत्प्रतिपादकनानावचनसञ्चिघृत्तयात्र निरूप्यते । तत्र तावत्प्राची-
नावीतं कर्त्तव्यं । “दक्षिणतः प्राचीनावीती” इति तैत्तिरीयश्रुतेः ।
‘प्राचीनावीती लेखां चिरुदकेनोपनयेत्’ इत्यवनेजनात्प्रभृति प्राची-
नावीतविधायकादाश्वलायनसूत्रात् । अत उध्मे “प्राचीनावीती
कर्माणि करोति” इति मार्जनात्प्रभृति प्राचीनावीतिविधायकादा-
पस्तम्बसूत्रात् “प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यं” इति लेखाकरणारम्भे
गोभिलसूत्राच्च “अथ प्राचीनावीती भुवमुपलिषोऽङ्गित्य” इति कट-
सूत्राच्चेति । तदेतत् प्राचीनावीतमुपलेपनादारभ्य पिण्डप्रतिपत्तिपर्यन्तं
वक्ष्यमाणपत्रादभ्यासानि विहाय कर्मकर्त्रा मम्याद्यं । प्राचीनावीतव-
दुपलेपनात्प्रभृति भूमौ वामजानुनिपातनमपि कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराण-वायुपुराणयोः ।

मधु-मर्षिस्तिलयुतांस्त्वान् पिण्डान्निर्वपेद् बुधः ।

जानु कृत्वा तथा मयं भूमौ पितृपरायणः ॥

जानु कृत्वत्यनया पूर्वकालताभिधायिन्याक्ता श्रुत्या पाठक्रमबाधे-
न जानुपातनस्य पिण्डनिर्वापात् पूर्वकालमनुष्ठेयता प्रतिपाद्यते ।
सव्यमिति वचनादर्थादक्षिणस्य जानुनो भूमात्रपातनं गम्यते । अतश्च
आहुकर्मोत्कटकम्बलावस्थितः सव्यं जानु भूमौ निवेश्य दक्षिणस्या-
निवेशोपनिषेदित्युक्तं भवति ।

अथ पूर्वोक्तपरिमाणान्यतमपरिमाणकं पिण्डं कृत्वा दक्षिणपा-

णिनोपाददीत । “श्रौदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः” इति पूर्व-
प्रदर्शितान्मनुवचनात् । दक्षिणपाणिगृहीते खड्गादिपात्रे वा पिण्ड-
मुपाददीत “पात्राणां खड्गपात्रेण पिण्डदानं विधीयते । राजतौ-
दुम्बराभ्यां वा हस्तेनैवाथ वा पुनः” इति मरीचिवचनात् ।

‘खड्गः’ खड्गौख्यश्चापदविशेषः, तन्मलाटास्थिमभवं पात्रं ‘खड्ग-
पात्रं’ । ‘राजतं’ रजतमयं । ‘श्रौदुम्बरं’ तास्रमयं । खड्गादेः प्रश-
स्ततरस्य प्रथमकल्पत्वेनोपादानान्तद्भावे येन केनचित्पात्रप्रकरणोक्तेन
पात्रेण पिण्डदानं कर्त्तव्यं । अनन्तरं संयोजितमव्यहस्ताङ्गुलेर्दक्षिण-
हस्तस्योत्तानस्य पिण्डसहितस्य यथासामर्थ्यमङ्गुष्ठेन पिण्डमस्पृशतः
पितृतीर्थमवनतं कुर्यात् ।

तत्र तावत्सव्यपाणिमंयोजनं शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तं ।

पिण्डं न्दिध्यात्सव्येन पाणिना दक्षिणपाणिपरःसरेणेति ।

सव्यं दक्षिणेन संयोज्य उत्तानहस्तात् तु ब्रह्माण्डपुराणेऽभिहिता ।

उत्तानेन तु हस्तेन निर्वपेद्दक्षिणामुख इति ।

अङ्गुष्ठस्पर्शनम् देवलेनोक्तं ।

अपमव्यमपाङ्गुष्ठमिति ।

दर्शयिष्यते चैतदुत्तरस्मिन् प्रकरणे वचनं । पितृतीर्थावनमनश्चा-
पस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञेऽभिहितं ।

सव्यञ्चान्वाच्यावाचौमपाणिरिति ।

उत्तानपत्राधरीकृतपितृतीर्थपात्रिरवाचौनः स यथ्य कर्तुः स तथा ।

आवाचौनमेव पराचौनञ्चान्वाच्यावाचौनपाणिरिति ।

तस्यां पिण्डाद्विद्युत्तौषात्पराचौनपाणिरिति ।

‘तस्यामिति दर्भास्त्रीर्णायां कृतोदकमिनयनायाश्च लेखायां ।
पितृतीर्थानवनमनश्च तेन तीर्थेन पिण्डनिर्वापार्थं ।

अत एव शतपथश्रुतिः पितृतीर्थेन पिण्डदानमाह ।

स वा इति ददातीति च वै देवेभ्यो जुहुयुद्भूरग्नि मनुष्येभ्योऽथैवं
पितृणां तस्मादिति ददातीति ।

ददातीति पितृतीर्थेन ददतोहस्तस्यानुकृतिः प्रदर्शयते । ‘इति
च वै देवेभ्य इत्यादावर्थवादेऽनुकरणभङ्गैव देव-मनुष्य-पितृतीर्थानां
देवादिप्रतिनियतहोमोद्भरणदानसम्बन्धप्रतिपादनात् ।

षड्विंशन्मतेऽप्युक्तं ।

सव्यं जानु निपात्यैव भूमौ पिण्डान् प्रयत्नतः ।

निर्वपेत् पितृतीर्थेन स्वधाकारमुदाहरन्निति ॥

इति कर्तव्यंस्थानं ।

अथ देवता-मन्त्रक्रम-संस्थाविकल्पमहितं पिण्डदानास्थं प्रधान-
मुच्यते ।

तत्राह कात्यायनः ।

यथावनिकं पिण्डान् ददात्यसवित्त इति ये च त्वामन्विति चैक
इति ।

‘यथावनिकं’ यच्च यच्च येन च क्रमेण यस्य यस्यावनेजनं कृतं,
तच्च तच्च तेनैव क्रमेण तस्य तस्य पिण्डं दद्यात् । अवनेजने च
पितृप्रभृतिर्चीनितिवचनाद्यथावनिकमित्यनेनेत्रोद्देश्यपितृत्वादिस्वरूपदेवता-
सहिता पिण्डसंस्थापि सन्धा । पिण्डपितृयज्ञप्रकरणस्यैतद्वचनं ।
तच्च च पित्रादिचयवर्गस्यैकस्थोद्देश्यत्वात् पिण्डानां चित्तसंस्थानियमः ।

अमावास्यादिश्राद्धे तु वर्गान्तरस्याप्युद्देश्यत्वात् त्रित्वनियमानास्ति ।

अत एवाह वाजसनेयश्राद्धकल्पे कात्यायनः ।

घ्नौस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादिति ।

असावित्यस्य स्थाने गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नामभिधानं कर्त्तव्यत्वेन विवक्षितं ।

अत एवाह पारस्करः।

अर्घदाने च मङ्गल्ये पिण्डदाने तथा क्षये ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥ इति ॥

मङ्गल्यशब्देनात्र द्विजभोजनस्य^(१) त्यागोऽभिधीयते । अत्रैतानि यथावत्प्रतिपादयेदितिकथनेनन्यत्रैतेष्वेकतमवैकल्येऽपि न वैगुण्यमिति गम्यते । अत्र गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नां किंविभक्त्यन्तानामभिधानं कर्त्तव्यमित्यपेक्षार्यां कश्चित्तावदेवं मन्यते । एतत्ते इत्येतन्मन्वस्यं ते इतिपदं न तावत् प्रथमावङ्गवचनान्तस्य प्रथमाद्विवचनान्तस्य वा तदोरूपं । तस्य प्रकृतानुपयोगात् । अत एव चतुर्थ्येकवचनान्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तस्य वा युग्मदोरूपं वाच्यं । तत्र देवतायाः सम्प्रदानमाख्यात्तद्वाचिनः शब्दस्य चतुर्थ्यन्तैव युक्ता । अतश्चानेन महान्वयाकाङ्क्षिणां गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नां चतुर्थ्येकवचनान्तानामेवाभिधानं कर्त्तव्यं । पित्रादीनां देवतात्वञ्चैवंविध एवाभिधाने कृते प्रकाशते नान्यथा । अतः यथोक्तमभिधानं कर्त्तव्यमिति । अपरस्त्वाह । युग्मदः परोक्षव्यावृत्त-व्यक्तिविषयत्वाद्बहुषु समलस्थितेष्वेकस्याभिसुस्वीकरणार्थत्वेन समुद्देशेरेवोपयुक्तमत्वात्तदन्तानामेव गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नामभिधानं युक्तं । अमा-

(१) द्विजसौम्यस्याश्रयेति ग० ।

विति प्रथमानिर्देशस्याविवक्षायां प्रमाणाभावाच्च । यस्तु लोके प्रयोगः
 “स कथं वीरायते द्रुहति स कुतस्वाञ्चैत्रं जेष्यति” इति स तु तदव-
 स्थस्य कारकताभिधायकत्वेन वा प्रकारान्तराभिसुखीकृतयुग्मदर्थाधि-
 ष्टानविषयत्वेन वा हेतुपरत्वेन वा प्रशंभार्यत्वेन वोपयुज्यते । प्रकृते
 पुनरेतेषां मध्ये नैकस्यापि सम्भवः । प्रमौतस्य हि पूर्वजन्मप्रवृत्तगोच-
 मस्वप्न-नाम्नामिदानीमवर्त्तमानत्वेन क्षेत्रज्ञविशेषोपलक्षकत्वास्कारका-
 दिरूपस्वार्थममर्पकत्वायोगात् । अतः समुध्यन्तानामेव गोत्रादीनाम-
 भिधानं कर्त्तव्यं । सूत्रान्तरे चैवमेवाभिधानं दृश्यते एतत्ते पितरेतत्ते
 पितामहेतत्ते प्रपितामहेत्यादि । एतदित्ययं निर्वृत्तमानस्य पिण्ड-
 स्य निर्देशः । ननु कथं पुंलिङ्गस्य नपुंसकलिङ्गेन शब्देन निर्देशः ।
 उच्यते ।

“प्रविश्य पिण्डीकुक्ष्यस्य पिण्डं पतति” इति महाभाष्यादौ पिण्ड-
 शब्दस्य स्त्री-नपुंसकयोरपि प्रयोगदर्शनात् नपुंसकेन निर्देशो न
 विरुध्यते । उपाधायकर्कस्वन्नमित्याहारः कार्य इत्युक्तवान् । तत्तु
 स्थितिचन्द्रिकाकारो न मन्यते । स ह्याह । अनन्यगतित्वेऽध्याहारः क्रियेत ।

न चात्रानन्यगतित्वं, पिण्डशब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्य दर्शितत्वादिति ।
 अत्रेदमुच्यते । नायं नपुंसकप्रयोगोपपादनार्थमध्याहारः । किन्तु मन्त्र-
 वाक्यपरिपूरणार्थः । अनुमतश्च “इषे त्वेत्यादौःशिक्ष्यात्यादेर्वाक्यपरि-
 पूरणार्थेऽध्याहारः । दृश्यते चेदं क्षेत्रमिदं गृहमिदं धनन्तुभ्यं दीयत
 इति लोके प्रयोगः । उपलक्षणार्थस्य कर्कभाष्येऽन्नशब्दः । अतश्चैतत्ते
 इत्यस्यानन्तरं अन्नमिति पिण्डमिति वाधाहारः कार्यः ।

अनयोश्च व्यवस्थामाह लौगाचिः ।

महालये गयायाञ्च प्रेतआङ्गे दशाहिके ।

पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्त्तयेत् ॥

‘महालये’ तीर्थविशेषे । ‘प्रेतआङ्गे’ इति सपिण्डीकरणान्तेषु आङ्गेषु । ‘दशाहिके’ आङ्गव्यतिरेकेणापि दशाहनिर्वात्ये पिण्डदाने । अन्नशब्दस्य चानन्तरं स्वधाशब्दः प्रयोज्यः । मन्त्रपूर्वं स्वधेति देवल-
वचनात् ।

स्वधाशब्दानन्तरं नमःशब्दोऽपि प्रयोज्य इत्याह शाश्यायनिः ।

असावेतत्त इत्युक्त्वा तदन्ते च स्वधा नमः ।

अत्र चाभियक्ताः स्वधा-नमःशब्दान्तं मन्त्रमुच्चार्य पुनश्चेदं-
शब्देनाश्रं निर्दिश्य तैरेव गोत्रादिभिश्चतुर्थ्यन्तैः पित्रादीनुद्दिश्य नम
इत्युच्चारयन्ति । ननु मन्त्रगतेनैव ते इति चतुर्थ्यन्तेन पित्रादीनां
देवतात्वस्य प्रकाशितत्वात् किमर्थं पुनर्गोत्रादीनां चतुर्थ्यन्तानां
प्रयोगः । अथ गोत्रादिभिरपि देवताप्रकाशकैर्भाव्यमिति पुनः
प्रयोग इति मतं । तत्र । देवदत्तैतत्ते वासो दीयत इत्यत्रापि
पुनश्चतुर्थ्यन्तप्रयोगप्रसङ्गात् । अत्र ब्रूमः । मन्त्रवाक्येन प्रकाशितोऽपि
त्यागः पुनस्तरामाचारानुसारात् लौकिकेनापि वाक्येनाभिव्यक्तौ-
क्रियते । तत्रेदं प्रयोगवाक्यं । अमुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नेतत्तंऽन्नं
स्वधानम इदममुकगोत्रायास्मत्पित्रे अमुकशर्मणे न ममेति । अन्येषां
तु प्रयोगवाक्यानि तत्र तत्र दर्शयिष्यन्ते । अत्र चैके सूत्रकारा
असावेतत्त इत्यन्तानन्तरं ये च त्वामन्वितिमन्त्रशेषमामनन्ति । स तु
मन्त्रशेषोवाजसनेयिभिर्न प्रयोज्यः ।

अत एव अतपथे अस्य निन्दार्थवादपूर्वकः प्रयोगोनिषिध्यते ।

स ददात्यसावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे ये च त्वामन्वित्यूहेक-
आङ्गः तद् तथानुब्रूयात् स्वयं वैतेषां सह येषां सह तस्माद्ब्रूयात्
असावेतत्त इति यजमानस्य पित्रे असावेतत्त इति पितामहायासावे-
तत्त इति प्रपितामहायेति ।

ये च त्वामित्यस्य पारमार्थिकस्तावदयमर्थः । 'त्वामनु' ये त्वदनु-
चरीभूय त्वया सह ये वर्त्तन्ते, तेभ्यश्चैष पिण्ड इति निन्दा त्वेवं, त्वां
प्रमीतमनु पश्चाद्भावेन सह ये भवन्ति तेभ्योऽप्ययं पिण्डोऽस्त्विति । तदे-
तदमङ्गल्यमभिधानं भवति । यतोऽयं पिण्डदानं कुर्वाणः पुत्रादिभि-
र्यं च त्वामन्विति मन्त्रेण येषां प्रमीतानां सहेत्याह तेषां पश्चाद्भूतः
स्वयमेव सह भवति । अतश्चासौ स्वस्मा एव पिण्डदानं करो-
तीति प्रतिभाति । तथाचैतदमङ्गल्यं । अतस्तथा न ब्रूयादित्यस्याः
श्रुतेरर्थः । देवलस्त्वेतमेव मन्त्रशेषं विदधानस्त्रित्वाधिकपिण्ड-
संख्यामाह ।

पिट्पूर्वं च नामानि त्रयाणां कीर्त्तयेच्छ्रुतेः ।

अपसव्यमपाङ्गुष्ठं मन्त्रपूर्वं स्वधेति च ॥

एतत्ते तत ये च त्वामन्वित्यावापर्यत्पितुः ।

तथा पितामहस्यापि तत्पितुश्च तथा वपेत् ।

सामान्यमिति शेषाणाञ्चतुर्थं पिण्डमावपेत् ॥

अस्यार्थः । पित्रादीनां त्रयाणां नामानि पिट्पूर्वं पित्रादि-
क्रमेण कीर्त्तयेत् । मसुद्भ्यस्तान्यभिदधीत नामानीति गोत्रादीना-
मुपलक्षणं । अनन्तरं मन्त्रमुच्चार्य स्वधेति ब्रूयात् । एतत्ते तत इत्या-
दिना मन्त्रोद्दिष्टतः । अत्राप्येतत्त इत्यस्यानन्तरमन्त्रमिति पिण्डमि-

ति वा प्रयोज्यं । एवं समन्त्रकेण स्वधान्तेन वाक्येनास्मन्पक्षा पूर्वव-
 चतुर्थ्यन्तगोत्रादिशब्दात्मकं पित्रे न ममेति लौकिकमपि वाक्यमनु-
 कीर्त्य प्रथमं पिण्डं निर्वपेत् । पिहशब्दस्थाने पितामहशब्दं प्रयुज्य
 पिहनामस्थाने पितामहनाम च प्रयुज्य पितामहाय द्वितीयं वपेत् ।
 एवमेव मन्वन्त्र-माघोरुहं कृत्वा प्रपितामहाय तृतीयं वपेत् । शेषा-
 णां प्रपितामहात्परेषां त्रयाणां सामान्यमेतदन्नं स्वधा न ममेति
 चतुर्थं वपेत् । 'अपमव्यमपाङ्गुष्ठं' अपगतमव्यहस्तमङ्गुष्ठवर्जितं च यथा
 भवति तथा वपेत् अमाधनीभृताङ्गुष्ठेन दक्षिणहस्तेन वपेदित्यर्थः ।
 अत्र मव्यहस्तस्य पिण्डस्यर्शोनिषिध्यते न तु दक्षिणहस्ताम्बुजोऽपि ।
 अथवापमव्यमिति पिहतीर्थेन । अपमव्यशब्दस्य पिहतीर्थाभिधायकत्व-
 मपि कर्कादिमन्त्रतत्वेन गृह्यते । अत्र प्रयोगवाक्यं । अमुकगोत्रास्मत्त-
 तामुकशर्मन्नेतत्तेऽन्नं ये च त्वामनु स्वधा इदं अमुकगोत्रायाम्प्रत्ताया-
 मुकशर्मणे न ममेति । एते च पिण्डा दक्षिणापवर्गा देयाः । चतुर्थस्य
 वैकल्पिकः । स च प्रपितामहात्परेषां नाम-गोत्रादिग्रहणं विनैव देयः ।
 तदेतन्मन्त्रान्तरं दर्शयन्नाहापस्तम्बः ।

सहदाच्छिन्ने वर्हिषि दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् ददात्येतन्ने ततामौ
 ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रं तृष्णीं चतुर्थं सहताकृतः प्रपितामह-
 प्रभृतौन् नानाम गृहीतं गच्छति ।

दक्षिणतोऽपवर्गः समाप्तिर्येषान्ते 'दक्षिणापवर्गाः' । एतदुक्तं भवति ।
 वर्हिषि प्रथमं पिण्डं निधाय तस्माद्दक्षिणेन द्वितीयं तस्मादपि दक्षिणेन
 तृतीयं तस्मादपि चतुर्थमित्येवं दद्यादिति, 'प्रतिमन्त्रं' एकैकेन मन्त्रे-
 णैकैकं पिण्डं दद्यादित्यर्थः । मन्त्रान् दर्शयति 'एतत्त इत्यादिना ।

एतन्ने ततामौ ये च त्वमनु एतन्ने प्रपितामह ये च त्वामन्वित्यन्तैः
 तैत्तिरीयब्राह्मणे क्रमेणाज्ञाता मन्वाः स्रुचकारेण प्रथममन्वोच्चारणेन
 दर्शिताः । 'असाविति व्याख्याताऽयं । चतुर्थन्तु पिण्डं ऋष्णीममन्वकमेवं
 निर्वपेत् । 'कृताकृतः' वैकल्पिकः । 'प्रपितामहप्रभृतीमित्यतद्गुणसंवि-
 ज्ञानोवञ्जनीहिः । प्रपितामहात्परान् चीनुद्दिश्य चायं दातव्य इत्यर्थः ।
 अत्र हेतुमाह 'नानामगृहीतं गच्छतीति । नामग्रहणमन्वरेण त्यक्तं
 हविर्देवतां न प्राप्नोतीति । गोत्र-सम्बन्ध-नामानुकीर्तितपिण्ड्यतिरि-
 क्तानां प्रमोतसर्वसम्बन्धानामुद्देशेनायं चतुर्थः पिण्डोदीयत इति-
 मन्वान्तरलिङ्गादवगम्यते ।

दर्शितश्चासौ मन्वो लौगाक्षिणा ।

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ।

गुरु-श्वशुर-सन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥

ये मे कुले सुप्रपिण्डाः पुत्र-दारविवर्जिताः ।

क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥

विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।

तेभ्यः पिण्डं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतां ॥

आश्रुलायनस्तु पित्रादिपिण्डदाने मन्वात्करमाह ।

एतन्ने ततामौ ये च त्वामन्वित्यन्विति ।

गोभिलस्तु मन्वान्तरमाह ।

असावेष ते पिण्डो ये चात्र त्वानु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्मृतेति ।

मैत्रपिण्डपिट्टयज्ञे ।

एतन्ने मम पितरसाविति पितुर्नाम गृहीत्वैतन्ने मम पितामहा-

साविति पितामहस्यैतन्ने मम प्रपितामहासाविति प्रपितामहस्य ये
चात्र त्वानु तेभ्यश्च स्वधेत्यनुषजेदेतन्नेऽमुष्य पितरेतन्नेऽमुष्य पितामहै-
तन्नेऽमुष्य प्रपितामहेति प्रवसति यजमानोऽध्वर्युः ।

शङ्ख-लिखितौ ।

सर्वान्नप्रकारमादाय पिण्डान्निदध्यादेकैकन्त्रिभिमन्त्रगामावेतत्त
दति दर्भेषु ।

अत्रैकैकं पिण्डं पृथिवी रक्षितेत्यादिनैकैकेन मन्त्रेण त्रिभिम-
न्त्रगामावेतत्त इति निदध्यादिति महार्णवप्रकाशकाराः ।

एकैकमेकैकस्मिन् पिण्डे विनियुञ्जानस्तान्मन्त्रान् प्रतीकग्रहणेन
दर्शयति यमः ।

पूर्वं पिण्डं प्रथच्छेत्तु पित्र्यन्तु पृथिवीति च ।

पितामहाय त्वपरमन्त्ररक्षितेति दापयेत् ॥

प्रपितामहाय ततस्तृतीयन्तु निवेदयत् ।

द्यौर्दर्विरिति मन्त्रेण श्रुतिरेषा पुरातनौ ॥

विष्णुरप्याह ।

उच्छिष्टेष्विधौ रक्षिणायेषु दर्भेषु पृथिवीदर्विरक्षितेत्येकं पिण्डं
पित्रे निदध्यात् । अन्तरिक्षं दर्विरक्षितेति द्वितीयं पितामहाय, द्यौर्द-
र्विरक्षितेति तृतीयं प्रपितामहायेति ।

अस्मार्थं हरिहरो व्याख्यातवान् । पृथिवीदर्विरक्षिता हस्तिः स्वधा-
नुपस्नातां पृथिवीदर्विमक्षितां हस्तिं स्वधामनुपस्नामग्निरिव पृथि-
वौमुपजीवाशौ येषां त्वान्घान्ते स्वधा इत्यनेन मन्त्रेणैकं पिण्डं पित्रे
निदध्यात् । अन्तरिक्षं दर्विरक्षिता हस्तिः । स्वधानुपदस्नान्मन्त्ररक्षितं

दविमक्षितां तृप्तिं स्वधामनुपदस्तां वायुर्वाल्ग्विस्त्रिमुपज्जीवामौ
 यं चात्र त्वामन्वेषा ते स्वधेति द्वितीयं पिण्डं पितामहाय निदध्यात् ।
 द्यौर्द्विर्गक्षिता तृप्तिः स्वधामनुपदस्ता तान्द्वित्रं दविमक्षितां तृप्तिं
 स्वधामनुपदस्तां सूर्यं इव द्विमुपज्जीवामौ यं चात्र त्वां त्वेषां ते
 स्वधेति मन्त्रेण तृतीयं पिण्डं प्रपितामहाय निदध्यात् ।

मन्त्रार्थाऽपि तेनैव व्याख्यातः । यद्यं प्रसिद्धा पृथिवी मेषेयं
 प्रथमपिण्डरूपेणावस्थिता । अनेन च प्रथमपिण्डे पृथिवीबुद्धिः
 कर्त्तव्येति गम्यते । इयञ्चान्नमाधनत्वाप्रयत्नाभ्यां दविमाकृष्याद्द्वौ ।
 मन्त्रममाधनौभावदारेण दूरितदारणादा दविः । 'अक्षिता तृप्तिः' ।
 अत्रिनाश्रितौ तृप्तिः । चराचरैर्भूतैरहरहस्तृप्तिमाधनत्वेनापज्जीवमा-
 नापि न क्षीयत इत्यर्थः । 'स्वधा' अलौकिकपितृप्रतिहेतुत्वात् ।
 'अनुपदस्ता' दसुरूपक्षये अनुपक्षीणापचयरहितेत्यर्थः । तां पृथिवीं
 दविमक्षितां तृप्तिं स्वधामनुपदस्तां प्रथमपिण्डरूपां 'उपज्जीव' भुञ्जते ।
 'अमावित्यत्र प्रथमपिण्डोद्देश्यस्य पित्रादेः समुद्धान्तं नाम प्रथोञ्चं,
 हे पितः हे मातामहेयादि । 'अग्निर्वा' यथाग्निः पृथिव्यधिपति-
 भूत्वा प्रसिद्धां पृथिवीमुपज्जीवति तथा अनेन च प्रथमपिण्डो-
 द्देश्येऽग्नितुल्यताबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । 'ये च त्वामन' येषां पर-
 लोके त्वामनुस्थिताः तवानुचरन्तान्पुपज्जीवन्तु । 'एषा ते स्वधा'
 त्वदथा एषा स्वधा, भवतीति शेषः । अन्तरीक्षं तमोदारणादन्न-
 साधनत्वाद्दविः । अन्नमाधनं त्वं च वृष्टिहेतुत्वात् । अन्तरीक्षाद्द्वि
 वृष्टिर्जायते । 'वायुर्वा' यथा वायुर्धिपतिभूत्वाल्ग्विस्त्रिमुपज्जीवति
 तथा त्वमेतमेव रूपं पिण्डं । अनेन द्वितीयपिण्डोद्देश्ये पितामहादौ

वायुतुल्यताबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । द्यौस्तु दुःखदारणद्विविः । स्वर्गस्य
निरतिशयसुखात्मकत्वात् दुःखदारकत्वं । 'सूर्य इव' यथा सूर्योऽधि-
पतिर्भूत्वा दिवमुपजीवति । अनेन तृतीयपिण्डोद्देश्ये प्रपितामहादौ
सूर्यतुल्यत्वबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । 'असावित्यत्र तृतीयपिण्डोद्देश्यस्य
प्रपितामहादेः सम्बुध्यन्तं नाम प्रयोज्यं । शेषं गतार्थं । श्रौतकार्यवर्ण-
श्राद्धकल्पे त्वेतेरेव मन्त्रैः पिण्डार्थान्नोद्धरणमुक्त्वा एतत्ते प्रपितामहे-
तस्मै पितामहेतस्मै पितरिति मन्त्रैः प्रपितामहादारभ्य पितृपर्यन्तं
विपरितेन क्रमेण पिण्डदानमुक्तं । "द्यौर्दर्विगच्छितेति तिसृभिः सर्वांश्च-
प्रकारमुद्धृत्याज्येन सन्नीय चोन् पिण्डानमंहतान्निदधात्येतस्मै प्रपिता-
मह" इति । पिप्पलादाद्यवर्णश्राद्धकल्पेऽपि । "पृथिवीदर्विगिति सर्वा-
श्चप्रकारानुद्धृत्याज्येन सन्नीय वर्हिषद इति दर्भान् दक्षिणायान्परि-
स्तीर्य एतत्ते तत इति चोन् पिण्डानमंहतान् दद्यात्" इति । तदेवमेषु
मन्त्रेषु पित्रादौनामग्नि-वायु-सूर्योपमत्वाभिधानादर्थान्तेषामन्यादि-
साहच्येणानुमन्धानं कार्यमिति गम्यते ।

व्यासवचने तु वरुणादिरूपत्वेनानुमन्धानं कर्त्तव्यमिति प्रकाशते ।

प्रथमोवरुणोदेवः प्रजापतिरथापरः ।

तृतीयोऽग्निः स्रतः पिण्ड एष पिण्डविधिः स्रतः ॥ इति ॥

अत्र पिण्डदेवतारूपाः पित्रादयोवरुणादिरूपेण ध्येया इत्येवं-
परमिदं वाक्यमिति स्रतचन्द्रिकाकारेणोक्तं । "अनिरुद्धः स्वयं देव
इत्यादि भविष्यपुराणोक्तप्रकारेण वा पिण्डेषु देवताभिधानं कर्त्तव्यं ।
तत्र हि श्राद्धकर्त्ता स्वस्वरूपमनिरुद्धरूपेण ध्येयं । प्रथमोद्देश्यस्तु
प्रसुप्तरूपेण, द्वितीयस्तु संकर्षणरूपेण, तृतीयस्तु वासुदेवरूपेण ध्येय

इत्युक्तं । एतच्च सर्वं पूर्वमेव विस्तरेण प्रतिपादितं । अत्रैतावत्सम्यक् ।
वरुणादिरूपेण पित्रादीननुसन्धानस्तानुद्दिश्य पिण्डान् दद्यादिति ।

पिण्डदाने मन्वान्तरमाह व्यासः ।

ब्रूयाच्छ्राद्धेषु सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ।

सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेऽपि च ॥

अथ द्विपितृकं कर्त्तारं प्रति पिण्डपितृयज्ञसूत्रे विशेषमुपदिश-
त्यापस्तम्बः ।

यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ दातुपल्लव्येदिति ।
यो हि चेत्त्रादिर्द्विपितृकः स्यात्स तु पिण्डास्त्रिर्वपत्रेकैकस्मिन् पिण्डे
द्वौ दातुपल्लव्येदुद्दिष्टेत् प्रथमे पिण्डे द्वौ पितरौ, द्वितीये द्वौ
पितामहौ, तृतीये द्वौ प्रपितामहाविति ।

एतदपि पूर्वमेव विस्तरेणोक्तं । पित्रादीनामज्ञाने तु पिण्डदाने
मन्वान्तराणि दर्शयति स एव ।

यदि बन्धुं न विन्द्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवीपद्म इति प्रथमं
पिण्डन्दद्यात् । स्वधा पितृभ्योन्तरीक्षमद्म इति द्वितीयं । स्वधा
पितृभ्यो दिविषद्म इति तृतीयमिति ।

बन्धुशब्देन नामाभिधीयते ।

तथा च गोभिलः ।

यदि नामानि न विन्द्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवीपद्म इति प्रथमं
पिण्डं निरुध्यात् । स्वधा पितृभ्योन्तरीक्षमद्म इति द्वितीयं । स्वधा
पितृभ्यो दिविषद्म इति तृतीयं निधाय अपत्याच्च पितरोमादृश-
धमिति ।

गोत्राज्ञाने त्वाह व्याघ्रपात् ।

गोत्रनाशे तु काश्यप इति ।

गोत्राज्ञाने काश्यपगोत्रग्रहणं कर्त्तव्यं, काश्यपगोत्रस्य सर्वमाधा-
रस्त्वात् ।

तथा च शतपथश्रुतिः ।

तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप इति ।

यदेतत्पित्रादीनां गोत्र-नाम्नोरज्ञानेऽभिहितं तन्मातामहादी-
नामपि वेदितव्यम् ।

जीवत्पितृकं कर्त्तारन्तु प्रतिपिण्डदाने निषेधमाहापस्तम्बः ।

यदि जीवत्पिता न दद्याद्गोमान् कृत्वा विरमेदिति ।

एतच्च पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्याप्युक्तं तुल्यन्यायत्वादन्वदपि पिण्डदानं
निषेद्धुं प्रभवत्येव । वैकल्पिकश्चायं निषेधः । एतच्च पूर्वमेव प्रपञ्चे-
नोपपादितम् । अत्र षड्दैवत्यादौ आद्रे पिण्डदाने च स्वतन्त्रे वा
मातामहादिदैवत्ये पित्रादिगोत्र-मस्यन्ध-नाम्नां स्थाने मातामहादि-
गोत्र-स्यन्ध-नामानि प्रयुज्य प्रयोगोऽनुष्ठेयः ।

तदाहापस्तम्बगृह्यभाष्यार्थसंग्रहकारः ।

योज्यः पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः ।

अन्नहोमे तथा स्रग्ं जलपिण्डादिदानके ।

यन्मे मातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेत् ॥ इति ॥

‘अन्नहोमे’ यन्मे माता प्रबुलोभ चरत्यनुव्रजेत्यादिभिर्मन्त्रैरग्नौ-
करणात्तत्रहोमे । ‘स्रग्ं’ एष ते तत मधुमानूर्मिः सरस्वतित्यादि-
भिर्मन्त्रैर्ग्राह्येणभोजनार्थात्तस्रग्ं । ‘जलपिण्डादिदानके’ मार्जथनां

मम पितर इत्यादिजलदानमन्त्रे एतन्नेऽग्नौ ये च त्वामन्वित्यादि-
 पिण्डदानमन्त्रे च पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः शब्दो
 योज्यः । 'यन्त्रे मातामहौत्यादि तत्रोदाहरणं भवेदित्यष्टायमर्थः ।
 तथाच पित्रादिस्थाने मातामहादिशब्दप्रयोगे यन्त्रे माता प्रल्लोभ
 चरत्यनुव्रता तन्त्रे रेतः पिता वडनामिति मन्त्रे मातामहानां होमे
 कर्त्तव्ये मन्त्रगतमाहपदस्थाने मातामहोपदप्रक्षेपेण यन्त्रे मातामहौ
 प्रल्लोभेत्येवंमन्त्र ऊहस्तन्मरेतो मातामहो वडनामित्येवमादौर्ना
 चिकीर्षितानामूहानामुदाहरणं । अयं चापस्तम्बगृह्यानुभारिभिरुहो
 यहीतव्यः । अन्येस्त्वेतद्दाहरणाकृत्य स्वस्वगृह्याभिमतमन्त्रगतानि
 पित्रादिपदान्यूहितव्यानि । तत्र षड्देवत्ये पितृवर्गाय पिण्डार्थां
 लेखाङ्गत्वा मातामहवर्गाय पिण्डार्थां कुर्यात् । एकैकशः पितृवर्गाय
 पिण्डत्रयस्थानेऽवनेजनङ्गत्वा मातामहवर्गाय पिण्डत्रयस्थानेऽवनेजन-
 ङ्गुत्वात् । एवमन्यमण्यकैकं पदार्थं पितृवर्गायपिण्डेषु ममाप्य
 मातामहवर्गायिषु ममापयेदित्येष पदार्थक्रमोन्मस्ययः । नवदेवत्ये
 द्वादशदेवत्ये वा श्राद्धे पिण्डदाने च प्रसूते मति तन्मध्यवर्त्तिनि
 स्तौदेवत्ये स्वतन्त्रे वा तद्देवत्ये स्तौलिङ्गानि गोत्र-मस्वस्थ-नामानि
 प्रयुज्य प्रयोगः कार्यः । ये च त्वामन्वित्ययं मन्त्रो यास्य त्वामन्विति
 प्रयोज्यः । तत्र नवदेवत्ये पितृवर्गायपिण्डार्थां लेखां कृत्वा ततः
 पश्चिमेन मातृवर्गायपिण्डार्थां ततोपि पश्चिमेन मातामहवर्गाय-
 पिण्डार्थां कुर्यात् । अवनेजन-वर्हिंरास्तरणाद्यप्यनेनैव क्रमेण कर्त्तव्यं ।

तदेतदापस्तम्बगृह्ये पितृवर्गे-मातृवर्गावाश्रित्यार्कं ।

द्वैधं दक्षिणाद्यान् दर्भान् संस्तौर्ण्यं तेषुत्तरंरपोदन्वोत्तरंरपोदन्वोत्त-

रैर्दक्षिणापवर्गान् दत्तेति द्विधाभूतं यथा भवति तथा दक्षिणागान्
दर्भानुक्लिखितदेशे संस्तीर्य तत्र पूर्वभागे पित्रादिवर्गार्थं संस्तरणं
पश्चाद्भागे तु मात्रादिवर्गार्थं । स्त्रीभ्यश्च पिण्डा इह पश्चिमा स्युरिति
गृह्यभाष्यार्थसंग्रहकारवाक्यात् । तथाधिकं विशेषमुपदिशतः साङ्ख्या-
यनगृह्यकारवचनात् । भुक्तवत्सु पिण्डान् दद्यात्पुरस्तादेके पिण्डान् पश्चि-
मेन तत्पत्नीनां किञ्चिदन्तर्द्वायेति पितृवर्गपिण्डेभ्यः पश्चिमेन तृणा-
दिकं किञ्चिदन्तर्द्वाय पितृ-पितामह-प्रपितामहपत्नीभ्यः पिण्डान्
दद्यादिति ।

मत्स्यपुराणे ।

ततः कृतान्तरे दद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान् बुधः ।

तद्वत्पिण्डादिकं कुर्यादावाहन-विमर्जनमिति ॥

‘उत्तरैः’ मार्जयन्तामित्यादिभिर्मन्त्रैः, पुनः ‘उत्तरैः’ एतत्ते तता-
सावित्यादिभिः ।

शौनकाचार्यणश्राद्धरूपे तु पितृवर्गाद्दक्षिणतो मातृवर्गाय पिण्ड-
दानमुक्तं ।

दक्षिणतः पत्नीभ्यः इदं वः पत्न्या इति ।

देवलेन च स्त्रीवर्गे चत्वारः पिण्डा उक्ताः ।

हविःशेषं ततो मुष्टिमादायैकैकमादितः ।

क्रमश्चः^(१) पितृपत्नीनां पिण्डनिर्वपणं चरेत् ॥

ततः पिण्डमुपादाय हविषः संकृतं महत् ।

ज्ञातिवर्गस्य सर्वस्य सामान्यमिति निर्वपेत् ॥

(१) क्रमेणेति ख० ।

तदेवमेतस्मिद्धं प्रथमं पिण्डवर्गाय पिण्डदानं, ततो माण्डवर्गाय,
ततो मातामहवर्गायोत ।

तदाह सत्यव्रतः ।

पितृणां प्रथमं दानं मातृणां तदनन्तरं ।

ततो मातामहानाद्य क्रमश्चैवं प्रकीर्त्यते ॥

अयं च क्रमः सर्वकालिके नवदेवत्ये श्राद्धे न त्वष्टकाकालनिर्वृत्य
एवैकस्मिन् ।

यत्तु ब्रह्माण्डपुराणवचनं—

पितृभ्यः प्रथमन्दद्यान्मातृभ्यस्तदनन्तरं ।

ततो मातामहेभ्यश्चेत्पितृभ्यः क्रमः स्यतः ॥ इति ॥

तन्नूपलक्षणार्थं । तदेवं नवदेवत्ये माण्डवर्गस्य देवतः कालतस्य
मध्ये निवेश्य ऋतः ।

तस्मान्यथाकरणे दोषमाहोशनाः ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

श्राद्धं वा पिण्डदानं वा पितृणां गोपतिष्ठते ॥

आह सत्यव्रतः ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

श्राद्धं वा पिण्डदानं वा नरकं स तु गच्छति ॥

गार्गीयाऽप्याह ।

अन्ते निवेश्येद्यस्तु मातृः श्राद्धेषु मानवः ।

स मूढोनरकं याति कालसूत्रमवाक्छिराः ॥

यत्कूपार्थं विरुद्धवचनं ।

पितृमातामहावादी मातरस्तदनन्तरं ।

तर्पणेऽन्वष्टकाश्राद्धं तीर्थं चायं क्रमः स्मृतः ॥ इति ॥

तत् येषां पूर्वपुरुषपरम्परयानुष्ठितार्थं तेषामेव श्रेयसेऽस्तु ।
यश्चायं मातृवर्गस्य मध्ये निवेशोऽभिहितः स नान्दोमुख्यतिरिक्त-
नवदैवत्ये नान्दोमुखे त्वादावेव निवेशः ।

अतएव षट्त्रिंशन्मते ।

तथाहं केवलाः कार्या वृद्धावादी प्रकीर्तिताः ।

सर्वत्रैव हि मध्यस्था नान्याः कार्यास्तु मातरः ॥

‘सर्वत्रैति महालयान्वष्टका-गद्यादिश्राद्धपिण्डदानादौ ।

अत्र येषां गृह्यकारैरमावास्यादौ मातृश्राद्धं पृथक्विहितलै-
दादशदैवत्यं श्राद्धं कर्त्तव्यं । पितृगे यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा-
धुवामितिवचनात् मातामहश्राद्धेऽपि कर्त्तव्ये प्राप्ते प्रकृतिवद्विकृति-
रितिन्यायात् पृथङ्मातामहौवर्गस्यापि श्राद्धं कर्त्तव्यं समस्तञ्च शिष्टानां
पितृश्राद्धविकृतित्वं मातामहश्राद्धस्य ।

अतएव मातामहश्राद्धे पितृश्राद्धधर्मातिदेशे आपस्तम्बगृह्य-
भाष्यार्थसंग्रहकारेण दर्शितः ।

मातामहानामर्थेवं श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नत इति ।

अत्र मातामहौवर्गस्य मातामहेभ्यः पश्चिमतः सर्वान्ते निवेशः ।
उक्तप्रायश्चात्र पदार्थानुष्ठानक्रमः । येषान् गृह्यकारैरमावास्यायां
मातृश्राद्धं पृथक् नोक्तलैरमावास्यादौ पित्राद्युद्देशे क्रियमाणं सप-
त्नौकाभिधानं कर्त्तव्यं ।

इति देवता-मन्त्र-क्रम-संख्या-विकल्पसहितं पिण्डदानाख्यं प्रधानं ।

अथ हस्तोन्मार्जनं ।

तच्च पिण्डनिर्वापानन्तरं मैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञसूत्रे दर्भेषु
पिण्डं समन्त्ररुमुक्तं ।

वर्हिषि लेपं निमार्ष्टिं यात्र पितरः स्वधा तथा श्रुयं यथाभागं
मादयध्वमित्यत्र पितरोमादयध्वमिति ।

मानवमैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञसूत्रे तु प्रथममन्त्रस्य दक्षिणां
दिशमन्वीक्षमाणोजपतीति दक्षिणाभिमुख्येन जपमात्रे विनियोगोद-
श्रितः । 'वर्हिषीति दर्भेषु ।

अत्र दर्भाणां मूलसंयोगेषु मध्येकस्मिन्मूललेपमार्जनं कार्यमि-
त्यपेक्षायां मन्त्रान्तरमुपदिशन्नाह विष्णुः ।

अत्र पितरोमादयध्वमिति दर्भमूलेषु करावघर्षणमिति ।

अस्य तु मन्त्रस्य पिण्डाभिमुख्येन जपमात्रे विनियोगो बह-
मस्मृतः । स तु पुरस्ताद्दर्शयिष्यते ।

व्याघ्रोऽप्याह ।

दर्भमूलेषु निमृजेद्भस्त्रलेपं समाहित इति ।

इह कस्य पदार्थस्यानन्तरं जेषाच्च दर्भाणां मूले कांश्च शिल्प-
द्विष्य लेपमार्जनमित्यपेक्षायाभाह मनुः ।

पुष्यपिण्डान् पितृभ्यश्च प्रयतोविधिपूर्वकं ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याच्चपभागिनां ॥

पुष्यदर्भेषु निधाय । 'प्रयतः' प्रयत्नविशेषवान् । अत्रैकाग्रता-
दिरूपोमनोधर्मः पदार्थवस्मतिरूपप्रमादपरिहारोपयोगी प्रयत्ना-
याज्ञः । अनुवादश्चायं सर्वप्रयोगार्थत्वेनास्य प्राप्तत्वात् । 'विधिपूर्वक-

मिति, शान्तान्तरदृष्टविध्यसंग्रहार्थं मनुशास्त्रोक्तविधिपूर्वकत्वाभिधाने
व्यख्यानर्थक्यं स्यात् । 'तेषु दर्भेष्विति येषु पिण्डनिर्वापः कृतः । 'तमिति
येन पिण्डदानं कृतं । 'लेपभागिनामिति लेपभागिनः पितृनुद्दिश्य ।
ते च मत्स्यपुराणे दर्शिताः ।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डां साप्तपौरुषम् ॥ इति ॥

'चतुर्थाद्याः' वृद्धप्रपितामहप्रभृतयः । तदेवमयं आर्द्धकर्त्ता
वृद्धप्रपितामहादींस्त्रीनुद्दिश्य तेषामयं भागोऽस्त्वित्यभिदधानः प्रथम-
पिण्डाधारभूतदर्भमूलेषु हस्तं निमृज्यात् । निर्माणनञ्च हस्तसंग्र-
ह्यान्मन्त्रोदकस्य वापरेचनाय दर्भेषु संश्लेषणं । अतश्च यदि हस्ते लेपोऽस्ति
तर्हि तस्य रेचनास्यप्रतिपत्त्यर्थं मार्जनं कर्त्तव्यं नान्यथेत्येकं मतं ।
अपरमपि मतं मेधातिथिः हरिहराभ्यां दर्शितं तद्व्यथा ।

यदि न किञ्चिदपि हस्तं संश्लेष्येत्तर्थापि हस्तं निमृज्यादेव ।
न ह्येतत्प्रतिपत्तिकर्मैव येनामति रेचनप्रयोजने न क्रियेत । नञ्च
श्रूयते हस्तसंग्रहं निमृज्यादिति । किं तर्हि हस्तमेवेति ।

ननु च लेपभागिनामिति श्रूयते, तच्चासति लेपे न प्राप्नोति ।
उच्यते । साक्षाद्रूपमन्त्रं कदाचिन्न श्लिष्यति । पिण्डेषु तु वर्त्तमानेष्व-
न्नरमस्तदुष्मा च संक्रमत्येव हस्तं । स एव चान्नलेप इत्युच्यते । षष्ठो
चात्र निर्माणनस्य लेपभागिसम्बन्धितामाह । न च लेपभागिनः
प्रत्यक्षदृष्ट्याः सन्ति येषां स्वस्त्राभ्यादिष्वन्वेष्ये लेपस्य क्रियते । त-
स्मादविद्यमानेषुपि साक्षादन्नलेपेऽन्नरसं तदुष्माणं वा लेपसंज्ञकं हस्ते
संक्रान्तं लेपभागिनामयं भागोऽस्त्विति ब्रुवन् दर्भमूलेषु निमृज्यादेव ।

अतएव विष्णुना करमात्रघर्षणमुक्तं ।
 दर्भमूलेषु करावघर्षणमिति ।
 हस्तलेपमार्जनानन्तरमुदकुम्भेन तर्पणमाह यमः ।
 ततोदर्भेषु तं हस्तं निमृश्यात् लेपभागिनां ।
 ततः पानीयकुम्भेन तर्पयेत् प्रयतः पितृन् ॥
 एतच्च तर्पणं दक्षिणादानानन्तरं वदता देवलेन तस्य प्रकारोऽपि दर्शितः ।
 ततो मुष्टिमुपादाय हविषोऽन्तस्ततः स्वयं ।
 कलशं जलममृणं गृहीत्वोभयमेव च ॥
 पितृणां ब्राह्मणानाञ्च हस्तायात् प्रभृति क्षरन् ।
 अपमव्यं क्रमत् सर्वांस्तांस्तु पिण्डान् वह्निर्मुखः ॥
 चिरेवं पात्रगं तोयं परीत्य आवयेच्छनैः ।
 परिक्रम्य च तत्पात्रं तत्रैवाप्यवकुञ्जयेत् ॥
 दति हस्तोन्मार्जनं ।
 अथाचमनादयः पिण्डदानोदीच्याङ्गभृताः पदार्थाः ।
 तत्राह मनुः ।
 आचम्योदकपरावृत्य त्रिराद्यस्य शनैरसृज ।
 षड्दण्डममस्कुर्यात् पितृनेव च मन्त्रवत् ॥
 हस्तमार्जनानन्तरमाचमनं कुर्याति । एतच्चाचमनं हस्तप्रदानेन-
 पूर्वकं त्रिस्र कर्त्तव्यं ।
 तथा च ब्रह्मपुराणे ।
 ततोदर्भेषु विधिवत् संमार्ज्यं च करौ ततः ।
 प्रवाह्य च जलेनाथ चिराचस्य हरिं स्मरेत् ॥

त्रिरिति निर्गत्य पितृकर्माणि मरुदाचमनश्चरेदित्यस्याप-
वादार्यं । तच्च यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यं । आचमनानन्तरं पूर्वधृतान्
दर्भान् परित्यज्य दर्भान्तराणि धारयेत् । एतच्चाचमनं पितृभ्याग-
न्यादिदानानन्तरं केचिदाचरन्ति । अपरे तु तत्र चात्र चेतुभयमथा-
चरन्ति । आचमनानन्तरं 'उदक्परावृत्य' उदीचीं दिशं प्रति परिवृत्य
परिवर्त्तनेनोत्तराभिमुखो भूत्वेत्यर्थः । 'त्रिः' त्रिवारं, 'आयम्य' निरुह्य ।
'शनेः' यथा नातिपीडा भवति । 'असुन्' प्राणानां । "प्रणवसंयुक्ता^(१)
गायत्रीं शिरसा महेत्यादिविहितान् त्रीन् प्राणायामान् कृत्वेति
मेधातिथिः । त्रिनैव मन्त्रं प्राणानायम्येति तु कर्कादिवङ्गमन्त्रतः ।
ते च कात्यायनादिवचनेषु पाणनिरोधमात्रश्रवणात्तावन्मात्रस्य विव-
चितत्वं मन्यन्ते । 'स्रवन्' वमन्तादीन्, नमस्कुर्यात् । पितृन् नम-
स्कुर्यात् । एतच्च नमस्कारद्वयं 'मन्त्रवत्' मन्त्रसंयुक्तं कर्त्तव्यं ।

तत्र तु नमस्कारे मन्त्रो ब्रह्मपुराणे ।

वमन्ताय नमस्तुभ्यं शीघ्राय च नमोनमः ।

वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञश्चतवे च नमः मदा ॥

हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।

माघ-मंत्रसरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमोनमः ॥ इति ।

पितृनमस्कारे तु मन्त्रः ।

नमो वः पितरः द्रष्टव्यादि दर्शयिष्यते । अत्र पिण्डानुमन्त्रणपूर्वक-
मुदक्परावर्त्तनं । तच्च मय्यमङ्गं पुरस्कृत्यापमयं वा । प्राणायामश्चोत्त-
राभिमुखस्यैवावस्थितस्य । नमस्कारस्तु पिण्डाभिमुखावर्त्तनादिनीवि-

(१) सखाङ्गतिं सप्रकृतामिति ग० ।

मोक्षान्कर्मान्तरं विधेय इत्येते विशेषाः शास्त्रान्तरात् गृहीतव्याः ।

तत्र तावत्कात्यायनसूत्रे ।

अत्र पितर इत्युक्तोदङ्गास्त आतमनादावृत्यामौमदन्तेति जपति ।

अत्र पितर इति प्रतीकग्रहणेन समयोमन्त्रो दर्शितः । स च विनि-
योगः मयाख्यानश्रान्नातः शतपथे । तत्र जपत्यत्र पितरोमादयध्वं
यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमश्रौतेत्यंतदाहेति । तत्रेति
पिण्डेषु निहितेषु । पिण्डममृश्वः स्थित्वात्र पितर इत्यादिकमा-
वृषायध्वमित्यन्तं मन्त्रञ्जपेत् । यथाभागमित्यादि व्याचष्टे, यथाभागम-
श्रौतेत्यादिना । 'उदङ्गास्ते' उदङ्गप्रखो भूत्वा 'आस्ते' आसौत । उदङ्ग-
खीभावश्चाप्रदक्षिणावर्त्तनेनेत्युपाध्यायकर्कः ।

उक्तं चाश्र्वलायनसूत्रे ।

निवृताननुमन्त्रयेतात्र पितरोमादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति
मयावदुदङ्गावृत्येति ।

'निवृतान्' विधिपूर्वकं दर्भेषु निहितान् । 'मयावृत्' मयप्रकारकं
मयमङ्गं पुरस्कृत्यापमपयं पश्चात् कुर्वन् परिवर्त्तत अपदक्षिणं परि-
वर्त्ततेत्यर्थः । उदङ्गत्यनेनोदगन्तमेवावर्त्तनं कर्त्तव्यमिति गम्यते ।
विष्णुनाप्युक्तं ।

इत्था च पिण्डान्निवृताननुमन्त्रयेतात्र पितरोमादयध्वं यथाभा-
गमावृषायध्वमिति । ततः मयावृद्दङ्गमुश्वः परावृत्येति ।

एतच्च मयावृदावर्त्तनं केषाञ्चिदेव कर्तृणां न सर्वेषां ।

अत्र षड्त्रिंशन्मते ।

वामेनावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।

सर्वं गौतम-शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव चेति ॥

‘वामेन’ वाममङ्गं पुरस्कृत्येत्यर्थः । ‘उदगन्तं’ यावदुदङ्मुखो भवति तावदेव नाधिकं । ‘केचिदिति गौतम-शाण्डिल्य-शाण्डिल्यायनाख्य-मुनिव्यतिरिक्ता मुनयः । गौतमाद्यस्तु ‘सर्वं’ सर्वप्रकारं मध्येनाप-मध्येन परावर्त्तनं प्रचक्षते । ‘उदङ्गास्तु’ इत्यस्य कालावधिमाह-‘आतमनात्’ ‘तमनं’ स्नानिः, तदवधि । अत्रोदङ्मुखवस्थानमात्रेण तमनामभावाच्छामनिरोधनात्मकं शास्त्रान्तरोपदिष्टं तमनकारणमनु-ष्ठेयतया सूचितं ।

तदाहाश्रलायनः ।

यथाशक्त्यप्राणान्नामित्वेति ।

‘यथाशक्ति’ शक्तिमनतिक्रम्य । ‘अप्राणन्’ । प्राणानिरोधनं कृत्वेत्यर्थः ।

तदाह विष्णुः ।

यथाशक्ति प्राणानिरोधनं कृत्विति ।

तदनन्तरं ‘आवृत्य’ आवर्त्तनाख्यक्रियया पिण्डाभिमुखमेत्ये । आवर्त्तनञ्च तेनैव मार्गणेति कर्कः ।

अतएव कर्षप्रदौषे ।

आवृत्य प्राणमायस्य पितृन् ध्यायन् यथार्हतः^(१) ।

अपंस्तनैव आवृत्य ततः प्राणान् प्रमोचयेदिति ॥

‘अपन्’ अमीमदन्तेतिमन्त्रमितिशेषः । ‘तेनैव’ वामेनैव मार्गणे ।

(१) यथार्हत इति ग० ।

प्राणान् 'प्रमोचयेत्' उच्छ्वसेदित्यर्थः । अत्र जपतोऽभ्यावृत्तिः प्रतिपा-
दिता । कात्यायनादौ त्वभ्यावृत्त्युत्तरकालञ्चप इत्येतावान् विशेषः ।
श्रावत्यामौमदन्तेति जपति । अत्र प्रतीकग्रहणेन ममयोमन्तो-
दर्शितः ।

तदेतत्सर्वं सार्यवादके मयाख्यानं ममयैतन्मन्त्रमहितं शतपर्यं
श्रूयते ।

अथ पराङ् परावर्त्तते तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्यस्तिर इव
वै तद्भवति स वै आत्मितोरामौतेत्याङ्गरेतावानेव ह्यसुरिति स वै
सुहृत्समेवागित्वाथोपपन्नश्च जपत्यमौमदन्तपितरोयथामागमावषायी-
पतेति यथाभागमाशिष्यैर्वैतदाहेति ।

'अथेत्यत्र पितर इत्यादिमन्त्रजपानन्तरं । 'पराङ्' पिण्डापेक्षया
पराचौनो यथा भवति, उदङ्मुख इत्यर्थः । 'परावर्त्तते' उपविष्ट
एवाप्रदक्षिणं भ्रमन्निव गच्छति । पराङ् पर्यावर्त्तते न हेतुवन्निगद-
तुल्योऽयंवादः । 'तिर इव वै पितरोमनुष्येभ्यः', 'तिरः' तिरोहितः ।
इवशब्दः क्लियार्थं हि शब्दार्थं वा, भुञ्जानाः किल लक्ष्या पितरो
मनुष्येभ्यस्तिरोभवितुमिच्छन्ति ।

तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे पराङ्वावर्त्तते ह्रींका हि पितर इति ।

'ह्रींकाः' ह्रीमन्त इत्यर्थः । पराङ्पर्यावर्त्तनञ्च 'तिरः' । दक्षिणतः
पिण्डरूपमन्नं भुञ्जानान् पितृ नुदङ्मुखस्य कर्तुंस्तिरोहितान् करोतीति
कृत्वा तदेतदनु रूपमपेक्षितञ्च कृत्वा पितृणां कृतं स्यात् । 'आत्मितोः'
आत्मनान् । आत्मिनोऽथजपौडावधि । 'एतावानेव ह्यसु' । एताव-
देव जिवितं यावत्तमनामिति अविच्छितोऽयमधिगित्याह । 'स
१३

त्रैमुहूर्त्तमेवेति । मुहूर्त्तशब्देनात्र श्वासनिरोधजनितग्लानेः प्राचीनः
कियानापि कालोल्लस्यते । 'उपपन्न्य' पुनः पिण्डाभिमुखमावृत्त्य ।
'आग्निधुरिति भुक्त्वन्त इत्यर्थः ।

आश्रलायनोऽप्याह ।

अभिर्य्यावत्यामीमदन्त पितरोयथाभागमावृषायीषतेति ।

अनेन मन्त्रेण पिण्डाननुमन्त्रयतेत्यर्थः ।

तदाह त्रिष्णुः ।

पर्यावत्यामीमदन्तेत्यामन्त्रेति ।

राणायणीयसूत्रकृता गोभिलेन त्वमीमदन्तेत्यस्य मन्त्रस्य जपः
पर्यावर्त्तमानेन कर्त्तव्य इत्युक्तं ।

पिण्डान्निधाय जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषाध्व-
मित्यपर्यावृत्त्य पुरोच्छामादभिर्य्यावर्त्तमानोऽपेदमौमदन्त पितरो-
यथाभागमावृषायीषतेति ।

अत्र पिण्डनिधानानन्तरमापस्तम्बेन मन्तान्तरप्रदर्शनपूर्वकं का-
त्यायनाद्युक्तयोर्मन्त्रयोः पाठान्तरेण सह विनियोगोदर्शितः ।

यन्त्रे माता प्रममाद यच्चचाराननुव्रतं तन्त्रे रेतः पितावृङ्नामायु-
रन्योपपद्यतां पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः, पितामहेभ्यः स्वधा-
यिभ्यः स्वधा नमः, प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः, इत्यु-
पस्थायात्र पितरोयथाभागं मादध्वमित्युक्त्वापराडावर्त्तते ओङ्गणो-
व्यावृत्तेः उपास्तेऽमीमदन्तःपितरः सोम्याः इति व्यावृत्तउप्राण्यभिर्य्या-
वर्त्ततेऽव्यावृत्तो वेति ।

आउङ्गणोव्यावृत्तेः पिण्डोप्रापगमं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । तदनन्तर-

ममीमदन्तेत्यनेन मन्त्रेण पिण्डाभिसुखमावर्त्तत । अत्रामीमदन्तेत्य-
स्यानन्तरं कैश्चित्पिण्डावशिष्टान्नावघ्राणमुक्त्वा प्रत्यवनेजनमुक्तं ।

तथाचाश्वलायनसूत्रे ।

चरोः प्राणभक्ष्यं भक्षयेन्नित्यं निनयनमिति ।

नासिकया वहता प्राणेन भक्षणमवघ्राणन्तद्यथा निष्पद्यते तथा
चरोः पिण्डावशिष्टस्य भक्षयेत् । पिण्डावशिष्टमन्नमवजिघ्रेदित्यर्थः ।
अनन्तरं 'नित्यं' नियमेन, 'निनयनं' उदकनिनयनं प्रत्यवनेजनमित्यर्थः ।
विष्णुनायकं ।

अमीमदन्तेत्यनुमन्त्र्य शेषावघ्राणं कृत्वा शुश्रूषन्तां पितर इति
पूर्ववदुदकनिनयनमिति ।

आपस्तम्बसूत्रे तु पिण्डावशेषस्यावघ्राणमुक्त्वा तस्य समन्तकहाम्यं
भक्षणं चोक्त्वा प्रत्यवनेजनमुक्तं ।

यः स्यात्क्यां शेषस्तमवजिघ्रति ये समानाः समनसः पितरो-
यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्प्यतां, वीरं मे दत्त
पितर इत्यामयाविना प्राश्यान्नाद्यकामेन प्राश्यायेत्समन्नाद्याय तेन
वा प्राश्याः पूर्ववदेकस्फायां चीनुदकाञ्जलीन् उपनिनीयेति ।

'आमयावी' रोगी । अस्यैचित्याद्भोगनिवृत्तिकामता अचिकित्स्थ-
रोगाभितप्रस्य विशिष्टलोककामिता वेति गम्यते । अत्राद्यमन्न-
त्कामोऽपि भक्षयेत् । योवास्नाद्याय अन्नं समर्थः सन् नाद्यात् ।
अन्नसम्यग्ना भृत्वापि तौन्नन्तरजठरवैद्यानरविरहेण हविःप्राप्त्या-
भावादन्नं भुङ्क्ते सोपि हृत्तिकाम्यया प्राञ्जीयादित्यर्थः । एतच्च इयं
मैचार्यणीयपरिशिष्टे नमस्कारानन्तरमुक्तं । अन्नमन्नमिव जिघ्रेदाम-

यावन्नद्याद्यकामोवा प्राश्नीयादिति ।

अत्र शेषावघ्राणस्यार्थवादत्वमुक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्राश्नां न प्राग्यामितियत् प्राश्नीयाज्ज-
घन्यमन्नमद्यात्प्रमायुक स्याद्यन्न प्राश्नीयात् अहविः स्यात् पितृभ्य
आवृश्येत अवघ्नयमेव तन्नेव प्राणितमप्राणितमिति ।

‘ब्रह्मवादिनः’ वेदवादिनः । ‘वदन्ति’ मंशय्य निर्णयन्ति । ‘जघन्यं’
अमङ्गल्यं । ‘प्रमायुकः’ अपमृत्युमान् । शेषभक्षणरूपप्रतिपत्त्यभावा-
दाहविष्टुं । अतएव तदन्नं पितृभ्यः ‘आवृश्येत’ उच्छिद्येत्यर्थः ।
उक्तं शेषावघ्राणं पिण्डावघ्राणन्तु परस्माद्दर्शयिष्यते ।

अत्रामौमदन्तीति मन्त्रजपानन्तरमृत्यवनेजनात्प्रमृत्युन्मुक्तनिधा-
नान्तानि पिण्डदानान्याह कात्यायनः ।

अमौमदन्तीतिजपत्यवनेज्य पूर्ववत् नोर्वी विस्मस्य नमोव इत्य-
ञ्जलिङ्गरोक्ततद् इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशा वा वय-
स्युत्तरे यजमानलोमाणि वोर्जमित्यपोर्निषञ्चत्यध्यावजिघृति यज-
मान उरुमुकमकृदाच्छिन्नान्यग्राविति ।

अत्र पूर्ववदवनेज्येति मस्यत्यः । पूर्ववदित्यनेन पर्ववनेजनेति-
कर्त्तव्यतातिदिश्यते । सा चोदपात्रादिरूपा दर्शित्वेव परी ।

शतपथसु प्रत्यवनेजनेऽपि तामुपदेशिनेव दर्शयन् मार्यथादकं
प्रत्यवनेजनमाह ।

अथोदपात्रमादायावनेनित्येव यजमानस्य पितरममाववने-
निच्छेति पितामहममाववनेनित्येति प्रपितामहं तद्यथा जलुषेऽभि-
षिञ्चेदेवं तदिति ।

‘जलुषे’ भुक्तवते, ‘नीविं’ विस्म्येति वामकलायामन्तरोयवस्त्र-
दशामंगोपनं ‘नीविः’ तां, ‘विस्म्य’ उन्मुच्य । विस्मनविधानादितः
पूर्वन्तस्याः साधारणं कर्त्तव्यमिति गम्यते । ‘नमोव इत्यञ्जलिं करोति’
नमोवः पितरोगमायत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिनमस्कारमञ्जलिं करोति ।
‘अञ्जलिः’ करमंपुटः, अञ्जलिमावध्य पिण्डाभिमुखः पितृभ्यो नम-
स्कारान् कुर्यादित्यर्थः । ते च मन्त्राः वाजमनेयिभिरेवं पठ्यन्त ।

नमोवः पितरोगमाय नमोवः पितरः शोषाय नमोवः पितरो
जीवाय नमोवः पितरः स्वधायै नमोवः पितरो घोराय नमोवः
पितरोमन्यत्रे नमोवः पितरो नमोव इति ।

आश्रलायनसूत्रे ।

अथेतानुपतिष्ठत नमोवः पितर इषं नमोवः पितर ऊर्जे नमोवः
पितरः शुक्राय नमोवः पितरोघोराय नमोवः पितरोजीवाय नमोवः
पितरोगमाय स्वधा वः पितरोगमोवः पितरोनमः एता युष्माकं
पितर इमास्माकं वोजोवन्त इह मन्तः स्याम मनोन्वाह्वामहे इति
चतसृभिः । मनोन्वाह्वामहे नाराशंसेन मंसेन । पितृणाञ्च म-
न्त्रभिः । आत एतु मनः पुनः कर्त्तव्यं दत्ताय जीवसे ज्योक्ते सृष्ट्यै
दृष्टे पुनर्नः पितरोमनोददात् देवो जनः । जीवं व्रात मवेमहीति ।

आपस्तम्बसूत्रे । वीतोष्णम् पिण्डेषु नमोवः पितरोगमायति नम-
स्कारान् प्रपति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणे ।

नमस्करोति नमस्कारे हि पितृणां नमोवः पितरोगमाय
नमोवः पितर शुक्राय नमोवः पितरोजीवाय नमोवः पितरः

स्वधायै नमोवः पितरोमन्यवे नमोवः पितरोघोराय पितरो-
 नमोवाय एतस्मिन् लोके स्य युष्मांस्तेऽनु येऽस्मिन् लोकेमान्तेऽनु य
 एतस्मिन् लोके स्य यूयन्तेषां वमिष्ठा भृयास्य येऽस्मिन्नोकेऽहन्ते
 वमिष्ठोभृयासं मनोन्वाङ्गवामहे नाराशंसेन भोमेन । पितृणां च
 मन्मभिः । आत एतु मनः पुनः कृत्वे दत्ताय जीवसे । ज्योक्तं सूर्यं
 वृष्टे । पुनर्नः पितरोमनोददातु देव्योजनः । जीवं ब्रातं भवेमहीति ।
 मैत्रायणीयसूत्रे ।

निऋतेऽञ्चलिं कृत्वा नमोवः पितरोमन्यवे नमोवः पितरो
 इषे नमोवः पितर ऊर्जे नमोवः पितरः सुषाय नमोवः पितरो-
 रसाय नमोवः पितरोबलाय नमोवः पितरोयज्जीवं तस्मै नमोवः
 पितरोघोरन्तस्मै स्वधावः पितरोनमोनमोवः पितरः । येऽत्र पितरः
 प्रेता युष्मांस्तेऽनु य इह पितरोजीवा अस्मांस्तेऽनु येऽत्र पितरः
 प्रेता यूयन्तेषां वमिष्ठा भृया स्य य इह पितरोजीवाः अहं तेषां
 वमिष्ठा भृयासमिति ।

निऋवनं चोपरि पाण्योः करणं । अथ ते प्रस्तरे निऋवता
 इत्यादिषु तथा प्रमिद्धेः ।

राणायणीयसूत्रकृद्गोभिलः ।

अथ निऋवते पूर्वस्वां कर्षां दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा नमोवः
 पितरोजीवाय नमोवः पितरः शोषायति मध्यमायां मयोत्तानौ
 नमोवः पितरोघोराय नमोवः पितरोरसायेति । उत्तमायां दक्षि
 णोत्तानौनमोवः पितरः स्वधायै नमोवः पितरोमन्यत्र इति । अथा-
 ञ्चलिं कृत्वा जपति । नमोवः पितरः पितरोनमोव इति ।

‘दक्षिणात्तानाविति दक्षिणपाणिमुत्तानं कृत्वा तदुत्तरपार्श्वे लग्नं
सखं पाणिं अधोमुखं कृत्वित्यर्थः । तद्वैपरीत्येन मखोत्तानत्वमनुसन्धेयं ।

आपस्तम्बेन तु खगृह्णे पुंद्देवत्य-स्त्रीद्देवत्यपिण्डदानविभागेनोप-
स्नानमन्त्रा दर्शिताः ।

तत्र ये च वोऽत्र ये चास्मास्वाशमन्ते च वहन्तां त्व्यन्तु भवन्त-
सृष्यत त्व्यत त्व्यतेत्येतेर्मन्त्रैः पिहगवार्थं पिण्डोपस्थानं । यास्य वोऽत्र
यास्यास्मास्वाशमन्ते तास्य वहन्तां त्व्यत त्व्यत त्व्यतेत्येतेर्मन्त्रैः
स्त्रीवर्गार्थं पिण्डोपस्थाने कार्यमिति मन्त्रलिङ्गादवगन्तव्यं ।

शाखान्तरे पुनरमी मन्त्राः । त्व्यन्तु भवन्तः पितरोऽये च भवन्तोऽनु
ये चास्मास्वाशमन्ते त्व्यन्तु चास्मास्वाशमन्ते त्व्यन्तु पितामहा ये च
भवन्तोऽनु ये भवन्तः प्रपितामहा ये च भवन्तोऽनु ये चास्मास्वा-
शमन्ते त्व्यन्तु भवन्त्योमातरोऽयास्य भवतीरनु यास्यास्मास्वाशमन्ते
त्व्यत त्व्यन्तु भवन्त्यः पितामहोऽयास्य भवतीरनु यास्यास्मास्वाशमन्ते
त्व्यत त्व्यन्तु भवन्त्यः प्रपितामहोऽयास्य भवतीरनु यास्यास्मास्वाश-
मन्ते त्व्यत त्व्यन्त्विति ।

व्याख्यातास्यैते हरिहरेण । हे पितरः भवन्तसृष्यन्तु ये च ‘भवतोऽनु’
येऽपि युष्मदनुचराः, तेऽपि त्व्यन्तु । मङ्गवचनं पितृव्याद्यपेक्ष्यं । आह-
णामेकजातानामित्यादिवचनात् । एवं पितामहादिष्वपि ययाययं यो-
जनीयं । ये चास्मास्वाशमन्ते हविशाशंभां कुर्वन्ति अद्गधादयस्तेऽपि
त्व्यन्त्वेतेन कर्मणा । अन्ते त्विपदाभ्यासोऽतिश्रयार्थः । स्पष्टार्थमन्यत् ।

कटसूत्रे ।

अत्र निरुक्ते नमोऽवः पितरोऽजीवन्तो भूयाम्भेति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सथोत्तराभ्यां हस्ताभ्यां वटेन्मन्त्रमिमं सदा ।

नमावः पितर दध इति सम्यगतन्द्रितः ॥

सथोत्तराभ्यां दक्षिणपाणिमुत्तानं कृत्वा तदुपरि सथपाणिना अधोमुखेनाङ्गुलिं बद्धेत्यर्थः । नमस्कारसंख्यामाह 'षट्कृत्व इति । एतच्च सार्थवादकं शतपथे श्रूयते ।

अथ नौविमुद्भृत्य नमस्करोति । पितृदेवत्या वै नौविस्तम्भा-
त्रीविमुद्भृत्य नमस्करोति । यज्ञो वै नमो यज्ञियानेवैतानेतत्क-
रोति षट्कृत्वो नमस्करोति षड्वा ऋतवः ऋतवः पितरस्तम्भात्
षट्कृत्वो नमस्करोतीति ।

अत्र शतपथं प्रत्यवनेजननौविमेतानन्तरं नमस्कार उक्तः ।

मनुस्मृतौ तु नमस्कारानन्तरं प्रत्यवनेजनमुक्तं । तस्य च स्थान-
विशेषः पूर्वावनेजनोदकदेशमाध्यता चोक्ता ।

षट्पितृंश्च नमस्कुर्यात् पितृनेव च मन्त्रवित् ।

उदकं निनयच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनरिति ॥

यस्योदकस्यैकदेशः पूर्वपिण्डस्थाने निनीतः तस्यैवोदकस्य शेष-
मेकदेशान्तरं पिण्डान्तिके पुनः पिण्डमौपे निनयेत् अवनेजन-
पेण चारयेत् । प्रतिपत्तिश्चेत्यन्तस्योदकस्य । तथा च शेषशब्दुपपन्ना
भवति । अतः कथञ्चित् तस्याभावे नास्ति निनयनमित्युक्ताह मेधा-
तिथिः । "गृह्ये तु नित्यं निनयनमित्युक्तं" इति । युक्तञ्चित् । अत-
एवाश्वलायनपिण्डपितृयज्ञोऽप्युक्तः । "नित्यं निनयनं" इति । अत्राव-
नेजननमस्कारोक्तः क्रमः साक्षात्कात्यायन-शतपथाभ्यां विरुद्धत्वा-

स्तदनुसारिभिर्न ग्रहीतव्यः । बह्वमस्तस्य शतपथोकः क्रमः ।
यस्तत्रावनेजनस्य स्यान्विशेषोजलविशेषयोक्तः स तु प्रत्यक्षमास्त्रि-
रोधादर्शनात् ग्रहीतव्यः ।

स्मृत्यन्तरे तु पिण्डपात्र-चालन-जलेन प्रत्यवनेजनमुक्तं ।

तत्पात्रचालनेनाथ पुनरप्यवनं जयेदिति ।

व्याघ्रोऽप्याह ।

अङ्गिः प्रक्षान्त्य तत्पात्रं प्रतिपिण्डन्तु पूर्ववत् ।

कृत्वावनेजनं कुर्यात् पिण्डपात्रमधामुखं ॥

अत्र पिण्डपात्रस्यापि अधामुखकरणं शतपथानुसारिभिरपि
गृह्यतां । पात्रचालनजलन्तु प्रत्यवनेजनाय तेन दंशमेव । यतः
“तद् तथा न कुर्याद्यथा यस्मा अशनमाहरेत्तत्पात्रनिर्णजनं पाय-
येदेवं तत्तस्माद् परास्मैदेवैतान्” इति सूक्तस्मार्जनानामग्नौ प्रहरणं
गिन्दता शतपथेन भोजयितुमभीष्टाय भोज्यमानाय भोजिताय
वा लौकिकस्य पात्रनिर्णजनदानस्य निन्दितत्वेन प्रसिद्धस्य दृष्टान्त-
त्वेनोपादानं कृतन्तर्नेतेनान्यार्थदर्शनेनान्यत्रापि पात्रनिर्णजनस्यादय-
त्वमवगम्यते । “एतद्दः पितरोवासः” इत्यनेन यजुषा प्रतिपिण्डं
सूत्राणि निदध्यात् । बहववनात् त्रिणि त्रिणाति गम्यते । ‘ऊर्णा वा’
‘ऊर्णाः’ मेषरोमाणि । ‘दशा वा’ ‘दशाः’ वस्त्राञ्चनसूत्राणि । तस्मापि
सूत्र-शब्देनैव मंगहमम्भवेऽपि सूत्रान्तरादृशानां जघन्यत्वस्यापयितुं
पृथगुपन्यासः । अतएव दशानां क्वचिन्निषेध एव स्मर्यते । “दशां त्रि-
जयेत् प्राज्ञो यद्यथाहत्तवस्त्रजां” इति । ‘वयस्सुत्तरे यजमानलोमानि
वा’, शतवर्षस्यायुषः सम भागदयं परिकल्प्य द्व वयसां कल्पेते,

उत्तरे उपरितने वयमि वर्त्तमानस्य यजमानस्य लोमानि, तानि च प्रशस्ताङ्गत्वाद्दुपरस्थितान्येव याज्ञाणि, “उत्तरे वयस्युरोलोमानि” इति सूत्रान्तरदर्शनात् । वाशब्दादस्मिन्नपि वयमि सूत्रादीनां विकल्पेनावकाशो दर्शितः । एतच्च सूत्रादि वस्तुभावे वस्तुस्थाने दातव्यं । मति तु वस्ते वस्तमेव । अतएवाश्वलायनेन वाशो दद्यादित्युक्तोक्तं ।

दशामूर्णास्तुकां वा पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वलोमेतदः पितरो वाशोमानोऽतोऽन्यत् पितरो युङ्ध्वमिति ।

‘उर्णास्तुका’ उर्णाखण्डं ।

वायुपुराणे चोक्तं ।

वस्तार्थे सूत्रमेव वेति ।

न चैवं मन्त्रव्यं वस्तार्थे सूत्रमेव देयं न कदाचिदपि वस्तमिति ।

यत आह विष्णुः ।

अथ वस्तमभावे दशामूर्णाया एतदः पितरोवाशोमानोऽतोऽन्यत् पितरो युङ्ध्वमिति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि ।

दद्यात् क्रमेण वासांसि दशां वा श्रेतवस्तजामिति ।

यदपि व्याघ्रिणोक्तं ।

एतदः पितरोवाशो दशां दद्यात् पृथक् पृथगिति ।

तदपि वस्तुभाव इति व्याख्येयं । अत्र कात्यायनाभिमतान्तरान्तरं विष्ट्वाश्वलायनाभ्यामुक्तवाक्ये दर्शितं ।

आपस्तम्बेनापि मन्त्रान्तरं दर्शितं ।

एतानि वः पितरो वासांस्यतोमान्यत्पितरो माघोऽटिति वाशो

दशां क्त्वा निदध्यादूर्णांस्तुकां वा पूर्व्वं वयस्युत्तरं आयुषि स्वं लोभेति ।
 राणायणीयसुत्रहङ्गोभिलस्त्वप्रदक्षिणत्वादितिकर्त्तव्यताविशेषेण मङ्ग
 मन्वान्तरमाह ।

मद्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वापसलविः पूर्व्वस्थां कर्ष्वां
 पिण्डं निदध्यात् । पितुर्नाम गृहीत्वामावेतन्ने वासाये चाच त्वानु
 यांस्य त्वमनु तस्मै ते स्वधेत्यप उपसृष्ट्यैवमेवेतरयोरिति ।

अत्र नामग्रहणमुपलक्षणं गोत्रादिग्रहणस्य ।

अत एव ब्रह्मपुराणे ।

एतद्गः पितरोवामस्त्विति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वामः पठेत्ततः ॥

मैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञं तु कश्चिद्विशेषो दर्शितः ।

एषा युष्माकं पितर इत्यूर्णां दशां वाभ्यस्यति मा अस्माकमित्य-
 वशिष्ठावेत्तते लोमोत्तरवयमि न्यसेदतोऽन्यः पितरोऽन्या मायोष्टेति ।

मानवमैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञसुत्रे तु पिण्डेषु दास्यमानस्य
 दशादेः पूर्वं प्रात्तणमुक्तं ।

वामः उर्णां दशां वाभ्यस्य पिण्डदेशे निदधाति गोमोत्तरवयमि
 क्त्वा वामसेदशां वातोऽन्यत्पितरोन्या मायोष्टेति निदध्यादिति ।

मन्वान्तरमाह विष्णुः ।

येऽत्र पितरः प्रेता इति वामोद्देश्यमिति ।

कठानां आहुकल्पेऽपि ।

येऽत्रपितरः प्रेता इति वामांमि निदध्यादिति ।

अत्र प्रतीकग्रहणेन विनियुक्तो मन्मः समयः प्रदर्शयते ।

येऽत्र पितरः प्रेता युष्मांस्तेऽनु य इह पितरोऽजीवा अस्मांस्तेऽनु
येऽत्र पितरः प्रेता यूयन्तेषां वमिष्ठा भूयान् इह पितरोऽजीवा वय-
न्तेषां वमिष्ठा भूयाम् एतानि वः पितरो वामांस्यतोनाऽन्यत्पितरो-
मायुषन् वीरान्नः पितरोऽधत्तति ।

अत्र कात्यायनसूत्रव्यतिरिक्तेषु वज्रतरशाखा-कल्पसूत्र-स्मृति-
पुराणादिषु सूत्रदानात् पूर्वं गृह्यादीक्षणा-पिण्डावेक्षणाञ्जनाभ्यञ्जन-
दानानुक्तानि ।

तत्र तावदाह गोभिलः ।

गृहानवेक्षते गृहान्नः पितरोऽधत्तति, पिण्डानवेक्षते मदेवः
पितरोऽधत्तति ।

गृहान्नः पितरोऽधत्तत्यनेन मन्त्रेण गृहानवेक्षते पक्षी वा, गृह्याः
पक्षीति तन्नैवोक्तत्वात् । 'मदेव इत्यादिना पिण्डानवेक्षते'
वाजमनेयिनस्तु मदेव इत्यस्य म्याने मतेव इति पठन्ति ।

शतपथे त्वाग्नीरूपार्थाभिधानादस्य मन्त्रस्थोपस्थाने साधनत्वं गम्यते ।

गृहान्नः पितरोऽधत्तति गृह्याणां हि पितर ईषत एषो एतस्या-
ग्नीःकर्मण इति गृहानवेक्षमाणेनाप्युपस्थानं कर्तुं शक्यत एवेत्यत्रिंशद्धात्
शतपथानुसारिभिरपि गृहानवेक्षमाणैरेव पिण्डापस्थानं विधेयम् ।

अस्य मन्त्रद्वयस्थोपस्थाने त्रिनिर्यागमाहासप्तस्र्वः ।

गृहान्नः पितरोऽधत्त मदेवः पितरोऽधत्तति पितृनुपतिष्ठत इति ।
अत्राप्यत्रिंशद्धाद्गृह-पिण्डावेक्षणाभ्यां उपस्थानस्य समुच्चयोऽनुसन्धेयः ।

अञ्जनाभ्यञ्जने तु वायुपुराणे ।

अञ्जनाभ्यञ्जनं दद्यात् सूचप्रणयनं तथा ।

काशैः पुनर्भवेः कार्यमश्वमेधफलं लभेदिति ॥

काशैरित्युपलक्षणं कुशादीनां । अतो विहितानां दर्भाणां पवित्र-
हणानां वा मध्ये यथाप्राशस्त्यं यथालाभं वा केनचिदेकेनाञ्जना-
भ्यञ्जने कर्त्तव्ये । अत्राञ्जनशब्देनात्सोः प्रमाधनाय त्तमं किमपि
कृष्णवर्णं द्रव्यं लोकप्रसिद्धमेव । अभ्यञ्जनञ्च स्नेहद्रव्यम् । तदुभय-
द्रव्यमाश्रित्य क्रिये अञ्जनाभ्यञ्जनशब्दाभ्यामुच्येत ।

अत्रापेक्षिताः केचन विशेषा ब्रह्मवैवर्ते दर्शिताः ।

गृहीतेर्दर्भपिञ्जलैस्त्रिभिर्द्रव्यैश्च यथाविधि ।

अपमव्यं पितृभ्यस्त दद्यादञ्जनमुत्तमम् ॥

नामान्मुच्चार्य पूर्वेषां वस्त्वार्थं सूत्रमेव च ।

एकं पवित्रं हस्तं तु पितृणाञ्च मरुत् मरुत् ।

तेन मन्त्रेण दातव्यं पिण्डभ्याभ्यञ्जनं हितं ॥

अत्रैकैकस्मिन् पिण्डे त्रिभिर्दर्भपिञ्जलैश्चनमित्येकोविशेषः । अप-
मव्यमित्यपरः । 'उत्तमं' श्रेष्ठं, त्रैककुन्ददातीत्यर्थः । 'नामान्मुच्चार्य-
त्यत्र गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नामुच्चारणं विवक्षितं । 'एकं पवित्रं' एकशिवं
पवित्रं, तत्करे गृहीत्वा पितृणां पिण्डेभ्यस्तेन पवित्रेण तैलरूपमभ्य-
ञ्जनमेकैकस्मिन् पिण्डे कल्पशुच्यादिप्रसिद्धेन मन्त्रेण मरुत्प्रदायमानं
'हितं' श्रेयस्करं मप्यशते । अञ्जनमपि मन्त्रेणैव कार्यं । 'मरुत्
मरुदिति दर्शयित्वामाणेन त्रिभिःरित्यनेन सह विकल्प्यते । अत्रतिष्ठते
वा यथागाखं ।

अत्राञ्जने कण्ठोक्तौ च त्रैककुन्दरूपोक्तिषोऽभ्यञ्जने तैलवाया-
न्तरोऽपि विशेषो ब्रह्मपुराणे दर्शितः ।

श्रेष्ठमाहुस्तिककृदमञ्जनं नित्यमेव च ।

तैलं कृष्णतिलेभ्यस्तु यद्वात् सुपरिरक्षितमिति ॥

‘त्रिककुदं’ त्रिककुत्पर्वातोद्भवं नीलाञ्जनशब्देन लोके प्रसिद्धतरम् । तत्पिण्डोपचारे श्रेष्ठमाहुर्मुनयः । ‘श्रेष्ठमाहुरित्यभिधानान्तदभावे कञ्जलाभ्यनुज्ञा गम्यते ।

अत्राञ्जनाभ्यञ्जनयोः क्रमविशेषं मन्त्रज्ञाहाश्रयायनः ।

असावभ्यंक्ष्णासावच्छेति पिण्डेष्वभ्यञ्जनाञ्जने वाषेा दद्यादिति ।
विष्णुरप्याह ।

ततोऽसावस्यंक्ष्येयभ्यञ्जनं दद्यादसावञ्जेत्यञ्जनमिति ।

‘तत इत्यवनेजनानन्तरम् । ‘असावभ्यंक्ष्येयभ्यञ्जनं पिण्डोपरि प्रतिपिण्डं दद्यात् । ‘असावित्यनेन सम्बोधनरूपेण पित्रादिगोत्रसम्बन्ध-नाम्ना ग्रहणं विवक्षितम् । ‘असावच्छेति मन्त्रेण पिण्डोपरि प्रतिपिण्डमञ्जनं दद्यादिति ।

राणायनीयसूत्रकृद्गोभिलस्तु वायुपुराणोक्तमेव क्रममनुसरन्मन्तान्तरमाह ।

सद्येनैव पाणिना दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वापमलविः पूर्वस्थां कर्षां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वासावेतत्त आञ्जनं येचात्र त्वानु यांस्यत्वमनु तर्क्षं स्वधेत्यप उपसृष्ट्वैवमेवेतरयोस्तथा तैलं तथा सुरभौति ।

‘दर्भपिञ्जली’ अञ्जनाभ्यक्षां । ‘सुरभि’गन्ध-माख्यादिकं ।

मैत्रायणौयपिण्डपितृयज्ञेऽप्येतत्क्रममहितं मन्तान्तरं दर्शितम् ।
अञ्जनाक्ताः शलाकाः प्रतिपिण्डं निदधात्यंक्ष्णासावित्यञ्जनेनाभ्यंक्ष्णासावित्यभ्यञ्जनेनेति ।

‘शलाकाः’ दर्भशिखाः ।

मानवमैत्रायणीयसृत्रेऽपि ।

अंश्वामावित्यञ्जनस्य प्रतिपिण्डं लेपं निर्माह्यंश्वामावित्यञ्जनस्येति ।
आहापस्तम्बः ।

अञ्जनाभ्यञ्जने वासस्य त्रिरनुपिण्डं ददात्यंश्व ततोऽमावांश्व
पितामहामावांश्व प्रपितामहामावित्याञ्जनमेवमभ्यञ्जनमभ्यंश्वेति मन्त्रं
सन्नमति, यदि नामानि न विन्द्यादाञ्जनां मम पितर आञ्जतां मम
पितामहा आञ्जतां मम प्रपितामहा इत्यञ्जनमेवमभ्यञ्जनमभ्यञ्जता-
मिति मन्त्रं सन्नमतौति । त्रिरनुपिण्डं दद्यादिति ।

‘अनुपिण्डं’ एकैकस्मिन् पिण्डे, ‘त्रिरिति त्रिवारं’ अञ्जनादीनि
दद्यात् । ‘अमाविति सम्बुद्धन्तानि पित्रादिनामान्युद्यार्थं । यदि
आइकल्पा पित्रादिनामानि न जानीयात् तदा आञ्जतां मम पितर
इत्यादिप्रयोगः आञ्जनं दद्यात् । एवमेवाभ्यञ्जनं, एवमित्यूह्यमानपदे-
नाञ्जनमन्त्रेणैवोहमाह ‘अभ्यञ्जनमिति, ‘मन्त्रं सन्नमतौति । ‘सन्नमनं’
विपरिणामः । ऊर्जमित्यपोनिपिञ्चतौति । ऊर्जमिति प्रतीकघृणन
मन्त्रोविनियुक्तः । स च “ऊर्जं वहन्तौरमृतं घृतं पयः कौन्त्यां
परिस्नुतं स्वधा स्य तर्पयत मे पितृन्” इति । अनेन मन्त्रेण पिण्ड-
मूलेषु तिलोदकनिषेचनं कार्यं । अस्य च व्याख्यानं हरिहरेण कृतं ।
अत्र सामर्थ्यादापदत्यध्याहारः, हे आपः । ‘स्वधा स्य पितृणां हवि-
र्भवथ । ततश्च मम पितृन् तर्पयत । किं कुर्वन्थः । ऊर्जादि वहत्यः ।
‘ऊर्जं’ बलं प्राणान् शक्तिं वा । ‘अमृतं’ अमृतत्वकारणं सोमरस
वीर्यं वा ‘घृतं’ आञ्जं । ‘पयः’ क्षीरं, ‘कौन्त्यां’ अन्नरसं । ‘परिस्नुतं’

सुरां । एवमनेकविधसृष्टणीयतमरमं वहन्त्योभृत्वा पितृणां अन्नयां
तस्मिं कुरुतेत्यर्थः ।

कठानां श्राद्धकल्पेत्वेतत् मन्त्रमाध्यन्तोदकनिषेचनस्य परिषेचन-
रूपतोक्ता । ऊर्जं वहन्तीरित्यपः परिषिच्येति ।

परिसमन्तात् त्यक्त्वा 'परिषिच्य', परिषेचनज्ञाप्रदक्षिणं कर्त्तव्यं
पिच्यत्वात् ।

आपस्तम्बगृह्ये तु त्रिः पिण्डपरिषेचनं । तत्र च मन्वान्तरमुक्तं ।
उत्तरद्योदपात्रेण त्रिः प्रमथ्यं परिषिच्येति ।

अस्यार्थः । पुत्रान् पौत्रान् भितर्पयन्तीरपोमधुमतीरिमाः । स्वधा
पितृभ्यः अमृतं दहाना आपोदेवोरुभयांस्तर्पयन्त्वित्येतया ष्टचा
उदकपूर्णपात्रेण सर्वान् पिण्डान् प्रमथ्यं त्रिः परिषिच्येदिति ।

विष्णुना तूर्जमित्यनेन मन्त्रेण मोदकस्यान्नस्य पिण्डानां समन्ता-
दप्रदक्षिणं विकिरणमुक्तम् ।

ऊर्जं वहन्तीरित्यनेन मोदकेनाप्रदक्षिणं पिण्डानां विकिरणं
हन्वेति ।

श्रीताकाथर्वणरुचे तु मन्वान्तरमहितमन्त्रेण परिविकिरणमुक्तं ।
इदमाशंसुनामिदमाशंसमानानामित्यन्त्रेण प्रमथ्यं परिविकिरणमिति ।

पिप्पलादश्राद्धकल्पे तु पिण्डशेषान्निश्रतण्डुलप्रविकिरणमुक्तम् ।
इदमाशंसुनामिति शेषेण त्रिः प्रमथ्यं तण्डुनान् प्रकिरेदिति ।

अन्नविकिरणानन्तरमाह विष्णुः ।

अर्घ्य-पुष्प-धूपानुलेपनान्नाद्यभक्ष्य-भोज्यानि निवेद्येद्दुदपात्रं
मधुं लाभ्यां मयुतञ्चेति ।

शालङ्कायनः पिण्डानां विकिरणं कृत्वार्घ्य-पुष्प-धूपानुलेपनाम्ना-
भक्ष्य-भोज्यं निवेदयेदुदपात्रं मधु-घृत-तिलैः मंथुरुच्च ।
आह पैठीनसिः ।

धूप-गन्ध-मान्यादर्श-प्रदीपाञ्जनादीनि चोपहरेत् ।

‘उपहरेत्’ उपहारीकुर्यात् । अत्राञ्जनादीनां पिण्डेभ्यः प्रदानं
व्याख्यातं ।

इतरेषां गन्धादिक्रमेण वस्त्रदानात् पूर्वं पिण्डेभ्योदानमाह व्याघ्रः ।

गन्ध-पुष्पाणि धूपञ्च दीपञ्च त्रिनिवेदयेत् ।

एतद्द्वः पितरोवागो दशां दद्यात् पृथक् पृथगिति ॥

अयं हि शिष्टममाचारानुगृहीतः पाठक्रमः शक्योऽयं दर्शयिष्य-
माणानि पाठक्रमान्तराण्यविवक्षितानि कर्तुं ।

वृहस्पतिस्तु प्रत्यवनेजनात् पूर्वं गन्धादिदानमाह ।

दीप-धूपैर्मान्य-गन्धैस्तथा वस्त्राञ्जनादिना ।

समभ्यर्च्योदपात्रं तु तेषामुपरि निक्षिपेदिति ॥

‘उदपात्रमित्युदपात्रस्यमुदकं । आदिशब्देन भक्ष्य-भोज्य-फल-
ताम्बूलादि गृह्यते ।

अतएव देवलः ।

एवं निवेश्य पिण्डांस्तानलंकुर्याच्च पूर्ववत् ।

पक्वान्नेन बलिं तेभ्यः पिण्डेभ्योदापयेद् बुधः ॥

नतोदन्नबलिभ्यश्च पिण्डेभ्यो मन्त्रपूर्वकं ।

पिण्डपात्रेण तेनैव दद्यादाचमनोदकं ॥

‘पूर्ववत्’ पूर्वोक्तेनापसव्यादिविधिना । ‘बलिं’ उरूपहारः । ‘आ-
चमानोदकं’ प्रत्यवनेजनं ।

तथा ।

दक्षिणां सर्वभोगांश्च प्रतिपिण्डं प्रदापयेत् ।

भक्ष्यानूपानिष्ठुंश्च व्यञ्जनान्यश्नानानि च ॥

‘दक्षिणाशब्देनाच रजत-हिरण्यादि ।

अथ पिण्डप्रदानदिने सिद्धानां भोक्ष्य० भोज्यादीनां मध्ये कस्य-
चिदेकस्यापि पिण्डेभ्यो निवेदनमन्तरेण भक्षणे यजमानस्य दोषः
ब्रह्मस्मृति-ब्रह्माण्डपुराणयोर्दृक्तः ।

यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यं विगर्हितं ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥

गन्धादिदाने सव्यजानुनिपातनादिरूपः कोपीतिकर्त्तव्यताविशेषो
मत्स्यपुराणे दर्शितः ।

गन्ध-धूपादिकं दद्यात् कुर्यात् प्रत्यवनेजनं ।

जाज्वालय सव्यं सव्येन पाणिना त्वप्रदक्षिणं ॥

पिच्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ।

द्वीपं प्रज्वालनं तदत् कुर्यात्पुष्यार्धनं बुधः ॥

‘आनिधनात्’ आ आद्भ्रसमाप्तेरपवादवर्जं ।

ब्रह्मवैर्त्से तु गन्धादिदाने मन्त्रोदर्शितः ।

पिण्डान् परिक्षिपेत् सम्यगपसव्यमतस्त्रितः ।

एतद्दः पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।

पुष्य-गन्धादि-धूपामानेष मन्त्र उदाहृत इति ॥

पिण्डेभ्यो गन्ध-पुष्पादि दत्त्वा ब्राह्मणेष्व्वाचान्तेषु यजमानेनाषाव-
मनं कार्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

गन्ध-धूपादिकं दद्यात् कृत्वा प्रत्यवनेजनं ।

द्वीपप्रज्वालनं तदत् कुर्यात् पुष्पार्पणं बुधः ।

अथाचान्तेषु वाचस्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ॥

वारिदानञ्च ब्राह्मणहस्तेषु “शिवो आपः सन्वित्यादिभिर्मन्त्रैः
कर्त्तव्यं । “अवधायवाजिघ्रति यजमान इति । ‘अवधायति प्रत्यवधाय ।
भूमौ निहितानुद्धृत्य स्यात्वा निधायेत्यर्थः । ‘अवजिघ्रति’ पिण्डानां
गन्धमुपलभेत । स चायं यजमानसंस्कारः । “अथावजिघ्रति प्रत्यवधाद्य
पिण्डान् स यजमानभाग इति शतपथवचनात् । ततश्च नाध्वर्युरव-
जिघ्रति । “अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानिति प्रयोगशामर्थ्याद्-
ध्वर्युरेव प्रत्यवधक्ते । काप्रयोगास्तेति चेत्, स्यात् कार्त्तव्यत्वात् । यथा
निरूप्याञ्च प्रातर्देहनमिति ।

मनुना तु प्रत्यवनेजनानन्तरं भूमिष्ठानामेव पिण्डानां क्रमेषा-
वघ्नाणमुक्तं ।

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डादिके पुनः ।

अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान् यथा न्युपान् समाहितः ॥

‘यथा न्युपानित्यनेन निर्वापक्रमेण पिण्डानामवघ्नाणं दर्शितं ।
“उत्सुकसकृदाच्छिन्नान्यग्राविति । अत्र आर्द्धातीति वाक्यशेषः ।
तत्र पूर्वं सकृदाच्छिन्नानि तत उत्सुकं । “सकृदाच्छिन्नान्यग्रावभ्या-
र्द्धाति पुनरुत्सुकमपि सृजतीति शतपथश्रुतेः । सृजे तज्जादि-

त्वादन्वाक्षरत्वाच्चोत्सुकस्य पूर्वनिपातः । ‘अपि सृजतीति यस्मा-
दग्रेरुत्सुकमाहृतं तेन पुनः संयोजयतीत्यर्थः ।

आपस्तम्बेन त्रुलमुकापिसर्जने मन्त्रोदर्शितः ।

“अभृन्नोद्धतो हविषो जातवेदा आवाञ्छयातिसुरभीणि कृत्वा ।
प्रादात् पितृभ्यः स्वधया ते अस्यन्प्रजानन्नग्नेः पुनरपेतु देवानित्ये-
कोत्सुकं प्रत्यपिसृज्येति ।

गोभिलेन त्वेतेनैव मन्त्रेणोत्सुकाभ्युक्षणमुक्तं ।

अभृन्नोद्धतो हविषो जातवेदा इत्युत्सुकमङ्गिरभ्युत्स्य द्वन्द्वं
पात्राणि प्रचाक्ष्य प्रत्यभिहारयेदिति ।

आश्वलायन-पिण्डपितृयज्ञसूत्रे तु मगस्वतीजपानन्तरं पिण्डप्रवाहण-
मुक्तं ।

अथैतान् प्रवाहयेत् “परेतनः पितरः सोम्यामोगम्भीरेभिः
पथिभिः पूर्विणेभिः दत्तास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिञ्च नः सर्ववीरं
नियञ्छतेति ।

‘प्रवाहयेत्’ हस्तेन युगपत्सर्वान् प्रवाहयेत् ।

आपस्तम्बेन तु प्रवाहणात् पूर्वमुपस्थानमुक्तं ।

“उत्तिष्ठत पितरः प्रेतशूरा यमस्य पन्थामनुवेता पुराणन्धत्ताद-
स्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्राणोन्नताङ्गागधौ देवतास्त्विति पितृनु-
त्यापयति “परेतपितरः सोम्या इति प्रवाहाण्या पितृन् प्रवाहयतीति ।

‘उत्यापयति’ हस्तेन युगपत् सर्वान् पिण्डान् भृशैः किञ्चिदुत्ति-
पेदित्यर्थः ।

मैत्रायणौद्यसूत्रेऽपि ।

प्रजापते न त्वदित्युत्तिष्ठत परेत पितर इति यजमानः प्रवाहणौ
जपति उभौ मनस्वतीर्मनोऽन्वाह्वामह इति तिस्रः वयं भोमव्रते तव
मनस्तनुषु विभ्रतः प्रजावन्तः सचेमहीति चाचन्नमौमदन्तेति चेति ॥

इत्याचमनादयः पदार्थाः ।

अथान्वाहार्यकाख्यआहुताङ्गभूतं^(१) दिजभोजनात् पूर्वकालौनम-
ग्निमन्कर्तृकं पिण्डप्रदानं ।

तत्रोपकरणमभरणं मात्य-पाद्मयोरुक्तं ।

पिण्डभूमौ प्रयत्नेन तिस्रः कर्षूश्च कारयेत् ।

ता वितस्त्रायतौः कार्याः चतुरङ्गुलविस्तृताः ॥

दर्वात्रयन्तु कुर्वीत खादिरं रजतान्वितं ।

अरन्निमात्रं परिश्रुत्तं हस्ताकारायमुत्तमं ॥

‘कर्षूः’ अवटः । सा च कैश्चित् मल्लिनेन पृथ्यते, कैश्चित् तत्र
पिण्डनिर्वापः क्रियते । त्रिवाभिधानं पित्रादिवर्गपिण्डापेक्षया ।
‘दर्यः’ सुम्विशेषाः । तस्य हविरुद्धरण-पिण्डप्रक्षेपणायाः क्रियन्ते ।
अग्नौकरणानन्तरञ्च तत्रैवोक्तं ।

प्राचीनावौतिना कार्यमतः सर्वं विज्ञानता ।

षट् च तस्माद्भ्रुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा तथोदकं ॥

दद्यादुदकपात्रैस्तु मलिनं मय्यपाणिना ।

कलं त्रिः सयं यत्नेन दर्भयुक्तो विमत्सरः ॥

उदकपात्रेणोदकदानं कार्यं । अप्रादक्षिण्येन त्रिजस्रदानं परि-
षेचनास्थं ।

(१) आहुताङ्गभूतमिति ख० ।

विधाय लेखां यत्नेन निवापाद्यावनेजमं ।
 दक्षिणाभिमुखः कुर्यात्ततोर्द्विर्वा निधाय वै ॥
 विधाय पिण्डमेकैकं दर्व्यामाधाय च क्रमात् ।
 निमयेदथ दर्भेषु नाम-गोत्रानुकीर्त्तनैः ॥
 तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमञ्ज्याक्षेपभागिनां ।
 तथैव च बुधः कुर्यात् पुनः प्रत्यवनेजमं ॥
 षडप्यृत्स्नमस्त्य गन्ध-धूपार्पणादिभिः ।
 एवमाहृत्य तत्सर्वं वेदमन्त्रैर्यथोदितैः ॥
 ततः कृत्वान्तरे दद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान् बुधः ।
 तद्वत् पिण्डादिकं कुर्यादावाहन-विमर्जने ॥
 ततो गृहीत्वा पिण्डेभ्यो मात्राः सर्वाः क्रमेण तु ।
 तानेव विप्रान् प्रथममाशयेत् यत्नतो नरः ॥

‘मात्रा’ लेशः ।

यस्माद्दत्ता हृता मात्रा भक्तयन्ति दिजातयः ।
 अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्मान्नक्षत्रसङ्क्षये ॥
 पूर्वं दत्त्वा तु तद्गृप्ते सपवित्रं तिलोदकं ।
 तत्पिण्डायं प्रयच्छेत्तु स्तधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥

आह मनुः ।

पिण्डेभ्यस्त्वन्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।
 ता एव विप्रानासीनान् विधिवत् पूर्वमाशयेत् ॥
 तेषान्दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकं ।
 तत्पिण्डायं प्रयच्छेत्तु स्तधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥

शेषा त्वितिकर्त्तव्यता पूर्वोक्तपिण्डदानेन समाना वेदितव्या ।
आम्बलायन-पिण्डपितृयज्ञसूत्रे पिण्डप्रवाहणमुक्तं ।

अग्निं प्रत्येद्यादग्ने तमद्याञ्च न सोमैरिति गार्हपत्यं यदन्तरिचं
पृथिवीमुत ह्यां यन्मातरं पितरं वाजिहंसिमग्निर्मा तस्मादेनसो
गार्हपत्यः प्रसुञ्जतु करोतु मामनेनसमिति ।

प्रवाहणानन्तरमेवाह आपस्तम्बः ।

प्रजापते न त्वदेतानिति यज्ञोपवीतिगार्हपत्यदेशं गच्छति यद-
न्तरिचमिति पङ्कग गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ।

मैत्रायणीयसूत्रे ।

परेत न पितर इति यजमानः प्रवाहणीं जपति । उभौ मन-
स्वतीर्मनोऽन्वाह्वामह इति तिस्रो वयं सोमव्रते तव मनस्तनुषु
विभ्रतः । प्रजावक्तः सचेमहीति वाचस्त्रमीमदन्तेति च प्राप्यतेग्र-
दधीमहीति गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ।

मानवमैत्रायणीयसूत्रे ।

परेत नः पितरः सोम्यास इति प्रवाहय इति प्रजापते न त्वदि-
त्येतयोपतिष्ठत्यक्षस्त्रमीमदन्तेति पुनरिति मनस्वतीर्जपन्नाग्रं तमद्येत्ये-
तया गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ।

कठानां सूत्रे ।

आते अग्र इति दक्षिणाग्निङ्गत्वा तस्मिन् समिध आधायाहत्य
जपति मनोऽन्वाह्वामह इति तिस्रोयदन्तरिचमिति गार्हपत्यमिति ।

श्रीमन्काथर्वण्यपिण्डपितृयज्ञसूत्रे ।

पिण्डनिर्वापानन्तरं । आपोऽग्निरित्यद्ग्निरग्निमवधिष्य पुत्रं पौत्र-

मभितर्पयन्तीरित्याचामत मम प्रततामहास्ततामहास्तताः सपत्नी-
 कास्तृण्यन्वाचमन्तु । प्रसव्यं परिषिच्य वीरान्मे प्रततामहादत्त वीरान्मे
 ततामहादत्त वीरान्मे पितरो दत्त पितृन् वीरान् याचते नमोवः
 पितर इत्युपतिष्ठते अक्षन्नित्युत्तरस्त्वमवधूय परापातेति परापाय
 यथातः पित्र्योपवीति-यज्ञोपवीती यत्र इदं पितृभ्यः सह मनोभृ-
 रिति मन उपाह्वयामि मन उपाह्वयन्ति मनोऽन्वाह्वामहे नारा-
 शंभेन स्तोमेन पितृणां च मन्मभिः । आत एतु मनः पुनः क्रवे
 दत्ताय जीवमेज्यो क्वच सृथं दृशो पुनर्नः पितरो मनो ददातु
 दैव्योजनः जीवं व्रातं मचेमहि वयं सोमव्रते तव मनस्तनुषु विभ्रतः
 प्रजावन्तः मचेमहि । ये समानाः सुमनसो जीवाज्जीवेषु मामकाः ।
 तेषां ओर्मयि कल्प्यतामस्मिन् गोष्ठे शतं समा इति । यक्ष-
 स्यात्यामोवावशिष्टं भवति । तस्योम भक्ष्यं भक्ष्ययित्वा ब्राह्मणाय
 दद्यात् । यदि ब्राह्मणो न लभ्येत स्वयमभ्यवहरेत् निजाय दा-
 सायेत्येके पर्युत्तणिं समिधश्चादाय मा प्रगामेत्यावर्ज्याजं विभ्रदिति
 गृहानुपतिष्ठते । रमध्वमाविभीत नास्मिन् गोष्ठे करिषिणः ऊर्जं
 दुहानाः शुचयः शुचिव्रताः गृहाज्जीवन्त उपवः मदेमः । ऊर्जं मे
 देवा अददुः ऊर्जं मनुष्या ऊर्जं पितृभ्यः माहार्षमूर्जस्वन्तो गृहा
 मम । पयो देवा अददुः पयो मनुष्या उत पयः पितृभ्यः माहार्षं
 पयस्वन्तो गृहा मम । वीर्यं मे देवा अददुः वीर्यं मनुष्या उत वीर्यं
 पितृभ्यः माहार्षं पयस्वन्तो गृहा ममेत्यन्तहृपातीत्यतोऽन्तोऽग्निभ्यु-
 द्योयन्तो वसुवित्तमः । अस्थोपमव्यं मारिषामा यं रचतु नः प्रजां ।
 अस्मिन् सहस्रं पुण्या समेधमानः स्वे गृहे । इमं समन्दिषीमह्या-

युष्मन्तः सुमेधसः त्वमग्ने ईडितः । आत्वाग्न इधीमहीत्यभूदृत
 इत्यग्निं परिणयति । यदि सर्वः प्रणीतः स्यादृत्तिणाम्गौ तदाहि-
 ताग्नेर्गृह्येऽप्यनाहिताहताग्नेः । इदं चित्त्वे कृतमस्तौदं विक्षयाभि-
 पीतरश्चिस्वावेदन्निति योह यजते तं देवा विदुः, यो ददाति तं
 मनुष्याः, यः आहुतानि कुरुते तं पितरस्तं पितरः, इत्यस्वाहार्थान्त-
 र्भूतपिण्डदानं ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवोय-मकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्गचिन्तामणौ परिशंष-
 खण्डे आहुकल्पे पिण्डदानप्रकरणं नाम पञ्च-
 दशोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथ सुप्रेक्षितादयः पदार्थाः ।

अथाह विष्णुः ।

ततः सुप्रोक्षितमिति आद्धदेशं प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात् ।
 'तत इति पैतृकद्विजपुरःसरं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनोदकं दत्त्वा ।
 'सर्वमिति वक्ष्यमाणमब्दवाचनादि ब्राह्मणविमर्जनान्तं ।
 मानव-मैत्रायणीयसूत्रे ।

सुप्रोक्षितमस्त्वक्षय्यमस्त्वक्षताः सन्निवति ।

एतच्च यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यमित्युक्तं नागरखण्डे ।

नमस्कृत्य पितृन् पश्चात् सुप्रोक्षितमतःपरं ।

कृत्वा सव्येन राजेन्द्र याचयित्वा वराशिषः ॥

'आशिषः' वक्ष्यमाणस्वरूपाः ।

अत्र पूर्वधृतपवित्राणामुच्छिष्टोहतत्वेन द्विजैः परित्यक्तत्वात् सव-
 वित्रकरत्वार्थं सुप्रोक्षितानन्तरं द्विजपाणिषु दर्भाः प्रदेयाः ।

आह कात्यायनः ।

आचान्तेषु उदक-पुष्याक्षतान्तर्यामिदकञ्च दद्यादिति ।

पाद्म-मात्स्ययोरपि ।

तथाचान्तेषु चाचम्य वारि 'दद्यात् सकृत् सकृत् ।

तथा पुष्याक्षतान् पसादक्षय्योदकमेव च ॥

अक्षतशब्देन यथा उच्यन्ते ।

ब्रह्मपुराणे ।

आधान्नेषूदकं दद्यात् पुष्याणि^(१) सयवानि च ।

यवोऽशीति पठेन्मन्त्रं अद्वा-भक्तिसमन्वितः ॥

यवदानञ्च वैश्वदेविकदिजहस्तोष्वेव । पित्र्यहस्तोषु तु तिस्र-
दानमेव कार्यं ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

ततस्त्वभ्युक्ष्य तां भूमिं दत्त्वापः सुमनोऽन्तैः ।

भतिलाम् पितृष्वादी दत्त्वा देवेषु साक्षरं ॥

‘तत इत्याचमनदानानन्तरं ।

अत्रोदकादिदानं मन्त्रानाह ज्ञातातपः ।

अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्सु प्रतिष्ठितं ।

ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

लक्ष्मीर्वसति पुष्येषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।

लक्ष्मीर्वसेत् मदा सोमे सोममस्यं सदास्तु मे ॥

अक्षरं चास्तु मे पुण्यं ज्ञान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च मे ।

यद्यत् श्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु मदा मम ॥

अत्रोदकदानादौ यथालिङ्गं मन्त्राणां विभज्य विनियोगोऽनुषन्धेयः ।

अत्रोपाध्यायकर्क आह ।

इदमन्सु पुष्याक्षतदानं देवेषु तु सव्येन । पित्र्ये त्वसव्येन कार्यं ।

केचित् पुनः पित्र्ये सव्येनेच्छन्ति । तत्र पित्र्यपितृयज्ञवदुपचारः ।

पित्र्य इत्यतिदेशात् ।

(१) इच्छामीति च० ।

शङ्खधरस्त्वाह ।

न ह्यत्राम्बुप्रभृतीनां पित्राद्युद्देशेन दानं क्रियते किन्तु हस्ते प्रचे-
पमात्रं अतोऽप्य पित्रर्थत्वाभावात् मध्येनैव कर्त्तव्यतोचितेति ।

तथा च बद्धशातातपः ।

ततः पुष्याणि मध्येन सोदकानि पृथक् पृथक् ।

दर्भपाणिः प्रदद्यात् यतवाक्काय-मानस इति ॥

हस्तदत्तानां चाम्बु-पुष्यात्तानां चिरधारणप्रयोजकभाविकार्या-
भावान्न दैवकृतकार्याणां कस्मिंश्चिच्छुचौ देशे विप्राः प्रक्षेपं कुर्युः ।
ततः पुनरपि तेषां दानं कर्त्तव्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जल-पुष्यात्ततोदकम् ।

दत्वाशौः प्रतिगृह्णीयाद्भिजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ॥

पुनःशब्देन पूर्वमप्यस्य दानं सूचितं । आशौरित्याश्लिषः ।

मत्स्यपुराणवचने पाठान्तरम् ।

ततः स्वधावाचनिकं विश्वेदेवेषु सोदकं ।

दत्वाशौः प्रतिगृह्णीयाद्भिजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ॥

आश्लिषां याचने तत्प्रदाने च वाक्यं तत्रैव दर्शितम् ।

अघोराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः ।

गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः पुनः ॥

दातारोनोऽभिवर्द्धन्नामन्नं चैवेत्युदीरयेत् ।

एताः सत्याश्लिषः सन्तु सन्वित्युक्तस्य तैः पुनः ।

स्वस्तिवाचनिकं कुर्यात् पिण्डानुद्धृत्य भक्षितः ॥

मनु-विष्णु ।

विष्टज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः ।

दक्षिणान्दिशमाकारुक्षन् याचेतेभान् वरान् पितृन् ॥

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अद्वा च नो मद्यगमद्वज्जदेयञ्च नोऽस्त्विति ॥

‘विष्टज्य’ यथासुखं विहाराय पौठेभ्यः समुत्थायानुव्रजंस्वरणक्षालनमण्डलममीपमानीय, दक्षिणान्दिशमवलोकयन् दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादिकान् वरानभिलषितानि पितृभ्यः ‘याचेत’ प्रार्थयेत् । दातार इत्यादि बज्ज देयञ्च नोऽस्त्वित्यन्तमुक्त्वाह बोधायनः ।

अन्नञ्च नो बज्ज भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारस्य नः सन्तु मा च याचिष्य कश्चन ॥

वरयाचने क्रियमाणे ब्राह्मणैः प्रतिवचनं वरप्रदानवाक्यमुच्चारणीयं । तद्यथा सन्वघोराः पितरः । वर्द्धतां वो गोत्रं । अभिवर्द्धन्तां वो दातारः । अभिवर्द्धन्तां वो वेदाः । अभिवर्द्धतां वः सन्ततिः । मा विगमदः अद्वा । अस्तु वो बज्ज देयं । भवतु वो बज्जन् । लभध्वमतिथीन् । सन्तु वो याचितारः । मा याचिष्यं कश्चन । सन्वेताः सत्या आशिष इति । अत्र पूर्वप्रदर्शितैर्मन्त्रपुराणे विमर्जनात् प्रागेव प्राङ्मुखेन ब्राह्मणेभ्यो वरयाचनं कर्त्तव्यमित्युक्तम् ।

मनु-विष्णुभ्याम्बु विमर्जनान्तरं दक्षिणामुखेन पितृभ्यश्च कार्यामित्युक्तम् । तदेवं विरोधे विकल्पः शाखाभेदेन व्यवस्था वा वेदितव्या । दिवारं वरयाचनं कर्त्तव्यम् ।

अचाह संप्रकारः ।

दातार इति याचोक्ता वरार्थं प्रार्थना स्यती ।
तां सुरप्रीतिसम्पन्नात् प्राक्प्रचेतास्तु मन्यते ॥
याश्चवक्ष्यस्तथा वक्ति प्रश्ने निर्वर्त्तते सति ।
पारस्करः स्वस्ति वाच्यं कृत्वाग्नीर्वचनं^(१) जगौ ॥
विमर्जितेषु विप्रेषु वशिष्ठेषु मनुर्जगौ ।
यान्यथ कासभेदेन कर्माणि मुनयोजगुः ॥
स्वगृहोक्तानुसारेण विकल्पस्तेषु युज्यते ।
न गृह्यादिस्यतिर्येषां आह्वादावुपसभ्यते ।
कर्त्तुमर्हन्ति ते कृत्स्नं यस्य कस्य मुनेर्मतं ॥

अथ यद्विसर्जनात्पूर्वं वरयाचनं तन्मत्स्यपुराणोक्तप्रकारकं । यत्
पुनस्तदनन्तरं तन्मत्स्य-विष्णुकप्रकारं कार्यमिति विवेकः । अथवैतयोः
प्रकारयोः साग्निकानग्निकर्त्तृकआह्वानभेदेन व्यवस्था । अत एव साग्नि-
कआह्वानमधिकृत्य मत्स्यपुराणे एवोक्तं ।

विमर्ष्य ब्राह्मणांस्तांस्तु तेषां कृत्वा प्रदक्षिणं ।

दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् पितृन् याचेत साग्निकः ॥

अथ यदा प्राङ्मुखोवरयाचनग्रहणं कुर्यात्तदायज्ञोपवीत्येव, यदा
तु दक्षिणामुखस्तदा प्राचीनावीतीति विवेच्यं । यदा तु पितृन् प्रार्थयते
तदा पितृणां समुखत्वेऽपि परोक्षवस्त्रिर्दक्षप्रसङ्गादघोरत्वमङ्गावदुर-
भिप्रायानौचित्यापाताच्चाघोराः पितरः सन्निव्येतावतो लोप इति
कश्चित् ।

आह्वानात्तपः ।

(१) कृत्वाग्नीर्वचनमिति । अ० ।

अभिप्रेतार्थसिद्धार्थमिष्टान् कामांस्तु वाचयेत् ।
 दीर्घाः सूर्यहया नद्यो विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
 एवमेषां प्रमाणेन दीर्घमायुरवाप्नुयां ॥
 दक्षिणायाञ्च सर्वत्र बज्रदेयं तथास्तु नः ।
 एवमस्मिन्नि तैर्वाच्यं मूर्ध्ना गान्धश्च तेन तत् ॥

आग्नीःप्रतिग्रहानन्तरं यजमान-तत्पुत्र-पौत्रादयः पिच्छदेवता-
 नमस्करणं कुर्युरिति कश्चित् । इह ब्राह्मणविसर्जनात्पूर्वकालमन्त्रवा-
 यस्याग्नीःप्रतिग्रहस्यानन्तरं पिच्छोद्धरणं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कार्य-
 मिति यद्यपि पूर्वोक्तमन्त्रपुराणवाक्ये दर्शितं तथापि स्वस्तिवाचनात्
 पूर्वं पात्रचासनं कर्तव्यं ।

अत एव प्रचेत्वाः ।

ततस्तु स्थापयेत् पिण्डान् विप्रपात्राणि चैव हि । इति ।

अकृत्वा तु पात्रचासन-स्वस्तिवाचने दोषमाह नारायणः ।

अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्नि ये द्विजाः ।

निराशाः पितरक्षेषां शम्भा यान्ति यथागति ॥

वृहस्पतिरपि ।

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्नि ये द्विजाः ।

तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराग्नेः पितृभिर्गतैः ॥

भविष्योत्तरेऽपि ।

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्नि ये द्विजाः ।

तेषां निराशाः पितरो भवेयूराक्षमार्दिताः ॥

पात्रचासने कांसित् कर्तव्येनोपदिश्य कांसिस्त्रिषेधति अष्टकर्थः ।

पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नामजात्या कथञ्चन ॥

नागरखण्डेऽपि ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नान्येनैव च केनचित् ।

श्राद्धे पिण्डञ्च पात्रञ्च स्वयमेव प्रचालयेत् ॥

पात्राण्युत्थापयेदित्यनुवृत्तावाह प्रचेताः ।

स्वयं पुत्रोऽथवा यश्च वाऽङ्केदभ्युदयम्परं ॥

न स्त्रियो न च बालश्च नान्यजातिर्न चाश्रतः ।

श्राद्धे भोजनपात्राणि स्वयमेव प्रचालयेत् ॥

‘स्वयमिति पुनर्वचनमादरार्थं । ‘अन्यजातिः’ यजमानजातिमपेक्ष्य
ह्यनजातिमान् । ‘अश्रतः’ अनुपनौतः, अनुपनौतग्रहणेनैव बालस्यापि
निवृत्तौ सिद्धायां बालग्रहणमुपनौतादेरप्यङ्गस्य निवृत्त्यर्थं । अङ्गे-
ऽपि बालशब्दप्रयोगदर्शनात् ।

भविष्योत्तरे ।

चालयेद्विप्रपात्राणि स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

न स्त्री प्रचालयन्तानि ह्यनजातिर्नचाश्रजः ॥

‘अश्रजः’ ज्येष्ठभ्राता, यजमानमपेक्ष्याधिकवयस्को वा, ब्राह्मणो
वा, म च स्वापेक्षया ह्यनजातीयेन चत्रियादिना श्राद्धे क्रियमाणे
पात्राणि न चालयेत् । एतच्च प्रायेणोत्तमजातीयोपलक्षकं भवितु-
मर्हति । अत्र स्वस्तिवाचनादिविषर्जनान्तेषु पदार्थेषु नानाक्रमसं-
ग्रहार्थमविच्छिन्नान्येव वचनानि लिख्यन्ते ।

पात्रचालनानन्तरमाह याज्ञवल्क्यः ।

स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षथोदकमेव च ।
 दत्त्वा तु दक्षिणां शक्या स्वधाकारमुदाहरेत् ॥
 वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यतां ।
 ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलं ।
 विश्वेदेवाः प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ॥

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि ।

इत्युक्तोक्ता प्रिया वाचः प्रणिपत्य विमर्जयेत् ।
 वाजे वाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विमर्जनं ॥
 यस्मिंस्तं संस्त्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रं निवेशिताः ।
 पितृपात्रं तदुक्तानं कृत्वा बिभ्रान् विमर्जयेत् ॥

‘स्वस्तिवाच्यं’ स्वस्तिवाचनं । तच्च ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्स्वित्येवं-
 विधप्रैषरूपमेके मन्यन्ते । स्वस्तीति ब्रूते त्वंरूपमपरे । पारस्करेण
 स्वस्ति भवान् ब्रूहोत्युक्तं । ब्राह्मणेय्य ॐ स्वस्तीति वक्तव्यं । ततः पुरु-
 रवोमार्द्रवःसंज्ञकानां विशेषां देवानां दत्तं आद्रमक्षय्यमस्वित्यभि-
 धाय वैश्वद्विकस्यैकैकस्य द्विजस्य हस्ते कुश-यत्रमहितं जलं प्रक्षिपेत् ।
 विप्रैश्चास्वक्षय्यमिति वक्तव्यं । ततः षष्ठ्यन्तपित्रादिगोत्र-सम्बन्ध-नाम्ना-
 भिधानपूर्वकं दत्तं आद्रमक्षय्यमस्वित्युच्चार्य क्रमेण पृथक् पित्र्यविप्र-
 करेषु जलं निषिञ्चेत् विप्रैश्चास्वक्षय्यमिति वक्तव्यं ।

अत्राह वृद्धशातातपः ।

पितृणां नाम-गोत्रेण करे दंयन्तिलोदकं ।

प्रत्येकं पितृतीर्थेन अक्षय्यमिदमस्ति ॥

ततो रजतवज्रं सुवर्णादिद्रव्यरूपां साम्यगुणतारतम्यं पुरस्कृत्य

वैषम्येष वा यथाशक्ति वैश्वदेविकद्विर्जेष्यो दक्षिणाप्रकरणोक्तप्रकारेण
दक्षिणां दत्त्वा पित्र्येभ्यो रजतमयीं सुवर्णादिद्रव्यमयीं वा यथा-
विभवन्तथैव तां दद्यात् । ततः स्वधां वाचयिष्य इति विप्रान् अनु-
ज्ञाय्य तैश्च वाच्यतामित्यनुज्ञातोऽसुकगोत्रेभ्योऽसुकपितृभ्योऽसुकश-
र्जभ्यः सपत्नीकेभ्यो वसुरूपेभ्यः स्वधोच्यतामित्यभिदधीत ।

अथस्य स्वधावाचनप्रश्नोत्तरप्रकारोऽचिणा दर्शितः ।

वाचयिष्ये स्वधां प्रश्नमित्यङ्कुर्याद्विजातिषु ।

वाच्यतामित्यनुज्ञान्तु प्रीता दद्युः समाहिताः ॥

वदेष तांस्ततोविप्रान् पित्रादिभ्यः स्वधोच्यतां ।

अस्तु स्वधेति तैः प्रोक्ते निषिच्योदीर्यं नित्यञ्च ॥

देर्घयिष्यते चायं प्रकारः कात्यायन-गोभिलवचनाभ्यां ।

विप्रैश्च अस्तु स्वधेत्युक्ते सत्यूर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौशलां परिस्रुतं
स्वधा स्वस्वर्पयत मे पितृन् इत्येतं मन्त्रं उच्यार्थं भूमौ जलधारां पातयेत् ।
एतच्च सविशेषमुक्तं कालिकापुराणे ।

भूमौ किरिच्छन्नैर्वत्सु धाराश्चैव तिलोदकीं ।

शुचिर्भूत्वा ततोद्याचेत् त्रिसर्ग्यं च द्विजानिदं ॥

अथ केषाञ्चित् श्राद्धकल्पे ऋषे त्वा ऋषे त्वा सम्यक् स्वस्ति
सरितोम धेना अन्तर्हृदा मनसा पूथमाणाः घृतञ्च धारा अभिवा-
कञ्चीमि हिरण्ययोवेतसोमध्ये आसां तस्मिन् सुपर्षौ मधुमत्कुलापी
भजसाक्षो मधुदेवताभ्यः । तस्य सते हरये सप्ततीरस्वधान्दुहानां अमा-
न्तरघं धारामित्यनेन मन्त्रेण स्वधाधाराप्रपातनमुक्तं । अथैके धारानि-
षेचनानन्तरं स्वधा सम्यक्तामिति भवन्तो ब्रुवन्विति यजमानेनो-

क्ते सम्यदातां स्वधेति ब्राह्मणैर्वक्तव्यमित्याहुः । केचिश्चार्घ्यपाचयित्-
पवित्रमहितान् भूमौ दर्भानास्तीर्थं तत्र स्वधोदकनिषेचनं कुर्वन्ति ।
कात्यायनवचने चैतद्दर्शयिष्यते । केचिन्तु पिण्डानामुपरि स्वधोदकं
निषिञ्चन्ति ।

उक्तं च मत्स्यपुराणे ।

स्वधावाचनिकं सर्वं पिण्डोपरि समाचरेदिति ।

केचिश्चार्घ्यमंस्रवजलेन स्वधावाचनमाचरन्ति ।

उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे ।

ततः मंस्रवपात्रेभ्यो जलमादाय चार्चितं ।

ऊजं वहन्तीस्र जपन् पिण्डांश्याप्यवमिञ्चति ॥

अत्रात्रि-विष्णु-मनुभिः स्वधावाचनप्रशंसा दर्शिता ।

स्वधास्त्विति च तं ब्रूयुः ब्राह्मणास्तदनन्तरं स्वधाकारः पराद्वाग्नीः
सर्वेषु पितृकर्मसु ।

विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति यजमानेन वैश्वदेविकान् विषाम् प्रत्युक्ते
विप्रैश्च प्रीयन्तां विश्वेदेवा इति वक्तव्यं ।

प्रीतिवाचने प्रकारविशेषो ब्रह्मवैवर्ते दर्शितः ।

सव्यवद्देवतीर्थेन धवोदकमथो ददेत् ।

विश्वेदेवाश्च यज्ञेस्मिन् प्रीयन्तामित्युदाहरेत् ।

ददेत वैश्वदेविकदिजहस्ते आहुकर्त्ता । तदनन्तरं प्रीयन्तामिति
विश्वविषाम् प्रति यजमानेनोक्ते सति विप्रैश्च प्रीयन्तां पितर इति
वक्तव्यं । तदनन्तरं “दातार इत्यादिकमाग्नीःशोकं पठेत्^(१) । इत्युक्ता

(१) अपेदिति ग० ।

दातार इत्यादिकं श्लोकमुक्त्वा धन्योऽहमनुग्रहीतोऽहं भवद्भिर्मद-
 यार्थमेतावतं क्लेशमङ्गीकृतवन्तो भवन्तः यथाकथञ्चित् सम्पादिं
 नाशनेन यूयमेवंविधाः अमं प्रापिताः स्य तदस्माकं सर्वे भवा
 क्षन्तव्यं । भवत्प्रसादादद्य मे पितरः स्वर्गलोकं प्राप्ता इत्यादिह
 दिजान् प्रति प्रिया वाचश्च वदेत् ।

बृहस्पतिप्रोक्तः प्रियवायूपोमन्त्रश्च जप्तव्यः ।

स च ।

अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाभिवन्दनात् ।

अद्य मे वंशजाः सर्वे यातावोऽनुग्रहाद्दिवं ॥

पत्र-शाकादिदानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः ।

तत्क्लेशजातं चित्तन्तु विस्मृत्य चन्तुमर्हथेति ॥

तदनन्तरं सर्वे सम्पूर्णमस्त्विति विप्राः प्रार्थयितव्याः ।

तथा च विष्णुः ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं सम्पद्धीनं द्विजोत्तमाः ।

आर्द्धं सम्पूर्णातां यातु प्रसादाद्भवतां ममेति ॥

विप्रैश्च सर्वे सम्पूर्णात्मयुक्त्वा अस्त्रगुणप्रशंसा कर्त्तव्या ।

तथा च वसिष्ठः ।

आर्द्धावसाने कर्त्तव्या द्विजैरस्त्रगुणस्तुतिरिति ।

अत्र गुणस्तुतिः मधुरादिगुणानां पृथक् पृथक् न कर्त्तव्या वि-
 श्रोभनं हविरित्येवमेव ।

तथा च स्मृतिः ।

हविर्गुणा न वक्तव्या वक्तव्यं श्रोभनं हविरिति ।

तदनन्तरं भूमौ जानुनीं निधाय तान् विप्रान् प्रणम्य विमर्जयेत् ।
तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

जानुभ्यामवनिङ्गत्वा प्रणिपत्य विमर्जयेदिति ।

विमर्जनं नाम ब्राह्मणानामासनेभ्य उत्थापनं ।

अत एव मार्कण्डेयः ।

वाजे वाजेति तृत्याप्य कृत्वा चैषां प्रदक्षिणं ।

एतच्च न्युञ्जीकृतपितृपात्रोत्तानं कृत्वा कर्त्तव्यं । तच्च “वाजे वाजे
वत वाजिनो नो धनषु विप्रा अमृता षतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं तप्ता यात पथिभिर्दवयानैः” । इत्येवं
मन्त्रमुच्चारयता कर्त्तव्यं ।

शौनकेन तु ।

उपचीर्यां स्वधेति विसृजेदमृ स्वधेति चेत्युक्तं ।

मैत्रायणीयसूत्रे तु ।

प्रणवमुक्त्वा स्वधास्त्विति विमर्जयेदिति ।

दर्भागेण विमर्जनं कर्त्तव्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

वाजे वाज इति जपन् कुशागेण विमर्जयेत् ।

अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्व्वं आहुं यथाविधि ।

सुक-सोचत्रपं कृत्वा विप्राणाञ्च विमर्जनं ॥

कुशागेणैकैकं ब्राह्मणं दक्षिणकरेण स्पृशन्नुत्थापयदित्यर्थः । अत्रै-
कैकस्मिन् ब्राह्मणे मन्त्रं परिसमायेकैकस्य ब्राह्मणस्योत्थापने क्रियमाणे
वह्मतां युगपदेकप्रेषान्वयेनैव पपद्यमानं यातेति मन्त्रगतं बहुवचनम-

विवक्षितं स्यात् । अतः क्रमेण सर्वान् दर्भाद्येण स्पृशन् सकृन्मन्त्रमुच्चारयन्
युगपत्पिबान् पूर्वमुत्पाप्यानन्तरं वैश्वदेविकागुत्यापयेत् । तदनन्तर-
मेवं मातामहेऽप्युत्पापयेत् ।

अत एव विष्णुधर्माचरे ।

पद्याद्विसर्जयेद्देवान् पूर्वं पैतामहान् दिजान् ।

मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ॥

प्रचेता अपि ।

सस्त्रिवाच्यं ततः कृत्वा पितृपूर्वं विमर्जनं ।

अत्र विप्राणामुत्पापनेनेव तत्रावाहितदेव-पितृणामप्युदासनं
विद्वमिति । यद्यपि तत् स्मृतिषु पृथक् नोक्तं तथापि तदनुसन्धानार्थ-
मुत्तिष्ठत पितरोदेवैः सहेति वक्तव्यं ।

अत्रथ्योदकमुक्त्वाह कात्यायनः ।

अघोराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्ते, गोत्रं वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते,
दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च अद्भ्या च नो मा व्यगम-
दङ्गदेयश्च नोऽस्त्विति आग्निषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान् सपवि-
चान् कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनु-
ज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमाता-
महेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधा-
वाचनीयेष्वपो निषिञ्चत्युत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्या-
द्विश्वेदेवाः प्रौथन्तामिति देवैः जपित्वा वाजे वाज इति विष्टव्यामा-
वाजस्तेत्यनुब्रज्य प्रदक्षिणौकृत्योपविशेत् ।

अत्र साम्प्रदायिका व्याचक्षते । स्वधावाचनार्थमुपकल्पिताः कुम्भाः

'स्वधावाचनीयाः' पवित्राण्यर्घ्यपात्रस्थितानि आस्तीर्य पिण्डानामुत्तरतो दक्षिणाग्रान् तेषु पिण्डावनेजनपात्रस्थितमुदकं दक्षिणकरे गृहीत्वा ऊर्जं वहन्तीरित्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य हृष्यतेति चिरक्त्वा पिण्डतीर्थेन निषेचनीयं । विमर्जने कृते गृहान्निर्गच्छतो ब्राह्मणानामावाजस्येत्ये-
तत्प्रतीकवता मन्त्रेणानुम्रज्य द्वारमागतान् पादप्रक्षालनमण्डलप्रदेशे चोर्ध्वीभृताननेनैव मन्त्रेण प्रदक्षिणीकृत्य "आयुः प्रजां धर्मं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्तु तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः" ॥ इत्यादिका ब्रह्मपुराणोक्ता आग्निषः प्रतिगृह्य तानुपवेश्योपविशेत् । ब्रह्मवैवर्ते ।

दद्यादद्याद्यजलं तिलाज्य-मधुसंयुतं ।
दरिद्रेऽपि यथाशक्त्या दद्याद् विप्रेषु दक्षिणां ॥
समाप्य विप्रान् ब्रूयात् प्राञ्चलिः स च श्रायतान् ।
अघोराः पितरः सन्तु मां प्रतीतिसमाहितः ॥
ते च तं प्रणतं ब्रूयुर्भवन्तु च सनातनाः ।
पितृभिस्तृष्टैस्तृप्तैश्च मामकं सुममाहितैः ।
गोचं प्रवर्द्धतां पुत्र जननःरोग्य-पुष्टिदैः ॥
तत्तस्ते ऊचुः सर्वेऽपि वर्द्धतामिति शारदं ।
प्राञ्चलिश्च ततः प्राह स च तत्सत्यवादिनः ॥
दातारोनोऽभिवर्द्धन्तामन्नञ्च न इतीव हि ।
एवमस्त्विति ते तस्य कथयन्ति समाहिताः ॥
अथ सैवदृते विप्रो ब्रूयाच्च जलपूर्वकं ।
विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तामिति मन्त्रे समाहितः ।

एवमस्त्विति ते तच्च कथयन्ति प्रहृष्टवत् ॥
 विमर्जयेच्च पितरो वाजे वाज इति स्मरन् ।
 अनुव्रजेत्पितृन् सर्वान् सुपुण्यं विमुखं स्थितान् ॥
 आमावाजेति मन्त्रन्तु पठित्वा च प्रदक्षिणं ।
 दारोपान्ते ततः कृत्वा संयतः प्रविशेद्गृहे ॥

आमावाजस्येत्यादिक्रन्तु ममयं मन्त्रमाह गोभिलः ।

अधोराः पितरः सन्तु मन्वित्युक्ते, गोत्रं नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते
 स्वधानिनयनीयान् सपवित्रान् कुशानास्तीर्थं स्वधां वाचयिष्य इति
 पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो-
 मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यन्तु
 स्वधेत्युच्यमाने स्वधानिनयनीयेषु धारान्दद्याद्द्रुञ्जं वहन्तीरिति, त्रिश्ये-
 देवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथा-
 शक्तिं दक्षिणां दद्यात् । दातारो न दद्याद्या आशिषः प्रतिगृह्य वाजे
 वाज इति विसृज्य “आमावाजस्य प्रमवोजगम्या द्यावा पृथिवी विश्व-
 रूपे । आमागन्तां पितरा मातरा चामासोमोऽमृतत्वेन गम्यात्” ॥
 इत्येतयानुप्रज्याभिवाद्य प्रदक्षिणौकृत्य वामदेशेऽङ्गीत्वोपविशति ।
 वामदेश्यं नाम साम तङ्गीत्वा । हृन्दोगविषयमेतत् । ब्राह्मणानुपवेश्यो-
 पविशेद्यजमानः ततस्तांस्ताम्बूक्षदानादिना परितोषयेत् । तदनन्तरं
 च तेषां स्वस्थानगमनार्थं पुनर्विषर्जनं कार्यं ।

तथा च शातातपः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु शक्त्या दद्याच्च दक्षिणां ।

प्रतिगृह्याशिषन्तेषां कृत्वा विप्रान् प्रदक्षिणं ॥

ततः प्रदक्षिणीकृत्य पुनस्तेषां कृताञ्जलिः ।

उक्त्वा चैव प्रियां वाचं प्रणिपत्य विमर्जयेत् ॥

अस्य च विमर्जनस्य द्विजचरणावमर्दनपूर्वकत्वं किंयदध्वानुव्रजन-
वैशिष्ट्यश्लोकं नागरखण्डे ।

पादावमर्दनं कृत्वा अभीमान्तमनुव्रजेत् ।

‘अभीमान्तं’ स्वग्रहमीमापर्यन्तं ।

मत्स्यपुराणे त्वनुव्रजने मर्यादान्तरं विशेषान्तरमहितमुक्तं ।

वहिः प्रदक्षिणं कुर्यात् पदान्यष्टावनुव्रजेत् ।

बभ्रुवर्गेण सहितः पुत्रभार्याममस्वितः ॥

अनुव्रज्य निवर्त्तते ।

अत्र विमर्जने क्रमविशेषो निवर्त्तने ब्राह्मणानुज्ञापहणश्लोकं
वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

विमर्जनञ्च प्रथमं पित्र्ये मातामहेषु च ।

विमर्जयेत् प्रीतिमनाः सम्भान्याभ्यर्च्य तंस्ततः ।

निवर्त्तताभ्यनुज्ञात आधारात्ताननुव्रजेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि ।

विमर्जयेत् प्रियाण्युक्त्वा प्रणिपत्य च भक्तिः ।

आधारमनुगच्छेत्तु आगच्छेच्चानुमोदितः ॥

‘अनुगच्छेत्’ ब्राह्मणाननुव्रजेत् । ‘आधारं’ निवेशनद्वारपर्यन्तं ।

‘अनुमोदितः’ ब्राह्मणैरनुज्ञातः ।

अथ नागरखण्डे ।

अन्वयादयः पदार्थाः स्वधावाचनप्रकारान्तरसहिता दर्शिताः ।

अक्षयं सलिलं देयं षष्ठ्या चैव ततः परं ।
 पवित्राणि समादाय ॐ स्वधेति च कीर्त्तयेत् ॥
 अस्तु स्वधेति तैरुक्ते पिण्डोपरि विनिक्षिपेत् ।
 ततो मधु समादाय पायसञ्च तिलोदकं ॥
 ऊर्जं वेति च मन्त्रेण पितृणामुपरि क्षिपेत् ।
 उत्तानमथ पाचन्तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणां ॥
 हिरण्यं देवतानाञ्च पितृणां रजतं तथा ।
 ततः स्वस्त्युदकं दद्यात् पितृपूर्वञ्च सव्यतः ।
 ततः कृत्वाञ्जलिर्भूत्वा प्रार्थयेत् पार्थिवोत्तम ।

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि ।

वाजेवाजे वतेत्येवं विसृजेत्तान् द्विजोत्तमान् ।
 आमावाजस्येत्येतेन प्रदक्षिणमथ कृमेत् ।
 विसर्जनञ्च कुर्वीत विनयेन समन्वितः ॥

'तत इति ब्राह्मणकरेषु पुष्याक्षतं दत्तार्घ्यपाचस्त्रितानि पवित्रा-
 ण्यादाय पिण्डानामुपरि स्त्रापयित्वा मधु-पायस-तिलमिश्रमुदकं
 पात्रे गृहीत्वा ऊर्जं वेतिमन्त्रमुच्चार्य पितृणां पिण्डानामुपरि
 पितेषु पवित्रेषु धारया तदुदकं मिनयेत् । ततोऽर्घ्यपाचोत्तानतादि
 कुर्यादित्यर्थः ।

पिण्डपूजानन्तरं वाराह-विष्णुपुराणयोरुक्तं ।

पूजयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्यादाचमनं बुधः ।
 पैत्रेभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को दिजेश्वरः ।
 सुस्वधेत्याग्निवा युक्तां दद्यात्स्वक्या च दक्षिणां ॥

दत्त्वा च दक्षिणास्त्रेभ्यो वाचयेद्देवदेविकान् ।
 प्रीयन्नामिति ये तिस्रदेवास्ते व इतीरथेत् ॥
 तथेति चोक्ते तैर्विप्रेः प्रार्थनीयास्तथाग्निषः ।
 विषर्जनन्तु कुर्वीत ततोभक्तिममन्वितः ॥

मानवमैत्रायणीयसूत्रे ।

उच्छिष्टेभ्यः उत्थाय वाजे वाज इत्यभिप्राय्य आमावाजस्येति
 प्रदक्षिणं कृत्वा रजतं दद्यात् ।

शौरपुराणे ।

हस्तप्रदानं दत्त्वा कुर्यादै स्वस्तिवाचनं ।
 दद्यादै दक्षिणां ब्रह्मा स्वधाकारनुदौरयेत् ॥
 दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वाजेवाजेति वै ऋचं ।
 जप्त्वा तु ब्राह्मणांस्तथा नमस्कृत्य विमर्जयेत् ॥

वायुपुराण-ब्रह्मपुराणयोः ।

स्वधां वाच्य ततोऽग्निपान् विधिवत् भूरिदक्षिणान् ।
 अन्नशेषमनुज्ञाप्य मन्त्रव्य द्विजमत्तमान् ।
 प्राञ्जलिः प्रयतश्चैव अनुगम्य विमर्जयेत् ॥

बृहस्पतिः ।

वाजेवाज इति प्रोच्य ब्राह्मणांस्तान् विमर्जयेत् ।
 विपान् प्रदक्षिणां कृत्य पितृभ्यः प्रार्थयेद्दरान् ॥

ब्रह्मः ।

भोजयित्वा द्विजान् भक्ष्या स्वधान्तान् दत्तदक्षिणान् ।

स्वस्तिवाच्य द्विजान् भक्ता^(१) अनुव्रज्य विमर्जयेत् ॥

हारीतः ।

प्रत्याचान्नेषु ममूलदर्भतिलं ब्राह्मणपालिषु निनयेत् ॐ स्वधेत्या-
ङ्गरस्तु स्वधेति प्रत्याङ्गः । ततोऽनुज्ञावचनमभिरम्यतामित्यंकेऽभिरताः
स्मेति प्रत्याङ्गर्वाजे वात्र इत्यभिव्रज्य पिण्डान् पितृयज्ञवन्निदध्यात् ।

उशनाः । स्वधां वाचयेत् पिण्डानवधाय तोयेन प्रतिषिच्योदकभाज-
नान्, ऋजेत् । स्वधावाचनानन्तरमाहात्रिः ।

आयुः-पुत्र-धनारोग्य-शान्त्यर्थं चैव वाचयेत् ।

द्विजानिति शेषः ।

माग्निं कन्त्वा प्रत्याह व्याघ्रः ।

अन्नय्यमन्नदानश्च^(२) वाच्यं प्रीतैर्द्विजातिभिः ।

आग्निं प्रदर्शित्वा कृत्वा ब्राह्मणांस्तु विमर्जयेत् ॥

निगमः ।

स्वस्तिवाच्य ॐ स्वधोच्यतामित्युक्ताभिरम्यतां यथासुखमिति
च मण्डूक्यानुष्रजेत् ।

देवलः ।

अथवा वैश्वदेवत्यान् ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत् ।

अन्नयं वाचयेत्पय्यांश्चरमं चतिलोदकं ॥

अथ विप्रान् गृह्येतर्यान् मंहपानभिवादयेत् ।

यथावदेवदेवत्यान् पितृपूर्व्यं पुनः पितृन् ॥

पूर्वमुत्थापयेत् पित्र्यान् स्वधतामिति च ऋष्वन् ।

(१) प्रसन्नास्मेति ग० ।

(२) अन्नय्यासनदानश्चेति ख०

उत्थिताननुगच्छेच्च तेभ्यः श्लेषश्च मंहरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अत्रथमस्त्विति पितृन् प्रीथन्तामिति देवताः ।
 प्रीणयित्वा परारत्य त्रिजपेदधमर्षणं ॥
 ततो वितृत्य च जपेज्जन्मानाम इति तृचं ।
 वीरान्नः पितरोदत्त वीरांश्च प्रददौ ततः ॥
 अर्घ्यपाचन्तु पिण्डानां अन्तरे मपावत्रकं ।
 निक्षिप्योञ्जं वहन्तीति कोकातीयमयोजयत्^(१) ॥
 द्विसं चौरं मधु तिलान् पितृणां तर्पणं ददौ ।
 स्वस्तौतुके पेटकेभ्यु विद्यान् ह्येष्टा ह्यतर्पयत् ॥
 रजतं दक्षिणां दत्त्वा पित्र्यान्दवो गदाधरः ।
 मंत्रिभागं मनुष्येभ्यो ददौ स्वदिति च ब्रुवन ॥
 कश्चित्सम्यन्नमित्युक्त्वा प्रत्युक्तैर्द्विजोत्तमैः ।
 अभिरम्यतामुवाच प्रोचुस्तेऽभिरताः स्म वै ॥
 श्लिष्टमन्नञ्च पप्रच्छ तैरिष्टैः मह चोदितः ।
 पाणावादाय तान विप्रान् कुर्व्यानुगतिं तथा ॥
 वाजेवाज इति पठनं वर्द्धित्या विनिर्गतः ।
 कोटितीर्थजलेनामावपमय्य ममुत्क्षिपन् ॥
 स्वल्पान् विपुलान् बालान् प्राथयामास चाश्विषं ।
 दातारोनाऽभिवर्द्धन्तां तैलर्षति ममोरितः ॥
 प्रदक्षिणमुपाहृत्य कृत्वा पादाभिवन्दन ।

(१) 'कोका' तीर्थजल ।

आमनामि ददौ त्रैषां श्रावयामास सूकरः ।

विश्राम्यतां प्रविश्याथ पिण्डं जयाह मध्यमं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

गन्ध-मान्द्यादिमद्युक्तान् दद्यादाचमनकृतः ।

दत्त्वा च दक्षिणां शक्राय स्वधास्त्विति तान् वदेत् ॥

तैश्च तुष्टैस्तद्युक्ते वाचयेद्वैश्वदेविकान् ।

प्रीयन्तामितिभद्रं वो विश्वेदेवा इतौरयन् ॥

बौधायनसूत्रे ।

यथोपपादं मस्यूज्याक्षयं वार्चायत्वोपमंगलञ्च स्वधां वाचयित्वो-
पम्बाण्य प्रमाद्य प्रदक्षिणीकृत्य शेषमनुज्ञाय यथा ब्रूयस्तथा कुर्यात्
अनुज्ञातोदक्षिणाग्निं दर्भान् मन्तीर्य्य पिण्डान् दद्यात् ।

त्रिष्पः ।

ततः प्राङ्मुखेभ्युदङ्गुवागते यन्मे राम इति प्रदक्षिणं कृत्वा
प्रत्येत्य च यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वाभिरमन्तु भन्त इत्युक्त्वा तैरुक्ते-
ऽभिरताः स्मृति देवाश्च पितरश्चेत्याभिरपेत् । अत्रत्योदकञ्च नाम-
गोत्राभ्यां जप्या विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति च प्राङ्मुखेभ्यः ततः प्राङ्म-
ल्लिरिदन्तन्वनाः सुमना याचेत दातारोनाभिवर्द्धन्तामित्यादि वाजे
वाज इति । ततो ब्राह्मणांस्तान् विमर्जयेत् । “पूजयित्वा यथान्या-
यमनुब्रज्याभिवाद्य च” ।

यन्मे राम इति प्रतीकविनियुक्तोऽयं मन्त्रः । यन्मे रामः शक्रुनिः
श्रापदस्य यन्मे शुचिर्मन्त्रकृतस्य प्राशत वैश्वानरः सविता तत्पुनातु तस्मिन्
पूते देवतामादयन्तां । तेन पूतेन पितरोमदन्तां । देवाश्च पितरश्चेत्य-

यमपि मन्त्रोलिख्यते । देवाश्च पितरश्चेत्येतत्पूर्वमत्रोपजीवतामस्मिन्
लोके मात्स्यन् जीवेम शरदः शतं पश्येम शरदः शतम्भूर्जं धत्त ज्योति-
र्द्धत्ताजरन्त्र आयुः । यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वाजि-
हिंसिम । अग्निर्गन्तव्यादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु चक्रमथानि दग्निता ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।

दद्यादाचमनं भक्त्या अद्रधानः समाहितः ।

यन्मे रामः शकुनिरिति कृत्वा चैत्रं प्रदक्षिणं ॥

प्रत्येत्य तर्पयेद्दिद्वान् दक्षिणाभिः स्वशक्तिः ।

भवन्तोऽभिरमस्विति वाच्या विप्रास्त्वग्नरं ॥

तैरुक्तेऽभिरताः स्मेति द्विजानां पुरतः स्थितः ।

देवाश्च पितरश्चेति जपेन्मन्त्रमतन्द्रितः ॥

पितृणां नाम-गोत्रेण जलं देयमनन्तरं ।

माद्गणानां द्विर्जेवाश्चमन्यं मनोजेश्वर ।

ततस्तु प्रार्थना कार्या मन्त्रेणानेन भूमिप ॥

दातारोऽन इत्यादि ।

वाजे वाज इति प्रौक्त्वा कृत्वा चैत्रान् प्रदक्षिणं ।

प्रणम्य च ततस्तांस्तु भक्त्या विप्रान् त्रिमर्जयंत ॥

कठसूत्रे ।

द्विजानाचामथित्वा यन्मे राम इति प्रदक्षिणं कृत्वा प्रत्येत्याभि-
रमन्तु भवन्त इत्युक्त्वा देवाश्च पितरश्चेत्यनुवाकशंपणोपतिष्ठंत ।

पिप्पलादसूत्रे ।

आचमनीयं दद्याद् दक्षिणां दद्यात् । पुत्रान् पौत्रानित्येकमुद्रपा-

चमापोऽग्निमिति द्वितीयं द्वाभ्यां तृतीयमुदपात्रशेषं ब्राह्मणहस्तेषु
 निनयेत् पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधावदस्त्वत्थ्यम-
 स्त्विति ब्राह्मणवचनं दातारो न इत्यादिवरान् याचित्वा नमो वः
 पितर इति नमस्करोति परायत इति द्वाभ्यां पराणीय वाजे वाज
 इति जपेत् । सूर्यस्यावृत्तमिति प्रदक्षिणमावृत्य मनोऽन्वाङ्गवामह
 इत्युक्तं पिण्डपितृयज्ञेनोपवीतिविशेषस्य ।
 कौशिकसूत्रे ।

आचमनीयं दत्त्वा पुण्याहं वाचयेद्दक्षिणाञ्च दत्त्वा यथाशक्नुदपात्र-
 शेषं सपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत्पुत्रं पौत्रमित्येकमापोऽग्निमिति
 द्वितीयं युक्ताभ्यां तृतीयं पुत्रं पौत्रमित्येकयैवोदपात्रमिति कौशिकः ।
 प्रपितामहेभ्यः पितामहेभ्यः पितृभ्यो मातुलमातामहेभ्यो निर्दिष्ट-
 न्तेभ्यः सर्वेभ्यः सपत्न्यैकेभ्यः स्वधावदत्थ्यमस्तु अत्थ्यमस्त्वितिब्राह्मण-
 वचनाद्दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि वरान् याचित्वा नमो वः पितर
 इत्येवमादि मनोऽन्वाङ्गवामह इत्येवमन्तं यं समानाः सपिण्डाः पितृयज्ञे
 मध्यमपिण्डप्रदाने चेति वाजे वाजे वत वाजिन इत्यादिना ब्राह्म-
 णान् हस्तेषु गृहीत्वोत्थाप्य प्रदक्षिणं कुर्यात् । एष आहुविधिः ।

अत्र पात्रोत्तानताकरणं नानामुनिप्रोक्तान् । क्रमानुपसंगृह्य
 संग्रहकारः कथितवान् ।

याज्ञवल्क्यो विमर्गात् प्राक्पात्रमुत्तानमिच्छति ।

यमाविसर्जनं कृत्वा गृह्यहोत्रापि शौनकः ।

प्रीतिप्रश्नान्, देवानां पूर्वं कात्यायनादयः ॥

एषाञ्च पक्ष्णामाग्नीर्घ्रहणपत्नवद्भ्यव्या वक्तव्या ।

अत्र स्वधावचनानन्तरं पवित्रविमोचनमुक्त्वा पात्रोत्तानतामाह
ब्राह्मण्यनिः ।

मातामहानामथेवं ततोदर्भ-पवित्रके ।

पिण्डपार्श्वे ततो^(१)मुक्त्वा न्यञ्जं पात्रं विवर्त्तयेत् ॥

प्रौतिवाचनात्पूर्वं पुण्याहवाचनाख्यं पदार्थं स्वस्तिवाचनानन्तरं
पात्रोत्तानताञ्चाह प्रचेताः ।

ॐपुण्याहं विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।

वादमित्येवमुक्त्वासौ दक्षिणां आवयेत्ततः ॥

स्वस्तिवाच्यं ततः कृत्वा न्यञ्जं पात्रं विवर्त्तयेत् ।

विमर्जयेत्तन्तान्मन्व वृष्टिश्चैव प्रदक्षिणं ॥

कृत्वा विश्राम्य तत्रैतान् ममन्य च पुनस्तथा ।

विष्टजेद्भक्तिमंयुक्तः मीमान्तश्चाप्यनुव्रजेत् ।

निवर्त्तताभ्यनुज्ञातस्त्वैर्विप्रैः स्वगृहं प्रति ॥

आह देवलः ।

निर्वर्त्य पिण्डमेधन्तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।

आसृम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ॥ ,

प्रच्छाद्येति निर्वाप्य ।

इति सुप्रोक्षितादयः पदार्थाः ।

अथ पिण्डप्रतिपत्तयः ।

तास्य पिण्डप्राशनवर्जं पत्यमन्निधानादिनिमित्तविक्षिप्तप्रतिपत्त-
वर्जं दर्शयिष्यमाणात् मंयोगपृथक्कान्धित्य-काम्यरूपत्वेन द्वात्मिकाः ।

(१) द्वित्र इति ग० ।

तत्र कालविशेषविशिष्टं प्रतिपत्तिद्वयमाहतुः शङ्ख-लिखितौ । एवं वरान
याचित्वा नमस्कृत्य पिण्डानग्नौ वाष्प वा क्षिपेदिति नमस्कृत्य ब्राह्मणान् ।
अथ स कर्मममाध्यात्मकः क्षमापनरूपो नमस्कारोज्ज्वलः ।

विष्णुधर्मोत्तरे तु प्रतिपत्तिचतुष्टयमुक्तं ।

पिण्डान्त्र गोऽज-विप्रभ्यो दद्यादग्नौ वा क्षिपेदिति ।

देवनस्य प्रतिपत्तिपञ्चकमाह ।

ततः कर्मणि निर्जृम्भे तान पिण्डान्मादनन्तरं ।

ब्राह्मणोऽग्निरजोगौर्वा भक्त्येदेषु वा क्षिपेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽप्याह ।

पिण्डान्त्र गोऽजविप्रभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

प्रक्षिपेद्भक्षिणामन्वयन दिशं पितृपरायणः ॥

अनुस्यूतामेव पञ्चविधां प्रतिपत्तिमभिधाय पठोभ्येकायमतेन
दर्शितवान् ।

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डान्मादनन्तरं ।

गां विप्रमज्जमग्निं वा प्राशयेदेषु वा क्षिपेत् ।

वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेषु वा ॥

‘अनलेषु वेतिपूर्वाकन्वेवानुवाद इति सेधार्तिथिः ।

पाद्म-भाष्ययोस्तु सप्तविधा प्रतिपत्तिरुक्ता ।

पिण्डान्त्र गोऽज-विप्रभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

विप्रान्ते वाथ विक्रिरेद्वयोभिरथवाशयेत् ॥

अत्र पिण्डान्वाहार्थकश्राद्धमस्वन्विनः पिण्डान् प्रकृत्य कान्ति-
कापुराणे ।

अवजिघ्रैत्ततो गत्वा पिण्डांस्तांश्च समाहितः ।
 तेभ्योभृत्योऽल्पिकां मात्रामादाय प्राणयेदिमान् ॥
 पितृवृत्तिष्ठते वत्स तच्चैवाप्येवमाशयेत् ।
 तच्छेषमग्नौ विप्रे वा अस्मू गोजामुखे ह्रुवेत् ॥
 पिण्डानेव ततो यत्नात् पितृन् ध्यायन् विचरणः ।
 पृष्ठतश्च ततो कृत्वा नैवेत्तेद्वर्च्यं चाननं ॥

यदि जीवत्पितृकः आहुकर्त्ता तर्हि पिण्डमात्रान्तं पितरमाशयेत् ।
 अन्यादौ हृतेषु पिण्डेषु ततस्तान् पृष्ठतः कृत्वा मुखं परावृत्त्य नावे-
 जेत । पिण्डमात्राशनविधिस्तु पिण्डप्रदानप्रकरण एव दर्शितः ।
 यमेन त्वेकेकस्य पिण्डस्य पृथक् पृथक् प्रतिपत्तिहृत्वा ।
 अप्स्वेकं प्रावयंत पिण्डमेकं पत्न्यै निवदयंत ।
 एकञ्च जुहुयादग्नौ त्रयः पिण्डाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 वाराहपुराणेऽपि ।

जुहुते प्रथमन्त्वग्नौ पत्न्यै देयन्तु मध्यमं ।
 तृतीयमुदके दद्याच्छेषं वा लेहयत्स्वयं ।
 चामयेष नमस्कृत्य भूमिन्देवां तदन्तरे ॥

आभिश्च प्रतिपत्तिभिः प्रोणनीयानाह यमः ।
 यत्पिण्डं प्रावयत्यप्सू चन्द्रम्पीणाति तेन सः ।
 शशी प्रोणयते देवान् ।पहंश्चैव महायशाः ॥
 यत्तथा मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्राति वाग्यता ।
 पुत्रकामां सपुत्रान्तां कुर्वन्ति प्रपितामहाः ॥
 यदेव प्रथमं पिण्डं जुहोत्यग्नौ द्विजोत्तमः ।

शाश्वतान् प्राप्यते लोकांस्तुष्टैः स प्रपितामहैः ॥

हारीतस्त्वाह ।

यदग्नावपु विप्रे वा पिण्डानादधते पुनः । .

तद्गुणास्ते ऊता दद्यात् यथाकामं विशन्ति हि ॥

अन्याद्याश्रयत्वादग्न्यादिगुणा ये ऊतादादिमंजकाः पितरस्तांस्ते-
ऽग्न्यादौ प्रतिपादिताः पिण्डाः 'यथाकामं' अयत्नेनैव 'विशन्ति'
प्रविशन्ति तर्पयन्तीत्यर्थः । अत्र मध्यमपिण्डभक्षणस्य कामसम्बन्धा
विष्णुधर्मोत्तरे प्रतिपादितः ।

मध्यमं पुत्रकामा वा पत्नी पिण्डं हि भक्षयेत् ।

आह देवलः ।

तेषां वा मध्यमं पिण्डं पुत्रकामा हि भक्षयेत् ।

पितृप्रसादात् पुत्रं वा लभते हि महागुणं ॥

तदेवं या सर्वथा पुत्रं न लभते या वा गुणवन्तं न लभते सा
तथाविधपुत्रलाभाय मध्यमं पिण्डमश्रीयात् । आवश्यकश्रायं कामः ।

“एष वा अनृणोयः पुत्रीति श्रुतेः । “महागुणं सुतं सृते” इत्युक्तं ।

तत्र पुत्रगुणान् प्रतिपदपाठेन भक्षणयोग्यतापादकान् पत्नीगुणां-
स्याहर्तुर्मनु-वहस्पतौ ।

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात्पत्नी सुतार्थिनी ॥

आयुष्मन्तं सुतं सृते यशोमेधासमन्वितं ।

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सात्विकं तथा ॥

भक्षणयोग्यतापादकं पत्नीसम्बन्धिविशेषान्तरमाह तुः शङ्ख-लिखितौ ।

पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्रीयादार्त्तवान्विता ।

‘आर्त्तवं’ रजः, तन्निमित्तं चतुर्थेऽहनि स्नानं कृतवती ।

अस्मिंश्च पिण्डभक्षणे विशेषमाह शारीतः ।

या पत्नी पुत्रकामा स्यान्मध्यमं पिण्डमश्रुयात् ।

प्राजापत्येन विधिना स तस्याः पुत्रदः स्मृतः ॥

प्राजापतिदृष्टोविधिः ‘प्राजापत्यः’ । स च मन्त्रविशेषेण भक्षण-
मित्येवंरूपः ।

मन्त्रस्य पाद्ममास्ययोः प्रतीकेन विनियुक्तः ।

पत्नीं तु मध्यमं पिण्डमाशयेद्विजयात्वितां ।

आधत्त पितरोगर्भं मन्त्रः सन्तानवर्द्धनः ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि ।

विश्राम्य तान् प्रविश्याथ पिण्डञ्चयाह मध्यमं ।

कायामथौ महापत्नी तस्मै पिण्डमदान्प्रभुः ॥

आधत्त पितरो गर्भमित्युक्त्वा सा सुरूपिणौ ।

पिण्डं गृहीत्वा विप्राणां चक्रं पादाभिवन्दनं ॥

अमुञ्च मन्त्रं सम्पूर्णमाहाश्वलायनः ।

पिण्डानां मध्यमं पत्नीं प्राशयेत् आधत्त पितरोगर्भं कुमारं पुष्कर-
स्वजं । यथायमस्या अमदिति । कुन्दोगानां तस्मिन् मन्त्रे पाठान्तरं ।

“आधत्त पितरोगर्भं कुमारं पुष्करस्वजं । यथेह पुरुषः स्यादिति ।

आपस्तम्बस्तु भक्षणाय पत्नीकरे पिण्डार्पणे मन्त्रं प्राशनमन्त्रे
च पाठान्तरमाह । अपांस्त्रोषधीनां रमम्याश्यामि भृतकतं
गर्भं दधत्सेति । मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छत्याधत्त पितरो गर्भं

कुमारं पुष्करस्रजं यथेह पुरुषोऽमदिति तं पत्नी प्राप्नातीति ।
 बृहस्पतिस्तु पिण्डभक्षणायोग्यायां पत्न्यां मध्यमपिण्डस्य प्रति-
 पत्यन्तरमाह ।

अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।

तदा तं जीर्णवृषभश्चागो वा भोक्तुमर्हति ॥

वायुपुराणे ।

अन्यदेशगता पत्नी नष्टा वा यदि वा मृता ।

तत्र मध्यमपिण्डस्य का गतिः किं प्रयोजनं ॥

वत्सो वा यदिवानङ्गान् भक्षयेत्तत्र मध्यमं ।

तस्मिन्नेवाथवा देशे निक्षिपेदप्सु वा ततः ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि ।

पत्नी यस्य विदेशस्था आर्त्तवच्च विमुञ्चति ।

श्राद्धकाले समुत्पन्ने तस्य पिण्डस्य का गतिः ॥

गतवीर्यस्तु यो ह्यश्रोऽनङ्गांश्चैव तथाविधः ।

तयोः पिण्डः प्रदातव्यो ययोर्वीजं न रोहति ॥

आपस्तम्बः ।

यदि पत्नी विदेशस्था उत्सृष्टा यदि वा मृता ।

दुरात्माननुकूला वा तस्य पिण्डस्य का गतिः ॥

आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्थो दक्षिणामुखः ।

पिटृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा चैव दिग्भवेत् ॥

अथान्था अपि कामसम्बन्धयुक्ताः प्रतिपत्तयः । तत्र मध्यमं

पिण्डं पत्नीं प्राशयेदित्युक्ताहाश्वलायनः ।

अपस्वितरावति प्रणीते वा यस्य वा गन्तुरनुकास्याभावः स
 प्राश्नीयात् महारोगेण वाभितप्तः प्राश्नीयादन्यतरां गतिं गच्छति ।
 रोगविमुक्ते त्रिंशष्टलोकप्राप्तिरूपयोर्गत्योर्मध्येऽन्यतरां प्राप्नोति ।
 आपस्तम्बेन तु यजमानकर्तृके पिण्डभक्षणे मन्त्रोऽभिहितः ।

ये समानाः समनसे जौवा जौवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि
 कल्पतामस्मिन् लोके शतं समा इत्यवशिष्टानामेकं यजमानः प्राश्ना-
 तीति । अत्र रोगाभितप्तेन प्रथमोऽन्नाद्यकामेन तु चरमः पिण्डो-
 भक्षणोय इति विवेकः ।

तथा च हागीतवचनेऽन्यार्थदर्शनं ।

आयुर्दः प्रथमः पिण्डो द्वितीयः पुनरुदः स्रतः ।

चर्द्धिदस्तु तृतीयो वै तस्मान्मध्यममाश्चेत् ॥

पुत्रकामा यजमानपत्नीति शेषः ।

वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

पिण्डमग्नौ मदा दद्याद्गोमार्थीं मततं नरः ।

पत्न्यै प्रजार्थी दद्याद्वै मध्यमं मन्त्रपूर्वकं ॥

उत्तमाङ्गतिमन्विच्छन् गोभ्योनित्यं प्रयच्छति ।

आज्ञां प्रजां यशः कौर्त्तिमसु पिण्डं निधापयेत् ॥

प्रार्थयन् दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ।

सौकुमार्यमथास्विच्छन् कुक्कुटेभ्यः प्रयच्छति ॥

आकाशं गमयेदसु स्थितो वा दक्षिणामुखः ।

पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणादिक् तथैव चेति ॥

इति पिण्डप्रतिपत्तयः ।

अथोच्छिष्टोद्दासनं ।

तत्र भोजनदेशसंग्रोधनार्थं तदुद्दासनं गृहजन-बाल-बान्धवादि-
भोजनार्थमुच्छिष्टस्यलादिप्रचालनश्चार्थप्राप्तं न शास्त्रे प्रतिपाद्यते ।
तत्सम्बन्धी तु कालविशेष उच्यते । स च सूर्यास्तमयात्परतोमुख्यः
पूर्वतस्तु जघन्यः । तत्र जघन्यनिषेधभङ्गा मुख्य उक्तः ।
कूर्मपुराणे ।

नोदासयेत्तदुच्छिष्टं यावन्नास्तमितो रविः ।

एतावत्कालपर्यन्तं अनुद्दासनं प्रयोजनसहितमाह वशिष्ठः ।

आद्धे नोदासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनचयात् ।

श्रोतन्ते वै सुधाधारास्ताः पिवन्त्यक्तोदकाः ॥

यावदुच्छिष्टानि नोदास्यन्ते तावत्तेभ्यः 'सुधाधाराः' अमृतस्य
धाराः, 'श्रोतन्ते' निःसरन्ति । ताः येषां प्रमौतानां उदकदानं
निषिद्धमनिषिद्धमपि वा येषां कैश्चिन्न कृतन्ते प्रेतादियोनौ वर्त्त-
मानाः सन्तः पिवन्ति ।

कालिकापुराणे ।

उच्छिष्टमार्जनं यावन्न कृतं दिजमत्तम ।

तावदन्नन्ति पितरः सुधारमविमिश्रितं ॥

वाराहपुराणे ।

विप्रोच्छिष्टानि यावन्ति यावन्निष्ठन्ति भृतले ।

आष्यायमानाः पितरस्तावन्निष्ठन्ति ते गृहे ॥

पितर इत्यत्रोच्छिष्टभागिन इति शेषः । ते च पूर्वोक्ता अकृता-

दकाः ।

ये च ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः ।

उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नास्त्वमितो रविः ।

क्षीरधारास्ततोयान्त्यतयाः सञ्चरभागिनः ॥

‘सञ्चरः’ मार्गः । एतच्चागुचिप्रदेशोपलक्षणं । ततश्चागुचिप्रदेशं
ये भजन्ते भृत-प्रेत-पिशाचादियोनिगताः आद्रकल्पमपिण्ड-समानो-
दकादय इत्यर्थः ।

मनुरपि आद्रोच्छिष्टभागिनः प्रतिपादयति ।

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।

दामवर्गस्य तत् पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥

दामवर्गाञ्च मुख्यपितृमन्वन्धौ प्रमोता वेदितव्यः ।

प्राह वशिष्ठः ।

प्राक्संस्कारात् प्रमोतानां मग्ध्याणामिति स्थितिः ।

भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छेषणे उभे ॥

‘भागधेयं’ भजनीयांशः । उच्छिष्टन्नाम भुञ्जानेषु यत्पात्रकर-
मुखेषु सांश्रयते भूमौ च पपात, तत्तु सुदप्रत्वेन कारणान्तरेण
वा सुक्षमानादन्नराशेर्बुद्धिपूर्वकमवशिष्यते तदुच्छेषणं, तदेतद्भय
‘मग्ध्याणां’ दासानां, ‘भागधेयमिति श्रुतिरिह्येतन्मनुः प्राह ।

उच्छेषणमपि न पात्रस्थितं तेषां भागधेयं किन्तु भूमौ निहितं
अतस्तद्ब्राह्मणैर्बुद्धिपूर्वकं भूमौ निधेयमिति गम्यते । तच्च प्रतादि-
योनिगतं दामादिवर्गमुद्दिश्य यजमानेन त्याज्यं ।

तदेतदाह वशिष्ठः ।

उच्छेषणं भूमिगतं विकिरं लेपभेदकं ।

अनुप्रेतेषु विमृजेदप्रजानामनायुषां ॥

अनुमुख्यपित्र्यनुगमनबुद्ध्या प्रमीतेभ्योदामवर्गेभ्यः प्रजारहितेभ्यो
वाच्य एव मृतेभ्यश्च विमृजेत् । अमुकस्मा अमुकस्मै प्रेतायेदमुच्छिष्ट-
मुच्छेषणं वोपतिष्ठतामित्यभिधाय पितृतौर्यावपादितेन मतिलेन
जलेन त्यजेत् ।

मनु-विष्णु ।

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषितां ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरश्च यः ॥

‘असंस्कृताः’ अकृतोपनयनाः, अकृतविवाहाश्च स्त्रियः । ‘त्यागिना
नाम जलानल-विष-शस्त्रादन्धन-मृगुपातादिभिरात्मघातिनः । कुल-
योषितामकृतोदकानामेवं । अथवा कारणमन्तरेण कुलयोषितां ये
त्यागं कृतवन्तः तेषामिति व्याख्येयं । अस्तङ्गतेरवावुच्छिष्टोद्दामनं उक्तं
तच्च स्थलप्रचालनस्याप्युपलक्षणं ।

यत्तु ।

अस्तङ्गते ततः सूर्ये विप्रपात्राणि चाम्भनि ।

निक्षिपेत् प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

द्वितीयेऽहनि सर्वेषां भाण्डानां चालनं तथा ।

अन्ता जायते तृप्तिः पितृणामपि सर्वदेति ॥

ब्रह्मपुराणे यदस्तमयानन्तरं जलमध्येऽन्यजभोजनपात्रस्यापनमुक्ता
द्वितीयदिने प्रचालनमुक्तं तत्पात्रान्तरमङ्गावे मति वेदितव्यं । यच्च
सायङ्कालपर्यन्तं उच्छिष्टस्यापनमुक्तं तदपि पुत्र-मित्रादिभोजनार्थं
मृहान्तरमङ्गावे मति वेदितव्यं ।

अत एवाह प्रचेताः ।

मृत्यवर्गवृत्तेभुङ्क्ते कथंशेषं मगोत्रकैः ।

आ मायं आद्गशालायां द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥

अत्र आद्गशालायामुच्छिष्टमिति विशेषणं, तदेतस्यां भोजनशालायां भुक्तं इति गम्यते ।

गृहान्तर-भोजनपात्रान्तराभावे तु जघन्यं कालान्तरं मनु-
मत्स्यपुराणयोर्दर्शितं ।

उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विमर्जिताः ।

ततो गृहवलिं कुर्यादिति धर्माव्यवस्थितः ॥

असुमेव कालं कालान्तरनिषेधभङ्गाह याज्ञवल्क्यः ।

मत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेदिति ।

‘मत्सु’ स्वस्थानगमनार्थमविमर्जितेषु ।

अत्र यदि आद्गभोक्ता ब्राह्मणेन भोजनयोग्यं कियदन्नमुच्छे-
षितमस्ति तर्हि तत्तदोयाय शिष्याय मुतायोच्छिष्टभोजनयोग्याय
दोयमानं न दृश्यति गृहादिभ्यस्तु दोयमानन्दृश्यत्वम् ।

अत एव शातातपेनोक्तं ।

आद्गं सुक्ता य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।

म मृद्धो नरकं याति कालसूत्रमवाकशिशाः ॥

अनेन वृषलनिषेधेन भोक्तृद्विजोच्छिष्टभोजनयोग्याय मनु-शिष्य-
भार्यादेस्तैर्वर्णिकाय तद्दुच्छिष्टदापनमनुमतं भवति ।

चेवर्णिकायाण्यनुपनोताय न दातव्यम् ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

शूद्राय चानुपेताय आङ्गोष्किष्टं न दापयेत् ।

योदद्याद्रागतोमोहान्न तद्गच्छति वै पितृन् ॥

तस्मान्न देयमुष्किष्टमन्नाद्यं आङ्गकर्मणि ।

अन्यत्र दधि-मर्पिर्भां शूद्रादिभ्यः कदाचन^(१) ।

कामं दद्याच्च सर्वन्तु शिष्याय च सुताय च ॥

अन्यत्र दधि-मर्पिर्भां इत्यनेनोष्किष्टयोर्दधि-मर्पिषोरनुपगौताय

शूद्राय च दानमनुमतं कृतं ।

आह जातृकर्णः ।

द्विजभुक्तावशिष्टन्तु सर्वमेकत्र मंशरेत् ।

शुचिभूमौ प्रयत्नेन निखत्याष्कादयेद् बुधः ॥

अत्र तावत्सुत-शिष्यादिदत्तावशिष्टं निखनेत् । यदि तु तद्-
यहीतारः सुतादयो न मन्ति तदा सर्वमेव निखनेत् । अत्र यदि
द्विजविमर्जनानन्तरमेवोष्किष्टोद्दामनं क्रियते तदा तदनन्तरं आङ्ग-
शेषेण पञ्चमहायज्ञनिर्वपणं कार्यं । यदि त्वस्तमयपर्यन्तं उष्किष्टानि
म्याप्यन्ते तदा विमर्जनानन्तरमेव । तच्च पूर्वमेवोक्तं ।

इत्युष्किष्टोद्दामनं ।

अथ शेषभोजनं ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ।

एवं मम्यक् गृहस्थेन देवताः पितरस्तथा ।

मम्युज्या हव्य-कव्याभ्यां अन्ननातिधि-बान्धवाः ॥

भृतानि भृत्या विकलाः पशु-पत्नि-पिपौलिकाः ।

भिक्षवो याषमानासु ये चान्ये याचका गृहे ॥

‘विकलाः’ अन्ध-बधिर-मूकादयः ।

मनुः ।

प्रक्षान्त्य हस्तावाचस्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।

ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि पूजयेत् ॥

‘ज्ञातयः’ पितृपत्नीयाः मपिण्डाः, आहुवाशिष्टमन्त्रं यथा तान् प्राप्नोति तथा कुर्यात् तेनान्नं तान् भोजयेदित्यर्थः । तंभ्यः सत्कारपूर्वकं तदन्नं दत्त्वा ‘बान्धवान्’ मातृ-यग्युपपत्नीयान्, पूजयेदित्यर्थः । अत्र यदि शेषमन्त्रं किं क्रियतामिति वेदितमन्त्रं ब्राह्मणैर-सम्बन्धीयतामित्येवमुक्त्वा स्वयं स्वीकृतं तदा पाकान्तरेण ज्ञाने-बान्धवादयो भोजनीयाः । यदि लिष्टैः सह भुज्यतामित्येवमनुज्जातं तदा तच्छेषेण । -अथ वा शेषमन्त्रमित्युक्तं दृष्टेभ्योदीयतामिति ते ब्रूयुरिति नित्यवदाद्यानान्नं यदौतव्य एव दिजेरन्नशेष इति तेनैव ज्ञात्यादयो भोजनीयाः ।

देवलस्मृति-कर्मपुराणयोः ।

प्रक्षान्त्य हस्तावाचस्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ।

ज्ञातिष्वपि च तत्रैषु स्वान् भुज्यान् भोजयेत्ततः ।

आदित्यपुराण-ब्रह्मपुराणयोः ।

भगिन्यो बान्धवाः पूज्याः आहुषु च सर्वे हि ।

दारिद्र्यापहतो दौर्नश्चिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः ॥

वृथाजाता विरक्ताश्च व्याधिना च प्रपाडिताः ।

एते भोजनमर्हन्ति भोक्तुः सर्वत्र सर्वदा ॥

वन्दि-मागध-सूताश्च तौर्यत्रिकविदस्यथा ।

अलभ्यलाभाः श्राद्धेषु नाशयन्ति महद्यज्ञः ।

तस्मात्तेऽपि विभक्तव्याः सकलं संविभज्य च ॥

‘वृथाज्ञाताः’ षण्डान्ध-पङ्कवाद्यः । वन्द्यादयः पूर्वमेव व्याख्याताः ।
‘तौर्यत्रिकं’ नृत्य-गीत-वाद्यानि । ‘अलभ्यलाभाः’ अप्राप्तान्नाः,
‘विभक्तव्याः’ अत्र भागिनः कर्त्तव्या इति । एवं ज्ञात्यादीन् भोज-
यित्वा स्वयमपि भुञ्जीत ।

तथा च निगमः ।

अनुज्ञातो गृहान् शाल-वृद्धांश्च परितोष्य भुञ्जीतेति ।

‘अनुज्ञातः’ दष्टैः सह भुज्यतामित्येवं श्राद्धभोक्तृभिरनुज्ञातः ।

अनेन श्राद्धशेषमन्नं भुञ्जीत नान्यदित्यपि सूचितं ।

अतएवाह शातातपः ।

शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तर ।

• दष्टैः सार्द्धं नु विधवद्बुद्धिमान् सममाहितः ॥

‘दष्टैः सार्द्धं’मित्यनेन स्वपङ्क्तभोजिभिः सहैकपङ्क्तावित्युच्यते ।
‘विधवदित्यनेनापोशानादीतिकर्त्तव्यताविशिष्टता पात्रधारण-मौना-
दिनित्यभोजनधर्मयुक्तता च प्रतिपादिता । ‘बुद्धिमान्’ भोजनवि-
धिज्ञः । ‘समाहितः’ पाण्यादिचापस्तरहितः ।

तत्र मौनयुक्तता भविष्योत्तरे दर्शिता ।

मित्र-वन्धुजनैः सार्द्धं शेषभुञ्जीत वाग्यतः ।

‘सार्द्धं’मित्यनेनैकपङ्क्तावित्यपि लभ्यते । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयं ।

अत्र ज्ञाति-मृत्यभोजनानन्तरमुक्त ।

कूर्मपुराणे ।

पश्चात् स्वयञ्च पक्षीभिः शेषमन्नं समाचरेत् ।

अत्र पक्षान्तरमपि काव्यायनेन दर्शितं ।

पूर्वावा गृहपतिरिति ।

अतो गृहपतिं भोजयित्वा पत्न्यो भुञ्जीरन् पक्षी वा ।

आहृष्टहस्पतिः ।

एवं देवान् पितृभ्यश्चैव तर्पयित्वा द्विजोत्तमः ।

पूज-मित्रादिमहितो गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

ततस्तदन्नं भुञ्जीत मह भृत्यादिभिर्नरः ।

वाराहपुराणे ।

भुञ्जीयाच्च ममं प्रज्य भृत्य-बन्धुभिर्गत्मानः ।

तथान्यान् प्रयतः सम्यक् मखि-मख्वन्धि-वान्धवान् ॥

उशनाः ।

तैरनुज्ञातोऽशेषमिष्टेभ्यो दद्यात् स्वयञ्च भुञ्जीत ।

याज्ञवल्क्यः ।

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृमेवितं ।

पद्मपुराणे ।

दष्टैः सह ततः शान्तो भुञ्जीत पितृमेवितं ।

'पितृमेवित' पितृत्राह्णैर्यद्यदन्नं भुक्त तस्य तस्य शेषं भुञ्जीत

अतश्च यत्प्रमादेन आहुभोक्तृभ्यो न दत्तं तन्न भोक्तव्यमेवेति गम्यते ।

पितृनिषेवितश्च सर्वमापि स्तोक स्तोक भोक्तव्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

ततस्तु वैश्वदेवान्ते समृत्य-सुत-बान्धवः ।

भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितं ॥

अत्र माष-मांसादिकं पितृनिषेवितमप्यन्वाधानकृता आद्धे न भक्षयितव्यं । “अमाषममांसं व्रतं व्रतयेत्” इति श्रुत्या प्रतिषेधात् । अकृतान्वाधानेनानग्निना च पञ्चदशामपि पितृनिषेवितं मांसादिकं भक्षयितव्यं “पितृनिषेवितं सर्वं भुञ्जीत” इतिवचनात् । यस्तु “हन्यादा-सप्रमं कुलं मांसाग्ने पञ्चदशी” इति निषेधः स रागप्राप्तभक्षणविष-यत्वान्न वैधं भक्षणं बाधितुं क्षमते । यनाप्यमुककालपर्यन्तं सर्वदा वा मधु-मांसादिकं मया न भक्ष्यमिति नियमोऽभ्युपगतः तेनापि तच्छ्राद्धादौ भक्षणैयं ।

तथा च बृहस्पतिः ।

कृतौ आद्धं तदङ्गत्वाद्धिप्राज्ञाभङ्गतोऽतः ।

भक्ष्यत्वादनयोगेऽपि खादन्मांसान्यपि व्रती ॥

‘कृतौ’ पशुबन्धे, आद्धे च भवतास्मिन् भोजने मांसभक्षणैयमि-त्येवंविधाया विप्राज्ञायाः ‘अभङ्गतः’ अभङ्गहेतोः, यजमानः तेन च यः ‘व्रतः’ ऋत्विक्, सः ‘अनुयोगेऽपि’ अभक्षणव्रतेऽपि, मांसान्यपि खादन् व्रत्येव भवति । न तु भग्नव्रतः मांसान्यपौत्यनेन किमुतान्यत् खादन्निति सूचितं ।

तथा ।

रोगेण युक्तो विधिवद्भुत् विप्रवृत्तस्तथा ।

मांसमद्याश्चतुर्ष्वेषा परिषंख्या प्रकीर्त्तिता ॥

‘रोगेण’ मांसभक्षणैकचित्कालेन । ‘विधिवत्’ मधुपर्कआहुत्वादि-
विधिनिवेदितं । ‘ऊतं’ पशुबन्धे यजमानः, तेन च विप्रेण दृतः अतिक्र-
म्यतवानपि मांसमद्यात् । एषा चैतेषु चतुर्षु स्थानेषु ‘परिमस्था’ मांस-
भक्षणनियमस्य व्यावृत्तिः । अन्ये त्वभक्षणव्रते आहुते तदवघ्राणमाहुः ।
तथा च जातुकर्णः ।

मधु-मांसनिवृत्तस्तु आहुते कर्माणि वाचरेत् ।

पात्रस्यं गन्धमात्राय पिष्टणामनृणो भवेदिति ॥

‘पात्रस्यं’ भोजनपात्रस्थितमांसाद्याभ्रितं, ‘पिष्टणामनृण’ इत्यनेन
पिष्टनिषेवितान्नभोजनादवघ्राणाच्च पिष्टणां हस्तिर्भवतीति सूचितं ।
तथा च ब्रह्मवैवर्ते ।

पिष्टद्विजेभ्यः सर्वेभ्योयद्यदत्र निवेदितं ।

अत्रान्नैव हि तत्सर्वं पिष्टन् प्रीणाति मानवः ॥

एतच्च भोजनं सति सामर्थ्यं हस्तिपर्यन्तं कर्त्तव्यं । तदभावे तु
पिष्टनिषेवितेभ्योऽन्नेभ्यः किञ्चित् किञ्चिदादायैकधामपरिमाणमपि
ममुदायं मम्याद्य भोजनं कर्त्तव्यं ।

तदाहापस्तम्भः ।

सर्वतः समवदायोत्तरेण यजुषाशेषस्य ग्रामावगाहं प्राप्नोयादिति ।
प्राणे निविष्टोऽमृतं जुष्टमि ब्रह्मणि मे आत्मा मृतत्वायेति ।

उत्तमं यजुः अनेन च भोजनस्यावश्यकत्वमुक्तं ।

अत एव आहुदिने उपवामनिषेधमाह व्यासः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तावमितैकादशौशुभे ।

व्यतीपाते कृते आहुते पुत्री नोपवसेद्गृही ॥

देवलसूत्रपवासे दोषमथाह ।

श्राद्धे दत्त्वा तु योविप्रो न भुङ्क्तेऽथ कदाचन ।

देवा हविर्न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

उपवासदिने श्राद्धकर्त्ता पितृनिषेवितं सर्वमवघ्रातव्यमेवेत्ययमपि
पक्षो ब्रह्मवैवर्त्ते विचारपूर्वकं प्रतिपादितः ।

उपवासदिनं प्राय यदा भवति नारद ।

पितृश्राद्धं तथान्यच्च तदा कार्यञ्च तच्छृणु ॥

व्रतभङ्गो महत्पापं मुक्तशेषस्य सेवया ।

तत्र वै यत्प्रकर्त्तव्यं तच्छृणुष्व मद्येगितं ॥

सर्वमन्नं समुद्धृत्य दक्षिणेन करेण तु ।

श्रवघ्राणन्ततः कुर्यात् व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥

अकृते तु मुनिश्रेष्ठ ह्यवघ्राणं च नारद ।

श्राद्धलोपः कृतस्तेन मातृह्यः पितृह्यः भवेत् ।

एवं ज्ञात्वा तु विद्वद्भिर्रूपायश्नितो दिजैरिति ॥

यामोऽप्याह ।

उपवासे यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासन्तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितं ॥

‘नैमित्तिकमित्यनेन नित्यश्राद्धं उपवासदिनेऽवघ्राणं न कार्य-
मिति सूचितं ।

शिवरात्रिव्रतोपवासं पुरस्कृत्योक्तं प्रभामखण्डे ।

पुरोडाशोऽपि देवेशि मम्प्राप्ते शिववासरे ।

अभक्ष्येण समः प्रोक्तः किं पुनश्चान्यमत्किया ॥

चतुर्दश्यां यदा चैव आहुं नैमित्तिकं तथा ।

उपवामन्तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितं ॥

एवं यस्मिन् शिवरात्रेकादश्यामुपवासे क्रियमाणे महत्पुण्यक्य-
ज्जमाने वा बह्वृत्तपापन्तस्मिन्नवघ्राणमेव कर्त्तव्यं । यस्मिंस्तु दयमेतदल्पं
तस्मिन्नवघ्राणमयाचितमेकभक्तं वा कर्त्तव्यं ।

अत एवोपवामायाचितैकभक्तानां प्रत्येकं फलविशेषः प्रभामखण्डे एवोक्तः ।

उपवासदिने आहुं कथञ्चिदिति ज्ञायते ।

उपवासेऽश्वमेधाख्यं राजसूयमयाचिते ।

वाजपेयं लभेद्भोक्ता एकभक्तेऽग्निहोमजं ॥

‘अग्निहोमजं’ पुण्यमिति शेषः । अतश्चोपवासदिने आहुं कृते
शेषान्नावघ्राणं भोजनं वा कर्त्तव्यमिति स्थितं ।

तत्र भोजनकालमाह जातुकर्णः ।

अहन्येव तु भोक्तव्यं कृते आहुं द्विजन्मभिः ।

अन्यथा ह्यासुरं आहुं परपाके च सेविते ॥

नागरखण्डे ।

वलिञ्च निलिपेत्तस्माद्भोजनञ्च समाचरेत् ।

मौनेन दृश्यते सूर्या यावत्तावन्नराधिप ॥

यस्यैवास्मिन्ने सूर्ये मुहूर्ते च आहुं कृत्स्नः ।

व्यर्थां याति तच्छ्राद्धं तस्माद्वात्रौ न भोजयेत् ॥

इति शेषभोजनं ।

इति मुख्यकल्पिकः पार्वणश्राद्धप्रयोगः ।

अथानुकल्पिकाः पार्वणश्राद्धप्रयोगाः ।

तत्र मुख्यकल्पाशक्तस्यानुकल्पेनानुष्ठानमाह कात्यायनः ।

चरितार्था श्रुतिः कार्या यस्मादप्यनुकल्पतः ।

अतोदेयं यथाशक्ति आद्रुकाले ममागते ॥

मुख्याशक्तौ चानुकल्पानुष्ठाने मुख्यफलावाप्तिमाह शतातपः ।

यथाकथञ्चित्कर्तव्यानि कुर्यादिन्दुक्षयादिषु ।

पात्र-द्रव्याद्यसम्पन्नौ सोऽपि मुख्यफलं लभेत् ॥

‘यथाकथञ्चित्’ कियदङ्गक्षान्या, ‘नित्यानि’ यावज्जीवमनुष्ठेयतया विहितानि दर्श-पूर्णमासपिण्डपितृयज्ञश्राद्धादीनि । ‘इन्दुक्षयादिषु’ अमावास्यादिकालेषु । ‘पात्राणि’ पूर्वाशुक्लक्षणा ब्राह्मणाः । ‘द्रव्यं’ मधुमांस-पायसोदन-सूप-शाकादि ।

भविष्योत्तरे ।

श्राद्धानुकल्पं यः कुर्यात्प्रात्यवस्थाद्यपेक्षया ।

श्रद्धावान् सोऽप्यवाप्नोति मुख्यश्राद्धफलं नरः ॥

‘प्रात्यपेक्षया यथा शूद्रः स्त्रीयां शूद्रतामपेक्ष्य मन्त्ररूपाङ्ग-होमं पक्वाङ्गहोमदानुकल्परूपं श्राद्धं करोति, यथा वा स्त्री मन्त्र-होमं । यद्यपि स्त्री-शूद्रयोस्तथाविधमेव श्राद्धं मुख्यं तथापि द्विज-कर्तव्यं मुख्यं श्राद्धमपेक्ष्यान्पाङ्गत्वाद्द्विजैरनुष्ठेयमानमिवाचानुकल्प-शब्देन व्यवह्रियते । ‘श्रवस्थापेक्षया यथानुपनीतो मन्त्रहोममपन्नौकः प्रवाषौ चामहेमश्राद्धयोरन्यतरत् । श्रादिशब्देन पात्र-द्रव्याद्यसम्प-त्त्यपेक्षापि संगृह्यते ।

मुख्यानुष्ठानशक्तिमांस्वनुकल्पमनुतिष्ठन् कर्मफलं न प्राप्नोतीत्याह व्यासः ।

शक्तः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

स नाप्नोति फलं तस्य परचेति सुनिश्चितं ॥

अत्रानेकब्राह्मणसम्पत्त्यभावे अनेकब्राह्मणभोजनपर्याप्तान्नासम्भवे
चैकेनैव ब्राह्मणेन षड्दैवतं षट्पिण्डं आहुं कुर्यात् ।

तथा च प्रभासखण्डे ।

द्रव्याभावे द्विजालाभे विधिं वक्ष्यामि तत्त्वतः ।

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं आहुमाचरेत् ॥

षड्दर्भान् दापयेत्तस्मै षड्भ्योदद्यात्तथासनं ।

षड्प्यावाहयेत्तत्र षड्भ्योदद्यात्तथा हविः ॥

‘द्विजालाभ इत्यनेकद्विजालाभे । यदा च षड्दैवतभोजनैव
विप्रेण कुर्यात्तदा सर्वगुणसम्पन्नं विप्रं निमन्त्रयेत् ।

उक्तं हि कूर्मपुराणे ।

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगं ।

श्रुत-श्रीलादिसम्पन्नमस्रक्षणविवर्जितं ॥

एकेनापि हि विप्रेण षड्दैवतं आहुं क्रियमाणं वैश्वदेविकयुक्तमेव कर्त्तव्यं ।

तत्र द्विजाभावेऽपि वैश्वदेविकानुष्ठानप्रकारमाह वसिष्ठः

यद्येकं भोजयेच्छाहुं देवं तत्र कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ।

देवतायतने कृत्वा ततः आहुं प्रवर्त्तयेत् ॥

प्रकृतआहुर्थं सम्यादितस्य तत्तज्जातीयस्याश्वस्य प्रत्येकमेकदेशं
समुद्धृत्य देवतायतने वैश्वदेविकद्विजोपवेशनोचिते स्थाने पात्रमा-
साद्य तत्र परिवेश्य तत्रत्यासने च विश्वान् देवानावाह्य तान् पुरो-
वर्त्तिन इवानुध्याय पृथिवी ते पात्रमित्यादिकं जपित्वा पुष्टरवार्द्धवः-

मंशकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नं स्वाहा ॐ तत् सदित्युक्त्वा 'आहुं'
पित्र्य कर्म प्रवर्त्तयेदित्यर्थः ।

कूर्मपुराणे ।

उद्धृत्य पात्रे चान्नं तत्सर्वस्मात् प्रकृताहृतात् ।

देवतायतने चैभ्यो निवेद्यान्यत् प्रवर्त्तयेत् ॥

शङ्खोऽप्याह ।

भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनं ।

देवै हत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥

'तस्य' पित्र्यस्य द्विजस्य स्थाने ।

आह श्रुतातपः ।

देवेभ्यस्य नमस्कृत्य पूर्वं भागं प्रदापयेत् ।

'पूर्वमिति पितृभ्यः पूर्वं । 'भागमिति तन्प्रदेयमन्नं ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु वैश्वदेविकस्थानेऽग्निस्थापनमुक्तं ।

एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते ।

पितॄणां ब्राह्मणे योज्यो देवे त्वग्निं नियोजयेत् ॥

अत्र पित्र्योन्नसङ्कल्पप्रकारमाह बृहस्पतिः ।

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे स्तन्यत्वात् प्रकृतस्य तु ।

स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्योऽन्नं विनिवेदयेत् ॥

एकब्राह्मणत्वेऽप्रिसमर्थनानाजातीयान्नसमुदायात्तज्जातीयान्नैकदे-

समुद्धृत्योद्धृत्य षट्समुदायान् सम्पाद्यैकस्मिन्नन्ने एकस्मिन् वा पात्रे
परिवेश्यैकैकं समुदायं पित्रादिक्रमेणैकैकस्मै आहुदेवतारूपाय निवे-
दयेत् । एकस्मादेव वाससमुदायात् स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य बुद्धैव

पृथक् परिकल्प्य निवेदयेत् । दैवे पित्र्ये क्रमादन्नं मङ्गल्यं गायत्रौ-
जपादिकं कृत्वा पित्र्यविप्रभोजनकाले वैश्वदेविकस्याम्नस्य प्रतिपत्ति-
विशेषः कार्यः ।

तमाह वसिष्ठः ।

प्राश्वेदग्नौ तदन्नं दद्यादा ब्रह्मचारिणे ।

कूर्मपुराणे ।

प्राश्वेदन्नं ततोऽग्नौ तु दद्यादा ब्रह्मचारिणे ।

‘तत इति भोजनान्जापर्यन्तं पित्र्यं कृत्वा ।

अत्रैकस्मिन् ब्राह्मणे अनेकेषां पितॄणां तृप्तिप्रकारमाह शातातपः ।

एकम् ब्राह्मणः श्राद्धं स्वल्पञ्च प्रकृतं भवेत् ।

त्रयञ्च पितरः प्रोक्ताः कथं तृप्यन्तु ते त्रयः ॥

उरस्यश्रन्ति पितरो वामपार्श्वे पितामहाः ।

प्रपितामहा दक्षिणतः प्रष्टवस्वनुयायिनः ॥

‘अनुयायिनः’ पितृपत्नीप्रभृतयः । ‘अनुयायिन इत्यत्र ‘पिण्ड-
तर्कका इति पाठान्तरं. तच्च पिण्डलेपभार्गिनो वृद्धप्रपितामहादय
इति व्याख्येयं ।

प्रभासखण्ड-देवलस्मृत्योस्त ।

पिता भुङ्क्ते दिजकरे सुखं भुङ्क्ते पितामहः ।

प्रपितामहम् तालुम्यः कण्ठे मातामहः स्मृतः ।

प्रमातामहम् हृदये वृद्धो नाभौ तु संस्रियत इति ॥

‘वृद्धः’ वृद्धप्रमातामहः ।

अत्रैकस्यापि ब्राह्मणस्यालाभेऽनुकन्यानन्तरमुक्तं प्रभासखण्डे ।

अस्माभे ब्राह्मणस्यैव कौशः कार्योऽवटुः प्रिये ।

एवमथाचरेच्छ्राद्धं षड्दैवत्यं समाहितः ।

विभक्तिं कारयेद्यस्तु पितृहा स प्रजायते ।

‘कौशः’ कुशमयः, ‘वटुः’ लघुमनुष्यप्रतिष्ठतिः, तं वटुं ब्राह्मण-
त्वेन परिकल्प्य सर्वं श्राद्धमाचरेत् । ‘विभक्तिः’ कर्मणः क्लेदो लोप
इति यावत् । तं न कुर्यात् ।

वटुषु श्राद्धप्रकारमाह देवस्यः ।

निधाय वा दर्भवटूनासनेषु समाहितः ।

प्रीषानुप्रीषमंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

‘आसनेषु’ ब्राह्मणोपवेशनोचितेषु । स्वागतं भवत्, श्राद्धं करिष्ये,
श्राद्धे लणः क्रियतां, देवान् पितृनावाहयिष्ये, अग्नौकरणं करिष्ये
इत्यादयः प्रश्नाः ‘प्रीषाः’ एषामुत्तराणि ‘अनुप्रीषाः’, तदुभयमंयुक्तं
‘विधानं’ श्राद्धैतिकर्तव्यताकाण्डं, स्वयमेव कुर्यात् । तत्र सङ्कल्पित-
स्यास्य यत्कर्त्तव्यं तदपि स एवाह ।

पात्राभावे परिकृत्वा पितृयज्ञविधिं नरः ।

निर्दिश्याप्यस्त्रमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततोगतिः ॥

पात्राभावे त्रिपेद्ग्नौ गवे दद्यात्तथासु वा ।

न तु प्राप्स्य लोपोऽस्ति पितृकस्य विशेषत इति ॥

मुख्यद्रव्यामभवे चान्येऽप्यनकल्पाः ।

तत्रामश्राद्धाख्याः ।

इह पराशरस्मृति-विष्णुपुराण-वाराहपुराणेषूक्तं ।

असमर्थोऽश्वदानस्य धान्यमाशं स्वन्नक्तिः ।

प्रदद्यात्तु द्विजातिभ्यः स्वल्पामपि च दक्षिणां ॥

अस्यार्थः । पक्षाम्नाभावे आहुयोग्यान्नप्रकृतोभूतं यव-गोधूम-
तण्डुलादिधान्यमेव विश्वान् देवान् पितृंस्तोष्ट्रिंश्च पक्षास्रवच्यक्त्वा निम-
न्वितद्विजेभ्यः समर्पयेत् । तत्र धान्यस्य मात्सादनदनीयत्वाद्भोजना-
भावे तत्सम्बन्धिनो धर्मजातस्य लोपः, अथत इत्याशः धान्यवि-
शेषणेन चाशब्देनैतत् सृच्यते यत्स्वस्थानं गत्वा तैर्माद्भ्योऽपि दद्यान्म-
शनयोग्यं कृत्वा भोक्तव्यं न तु कार्यान्तरे विनियोज्यमिति । अन्यथा-
शमित्यनर्थं स्यात् ।

अस्य कर्तृविशेषवादमाह व्यामः ।

हिरण्यमात्रं आहुतीयं लभ्यं यत् त्रिधादितः ।

यथेष्टं विनियोज्यं स्याद्भुञ्जीयाद्ब्राह्मणः स्वयं ॥

‘त्रिधादितः’ त्रिचय-वैश्य-मूर्द्धावभिक्षादिभ्यः । अत्र यद्यपि
‘यथेष्टं विनियोज्यमिति सामान्येनोक्तं तथापि आहुतादौ न विनियोज्यं
देवतोद्देशेन त्यक्तस्य पुनर्देवतान्तगोद्देशेन न्यागस्यायुक्तत्वात् । अतो
लौकिके भोजने क्रियादौ चालौकिकेऽपि अति-स्मृतिविहिते दक्षि-
णादौ नित्य-नैमित्तिके विनियोज्यमित्यवगन्तव्यं । ब्राह्मणान्तु स्वयं
स्वयमेवेति नियम्यते । अत्र यावत्प्रतिगृह्णातं तावत्स्वयमेव भोज्य-
मिति नियमोन मन्तव्यः किन्तु तन्निपर्यन्त स्वयम्भक्तान्यस्य आहुत-
शोचिता प्रतिपत्तिः कर्तव्यति निश्चयव्य । शूद्रान्तु प्रतिगृह्णातं
कस्मिंश्चिदपि नित्यनैमित्तिके न विनियोज्यं किन्तु स्वकायं परकायं
वा भोजन एवोपयोज्यमित्युक्तं षडत्रिंशन्नाते ।

आमं शूद्रस्य यत् किञ्चिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्णाते ।

तत्सर्वं भोजनायासं नित्य-नेमित्तिके न च ॥

अत्र प्रदेशधान्यपरिमाणमितिकर्त्तव्यताञ्चाह व्यासः ।

आमन्दद्यात्तु कौन्तेय दद्यादन्नं चतुर्गुणं ।

मिद्धान्ने तु विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिः ॥

आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानञ्च भारत ।

दद्याद्यच्च द्विजातिभ्यः शृतं वाशृतमेव वा ।

तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

षड्विंशन्मते पिण्डदाने पचान्तरमप्युक्तं ।

आमश्राद्धं तदा कुर्याद्विधिञ्चः श्राद्धलक्षदा ।

हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः ॥

चतुर्गुणमित्येकैकब्राह्मणवृत्तिपर्याप्तान्निभिद्धिममर्थाद्ब्रान्याच्चतुर्गुणं
तावत्सकैकस्मै ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः । चतुर्गुणदानाशक्तौ पचान्तर-
मपि तेनैवोक्तं ।

आमन्ददद्धि कौन्तेय तद्वानं द्विगुणं भवेत् ।

त्रिगुणं चतुर्गुणं वापि नत्सकगुणमर्पयेत् इति ॥

आवाहनादीत्यादिशब्देन अर्घ्यादिकं गृह्यते ।

तथा च भविष्यत्पुराणे ।

आवाहनं भवेत्कार्यमर्घ्यदानं तथैव च ;

एष एव विधिर्यत्र यत्र श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥

कूर्मपुराण-यमपुराणयोः ।

आमेन वर्त्तयेन्नित्यं ब्राह्मणो व्यसनाश्रितः ।

तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

षड्त्रिंशन्मते पिण्डदाने पक्षान्तरमण्डकं ।

आमश्राद्धं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं भवेत् ।

गृहपाकात् स्वमुद्गत्य मनुभिः पायसेन वा ।

पिण्डान् दद्यात् यथालाभं तिलैः सह विमत्सरः ॥

विकिरादिकमप्यामद्रव्येषैव कर्त्तव्यं ।

तथा च प्रचेताः ।

आमश्राद्धप्रदः पिण्डान्तथाग्नौकरणञ्च यत् ।

तद्दद्यात्तत्र तेनैव यन्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ॥

‘यन्किञ्चित्’ यदन्यदपि विकिरादि तदपि, ‘तेनैव’ आमनेनैव, कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा जप्या विमर्जने ।

अन्यकर्मण्यनूद्याः स्युरामश्राद्धे विधिः स्मृतः ॥

आवाहनमन्त्रे अत्त व इत्यत्र स्वीकर्त व इत्युहः । स्वधाकारे नमो वः पितर इत्यादिमन्त्रे इष इतिपदस्थाने आमद्रव्यस्येत्युहः । विमर्जने वाजे वाज इति मन्त्रे तप्रा इत्यस्य स्थाने तर्पस्वत्युहः कार्य इत्यर्थः । शूद्रेण तु पक्षात्रमभवेऽपि आमश्राद्धं कर्त्तव्यमिति पूर्वमं-
बोक्तं । तदनुष्ठानप्रकारस्तु भविष्योत्तरे दर्शितः ।

धर्मेष्वस्य धर्मज्ञा यदि शूद्राः प्रकुर्वते ।

अग्नौकरणमन्त्रस्य नमस्कारो विधीयते ॥

आवाहनादि कर्त्तव्यं यथा शूद्रेण तच्छृणु ।

देवानां श्चेतानाम्नु पितृणां नाम-गोत्रतः ।

पिण्डादीन्निर्वपेद् वीर नामतो गोत्रतस्तथा ॥

‘नमस्कारः’ नम इतिशब्दः । अग्रये कव्यवाहनाय नमः । सोमाय
पितृमते नमः । अग्नौकरण इत्युपलक्षणं, अन्यत्राप्यमेवास्य मन्त्रः ।

तथा च शूद्रं प्रकृत्य मत्स्यपुराणादिषूक्तं ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न ह्यपथेत् । इति ।

अथश्च मन्त्रः शूद्रस्थान्यमन्त्रनिरुत्या विधीयते । एवं तस्य
मन्त्रान्तरनिरुत्तिर्मत्स्यपुराणेऽभिहिता ।

सर्वे आद्भुञ्ज कर्त्तव्यं शूद्रेणाप्येवमेव तु ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्रस्य सर्वमेव विधीयते ॥

‘एवमेव’ पार्वणशूद्रविधिनैव । अत्र शूद्राणां गोत्रस्याविद्य-
मानत्वाद्द्विजोत्पन्नशूद्रविषयं गोत्र इत्येतद्भवितुमर्हति । अथ वा
“तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यपः” इति श्रुतेः सर्वेषामेव शूद्राणां
काश्यपं गोत्रं भवितुमर्हति । अत एव व्याघ्रपादा प्रतिपादितं “गोत्र-
नाशे तु काश्यपः” इति ।

आमान्नस्याप्यमन्त्रवे हेमश्राद्धं कर्त्तव्यं ।

तथा च मरीचिः ।

आमान्नस्याप्यभावे तु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान् ।

धान्याश्चतुर्गुणेनैव हिरण्येन सुरोचिषा ॥

आमश्राद्धे यावदेकैकस्मै ब्राह्मणाय धान्यं दीयते तावतश्चतुर्गुणं
यावता हिरण्येन लभ्यते तावदेकैकस्मै ब्राह्मणाय हेमश्राद्धे हिरण्यं
देयमित्यर्थः । इह ये शक्तितारतम्यालोचनया आमश्राद्धे धान्यद्वै-
गुण्यादिपक्षाः प्रतिपादिताः तदनुसारेणैव हेमश्राद्धेऽपि प्रमाणभेदोऽनुक्त
एवार्थाद्भव्यते ।

धर्मस्त्वाह ।

आमन्तु द्विगुणं प्रोक्तं हेम तदक्षतुर्गुणं ।

अस्त्राभावे द्विजातीनां ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥

एकैक-ब्राह्मण-दत्त-पर्याप्तान्त्रसमर्थं धान्यं यावता लभ्यते ताव-
तस्यतुर्गुणं हेम एकैकस्मै ब्राह्मणाय इत्यर्थः । अनेन द्विगुणधान्या-
द्विगुणं हेम प्रदेयमित्युक्तं भवति ।

भविष्योत्तरे ।

अस्त्राभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं संयहे च तथा स्त्री-शूद्रयोरपि ॥

व्यासः ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥

हेमश्राद्धस्य कचिदपवादः षट्त्रिंशन्मते ।

अस्त्राभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा चर्यः हनि ॥

इह स्मृत्यन्तर-पुराणान्तरेषु यत्र यचामश्राद्धं विहितं तत्र तत्र
हेमश्राद्धं विधीयमानमामद्रव्यासम्भवं एवेति व्याख्येयं । एवं ह्यामद्रव्य-
हेमश्राद्धदोषो विकल्पो न भविष्यति । अन्नप्रकृतिभृतत्वेन श्राद्धविध्य-
न्तरङ्गस्य धान्यस्य सति सम्भवे वहिरङ्गाङ्गस्यः पूर्वमुपादानश्चानुगृहीतं
भवति । पुत्रजन्मनिमिक्ते पक्वामयोरन्नयोः मद्भावेऽपि हेमश्राद्धमेव ।
अत एव सम्बन्धः ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेमैव बुद्धिमान् ।

न पक्केन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन् ॥

पिण्डदानप्रकारोऽप्यत्र भविष्योत्तर एव दर्शितः ।

गृहपाकात् समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ।

पिण्डप्रदानं कुर्वीत हेमश्राद्धे कृते सदा ॥

शूद्रस्तु गृहपाकेन तत्पिण्डान्निर्वपेत्तथा ।

सक्तु मूलं फलं तस्य पायसं वा भवेत् स्मृतं ॥

पिण्डनिर्वपणार्थमिति शेषः ।

षट्चिंशन्मते ।

नामन्त्रणाग्नौकरणं विकरो नैव दीयते ।

तत्रप्रश्नोऽपि नैवात्र कर्त्तव्यः केनचिद्भवेत् ॥

शूद्रश्राद्धे प्रतिगृहीतं धान्यं नित्य-नैमित्तिके न विनियोज्यमि-
त्यभिधायोक्तं षट्चिंशन्मते ।

हिरण्यं तत्पुनः श्राद्धे गृहीतं नैव दुष्यति ।

तेन नित्यक्रियाः कार्या हिरण्यं नाम्नुच्यते इति ॥

यस्तु पिण्डप्रदानादिवह्नविधानयुक्तमावाहनादिविततानेकाङ्ग-
युक्तञ्च श्राद्धमनुष्ठातुमशक्तः स साङ्गस्यं श्राद्धं कुर्यात् ।

तथा च सम्बन्धः ।

समयं यस्तु शक्नोति कर्त्तुं नैवेह पार्वणं ।

अपि सङ्कल्पविधिना काले तस्य विधीयते ॥

पात्रभोज्यस्य चास्य त्यागः सङ्कल्प उच्यते ।

तत्रयुक्तो विधिर्यस्तु स तेन व्यपदिश्यते ।

तावन्मात्रेण सम्बद्धं श्राद्धं साङ्कल्पमुच्यते ॥

अथ यद्यत्प्रधानमङ्गं वा न कर्त्तव्यं तदाह व्यासः ।

सङ्कल्पन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणं ।

नावाहनं नाग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत् ॥

पात्रस्यार्थस्य जलादिना परिपूरणं न कर्त्तव्यं । अर्थो न दातव्य इत्यर्थः । आवाहनञ्च समन्त्रकं निषिद्ध्यते न त्वावाहनमात्रं, तेन विना देवतासन्निधानाभावाच्छ्राद्धनिष्पत्त्यसम्भवात् । केचित्तु श्राद्धे विकिरदानमपि न कर्त्तव्यमित्युक्त्वा संवादाय कस्यचिद्वचनं पठन्ति ।

सङ्कल्पन्तु यदा श्राद्धं न कुर्यात्पात्रपूरणं ।

विकिरन्तु न दातव्यं पिण्डांश्चैव विनित्तिपेदिति ॥

आवाहनाग्नौकरणादिसम्यादनसमर्थनापि कदाचित् सङ्कल्पविधिर्नैव श्राद्धं कर्त्तव्यमिति ह्यागलेयः ।

पिण्डं यत्र निवर्त्तते मघादिषु कदाचन ।

सङ्कल्पन्तु तदा कार्यं नियमाच्छ्राद्धया द्विजः ॥

कर्त्तव्यं विशेषं प्रति च नियमेन सङ्कल्पश्राद्धमाह व्यासः ।

त्यक्नाग्नेः पार्वणं नैव नैकोद्विष्टं सपिण्डनं ।

अत्यक्नाग्नेस्तु पिण्डाक्रिस्तस्मात् सङ्कल्प्य भोजयेत् ॥

यस्मादत्यक्नाग्नेरेव सपिण्डश्राद्धाक्रिस्तस्मात्त्यक्नाग्निना सङ्कल्पश्राद्धमेव कार्यमित्ययः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

अनग्निको यदा विप्र उक्तस्त्राग्निस्तथैव च ।

तदा तृद्धिषु सर्वासु सङ्कल्प्य श्राद्धमाचरेत् ॥

साग्निकस्तु सङ्कल्पविधिना वदरादिमिश्रपिण्डप्रदानयुक्तं वा

वद्विआङ्गं कुर्यादित्यर्थादिह गम्यते । यदा तु सर्वाङ्गोपसंहाराद्यङ्ग्या
आङ्गं कुर्यान्नदा ब्राह्मणात् प्रार्थनाविशेषमाह व्यासः ।

अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् ।

स तदा वाचयेद्विप्रान् सकला सिद्धिरस्त्विति ॥

वाचनप्रकारस्तु अथ आङ्गस्य सकला सिद्धिरस्त्विति भवतो
ब्रुवन्त्विति यजमानेनोक्ते सकला सिद्धिरस्त्विति ब्राह्मणा ब्रूयुरिति ।

ब्राह्मणभोजनपर्याप्तोक्तपरिमाणपक्वामरूपोभयविधानामश्रवे सर्व-
आङ्गयोग्यदिजालाभे चानुकल्पमाह देवलः ।

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमलाभे द्रव्य-विप्रयोः ।

आङ्गेऽहनि तु सम्प्राप्ते भवेन्निरश्नोऽपि वा ॥

भविष्योत्तरे तृदककुम्भादिदानमप्युक्तं ।

किञ्चिद्दद्यादशक्तसेदककुम्भादिकं द्विजे ।

विवासमेव वा दद्यात् पिण्डं वाथाभिनिर्वपेत् ॥

तिलोदकैस्तरपथेद्वा पितृन् स्नात्वा समाहितः ।

अग्निना वा दहेत्कलं आङ्गकाले समागते ॥

तस्मिन् वोपवसेदङ्गि जपेद्वा आङ्गसंहितां ।

यथाशक्त्या तु दातव्यं आङ्गकालसमागमे ॥

‘कलं’ पर्वतदरी, ‘आङ्गसंहितां’ सर्वमन्त्रमहितं आङ्गकल्पं ।

तृदुवसिष्ठः ।

किञ्चिद्दद्यादशक्तस्त उदकुम्भादिकं द्विजे ।

क्षणानि वा गवे दद्यात् पिण्डान् वाप्यथ निर्वपेत् ।

तिलदग्नेः पितृन् वापि तर्पयेत् स्नानपूर्वकं ॥

कर्मपुराणे ।

अपि मूलेः कुशैर्वापि प्रकुर्यान्निर्धनो द्विजः ।
तिलोदकैस्तर्पयेद्दः पितृन् खाला समाहितः ॥

शरीतः ।

अपि मूलेः फलैर्वापि तथाप्युदकतर्पणैः ।
अविद्यमाने कुर्वीत न तु प्राप्तं विस्तृतयेत् ॥

देवसः ।

यदेव तर्पयत्यङ्गिराहिताग्निर्दिने दिने ।
पित्र्यक्तेनैव प्राप्नोति वार्षिकादिक्रियाफलं ॥

सत्यव्रतः ।

शाक-मूल-फलाश्चैस्तु वासोगो-भूमि-काञ्चनैः ।
अङ्गिर्वा विप्रसंवादात् पितृणां प्रीतिभावहेत्^(१) ॥

‘विप्रसंवादात्’ यस्य कस्यचिद्ब्राह्मणस्यानुज्ञया ।

कालिकापुराणे ।

अज्ञाभावे फलैर्वापि यदत्राति नरः स्वयं ।
तेन श्राद्धं प्रकुर्वीत पितृणां तृप्तिकामतः ॥

वाराहपुराणे ।

तत्राप्यसामर्थ्यतः करायावस्वितांस्तिस्रान् ।
प्रणम्य द्विजमुख्येभ्यो दद्यादुद्दिश्य वै पितृन् ॥
तिलैः सप्राष्टभिर्वापि समवेतं जलाञ्जलिं ।
भक्तिनसः समुद्दिश्य पितृन् दद्यात्समाहितः ॥

(१) तृप्तिकामत इति अ० ।

यतः कुतश्चित्प्रप्राप्य गोभ्योवापि गवाङ्गिकं ।
 पितृनुद्विश्य विप्रेभ्यो दद्याच्छ्रद्धासमन्वितः ।
 सर्वाभावे वनङ्गत्वा स्कन्द-मूलप्रदर्शकः ॥

कलामूलप्रदर्शक इति पाठान्तरं ।

पूर्वादिलोकपालानामिदमुषैः पठेद्बुधः ।
 न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यत्
 श्राद्धोपयोग्यं स्वपितृन्नतोऽस्मि ।
 दृष्यन्तु भक्त्या पितरोमयैतौ
 कृतौ भुञ्जौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥
 इत्येतत् कथितं सर्वं पितृभक्तिपरायणः ।
 यः करोति कृतन्नेन श्राद्धं भवति वै दिज ॥

पुराणात् ।

पराधीनः प्रवामी च निर्धने वापि मानवः ।
 मनसा भावयुक्तेन श्राद्धं कुर्यात्तिलोदकं ॥

तथा स्मृत्यन्तरे दृष्टान्तद्वारेणोक्तं ।

यद्वाचा कर्मणा कर्तुं कथञ्चित्तु न शक्यात् ।
 तत्सर्वं माधयेद्विद्वान्मनसा पितृयज्ञवत् ॥

इत्यनुकल्पिकाः पार्वणश्राद्धप्रयोगाः ।

इति श्रीमहागजाधिगत्र-श्रीमहादेवीय-मकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे श्राद्ध-
 कल्पे मुख्यकल्पानुकल्पिकपार्वणप्रयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

विद्यादिवृद्धान्विविधोपचारै-
 रानन्दयन् योमुदमाददाति ।
 हेमाद्रिसृग्निः करणेऽग्नौ
 वृद्धीरितश्चाद्भुविधिं ब्रवीति ॥
 अथ वृद्धिश्चाद्भुप्रयोगः ।

तत्र तावदेतच्छ्राद्धं मण्डपदेवता-कुलदेवताभ्यापनपूर्वकं मा-
 तृकापूजां विधाय वसोर्धागाश्च कृत्वा कार्यं ।

तथा च चतुर्विंशतिमते ।

आभ्युदयिके सम्प्राप्ते देवताभ्यापनं स्मृतं ।

जाति-धर्मकुलान्नातं लोकानां वृद्धिकारकं ॥

आभ्युदयिकश्चाद्धे कर्त्तव्यतया प्रसूते मति ब्राह्मण-वृत्तिया-
 दिजातिविभागेन श्रुत्यादिषु ममास्नातं कुलवृद्धेशोपदिश्यमानं देव-
 तानां प्रतिष्ठापनं कर्त्तव्यतया स्मृतं । तद्धि लोकानां वृद्धेर्भूत्सपरम्प-
 रायाः कारणं । अस्नानन्तरं मातृपूजनं कर्त्तव्यं ।

तथा च कर्मपुराणे ।

पूर्वन्तु मातरः पूज्या भक्ता वै मणेश्वराः ।

एतच्च मादृणां पूजनं नामानि चोक्तानि चतुर्विंशतिमते ।

तिस्रः पूज्याः पितुः पत्ने तिस्रः पूज्यास्तु मातृके ।

इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितृ-मातृस्वषाष्टमौ ॥

ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त दुर्गा-क्षेत्र-गणाधिपाः ।

आदौ वृद्धौ मदा पूज्याः पश्चान्मन्दीमुखान् पितृन् ॥

गौरी पद्मा सची दक्षा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।

एतास्त्वभ्युदये पूज्या आत्मदेवतया सह ॥

‘पितुः पत्ने’ पितृवर्गे, ‘तिस्रः’ मातृ-पितामही-प्रपितामह्यः पूज्याः । तथा ‘मातृके’ मातामहवर्गे, ‘तिस्रः’ मातामही-मातुः-पितामही-मातुःप्रपितामह्यः पूज्याः । ‘पितृ-मातृष्वसाष्टमी’ पितृ-स्वसा सप्तमी मातृष्वसाष्टमी च पूज्या । इत्यष्टौ मनुष्यमातरः प्रोक्ताः एतासु प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षमेव कुङ्कुम-कुसुम-वस्त्राभरण-भोजनैः पूजनीयाः । परोक्षास्तु वक्ष्यमाणदेवमातृवदक्षतादिपुञ्जेष्ववाद्या पूजनीयाः । ‘ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त’ ब्राह्मी वैष्णवी माहेश्वरी ऐश्वरी वाराही कौमारी चामुण्डेत्याः सप्तदेवमातृः, तथा ‘दुर्गा-क्षेत्र-गणाधिपाः’ दुर्गा क्षेत्राधिपं गणाधिपञ्च ‘वृद्धादौ वृद्धिआद्वात् प्राक्, षोडश-भिरुपचारैः पूजयित्वा पश्चान्मन्दीमुखान् पितृन् आद्धेन पूजयेदिति । ‘आत्मदेवता’ स्वकीयकुलदेवता, तथा सहैताः पूज्याः । आस्ताम्नरे ब्रह्माण्याद्यास्वष्टौ दर्शिताः । ब्रह्माणी माहेश्वरी कौमारौ वैष्णवी च वाराही इन्द्राणी चामुण्डा महालक्ष्मीश्च मातरः प्रोक्ताः ।

आह आतातपः ।

गौरी पद्मा सची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आभ्योऽर्घ्य-गन्ध-पुष्पस्य धूपन्दौषं निवेदयेत् ॥

एतच्च मातृपूजनं कर्माङ्गश्राद्धेऽपि कार्यामिति षट्चिन्मन्त्रत
एवोक्तं ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनौयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

आसास्य पूजाधिष्ठानं वसोर्धारानिर्माणादि च तत्रैवोक्तं ।

प्रतिमासु च शुभ्रासु स्निग्धता वा पटादिषु ।

अपि वास्तुपुष्पेषु नैवेद्यैश्च पृथग्निधैः ॥

कुम्भस्य वा वसोर्धाराः पञ्च धाराघृतेन तु ।

कारयेत्सप्तधारा वा नातिनीचा नचोच्छ्रिताः ।

आयुष्याणि च ब्रह्मचर्यं जप्त्वा तत्र समाहितः ॥

‘आयुष्याणि’ ‘आनोभद्रौद्यादित्याग्नीःप्रधानानि सूक्तानि तथा
तथाविधमन्त्राधाराणि सामानि च । ‘तत्रेति यत्र मातृपूजा वसो-
र्धारा च कृता ।

एतन्मातृपूजनस्याकरणे भविष्यत्पुराणे दोषो दर्शितः ।

अहत्वा मातृजज्ञं तु यः श्राद्धं परिवेषयेत् ।

तास्तस्य क्रोधसम्पन्ना हिंसां कुर्वन्ति दाहणं ॥

मातृर्षां प्रतिमास्वरूपं मार्कण्डेयपुराणे ।

संशयकृतिमानस्या सात्त्विककमण्डलुः ।

आद्याता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्मणी साभिधीयते ॥

माहेन्दरौ दृष्ट्वाऋता चिद्गुणवरधारिणी ।

अदाद्विषसत्वा प्राप्ता चन्द्ररेखाविभूषणा ॥

कौमारौ शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
 योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुरुहृदिणी ॥
 तथैव वैष्णवौ शक्तिर्गुरुदोपरि संस्थिता ।
 शङ्ख-चक्र-गदा-शार्ङ्ग-खड्गहस्ताभ्युपाययौ ॥
 यज्ञवाराहमतुलं रूपं या विभ्रतो हरेः ।
 शक्तिः माषाययौ तत्र वाराही विभ्रती तनुं ॥
 वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरि स्थिता ।
 प्राप्ता महस्त्रनयना यथा शक्रस्तथैव सा ॥

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

महालक्ष्मीश्च कर्त्तव्या नृत्यमाना कपालिनी ।
 कार्तिकी तुङ्गखट्वाङ्गत्रिमालाम्बुजधारिणी ।
 कृष्णाण्डया तु प्रेतस्या दन्तुरा वर्वरं शिरः ॥

षिट्कार्थपृष्ठायां ।

चन्द्रार्द्धनवचतुर्भास्त्रास्करेण ऋधेण च ।
 विद्योतन्ते करा यस्याः पद्मा सा च प्रकौर्त्तिता ॥
 कौरकव्यजिनी सैव व्यजनं ममिधन्तथा ।
 या विभर्त्ति करागैः सा शची नाम्ना प्रकौर्त्तिता ॥
 धन्ते या ममिधं हस्तैः रजनौ-कौरकावपि ।
 क्रमतस्तालवृन्तश्च सा च मेधाभिधीयते ॥
 अक्षसूत्रं स्ववक्षैव शक्तिकाञ्च कमण्डलुम् ।
 कलयन्ति करा यस्याः सावित्री सा प्रकौर्त्तिता ॥
 कार्मुकषार्थपाञ्चस्य योगसुद्रां कृपाणिकां ।

पाणिभिर्या क्रमाद्धन्ते मा दुर्गा परिगीयते ॥
 योगमुद्राञ्च चापञ्च क्रमेणैवाहुर्भाजनं ।
 कृपाणीं चैव या धन्तं मा चामुण्डा प्रकीर्त्तिता ॥
 या कपालञ्च कोशञ्च पीयूषं पाशमेव च ।
 या विभर्त्ति कराम्भोजैर्विजया मा प्रकीर्त्तिता ॥
 क्रमात्कोश-कपाले च पीयूषञ्च मपाशकं ।
 आश्रित्य यत्कराद्याणि विजयन्ते जया च मा ॥

यच्च सागरमंहितायां ।

दर्पणं पङ्कजं पद्मं पुष्टिकां दधतीं स्मरेत् ।
 पुष्टिं लक्ष्मीं मितां सौम्यां पङ्कजामनमस्यितां ॥
 वज्रं पद्मं तथादर्शं पीयूषं दधतीं स्मरेत् ।
 मा वै तुष्टिर्महालक्ष्मीः स्थिता वीरामनोपरि ॥

मह्यपुराणे विनायकप्रतिमास्वरूपं ।

स्वदन्तं दक्षिणकरे उत्पलञ्च तथापरे ।
 लङ्कुकं परशुञ्चैव वामतः सन्प्रकल्पयेत् ।
 मंयुक्तम्बुद्धि-च्छद्धिभ्यां अधस्तात्सूषिकाम्बितं ॥

तदेवं विशेषतः कामाक्षिन्मातृष्णीं स्वरूपं दर्शितं सामान्याका-
 रेण तु सर्वासां महापद्मराजे लक्ष्मीं । पूज्यासिन्नेऽथवासायां वरदा-
 भयपाणयः । तदेवस्मिदन्देवताप्रतिष्ठापनात्प्रभृति वसेर्धारापर्यम्कं
 कृत्वा नान्दीआङ्गमारभेत ।

तथाच चतुर्विंशतिमते ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आङ्गदानमुपक्रमेत् ।

वसिष्ठोक्तोविधिः छत्रोद्गृह्योऽपि निरामिषः ॥

‘तदनु’ मातृपूजाद्युत्तरकालं । पितृवर्गीयेभ्यस्त्रिभ्यः माता-
महवर्गीयेभ्य इत्येवं षड्भ्यः । ‘वसिष्ठोक्तोविधिः’ वसिष्ठादिसुनि-
प्रोक्तोविधिः । आमिषं मांसं तद्वर्जितः । एतच्च आहुतयं मातृ-
आहुतपूर्वकं कर्त्तव्यं ।

तथाच क्रमेण आहुतयमाह ज्ञातातपः ।

मातृआहुतं पूर्वं स्यात्पितृणां तदग्नरं ।

ततोमातामहानाञ्च वृद्धौ आहुतयं स्यतं ॥

मत्स्यपुराणेऽपि ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तादनन्तरं ।

ततोमातामहाः पूज्याः त्रिभेदेवास्तथैव च ॥

आह वसिष्ठः ।

मातृभ्यः कल्पयेत्पूर्वं पितृभ्यस्तादनन्तरं ।

ततोमातामहानाञ्च कुर्याच्छ्राद्धं क्रमेण वै ॥

अथ केचिन्मातामहादिचिदैवत्यं चतुर्थमपि आहुतमाचक्षते ।

तथाच चतुर्विंशतिमते मातृपूजां प्रतिपाद्योक्तं ।

पृथगेच ततः पश्चान्तच्च गान्दीमुखान् पितृन् ।

मातृपूर्वान् पितृन् पूज्य ततोमातामहानपि ।

मातामहीस्ततः केचिद्युग्या भोज्या द्विजातयः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सव्येन पाणिना वीर जिधिवत् खगसत्तम ।

मात्रे प्रमात्रे तस्मात्त्रे निर्वपेत् पूर्वतोमुखं ॥

पितृमात्रे तु तन्मात्रे निर्वपेद्विधिवत्स्वग ।
 वृद्धायै प्रपितामह्यै तथान्ते निर्वपेत् स्वग ।
 एवमुद्दिश्य वै मातुः आह्वयपिण्डांश्च निर्वपेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

प्रपितामहोपर्यन्ता गान्धीमुख्यस्य मातरः ।

मातामह्यः पितामह्यः प्रमातामह्य एव हि ॥

अथ मातामह्यादिआह्वयविधेरर्थवादो व्याघ्रेण दर्शितः ।

यथा मनुष्यास्तथ्यन्ति वृष्ट्या पत्नीः सुपूजिताः ।

पूजितास्त्रिह पत्नीषु तु यन्ति पितरस्तथा ॥

मातृआह्वे ब्राह्मणसंस्थामाह आतातपः ।

पित्नादित्रयपत्नीर्णा भोज्या मातुः प्रति द्विजाः ॥

स्त्रीणामिव तु तद्यस्मान्मातृआह्वमिहोच्यते ।

मातुः प्रतीत्येकस्मिन्स्त्रीवर्गे चतुरादियुग्ममह्यका ब्राह्मणा भोज-
 नीयाः । तथाच मातृवर्गे च चत्वारः मातामहोवर्गे चत्वार
 इत्येकमष्टौ सम्यसन्ते ।

अत एवोक्तं भविष्यत्पुराणे ।

भोजयेच्च द्विजानष्टौ मातृआह्वे स्वगेश्चर ।

नवमं सर्वदेवतयं भोजयेद्द्विजमागतं ॥

अति सम्यगे चैतदेदितयं । असम्यगे त्वेकैकस्मिन् वर्गे द्वौ इवपि
 भोजनीयौ ।

ब्राह्मणसाम्नाभे तु वृद्धवसिष्ठेनाम् ।

मातृआह्वे तु विप्रानामसाम्नाभे पूजयेदपि ।

पति-पुत्रान्विता भव्या योषितोऽष्टौ मुदाश्विताः ॥

पित्रादिवर्गोऽपि चतुरादिसङ्ख्या एव ब्राह्मणा भोजनौयाः ।

तथाच पद्मपुराणे ।

युग्मा द्विजातयः पूज्या वृत्त-कार्त्तस्वरादिभिः ।

‘कार्त्तस्वरं’ सवर्णं ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

युग्माश्चात्र द्विजाः कार्यास्ते पूज्याश्च प्रदक्षिणं ।

विष्णुपुराणे ।

युग्मांसु प्राङ्मुखान् विप्रान् भोजयेन्ननुजेश्वर ।

ब्रह्मपुराणे ।

युग्मांसु भोजयेद्दृष्टौ ब्राह्मणान्नियतः शुचिः ।

मातृ-पितृ-मातामह-श्राद्धे युग्मान् ब्राह्मणानाह वृद्धशातातपः

त्रिष्वप्येतेषु युग्मांसु ब्राह्मणान्नियतः शुचिः ।

युग्मसङ्ख्यासु तत्संख्याविशेषादगार्यमाह कागलेयः ।

एकैकस्य तु वर्गस्य द्वौ द्वौ विप्रौ समर्चयेत् ।

त्रैश्रदेवे तथा द्वौ च न प्रमज्ज्यत त्रिस्तरे ॥

एवञ्चात्राष्टौ ब्राह्मणाः सम्पद्यन्ते ।

भविष्यत्पुराणे तु नवमोऽप्युक्तः ।

पूर्वाह्ने भोजयेद्द्विप्रानष्टौ सवे प्रदक्षिणं ।

तथा च नवमं विप्रं चतुरस्रे खगोत्तम ॥

चतुरस्रे मण्डले चरणत्वालने क्रियमाणे यः कश्चिदतिथि-

रागच्छेत् स नवमोऽपि तत्र भोजनौय इत्यर्थः । पञ्चाङ्गसम्पत्तौ

तत्रैव ।

नान्दीमुखान् ममुद्दिश्य पितृन् पञ्च द्विजोत्तमान् ।

भोजयेद्विधिवत्प्राज्ञो वृद्धिआद्रे प्रदक्षिणं ॥

अस्य च नान्दीआद्रे त्रयस्य वैश्वदेविकपूर्वकत्वमाह वृद्धिशातातपः ।

प्रदक्षिणन्तु मध्येन भोजयेद्देवपूर्वकम् ।

विशान् देवानुद्दिश्य क्रियमाणं आद्रे वैश्वदेविकं । वृद्धिआद्रे च
मत्य-वसुमंजकाः कर्माङ्गे च क्रतु-दक्षमंजका विश्वेदेवा इति पूर्वमेव
देवताप्रकरणे प्रतिपादितं । पितरस्त्वत्र नान्दीमुखमंजकाः पूज्या इति
तत्रैव दर्शितं । इहापि तत्र दर्शयिष्यते । अथाग्निं वृद्धिआद्रेऽन्येऽपि
धर्मविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते ।

तत्राह शातातपः ।

कर्त्तव्यं चाभ्युदयिकं आद्रमभ्युदयार्थिना ।

मध्येन चोपवीतनं ऋजुदर्भस्य धीमता ॥

पितृणां रूपमान्याय देवा अन्नं समश्नुते^(१) ।

तस्मात् मध्येन दातव्यं वृद्धिआद्रे तु नित्यशः ।

यथैवोपचन्देवांस्तथा वृद्धौ पितृनपि ॥

श्लोककात्यायनोऽपि ।

मदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत् ।

अनेन वैश्वदेविके यं धर्मान् सर्वेष्वत्र कर्त्तव्या न पित्र्यआद्रधर्मा
इत्युक्तं भवति ।

अतएव तिलकार्यं यत्रप्रयोग उक्तः पद्मपुराणे ।

तिस्रार्थस्त यत्रैः कार्यैः मध्येनैवानुपूर्वशः ।

(१) समश्नुते इत्येकवचनान्तप्रयोग आर्षः ।

मङ्गलानि च सर्वाणि वाचयेद्विजपुङ्गवान् ॥

विष्णुधर्मान्तरेऽपि ।

वृद्धिआङ्केषु कर्त्तव्यास्तिलस्याने यवास्तथा ।

पित्र्यधर्मान्तरस्याने धर्मान्तरप्रयोगस्तृक्तो ब्रह्माण्डपुराणे ।

स्वाशाशब्दं प्रयुञ्जीत स्वधाम्याने च बुद्धिमान् ॥

वृद्धिआङ्के सदा सर्वं यज्ञसूचसु कारयेत् ।

कुशस्थाने च दूर्वाः सुर्मङ्गलस्थाभिवृद्धये ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा यजमानः समाहितः ।

वृद्धिआङ्कं प्रकुर्वीत नान्यवक्त्रः कदाचन ॥

अत्रोदङ्मुखत्व-प्राङ्मुखयोर्ध्वस्वोक्ताश्लायनगृहपरिधिषु ।

आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्-
मुखो दद्यादुदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो द्वौ दर्भौ पविच इति ।

आह प्रचेताः ।

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन वृद्धौ परिचरेत्पितृन् ।

सव्येनैवोपवीतेन क्षिप्रं देशविमार्जनं ॥

उच्छिद्यस्य मार्जनं क्षिप्रमेव कार्यं न तु पार्वणवत् कदाचिदा-
सायं प्रतीचेदित्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाह्ण उपवीतिना ।

तस्य पुष्टिरर्थैर्यथायुः सन्ततिरेव च ॥

यदि विभ्राजते सङ्गमा मोक्षञ्च सभते क्रमात् ।

अजवः कुतपा देया न भङ्ग्या विधिवत् स्रज ॥
 कुर्याद्यवैस्त्रिसार्धन्तु दद्यादर्थं तथैव च ।
 गन्ध-धूपादिकं सर्वं कुर्याद्दीर प्रदक्षिणं ।
 पूर्वापांसु कुम्भान् दद्यात् सखीनैव हि बुद्धिमान्
 'कुतपाः' दर्भाः । 'सख्यं' सव्यस्कन्धस्त्रितं यज्ञोपवीतं ।
 भविय्योत्तरे ।

दृष्टिभ्याद्दं दैविकञ्च कार्यं यज्ञोपवीतिना ।
 प्रदक्षिणं प्राङ्मुखेषु युग्मेषु च यवैस्तथा ॥
 कूर्मपुराणे ।
 दैववत् सर्वमेव स्यान्न वै कार्याः तिस्रैः क्रियाः ।
 दर्भास्र अजवः कार्या युग्मान् वै भोजयेद्द्विजान् ।
 दैवपूर्वं प्रदद्याद्दै न कुर्यादप्रदक्षिणं ॥

पित्र्यधर्मानिवेधाद्याच भवन्ति ।

तत्र श्लोककात्यायनः ।

निपातो न हि सव्यस्य जानुगो विद्यते कश्चित् ।
 नाचापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमित्यते ॥
 मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपः श्रेय इच्छता ।
 गायत्र्यनन्तरः सोऽत्र मधुमन्त्रविसर्जितः ॥
 यस्तस्य विकिरोऽन्नस्य तिलवान् यववांस्रथा ।
 उच्छिष्टमग्निधौ सोऽत्र दत्तेषु विपरीतकः ॥

वैश्वदेविकः 'यववान्', पित्र्यः 'तिलवान्' । 'विपरीतकः' सर्वाऽपि
 यववानित्यर्थः ।

आह प्रचेताः ।

न जपेत्पैतृकं जप्यं न मांसं तत्र दापयेत् ।

अत्र 'जप्यशब्दात् यो भुञ्जानेषु द्विजेषु पितृलिङ्गकानां मन्त्राणां
जपः स एव निषिध्यते, न तु पदार्थानुष्ठानकरणौभूतानामपि ।

अतएव जातृकण्यः ।

पितृलिङ्गेन मन्त्रेण यत्कर्माणि स्मृतं ।

तेनैव तद्विधातव्यममन्त्रमष्टकं तः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

रक्तपुष्पं तिलांश्चैव अपसव्यञ्च वजयेत् ।

जलोद्भवमथच रक्तपुष्पं न दातव्यम् । इत्येतदर्थाऽयं निषेधः ।

आह शान्तातपः ।

अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्यादपि क्षिणं ।

अपसव्येन यो दद्याद्दृष्ट्वा विस्त्रिदतिक्रमात् ।

न तस्य देवासृष्यन्ति पितरस्तथाविधि ॥

एतच्च पित्र्यधर्मविवर्जितं दैवधर्मयुक्तञ्च नान्दौमुखदैवत्यश्राद्ध-
मेवं कर्त्तव्यम् ।

अत्राह जातृकण्यः ।

पूर्वेद्युस्त्रिने वाथ देवपूर्वं निमन्त्रणं ।

कृत्वा विप्रान् समाह्वय पूर्वाह्ने नियतः शुचिः ॥

कृत्वा मण्डलकं तेषां चालयेत्क्षरणांस्ततः ।

आचान्तान् कृतसत्कारानामनेषूपवेशयेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कृत्वा मण्डलकं वीरं चतुरस्रं प्रदक्षिणं ।

पूर्वायांसु कुशान् कृत्वा पुष्याणां प्रकरं तथा ।

भोजयेद्भो द्विजान् वीरं गन्ध-पुष्यविभूषितान् ॥

अत्र श्लोककात्यायनः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ।

प्रातरामन्वितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

उपवेश्य कुशान् दद्याद्दृजुनेन हि पातितान् ॥

अस्यार्थः । पूर्वेषुस्तदहर्वाभिमन्वितान् विप्रान् 'प्रातरेव पूर्वाह्न-
एव, आह्नय चन्द्रनाक्षत्र-कुसुमार्चिते चतुस्रमण्डले सत्य-वसुमंशकान्
विश्वेदेवान्नान्दीमुखमंशकांश्च पित्रादीननुकीर्त्त्य तत्करणचालनं कृत्वा
आसनेषूपवेश्यं ऋजुभूतैरेव दर्भरासनं दद्यात् । 'उभयत इति चतुरः
पूर्वमुखानेकत उपवेश्यान्यतश्चतुर उदङ्मुखानुपवेशयेत् ।
तथा च भविष्यत्पुराणे ।

प्राङ्मुखान्चतुरस्रैव चतुरस्र उदङ्मुखान् ।

निवेश्य ऋजुभिर्दर्भैर्दद्यादासनमादरात् ॥

अथवा सर्वेऽपि प्राङ्मुखा उपवेश्याः ।

तथा च ऋग्लेखः ।

सर्वानेव तु तान् विप्रान् प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

विप्रान् प्रदक्षिणावर्त्तं प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।

शक्राग्नि-यम-भान्त्सोऽनिल-चन्द्र शिवांशकान् ॥

समान् प्रशस्तान् सुभगान् पुष्यमान्यविभूषितान् ।

दद्याद्दर्भासनं देवान् पितृनुद्दिश्व तेषु च ॥

श्लोककात्यायनः ।

पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।

गोचनामभिरामन्त्र्य पितृनर्घ्यं प्रदापयेत् ॥

हान्दोग्यग्रन्थेऽर्घ्यपात्रसंस्थोक्ता ।

चत्वार्यर्घ्यपात्राण्याभ्युदयिक इति ।

एतानि माषादिश्राद्धत्रये चीणि, वैश्वदेविके चैकमित्येवं विभ-
जनीयानि ।

पात्रपूरणादिविधिश्च कात्यायनेनोक्तः ।

पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ।

ऋष्टोत्तरकरान् युग्मान् करायापवित्रकान् ।

हत्वार्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्य प्रदीयते ॥

दैवेन दर्भार्जन एव मय्यदेवतीर्थ्यादिना वैश्वदेविकधर्मेण ऋष्टस्य
युग्माद्यस्य विप्रस्य करोयुग्मद्वितीयविप्रकरस्योत्तरो येषु ते तथा ।
करायये पवित्राणां येषु ते 'करायापवित्रकाः' । एवंविधान् हत्वा
अर्घ्यं प्रदद्यात् । पूर्वोक्तेन संस्थानेन द्वयोर्दयोर्हस्तौ मेलयित्वा तत्र
तत्र च पूर्वाग्रौ द्वौ कुशौ स्यापयित्वैकैकस्मिन् मातृ-पित्रादिवर्गे
वैश्वदेविके च सक्तदेवार्घ्यः प्रदेयो नैकैकस्य विप्रस्य कर इत्यर्थः ।
पद्मपुराणे ।

सम्यन्नमित्यभ्युदये दद्यादर्घ्यं द्वयोर्दयोः ।

तत्रिप्रस्यस्थाने सम्यन्नमिति पृच्छेत् । अर्घ्यं द्वयोर्दयोर्विप्रयो-
र्हस्तौ मेलयित्वा दद्यादित्यर्थः । अर्घ्यपात्रे तिलस्थाने यवेषु

प्रचेपणीयेषु तिलोऽमीत्यथं मन्त्रोयवोऽमीत्याद्युहवान् प्रयोज्यः ।
 अत एवाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ऊहितस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगो दर्शितः ।
 सोपयामानि पवित्राणि चत्वारि शन्नो देवीरित्यनुमन्त्रितासु य-
 वानावपति यवोऽसि सोमदेवत्यो गोमवोदेवनिर्मितः । प्रक्षवद्भिः
 पृक्तः पुष्ट्या नान्दोमुखान् लोकान् प्रीणयाहि नः स्वाहेति । तथा ।
 विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यं नान्दोमुखाः पितर इति यथालिङ्गमर्घ्यदानं
 पितरः प्रीयन्तामित्यपां प्रतिग्रहणं विमर्जनं चैवमुत्तरयोरपि पिता-
 मह-प्रपितामहयोः अर्घ्यदानञ्चावाहनपूर्वकं कर्त्तव्यम् ।
 तथाच चतुर्विंशतिमते ।

नान्दोमुखान् पितृन् पूज्य पितृकार्ये विधामवत् ।

आसनञ्च ततोदद्यात् कुर्यादावाहनादिकम् ॥

आवाहनार्घ्यादिकं पार्वणोक्तं पदार्थजातं तदुक्तेनैव क्रमेण कुर्या-
 दित्यर्थः ।

आवाहनप्रकारश्चाद्ये ब्रह्मपुराणे दर्शितः ।

नान्दोमुखान् पितृन् भक्त्या माञ्जलिञ्च ममाह्वयेत् ।

पठेत्पवित्रं मन्त्रन्तु विद्येदेवाम आगत ॥

अर्घ्यदानानन्तरं गन्ध-पुष्पादिकं दयम् ।

तथाच भविष्यत्पुराणे ।

कृत्वा यवैस्त्रिलार्थन्तु दद्यादर्थं विधानतः ।

गन्ध-धूपादिकं^(१) मवे कुर्याद्दौर प्रदक्षिणम् ॥

(१) गन्ध-पुष्पादिकमिति ग० ।

एतच्च गन्धादिकमेकैकस्य हस्ते द्विर्दिः प्रदेशम् ।

तथाचाश्रलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

“प्रदक्षिणमुपचारेण यवैस्त्रिलार्थः सर्वं द्विर्दिः” इति । गन्धादि-
दानानन्तरं चाग्नौकरणं कर्त्तव्यं । एतदपि तत्रैवोक्तं “नित्यञ्चाग्नौकरणं
स्वाहाकारेण होमस्य” इति । अत्र पाठान्तरं । “पाणौ होमोऽग्नये
कथवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा” इति । तथा “पृषदा-
ज्यमिश्र ओदनोहविः सर्वत्र तस्यार्द्धेन दे दे आहुती जुहुयात्” इति ।

सर्वत्रेत्यग्नौकरण-द्विजभोजन-विकिरण-पिण्डदानेषु, दधिमिश्रमाज्यं
'पृषदाज्यं', तन्मिश्रस्य ओदनस्य पूर्वापरार्द्धे विभागं कल्पयित्वा
द्विरवदाय होमः कार्य इत्यर्थः ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

रक्षोघ्नीर्जुहुयाद्ग्नौ समिदर्थे महौषधीः ।

'रक्षोघ्नीः' पलाशमृद्धि-नौविष्णुकान्ताद्याः ।

कृते चाग्नौकरणे द्विजपात्रेषु परिवेषणं कर्त्तव्यं । तत्र परिवे-
षणौयमस्यमुक्तम् भविष्यत्पुराणे ।

पृषदाज्येन संयुक्तं दद्यादोदनमादितः ।

पायसञ्च तथा भयं मोदकादिरसोत्तरं ।

मधुरं भोजनन्दस्यास्य चास्यं परिवेषयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

मङ्गल्यं भक्ष्य-भोज्यादि दद्यादस्यं पृथग्विधम् ।

गुडमिश्रं खगश्रेष्ठ साज्यस्यैवोदनं परम् ।

रमालाम्बोदकांस्यैव तथास्य-कटुकादिकम् ॥

आदिशब्देनाचोद्वेजकृतिक्कादिरसमङ्गः क्रियते ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

अश्वं दद्यात् दैवेन तीर्थेन च जपन् स्वधाम् ।

परिवेद्य वासं पात्राभिमन्त्रणादि कर्त्तव्यम् ।

तचाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अतो देवा अवन्तु न इत्यङ्गुष्ठग्रहणं इदं त्रिष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत्र

अतो देवा अवन्तु न इत्येतयथा नान्दौआङ्गेऽङ्गुष्ठग्रहणम् ।

‘अन्यत्र’ आङ्गान्तरेऽन्यर्थार्थः । अक्षत्रमीदमेति च षष्ठीति-
पाठान्तरं ।

सुञ्जानेषु जपोऽपि तथैवोक्तः ।

पात्रमानीः शम्बतीरौद्रश्चाप्रतिरथस्य आवयीत ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

पठेत्तु शकसृक्तन्तु स्वस्तियुक्तं शुभं तथा ।

युक्तामश्रुमुखानां तु न पठेत् पिङ्गसंहितां ॥

‘शकसृक्तं’ आशुः शिशान इत्यादिकं सृक्तं । ‘स्वस्तियुक्तं’ स्वस्ति-
शब्दयुक्तं यन्किञ्चित् सृक्तम् । शुभं अन्यदपि पठेत् । शुभतराग्नीः-
प्रधानं किञ्चिद्दृग्यजुःप्रधत्तिकं तदपि पठेत् ।

मधुमतीजपनिषेधं कृत्वा कात्यायनः ।

अन्यत्र च जपः कार्यः सोममामादिकः शुभः ।

चतुर्विंशतिमते ।

विकिरस्य तथा पिण्डान् दद्यात् नियमं विना ।

मूयाक्तृषु सम्यक् वृद्धिआङ्गे समाहित ॥

आद्य कात्यायनः ।

सम्यग्मिति तत्राः स्य प्रश्नस्थाने विधीयते ।

सुसम्यग्मिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कश्चित् सम्यग्मेतन्मे तान् पृच्छेच्च प्रहर्षितान् ।

सुसम्यग् च ते ब्रूयुः सर्वं मिद्धं ततः क्षिपेत् ॥

सर्वजातीयसिद्धमन्नमेकपात्रे समुद्धृत्य विकिरं कुर्यादित्यर्थः ।

वृद्धवसिष्ठः ।

तत्रप्रश्ने तु सम्यग् दैवे रोचत इत्यपि ।

सम्यग् पित्र्ये, दैवे तु रोचत इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

एवं भुक्तेषु विप्रेषु दद्यात्पिण्डान् ममाहितः ।

दध्यन्नैर्विमिश्रांसु वदरैश्च खगाधिप ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

कर्कन्धु-दधिममिश्रान् तथा पिण्डांश्च निवपेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

शान्द्यन्नं दधि-मध्वक्तं वदराणि यवांस्तथा ।

मिश्रोक्त्य तु चत्वारि पिण्डान् श्रीफलमन्निभान् ।

दद्यान्नान्दौमुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

पिण्डांश्च दधिममिश्रान् दद्याद्यवसुमिश्रितान् ।

वृद्धवसिष्ठः ।

दधि-कर्कन्धुममिश्राः पिण्डाः कार्या यथाक्रमं ।

‘कर्कशः’ वदरौफलम् ।

चतुर्विंशतिमते ।

संभोजैव द्विजान् धीरस्ततः पिण्डांस्तु निर्वपेत् ।

पद्मपुराणे ।

प्रदक्षिणोपचारेण दध्यक्षत-फलोदकैः ।

प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि प्रदद्याद्ददरैर्युतान् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दधि-वदराक्षताद्यांश्च पिण्डान् सख्येन भारत ।

निर्वपेन्मण्डले वीर चतुरस्रे विचक्षणः ॥

पवित्रपाणिग्राहान्त उपविष्टः समाहितः ।

प्रदद्यात् प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ सख्येन वाग्यतः ॥

पिण्डप्रदानसूत्र वैकल्पिकम् ।

तथा च विष्णुपुराणे ।

दध्यक्षतैः सवदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।

देवतीर्थेन वै पिण्डान् दद्यात्कामेन वै नृप ॥

‘कामेन’ इच्छया ! इच्छाभावे तु न दद्यात् ।

पिण्डदानकरणाकरणयोर्व्यवस्थोक्ता भविष्यपुराणे ।

पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्नैव कुर्यान्नराधिप ।

वृद्धिआह्ने महावाहो कुलधर्ममवेष्ट्य वै ॥

अनेन येषां कुले वृद्धपरम्परया वृद्धिआह्ने पिण्डदानमनुष्ठीयते
तैः कर्त्तव्यं । येषां तु कुले नानुष्ठीयते तैर्न कर्त्तव्यमिति व्यवस्था
दर्शिता । इत्यस्य व्यवस्था निरग्रिकानामेव च । माग्निर्कैस्तु सर्वदा
कर्त्तव्यमेवेत्युक्तमाद्ये ब्रह्मपुराणे ।

योऽग्नौ तु विशमानेपि वृद्धौ पिण्डान्न निर्वपेत् ।

पतन्नि पितरस्तस्य नरके स तु पच्यते ॥

अत्र पिण्डदानाय प्रदेशविशेषमाह वृद्धशातातपः ।

प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना स वाह्यतः ।

‘सः’ आङ्कर्त्ता, ‘वाह्यतः’ भोजनशालाया वहिः, न त्वच्छिष्ट-
समीप इत्यर्थः ।

आह प्रचेताः ।

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राक्कूलेषु कुशेषु च ।

पितृपिण्डान्स्तु कुर्वीत पिण्डपाचमधोमुखम् ॥

‘प्राक्कूलाः’ प्रागद्याः ।

आश्रमसायनगृहपरिशिष्टे पिण्डभृमेर्गोमयेनोपलेपनमुक्तं ।

आश्रमेषु पिण्डदानं गोमयोपलिप्तेषु प्रागद्यान् कुशानास्तौर्येति ।

वतुर्भित्तमते ।

द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिण्डावेकैकस्मै विनक्षिपेत् ।

एकं नाम्नापरं तूष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक् ॥

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

प्राङ्मुखांस्तस्य दर्भास्तु दद्यात्क्षौरावनेजनं ।

गान्धौमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियां ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्रजायते ॥

आह कात्यायनः ।

प्रागद्येषु च दर्भेषु आद्यमामन्त्रं पूर्ववत् ।

अपः क्षिपेन्मूलादेशेऽवनेनिष्ठीति निक्षिप्त्वाः ॥

द्वितीयस्य तृतीयस्य मध्यदेशाग्रदेशयोः ।

‘आमग्न्य’ गोत्र-सम्बन्ध-नामभिः सम्बोध, तथा ‘द्वितीयं’
पितामहस्य, ‘तृतीयं’ प्रपितामहं ।

मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वाग्यतः ।

सर्वस्मादन्नमुद्गत्य व्यञ्जनेरूपमिच्छ च ॥

संयोज्य यव-कर्कन्धु-दधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ।

अवनेजनवत्पिण्डान् दद्याद्विष्वप्रमाणकान् ॥

तत्पाचञ्चालनेनाथ पुनरथवने जपेत् ।

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ॥

भवेदधश्च करणादधरः आङ्ककर्मसु ।

तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च ॥

मूल-मध्याग्रदेशेषु ईषत्कृत्वांसि निर्वपेत् ।

गन्धादींश्चिपेक्षुष्णीं ततश्चाशामयेद्द्विजान् ॥

अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिरश्चितोविधिः ।

अत्र पिण्डदानं चाधिकृत्योक्तमाद्ये मन्त्रपुराणे ।

अर्घ्यं पुष्यस्य धूपस्य प्रशस्तममुलेपनम् ।

वासः साध्वहतं गृह्यं देयं च सदृशं मम ॥

द्राक्षामस्रकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् ।

तान्मेव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विष्वेषु सर्वदा ॥

अद्याक्षय्योदकस्थाने दत्त्वा क्षीर-यवादिकम् ।

नान्दीमुखेभ्यश्चाक्षय्यमिदमस्त्विति संजपेत् ॥

कात्यायनस्वाह ।

अन्नयोदकदानञ्च अर्घ्यदानवदियते ।
 षष्ठ्यैव मित्यं तन्कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥
 प्रपितामहसंज्ञाश्च नान्दीमुख्यस्य मातरः ।
 मातामह्यः पितामह्यः प्रपितामह्य एव हि ॥
 मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीवक्त्रेभ्य एव च ।
 प्रमातामहसंज्ञेभ्यो भवद्भिश्च स्वधोच्यतां ।
 अस्तु स्वधेति ते तस्य जल्पन्ति प्रहसन्ति च ॥

बौधायनसूत्रे ।

तेषु भुक्तवत्सु स्वधायै स्थानं मधु-मनिष्ये मधु जनिष्य इत्ये-
 तद्यजुर्जपित्वा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपोनिनयति स्वधैवै-
 वोक्तिर्भवति ।

आह शातातपः ।

नान्दीमुखाम्बु पितरस्तृणन्तामिति वाचयेत् ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तामिति दातात्रवौदिमान् ।

प्रीता भवन्तु ते तच्च वदन्ति मधुराचरं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नान्दीमुखाम्बु पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।

चतुर्विंशतिमते ।

प्रीयन्तामिति च ब्रूयात् पिण्डान् स्वाहेति निक्षिपेत् ।

आश्वलायनगृह्यपरिधिष्टे ।

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति विष्टजेदिति ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

चमूपु वाजिनमिति पठंस्ताश्च विमर्जयेत् ।

अथ नान्दीमुखीभ्यश्च मातृभ्यः आद्रमुत्तमम् ।

अनेन विधिना कार्यं भौमन्तोन्नयनादिषु ॥

आह कात्यायनः ।

अथाद्यभृमिमामिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमस्त्विति ।

शिवा आपः मन्विति च युग्मान् यवोदकेन च ॥

भौमनस्यमस्त्विति च पुष्यदानमनःपरम्^(१) ।

अन्नतश्चारिष्टश्चास्त्वित्यक्षतान् प्रतिपादयेत् ।

अत्रथश्च ततः कुर्याद्वैवपूर्वं विधानतः ॥

अत्र दातार इत्यादिप्रार्थनाश्लोकान् पूर्वं प्रयोज्य श्लोकान्तरमुक्तं
भविष्यत्पुराणे ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामहौ ।

एता भवन्तु मे प्रीताः प्रयच्छन्तु च मङ्गलम् ॥

अनन्तर कन्यमाह कात्यायनः ।

प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वैव द्विजोत्तमैः ।

पवित्रान्तरिहतान् पिण्डान् भिक्षुदत्तानपात्रकृत ॥

युग्मानेव स्वस्तिवाच्यमङ्गुष्ठयक्षण मया ।

कृत्वा धृग्यस्य विप्रस्य प्रणम्यान्व्रजेत्ततः ॥

'धृग्यः' पङ्क्तिगुर्धन्यः ।

चतुर्विंशतिमन्तः ।

(१) पुष्यदानमनन्तरमिति ग० ।

शेषमन्नमनुज्ञाय वैश्वदेवक्रियां ततः ।

आहुक्लिं आहुशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत् ॥

वैश्वदेवग्रहणमन्नसाध्यानां देव-पितृ-मानुष-भौतिककर्मणामु-
पलक्षणार्थं । अत्र प्रागुक्तविशेषातिरिक्तं धर्मज्ञातं पार्वणवत् कर्तव्यम् ।
तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

वृद्धौ समर्षयेद्द्विद्वान् नित्यं नान्दीमुखान् पितृन् ।

सम्यादितो विशेषस्तु शेषं पार्वणवद्भवेत् ॥

‘विशेषः’ पितृणां नान्दीमुखसंज्ञकत्वमित्येषः । उपलक्षणं चैतत्
प्रागुक्तानां वैशेषिकाणां सर्वेषां धर्माणां ।

पद्मपुराणे ।

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिआहुन्तु सर्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्याद्दानादि वै बुधः ॥

अत्र कात्यायनोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः, पितृमन्त्रवर्जं जपः, अजवोदर्भाः,
यवैस्त्रिस्तार्याः, सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः, सुसम्पन्नमितीतरे ब्रूयुः, दधि-
बदराक्षतमिश्राः पिण्डाः, नान्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्य इति पृच्छ-
ति, नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाश्च प्रीय-
न्तामिति न स्वर्धां प्रयुञ्जीत, युग्मानाम्रयेदिति ।

अस्यार्थः । ‘आभ्युदयिके’ पुत्रजन्म-विवाहादिरूपाभ्युदयनिमित्तके
आहुते । प्रदक्षिणग्रहणेन यज्ञोपवीतिल-प्रागुदङ्मुखत्व-प्रागुदक्संमुखं
चोपलक्षितं । ‘उपचारः’ अनुष्ठानं । ‘पितृमन्त्रवर्जं जपः’ स चायमन्नस्तु
पितृमन्त्रजपः प्रतिषिध्यते, “आयन्तु न इत्यादि पितृमन्त्रवन्मन्त्रवर्जं ।

‘ऋजवो दर्भाः’ न तु द्विगुणभुग्नाः । ‘तिलार्थः’ तिलकार्यं यवैरेव कर्तव्यम् । अत्र तिलोमीत्यादिमन्त्रोद्यतोमीत्यं प्रयोज्य इति कर्तव्यम् ।

तप्ताः स्वेत्यस्य म्याने मयन्नमिति प्रश्नः कार्यः । ब्राह्मणैश्च सुम-
यन्नमित्युत्तरं प्रदेयं । पितृनावाहयिष्य इत्यस्य म्याने नान्दी-
मुखान् पितृनावाहयिष्य इति प्रयोगः । एवं यत्र यत्र पितृपद-
प्रयोगः तत्र तत्र नान्दीमुखपदं पूर्वम्प्रयोज्यमिति ज्ञेयं । स्वधा-
वाचनस्याने च नान्दीमुखान् पितृन् स्वाहां वाचयिष्य इति पृच्छति ।
वाच्यतामिति ब्राह्मणैरनुज्ञातो नान्दीमुखेभ्यः स्वाहाच्यतामिति
प्रेष्यति अस्तु स्वाहेति ब्राह्मणैरनुज्ञातः “ऊर्जमित्यादि मन्त्रे स्वाहा
स्यत्पूहं विधाय भृमावास्तृतासु दूर्वासु जलं निषिञ्चेत् । अत्र
युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

गोभिलोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

आभ्युदयिके आद्धे युग्मा ब्राह्मणाः प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवोदर्भा
यवैस्त्रिल्लार्था दधि-वदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखाः प्रोयन्ता-
मिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपि-
तामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यः स्वाहाच्य-
तामिति स्वधावाचनस्यानेन स्वाहां प्रयुञ्जीत ।

बौधायनोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

अज्ञातो नान्दीमुखमादित एव दौ विप्रौ निमन्त्ररापरंश्च पित्र-
यांश्च अश्रुकर्माभ्यश्चनस्त्रानैर्यथोपपादं सम्ब्रुञ्चाग्निमुपममाधात् सम्-
रिस्त्रीर्याञ्चं विल्लाप्योत्पूय दध्ना संविपूय सुवं संमृज्य दैवे दौ विप्रा-
वुपवेश्चासद्भृत्यानुद्दिष्य दिपविचमेव यवोदकं निधाय पुष्पफलाच-

तमिश्रं भोजनम्यानेस्वाशनेषु यवान् सिकताः सम्प्रकीर्यं पित्र्यान्-
 पवेष्य तेषु सपवित्रेषु नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यनेन मन्त्रेण
 पात्रान्तरेणोपयुज्य यत्रोदकं द्विरथालङ्कृत्यैवमेव दत्त्वाग्नौकरण-
 मनुष्याणालंकृत्य पृषदाज्यान् सुवेणोपहृत्य नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः
 स्वाहेत्येतावद्गमौ कृत्वान्नमुपस्मौर्णाभिघारितस्यात्रेषुद्वृत्य पृषदाज्येन
 संसृज्य दक्षिणेनाग्निं दर्भेषु मादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्य नान्दीमुखानां
 इति मन्त्रमूहयित्वा विप्रेभ्यो द्विरूपस्तीर्याभीष्टस्यास्त्रस्य द्विर्द्विरवदाय
 द्विर्द्विरभिघार्थं यथावद्भोजयेत् । पितृसामान्यवाचौनि स्वधायुकानि
 ब्राह्मणान्यभिश्चाथ भुक्तवत्स्वाचान्तेषु दध्णोदनं सम्प्रकीर्यं संचालनेन
 द्विर्द्विः परिषिच्य पूर्ववद्यत्रोदकं दत्त्वा दक्षिणाः प्रदाय नान्दीमुखाः
 पितरः प्रीयन्तामिति वाचयित्वाभिवाद्य स्वधाम्याने दक्षिणं जानु
 निधाय सव्यमुद्धृत्य दूधादेव भूरिति जपित्वाक्तेऽनुवाकस्य नान्दी-
 मुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपोनिनीय समुत्थाप्य प्रसाद्य प्रदक्षिणी-
 कृत्य शेषमनुज्ञाप्य देवतञ्च विसृज्य प्रदक्षिणेनाग्निं प्रागग्रेषु दर्भेषु
 नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्योदद्यान्नान्दीमुखेभ्यः स्वाहेति संचालनेन प्रद-
 क्षिणं परिषिच्यतूर्जं वृहन्तीरिति इहापि जायाद्यर्थेन कालहोमान्
 पृषदाज्येन पूर्ववद्भूमं मरुदित्यं त्यक्रमेतत् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे
 आद्रुकल्पे वृद्धिश्राद्धप्रयोगः नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ अष्टादशोऽध्यायः ।

अथ नित्यश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

कुर्याद्दहरहः कार्यमन्नाद्यनोदकेन वा ।

दृष्ट्यर्थन्तु वै पितृणां आत्मनः श्रेय इच्छता ॥

एतच्च पञ्चयज्ञान्तर्गत-पितृयज्ञात्मकं श्राद्धं । अतएव पञ्चयज्ञान्
प्रकृत्योक्तं नारायणेन ।

पितृभ्योऽनन्तरं दानं सत्यात्रेषु विशेषतः ।

कृतापसव्यं तन्वीत ध्यायन् पितृपितामहान् ॥

'तन्वीत' कुर्वीतेत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

एकमप्याशयं द्विप्रं पितृयज्ञार्थमिद्धयं ।

विष्णुपुराणे ।

पितृयज्ञं चापरं विप्रमेकमप्याशयं नृप ।

तद्देशं विदिताचारसंभृतं पाञ्चयज्ञिके ॥

एकमित्यनेन मति सम्भवे विषमसंख्यकाननेकान भोजयर्दति

सूचितं ।

कूर्मपुराणे ।

एकन्तु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य सत्तम ।

नित्यश्राद्धं तद्दिश्य पितृयज्ञो गतिप्रदः ॥

आह मनुः ।

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूत्रफलैर्वापि पितृभ्यस्तृप्तिमाहरन् ॥

कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रांसु भोजयेद्धिप्रमेव वा ॥

एकस्यापि विप्रस्य सन्निहितस्यालाभे भोजनपर्याप्तान्नासम्भवविषये
च कात्यायनेनोक्तम् ।

अद्वैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापिवा ।

अप्युद्धृत्य यथाशक्त्या किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ॥

एतच्चान्नं ब्राह्मणस्यानं गत्वा तस्मै दद्यात् । यत्र पात्रं ततो गति-
रिति वचनात् ।

कर्मपुराणेऽपि ।

उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत् ॥

सर्वथा द्विजालाभे तु तस्यान्नस्य पार्वणानुकल्प-प्रकरण-प्रतिपा-
दिताः प्रतिपत्तिविशेषाः कर्त्तव्याः । एतच्च षड्दैव्यं श्राद्धकर्त्तव्यं ।
तथाच भविष्योत्तरे ।

नित्यश्राद्धेऽर्घ्य-गन्धाद्यैर्दिजानभ्यर्च्यं शक्तिः ।

सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सहेवोद्दिश्य भोजयेत् ॥

अत्र यावन्तः पार्वणे पितरः समुद्दिश्यन्ते तावतां सर्वशब्देन यद्-
एतत् सपत्नीका पित्रादयो मातामहादयश्चेत्येते षडिति लभ्यन्ते ।

अत्र यदेषां अर्घदानमुक्तं तद्वाङ्मणसत्काररूपमेव न तु श्राद्धदेव-
तोपचाररूपमिति दर्शयिष्यमाण-निषेध-वचनानुरोधादवगन्तव्यं ।

नित्यश्राद्धं प्रकृत्याह व्यासः ।

एकमप्याशयेद्विप्रं षष्ठामप्यम्बुं गृह्ये ।

षष्ठां पित्रादीनां स्थाने ।

यत्तु “एकमप्याशयेद्विप्रं त्रौनुद्विष्य पितृंस्तथा” इति मत्स्यपुरा-
णवचनं तत्रापि त्रिर्गृहणं षष्ठामुपसलक्षणार्थं । “पितरोयत्र पूज्यन्त”
इत्यादि धौम्यवचनात् ।

एतच्च पार्वणवदेव कर्त्तव्यं । अत एव पार्वणमभिधायाम् ।

देवस्यः ।

अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात् संवत्सरं सकृत्^(१) ।

द्विञ्चतुर्वा यथाश्राद्धं मासे मासे दिने दिने ॥

अनेन पार्वणविधिना दिने दिने तावत् श्राद्धकर्त्तव्यं प्रतिदिन-
मनुष्ठानाशक्तौ तु मासे मासे, तत्राप्यशक्तौ संवत्सरमध्ये मासत्रये
मासषट्के वा संवत्सरे वा कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र केषाञ्चित्पार्वणधर्माणामपवाद उच्यते ।

तत्राह मनुः ।

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थं पाशुयज्ञिके ।

नक्षेत्रात्राशयेत्कश्चिद्दैत्यदेवं प्रतिद्विजम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नित्यश्राद्धं तु यन्नाम देवहीनं तदुच्यते ।

तत्तु षाड्वर्षिकं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥
मत्स्यपुराणे ।

नित्यन्तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।
अद्वैतं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम् ॥

आह हारीतः ।

नित्यश्राद्धमद्वैतं स्यादर्घ्यपिण्डादिवर्जितम् ।

प्रचेताः ।

नामन्त्रणं न होमश्च नाङ्गानं न विमर्जनं ।

न पिण्डदानं न सुरान्नित्ये कुर्याद्विजोक्तमः ॥

भविष्योत्तरे ।

आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वदेवास्तथैव च ।

नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ॥

भोज्यमन्नं नाम यत् स्वयं यजमानो भुङ्क्ते ।

अत एव ब्रह्माण्डपुराणे ।

यदन्नः पुरुषस्तु स्यात्तदन्नास्तस्य देवताः ।

नित्यश्राद्धे ततोदद्यात् भुङ्क्ते यत् स्वयमेव हि ॥

अनेन च तैलादेरप्यनुज्ञा कृता, भवति उत्तमान्नमद्भावे तु
होतॄणां न दद्यात् ।

तदाह देवस्तः ।

अघृतं भोजयन् विप्रं स्वे गृहे सति सर्पिषि ।

परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥

मृष्टमसं स्वयं भुङ्क्त्वा पश्चात्कदशनं लघु ।
ब्राह्मणं भोजयन् विप्रो निरये चिरमावसेत् ॥

प्रचेताः ।

नावाहनाग्नौकरणं न पिण्डा न विमर्जनम् ।
अनुब्रह्म दक्षिणासु त्रिभ्यश्चातिथिकल्पनम् ॥

“ न विमर्जनमित्यत्र “वाजे वाज इत्यादि विशिष्टस्य विमर्जनस्य
निषेधः क्रियते न तु विमर्जनमात्रस्य दर्शयिष्यमाणवचनानुरोधात् ।
‘अनुब्रह्म’ प्रतिब्राह्मणं, दक्षिणासु दद्यादितिशेषः । त्रिभ्यः आङ्गोयेभ्यो-
द्विजेभ्योधिकृत्य तत्कालसमागतस्य द्विजस्यातिथित्वं कल्पनीयमि-
त्यर्थः । एतच्च निचिद्धेतराणां पार्वणधर्माणामनुष्ठेयत्वसूचनार्थं विज्ञेयं ।

अत एव धर्मान्तराणि स एवाह ।

उपवेश्वासनं दत्त्वा सम्पूज्य कुसुमादिभिः ।

निर्दिश्य भोजयित्वा तु किञ्चिद्दत्त्वा विमर्जयेत् ॥

भविष्योत्सरे विमर्जने विशेषो दर्शितः ।

प्रदद्याद्दक्षिणां शत्र्या नमस्कारैर्विमर्जयेत् ।

अत्र पूर्वप्रदर्शित-दक्षिणा-दाननिषेधक-ब्रह्माण्डपुराणवचनसम-
र्थाद्दक्षिणा कृताकृतेति गम्यते ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-मकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आङ्गकल्पे मुख्यकल्पानुक्तिकनित्यश्राद्ध-

प्रयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥०॥

अथ जनविंशोऽध्यायः ।

अथ तीर्थश्राद्धप्रयोगः ।

अथ तावद्ब्राह्मणानुष्ठानमुक्तं प्रभासखण्डे ।

तीर्थं विप्रवचोद्याह्यं स्नान-श्राद्धार्चनादिषु ।

मत्स्यपुराणे ।

स्नात्वा नदीषु सर्वासु पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।

तत्र तत्र यथावित्तं कुर्याच्छ्राद्धादिकं तथा ॥

अकालेष्यथवा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः ।

प्राप्तेरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ॥

‘नदीष्विति तीर्थमाचोपलक्षणं । ‘श्राद्धादिकं’ श्राद्ध-दान-जपा-दिकं विशिष्टं कर्म । ‘यथावित्तमित्यनेन सत्यां शक्तौ विशिष्टयाश्नादि-सम्पदा तदभावे यथासम्पन्नयेति प्रतिपाद्यते । ‘काले’ अमावा-स्याष्टकासङ्क्रान्त्यादिरूपविशिष्टे काले । ‘अकाले’ अविशिष्टे निषिद्धे-तरस्मिन् शुक्लप्रतिपदादिरूपे वा, न पुनर्निषिद्धेऽपि राश्यादौ । प्रभासखण्डे ।

श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तविधानतः ।

श्रामग्य्य ब्राह्मणांस्तत्र शास्त्रज्ञान् दोषवर्जितान् ॥

‘अथ सपिण्डकमित्यनेन कालनिषेधनिमित्तविशेषनिबन्धनपि-ण्डविशेषनादरक्षीयत्वमुक्तं । स्वतन्त्राणि’ सक्तीयानि मृद्धादीनि ।

‘आमग्न्य’ सत्यवकाशे पूर्वेषुश्रिमग्न्य, असति तु तस्मिन् तराणी-
मेवाहुयेति वेदितव्यं । ‘शास्त्रज्ञानित्येतद्यथोक्तसर्वगुणोपलक्षणं’ ।
दोषाश्च कुनखि-कुष्ठित्वादयः पूर्वमेव प्रपक्षिताः ।

प्रभासखण्डे ।

आमग्न्य पूर्वदिवसे निरीहा अपि ये दिजाः ।

अलोलुपा घ्याधिहोना न तु ये यामयाजिनः ॥

एवम्निधानां ब्राह्मणानां तत्तीर्थनिवासिनामेव स्नाभे सतीर्दं
वेदितव्यं । अस्नाभे त्वन्ये एवम्निधा अपि प्रथमं तत्तीर्थनिवासिन
एव याद्यास्ततोऽन्ये ।

तथाच प्रभासखण्डे ।

यात्रागतैर्नरेर्देवि तत्र ज्ञेयनिवासिनः ।

ब्राह्मणाः प्रथमं पूज्याः देवे पित्रे च कर्मणि ॥

येषु तीर्थेषु ये विप्रा ये देवा यास्य मातृकाः ।

तेषु तान्नात्रमन्येत यदीच्छेत्स्त्रीवितश्चिरम् ॥

पद्मपुराणे ।

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथञ्चन ।

अन्नार्चिजमनुप्राप्तं भोजयेन्मनुष्मासनात् ॥

प्रभासखण्डे ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी पथिकस्तीर्थसेवकः ।

अतिथिर्वैश्वदेवान्ते सम्युज्याः आहुकर्मणि ॥

तीर्थमधिकृत्य पद्मपुराणे ।

माहुं तत्र तु कर्त्तव्यमर्थावाहनवर्जितम् ।

श्व-ध्वाङ्ग-गृध्र-काकाद्या भ्रन्ति दृष्ट्वा न तन्क्रियाः ॥

‘क्रियाः’ आङ्गपिण्डदानादिरूपाः, ‘आदयः’ सर्वेष्वप्रशस्ताः, ‘न भ्रन्ति’ न दूषयन्ति ।

अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।

विकिरं तन्निप्रशस्तं तीर्थश्राद्धेऽपि वर्जयेत् ॥

अत्र च श्राद्धे क्रियमाणे ब्राह्मणानां पुरतः पिण्डदानकर्त्तव्य-
तोका प्रभासखण्डे ।

तेषां पुरः प्रकर्त्तव्यं पिण्डदानं विधानतः ।

तथा च ब्रह्मवैवर्ते ।

स्नात्वा तीर्थं महात्मानः पितृणां पिण्डपातनम् ।

ये कुर्वन्ति पितृन् सर्वान् निरयादुद्धरन्ति ते ॥

सप्तस्कारखण्डे ।

पिण्डदानं तथा शस्तं पितृणाञ्जातिवृक्षभम् ।

पितरोद्दि निरीक्षन्ते गोचजं स्वमुपागतम् ॥

आशया परया युक्तास्तामाशां तेषु पूरयेत् ।

विसम्बोर्नैव कर्त्तव्यो नैव क्षिप्रं समाचरेत् ॥

पद्मपुराणे ।

पिण्डप्रकृतिद्रव्याण्युक्तानि ।

सक्तुभिः पिण्डदानं स्नात् सद्यैः पायसेन वा ।

कर्त्तव्यम्विभिर्बिष्टं पिण्याक्नेनैज्जुदेन वा ।

पिण्याक्नेन तिलाणां वा भक्तिमङ्गिरैः सदा ॥

‘शुद्धेन’ शुद्धीकृतनिव्यक्नेन पिण्याक्नेन ।

गोप्रचाराख्यं तीर्थविशेषं प्रकृत्य प्रभाषखण्डे ।

पिण्डं दद्यात्स्वपित्रादेरात्मनोऽपि स्वयं नरः ।

पिण्याकेनैज्जुदेनापि तेनाशोच्या वरानने ॥

एवं कृत्वा ततस्तत्र इमं मन्त्रमुदौरयेत् ।

कथवाङ्मनसः सोमो यमस्यैवार्यमा तथा ॥

अग्निष्वात्ता वर्ध्निषदः सोमपाः पितृदेवताः ।

आगच्छन्तु महाभागा युष्माभीरक्षितास्त्विह ॥

महीपाः पितृगोत्रे च कुले जाताः सनाभयः ।

तेषां पिण्डप्रदाताहमागतोऽस्मि पितामहाः ॥

एवमुक्त्वा महादेवि अथ मन्त्रमुदौरयेत् ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ॥

माता मातामही चैव तथैव प्रपितामही ।

मातामहः प्रमाता च तथा वद्भूप्रमाहकः ॥

तेषां पिण्डोमया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां ।

ऐनमोभानवे भर्त्से सोम-भौमस्वरूपिणे ॥

जीव-भार्गव-सौम्यार-राज-केतुस्वरूपिणे ।

एवं नत्वा र्चयित्वा तु इमां स्तुतिमथोजपेत् ॥

तत्र गोष्यदसामीप्यं चरुणा शश्रुतेन च ।

पितृनावाह्यं तेभ्यश्च मन्त्रैः पिण्डांश्च निर्वपेत् ॥

अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥

पितृव् मृता ये च मातृवञ्चै तथैव च ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 बन्धुवर्गासु ये केचिन्नाम-गोत्रविवर्जिताः ।
 स्वगोत्रे परगोत्रे वा तेषां पिण्डः प्रकल्पितः ॥
 उद्बन्धनमृता ये च विष-शस्त्रहतासु ये ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 अग्निदग्धासु ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथापरे ।
 विद्युच्चौरहता ये च तस्य पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 रौरवे चान्धतामिश्रे कालसूत्रे च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 अमिपत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गता ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 पशुयोनिगता ये च पत्ति-कौट-सरौष्टपाः ।
 अथवा वृक्षयोनिस्यान्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 असङ्ख्यातनासंस्था ये नीता यमशासकैः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 जात्यन्तरसहस्राणि भ्रमन्ते स्वन कर्मणा ।
 मानुष्यं दुर्लभं येषां तेषां पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 ये बान्धवाऽबान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
 ते सर्वे ह्यग्निमायान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥
 ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम ।

ते सर्वे दृग्निमाद्यान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥
 दिव्यान्तरिक्ष-भूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः ।
 मृता असंज्ञता ये च तेषां पिण्डस्तु मुक्तये ॥
 पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ।
 गुरु-श्वसुर-बन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-दारविवर्जिताः ।
 क्रियालोपगता ये च जात्यन्धा पङ्गवस्तथा ॥
 विह्वला आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाता कुले मम ।
 तेषां पिण्डोमया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां ॥
 प्रेतत्वात् पितरो मुक्ता भवन्तु मम आश्रितं ।
 यत्किञ्चिन्मधुमंमिश्रं गोलौर-घृत-पायसं ॥
 दत्तमक्षयमित्याहुस्तस्मिन् तीर्थे तु गोष्यदे ।
 एवं न्यंकुमतीमध्ये गोष्यदे तीर्थे उक्तमे ॥
 दत्त्वा पिण्डांश्च विधिवत्पुनर्मन्त्रमिमं पठेत् ।
 साक्षिणः सन्तु मे देवा ब्रह्माद्या ऋषिपुङ्गवाः ॥
 मयेदं तीर्थमासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ।
 आगतोऽस्मि इदं तीर्थं पितृकार्यं सुरोत्तमाः ॥
 भवन्तः साक्षिणः सर्वं मुक्तश्चाहं ऋणत्रयात् ।
 एवं प्रदक्षिणं कृत्य गोष्यदं तीर्थमुत्तमम् ॥
 विप्रेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा नद्यां पिण्डान् विमर्जयेत् ।
 गोदानं तत्र देयन्तु तददृष्ट्याजिनं प्रियम् ॥

आद्रभोक्तृभ्य इति शेषः ।

पद्मपुराणे पुष्करतीर्थे रामकृते श्राद्धे ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु दत्त्वा पिण्डान् यथाक्रमं ।

प्रेषितासु यथाशक्त्या दत्त्वा तेषु च दक्षिणां ॥

सर्वतीर्थमाधारण्येनोक्तं त्रिष्णुधर्मोक्तरं ।

तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे विचक्षणः ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पित्र्या दिक् या प्रकीर्त्तिता ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

उदक्पूर्वं बलिं कुर्यादुदकान्तेऽथ वा पुनः ।

बलिं सुविदितं कुर्यादुष्णदुश्चतरं क्षिपेत् ।

परं शृङ्गाङ्गवामूर्द्धं बलिं पूर्वं समुत्क्षिपेत् ॥

तीर्थश्राद्धप्रशंसा प्रभासखण्डे ।

श्राद्धपिण्डप्रदो लोके त्रिष्णुं नेष्यति वै पितृन् ।

एकं यो भोजयन्नत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतम् ॥

गोप्रसारे महातीर्थे कोटिर्भवति भोजिता ।

इति संक्षेपतः प्रोक्तं तत्र श्राद्धविधिस्तत्र ॥

श्राद्धाङ्गप्रशंसापि तत्रैव ।

गन्धदानेन गन्धाक्षुः सौभाग्यं पुष्पदानतः ।

धूपदानेन राज्याग्निः दौष्यते दीपदानतः ॥

ध्वजदानात्पापहानिर्याचाकृतं ब्रह्मलोकभाक् ।

दर्भास्तिला हविष्यान्नं प्रयोगे श्राद्धया कृतं ॥

अगस्त्यं भृङ्गराजस्य पुष्पं शतदलं शुभं ।

कर्पूरागुह-शौखण्डं कुङ्कुमं तुलसीदलम् ॥

विष्णुप्रमाणपिण्डेषु दीपद्योतितभूमिषु ।
ताम्बूल-फल-नैवेद्यैः तिल-दर्भादकेन च ।
तीर्थं सङ्कल्पितं भूत्यै तदानक्याय जायते ॥

अथ गयाश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र महाभारते ।

केच-ग्रन्थ-नखादीनां वपनञ्च न शस्यते ।
अतो न कार्यं वपनं गयाश्राद्धार्थिना सदा ॥
ये भारतेस्मिन् पितृकर्मतत्पराः
सन्भार्य्यं केशानतिभक्तिभाविताः ।
च्छणक्षयाद्ये पितृतीर्थमागता-
स्तिषामृणं संक्षयमेव्यति ध्रुवम् ॥
विक्तश्चाद्यं न कुर्वीत गयां प्राप्य सदा नरः ।
विक्तश्चाद्यं हि कुर्वाणो न तीर्थफलभागवेत् ॥
अथ गयाश्राद्धीयब्रह्मणाः ।

वाराहपुराणे ।

यदि पुत्रो गयां गच्छेत् कदाचित्कालपर्ययात् ।
तानेव भोजयेद्विप्रान् ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः ॥
येषां ब्रह्मसमं म्यानं सोमपानै तथैव च ।
ब्रह्मकागतसंम्याना विप्रा ब्रह्मसमाः स्मृताः ॥
अमानुषा गयाविप्रा ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः ।
तेषु तुष्टेषु सम्नुष्टाः पितृभिः सह देवताः ॥
पितृरूपान् गया विप्रान् पूजयित्वा समाहितः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥
 तेषाञ्च हस्ते दक्षं वै गयाद्यां च विशेषतः ।
 तदक्षयं भवेत्तस्य पिष्टुणां नाच संशयः ॥
 न विचार्यं कुलं शीलं विद्याञ्च तप एव च ।
 पूजितैस्त्रैस्तु सन्तुष्टा देवाः सपिष्टगुह्यकाः ॥

मह्यवैवर्त्ते ।

गयाश्रीर्वे वसेन्नित्यं स्नानं फलवां समाचरेत् ।
 गयाश्रीर्वे सदा पिण्डमेतत् स्वर्गं पि दुर्लभं ॥
 फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा देवं दृष्ट्वा गदाधरं ।
 गयाशिरः परिक्रम्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

महाभारते ।

ततोनिवर्त्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।
 कामान् स लभते दिव्यान् स्वर्गद्वारान् तत्स्मृतम् ॥
 मन्वर्णा ज्ञातयो मित्रा बान्धवाः सुहृदस्य ये ।
 तेभ्यो भूय गयाभूमौ पिण्डा देया विधानतः ॥
 पुत्रेभ्यो दौहित्रेभ्योऽपि कनिष्ठेभ्योऽपि सर्वशः ।
 ये मृतास्त्रान्यजन्मानः पिण्डान् तेभ्योऽपि निर्वपेत् ॥
 तेऽपि यान्ति दिवं सर्वे पिण्डे दक्षे इति श्रुतिः ।
 अज्ञातनाम गोचार्णां मन्त्र एष प्रकीर्त्तितः ॥
 पितृवन्मममुत्पन्ना मातृवन्धे तथैव च ।
 गुरु-शशुर-बन्धूनां ये चान्ये बान्धवा द्विजाः ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-दारविवर्जिताः ।

विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ॥
 क्रियालौपगता ये च ये चान्ये गर्भसंस्थिताः ।
 तेभ्योदत्तो मया पिण्डो ह्यक्षयमुपतिष्ठताम् ॥

इति पिण्डदानमन्त्रः ।

अपि तत्र क्षिपेत्पिण्डं निधानीभृतमात्मनः ।
 आत्मनस्तु महाबुद्धे गद्यां यान्तु तिलैर्विना ॥
 पिण्डनिर्वपणं कार्यं मृतानान्तु तिलैः सह ।
 पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् तथा चान्येपि गोत्रजाः ॥
 सवर्णा ज्ञातयोमिषा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
 तेपि भूप गयारूपे पिण्डं दद्युर्विधानतः ॥
 पुत्रेभ्यो दुहितृभ्योऽपि कनिष्ठेभ्योऽपि सर्वशः ।
 दद्यात् पिण्डं प्रयत्नेन बुद्धिमान् सुमहाहितः ॥
 ते दिवं यान्ति सर्वेऽपि पिण्डे दत्त इति श्रुतिः ।
 अतस्तेभ्योपि नियतः पिण्डं दद्यात् समाहितः ॥
 ब्रह्मण्य च हतव्रजस्य गोघाती पशुपातकी ।
 सर्वं ते निष्कृतिं यान्ति गद्यायां पिण्डपातनात् ॥
 ब्रह्मव्रजस्य सुरापस्य बाल-वृद्ध-गुरुदुष्टी ।
 नाशमायाति वै पापं गद्यायामनुयाति यः ॥
 आत्मजो वाधवान्नोऽपि गद्याकूपे यदा तदा ।
 यश्चात्मा पातयेत् पिण्डं तं नयेत् ब्रह्मशाश्वतम् ॥
 मकरे वर्त्ममाने तु ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गद्यायां पिण्डपातनम् ॥

अथ पिण्डपातनश्राद्धादिषु यानि प्रश्नस्थानि स्थानानि उक्तानि
तेषु गयाशिरस्यविष्णुपादपूर्वकेषु पिण्डदानादिकं कर्त्तव्यं ।
भविष्यत्पुराणे ।

अनेनैव विधानेन गत्वा चोत्तरमानसम् ।
आचम्य कुम्भहस्तसु शिरः सिक्तास्य वारिणा ॥
अभ्रुवस्थानमध्ये तु गच्छेत्कनकसंज्ञितम्^(१) ।
तत्राचम्य शिरः सिक्त्वा ब्रूयादादित्यमौल्य तु ॥
गयायां शिरसेानत्वा^(२) स्नात्वा पैतामहं पदम् ।
दृष्ट्वा ज्ञानं प्रविश्याथ श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि ॥
गयाशिरस्येतत्कुर्याच्छ्राद्ध-पिण्डौ चतुर्थके ।
पञ्चमे दिवसे गच्छेद्वटमक्षयसंज्ञकम् ॥
गयावटेपि च स्नायात् कृत्वा तर्पणमेव च ।
वटवृक्षतले श्राद्धं ततः कुर्याद्विधानतः ॥
तत्राक्षयवटोगाम चिषु लोकेषु विश्रुतः ।
पितृणां तत्र यद्दत्तमक्षयं तद्भवेद्भुवम् ॥
वटमूलं समाश्रित्य श्राक्नेनाप्युदकेन वा ।
एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥
देहत्यागो निवासश्च गयायान्कु विधीयते ।
श्राद्धं पिण्डोदके चैव पूर्वं पूर्वं प्रश्नस्यते ॥
उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य नदी कनकसंज्ञिता ।

(१) करकसंज्ञितमिति ख० ।

(२) मध्ये इति ग० ।

तत्र स्नात्वा प्रकुर्वीत आहुं पिण्डममन्वितम् ॥
 तावच्च कृतकृत्यः स्यान्मुच्यते म च्छणैस्त्रिभिः ।
 सुषुम्नायां पुष्करिण्यां आहुमन्वयमुच्यते ॥
 मानसे सरसि स्नात्वा आहुं कृत्वा ततोऽभजेत् ।
 तीरे देवगृहस्तत्र पितृमात्रादिकं जपेत् ॥
 उत्तरे मानसे आहुं ततः कुर्याद्यथाविधि ।
 कामान् म ज्ञाते दिव्यान् मोक्षोपायसु विन्दति ॥
 यत् फलं मन्त्रिण्यायां राज्ञयसे दिवाकरे ।
 फलं तदखिलं प्रोक्तं गयायान्मु दिने दिने ॥
 अन्नान्मुभ्योऽथ वन्मुभ्यः कन्या-बालेभ्य एव च ।
 यन्नासा पातयेत् पिण्डं गयायां ब्रह्म तन्नयेत् ॥
 गयाआहुं मृतानान्त्तु पूर्णे त्वन्दे प्रशस्यते ।
 त्रैवतामपि वै दद्यात् पिण्डानात्मन एव च ॥
 नाम्भोगेषु तान् पिण्डान् दद्याच्छ्राद्धे तिलैर्विना ।
 जौषतां मृतकानां वा तिलाः आहुं न गर्हिताः ॥
 यमुदित्य गयायासु वृषं नीलं समुत्सृजेत् ।
 च श्रेष्ठमश्रुते प्रौढ उन्मृष्टोपि तथैव च ॥
 लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुष्के च पाण्डुरः ।
 तिः सूर-विषाणाभ्यां म मौलो वष उच्यते ॥
 भक्षिलिष्टं रूपमव्यक्तं दृढं सर्वत्रानन्दरम् ।
 दधनीयं वृषं सम्यक् नीलं वाथ समुत्सृजेत् ॥
 यादृशं तादृशं वापि गयायां वृषमुत्सृजेत् ।

अक्षयं सभते लोकं सुखश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥
 शूलेन निर्दहेत्पार्श्वे वामे चक्रेण निर्दहेत् ।
 अङ्कितं स्नापयेत्पश्चात् स्नातं विधिवदुत्सृजेत् ॥
 इत्युक्तं यो गयाश्राद्धं कुर्याच्छक्रेणुसारतः ।
 अतिक्रम्य स दुर्गाणि परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

द्वारवतीमधिकृत्य स्कन्दपुराणे ।

स्नानं कृत्वा ततोदेवान् पितृन् सन्नर्पयेन्नर ।
 श्राद्धं कुर्यात् विधानेन श्रद्धया परया युतः ।
 पञ्चरत्नं ततोदेयं सप्रधान्यं द्विजातये ॥

तथा ।

तर्पयेत् पितृदेवांसु मनुष्यांसु यथाहृतः ॥
 ततः श्राद्धं प्रकुर्वीत पितृणां श्रद्धयन्त्यतः ॥
 दद्याच्च दक्षिणान्तर्ग विन्तश्चायं विवजतेत् ।
 विशेषतः प्रदेयानि फलानि रसवन्ति श्रेः ।
 देयौ श्यामाक-नीवारौ विद्रुमं अजिनानि च ।
 सप्रधान्यं शालयश्च सकवश्च गुडैर्युताः ॥
 गन्ध-माख्यानि ताम्बूलं वस्त्राणि च तथा पयः ।
 सफलं जम्ब मर्चस्य जीवितश्च सुजीवितम् ॥

विरजमधिकृत्य वाराङ्गपुराणे ।

तत्र स्नानश्च दानश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ।
 अमासे अदिने तत्र पितृणां पिण्डपातनात् ।
 निरयादुद्धरन्ध्रे कुलकोटिं न संशयः ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रत्यागतस्याथ गृहं पुनस्तु
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ।
एवं क्षुर्वंसास्य तीर्थास्यदुक्तं
फलकम् स्यान्नात्र सन्देहकोऽस्ति ॥

इति तीर्थआहुप्रयोगः ।

अथेष्टापौर्णिककर्मशुद्धार्थ-गोष्ठ्यद्वैविकयानार्थ-पौष्टिककाम्य-
आहुतानां प्रयोगः ।

तत्र भविष्योत्तरे ।

इष्टापूर्त्तादिके आहुं हृद्भिर्आहुवदाचरेत् ।

पारस्करः ।

निषेककाले सोमे च नीमन्तोन्नयने तथा ।
ह्येयं पुंसवने आहुं कर्माङ्गं हृद्भिर्वत्कृतम् ॥

आह प्रचेता ।

क्रियते शुद्धये तसु ब्राह्मणानाम् भोजनं ।
शुद्धार्थमिति तत् प्रोक्तं आहुं पार्वणवत्कृतम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

गोष्ठ्यां यत् क्रियते आहुं तत् गोष्ठ्यं आहुमुच्यते ।
पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥

थोत्तरे ।

उत्पातादिनिमित्तेषु नित्यआहुं सदैव तु ।
देवांश्च ह्यस्य विशादीन् प्रदद्याद्भिन्नभोजने ।

तन्नित्यश्राद्धवत्कार्यं देवश्राद्धं तदुच्यते ॥

कूर्मपुराणे ।

कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थयात्राविधिक्रमं ।

आर्षेण तु विधानेन यथादृष्टं यथाश्रुतं ॥

पूर्वेद्युः कृतसङ्कल्पः पूजयित्वा पितृन् सुरान् ।

ऊतशेषभुगव्ययो ब्रह्मचारौ च भूशयः ॥

अपरेद्युः शुचिः स्नातः कृताशौः कृतमङ्गलः ।

अभिवन्द्य गुरून् वृद्धान् यामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।

प्रतिष्ठेत् सुमना भूत्वा इष्टान् देवाननुस्मरन् ॥

स्कान्दे प्रभाषखण्डे ।

स्थानं प्रदक्षिणीकृत्य वाग्यतः सुसमारिक्तं ।

नियतो नियताहारी गच्छेच्चैव ततः पथि ॥

महाभारते ।

गृहे श्राद्धं प्रकुर्वीत सम्यक् सङ्कल्प्य बुद्धिपान् ।

पितृतीर्थं समुद्दिश्य सङ्कल्प्य पितृसन्निधौ ॥

प्रतिपद्यं पराश्रयं कलिञ्चैव द्विजोत्तम ।

वर्जयेत् कुत्सितानन्यानघाधूनपि सत्तम ॥

आह धर्मः ।

यात्राश्राद्धं नरः दुर्बन् विधिना पार्वणेन तु ।

अमाध्वनियमं सुक्तां कुर्यात्सर्वं समाहितः ॥

गयामधिकृत्य ब्रह्मवैवर्ते ।

उद्यतस्तु गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।

विधाय कर्पटीवेधं यामस्यापि प्रदक्षिणम् ॥

ततो यामान्तरङ्गत्वा आहुशेषस्य भोजनम् ।

कृत्वा प्रतिदिनङ्गच्छेत् प्रतिपक्षविवर्जितः ॥

अथ आहुदिन एव यामान्तरङ्गत्वा आहुशेषस्य भोजनमित्ये-
तस्यार्थस्य गयाधिकारेणाभिहितस्य पूर्वप्रदर्शितकूर्मपुराणवचनप्रति-
पादितस्य आहुन्तरदिनप्रस्थानस्य गयायाचाव्यतिरिक्तविषयत्वमवशेष्यं,
असाध्वनियमं मुक्तेत्येतत् धर्मवचनं सामान्याभिधाषिवचनत्वात्
गयातीर्थविषय एवोपसंद्ध्यत इति विवेकः ।

पारस्करः ।

शरीरोपचये आहुमर्थोपचय एव च ।

पुण्यार्थमिति तत् प्रोक्तं आहुं पार्षणवत् कृतम् ॥

‘शरीरोपचये’ शरीरोपचयार्थं भेषजप्रयोगात् पूर्वं, ‘अर्थोपचये’
अर्थोपचयोपायभूतकृत्याद्यारम्भात्पूर्वं ।

वृद्धशातातपः ।

कामादभिहितकाम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।

पार्षणेन विधानेन तदप्युक्तं यथाक्रमं ॥

अथ विश्वेदेवाख्यो विशेषो देवताप्रकरणे दर्शितो वेदितव्यः ।
इतीष्टापौर्णिककर्मङ्गशुद्धार्थगोष्ठ्यर्देविकयाचार्यपौष्टिकआहुप्रयोगः ।

दीनदैन्यौघदलनं येन हेमाद्रिणा कृतम् ।

प्रेतदम्निकरङ्गम सर्वन्मेनाधुनोच्यते ॥

अथ प्रेतदम्निकराणां तिलोदकपिण्डआहुदीनां प्रयोगः ।

तत्र तावन्तिलोदकस्य, आह याश्चवक्ष्यः ।

सप्तमाह्नमाहापि ज्ञातव्योऽभ्युपचयः ।

अपनः शोशुषदघमनेन पितृदिक्रमुखाः ॥

‘ज्ञातयः’ सपिष्टाः समानोदकाश्च, सप्त वा दश वा दिनानि यावत् ‘पितृदिक्रमुखाः’ दक्षिणाभिसुखाः, स्नातुञ्जलस्य प्रेताय दातु-
मपोऽभ्युपेयुः गत्वा चापनः शोशुषदघमिति कुत्सवृष्टयाग्निदेवत्वया
गायत्र्या स्नातोदकं दद्युः ।

अज्ञातिस्वतिदेवमाह याज्ञवल्क्यः ।

एवं मातामहाचार्य-प्रेतानां चोदकक्रिया ।

कामोदकं सखि-प्रत्ता-स्वस्वीय-मसुरत्विजाम् ॥

मातामहादीनां प्रेतानां दौहित्रादिभिः पूर्वोक्तेन प्रकारेणो-
दकक्रिया कार्या, सखिप्रभृतीनां कामोदकं कुर्यात्, अद्युदकं दातुं
कामयते तदा दद्यादित्यर्थः । ‘प्रत्ता’ अकृतविवाहदुहित्रादिः ।

पारस्करः ।

कामोदकमृत्तिकश्चशूर-सखि-मातुल-भागिनेयानां उदकदान-
धर्मविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

सकृत्प्रसिञ्जत्युदकं नाम-गोक्षेण वाग्यतः ।

उक्तमन्त्रकेषु दिनेषु प्रत्यहं सकृदेकवारं ज्ञात्यादय उदकं नाम-
गोक्षाभ्यां वाच्यमाः प्रसिञ्जेयुः ।

कात्यायनः ।

अद्यानापक्षमेत्यापः^(१) सर्व एव ज्वस्युः ।

(१) ‘अद्यानापक्षमेत्यापः’ इत्यर्थं पाठः सर्वेषु आदर्शपुत्रकेषु एकैकप-
एव वर्त्तते, परस्वयं न समीचीनः ।

स्नात्वा सचेलमाचम्य दधुरस्योदकं स्थले ।
गोत्र-नामपदान्ते च तर्पयामीत्यहं वदेत् ।
दक्षिणाद्यान् कुशान् कृत्वा सतिलं तु पृथक् पृथक् ॥

विष्णुपुराणे ।

सपिण्डीकरणं यावद्दृग्जुर्धैः पितृक्रिया ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥

निर्हृत्य बान्धवाः प्रेतं संस्कृत्याप्रदक्षिणेन चितामभिगम्यासु
सवाससेना निमज्जनङ्कुर्युः प्रेतस्योदकस्य निर्वपणं कृत्वाकश्च पिण्डङ्कुरेषु
दधुः ।

वसिष्ठः ।

सद्योत्तरार्यां पाणिभ्यां उदकक्रियां कुर्वीरन् अयुग्मान् दक्षिणा-
मुखाः ।

वैजवापायनः ।

उदकान्तङ्गत्वा सकृदन्मज्जासु सद्यपाणेः कनिष्ठिकया विनि-
खन्ति कनिष्ठयापमिति तस्मिंस्त्वेकमुदकाञ्चलिं प्रेताय दधुरसुप्ते
स्नधेति ।

हारीतः ।

निष्कम्य संस्कृत्यापो गत्वाग्नाद्यासौ त्रयतामित्युदकाञ्चलिं
निनयन्ति ।

पैठीनसिः ।

मनसा ध्यायन् दक्षिणाभिमुखस्त्रीमुदकाञ्चलीन् निनयेत् ।
श्रावप्रभृत्येकादत्राष्टे विरमेत् ।

प्रचेताः ।

दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकारणात् ।

तावद्दृष्ट्वस्तु कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते ॥

गौतमः ।

प्रथम-द्वितीय-पञ्चम-सप्तम-नवमेषूदकक्रियाः ।

प्रचेताः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्थं नोद्धर्षयेत्पुनरुदकात् प्रसि-
द्धेयुरपसव्यं यज्ञोपवीतवाससो दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः
प्राङ्मुखा राजन्य-वैश्याः ।

विष्णुः ।

यावदाशौचं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डञ्च दद्युः ।

शङ्करः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्थं नोद्धर्षयेरंस्ते प्रसिद्धे-
रन् सकृत् प्राग्दक्षिणाभिमुखा राजन्य-वैश्यावप्येवमेवापसव्यं वासो-
यज्ञोपवीते कृत्वाञ्जलिना वसते तत उदकमित्युक्त्वा तस्मादुत्तीर्थं
प्रेतसंसृष्टानि वासांसि परित्यज्य परिदधुरन्यानि, अञ्जलीनां सञ्ज्ञा-
विधानाधिकसञ्ज्ञाविधानं प्रेतोपकारातिशयार्थमिति मन्त्र्यं ।

रामायणे जलदानवाक्यं राम आह ।

इदं पुरुषशार्दूल विमलं दिव्यमन्यम् ।

पितृलोकेषु पानीयं महत्तमुपतिष्ठता ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कर्त्तव्यं तु सचेत्तन्नु खानं सर्वमन्नापहम् ।

ततः पाषाणपृष्ठे तु सर्वैर्देयं तिलोदकम् ॥

प्रेतस्य सपिण्डैर्दक्षिणामुखैर्जलाशये कृतापसव्यैः सकृदेव खाल्वा
पाषाणस्योपरि प्रेतोद्देशेनाञ्जलिना पितृतीर्थेन तिलोदकं देयं ।

एकैकेन तु देयास्तु विप्रायाञ्जल्यथोदश ।

द्वादश क्षत्रिये देया वैश्याय दशपञ्च च ।

त्रिंशत् शूद्राय देयास्तु प्रेतभूमिं गताय च ॥

अपसव्यं क्षत्रियं कृत्वा वस्त्र-यज्ञोपवीतकैः ।

दक्षिणाभिमुखैर्विप्रैर्देयस्तस्याञ्जलिप्रथमम् ॥

वामाङ्गुष्ठप्रवाहेण भूसावेवाथवा क्षत्रियं ।

अमावसुकगोचस्तु प्रेतसूप्यत्विदं पठन् ॥

अथन्तु महापातकरहिताय तिलोदकदानप्रकारः । पतिताय तन्व-
एवोच्यते ।

पतितस्य तु कारुण्याद्यसृष्टिं कर्तुमिच्छति ।

स तु दासीं समाह्वय सवर्णां दत्तवेतनां ॥

अशुद्धघटहस्तान्तु यथादृष्टं प्रवीक्ष्यपि ।

हे दामि गच्छ मूर्खेन तिलानामय सत्वरं ॥

तोयपूर्णं घटक्षेमं सतिलं दक्षिणामुखी ।

उपविष्टा तु वामेन चरक्षेण ततः क्षिप ॥

कीर्त्तयेर्द्धतसंज्ञानं पिवेति च वदेर्मुञ्जः ।

निश्चय्य तस्य वाक्यं सा लभ्यमूढ्या करोति तत् ।

एव कृते भवेत् दग्निः पतितायां नचान्यथा ॥

इति पतिताय तिलोदकविधिः ।

तिलोदकप्रशंसा चादित्यपुराणे ।

यथा योधसहस्रेण दतोरानुगच्छति !

तदन्तिलसमायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति ॥

अथ प्रेतपिण्डप्रयोगः ।

तच्च दन्तिलोदकेषु गृहमागतेषु ज्ञातिव्याह शङ्कः ।

दूर्वा प्रवालमग्निं वृषभञ्जालभ्य गृहद्वारे प्रेताय पिण्डं दत्त्वा
पश्चात् प्रविशेद्युः ।

प्रेतपिण्डं प्रकृत्याह, शुनःश्रेफः ।

द्वारदेशे प्रदातव्यो देवतायतनेषु वा ।

बहुप्रचेताख्याह ।

द्वारदेशे प्रदातव्यो न देवायतने कश्चित् ।

आदित्यपुराणे चोक्तं ।

द्वारदेशेषु दातव्यो न देवायतने कश्चित् ।

एवञ्च देवतायतनस्य विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः पिण्डोदात्तश्च
इत्यनुष्ठानावस्मिन्नेव पुराणे ।

शुचौ तु देशे नद्यां वा जीर्णतोये प्रवाहयेत् ।

पद्मपुराणे ।

प्रेताय पिण्डदानम् दादन्नाहं समाचरेत् ।

पायेयन्मस्य तन्मोक्तं यतः प्रीतिकरं महत् ॥

वाराहपुराणे ।

स्वच्छिन्नप्रेतभागम् दद्यात् पूर्वाह एव तु ।

कृत्वा तु पिण्डसङ्कल्पं नाम-गोत्रेषु सुन्दरि ॥

पश्चादन्नन्ति गोचाणि सकुल्यास्त्रेकभोजनाः ।
 न दद्यादन्यगोत्राय भुञ्जते यत एकतः ॥
 चतुर्णामपि वर्णानां प्रेतकार्येषु माधवि ।
 एवं दत्तेन प्रीयन्ते प्रेतलोकगता नराः ॥

कूर्मपुराणे ।

दशाष्टं बान्धवाः स्नात्वा सर्वे चैव सुसंयताः ।
 पिण्डं प्रतिदिनन्दद्युः सायं प्रातर्यथाविधि ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

प्रेतीभूतस्य सततं भुवि पिण्डजलं तथा ।
 सतिलं सकुशं दद्याद्दहिर्जलसमीपतः ।

ब्रह्मपुराणे ।

यामार्द्धद्विष्ट कर्त्तव्यं जलाशयसमीपतः ।
 पिण्डदानं दद्याद्दानि प्रेताचारणमाश्रितैः ॥
 अरण्ये पिण्डदानं मोक्षान्न क्रियते यदि ।
 तदा रौरवमायाति प्रमीतः प्रथमेऽहनि ॥
 पुष्कामसंज्ञं त्वपरे महारावं तृतीयके ।
 तामिस्राख्यं चतुर्थे तु प्रथात्यपि सुदारुणं ॥
 पञ्चमे बान्धवामिस्रं षष्ठे घोरञ्च सुप्रभं ।
 अमेध्यपूयसम्पूर्णं सप्तमेऽहनि पातकं ॥
 अक्षिपचवमं घोरमष्टमेऽहनि सर्वथा ।
 महारौरवसंज्ञकं नवमे याति मानवः ॥
 अश्वीचिरिति विख्यातं दशमेऽहनि भीषणं ।

तण्डुलैः सक्तुभिः शकैः फलैर्वा अद्भुत्या ततः ।

देश-कालानुसारेण कुर्यात् प्रेतस्य तर्पणं ॥

आह विष्णुः ।

यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकञ्च दद्युः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रेताय दिवसे पिण्डो देय एकक्रमेण हि ।

आह शातातपः ।

व्यहाशौचस्य द्वासेऽपि पिण्डान् दद्याद्द्वयैव तु ।

पिण्डमेकमथ आद्धे सम्प्रदद्याद्यथाविधि ॥

तत्र व्यहाशौचे दशपिण्डदानप्रकारमाह पारस्करः ।

प्रथमे दिवसे देयास्तथः पिण्डाः समार्हितः ।

द्वितीये चतुरोदद्यादस्त्रिसञ्चयनं तथा ।

चौत्से दद्यात् तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादिफलानं तथा ॥

ब्रह्मपुराणे तु सद्यःशौचविषये युगपद्दशपिण्डदानं ।

व्यहाशौचे प्रदातव्यः प्रथमे त्वेक एव हि ।

द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥

जात्युक्ताशौचतुन्यांस्तु वर्णानां कचिदेव हि ।

देशभर्मान् पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान् वपन्त्यपि ॥

देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि ।

वैश्यानां पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ।

शूद्रस्य दशमः पिण्डो मामि पूर्णेऽङ्गि दीयते ॥

पारस्करः ।

ब्राह्मणे दशपिण्डान् कचिद्ये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे चिंशत्प्रकीर्तिताः ॥

उक्तसङ्ख्यायामसर्थान् प्रति सङ्ख्यान्तरमाह,

स एव ।

प्रेतेभ्यः सर्ववर्णैभ्यः पिण्डान् दद्याद्दशैव तु ।

आहुकर्मणि सम्प्राप्ते पिण्ड एको विधीयते ॥

आह प्रचेताः ।

असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात् संस्कृतानां कुशेषु ।

शुनःपुष्कः ।

फल-मूलैश्च पयसा ज्ञानेन च गुडैश्च च ।

तिस्रमिश्रन्तु दर्भेषु पिण्डन्दक्षिणां हरेत् ॥

तृष्णीं प्रसेकं पुष्पञ्च धूपं दीपं तथैव च ।

शालिना सक्तुभिर्वापि ज्ञाकैर्वाप्यथ निर्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव दद्याद्दशहिकं ॥

भविष्योत्तरे ।

ओदनामिष-समूनां ज्ञाक-मूल-फलादिषु ।

प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यान् दद्यादुत्तरेऽहनि ॥

गृह्यपरिशिष्टे ।

असगोचः सगोचो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि योदद्यात् स दद्याच्च समापयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रथमेऽहनि योदद्यात् प्रेतायाञ्च समाहितः ।

अन्नं नवसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥

भविष्योत्तरे ।

गृहद्वारे श्मशाने च तीर्थं देवगृहे तथा ।

यत्राद्योदीयते पिण्डस्तत्र सर्वं समापयेत् ॥

आह प्रचेताः ।

नवान्यादाय भाण्डानि आलुकं चरुकं तथा ।

तोयार्थन्तु ततोगच्छेद् गृहौत्वा पुरुषं पुरः ।

गृहौतलकुटं मार्गात् सर्वदुष्टनिवारणम् ॥

ततो गृहं सम्प्रविशेत् प्रेतस्याहृत्य तण्डुलान् ।

तेषां प्रसूतिमादाय कर्त्तव्यं पिण्डकर्म तु ॥

त्रिः प्रक्षाल्य तु तान् सम्यक् चरुं सम्यादयेत्ततः ।

तं सम्याद्य समादाय दर्भेषु विनिवेशयेत् ॥

दक्षिणायांश्च दर्मांश्च स च वै दक्षिणामुखः ।

पिण्डङ्कत्वा समुद्धृत्य नाम्ना गोत्रेण चार्पयेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

तिलमिश्रेषु दर्भेषु कर्त्ता वै दक्षिणामुखः ।

नाम-गोत्रप्रमाणेन दद्यात्पिण्डं त्वमन्त्रकम् ॥

आह मरीचिः ।

प्रेतपिण्डं त्रिर्दद्याद्दर्भमन्त्रविवर्जितम् ।

प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानसः ॥

आदित्यपुराणे ।

पिण्डश्चर्द्धं स्वधास्यैव न प्रयुञ्जीत कर्त्तव्यम् ।

अनुबन्धं तथाचेह प्रयत्नेन विवर्जयेत्^(१) ।
 उपतिष्ठतामयं पिण्डः प्रेतायेति समुच्चरेत् ॥
 तूष्णीं धूपं प्रसेकञ्च दीपं पुष्यं तथैव च ।
 अशुद्धस्त्रिषु वर्षेषु इदन्दद्यान्न संशयः ॥

घातातपः ।

वाग्यतः प्रयतञ्चैव तिष्ठेत् पिण्डस्य मन्त्रिधौ ।
 ततो वाप्ये निवृत्तेऽस्य नद्याक्तु प्रक्षिपेत्ततः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

मृगमयं भाण्डमादाय नवं स्नातः समंयतः ।
 लक्षुटं सर्वदुष्टघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥
 ततश्चोक्तपूर्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्दिशि ।
 तण्डुलं प्रसृतिं तत्र चिः प्रक्षाल्य पचेत् स्वयम् ॥
 सपवित्रैस्त्रिलैर्मिश्रं कृमि-केशविवर्जितम् ।
 द्वारोपाक्ते ततः क्षिप्या सुशुद्धां गौरमृत्तिकां ॥
 तत्पृष्ठे प्रस्तरेद्द्वर्भान् याम्यायान् दंशसम्भवान् ।
 ततोऽत्रनेजनं दद्यात् संस्मरन् गोत्र-नामनी ॥
 तिस्र-सर्पिमधु-क्षीरैः संशिकं तत्रसेव हि ।
 दद्यात् प्रेताय पिण्डक्तु दक्षिणाभिसुखम्बितः ॥
 फल-मूल-गुड-क्षीर-तिलैर्मिश्रन्तु कुचक्षित् ।
 अर्घ्यैः पुष्यैस्तथा धूपैर्दोषोत्थैश्च क्षीतलीः ॥
 ऊर्णातक्तमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ।

(१) विवर्जयेदिति ग० ।

प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद् वाष्पमयीं शिखा ।
 तावत्तत्समखं तिष्ठेत् पिण्डं तोये क्षिपेत्ततः ॥
 एकस्तोयाञ्जलिश्चैव पात्रमेकस्य दीयते ।
 द्वितीये द्वौ तृतीये चीन् चतुर्थे चतुरस्रथा ॥
 पञ्चमे पञ्च षष्ठे च सप्तमे सप्त एव च ।
 अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥
 येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।
 तोयपात्राणि तावन्नि संयुक्तानि तिलादिभिः ॥
 एकादशेन्द्रियवधाः सन्ति बुद्धिवधैः सह ।
 सर्वेषामेव भूतानां परलोकसमक्रमे ॥
 प्रेतभागवतानाम्, रौरवादिषु वर्त्तताम् ।
 पञ्चभिः पञ्चभिस्त्रैभिः पात्रैरञ्जलिभिस्तथा ।
 एकादशैवेन्द्रियाणि पूयन्ते शास्त्रदर्शनात् ॥

बृहस्पतातपोऽपि ।

दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रक्षिपेत् प्रेतकारणात् ।
 तावद्बुद्धिश्च कर्त्तव्या यावत् पिण्डः समाप्यते ॥
 पिण्डस्योदकदानस्य च फलमुक्तमादित्यपुराणे ।
 स्वगोत्रा वान्यगोत्रा वा स्त्रियश्च पुरुषास्तथा ।
 प्रेतास्तु पिण्डसम्बन्धा मुच्यन्ते तेन कर्मणा ।
 वायुभूतास्तु तिष्ठन्ते कालक्षेपेण सर्वदा^(१) ॥

ब्रह्मपुराणे ।

(१) निवर्त्ततेति ख० ।

प्रेताय पिण्डदानन्तु कर्तुंशक्नन्ति ये नराः ।
 निष्कमन्ति गृहान्ते तु ज्येष्ठङ्गुत्वा पुरःसरम् ॥
 ब्रह्मान् पुरःसरान् कृत्वा प्रविशन्ति गृहन्तु ते ।
 उल्लङ्घ्य शस्त्र-पाषाणौ प्रविशन्ति गृहं क्रमात् ॥
 एकाहं द्वारदेशे तु जलपात्रं निधाय च ।
 क्षीरं पात्रञ्च कारुण्यात् प्रेतायेति विनिश्चयः ॥
 प्रेतास्मिन् शीतले तोये स्नाहि दुग्धं ततः पिव ।
 इति जल्पंस्तिरात्रन्तु भक्तमुष्टिं क्षिपेत्तथा ॥

आह शातातपः ।

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यक्षीरञ्च मृन्मये ।
 'आकाशे' भृमेरन्यत्र शिखादौ, प्रेतमुद्दिश्य जलक्षीरञ्च पृथक्
 पृथक् मृन्मये पात्रे प्रथममहोरात्रं स्थापयेदित्यर्थः ।
 अत्र दिनसङ्ख्याधिक्यमुक्तं पद्मपुराणे ।
 यस्मात् प्रेतपुरीं प्रेतो दादन्नाहेन नीयते ।
 गृह-पुत्र-कलत्रञ्च दादन्नाहं प्रपश्यति ॥
 तस्मात्त्रियतमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।
 सर्वतापोपशान्त्यर्थमध्वश्रमविनाशनम् ॥

स्थापयेदिति शेषः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-मकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
 खण्डे आडकल्पे तीर्थआडादिप्रयोगप्रकरणम्
 नाम ऊर्ध्वविंशोऽध्यायः ॥ • ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथ प्रेतहस्त्रिकरआङ्कादीनां प्रयोगप्रकरणम् ।

तत्र दशपिण्डनिष्पाद्यावधवा ब्रह्मपुराणे ।

शिरस्त्राद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।

द्वितीये तनुकर्णाक्षिनासिकास्य समासतः ॥

गलास्य-भुज-वर्त्तासि तृतीयेन यथाक्रमम् ।

चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभि-स्निग्ध-गुदानि च ॥

ऊरू जङ्घे तथा पादौ पद्ममेन च सर्वदा ।

सर्वचर्माणि षष्ठेन सप्तमेन च नाड्यः ॥

दन्त-लोमान्यष्टमेन पूर्णत्वं क्षुद्रिपर्ययः ।

जायते नवमेनाथ दशमेन तथा क्रमात् ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रथमेऽहनि यः पिण्डस्तेन मूर्द्धा प्रजायते ।

चक्षुषी ओच-नासञ्च द्वितीयेऽहनि जायते ॥

भुजैवक्षस्तथा ग्रीवा तृतीयेऽहनि जायते ।

हृदयं कुक्षिरुदरं प्राणस्यानस्रतुर्गुणम् ॥

कटिस्थानं गुदं स्निग्धं पद्ममेऽहनि जायते ।

ऊरू षष्ठे तु विश्वेद्यौ सप्तमेऽङ्गुल्यस्तथा ॥

पादौ तु नवमे ऋथौ दशमे वीर्य-चक्षुषी ।

आदौ विद्यहसुत्पन्नं तथा चैव शुभाशुभम् ॥
 दशाहे प्रेतपिण्डेन ज्ञानं प्रेतेषु जायते ।
 दशाहा-क्रियते यस्मात् नामादियहणक्रिया ॥
 संश्वेवं नाममाचेष नामतो जीवमंशकम् ।
 नाममाचप्रतिष्ठा तु अविनष्टे विदुर्बुधाः ॥
 अथ प्रेतआहुतीनां प्रयोगः ।

तत्र तावत्संवत्स्रकानां एषां च सङ्ख्याधिकारकालाः पूर्वमेव
 प्रतिपादिताः । प्रयोजनत्वाद् व्याघ्रपात् ।

देयानि वेद्यशुद्धयर्थं नवआहुतानि यजतः ।
 ततः प्रेतविशुद्धयर्थं मृताहनि तु वत्सरम् ॥

‘तत इति नवआहुतेः उत्तरकालं । मासि मासि मृताहे यावत्
 संवत्सरं प्रेतत्वविशुद्धयर्थं आहुतानि देयानीत्यर्थः ।

वृद्धवसिष्ठस्त्वाह ।

असन्ध्या तु नवआहुतं प्रेतत्वात् न मुच्यते ।

अर्वाकृ द्वादशाहस्य सन्ध्या तरति दुष्कृतम् ॥

अनेन नवआहुतीनामपि प्रेतत्वविशुद्धिः प्रयोजनमित्युक्तं भवति ।
 ‘दुष्कृतं’ प्रेतत्वहेतुभूतं, द्वादशाहस्यार्वाकृ मृताहमारभ्यैकादशाहान्तं
 आहुतानि सन्ध्या तरति । अनेन द्वादशाहात्पूर्वं क्रियमाणानां आहुतीनां
 नवआहुतसंज्ञकत्वमपि गम्यते ।

प्रेतआहुतं स्वदक्षेषु प्रेतत्वमुक्तिर्न भवतीत्याह यमः ।

यद्यैतानि न दक्षानि एकोद्दिष्टानि षोडश ।

पिशाचान् स्त्रियं तस्य दक्षैः आहुतैरपि ॥

‘पिशाचत्वं’ प्रेतशब्दवाच्यप्राणिरूपत्वं ।

भविष्यत्पुराणे त्वधोगतिनिवृत्तिप्रयोजनमुक्तम् ।

नवश्राद्धं चिपत्वं च षण्मासं मासिकानि च ।

न करोति सुतो यस्तु तस्याधः पितरो गताः ॥

तथोत्तरश्राद्धाधिकारोऽप्येषां प्रयोजनमित्यपि तत्रैवोक्तं ।

नवश्राद्धादिश्राद्धानि न कृतानि तु यस्य वै ।

नाधिकारी भवेन्नत्र मास-षण्मासिकाब्दिके ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नवश्राद्धानि कुर्वीत प्रेतोद्देशेन यत्नतः ।

एकोद्दिष्टविधानेन मान्यथा तु कदाचन ॥

श्राद्धं हागलेयः ।

शावे तु सूतकं चेत्स्यान्निशाशौचे तथैव च ।

नवश्राद्धानि देयानि यथाकालं यथाक्रमं ॥

अत्र क्रम-कालौ पूर्वमेव कालप्रकरणे दर्शितौ । नवश्राद्धेषु केषा-
श्चित्पदार्थानामननुष्ठानमुक्तं गृह्यपरिशिष्टे ।

अनुदकमधूपञ्च गन्धमाख्यविवर्जितम् ।

नवश्राद्धममन्त्रञ्च पिण्डोदकविवर्जितम् ॥

‘अनुदकं’ अनर्घ्य-पिण्डोदकमवनेजन-परिषेचनरूपं ।

तथा ।

एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु न स्तथा नाभिरम्यताम् ।

नाग्नौकरणमन्त्रश्च एकश्चाथ तिस्रोदकम् ।

अनुद्दिश्य तु प्रेताय सर्वेषु प्रदद्यते ॥

२० अ०] आहुकल्पे प्रेतवृत्तिकारआहुदीनां प्रयोगप्रकरणम् । १५६६

अनपत्येषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

स्वस्त्यस्तु विष्टजेदेवं सकृत्प्रणववर्जितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न विद्यते ।

पितृशब्दं न कुर्वीत पितृहा चोपजायते ॥

सपिण्डीकरणात् प्राक्तनैकोद्दिष्टविषयमेतदिति वज्रभिर्याख्यातम् ।
प्रेतायेत्यनेन प्रेतशब्दोऽत्र प्रयोक्तव्यो न तु पितृशब्द इत्युक्तं भवति ।

आहापस्तम्भः ।

नैमित्तिकं आहुं बर्हिर्धामात् शुचयः शुषौ देशे संस्कुर्वन्ति । तत्र
नवानि द्रव्याणि यैरन्नं संस्क्रियते तेषु च भुज्यते तानि भुक्तवज्जो दद्यात्
समुदितांश्च भोजयेन्न तावद्गुणायोष्किष्टं प्रयच्छेदेवं संवत्सरं तेषां
उत्तमलोहेनाजेन कार्यं मानस्य कारयेत् प्रतिच्छन्ने तस्योत्तरार्द्धे
ब्राह्मणान् भोजयेद्भयान् पश्यति ब्राह्मणांश्च भुञ्जानानात्मनेव पितृ-
नित्युपदिशन्ति । कृताकृतामत ऊर्ध्वं आहुने तन्निं हि वेदयन्ति पितरः ।

नैमित्तिकशब्देन प्रेतआहुन्युच्यन्ते ।

अतएवाह गालवः ।

दाहादारभ्य दातव्यं आहुं नैमित्तिकं बुधैः ।

नियमाद्दत्तरं यावदिति गालवभाषितम् ॥

नवआहुशेषमन्नं यजमानेनान्येन वा न भोक्तव्यमिति ।

आहाङ्गिराः ।

नवआहुषु यष्किष्टं गृहे पर्युषितञ्च यत् ।

दम्यत्याभुंक्विष्टञ्च तन्न भुञ्जीत कर्हिचित् ॥

का तर्हि नवआहु शेषञ्च प्रतिपत्तिः कर्त्तव्या इत्यपेक्षायामाह

देवस्यः ।

एकोद्विष्टेषु शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्^(१) ।

ततः कामन्तु भुञ्जीत स्वयं मङ्गलभोजने ॥

नवश्राद्धमंजकेस्वेकोद्विष्टेषु शेषं श्राद्धभोक्तृभ्यो ब्राह्मणेभ्यः समर्पयेत् । तदनुज्ञया जलादौ वा प्रक्षिपेत् न तु स्वयं भुञ्जीत नचान्यं कमपि भोजयेत् । 'ततः' तदनन्तरं क्रियमाने, 'मङ्गलभोजने' मां वत्सरिकादौ, श्राद्धशेषं ज्ञात्यादौ भोजयेत् । स्वयं च यजमानो भुञ्जीत । श्राद्धशेषादन्येनास्त्रेण तु जाति-दौनानायादयो भोजनोपाः । तथा च नवश्राद्धान्यभिधायोक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

कर्त्तव्यन्तु नरैः श्राद्धं दश-कालानुरोधतः ।

सपिण्डान्त मजातैभ्यास्तथान्येऽपि बुभुक्षिताः ।

दौनानायाश्च हृपणास्तथान्नमुपभुञ्जते ॥

अज्ञातिना तु भुक्तऽस्मिन्नस्त्रे प्रायश्चित्तमण्यत्रैवोक्तं ।

द्वाभ्यान्तु तप्तकच्छाभ्यां शुद्धिः स्यान्तु विवेकिनाम् ।

द्वितीये पञ्चमं स्नानं कर्त्तव्यं नवमे तथा ।

इति नवमंशकानां श्राद्धानां प्रयोगः ।

अथैकादशहिकानां श्राद्धानां प्रयोगः ।

तत्र कूर्मपुराणे ।

एकादशेऽङ्गि कुर्वति प्रेतमुद्दिश्य भावतः ।

द्वादशे वाह्निं कर्त्तव्यं अनिन्द्येषु वाह्नि ॥

एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः पिण्डपात्रन्तर्यैव च ।

(१) समर्पयेदिति ग० ।

एवं मृताङ्गि कर्त्तव्यं प्रतिमामन्तु वत्सरम् ॥

पद्मपुराणे ।

ततस्त्वेकादशाहे तु द्विजानेकादशैव तु ।
 गोत्रादिसृतकान्ते च भोजयेद्युजोद्विजान् ॥
 द्वितीयेऽङ्गि पुनस्तददेकोद्विष्टं समाचरेत् ।
 आवाहनाग्नौकरण-दैवहीनं विधानतः ॥
 एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः एकः पिण्डो विधीयते ।
 उपतिष्ठन्तां त इति देयं पश्चात्तिलोदकं ॥
 स्वदितं द्विकरे ब्रूयाद्विमर्गं चाभिरम्यताम् ।
 शेषं पूर्ववदत्रापि कार्यं वेदविदो विदुः ।
 अनेन विधिना सर्वमनुमासं समाचरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

ततोयंऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतदाहावनौ द्विजः ।
 सृतकान्ते गृहे आहुमेकोद्विष्टं प्रचचते ॥
 द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपले च ततः परम् ।
 मासि मासि तु कर्त्तव्यं यावदावत्सरं द्विज ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

मृताहनि तु कर्त्तव्यमेकोद्विष्टं गृणुष्व तत् ।
 दैवहीनन्तथैकार्घ्यं तथैवैरूपविचकम् ॥
 आवाहनं न कर्त्तव्यमग्नौकरणवर्जितम् ।
 प्रेतस्य पिण्डमेकस्य दद्याद्दृष्टमन्त्रिधौ ॥
 तिलोदकस्यपमयं तन्नामस्मरणात्स्वितम् ।

अक्षयममुकस्येति म्याने चैवोपतिष्ठताम् ॥

इति ब्रूयात् प्रयत्नेन कर्त्ता विप्रविमर्जने ।

अभिरम्यतामिति ब्रूयात् ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्मृ च ।

प्रतिमासं भवेदेतत्कार्यमावत्सुरान्नरैः ॥

बौधायनसूत्रे ।

अथैकोद्दिष्टेषु माग्नौकरणं नातिअयणं न पूर्वं न देवं न धूपं न दीपं न स्नाधा-नमस्कारौ मात्रापूपं सर्व्वं सिद्धं समानोचायुग्मान् ब्राह्मणान् सुप्रचालितपाणिपादानप आचमय्य दर्भापकृत्रेष्वाग्नेषु उपवेश्य सर्व्वस्नात् सकृत् सकृत् समवदायाभिघार्य्य दक्षिणतो भस्ममि-
आनङ्गाराग्निष्वा तेषु जुहुयात् । प्रेतायामुग्ने यमाय स्नाहेति तद्भुतमज्जतश्च हवत्यमुग्ने हस्तिरस्त्वित्यर्पा प्रतिग्रहणं विमर्जनस्नामुग्ना-
उपतिष्ठत्यनुद्दिश्य येष्वेव पिण्डदानं ह्यस्येति संचालनं हस्तिर-
स्त्विति विसृजेत् । नमोऽस्तु हस्तिरितौतरेषां प्रतिवचनं प्रेतस्य
द्वितीयाप्रभृतिब्राह्मणैरेकोत्तरवृद्धिरादशाद्वादनं नवं विष्कृष्यतेका-
दश्यां आहुं हतीये पक्षे द्वितीयं सन्ततमेकैकेमैकादशमासान्नयन्ति
तद्वादशमासमभ्यारोहति

बौधायनः ।

एकोद्दिष्टं च एव स्याद्वादशेऽहनि वा पुनः ।

अथवोर्द्धमयुग्मे तु कुर्वीताश्च स्नात्कृतः ॥

अर्द्धमासेऽथ मासे वा ऋतौ संवत्सरेऽपिवा ।

निमन्त्रणम् पूर्व्वेषुर्देवमग्नौकृतिस्तथा ॥

न स्नाधात्रावणापूप-धूप-दीपौ नमस्कृतिः ।

अग्निं समृध्य पर्युक्ष्य परिसीर्यं च सादयेत् ॥
 दर्वीमौदुम्बरीमाज्यखालीञ्च सुवमेव च ।
 पात्रीञ्च प्रोक्षणीञ्चैव तिलोदकवरन्मथा ॥
 प्रोक्ष्यैतत् सद्भिर्गेषान्नमानीघाज्यं निरूप्य च ।
 अधिश्रित्य च पर्युग्निं कृत्वा तदभयं ततः ॥
 सुवन्दर्वी च समृज्य लक्ष्ममुदास्य घारितम् ।
 कृत्वा तिलोदकं पुंसां स्त्रीणाघोदितमन्त्रवत् ॥
 पितृशब्दे क्षिपेन्प्रेतं स्वधावर्जन्तु सर्वतः ।
 प्रेतमावाह्य विप्रांश्चाणुपवेश्य निमग्न्य च ॥
 अमुग्ने दम्निरस्त्रेवं तिलोदकमिहापयेत् ।
 दम्निरस्त्रिति चान्योऽपि ब्रूयाद्ब्रह्माप्यसङ्कृते ॥
 करिष्यामीत्यनुज्ञाय कुरुष्वेति च सोदितः ।
 उपस्यीर्याथ दर्शान्तु सर्वास्त्रेभ्यः सकृत् सकृत् ॥
 अभिघार्याथ जुहुयादङ्गारान् भस्ममिश्रितान् ।
 पृथग्दक्षिणतः कृत्वा प्रेतायेत्यादिना ततः ॥
 अपि मृश्यान्नमूहिला निक्षिप्यानुदिशेत्ततः ।
 अमुष्मा उपतिष्ठन्वित्यथ मन्त्रैः समीक्ष्य तान् ॥
 भुक्त्वावान्तेषु कृत्वा च स्वदितञ्च तिलोदकम् ।
 विकीर्योत्क्षिप्य दत्त्वा च दक्षिणामुदिते कथे ॥
 अभिवाद्य तु तान् ब्रूयात् दम्निरस्त्रिति तेऽपि च ।
 अन्तु दम्निरिति ब्रूयुरनुज्ञानाम्मावरेत् ॥
 अनुज्ञातोऽन्नशेषेण पिष्टं दत्त्वा प्रक्षिप्य च ।

तप्यस्वेत्येतमादाय पिण्डमुच्छिष्टमेव च ॥
 अपामन्ते तदुत्सृज्य स्नात्वा गच्छेद्गृहान् प्रति ।
 पुण्याहमुक्तदीपञ्च पूर्णकुम्भादिमङ्गलम् ॥
 गृहद्वारे स दृष्ट्वाश्वं शेषं भुञ्जीत कामतः ।
 चत्रियस्नातमात्रस्तु स्पृशेद्वाहनमाहितम् ॥
 वैश्वः प्रतोदं रस्मिं वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ।
 ऐकोद्दिष्टान्त एवायं संस्कर्त्ता मुच्यते त्वघात् ॥
 तृतीये पञ्च आयाते कुर्यादेव द्वितीयकम् ।
 मासि मासि च कामन्तु नष्टे पूर्णं कथञ्चन ।
 वत्सरे वत्सरे केचित् कुर्वतेऽस्य मृताहनि ॥

दृष्टप्रचेताः ।

न पैतृकोजपः कार्यः स्वदितञ्च नोदाहरेत् ।

वङ्कचगृह्यपरिशिष्टे ।

एकोद्दिष्टपिण्डे अनुशब्दो न विद्यते पितृशब्दं न कुर्वीतेति ।

मृगः ।

एकोद्दिष्टे कुशाः समूला इति सकृदाच्छिन्ननिषेधः । अग्नेजनं
 प्रत्यग्नेजनं कुर्यात् । धूप-चन्दन-मान्द्यादि च न कुर्यात् । “अनूदक-
 मधूपञ्च गन्धमान्द्यविवर्जितम् । नवश्राद्धममन्त्रञ्च पिण्डोदकविवर्जित-
 तम्” इति वचनात् । शेषमन्त्रमिति वचनात् शेषमन्त्रमिति च न
 वक्तव्यम् । शेषमपि तस्मै दद्यादप्सु वा प्रास्येत् नान्येन भोक्तव्यम् ।
 एकादशाहे साग्निक्तेनापि वैश्वदेवः पश्यात्कर्त्तव्यः ।
 तथाच परिशिष्टम् ।

२० अ० ।] आङ्गकल्पे प्रेतलभिकरआङ्गादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६०५

सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्ध एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अथतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि

तथाच शय्यादिदाने विशेषः ।

यथाह सत्यव्रतः ।

मद्यःशौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

म एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यामनादिषु ॥

तच्छ्राद्धं न केवलं ब्राह्मणस्यैकादशेऽहनि अपि तु क्षत्रियादेरप्य-
स्याद्यश्राद्धाद्यमेव कालः ।

तथाच पैठीनसिः ।

एकादशेऽहनि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकन्तु पृथक् प्रथमिति ॥

न च क्षत्रियादेरगुचित्येन तत्र श्राद्धानधिकार इत्याशङ्कनीयं,
अगुह्यस्याप्ययं वाचनिकोऽधिकार इति ।

तथाच शङ्खः ।

आद्यं श्राद्धमगुह्योपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्तुंस्नात्कालिकौ गुह्येऽगुह्यः पुनरेव मः ॥ इति ॥

‘आद्यमिति सर्वैकोद्दिष्टप्रकृतभृतसेकादशाहाय्यमित्यर्थः ।’

एतच्छ्राद्धानन्तरं स्नात्वा भुञ्जीतेति ।

तथान्ये विशेषाः ।

आश्विषो दिगुणा दर्भा जयाशी. स्वस्तिवाचनम् ।

पितृशब्दश्च सम्बन्धः शर्मशब्दस्तथैव च ॥

आवाहः पावनस्मश्च उल्मुकोष्णशलादिकम् ।

दृप्तप्रश्नश्च विकरः शेषप्रश्नस्तथैव च ॥
 प्रदक्षिणविमर्गश्च सीमान्तं गमनन्तथा ।
 अष्टादशपदार्थास्तु प्रेतश्चाद्धे विवर्जयेत् ॥

मनुः ।

अमपिण्डक्रियाकर्म द्विजातैः संस्थितस्य तु ।
 अद्वैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तु कारयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्थकपवित्रकम् ।
 आवाहनाद्यौकरणवर्जितं ह्यपसव्यवत् ॥
 उपतिष्ठतामच्यस्थाने विप्रविमर्जने ।
 अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ॥

कात्यायनः ।

अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्घ्यं एकं पवित्रमेकः पिण्डोनावाहनं नाग्यौकरणं
 नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति दृप्तप्रश्नः उपतिष्ठतामित्यच्यस्थाने-
 ऽभिरम्यतामिति विमर्गाभिरताः स्म इतीतरे ।

साङ्ख्यानः ।

अथात एकोद्दिष्टमेकपवित्रमेकार्घ्यमेकं पिण्डं नावाहनं नाग्यौ-
 करणं नात्र विश्वेदेवा स्वदितमिति दृप्तप्रश्नः उपतिष्ठतामच्यस्थाने
 अभिरम्यतामिति विमर्गः समत्सरमेवं प्रेते ।

‘एकं पवित्रं’ एकशिखं पवित्रं ।

नागरखण्डे तु द्विशिखसप्युक्तम् ।

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्थकपवित्रकम् ।

आवाहनं परित्यक्तं कार्यं पार्थिवसन्तम् ॥
 तन्निप्रश्नस्तथा कार्यः स्वदितेति मरुत्ततः ।
 अभिरस्येति मन्त्रेण ब्राह्मणस्य विमर्जनम् ॥
 अस्त्रिन्नागमभिन्नायं कुर्यादर्भटणद्वयम् ।
 पवित्रं तद्विजानीयादेकोद्दिष्टे विधीयते ॥

भविष्योत्तरे ।

एकादशाष्टे यच्छ्राद्धं तस्मानान्यमुदाहृतम् ।
 एकादशेभ्यो विप्रेभ्यो दद्यादेकादशेऽहनि ॥
 भोजनं तत्र चैकस्मै ब्राह्मणाय महात्मने ।
 वस्त्रालङ्कार-श्रय्याञ्च पितुर्यद्वाहनादिकम् ।
 गो-गृहासन-दासीस्तु दद्यात् समूह्य भक्तिः ॥

वाराहपुराणे ।

एकादशाष्टे कर्त्तव्यं श्राद्धं प्रेताय यत्नतः ।
 श्वः करिष्य इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्त्रणक्रिया ॥
 स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा प्रेतं विप्रेषु योजयेत् ।
 गतोऽसि दिव्यलोकन्त्वं कृतान्निविहितात्पथः ॥
 मनसा वायुभृतेन विप्रे स्नाहं नियोजये ।
 पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥
 अस्तङ्गते तथादित्यं गत्वा विप्रनिवेशनम् ।
 दत्त्वा तु पाद्यं विधिवन् नभस्कृत्य दिजेत्समान् ॥
 पादौ मण्डल्य तैलेन प्रेतस्य हितकाम्यया ।
 प्रभातायान्तु श्रद्धांमुद्दिते च दिवाकरे ॥

श्मश्रुकर्म तु कर्त्तव्यं नखकेदस्तथैव च ।
 स्नपनाभ्यञ्जनन्दद्याद्विप्राय विधिपूर्वकम् ॥
 गृहीत्वा भूमिभागश्च स्यण्डिलं तदनन्तरम् ।
 निपानदेशं मङ्गल्य कर्त्तव्यं स्यण्डिलं महत् ।
 नदीकुले निवासे वा प्रेतभूमिं विनिर्दिशेत् ॥
 अकृत्वा पृथिवीभागं निवापं ये तु कुर्वते ।
 तदधीनं जगद्भद्रे तदुच्छिष्टं कृतम्भवेत् ॥
 न देवाः पितरस्तस्य गृह्णन्तीह कदाचन ।
 पतन्ति निरये घोरे तेनोच्छिष्टेन सुन्दरि ॥
 सचेलं स्नपनं कृत्वा गत्वा चैव महानदीं ।
 तीर्थानि मनसा ध्यात्वा तैः स्वभ्युत्तयेद्दुधः ॥
 एवं शुद्धिं ततः कृत्वा ब्राह्मणं शीघ्रमानयेत् ।
 आगतश्च द्विजं दृष्ट्वा कर्त्तव्या स्वागतक्रिया ॥
 अर्घ्यं पाद्यं ततः कृत्वा षष्टतुष्टेन माधवि ।
 आमनं चोपकल्पेत मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥

तथा ।

उपवेशमाने भद्रे कृत्रन्तत्र प्रकल्पयेत् ।
 आत्ररणार्थं तच्छत्रं ब्राह्मणाय प्रदीयते ॥
 पश्चादुपानहौ दद्यात्पादस्पर्शकरे शुभे ।
 मन्त्रप्रवास्तुकां भूमिमहि-कण्टकितान्तथा ॥
 मन्तारयति दुर्गाणि प्रेतन्ददुपानहौ ।
 तिस्रोपचारं कृत्वा तु विप्राय नियतात्मवान् ॥

नाम-गोचमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ।
श्रीघ्नमाह्लातयेद्भूमिं दर्भहस्तोऽथ भूतले ॥

मन्त्रः ।

इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि परमाङ्गतिं ।
एवमाह्लातिते गन्ध-पुष्प-धूपैः समर्चयेत् ॥
ततो वस्त्राणि विप्राय सर्वान्याभरणानि च ।
ततः पक्वान्नकञ्चैव कल्पयेच्चैव सुन्दरि ॥
एवमादीनि द्रव्याणि प्रेतभागानि सर्वशः ।
पादशौचादितः कृत्वा चातुर्वर्णस्य माधवि ॥

वृहस्पतिः ।

एकोद्दिष्टविधानेन यदैकस्य प्रदीयते ।
आवाहनाग्नौकरणवर्जितं देववर्जितम् ॥
वस्त्रालङ्कार-शय्याण्डं पितृर्थदाहनाद्युधम् ।
गन्ध-माल्यैः समभ्यर्च्य आद्भुभोक्तं तदर्पयेत् ॥
भोजनश्चानेकविधं कारयेत् व्यञ्जनानि च ।
यथाशक्तिं प्रदद्याच्च गो-भृ-हेमादिकं तथा ॥
श्रोत्रिया भोजनौघास्तु नत्र मत्त त्रयोदश ।
ज्ञातयो बान्धवा वापि तथा वातिथयोऽपरे ॥
प्रदद्याद्दक्षिणां तेषां सर्वेषामनृरूपतः ।
हृतमश्रोत्रियं आद्भु हृतोयज्ञस्त्वदक्षिणा ॥
तस्मात्पणं काकिर्णं वा फलं पुष्पमथापि वा ।
प्रदद्याद्दक्षिणां यज्ञे तथा शतगुणो भवेत् ॥

सत्यव्रतः ।

प्रातरुत्याय प्रेतब्राह्मणानेकादशामग्न्य पराङ्गे नानाभक्षान्न-
रसविन्यामैः एकैकमुद्दिश्य विधिवत्पिण्डदानं वासो हिरण्य-दास्युपा-
नच्छ्रुचोदकुम्भदक्षिणा गुणवति पात्रे शय्याप्रदानं ततः स्वस्त्ययनादि-
धर्माः प्रवर्तन्ते । दशम्यामतीतायामेकैकमुद्दिश्य भोजयेत्तेषामेवै-
कस्मै गुणवते शय्या देया ।

विष्णुः ।

अथाग्नौष्यपगमेषु स्नातः सुप्रक्षालितपाणि-पादः स्वाचान्तस्त्वेवं
विधानेव ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्ध-माल्य-वस्त्रासङ्कारा-
दिभिः पूजितान् भोजयेदेकवन्मन्वानूहेतैकोद्दिष्ट उच्छिष्टसन्निधावे-
कमेव तन्नाम-गोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत् । भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिण-
याभिपूजितेषु प्रेतनाम-गोत्राभ्यां दत्ताक्ष्योदकेषु चतुरङ्गुलपृथ्वी-
स्नावदन्तरास्तावदधःखाता वितस्त्यायतास्त्रिस्तः कर्षूः कुर्यात् ।
कर्षूणां समीपे चाग्निचयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैकस्मिन्नाङ्गति-
चयं जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा नमः अग्नये कव्यवाहनाय
स्वधा नमः यमायाङ्गिरस्वते स्वधा नमः । स्थानचये प्राम्वत्पिण्ड-
निर्वपणं कुर्यात् । ततो दधि-मधु-घृत-मांसैः कर्षूचयं पूरयित्वा
इति जपेत् । एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्यात् ।

लघुहारीतः ।

एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पाकेनैव सदा स्वयं ।

अभावे पाकमात्राणां तदहः समुपोषणं ॥

इत्येकादशाहिकादीनां आह्वानां प्रयोगः ।

अथ मृतशय्यादानविधिः ।

स च जीवच्छय्यादानेतिकर्त्तव्यतातिदेशपरिपूरणीय इति तत्-
पूर्वकोऽभिधीयते ।

तत्र भविष्योत्तरे ।

शय्यादानं प्रवक्ष्यामि तुभ्यं यदुक्तुलोदह^(१) ।
 यां दत्त्वा शिवभागी स्यादिए लोके परत्र च ॥
 शय्यादानं प्रशंसन्ति सर्वे देव-द्विजोत्तमाः ।
 अनित्यं जीवितं यस्मात् पश्चात्कोऽन्यः प्रदास्यति ॥
 तस्मात्सबन्धुः सपिता यावज्जीवति भारत ।
 मृतोमृत इति ज्ञात्वा क्षणात्नेहो निवर्त्तते ॥
 तस्मात्सत्यं प्रदातव्यं शय्या-भोज्य-जलादिकं ।
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति मञ्चिन्त्यं चेतसि ॥
 आत्मैव यदि चात्मानं दानैर्भागैर्न पूजयेत् ।
 कोऽन्योहि इतरस्तस्माद्यः पश्चात् पूजयिष्यति ॥
 तस्माच्छय्यां समामाद्य सारदारुमयौ दृढां ।
 दक्षपत्राम्बितां रम्यां हेमपट्टैरलङ्कृतां ॥
 चंसत्सुप्रतिच्छन्नां शुभगण्डोपधानकां ।
 प्रच्छादनपट्टीयुक्तां गन्धधूपार्धवासितां ॥
 तस्यां संख्यापयेद्धैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितं ।
 उच्छीर्षके घृतमृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥
 विज्ञेयः पाण्डवश्रेष्ठ मन्दित्राकलशो बुधेः ।

(१) पाण्डुलोदह इति ग० ।

ताम्बूल-कुङ्कुमचोद-कर्पूरागुरुचन्दनं ॥
 दीपिकोपानहच्छत्रं चामरासन-भाजनं ।
 पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥
 शयनस्यस्य भवति यदन्यदुपकारकं ।
 मृद्गारकरकाञ्चानु पञ्चवर्णं विनायकं ॥
 शय्यामेवंविधां कृत्वा ब्राह्मणाय प्रदापयेत्^(१) ।
 सपत्नीकाय संपूज्य पूण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् ॥
 यथा न कृष्णशयनं शून्यं सागरज्जातया ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
 यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
 दत्त्वेवं तस्य सकलं प्रणिपत्य विमर्जयेत् ।
 एवं शय्याप्रदाने तु विधिरेषः प्रकीर्तितः ॥
 एकादशाहेऽपि तथा विधिरेषः प्रकीर्तितः ।
 ददाति यदि धर्मार्थं बान्धवाबान्धवे मृते ॥
 विशेषञ्चात्र राजेन्द्र कथ्यमानं निशामय ।
 तेनोपभुक्तं यत्किञ्चित् किञ्चित्पूर्वं गृहे स्थितम् ॥
 तद्गात्रलग्नश्च तथा वस्त्र-वाहन-भाजनम् ।
 यद्यदिष्टञ्च तस्य स्यात्तत्सर्वं परिकल्पयेत् ॥
 तमेव पुरुषं हैमं तस्यां संस्थापयेत्तदा ।
 पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता ॥

(१) ब्राह्मणायोपपादयेदिति ख० ।

पद्मपुराणे ।

मृतकान्ते द्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विलक्षणं ।
 काञ्चनं पुरुषं तद्वत्फल-वस्त्रसमन्वितम् ॥
 संपूज्य द्विजदम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ।
 उपवेश्य तु शय्यायां मधुपर्कं ततो वदेत् ॥
 रजतस्य तु पात्रेण दधि-दुग्धसमन्वितम् ।
 अस्थि लालाटं संगृह्य सृज्म कृत्वा सवच्चक्रम् ॥
 पायसैर्द्विजदम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ।
 भोजयेत्प्रयतः प्राज्ञो विधिरेषः मनातनः ।
 एष एव विधिर्दृष्टः पार्वतीयैर्द्विजोत्तमैः ॥
 शय्यायां ब्राह्मणोपवेशनविधिर्ब्राह्मणकर्त्तव्यश्च वाराहपुराणे ।
 संगृह्य पाणिना पाणौ मन्त्रेणोत्थापयेद्द्विजं ।
 दद्याच्छय्यासनं चैव तथैवाञ्जनकङ्कतीं ॥
 अञ्जनकङ्कतीं गृह्य शय्यामाक्रम्य स द्विजः ।
 मुहूर्त्तं तत्र विश्रम्य निवापस्थानमागतं ।
 गवां लाङ्गूलमाश्रित्य ब्राह्मं हस्तं समाददेत् ॥
 शय्यादानफलं तु भविष्योत्तरे ।
 स्वर्गे पुरन्दरगृहे सूर्य्यपुत्रालये तथा ।
 सुखं वसत्यसौ जन्तुः शय्यादानप्रभावतः ॥
 सूर्य्यपुत्रालये चैव तथा वैवस्वते पुरे ।
 पीडयन्ति न तं याम्याः पुरुषा भीषणाननाः ॥
 न घर्मेण न शीतेन बाध्यते स नरः कश्चित् ।

अपि पापसमायुक्तः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

विमानवरमारूढः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।

आभृतसंप्रवं यावत् तिष्ठत्यातङ्कवर्जितः ॥

शय्याप्रदानममन्नं तव पाण्डुपुत्र

संकीर्तितं सकलघौर्ष्यनिधानभूतं ।

यो वै ददाति विधिना स हि विष्णुलोके

कल्पं विकल्परहितः स विभाति मर्त्यः ॥

अत्र प्रसङ्गान्मृतशय्याप्रतिग्रहनिषेधोऽभिधीयते ।

पद्मपुराणे ।

अतिदुष्टा प्रेतशय्या न याह्या द्विजमत्तमैः ।

गृहीतायान्तु तस्यां तु पुनः संस्कारमर्हति ॥

वेदे चैव पुराणे च शय्या सर्वत्र गर्हिता ।

गृहीतारस्तु जायन्ते सर्वे निरयगामिनः ॥

इति शय्यादानविधिः ।

एकादशाहादारभ्य संवत्सरपर्यन्तं प्रतिदिनं प्रेतायोदकुम्भो-

दातव्यः ।

तथा च पद्मपुराणे ।

उदकुम्भश्च दातव्यो भक्ष्य-भोज्यसमन्वितः ।

यावद्द्वर्षं नरश्रेष्ठ सतिलोदकपूर्वकम् ॥

आह्व हारौतः ।

मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डं मेधं समावपेत् ।

अन्नकुम्भश्च विप्राय प्रेतनिर्देशधर्मतः ॥

स्यतिममुच्चये ।

एकादशाहात् प्रमृतिघटस्तोयान्नमंयतः ।

दिने दिने प्रदातथो यावत्स्याद्वत्सरः सुतेः ॥

पारस्करः ।

अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भञ्च दद्यात्पिण्डमध्येके निगृणन्ति ।

याज्ञवल्क्यः ।

अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सरात्कृतं ।

तस्याप्यन्नं मोदकुम्भं दद्याद्वर्षं द्विजन्मने ॥

आह्लापत्तम्बः ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतं ।

अब्दमस्यघटं दद्यात् प्रत्यहं तन्नसंयतं ॥

लौगाक्षिः ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मामिकञ्चोदकुम्भञ्च दयं तस्यापि वत्सरं ॥

इत्युदकुम्भः ।

अथ वृषोत्सर्गः ।

तत्र तावदस्य विधि-काल-देशाः इह चैकादशेऽहनि प्रमोर्तमनु-
ष्योद्देशेन वृषोत्सर्गः कार्य इत्युक्तं ।

षड्चिंशन्मते ।

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य नेान्मृज्यते वषः ।

पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः आद्भुर्गतेरपि ॥

भविष्योत्तरे तु द्वादशेऽहनि वृषोत्सर्गाऽभिहितः ।

कार्तिक्यामथवामावास्यामयने वा युधिष्ठिर ।

चैत्र्यां वापि तृतीयायां वैशाख्यां द्वादशेऽङ्गि वा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे तु यस्मिन् कस्मिंश्चिद्गृताहेऽपि वृषोत्सर्गोऽभिहितः ।

अथयुक् प्रकृपलस्य पञ्चदश्यां नराधिप ।

कार्तिकेऽप्यथवा मामि वृषोत्सर्गन्तु कारयेत् ॥

ग्रहणे द्वे महामुख्ये तथा चैवायनद्वये ।

त्रिषुवद्वितये चैव मृताहे वान्धवस्य च ।

उत्सृजेन्नौलकण्ठं वै कौमुद्याः मसुपागमे ॥

‘नौलकण्ठः’ नौलवृषः । ‘कौमुदी’ आश्विनकार्तिकयोः पूर्णमासौ ।

पिषाद्युद्देशेन वृषोत्सर्गमकुर्वाणस्य निन्दा मत्स्यपुराणे ।

न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थं वा जलाञ्जलिं ।

न ददाति सुतो यस्तु पितुरुत्सार एव मः ॥

‘उत्सारः’ पुण्योत्सर्गः । अत्र नौलमंजकः सर्वोत्तमो वृषः ।

वृषोत्सर्गप्रदेशा देवीपुराणे ।

स त्वरण्ये भवेत्तीर्थं उत्सर्गां गोकुलेऽपिवा ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रागुदकप्रवणे देशे मनोज्ञे निर्जने वने ।

वृषोत्सर्गः कार्य इति शेषः ।

कालिकापुराणे ।

अरण्ये चलरे वापि गोष्ठे वा मोचयेद्वृषम् ।

न गृहे मोचयेद्विद्वान् कामयन् पुष्कलं फलम् ॥

इति वृषोत्सर्गविधि-काल-देशाः ।

अयोत्सर्जनोयवषल्लवणम् ।

मत्स्यपुराणे मन्तुवाच ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि वृषभस्य तु लवणम् ।

वषोत्सर्गविधिञ्चैव तथा पुण्यफल महत् ॥

मत्स्य उवाच ।

धेनुमादौ परोक्षेन सुशालां लक्षणांविताम् ।

अथङ्गामपरिक्रिष्टां जीववत्सुःमरोगिणीम् ॥

स्निग्धवर्णां स्निग्धखुरां स्निग्धशृङ्गां तथैव च ।

मनोहरातिमौल्याञ्च सुप्रमाणा मन्तुङ्गताम् ॥

आवर्त्तदक्षिणावर्त्तर्युक्ता दक्षिणतश्च या ।

वामावर्त्तवामतश्च विस्तोर्जघन-स्तना ॥

मृदमंहतताम्रोष्ठी रक्तजिह्वा सुप्रजिता ।

अग्न्यावदोर्घास्फुटितरक्तजिह्वा तथा च या ॥

तामानाविलनेत्रा च शफरविरलेर्दृष्टेः ।

वेदर्शमधुवर्णस्य जलवद्गुदमन्त्रिभेः ॥

रक्तस्निग्धस्य नयनेस्तथा रक्तकनोल्कैः ।

सप्त चतुर्दशदन्ता भवेदग्न्यावतानुका ॥

षड्दन्ता सुपाश्याः षट्युपसृम्मायता ।

अष्टायता शिरोघोतायता या शुभलक्षणा ॥

षड्दन्ता भवेत्केषु केषु पशुसु चायता ।

आयताश्च तथैवाष्टौ धेनूनाङ्के शुभावहाः ॥

मत्स्य उवाच ।

उरः पृष्ठं शिरः कुक्षौ ओष्ठी च वसुधाधिप ।
 षड्भुजतानि धेनूनां पूजयन्ति विचक्षणाः ॥
 कर्णां नेत्रे ललाटश्च पञ्चैव रतिनन्दन ।
 समायतानि शस्यन्ते पुच्छं सास्त्रा च सक्थिनौ ॥
 चत्वारश्च स्तना राजश्वेवमष्टौ मनीषिभिः ।
 शिरोयौवायुता चैव भूमिपालायता ऋशं ॥
 तस्याः सुतं परीक्षेत दृषभं लक्षणात्कृतं ।
 उन्नतस्कन्धककुदमृजुलाङ्गुलकम्बलं ॥
 महाकटितटस्कन्धं वैदूर्यमणिलोचनं ।
 प्रवालवर्णशृङ्गायं सुदीर्घमृदुबालधिं ॥
 नवाष्टदशसङ्घीर्वा तीक्ष्णाघैर्दशनैः शुभैः ।
 मल्लिकाचश्च मोक्तव्यो गृहेऽपि धन-धान्यदः ॥
 वर्णतस्तासकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।
 श्वेतोरक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥
 इन्द्रनीलाभपृष्ठश्च श्वलः पञ्चकालकः ।
 पृथुकर्णो महास्कन्धः सन्तरोमा च यो भवेत् ॥
 रक्ताक्षः कपिलोयश्च रक्तशृङ्गश्च यो भवेत् ।
 श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य च शस्यते ॥
 स्निग्धो रक्तेन वर्णेन चाचियस्य प्रशस्यते ।
 कासुनाभेन वैश्यास्य कृष्णेनाण्यजन्मनः ॥
 यस्य प्रागायते शृङ्गे स्वमुखाभिमुखे सदा ।
 सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः ॥

मार्जारपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ।
 श्वेतोः मार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेक्षणः ॥
 करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।
 स्वच्छपादशिखाश्चैव द्विपादः श्वेत एव च ॥
 कपिञ्जलनिभोधन्यस्तथा तित्तिरमन्निभः ।
 आकर्णमूलाच्छेतस्तु मुखं यस्य प्रकाशते ॥
 गान्दीमुखः स विज्ञेयो रक्तवर्णा विशेषतः ।
 श्वेतश्च जठरं यस्य भवेत् पृष्ठश्च गोपते ॥
 वृषभः स ममुद्राख्यः मततं कुलवर्द्धनः ।
 मक्षिकापुष्पचित्रश्च धन्यो भवति पुङ्गवः ॥
 कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति गोपते ।
 अतमौपुष्यवर्णश्च तथा धन्यतरः स्मृतः ।
 एते धन्यास्तथाऽधन्यान् कौर्त्तयिष्यामि ते नृप ॥
 कृष्णतान्त्वोष्ठदग्ना रूतगृङ्ग-शफाश्च ये ।
 अश्वकर्णं ह्रस्वाश्च व्याघ्रभ्रमनिभाश्च ये ॥
 ध्वाङ्ग-गृध्रमवर्णाश्च तथा मूषकमन्निभाः ।
 कुण्ठाः काणाम्नाथा खञ्जाः केकरानाम्नाथैव च ॥
 विषमश्वेतपादाश्च उद्गान्तनयनाम्नाथा ।
 न ते वृषाः प्रमेकव्या न ते धार्थ्यान्तथा गृहे ।
 मोकव्यानाश्च धार्थ्याणां भूयो वक्ष्यामि सक्षणं ॥
 स्वस्तिकाकारगृङ्गाश्च मेघौघमदृशस्वनाः ।
 महाप्राणाश्चैव तथा मत्तमातङ्गगामिनः ॥

महोरस्का महोच्छ्रामा महाबलपराक्रमाः ।
 शिरः कर्णा ललाटश्च बालधिस्यरणास्तथा ॥
 नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्यन्ते चन्द्रमन्वियः ।
 श्रुतान्येतानि शस्यन्ते कृष्णस्य तु विशेषतः ॥
 भृमौ कर्धति लाङ्गूलं सुम्यूला चैव बालधिः ।
 पुरस्तादद्यतोनीलो वृषभश्च प्रशस्यते ॥
 शक्ति-ध्वज-पताकाभा येषां राज्ञो विराजते ।
 अनङ्गाहस्त ते धन्या वित्तमिद्धिजयावहाः ॥
 प्रदक्षिणानि वर्त्तन्ते स्वयं ये विनिवर्त्तिताः ।
 ममुन्नतशिरोयोना धन्यास्ते यूथवर्द्धनाः ॥
 रक्तग्रटङ्गायनयनः श्रेतवर्णाभवेद्यदि ।
 शफेः प्रवालमदृशैर्नास्ति धन्यतरस्ततः ॥
 एते धार्थाः प्रयत्नेन मोक्षव्या यदि वा वृथा ।
 धारिताश्च तथा मुक्ता धन-धान्यविवर्द्धिताः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

वृषभः कृष्णमारस्तु प्रत्यगस्तु त्रिहायनः ।

मनोज्ञोदर्शनौघश्च सर्वलक्षणमंयतः ॥

आह विष्णुः ।

तत्राहवे च वृषभं परीक्षेत जीववत्सायाः पुत्रं सर्वलक्षणोपेतं
 नौलं लोहितं वा पुष्क-पादेषु सर्वशुक्लं यूथस्थाक्कादकं ।

अथ सर्वोत्तमस्य नौलसंज्ञकस्य वृषस्य लक्षणं ।

रेवाखण्डे ।

यस्तु वै पाण्डुरो वत्ते ललाटे चरणे तथा ।
लाङ्गुले यस्तु वै शुभ्रः स वै नाकस्य दर्शनः ॥

कालिकापुराणे ।

नीलोत्पलदलप्रख्यः श्वेताङ्घ्रिचन्द्रमस्तकः ।
शुभ्रर्युवा लोहिताक्षो वृषभोनौल उच्यते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

लोहितो यस्तु वर्णन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
श्वेतः खरविषाणाभ्यां स नीलोदृष उच्यते ॥

मत्स्यपुराणे ।

चरणाश्च मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपते ।
लाचारममवर्णस्य तन्नौलमिति निर्दिशेत् ॥
वृष एव स मोक्षयो न स धार्म्या गृहे भवेत् ।
तदर्थमेघा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥
पृथ्व्या वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
गौर्गे वाण्डदहेद्गाय्या नौलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

अयोत्सर्गविधिः ।

भविष्योत्तरे कृष्णवाक्यं ।

षाण्डं नौलं शङ्खपादं सपौण्ड्रं श्वेतपुच्छकं ।
गोभिश्चतुर्भिः सहितमुत्सृजेत्तं विधिं गृणु ॥
अयोवाच पुरा गर्गा गोकुलेऽनघ पाण्डव ।
तं ते मयादयिष्यामि विधिं गृह्यप्रबोदितं ॥
मातरः स्यापयित्वा च पूजयन्त्कुसुमाक्षतेः ।

मातश्राद्धं ततः कुर्यात् मदाभ्युदयकारकं ॥
 अर्कमूले तु कलशमश्रुत्यदक्षशोभितं ।
 तत्र रुद्रा जपित्वा तु स्थापयेद्रुद्रदेवतं ॥
 सुममिद्धं तः कुर्यादङ्गिं मन्त्रपुरःसरं ।
 आज्येन जुष्टयात् षड्भिः पृथगाहुतिमंस्कृतेः ॥
 पौष्णमन्त्रैस्ततः पश्चाद्भुत्वा वङ्गिं यथाविधि ।
 एकवर्णं द्विवर्णं वा रोहितं श्वेतमेव वा ॥
 जीववत्सपयस्विन्याः पुत्रं सर्वान्नसुन्दरं ।
 चतस्रो वत्सतर्थ्यश्च ताभिः सार्द्धमलङ्कृतं ॥
 तामाङ्गणै जपेद्विप्रः पतिं वो बलिनं शुभं ।
 ददामि तेन सहिताः क्रीडन्त्रं हृष्टमानमाः ॥
 तमो वामे त्रिशूलश्च दक्षिणे शकमालिखेत् ।
 अङ्कितं शूल-चक्रार्थां चर्चितं कुसुमादिना ॥
 पुष्पमालाशतधीवं मितवस्त्रैश्च ह्लादितं ।
 विमुञ्चेद्वत्सकाभिश्च तिसृभिर्बलिनं वृषं ॥
 देवालये गोकुले वा नदीनां सङ्गमे तथा ।
 इत्युक्तं गर्गमुनिना विधानं वृषमोक्षणे ॥

अत्र मातृपूजापूर्वकं अभ्युदयकारकं श्राद्धं कुर्यात् इत्युक्तं तेन
 चाभ्युदयिकं श्राद्धं कर्त्तव्यमवेति गम्यते । तत्र श्राद्धं कृत्वा श्राद्ध-
 भोगव्यतिरिक्तानामपि द्विजानां भोजनादिना प्रौष्णं कृत्वा तिलो-
 दकदानपूर्वकं पिण्डदानं कर्त्तव्यमित्युक्तं वाराहपुराणे ।

श्राद्धं कृत्वा तु सुश्रेणि तर्पणीया द्विजातयः ।

दत्त्वा तिलोदकं पिण्डं पितृ-पैतामहेषु च ॥

कलशे रुद्रजपानन्तरं पुरुषसूक्तादिजपोष्णो विष्णुधर्मोत्तरे ।

तत्र रुद्रं जपित्वा तु स्यापयेद्द्रुद्रदेवतां ।

तथैव पौरुषं सूक्तं कृष्णाण्डानि तथैव च ।

‘रुद्रः’ “नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादिरध्यायो यज्ञर्वदे प्रसिद्धः ।
पुरुषसूक्तं “सहस्रशीर्षत्यादिषोऽर्चः । “यद्देवा देवहेडुनमित्याद्या
अथः कुष्माण्डमंज्ञाः ।

अथ कश्चिद्विशेषः सौरपुराणे ।

रुद्रमावाह्य कलशे गन्ध-मान्यावतादिभिः ।

समूज्य संस्पृशन् कृष्णं रुद्राध्यायं जपेत्ततः ।

तथैव पौरुषं सूक्तं गायेद्रौद्रौञ्च मंहितां ॥

“आवोराजेत्येकं, “तद् इति चत्वारि, “आज्यदोहानि त्रीणि,
देवतानि त्रीणीत्येकादशमामानि रुद्रमंहिता । तदुक्तं मामविधा-
नाय्ये ब्राह्मणे, “आवोराजा तदोवर्गं आज्यदोहानि देवतानि चैषा
नाम मंहितां प्रयुञ्जन् रुद्रं प्रीणाति” इति जपानन्तरं होमः
।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सुममिद्धं गवां मध्ये सुविस्तीर्य उताशनं ।

पयसा अयंदिद्वान् चरुं पौष्णं ममाहितः ॥

अवायं क्रमेण होमोऽभिधीयते । गवां मध्य रुद्रकलशस्य पश्चा-
द्भागे परिसमूहनादिपञ्चभूमंस्कारान् विधायाग्निमुपममाधाय दक्षिण-
तो ऋणाणमुपवेश्य उत्तरकर्मापयुक्तं सर्वमामाद्य आज्यमधिश्चित्य

पथमा सह तण्डुलान् प्रक्षिप्य पायसं अपयित्वा सोदकन्तण्डुलं
स्यान्वां प्रक्षिप्य पौष्णचरुं अपयित्वा आज्यादीन्युदास्य आज्यं
संस्तुत्य ममित्प्रनेपानन्तरं प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्य
प्रथममन्वारश्चे इह रतिरिति षड्वाज्याहुतयो होतव्याः । तद्यथा इह
रतिः स्वाहा । इदमग्नये । ॐ इह रमध्वं स्वाहा । इदमग्नये ।
ॐ इह धृतिः स्वाहा । इदमग्नये । ॐ इह स्वधृतिः स्वाहा । इद-
मग्नये । ॐ उपमोषमस्मामुदीभरन् स्वाहा । इदमग्नये । ततो ब्रह्म-
णान्वारश्चे प्रजापतये स्वाहेति मनसा ध्यात्वा अग्नावुत्तरतो हुत्वा
इदं प्रजापतये इति त्यागः । एष पूर्वं आघारः । तत इन्द्राय स्वाहे-
त्यग्नौ दक्षिणतो हुत्वा इदमिन्द्रायिति त्यागः । एष उत्तर आघारः ।
अग्नये स्वाहेत्युत्तरपूर्वार्द्धे हुत्वा इदमग्नये इति त्यागः । एष आग्नेय
आज्यभागः । सोमाय स्वाहेति दक्षिणपूर्वार्द्धे हुत्वा इदं सोमायेति
त्यागः । एष सोम्य आज्यभागः । तदनन्तरमन्वारश्चे पायसेन गोश-
ञ्जाकृदेवताभ्यो होमः तद्यथा ॐ अग्नये स्वाहा । इदमग्नये ।
ॐ रुद्राय स्वाहा । इदं रुद्राय । ॐ सर्वाय स्वाहा । इदं सर्वाय ।
ॐ पशुपतये स्वाहा । इदं पशुपतये । ॐ उषाय स्वाहा । इदमु-
षाय । ॐ अश्विनये स्वाहा । इदमश्विनये । ॐ भवाय स्वाहा । इदं
भवाय । ॐ महादेवाय स्वाहा । इदं महादेवाय । ॐ ईशानाय
स्वाहा । इदं ईशानाय । अथ पौष्णचरोरेकाहुतिः । पूषा गा
अन्वेतु नः पूषा च रत्नवर्षतः पूषा वाजान् मनोतु नः । इदं पूष्णे ।
अथ ब्रह्मणान्वारश्चे स्विष्टकृन्महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यञ्चरुं
जुहुयात् । ततः अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते ।

इति पौष्णपायमाभ्यां स्विष्टकृद्भोमः । महाव्याहृत्यादिहोमस्त्वाज्यं ।
 ॐ भूः स्वाहा । इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा । इदं वायवे । ॐ स्वः
 स्वाहा । इदं सूर्याय । इति तिस्रो महाव्याहृतयः । अथ लक्ष्मी
 अग्न इत्यादिभिः स्वाहान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः सर्वप्रायश्चित्तं । ॐ सत्वत्रो
 अग्ने प्रमुसुग्ध्याम्नत् स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां । ॐ स त्वं नो भूय
 सहवो न एधि स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्यां । ॐ अयाश्चामि
 भ्यनभि भेषजं स्वाहा । इदमग्नये । ॐ ये ते शतं स्वर्काः स्वाहा ।
 इदं वरुणाय मवित्रं विष्णवे विश्वं देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्कंभ्यः ।
 ॐ उदुत्तमं अदितये स्याम स्वाहा । इदं वरुणाय । अथ प्राजापत्यं ।
 ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये । ततः मंत्रवप्राशनं, मार्जनं,
 पवित्रप्रतिपत्तिः, दक्षिणादानमिति । एवं होमं परिममाद्य वृषस्या-
 क्कनादिकं कुर्यात् ।

तत्राह विष्णुः ।

शेवां मथं सुममिद्धमग्निं परिमन्त्र्यं पौष्णं चरुं श्रपयित्वा प्रसा-
 भिगन्धे नुम इह रतिरिति च हत्वा वृषभमानीयायस्करावाहयेत् ।

‘अयस्करः’ लाहकारः ।

सौरपुराणे ।

ततो वृषभमानीय अग्रंरुत्तरतः स्थितं ।

मव्यस्फिचि निखेवकं शूलं वाहौ तु दक्षिणे ॥

‘मव्यस्फिचि’ वामकटिभागे ।

कुडुमेनाङ्गयिनादौ ब्राह्मणः मममाहितः ।

तप्तेन धातुना पञ्चादयस्कारोऽङ्गयेद् वृषं ॥

देवीपुराणे ।

तत्रेन वामतश्चक्रं पार्श्वं शूलं समालिखेत् ।

धातुना हेम-तारेण आयमेनाथ वाङ्कयेत् ॥

‘हेम’ सुवर्णं ‘तारं’ रूथं, ‘आयमं’ लोहं ।

विष्णुः ।

एकस्मिन् पार्श्वे चक्रेणापरस्मिन् शूलेनाङ्कितञ्च “हिरण्यवर्णंति
चतसृभिः” शन्नोदेवोरिति च स्नापयेत् ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

अङ्कितं स्नापयेत्यश्वात् स्नाने तस्य तथा पठेत् ।

हिरण्यवर्णंति ऋचयतस्त्रो मनुजेश्वर ।

आपोहिष्ठेति तिस्रस्य शन्नोदेवोरिति चाण्डय ॥

“हिरण्यवर्णाः गृचयः पावका दत्याद्याश्चतस्रोभिषेचनीया
ऋचोऽथर्ववेदे प्रसिद्धाः ।

पारस्करः ।

अकालमूलान् कलशानष्टौ स्रग्दामभूषितान् ।

मवस्त्रांश्च मरद्भांश्च चूतपद्मवशोभितान् ॥

स्यापद्यत्वा चतुर्भिस्तु मन्त्राणो वृषभः पुरः ।

चतुर्भिवत्सिकाः स्नाप्यास्ततः सर्वान् विभूषयेत् ।

ऋचः समुद्रज्येष्ठाश्च कौत्तयेदभिषेचने ॥

“समुद्रज्येष्ठाः मल्लिलस्य मध्यादित्याद्या ऋचोवङ्कृचानां प्रसिद्धाः ।

एतच्च वृषस्य वत्सिकानाञ्च स्नापनादिकन्तस्य ताभिः सह विवाहं कर्तुं ।

एतच्च वत्सिकामङ्गलादिविधिपूर्वकम् देवीपुराणे स्पष्टीकृतम् ।

चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वे चामभवतोऽपिवा ।

वत्सः सर्वाङ्गसम्पूर्णः कन्यका वशिका भवेत् ॥

अलङ्कृत्य यथाशोभमुत्सर्गं कारयेन्मने ।

विवाहस्वेकवत्स्यर्था नौलेन भवते मदा ॥

‘कन्यका’ अनुभूतमैथुना । ‘एकवत्सरी’ एकवर्षवयस्का ।

तथा ।

अष्टाभिर्धनुभिर्व्यक्त्युत्तुर्भिरथवा क्रमात् ।

त्रिहायनौभिर्धन्याभिः स्वरूपाभिश्च शोभितः ॥

‘त्रिहायन्यः’ त्रिवर्षवयस्काः ।

सर्वापकारेणोपेतः स सर्वस्य वरोमहान् ।

उत्सृष्ट्यो विधानेन अपि स्मृतिनिदर्शनात् ॥

आदित्यपुराणे ।

त्रिसर्जस्याथ गर्विणो देया गावो वृषभश्च ।

अष्टौ वायु चतस्रो वा यथालाभमथापिवा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वत्सतर्कश्चतस्रश्च तं वृषश्च नराधिप ।

अलङ्कृत्यात्ततः पञ्चाद्गन्ध-मान्द्यंश्च शकृतः ।

किङ्किणीभिश्च रम्याभिलथा चीनांशुकैः शृभैः ॥

‘किङ्किण्यः’ घर्घरौकाः ।

आदित्यपुराणे ।

घण्टां लोहकृतां दद्यात् शृङ्गे च पटलं शृभं ।

‘पटलं’ सुवर्णादिनिर्मितः कोशः ।

देवीपुराणे ।

अङ्गिचोत्सृज्यते पूर्वं गावोऽलङ्कृत्य भवतः ।

शिवधर्मान्तरे ।

रक्त-पीतेश्च कुसुमैः कुङ्कुमाद्यैश्च वर्णकैः ।

यथाशोभं ममालभ्य विभवैः पूजयेद्वृषान् ॥

क्रिङ्किणीरवकोपेतां घटिकाञ्जरकान्वितां ।

स्वस्तिकैरङ्गुचन्द्रैश्च नानारत्नोपशोभितां ॥

‘स्वस्तिकः’ विच्छन्दप्रभेदः ।

अष्टाङ्गुलप्रतिस्तोष्णीं हेमपद्मविनिर्मितां ।

राजतान् चर्मणोवापि मालामुग्मि विन्यसेत् ॥

तद्द्विधां पृष्ठमालाञ्च पटान्तककुदञ्चितां ।

नानाभरणसंयुक्तां उदराङ्गुप्रलम्बिनीं ।

हेम-राजत-कौषाण् वा नानारत्नोपशोभिताम् ॥

‘कौषा’ ताम्रमयी ।

पट्टवस्त्रैर्विचित्रैश्च यथाशोभमलङ्कृतां ।

कार्थीं प्रदङ्गदयन्त्य मद्मस्त्रचामरान्विताम् ।

पद्मं शिरसि मौर्वणं चन्द्रं चन्द्रकभूषिताम् ॥

‘चन्द्रकः’ मयूरपिच्छं ।

भ्रमराश्रय्यपत्रैश्च बभ्रोयाद्रत्नसंयुताम् ।

गैत्र्येयकेन द्वियेन नानावस्त्रोपशोभिता ॥

‘गैत्र्येयकं’ कण्ठभूषा ।

घण्टाङ्गांस्यमयीं शुद्धां गले बभ्रोत सुखनां ।

खुरैः सौवर्ण रौप्यैश्च केयूराङ्गदभृषितां ।
पट्टवस्त्रैर्विचित्रैश्च यथाशोभमलङ्कृताम् ॥

पारस्करः ।

अथालङ्कृत्य तान् सर्वान् रुद्राध्यायं समाहितः ।
आवयेत्पौरुषं सृक्तं तथा प्रतिरथानि च ॥

“आशुः शिशानो वृषभो न भीम इत्याद्या द्वादशक्षत्रैः प्रति-
रथसंज्ञाः ।

विष्णुः ।

स्नातालङ्कृतं स्नाताभिः चतसृभिर्वत्सतरोभिः सार्द्धमानौष
रुद्रान् पुरुषसृक्तं कुष्माण्डीयञ्जपेत् । पिता वत्सेति च मन्त्रं वृषभस्य
दक्षिणे कर्णं जपेत् ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

मन्त्रं पितावत्सेति प्रतीतं जपेत्पमये वृषभस्य कर्णं ।

‘अपमये’ दक्षिणे । पितावत्सेति मन्त्रोऽथर्ववेदे प्रसिद्धः । “पिता
वत्सानां प्रतिरथानां अथो पिता मरुतां गर्गाणां वत्सोजरायुः प्रति-
धुक्पौयूष आयुष्या घृतं तद्वस्य रेतः” इति ।

आदित्यपुराणे ।

सावित्रीञ्च जपेत्तत्र तथाचैवाघमर्षणं ।

कर्णजपश्च दद्यात्तु वृषभस्य न मंशयः ॥

‘अघमर्षणं’ “अतश्च सत्यज्ञाभोद्धात्तपम इत्यादिप्रसिद्धं ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

ततोऽङ्किते जपेत्तन्ममिमं प्रयतमानसः ।

वृषोऽमि भगवान् धर्मस्तुष्यादः प्रकीर्त्तितः ।

वृणोमि तमहं भक्त्या म मां रक्तु सर्वतः ॥

पारस्करस्त्वेतमेव मन्त्रमभिधाय ।

इति प्रार्थ्यं वृषं न्नं गृह्णीतकुसमाञ्जलिः ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य नमस्कृत्याद्यथाविधि ॥

प्रत्यङ्मुखानान्तु गवामेतावान् विधिरिष्यते ।

अथैशान्याभिमुखतः कुर्याद्गावो वृषन्तथा ॥

गावोवृषस्योभयतो वृषमध्ये निवेश्य च ।

सर्वेषां कण्ठवस्त्राणि श्लेषयेत्तु परस्परं ॥

अथ हि वो मया दत्तः सर्वामाप्यतिरुत्तमः ।

तुभ्यश्चैता मया दत्ताः पत्न्यः सर्वा मनोरमाः ॥

संयोज्येति वृषं ताभिः पितृभ्यस्तं निवेदयेत् ।

मध्येन पाणिना पुच्छं समालम्ब्य वृषस्य तु ॥

दक्षिणेनाप आदाय मतिनाः सकुशास्ततः ।

ततो गोत्रं समुच्चार्य अमुकस्मा इति ब्रुवन् ॥

वृष एव मया दत्तः तन्नारयतु सर्वदा ।

सहेम मतिनं भृमावित्युच्चार्य विनिलिपेत् ॥

इदन्तु पारस्करेणैकप्रसौतोद्देशेन वृषोत्सर्गवाक्यमुक्तं । अनेक-
प्रसौतोद्देशेन तु नौलोत्सर्गं मन्त्र उक्तः ।

वाराहपुराणे ।

नरा ये चात्र तिष्ठन्ति पतिताः पितृष्वान्धवाः ।

तेषाम्भवलयं ज्ञाता नौलोमुक्तो यथाविधि ॥

गृहीत्वोदुम्बरं पात्रं कृत्वा कृष्णतिलोदकं ।

करणे पुच्छमादाय पितृणामुत्सृजेत् तृषं ॥

‘उदुम्बरं’ ताम्रं ।

ब्रह्मपुराणे ।

स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि तत्रये ।

मातृपक्षाश्च ये केचिद्ये चान्ये पितृपक्षाः ॥

गुरु-श्वशुर-बन्धूनां ये कुलेषु ममुद्भवाः ।

ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः ॥

तृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तां तन्निमुक्तमां ।

दद्यादनेन मन्त्रेण तिलान्नतयत्फलं ।

पितृभ्यश्च समासेन ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणां ॥

अनेन मन्त्रेण ब्रह्मपितृद्वेषेण तृषमुत्सृजेत् ।

विष्णुः ।

एतं युवानं पतिं वोददामि तेन क्रीडन्तीस्वरथ प्रियेण ।

माहात्म्यं प्रजयां मातनूभिर्मारं धाम दिवते सोमराजन्^(१) ।

तृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कालयेद्विशि ।

‘कालयेत्’ प्रणोदयेत् । अनेन मन्त्रेणेति शेषः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एतं युवानं तृषभं ददामि

गवां पतिं यूथपतिं सव्यं ।

(१) एतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडन्तीस्वरथ । माहात्म्यं प्रजा-
मातनूभिर्मारिषाम् दिवते सोमराजन् इति क० ।

अनेन सार्द्धं चरत प्रकामं
 कामं तथा प्राक्नवत्सतर्थः ।
 प्रकालयेत्तं वषभं ततस्तु
 पूर्वा दिशं वत्सतरीञ्च सर्वाः ॥

कात्यायनः ।

जीववत्सायाः पयस्यिन्याः पुत्रे यूधे क^(१) रूपस्त्रिणमः स्यात्त-
 मसङ्घृत्य यूधे मुख्यास्तसोवत्सतर्थस्यास्त्रालङ्घृत्यैतं युवागं पतिं वोद-
 दामि तेन क्रीडन्तीसरथ प्रियेण मानः साप्तजनुषा संविदाना
 रायस्योषेण समिषा मदेमेत्येतथैवोत्तृजेरभ्रभ्यस्त्रमभिमन्त्रयते मयो-
 भूरित्यनुवाकशेषेण ।

ब्रह्मपुराणे ।

अथ वृत्ते वषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः ।

ब्राह्मणानाह्वयत् किञ्चिद्येनोत्सृष्टम् निर्जने ।

तत्कश्चिदन्योन नयेद्दिभाज्यं न यथाक्रमं ॥

अत्र निर्जने येन केनापि यत्किञ्चिदुत्सृष्टम्तदन्येन केनचित् न येन
 न च विभाज्यमिति ब्राह्मणान् प्रति दातुं क्विः ।

अथ मोक्षव्यख्यानमाह पारस्करः ।

वज्रतोयदण्डेऽरण्ये ज्ञेयशौचः स गोपतिः ।

वत्सतर्थस्य ताः सर्वास्तेनैव सह कालयेत् ।

अथवा गोकुले ज्ञेया वज्रगोधनसङ्घाते ॥

(१) यूधे रूप्ये चेति क० ।

शिवधर्मान्तरे ।

एवंविधञ्च दक्षभं गोपतिं गोधनसमं ।
वत्सिकाजननप्रायं बह्वृचीरावहङ्गवां ॥
नानाभरणसंयुक्तं पूर्वशोभासमन्वितं ।
गोमातरस्य संपूज्य विश्वजेष्ठिवगोकुले ॥

एवं विश्वज्य स्वस्तिवाचनादिकं कुर्यात् ।

पारस्करः ।

निष्क्रान्ते गोपतौ तत्र ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
दद्याच्च दक्षिणान्तेषां ब्राह्मणान् भोजयेन्नतः ॥
सद्विश्यं बद्धकुम्भं तथा स्नानघटानपि ।
होत्रे प्रदद्यान्तत् सर्वं धेतुं चैव पञ्चस्त्रिणीं ॥

वाराहपुराणे ।

विप्राणां वचनं कृत्वा यथा व्रतया च दक्षिणां ।

‘विप्राणां वचनं’ विप्रैः स्वस्तिवाचनं ।

विष्णुधर्मान्तरे ।

वासोद्युगं होतुरस्य प्रदेयं
सुवर्णयुक्तं सघृतं च कांस्यं ।
त्रिन्विप्रप्रधानस्य तथैव मूढ्यं
देयं तथा तुष्टिसुपैति राजन् ।
विप्रास्तद्यान्नं दधि-सर्पिषा युतं
सम्भोजनीयाः पयसा च मिश्रं ॥

तत्र ब्राह्मणभोजनं बद्धस्यापि कर्तव्यं तथाचोक्तं

बद्धस्थाये भोजयेत् ब्राह्मणान् वै यथाविधि ।

एवं विधिना मुक्तस्य वृषभस्य धारणादिनिषेधमाह पारस्करः ।

विधारयेन्न तं कश्चिन्न च कश्चिन्न वाहयेत् ।

न दोषयेत् तं धेनुं न च कस्यन बन्धयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नासौ वाङ्मो न तत्क्षीरं पातयं केनचित् क्वचित् ।

श्रिवधर्मोत्तरे ।

ये वृषाः साधुभिर्मुक्ताः विशूलाङ्गाः शिबप्रियाः ।

तान् वाहयन्ति ये मूढाः पापाचारा नराधमाः ॥

ते महाप्रसक्तं यावद्वेषनरकादिषु ।

पच्यन्ते विविधैर्षारैः पक्षी-पुत्रादिसंयुताः ॥

राक्षस्य विषये यस्य जना यत्र नराधमाः ।

वाहयन्ति वृषं पापाः पापन्मुखापि तत्समं ।

तस्मात्त्रिवारयेद्राजा वाङ्मनांश्च तैर्दृषान् ॥

देवीपुराणे ।

एवं कृत्वा ह्यवाप्नोति फलं वाजिमन्त्रोदितं ।

यमुद्दिशोत्सृजेद्दत्तं च लभेताविचारणात् ॥

एवं वृषोत्सर्गविधिं नरोयः

करोति भक्त्या निजपूर्वजानां ।

सकृत् तान् दुर्गतिपङ्कमग्रान्

स्यैव सलोकं समुपैति श्रुतोः ॥

भविष्योत्तरे ।

स्त्रोष्णाविहारिणं दूतं गर्जन्तं सुखदं गवां ।
 ककुच्चिणं यूपपतिं धन्या सुञ्चन्ति गोदृषं ।
 वृषोत्सृष्टः पुनात्येव दशातीतान् दन्नापरान् ॥
 यत्किञ्चित् सृष्टते तोयं समुन्नीर्यं जलान्महौ ।
 वृषोत्सृष्टं पितृष्णान्नदलयं समुदाहृतं ॥
 यैश्च यैश्च सृष्टेन्नोयं साङ्गुलादिभिरन्ततः ।
 सर्वान्नदलयन्तस्य भवेन्नैवात्र संग्रहः ॥
 श्टङ्गैः खुरैर्वा यद्भूमिसुल्लिखत्यनिग्रं वपः ।
 मधुशुद्ध्याः पितृस्यस्य अक्षयासा भवन्ति वै ॥
 सहस्रनल्पमात्रेण तडागेन पद्या श्रुतिः ।
 पितृष्णां या भवेत् दण्डिष्णां वृषस्त्रितिरिच्यते ॥
 योददादि तिलैर्मिश्रांसिलान् वा आङ्गकर्मणि ।
 मधु वा नीलखण्डं वा अक्षय्यं सर्वमेव तत् ॥

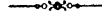
‘नीलखण्डः’ नीलवपः ।

यद्भूमिमालिखति श्टङ्ग-खुरैः स दूतो-
 यद्भां करोति प्रतिमङ्गवृषाश्रितोऽपि ।
 कालं समस्तमपि तत्सविवाहकतुः
 सन्तोषमावहति ब्रह्मसभागतस्य ॥

इति वृषोत्सर्गः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवौघ-सकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते सतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
 खण्डे आङ्गकल्पे प्रेतदण्डिकाणां तिस्रोदकस्त्रा-
 दीनां प्रयोगोनाम विंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः ।

येनादाववनी वनीयकयाशून्यावदानादिमत्-
श्रीमहत्विणपाणिपल्लवभृता सम्यक्कृता सम्यदा ।
ज्ञेयसोमपरम्पराभिरनु सा द्यौरप्यनार्त्नीकृता
शेऽयं वक्ति सपिण्डनाविधिमथोहेमाद्रिसूरिः कृती ॥

अथ सपिण्डीकरणप्रयोगः ।

तत्र संवत्सरेपर्यन्तं प्रेतार्थानि कर्माण्यभिधायोक्तं मार्कण्डेय-
पुराणे ।

अथ संवत्सरे पूर्णे यथावत्कियते नरैः ।

सपिण्डीकरणं श्राद्धं तत्रापि विधिरुच्यते ॥

अथ 'संवत्सरे पूर्णे' इत्ययमौत्सर्गिकः कालः, कारणान्तरप्रयुक्ता-
स्तत्रसमूर्णेऽपि संवत्सरे यस्यापवादिकाः कालास्ते सर्वेऽपि पूर्वमेव
कालप्रकरणे प्रतिपादिताः । सपिण्डीकरणलक्षणान्तु श्राद्धभेदप्रकरणे
प्रतिपादितम् । तस्य सैतावत् संज्ञेपतेरूपं । अचिरप्रमौतप्रेतौभूत-
मनुष्योद्देशेनैकोद्दिष्टविधिना पितृत्वप्राप्तत्पूर्वमनुष्योद्देशेन पार्वणवि-
धिना युगपदेकप्रयोगात्मकत्वेन ब्राह्मणभोजनेऽनुष्ठीयमाने प्रेतार्थो-
दकं पित्रर्थापात्रेषु प्रेतपिण्डेषु पितृपिण्डेषु विभज्य प्रक्षिप्यत इति
सपिण्डीकरणस्य विधिरुच्यत इति प्रतिज्ञायास्मिन्नैव पुराणेऽभि-
हितम् ।

प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्यं आङ्गं तत्र समाहितैः ।
 तथापि दैवरहितमेकार्थैकपविचकम् ॥
 नैवाग्नौकरणं तत्र तथावाहनवर्जितम् ।
 अपसव्यञ्च तथापि भोजयेदद्युजोद्विजान् ॥
 पिष्टत्रयार्थमपि च भोजयेच्च तथापरान् ।
 विशेषस्तत्र चान्योऽस्ति प्रतिमासक्रियाधिकः ॥
 तं कथ्यमानमैकाग्र्याद्गतोमे निशामय ।
 तिल-गन्धोदकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ॥
 कुर्यात् पिष्टणां चितयमेकं प्रेतस्य पुत्रक ।
 पात्रत्रये प्रेतपात्रमद्यार्थं प्रसेचयेत् ॥
 ये समाना इति जपन् पूर्ववच्छेषमाचरेत् ।
 स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ॥
 सपिण्डीकरणं तामां पुत्राभावे न विद्यते ।
 एकोद्दिष्टं तु वै तामां कर्त्तव्यं बन्धुभिः सदा ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पात्राणि कृत्वा चत्वारि पूरयित्वा तिलाम्बुभिः ।
 त्रिष्वेकं पिष्टपात्रेषु प्रसिद्धेस्त्राम-गोत्रतः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

गन्धोदक-तिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।
 अर्घ्यार्थं पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥
 ये समाना इति दाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।
 एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

गन्धैश्चन्दनादिभिरुदकेन तिलैश्च युक्तं पात्रचतुष्टयं, प्रेतादिभ्योऽर्घ्यपात्रं कुर्यात् । तत्र प्रेतायार्घ्यं दत्त्वा शेषं तत्पात्रम्यं जलं पिता-
महादिपात्रेषु ये समानादति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां यथाक्रमं पितृदिव-
त्याभ्यां प्रसिञ्चेत् । शेषन्तु कर्म ब्राह्मणनिमन्त्रणादिपार्वणवदाचरेत् ।
एतदक्रमकारं पितामहदिवत्यं पार्वणं प्रेतदिवत्यं सैकोद्विष्टश्राद्धं सपि-
ण्डीकरणसंज्ञकं वेदितव्यं । स्त्रिया अपि सैतत्कार्यं न पुनः पुरु-
षस्यैव ।

चतुर्विंशतिमते ।

सपिण्डीकरणशब्दे सम्पूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा ।
द्वादशांशे तु केषांसिन्धतं वैकादशे तथा ॥
पूर्वं कृत्वा नवं प्रेतमुत्तरान् प्रपितामहान् ।
चतुर्भिः पितृभिर्युक्तं पार्वणन्तु विधीयते ॥
सत्वारि चार्घ्यपात्राणि अर्चयेत्पूर्ववच्छुचिः ।
प्रेतपात्रं पितृणाम्नु पात्रेषु मिनयेद्बुधः ॥
मधुवाताश्रुचं जम्बा संगच्छ्वमिति श्रुचं ।
ये समाना इति द्वाभ्यां केषदिच्छन्ति सूरयः ।
एवं पिण्डेषु कर्त्तव्यं परमन्तु विसर्जयेत् ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ सपिण्डीकरणं सत्वार्युद्पात्राण्येकं प्रेतस्य बीणीतरेषां ।
पथमं पात्रं त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् । समानीव आकूतामौत्येवं प्रथमं
पिण्डेषु नियोजयेत् । मधुमतीभिः मङ्गच्छ्वमिति द्वाभ्यामेवं चतुर्थ्या-
ऽनुष्ठापितो भवतीति । नचात्र दैवं भोजयेत्, प्रागेव दैवेऽर्घ्यमन्नाद्यश्च

दत्ता गन्ध-माख्यैः पात्रमर्चयित्वा उदतशेषं पितृभ्यः पाणिषु दद्यात् ।
कात्यायनः ।

ततः संवत्सरे पूर्णं चत्वारि पात्राणि मत्तिलगन्धोदकानि पूरयित्वा
त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य पात्रं पितृपात्रेष्वामिसृष्टिं ये समाना
इति द्वाभ्यामेतेन पिण्डोव्याख्यातः ।

कूर्मपुराणे ।

सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं संवत्सरे पुनः ।

कुर्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥

प्रेतार्धं पितृपात्रेषु पात्रमासेषथेत्ततः ।

ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि ॥

सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं विधीयते ।

पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतस्य निर्दिशेत् ॥

वैजवापः ।

अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरमेकं पिण्डमनुद्दिश्य समानं संवत्सरे
चत्वार्युदपात्राणि प्रथमं तत्रैकं प्रेताय त्रीणि पितृभ्यस्तत् प्रेतपात्रं
पितृपात्रेष्वामिसृष्टिं ये समाना इति द्वाभ्यामेवं पिण्डोव्यामित्युक्त्या
वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तं दधामि वः । शिवमस्त्विति शेषां प्रायतानां
चिरजीविता । समानौव आकृतानि समानाहृदयानि तः । समान-
मस्तु वोमनो यथा वः सुसहासति ।

सङ्गच्छन् संवदन् संवोमनामि जानतो देवा भागं यथा पूर्वं
सञ्जानाना उपसते इत्यभिषस्त-पतित-भूणहननस्त्री वातिचारिणो
नातिदिशेत् ।

गन्धैश्चन्द्रनादिभिरुदकेन तिलैश्च युक्तं पात्रचतुष्टयं, प्रेतादिभ्यो-
ऽर्घ्यापात्रं कुर्यात् । तत्र प्रेतायार्घ्यं दत्त्वा शेषं तत्पात्रस्य जलं पिता-
महादिपात्रेषु ये समानादति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां यथाक्रमं पितृदिव-
त्याभ्यां प्रसिञ्चेत् । शेषन्तु कर्म ब्राह्मणनिमन्त्रणादिपार्वणवदाचरेत् ।
एतदक्रमकारं पितामहदिवत्यं पार्वणं प्रेतदिवत्यं सैकोद्दिष्टश्राद्धं सपि-
ण्डीकरणसंज्ञकं वेदितव्यं । स्त्रिया अपि सैतत्कार्यं न पुनः पुरु-
षस्यैव ।

चतुर्विंशतिमते ।

सपिण्डीकरणश्राद्धे सम्पूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा ।
द्वादशाहे तु केषांसिन्धतं वैकादशे तथा ॥
पूर्वं कृत्वा नवं प्रेतसुत्तरान् प्रपितामहान् ।
चतुर्भिः पितृभिर्युक्तं पार्वणन्तु विधीयते ।
सत्वारि चार्घ्यपात्राणि अर्चयेत्पूर्ववच्छुचिः ।
प्रेतपात्रं पितृणाम्नु पात्रेषु निनयेद्बुधः ॥
मधुवाताञ्चृचं जम्बा संगच्छन्मिति ऋचं ।
ये समाना इति द्वाभ्यां केषिदिच्छन्ति सूरयः ।
एवं पिण्डेषु कर्त्तव्यं परमन्तु विसर्जयेत् ॥

आश्वलायनश्रौतसंहितापरिशिष्टे ।

अथ सपिण्डीकरणं सत्वार्युद्पात्राण्येकं प्रेतस्य बीजोत्तरेषां ।
प्रथमं पात्रं त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् । समानीव आकृतानौत्येवं प्रथमं
पिण्डेषु नियोजयेत् । मधुमतीभिः सङ्गच्छन्मिति द्वाभ्यामेवं चतुर्थ्या-
ऽनुष्ठापितो भवतीति । नचात्र दैवं भोजयेत्, प्रागेव देवैर्ऽर्घ्यमन्नाद्यश्च

दत्त्वा गन्ध-मास्यैः पात्रमर्चयित्वा उदतशेषं पितृभ्यः पाणिषु दद्यात् ।

कात्यायनः ।

ततः संवत्सरे पूर्णं चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा
त्रैण पितृणामेकं प्रेतस्य पात्रं पितृपात्रेष्वामिञ्चति ये समाना
इति द्वाभ्यामेतेन पिण्डोव्याख्यातः ।

कूर्मपुराणे ।

सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं संवत्सरे पुनः ।

कुर्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥

प्रेतार्थं पितृपात्रेषु पात्रमासेषयेत्ततः ।

ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि ॥

सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं विधीयते ।

पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतस्य निर्दिशेत् ॥

वैजवापः ।

अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरमेकं पिण्डमनुद्दिश्य समानं संवत्सरे
चत्वार्युदपात्राणि प्रथमं तत्रैकं प्रेताय त्रैण पितृभ्यस्तत् प्रेतपात्रं
पितृपात्रेष्वामिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेवं पिण्डोव्याभिस्तृश्राद्धं
वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तं दधामि वः । जिवमस्त्विति शेषां प्रायतर्ता
चिरजीविता । समानौ च आकृतानि समानाहृदयानि तः । समान-
मस्तु वोमनो यथा वः सुसहासति ।

सङ्गच्छन् संवदन् संवोमर्तामि जानतो देवा भागं यथा पूर्वं
सञ्चानाना उपासते इत्यभिस्त-पतित-भूणहनमस्वी वातिचारिणी
नातिदिशेत् ।

‘अतिदेशः’ पितृभिः सह संसर्जनम् ।

आह शारीतः ।

समाप्तेऽब्दे पशुआहुं विधिवत्प्रतिपादयेत् ।
 चतुरोनिर्वपेत् पिण्डान् प्रथमं तेषु सन्धयेत् ॥
 वर्षां पशुवपाञ्चैव ह्यवदानानि यानि च ।
 ऊत्वा तानि विधानेन श्रेष्ठं पिण्डात् समावपेत् ॥
 ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् ।
 विदते पितृलोकश्च ततः आहुं प्रवर्त्तते ॥
 विधिना च नियुक्तस्य यावन्नोमानि वै पश्याः ।
 तावदर्धसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

आह विष्णुः ।

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामाय च
 ब्राह्मणान् देवपूर्वान् भोजयेदन्नाग्नौकरणमावाहनं पाद्यं च कुर्यात् ।
 संसृजन्तु वा पृथिवी समानीव इति प्रेतपात्रं पात्रत्रये योजयेत्,
 उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्यात्, प्रेतपिण्डं पात्र-पाद्योदकवत्
 पिण्डत्रये निदध्यात् कर्षूत्रयसन्निर्कर्षऽप्येवं । काठकगृह्ये चतुर्थे पिण्ड-
 मुत्सृज्य त्रैधकृत्वा पिण्डेषु निदध्यात्संसृजन्तु वा पृथिवी वायुरग्निः
 प्रजापतिः संसृजध्वं पूर्वभिः पितृभिः सह समानाः सर्वे मनांमौत्सि-
 वमुदकमिति ।

ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्भ्यश्चार्यपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना ।
 गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकं ॥

संष्टजतु त्वा पृथिवी ये समाना इति स्मरन् ।
 प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
 ततः पितामहादिभ्यस्तन्त्रैश्च पृथक् पृथक् ।
 ये समाना इति द्वाभ्यां तज्जलन्तु ममर्पयेत् ॥
 अर्घ्यान्तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्ववत् ।
 तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचमेत् ॥
 अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनं ।
 पितुर्दत्त्वा तु पिण्डान्तु दद्याद्भक्त्या तु पूर्ववत् ॥
 दत्त्वा पिण्डमथाष्टाङ्गं ध्यात्वा तन्वम्यमोश्ररं^(१) ।
 सुवर्णरूपदर्भेभ्यस्तस्मिन् पिण्डं ततस्त्रिधा ॥
 कृत्वा पितामहादिभ्यः पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ।
 संष्टज त्वानुपृथिवी वायुरग्निः प्रजापतिः ॥
 एतन्मन्त्रं जपेद्भक्त्या समानोवक्तमेव च^(२) ।
 ये समाना इति द्वाभ्यां पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ॥
 सुवर्णुलांस्ततस्तांस्तान् पिण्डान् कृत्वा प्रपूजयेत् ।
 अर्घ्य-पुष्पैस्तथा धूपैर्दीप-मान्यानुलेपनैः ।
 मुखान्तु पितरङ्कृत्वा सुनयस्य यथाक्रमं ॥

अत्र कश्चिन्मनुभाष्यकार आह ।

यद्यपि प्रेताय ब्राह्मणान् भोजयन्तपिच तत्पितामहाय च

(१) तच्च सुभास्वरमिति ख० ।

(२) पाठोऽयमादर्भपुष्पकान्तसारैश्च मुद्रितः, परन्वयं न समीचीनो
विभाति ।

तत्प्रपितामहाय चेति स्मर्यते, तथापि पृथक्प्रश्नाभावात्सहस्रागुपहाच
प्रेतोऽपि पितामहाद्यर्थैस्त्वेव त्रिषु ब्राह्मणेषु निवेश्यते । यथाभावाद्या-
दिश्राद्धेषु कदाचिदेकस्मिन् ब्राह्मणे पित्रादयस्त्वयोऽपि भोष्यन्ते एव
मत्रापि पितामहाद्यर्थेषु चिन्वपि ब्राह्मणेषु प्रेतोऽपि निवेश्यत इति ।

अस्ति च स्मृतौ पुनःशब्दः ।

सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं निवेदयेत् ।

पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतं विनिर्दिशेत् ॥

स एव पुनःशब्दस्तदोपपद्यते यदा तेस्त्वेव त्रिषु ब्राह्मणेषु प्रेतोऽपि
निवेश्यते नापि पृथगिति । एवं च सति सर्वतस्तस्य संसर्गः कृतो
भवति । संसर्जनार्थं हीदं कर्म क्रियते । प्रेतस्यापि तेस्त्वेवाहृत-
त्वात् प्रेतार्थमपि तद्भोजनं भवति, पित्र्ये अयुग्मान् भोजयेदिति च
यत् स्मर्यते तदप्येवमनुगृहीतं भवति प्रेताय पृथक्ब्राह्मणकल्पनायां
चतुरादिसङ्ख्येषु ब्राह्मणेषु तद्विरुद्धेत् ।

किञ्च ।

प्रेतपात्रं पितृपात्रेस्वासिञ्चत्यर्थार्थमित्यपि न सङ्गच्छेत तथा हि
यदि प्रेतार्थदानात् पूर्वमेवासेचनं क्रियते तदा तत्पात्रस्य रिक्तौभा-
वात् कुतः पात्रात् प्रेतस्यार्थदानं भवेत् । न चासेचितात् पितृपा-
त्रादिति वाच्यं । न ह्यन्यार्थसुपकल्पितेनान्यस्त्रार्थदानं युज्यते ।
पितामहाद्यर्थं हि तस्कल्पितं न पितुः ।

अथ प्रेतार्थदानानन्तरमासेचनं क्रियते तदा कृतोऽर्थदाने न
तदर्थदानार्थादासेचनं स्यात्, उक्तेन तु प्रकारेण न कश्चिद्विरोधः ।
तदेतदयुक्तं । यतः प्रेताय ब्राह्मणान् भोजयेदित्यादिना स्मृतावेकैकं

पितरमुद्दिश्यैकैकं ब्राह्मणं भोजयेदित्युक्तं । तत्र प्रतिपुत्रवनिर्देशात्
पृथक्प्रकारेणैव कर्तुं न युज्यते ।

अथासि पृथक्शब्देन भवतामतीव प्रयोजनमर्थिं प्रत्यक्तु स्मृति-
पुराणस्य वचनं । तथाहतुह्यनः-सुमन् ।

सपिण्डीकरणे विप्रान् भोजयेत्पार्वणे यथा ।

पृथक्प्रकल्प्यं प्रेतार्थमेकोद्दिष्टं विधानतः ॥

सपिण्डीकरणे वीर कुर्याच्छ्राद्धद्वयं नृप ।

एकोद्दिष्टं पार्वणञ्च इत्याह भगवान् शिवः ॥

ननु मैवं सति पुनःशब्द उपपन्नो भवति । मैवं । पुनःशब्दादथम-
र्थोऽवगम्यते पितृणामावाहनकृत्वा पश्चात् प्रेतस्य कुर्यादिति । न
सैवंविधं कश्चिदपि वाक्यमस्ति तेष्वेव ब्राह्मणेषु प्रेतस्यावाहयितव्य
इति । नन्वेवं सति सहत्वानुगृह्येन स्यात् हन्त तर्हि सहत्वमनुगृह्यतां
सर्वदैक एव सर्वार्थमपि भोजयितव्यो भवेत् । न सैतदुपपद्यते, नन्वे-
वैकं सर्वेषां पिण्डैर्व्याख्यातमिति शौनकवचनात् । यदप्येकैकमपि विदा-
सन्द्देवे पित्र्ये च भोजयेदिति मनुवचनन्तस्यापि सपिण्डीकरणविषयत्वं
वक्तुमशक्यं यतोयचैकस्मा एव दीयते तदेकोद्दिष्टमभिधीयते, त्रिभ्यश्च
एव दीयते तत्र पार्वणमिति । यदा तु युगपदेकस्मिन्नेव काले
पार्वणैकोद्दिष्टे स्यातामन्दा सपिण्डीकरणमिति तदेतदेकब्राह्मणपत्न-
ऽवस्यं विनश्येत् पृथगेकोद्दिष्टाभावात् । अतो यथा ब्राह्मणभेद
पार्वणसाहित्यमेवमत्रापि वाच्यं ।

यद्योक्तं पितामहादिविप्रेष्वेव प्रेतोऽप्याह्वयमाने पित्र्यं अयुगमा-
नित्यस्त्वानुगृह्यः स्यादिति । तत्रैतयोः पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विभिन्नत्वात्

मिलितयोस्तयोस्तुर्भिरपि द्विजैः सन्पत्नैरेकैकस्मिन्नयुग्मत्वानपा-
यात् पचान्तरेऽप्यनुग्रहोऽस्यास्येव । यदपि यदि प्रेतार्घ्यदानात्पूर्वमा-
मेचनमित्यादिना विकल्पोक्तं तदपि न किञ्चित् अर्घ्यदानायैव हि न
मिःशेषीकृत्य प्रमिष्यते । ततश्चार्घ्यदानमासेचनं सेत्युभयमपि स्यादेव
न कृत्स्नेनार्घ्यादकेन सेचनं कर्त्तव्यमित्येवंविधं स्मरणमस्ति अतः पित्र्ये-
ष्वेव विप्रेषु प्रेतस्थावाहनं कर्त्तव्यमित्यनुपपन्नं । अपरिगृहीतस्यायं
पनः शिष्टैः । अतः प्रेतार्घ्यं पृथक् पितामहाद्यर्थं च पृथक् ब्राह्मणान्
परिकल्प्य सपिण्डौकरणं कार्यमिति स्थितं । इह केचिद्याज्ञवल्क्य-
व्याख्यातारः पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रमिष्येदित्यत्र प्रेतशब्दमेवं व्याच-
क्षते, प्रकर्षेण इतोगतः पिण्डदानादेः सकाशात् प्रथुत इति
चिरप्रमीतो वृद्धप्रपितामहः प्रेतशब्देनोच्यत इति । अतस्तदीय-
मर्घ्यपात्रं पित्र्यर्घ्यपात्रेषु प्रमेचनीयं तदीयस्य पिण्डः पिण्डेषु संसर्जनीय
इति । यदि त्वचिरमृतः प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा तदर्थपात्रोदके
पितृपात्रेषु प्रमिक्ते सति तत्प्रात्ररिक्तौभावात् प्रेतस्थार्घ्यदानं न स्यात् ।
यदि तु चिरमृतः प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा न कश्चिद्दोषः, तस्य
नोरस्थार्घ्यदानाभावात् । प्रयुक्तस्य प्रेतेभ्यो ददातीत्यादिषु प्रमीतमात्रं
प्रेतशब्दः । अतोमृतमात्रवाचिनि प्रेतशब्दं यत्रायमुपपन्नो भवति स
एवात्र गृहीतुं युज्यते ।

काठकगृह्यकृता च स्फुटोक्त्यैव वृद्धप्रपितामहपिण्डान्तरेषु संसर्ज-
नमुक्तं ।

तद्यथा ।

चतुर्थं पिण्डमुत्सृज्य त्रैधं कृत्वा पिण्डेषु निदध्यादिति ।

अत एव वृद्धपितातपः ।

निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।

ये समाना इति दाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा ॥

आद्यशब्दाच्चापि पुरुषपिण्डाभिप्रायेण । कथमिति चेत्, काठकण्टकवाक्यानुसारात् । न च प्रसूतपिण्डस्यात्रास्मिन्मत्वात्तदभिप्रायेण त्वाद्यशब्दानुपपत्तिरेव । यदि वा चिरमृतः प्रेतशब्देनोच्येत तदा “यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् : स तु पापसमाप्नोति पिण्डाद्योपजायते” ॥ इत्येतन्मोक्षोपपद्येत, सपिण्डीकरणानन्तरं तस्य प्रत्यशब्देकोटिदृष्टस्य विहितत्वात्, चिरमृते तु वृद्धप्रपितामहे प्रेतशब्दाभिधेये सपिण्डीकरणानन्तरं तस्य पृथक्प्रदानाभावादेव निषेधोऽवकल्प्यते । तस्माद् वृद्धप्रपितामहार्थस्यार्थेषु पिण्डस्य पिण्डेषु संसर्जनं कार्यमिति तदेतदयुक्तं एवं हि मति वृद्धप्रपितामहार्थपिण्डयोरन्यैर्वर्जभिरर्था-पिण्डैः मह मय्यर्कस्याप्राप्तमानत्वात्तस्यैव सपिण्डीकरणं स्यात् । न त्वचिरोपरतस्य प्रेतस्य । अतो नूतनप्रसूतस्यैवार्था-पिण्डयोरन्येषु संसर्जनं कार्यमित्येव युक्तं । यत्तु एवं क्रियमाणं नूतनप्रसूतस्यार्थादानं न स्यादिति । तत्र । पितृपाचप्रसिक्तावशिष्टेनादकेन तदर्थदानमिदं । न हि मिश्रं प्रसन्नैश्चमिति किञ्चिद्वचनमस्ति । यद्यपि प्रकर्षणतः प्रेत इत्यनया व्युत्पत्त्या वृद्धप्रपितामहः प्रेतशब्देनोच्येत इत्युक्तं तदप्यनालोच्यैव, यतो याज्ञवल्क्येन “पिण्डयज्ञावृत्ता देयं प्रतापान्नं दिनचयमित्याद्यौ च प्रकरणे प्रतिपाद्य सम्प्रति पुनरभिहितं” प्रेतपाच प्रसन्नयदिति । अतो नूतनप्रसूत एव प्रेतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमानः प्रेतशब्देना-

भिधातुं युज्यते नाप्रकृतत्वात् स्वविरतरः। यदि चात्र वृद्धप्रपितामहः
 प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा “प्रेतत्वात् प्रतिमुच्येत सपिण्डीकरणे कृते।
 पितृत्वं लभते मर्त्याः प्रतिसंवत्सरं ततः। मृताहे तस्य कर्त्तव्यं
 आर्द्धं सम्यक्प्रमार्हितैः” ॥ इत्यादिना प्रेतत्वविमुक्तिरुच्यमाना तावन्न
 मङ्गच्छेत्। न हि तदा वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वमपैति, प्रकर्षेण न
 वा प्रमीतत्वं निवर्त्तते, नापि प्रेतशब्दवाच्यावस्थविशेषनिवृत्त्या पितृ-
 संज्ञा स्यादवस्थविशेषस्य तदोत्पद्यते, पूर्वमेव तस्य पितृत्वमस्यत्तेः।
 न च प्रतिसंवत्सरं विधीयमानं आर्द्धमपि तस्य युज्यते। न चतुर्थं
 पिण्डो गच्छति “त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते। चतुर्थः
 मम्पदातैर्षां पञ्चमो नोपपद्यते” ॥ इत्यादिभिस्तन्निषेधात्। गार्ग्येण च
 व्यक्ततरमेवाभिनवप्रमीतः प्रेतशब्देनाभिहितः “ममान्ते पितृभिः प्रेतं
 योजयेत् पितरं सुतः। तदादि पार्वणं आर्द्धं मृताह्नयपि नान्यथा” ॥
 यदा तु “तदादि पार्वणं आर्द्धमित्यनेनोक्तं तदाभिनवप्रमीत एवात्र
 प्रेतशब्देनावगन्तुं योग्यो न वृद्धप्रपितामहः। न हि तदादि पार्वणं
 आर्द्धं कर्तुं युज्यते, “न परेभ्यो नाधिकारादिति निषेधात् आचा-
 रविरोधाच्च। किञ्च वृद्धप्रपितामहवचने प्रेतशब्दस्य प्रेताय ब्राह्म-
 णान् भोजयेत्तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय चेति विष्णु-
 वचनात् वृद्धप्रपितामहपित्राद्युद्देशेन ब्राह्मणभोजनं स्यात्। न च
 तदुपपन्नमित्युक्तं। यदप्युक्तं प्रेतैभ्योद्ददातीति प्रमीतमात्रे प्रेतशब्दो-
 वृथ्यत इति वृद्धप्रपितामहोऽपि प्रेतशब्देनाभिधातुं शक्यत इति तदपि
 न। तथापि प्रदानयोग्यस्यैव तेन शब्देनाभिधानं। न च तदयोग्यस्य
 वृद्धप्रपितामहस्यापि। यस्तु चतुर्थपिण्डमुत्सृज्य त्रैधं कृत्वा पिण्डेषु

निदध्यादित्युक्तं तदप्यस्मात्पक्ष एव घटते, न युष्मत्पक्षे । सतुःसञ्ज्ञाप्रको-
 हि चतुर्थं इत्युच्यते । तथाविधस्य न चातीतस्यैव पिण्डो भवति ।
 यतः “आहुद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत महपिण्डतां । तयोस्त्रिपुरुषं पूर्व-
 मेकोद्दिष्टं ततःपरमिति ॥ पुराणे नवप्रमीतार्थस्यैकोद्दिष्टस्य पार्वणो-
 त्तरकालमनुष्ठाने विहिते तत्पिण्डस्य विहितत्वेन सतुःसञ्ज्ञाप्रकल्पात् ।
 कठपरिशिष्टे चोक्तं ।

दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्योऽथ पश्चात्प्रेताय धर्मतः ।

तन्तु पिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्या तु मन्ततः ।

निदध्यात् त्रिषु पिण्डेषु एष संमर्जने विधिरिति ॥

यदि च “आद्यन्तु विभजेत् त्रिधेत्यादिपुरुषाभिप्रायेणाद्यशब्द-
 इत्यभिधीयते । ततश्च “आद्यः पिता तत्पिता यस्मात्पि यः पिते-
 त्वात्मादावाद्यशब्दस्य प्रथमाभिधानादव्यवस्थादोषो भवेत् ।

किञ्च । चतुर्थं पिण्डमुत्सृज्य त्रैधं कृत्वा पिण्डेषु निदध्यादिति
 एतस्माद्दत्तनास्तुतुर्थस्योत्सर्जनादनन्तरमेव विभजनं पिण्डेषु संमर्जनं च
 प्रतीयते । तच्च वृद्धप्रपितामहपिण्डविषयत्वे न घटते । तथाहि पूर्वम-
 नुष्ठीयमानपितामहादिदेवत्यापार्वणपदार्थाभूत-वृद्धप्रपितामहपिण्ड-
 दानस्य तदनन्तरमनुष्ठीयमाननवप्रमीतार्थकोद्दिष्टपदार्थाभूतपिण्ड-
 प्रदानेन व्यवधाने विभाग-संमर्गयोरपि व्यवधानात् । नवप्रमीत-
 पिण्डविषयत्वे तु पिण्डान्तरप्रदानव्यवधानाभावात् समनन्तरमेव
 प्रतिपाद्यमानौ विभाग-संमर्गौ उपपन्नतरौ भवतः । नचाद्यन्तु विभजेत्
 त्रिधेत्यस्य नवप्रमीतविषयत्वानुपपत्तिः, आद्यशब्देन मुख्यत्वाभिधा-
 नात् । मुख्यत्वाच्च नवप्रमीतस्य पिण्डः । सपिण्डीकरणस्य नवप्रमीत-

संस्कारार्थत्वात् । अस्ति च “मुख्यम् पितरं कृत्वेत्यादिकः पुराणोक्तः,
 “संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहायेत्यादिकः स्मृत्युक्तो नवप्र-
 मौतपिण्डस्य पितामहादिपिण्डोयः पूर्वकालताविधिरपि तदभिप्रायेण
 चाद्यशब्दस्य प्रयुक्तत्वादकृदोषानवकाशात् । यच्चोक्तं सपिण्डीकर-
 णानन्तरं नवप्रमौतेद्वेषेन प्रतिमंवत्सरमेकोद्विष्टस्य विहितत्वाद् “यः
 सपिण्डीकृतं प्रेतमित्यादिको निषेधस्तत्र नोपपद्यत इति तदपि
 न, तत्रापि वैकल्पिकपार्वणविधिर्यत्वेन औरमादिपुत्रकर्तृकसंवत्सरि-
 कविषये व्यवस्थितत्वेन वा चतुर्दशौव्यतिरिक्तकालिकाशम्वहतश्राद्ध-
 विषयत्वेन वा तस्योपपत्तेः, वरं वदुप्रपितामहपिषयत्वं एवायं निषेधः
 नोपपद्यते । “त्रयाणामुदकङ्कार्यमित्यादिना सर्वात्मनेव तस्य मृता-
 ह्यदौ पिण्डनिषेधादपृथक्पिण्डदानस्य प्रसक्त्यभावात् पृथक्पिण्ड-
 दाननिषेधस्तत्र किमर्थं भवेत् । अस्ति च कश्चिद्गृहभृतपिशाचा-
 दिवत्प्रेताख्यः प्राणियोनिविशेषः । अस्ति च स्मृति-पुराणप्रमाणकं
 सपिण्डीकरणान्तोर्द्धदेहिकक्रियानिवर्त्तनीयं नवप्रमौतस्य तद्रूपत्वं ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

सपिण्डीकरणात् पूर्वं प्रेतो भवति वै मृतः ।

कृते सपिण्डीकरणे पितृत्वं प्रतिपद्यत इति ॥

अतो नवप्रमौतस्यावस्थाविशेषे रूढ्या प्रेतशब्दोवर्त्तते । वृद्ध-
 प्रपितामहे तु योगेण, योगाच्च रुढिर्बलीयसौ । किञ्च यस्यैव षोडश
 श्राद्धानि तस्यैव सपिण्डीकरणम् ।

अत एव ज्ञातातपः ।

संवत्सरे तु विज्ञेयं सपिण्डीकरणम् ॥

सपिण्डीकरणान्ता वै ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैरिति ॥

अनेन च यो मामिकादौ प्रेतशब्दाभिधेयः स एव सपिण्डीकरणेऽपौति गम्यते, अतो नवप्रमौतस्य पित्रादेरर्घ्यपात्रं पितामहाऋष्यपात्रेषु, पिण्डेषु पिण्डः संयोजनीय इति स्थितम् । पितामहे भ्रियमाणे यदि पिता प्रमौतः स्यात् पितामहं परित्यज्य प्रपितामहात् प्रमृति पुरुषत्रयेण मह सपिण्डीकरणं कार्यम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

मृते पितरि यस्याथ विद्यते तु पितामहः ।

तेन देयास्तयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥

तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोज्यस्तु पूर्ववत् ।

न देयो जीवते पिण्डः स च यस्मान्मृतो भवेत् ॥

पिण्डस्तु जीवतो हस्तं शिखण्डमसौ भवेत् ॥

अथञ्च जीवत्पितामहकस्य पितृसपिण्डीकरणप्रकारो जीवत्पितृकाद्यधिकारिकपिण्डं पितृयज्ञप्रकाराणामुपलक्षणार्थं इत्यनुमन्धेयम् ।

अत्र पितामहादिभिः मह सपिण्डीकरणे कृतंऽपि पितामहेऽपरमे मति तदौर्द्ध्वदेहिके सपिण्डीकरणान्तं पुनः पितामहेनापि मह पितुः सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यं । अन्यथाभावाद्यादि-कालऽनुष्ठेयं आहुं न निष्पद्येतेति केचित् । भ्रियमाणायां पितामह्यां मातुः सपिण्डीकरणं यथोक्तः पितृसपिण्डीकरणन्याय एवानुमन्धेयः ।

तथा चाम्बिन्नेव पुराणेषुभिहितम् ।

मातर्यथ मृतायान्तु विद्यते च पितामहौ ।

प्रपितामहौतः सर्वः कार्यस्तत्राप्ययं विधिरिति ॥

अथ स्त्रीसपिण्डीकरणेऽन्योपि विशेष उच्यते ।

तत्र तावद्भविष्यत्पुराणे शतानीकः प्रप्रभङ्गया सन्देहमुपन्यस्यति ।

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यम्भवेत् सुतैः ।

मातामहेन संयोज्या किं वा पतिकुलस्येत् ॥

किं मातामहादिभिः संयोज्या सपिण्डीनीया किम्वा पतिकुलेन
सहेत्यस्यार्थः ।

अत्र निर्णयं वर्णयिष्यन्नाह सुमन्तुः ।

अहोवत महत्कष्टं दुर्विज्ञेयं लयेरितम् ।

द्विभावेऽह्यत्र लोकानां तथापि श्रूयतां नृप ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्वमिदं जगत् ।

ध्रुवाश्चेमे नगाः सर्वे ध्रुवाः पतिकुले स्त्रियः ॥

अनेन मातामहादिभिः सह सपिण्डीनीयेत्यमुं पूर्वपत्नं विधाय
पतिकुलेन सह संयोजनीयेति सिद्धान्तमित्यवगम्यते ।

किञ्च ।

मृताया अपि नार्थाः^(१) पिण्डोदकादिषु भर्तृगोत्रयोगो दृश्यते
न तद्वियोगः ।

तथाच हारीतः ।

स्वगोचाद् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।

स्वामिगोत्रेण कर्त्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥

उपना आह ।

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सृतके ।

(१) भार्याया इति ग० ।

तस्माद्दक-पिण्डी तु भर्तृगोत्रेण निर्वपेत् ॥

दृश्यतिः ।

चतुर्थीहोममन्त्रैस्तु मांस-मञ्जास्त्रिभिः सह ।

एकत्वमागता भर्तृस्तस्मात्तद्गोत्रभागिनी ॥

पाण्यह्निका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।

भर्तृगोत्रेण नारीणां देयपिण्डीदकन्तः ॥

तथा ।

भर्तृगोत्रेण नास्ती च मातुः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

तृष्णीं दम्यतिपिण्डाभ्यां कुशैरन्तरयन् पितृम् इति ॥

‘अन्तरयन्’ तिरोदधानः ।

आह व्यामः ।

श्वशुरस्यायतो यस्मात् शिरःप्रच्छादनक्रिया ।

पुत्रैर्दर्भेण सा कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः ॥

तदेवं पितृकुलेन सह भार्यायाः सपिण्डनं कर्त्तव्यमिति खितम् ।

तत्रापि केन महेति संशयपूर्वकत्वमाह ज्ञातातपः ।

मातुः सपिण्डीकरणं कथंकार्यं भवेत् सुतैः ।

पितामह्याः महैवास्याः सपिण्डीकरणक्रिया ॥

पितामहौ-प्रपितामहौ-द्वद्भ्यः प्रपितामहौभिः महैत्यर्थः ।

अत्र पत्न्यान्तरमाह गार्ग्यः ।

पत्नीवेकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियः ।

सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राञ्जतिव्रतैः ॥

‘मन्त्राः’ यदेतद्दृश्यं तव तदस्य हृदयं ममेत्यादयः, ‘आञ्जतपः’

विवाहहेमाशुक्लर्गताः, 'व्रतानि' ब्रह्मचर्याचारस्रवणादीनि, तैरित्यर्थः ।

स्वत्यन्तरेऽपि ।

मातुः सपिण्डीकरणं पत्या साङ्गं विधीयते ।

यस्मात्पतिव्रतानां वै स एव गतिरिष्यते ॥

उक्तञ्च भविष्यत्पुराणे ।

पुरुषस्याङ्गदेहन्तु भार्या वेदेषु गीयते ।

अङ्गाहि वात्मनो ह्येष यज्जायेति ह वै नृप ॥

तस्मात् पत्या सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्यतं ।

विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

मन्विता सा यतोमन्वैरस्त्रि-मांस-त्वगादिभिः ॥

मन्त्रास्तु "प्राणैस्ते प्राणान् सन्ध्याम्यस्त्रिभिरस्थीनि मांसेर्मांसानि त्वचा त्वचमिति । तदेवं केषुचिद्धचनेषु मातुः पितामहादिभिः सह सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्युक्तं केषुचिच्च पत्या सहैति । तत्रैव विषयव्यवस्था भविष्यत्पुराणे ।

जीवत्पिता पितामहा मातुः कुर्यात्सपिण्डनं ।

प्रभौतपितृकः पित्रा तत्पित्रा पुत्रिकासुतः ॥

'तत्पित्रा' मातुः पित्रेत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

मातुः सपिण्डीकरणं कार्यं संवत्सरे सुतैः ।

पितामहा सहैवास्याः पतिर्यदि तु जीवति ॥

आह श्रौगाच्चिः ।

पितामहादिभिः स्त्रीभिर्मातरन्तु सपिण्डयेत् ।

पितरि भ्रियमाणे तु तेनैवोपरते सति ॥

आह भ्रातातपः ।

मृता यानुगता नाथं सा तेन सहपिण्डतां ।

अर्हति स्वर्गवासञ्च यावदाभूतसंभवम् ॥ इति ।

एवञ्च सति पितरि जीवति पितामह्यादिभिरेव सह सपिण्डीकरणं कार्यं । प्रमीते तु पितर्यस्वारूढायां मातरि पित्रैव सह सपिण्डीकरणं । अनस्वारूढायामपि पितामह्यादिभिर्वा सहेति व्यवस्था प्रतिपादिता भवति । यदि त्वनस्वारूढायामपि मातरि पित्रैव सह सपिण्डनं स्यात् तदास्वारूढाविषयं वचनमनर्थकं भवेत् । तस्यास्वारूढा भर्त्रैव सह सपिण्डनीयेति नियामकत्वेन सार्थकत्वे “प्रमीतपितकः पित्रेतिवचनं न नियमपरं शक्यं वक्तुमित्यनियम-
सिद्धिः ।

यत्पुनरपरार्के जीवन्त्यां पितामह्यां पित्रैव सह मातुः सपिण्डीकरणमित्युक्तं । तन्न । एवंविधे विषये प्रपितामह्यादिभिः सह सपिण्डीकरणस्य ब्रह्मपुराणोक्तस्य दर्शितत्वात् ।

अथवास्तु पितृ-पितामह्योद्भवयोर्जीवने ब्रह्मपुराणोक्तं प्रपितामह्यादिभिः सह सपिण्डीकरणं, जीवन्त्यां पितामह्यां मृते च पितरि पित्रैव सह सपिण्डनमिति व्यवस्था ।

यत्नाह भ्रातातपः ।

मृते पितरि मातुस्तु न कार्या सहपिण्डता ।

पितुरेव सपिण्डत्वे तस्या अपि ह्यनं भवेत् ॥ इति ।

तदत्यन्तात्रकपुत्रविषयं । केषाञ्चिद् वा मतमित्यनुसन्धेयं ।

यदा तु पतिः पत्याः सपिण्डीकरणं कुर्यात्, तदा स्वकीय-
मात्रादिभिरेव सहेत्याह पैठीनसिः ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनं ।

यश्चादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

एवञ्च सति पत्युरपि स्त्रीसपिण्डीकरणाधिकारे प्रतिपादिते सति
सपिण्डीकरणं स्त्रीणां पुरुषाभावे न विद्यत इति । अयं निषेधः
पत्याभावसहिते पुत्राभावे वेदितव्यः ।

व्यासः ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनं ।

यश्चाभिस्त्रिभ्यः साह्यं एवं धर्मेण युज्यते ॥

तदेवमेतावता प्रपञ्चेन पितामहादिभिः पित्रा वा सञ्च भर्तृकुल
एव मातुः सपिण्डीकरणं कार्यमित्युक्तम् । अस्ति च मातामहकुले
ऽपि सपिण्डीकरणं कार्यमित्ययमपि पत्रः ।

श्राद्धापस्तम्बः ।

कोकिलस्य यथा पुत्रा अन्यमन्वन्त्रजोविनः ।

पुष्टास्ते स्वकुलं यान्ति एवं नारी मृता सती ॥

भविष्यत्पुराणे ।

आकाशस्य यथा तोयं पतितं धरणीतले ।

योमिं स्वकीयां गच्छेत्तु तथा नारी मृता सती ॥

पितुर्गोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्द्वर्द्धगोचतः ।

जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां पैतृकं कुलं ॥

गवां हतसहस्रेषु वसो विन्दति मातरं ।

एवं स्त्री पैटकं याति त्यक्त्वा पतिकुलं नृप ॥
 त्यक्त्वा स्थलं यथा ह्यापो निधं यान्ति नराधिप ।
 तथा पतिकुलं हिला मृता नारी स्वकं व्रजेत् ॥
 पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतेः ।
 माता मातामहे तद्ददित्याह भगवान् शिवः ॥

‘योज्यः’ सपिण्डनीयः ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितुः पितामहे यद्दत् पूर्णे संवत्सरे सुतेः ।

मातुर्मातामहे तद्ददन्नोक्ता सपिण्डता ॥

तदेवं पितृकुलेन सह सपिण्डनीयेति कैश्चित्प्रतिपादितं । माता-
 सहकुलेन वेत्यपरैरिति विरोधे विषयव्यवस्थोच्यते ब्राह्म-देवार्प-
 प्रजापत्याख्यानां विवाहानामन्यतमेन परिणीतायाः पतिकुलेन
 सह संयोजनं तद्गोत्रेण पिण्डादिदानञ्च कर्त्तव्यं । सा तन्नौपाधि-
 केन दानेन पित्रा परिणेतस्वामिका कृतेति मृतापि न तत्कुल-गोत्रे
 परित्याजयितुं योग्या । गान्धर्वासुर-राक्षस-पैशाचानामन्यतमेन तु
 परिणीताया मातासहकुलेन सह संयोजनं तद्गोत्रेण पिण्डादिदानञ्च
 कर्त्तव्यं । न हि सा स्वरूच्या पित्रा निष्प्रतिदन्दं त्रयाय दत्तति न
 मातासहकुलात् तद्गोत्राच्च प्रस्थावयितुं योग्या ।

अत आह बृहच्छातातपः ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या रूढा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्याः तस्याः पिण्डादकक्रियाः ।

आसुरादिषु चान्येषु पितृगोत्रेषु धर्मवित् ॥

अत्र प्रकारान्तरेण व्यवस्था ।

अत्राह व्यासः ।

मातामहस्यं गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियां ।

प्रकुर्यात्पुत्रिकापुत्र एष धर्मः सनातनः ॥

पत्या सहैकता तावत् यावत्पुत्रो न जायते ।

पुत्रिकायाः सुतोत्पत्तौ पत्यैकत्वं शिवर्त्तते ॥

यद्यान्यद्वचनं “तत्पित्रात् पुत्रिकासुतः” इति तत्पूर्वमेव दर्शितं ।

अत्रापि व्यवस्थोच्यते ।

येनास्य पितरो याता येन याता पितामहाः ।

तेन याताः सतां मार्गाः तेन गच्छन् दुष्यति ॥

इति वचनात् यैस्तु कुलपरम्परया पितृकुलेन सह सपिण्डनं क्रियते तैस्तथा कार्यमन्यैस्त्वऽन्यथेति । अस्मिन्नेव विषये परस्पर-
विरुद्धानि वचनानि उपन्यस्य भविष्यत्पुराणे सुमन्तुनाभिहितं ।

एवं शास्त्रगतिभिन्ना सर्वकर्मसु भारत ।

उदितेऽनुदिते चैव होमभेदे यथा भवेत् ।

तस्मात् कुलक्रमायातमाचारश्च चरेद्बुध इति ॥

इति स्त्रीसपिण्डने विशेषः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवौय-सकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आर्द्रकल्पे सपिण्डीकरणप्रयोगो-

नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ सांख्यसिद्धिप्रयोगः ।

अथैताः सपिण्डीकरणान्ताः प्रेतक्रियाः केषाञ्चित् संवत्सरात्
प्राक् नारायणवलिं अकृत्वा च न कार्याः ।

तत्राह गौतमः ।

पापकर्मणो न संसृजेरन् स्त्रियस्याभिचारिणोः ।

दृढयाज्ञवल्क्यः ।

सर्पविप्रहृतानाञ्च शृङ्गि-दंष्ट्रि-सरीसृपैः ।

श्राद्धमेषां न कर्त्तव्यं ब्रह्मदण्डहताञ्च ये ॥

संवर्त्तः ।

महापातकिनां चैव तथा चैवात्मघातिनां ।

उदकं पिण्डदानञ्च श्राद्धं चैव तु यच्छतं ।

नोपतिष्ठति तत्सर्वं राक्षसैर्विप्रलुप्यते ॥

स्मृत्यन्तरात् ।

विद्युद्गो-नृप-विप्राम्-शृङ्गि-दंष्ट्रि-सरीसृपैः ।

दृष्टोत्पन्न-महाक्रीव-प्रतिनो नोदभाजना ॥

‘उदभाजनाः’ अर्घ्यादकर्मसंभर्गभाजना इत्यर्थः ।

तथा च ।

ब्राह्मणादिहते तान्ते पतिते सङ्गवर्त्तते ।

वृत्तमाच सृते देयं येभ्य एव ददात्यमौ ॥

‘मङ्गवर्जितः’ भिक्षुः ।

भविष्योत्तरात् ।

स्वच्छया मरणं विप्रात् शृङ्गि-दंष्ट्रि-सरीसृपैः ।

अन्यान्मृज-विषोद्वन्धैरात्मना चैव ताडनैः ॥

सम्पूर्णसर्वशाखाणां विषादाकर्षतोऽथवा ।

जलाग्नि-गर्भपातैश्च निराहारादिभिस्तथा ॥

येषामेवं भवेत्ते वै कथिताः पापकर्मिणः ।

पाषण्डमाश्रितास्यैव महापातकिनस्तथा ॥

स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ।

न तेषां स्नान-संस्कारौ न आर्द्रं न सपिण्डनं ।

आर्द्रानि षोडशोक्तानि नान्यान्यपि भवन्ति हि ॥

वैतानं प्रक्षिपेत्तोये गृह्याग्निश्च चतुष्यथे ।

पात्राणि निर्दहेदग्नौ साग्निके पापकर्मणि ॥

षड्चिन्तामते ।

व्यापादयेद् य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्यादकक्रिया ॥

सर्प-विप्रहतानाञ्च शृङ्गि-दंष्ट्रि-सरीसृपैः ।

आत्मनस्तागिनास्यैव आर्द्रमेषां न कारयेत् ॥

चण्डालादुदकासर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतस्तथा ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणां ॥

उदकं पिण्डदानञ्च आर्द्रस्यैव तु यत्कृतं ।

नोपतिष्ठति सर्वमन्तरिचे च तिष्ठति ॥

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।

तस्मात्तेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेव मदक्षिणं ॥

नारायणबलिस्तु पुरस्तादुच्यते । 'तस्मात्' नारायणबलेरनन्तरं ।

तथा ।

कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रियाः कार्यो यथाविधि ।

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥

अन्नमिष्टं प्रियञ्चैव विभ्रे दद्यात् मदक्षिणं ।

पिण्डोदकक्रियाः पश्चाद्वृषोत्सर्गादिकञ्च यत् ।

एकोद्दिष्टानि कुर्वति मपिण्डौकरणं तथा ॥

योऽयमन्युदकादिमृतानां नारायणबलिरुक्तः स तु क्रोधमदशो-
कादियोगेन यैरात्मघातिनस्तेषामेव न तु प्रमादतो विदितो वा ।

तथा च भविष्योत्तरे ।

अथ कश्चिन्प्रमादेन म्रियतेऽन्युदकादिभिः ।

मंस्कारप्रमुखं तस्य सर्वं कुर्याद्यथाविधि ॥

कचिदेतस्यापवादमाह ।

प्रमादादिच्छ्रया वापि न गच्छन्त्सर्पतोमृतः ।

'न गच्छेत्' मंस्कारादिकर्म प्रति न गच्छेत् वक्ष्यमाणप्रकारमाग-
पूजां त्रिना तन्नाहतीत्यर्थः ।

षड्विंशन्मते ।

अथ कश्चिन्प्रमादेन म्रियतेऽन्युदकादिभिः ।

तस्याग्नौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥

बौधायनः ।

बुद्धिपूर्वाङ्गहन्तृणां क्रियालोपो विधीयते ।

तेषामेव च संस्कर्तुर्दाषश्रुतिरुदाहृता ॥

दाहयित्वा शत्रं तेषां शूद्रैरेव विधर्मकं ।

अन्येषां पापमरणं प्राप्तानां पापकर्मणां ॥

पूर्ववत् देहदाहोऽथ शरीरस्य प्रकल्पनं ।

पाप्माश्रवणैः संस्कर्त्यात्पितृमेधविधानतः ॥

आहिताग्नीनां पापमतानां प्रतिहतिवर्जनं मुख्यमेव शरीरं
आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेत्येते न संस्कुर्वन्ति ।

आह ब्रह्मर्गः ।

योऽनुष्ठातुं न शक्नोति महाव्याध्युपपौडितः ।

सोऽग्न्युदकमहायात्राः कुर्वन्नामुत्र दुष्यति ॥

विवस्वान् ।

सर्वेन्द्रियविरक्तस्य वृद्धस्य कृतकर्मणः ।

व्याधितस्य स्मृतन्तीर्थे मरणं तपभोऽधिकम् ॥

तथा गार्ग्योऽपि गृहस्थमेवाधिकृत्याह ।

महाप्रस्थानगमनं ज्वलनाम्बुप्रवेशनम् ।

भृगुप्रपतनं चैव वृथा नेच्छेत्तु जीवितुम् ॥

‘भृगुः’ पर्वतकटकः । ‘वृथा’ धर्मानुष्ठानशून्यं ।

मनुर्वानप्रस्थमधिकृत्याह ।

अपराजितां चास्त्राय ब्रजेद्दिशमजिह्मगः ।

आतिपाताच्छरीरस्य ब्रह्मलोके महौयते ॥

‘अपराजिता’ पूर्वोत्तरा, तामा शरीरपातादकुटिलं जलमनिलं
वा भक्षयन् समाहितो ब्रजेत् ।

स्थित्वा महर्षिचर्यायां त्यक्त्वा पापमयीं तनुं ।

व्रीतशोकमयोविप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

गो-ब्राह्मणहतानान्तु विशेषः षड्त्रिंशन्मते ।

गो-ब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।

उद्धं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमवौद्धं देहिकम् ॥

अथ नारायणवलिप्रयोगः ।

तत्र तावत् संस्कारादिविधिः बोधायनसूत्रे ।

अथातो नारायणवलिं व्याख्यास्यामोऽभिगन्त-पतित-सुरापात्र-
त्यागिनां ब्राह्मणहतानाञ्च दादशवर्षाणि त्रीणि वा यत्र यत्र मरणं
गतं यस्य स्यात्तत्र तत्र कुर्वीत । सहितानां पालाशानां यामं वाहय ।
पर्णमरूपाणां कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं करोति, होटकल्पनेन वा
पितृभेधिकेन वा संस्कारं कुर्यात् । अङ्गप्रयोगमन्त्रानुद्धृत्य पुरुष-
रुक्म्य प्रत्युचं मन्त्राणां म्याने प्रथक्प्रयोगो भवति इत्यपि वा तृष्णो
मर्वं क्रियेत याम्यसृक्तो न पोषणं पौरुषेणोपम्यानं समानमन्यत्तार्थं
स्नात्वा प्रेताद्योदकक्रियां कृत्वा नाम गोचं मनसा ध्यात्वा नाशयणार्थं-
तत्ते उदकमिति चाभिव्याहरेदेवमेव मायं प्रातर्दशरात्रं करोति
त्रिरात्रेण वा पिण्डप्रदानेऽभावेतत्र पिण्ड इति विशेषः । एका
दश्यामेकोद्विष्टं कुर्वन्ति ।

संस्कारविधिं प्रकृत्योक्तं तत्रैव ।

सर्पमृतानां नमोऽस्तु सर्पभ्यस्तिष्ठ आहुताहुत्वा उदके मृतानां

समुद्राय वायुनापेत्याहुतीहुत्वा तस्य क्रुद्धं मत्वं न विद्मः देह-
मंस्कारपक्षो ज्ञानमृतदेहिनामित्याहुः, सर्वेषामिति चापरे ।

नारायणबलिप्रयोगस्य षड्त्रिंशन्मते दर्शितः ।

तेषां पुत्राश्च पौत्रा ता दायादाः समभिभुताः ।

यथा आहुं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिश्रुतम् ॥

तथा तः संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ।

एकादशीं समामाद्य शुक्रपक्षस्य वै तिथिं ॥

नारायणबलिः कार्यं इति शेषः । अत्र विंशो भविष्योत्तरे
दर्शितः ।

पूर्णे मंत्रसरे तेषामथ कार्यं दद्यान्नुभिः ।

एकादशीं समामाद्य शुक्रपक्षस्य वै तिथिं ॥

विष्णुं यमञ्च संपूज्य गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।

दशपिण्डान् घृताभक्तान् दर्भेषु मधुमंयतान् ॥

यज्ञोपवीतीं सतिलान् ध्यायन् विष्णुं यमन्तथा ।

दक्षिणाभिमुखस्वर्ष्णीमेकैकं निर्वपेत्तु तान् ।

उद्धृत्य निघतान् पिण्डांस्तीर्थाद्यम्भसि निक्षिपेत् ॥

एतच्च विष्णुध्यानपूर्वकं कर्त्तव्यमित्युक्तम् षड्त्रिंशन्मते ।

विष्णुं बुद्धौ समामाद्य नद्यम्भसि ततः क्षिपेत् ॥

भविष्योत्तरे ।

क्षिपंस्तान् कौत्तयेन्नाम विष्णोर्वै प्रेतकस्य च^(१) ।

(१) गोत्रञ्च मृतकस्य खिति ग० ।

पुनरभ्यर्चयेद्विष्णुं यमं कुसुम-चन्दनैः ॥
 धूप-दीपैः सनेवेद्यैः भक्ष्य-भोज्यसमन्वितैः ।
 तस्मिंश्चोपवसेदङ्घ्रि विप्रांश्चैव निमन्त्रयेत् ॥
 कुल-विद्या-तपोयुक्तान् रूप-शीलसमन्वितान् ।
 नव सप्ताथ वा पञ्च स्वभामर्थ्यानुमारतः ॥

बौधायनसूत्रे ।

अथातो नारायणबलिं व्याख्यास्यामः । दक्षिणायने वीक्ष-
 रायणे वा अपरपक्षस्य द्वादश्यां क्रियेत पूर्वद्युः षट् द्वादश वा
 ब्राह्मणास्त्रिमन्त्रयेत् योनि-गोत्र-श्रुत-वृत्तसम्यक्त्वात् ।

भविष्योत्तरे ।

अपरेऽहनि सम्प्राप्ति मध्याह्ने सुममाहितः ।
 विष्णुं यमञ्च संपूज्य विप्रांस्तानुपाश्र्यते ॥
 उदङ्मुखान् यथाञ्जष्ठं पितरूपमनुस्मरन् ।
 आवाहनार्घ्यदानादीन् विष्णु-मौरिममन्त्रितान् ॥
 प्रेतस्थाने स्मरन् प्रेतं विष्णोर्वै नाम कौर्त्तयेत् ।
 यज्ञोपवीती कुर्वीत प्रेतनाम प्रकौर्त्तयेत् ।
 प्रेतं यमघ्नं विष्णुञ्च स्मरन् आढं समापयेत् ॥

बौधायनसूत्रे ।

तथापरेद्युर्देवमृष्टे नदीतीरे अग्निमुपममाधाय संपरिस्तीर्य
 प्रणीताभ्यः ह्रस्वोत्यायाद्येणाग्निदेवतामावाहयति पुरुषसृक्तेन दे अक्षौ
 जपित्वा व्याहृतिभिर्देवतामावाहयति । अथैनं स्नापयति पुरुष-
 सृक्तेनाथैनं गन्ध-पुष्य-धूप-दीपैरष्टाक्षरेणार्चयित्वाङ्घ्रिर्षयति केचन

तर्पयामीति द्वादशनामधेयैः परिधानप्रभृत्याग्निमुखात् कृत्वा
 पक्वास्त्राञ्जुहोति विष्णोरनुकमिति पुरोनुवाक्यामनूच्य परोमाचयेति
 द्याव्यथा जुहोति आवाद्याहुतीरुपजुहोति केशवाय स्वाहेत्येतैरेव
 नामधेयैर्गुडु-पायस-घृतमिश्रमक्षं निवेदयति देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवेप्सिनोर्बाहुभ्यां पुष्णोहस्ताभ्यां विष्णवे निवेदयामीति सप्त-
 व्याहृतिभिः स्वाहाकारेण जपति । व्याहृतिभिराचमनीयमथ
 ब्राह्मणानाह्वय सदर्भोपकृतस्थानेषूपवेष्टायैतान् वस्त्र-गन्ध-पुष्य-
 धूप-दीप-माख्यैरभ्यर्चानुज्ञाय घृतमिश्रं हविः समिधायुष्य हस्तेन
 जुहोति पितृभ्यः स्वधा नमो नारायणाय स्वाहेति पितामहेभ्यः
 स्वधा नमो नारायणाय स्वाहा, अग्नये कव्यवाहनाय स्त्रिष्टुक्ते
 स्वधा नमो नारायणाय स्वाहेति ब्राह्मणानक्षेत्र परितोषयित्वेति ।
 वक्ष्यमाणं कुर्यादिति शेषः ।

भविष्योत्तरे ।

दप्रान् ज्वाला ततोविप्रान् इप्तिं पृष्ट्वा यथाविधि ।

अश्वेभ्यस्त्वथ सर्वेभ्यः पिच्छदानार्थमुद्धरेत् ॥

पृथक्दर्भेषु पिच्छान्तु पञ्च दद्यात्कर्मण तु ।

प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च त्रिवाच च ॥

सभृत्याय यमायाय प्रेतायापि च पञ्चमं ।

नाम-गोचं स्मरेत्तस्य विष्णुशब्दश्च कीर्त्तयेत् ॥

नमस्कारश्चिरस्कन्तु पञ्चमं पिच्छमुद्धरेत् ।

दद्यादाचमनं पद्यान्तामूलं दक्षिणान्तथा ॥

एकं विप्रं श्रेष्ठतमं हिरण्येन प्रपूजयेत् ।

गो-भूमि-वस्त्र-पानाद्यैः ब्रह्म्या प्रेतं स्मरंश्च तं ।
 ततस्त्रिंशत् विप्राणां दर्भयुक्तेषु पाण्डितु ।
 नाम गोचं स्मरन् दद्याद्विष्णुः प्रीतोऽस्त्विति भुवन् ॥
 अनुमन्य द्विजान् पश्यान्त्रिसाम्भो दक्षिणामुखः ।
 कौर्त्तयेन्नाम-गोचे तु भुवि प्रीतोऽस्त्विति क्षिपेत् ।
 मित्र-बन्धुजनैः सार्द्धं ब्रह्मं भुञ्जीत वाग्यतः ॥

बौधायणसूत्रे ।

आचमय्य तेषां यथाशक्ति दक्षिणां ददाति । प्रदक्षिणीकृत्य ब्रह्म-
 मनुशाप्य दक्षिणेनाग्निं प्रागयान् दर्भान् संक्षीर्यं तेषु बलिं ददाति ।
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः साध्वेभ्यो देवेभ्यो नमः सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः
 मर्त्वाभ्यो देवताभ्यो नमः विष्णवे नारायणाय नमः यज्ञात्मने नमो
 यज्ञपुरुषाय नमः सर्वेश्वराय नमः इति स्त्रिंशत्कृतप्रभृतिषिद्धुमा धेनु-
 व प्रदानात् सर्वान् पितृन् समधिगच्छति ब्रह्मलोके महीयते ब्रह्म-
 लोके महीयते इत्याह भगवान् बौधायनः ।

नारायणवणिं प्रकृत्य भविष्योत्तरे ।

एवं कृते गमिष्यन्ति स्वर्लोकं पापकर्मिणः ।

सपिण्डीकरणादौ तु कृते नैवाप्नुवन्ति ते ॥

तथा ।

एवं विष्णुमते स्त्रित्वा यो दद्यादात्मघातिने ।

समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणः ॥

इति नारायणवलिप्रयोगः ।

अथ नागपूजाविधिः ।

भविष्योत्तरे ।

प्रमादादिष्कृत्या वापि नागाद्वा सर्पतोमृतः ।
 पक्षयोर्भयार्नागान् पञ्चमीषु प्रपूजयेत् ॥
 कुर्यात् पिष्टमयीं लेखां नागप्रतिकृतिं भुवि !
 अर्घयेत्तां सितैः पुष्पैः सगन्धैश्चन्द्रेण तु ॥
 प्रदद्याद्भूप-दीपन्तु तण्डुलांसि सितान् चिपेत् ।
 आमपिष्टं तथैवाश्वं चीरञ्च विनिवेदयेत् ॥
 उपस्थाय वदेदेवं सुष्ठु सुश्वासुकन्तिविति ।
 मधुरकन्देने दद्यादेवमब्दं समाचरेत् ॥
 सौवर्णं शक्तितोनागं ततोदद्याद्विजेत्तमः ।
 गां सवत्सान्ततोदद्यात् प्रीयतां नागराञ्जिति ॥
 यथा विभागद्भुवित कर्माणि प्राक्तनान्यपि ।
 नागाद्विमोक्षणार्थन्तु प्रोक्तमप्यधिकन्विदम् ।
 द्विजान् विमोचयित्वा तु सम्प्रीताः सन्तु पन्नगाः ॥
 इति नागपूजाविधिः ।

अथ प्रोषितमृतदाहादिप्रयोगः ।

तत्र षट्चिंशन्मते ।

देशान्तरगताः केचिदद्दृष्टा ये मृताः श्रुताः ।
 कथन्नेषां क्रियाः कार्या दहनाद्याः सविस्तराः ॥

अथ कालविशेषमाह द्रुमन्तुः ।

प्रोषितस्य यदा कालो गतस्येहादशाब्दिकः ।
 प्राप्ते षथोदये वर्षे प्रेतकर्माणि कारयेत् ॥

भविष्योत्तरे ।

पितरि प्रोषिते तस्य न वार्त्ता नैव वागमः ।

ऊर्द्धं पञ्चदशादृषात् कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य तु संस्कारं संस्कारविधिना ततः ।

तदादीन्वेव सर्वाणि शेषकर्माणि कारयेत् ॥

अत्र प्रतिरूपकरणमस्यामलाभ एव वेदितव्यम् । तत्सङ्गावे
तु शास्त्रान्तरोक्तो विशेषः ।

तद्यथा ।

अत्र प्रोषितमृतस्य विशेषः कथ्यते । प्राग्दाहादग्निहोत्रं होतव्यं
प्राचोनावीतिना संपरिस्तरणं तस्यैवाप्रदक्षिणं पर्युक्ष्यं न कुर्याद्-
क्षिणत उष्णभस्मनिरूहणं तत्राधिअयणं नावद्योतनासेकः इक्षिणत
उदासनं सकृन्निधानं प्रैषरहितं सकृदन्नयनं स्तुतः समिद्धारणं
सःजानुनिपातनं समिदाधानं सकृत् सर्वप्रक्षेपः ततः कृष्णाजिने-
ऽस्यां पुरुषाकृतिकरणं घृताभ्यञ्जनं ऊर्णाभिः प्रच्छादनं पूर्ववत्
पाचयोजनं सम्नापजाग्निभिर्दाहः । चतुर्थेऽङ्गि मद्ययनादि पूर्व-
वदिति ।

षड्विंशत्यमते ।

दाहस्तस्यास्थिनाशे तु ब्रह्मदर्भैः कृतस्य तु ।

उक्तं कात्यायनेनेदं प्रेताभावे मनोषिणा ॥

कुर्याद्दर्भमयम्प्रेतं कुशैस्त्रिजतषष्टिभिः ।

पलाशैर्वा समिद्धिस्तु सङ्घ्ना चैवं प्रकीर्त्तिता ॥

प्रेताकारन्ततः कुर्याद्दक्षपादादिचिह्नितम् ।

अपेत इतिजप्ता वै दहेत विधिपूर्वकम् ॥

अत्र शिरोघ्नीवादिप्रेतशरीरावथवभेदेन कुशादेः सङ्खाविभाग-
माद्य यज्ञपार्श्वः ।

पत्वारिंशच्छिरःस्थाने घ्नीवायां च दशैव तु ।

उरःस्थाने शतन्दद्यात् षष्टिश्च जठरोदरे ॥

वाङ्मोः स्थाने शतन्दद्याद्विंशतिर्जानु-जङ्घयोः ।

दद्यात्पत्वारि शिश्रे तु षड्दद्याद्दृषणदयोः ।

पादाङ्गुलीषु च दश कल्पयेदस्त्रिमङ्गलं ॥

अर्थाभिः प्रच्छाद्य घृतेनाभ्यज्य पूर्ववत्पात्रयोजनं कृत्वा सन्नाप-
नाग्निभिरेव दहेदिति ।

भविष्योत्तरे ।

शिरस्यघ्नीत्यर्हन्दद्याद् घ्नीवायां तु दशैव तु ।

वाङ्मोसैव शतन्दद्याद्विंशतिश्च तथोरमि ॥

उदरे विंशन्दिन्दद्यात् त्रिंशच्च कटिदेशयोः ।

ऊर्वासैव शतन्दद्यात् त्रिंशच्च जानु-जङ्घयोः ।

पादाङ्गुलीषु च दश एषा च प्रेतकल्पना ॥

अत्र कृष्णाजिने कुशैः पुरुषाकृतिं कृत्वा पञ्चाशदङ्गुलिधानं
तत्रैव सङ्खाविभाग इति मधुशर्ममिश्राः ।

भविष्योत्तरे ।

मृहस्ये प्रोषिते यस्तु कश्चित् स्रियते मृहे ।

आग्नीचेऽपगते तत्र प्रारभ्ये आद्गकर्षणि ॥

प्रत्यागतस्येत् जानाति पूर्ववृत्तं मृहे तदा ।

अशौचं गृह्णन्तत्र तद्रूपदेहादा भवेत् ॥
 अपुत्रादिना यत्प्रारब्धं आङ्गन्तनेन चाखिलम् ।
 समापनीयन्तत्रापि गृही तिष्ठेत् सुदूरतः ॥

अनन्तरं यत्कर्तव्यं तदाह वृद्धमनुः ।

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्वीर्द्धदेहिकम् ।
 प्रायश्चित्तमसौ स्नानं कृत्वाग्नीनादधीत चेति ॥

प्रायश्चित्तमत्र जातकर्मादिविवाहान्नं पुनःसंस्करणं वेदितव्यम् ।

अत्र पुत्रोक्तन्तेनैव ।

जीवन् यदि स आगच्छेद् घृतकुण्डे निमज्ज्य तम् ।

उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

तथा ।

दादन्नाहं व्रतर्था चिराचमद्यवाद्य तु ।

स्नात्तोद्देत् ततोभार्यामन्यां वा तद्भावतः ॥

अग्नीनाधाय विधिवद्भ्रातृसोमेन वा यजेत् ।

तथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिङ्गत्वा तु तत्र तु ॥

दृष्टिमायुश्नतीक्षुर्यादीप्सितांश्च कर्त्तव्यतः ।

‘आयुश्नतीमिष्टि’ आयुःकामेष्टिमित्यर्थः ।

इति प्रोषितमृतदाहादिकर्मप्रयोगः ।

अथ सांवल्लरं आङ्गं ब्रूते हेमाद्रिपण्डितः ।

खण्डिताष्टवदोषोर्मिनिर्मलीकृतमाणसः ॥

अथ सांवल्लरिक्कआञ्जप्रयोगः ।

तत्र कासाधिकारिदेवताः पूर्वमेव प्रतिपादिताः ।

आह लोगादिः ।

आद्भुङ्कुर्यादवश्यन्तु प्रमीतपितृकः स्वयं ।

इन्दुक्षये मासि मामि वृद्धौ प्रत्यम्भमेव च ॥

स्वयङ्गुहणमादरार्थं न पुनः पुत्र-शिशुवर्गादिनिवृत्त्यर्थं । असा-
वेतत्त इति मन्त्रेण यजमानस्य पित्रे ऋत्विगादिः पिण्डान्
दद्यादिति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात् । एतच्च यजमानस्यासामर्थ्ये गुरु-
तरकार्यान्तरव्यत्येन कास्त्रातिपत्तिविषये वा द्रष्टव्यम् ।

आवालिः ।

उपरागसहस्राणि अमावास्यायुतानि च ।

अक्षयन्तु भवेच्छ्राद्धं यस्तु दद्यान्मृतेऽहनि ॥

अकरणे दोषमाह कार्ष्णाजिनिः ।

ऊषरे तु यथा क्षिप्रं वीजं न प्रतिरोहति ।

तथा च तद्भवेत्तेषां यत्र दत्तं मृताहनि ॥

तेन मृताहे अवश्यं दातव्यमित्यभिप्रायः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

संवत्सरे केचिदेकस्मै दानन्विभ्यः परे अगुः ।

अतः स्मृत्यविरोधेन निर्णयं श्रोतुमर्हथ ॥

‘एकस्मै दानमित्यनेन एकोद्दिष्टवत् सांवत्सरिकश्राद्धप्रयोग उक्तः ।

‘विभ्य इत्यनेन पार्वण्यदिति । एकोद्दिष्टविधायकानि तावदाक्यानि
छिन्नान्ते । तथाह यमः ।

षपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतः ।

एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पित्रोरन्यत्र पार्वणं ॥

व्यासः ।

सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रयं कार्यं वर्जयित्वा मृताहनि ॥
प्रतिभंवत्सरं यत्र मृतापिचोः प्रदीयते ।
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकञ्च निर्वपेत् ॥

गार्ग्यः ।

कृतेऽपि सङ्घपिण्डत्वे गणसामान्यताङ्गते ।
प्रतिभंवत्सरं श्राद्धमेवास्यैव विधीयते ॥

लौगाक्षिरप्याह ।

सपिण्डीकरणात् पूर्वमेकोद्दिष्टं सुतः पितुः ।
ऊर्द्धञ्च पार्वणं कुर्यात् प्रत्यब्दमितरेण तु ॥
'इतरेणेत्येकोद्दिष्टविधानेनेत्यर्थः ।

शातातप आह ।

संक्रान्त्यावपरागे च पर्वोत्सव-महालये ।
निर्वपेत्स्त्रीन् सुतः पिण्डानेकमेव त्रयंऽहनि ॥

आपस्तम्बः ।

एकस्य प्रथमं श्राद्धं अर्वागब्दाच्च मामिकं ।
प्रतिभंवत्सरस्यैव शेषन्निपुरुषं विदुः ॥
यमेन त्वेकोद्दिष्टं सांख्यिकं विधाय तस्याकरणं दोष उक्तः ।
एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते यदि ।
अकृतं तद्विजानीयात् स माद-पितृघातकः ॥
अधुना पार्वणविधायकानि वचनानि लिख्यन्ते ।

तत्र ज्ञातातपः ।

प्रदानं यत्र यच्चैर्वा सपिण्डीकरणात्परं ।

तत्र पार्वणवच्छ्राद्धं ज्ञेयमभ्युदयार्थिना ॥

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्, पृथक्क्रिया ।

न पृथक् पिण्डदानं तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।

प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणांस्तु ते ॥

यतश्चैवमत एव पुनराह ।

यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ।

विधिभ्रंशेन भवति पितृहा चोपजायते ॥

पुनस्तस्यः ।

एकोद्दिष्टान् कर्ण्णं चावत्पिचोः सपिण्डनं ।

ततः सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं निवर्त्तते ॥

प्रजापतिरप्याह ।

असपिण्डीकृतान् प्रेतानेकोद्दिष्टेन वर्णयेत् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं चिभिः सामान्यमुच्यते ॥

यतश्चैवमत एव धर्मः ।

पार्वणं पर्वकाले तु तथा कामार्थसम्पदा ।

वृद्धौ वृद्धिविधानेन एकस्य सह योजनात् ॥

इति प्रतिपाद्योर्द्ध्वं सपिण्डीकरणादेकोद्दिष्टं न सम्भवतीत्याह स एव ।

सञ्जीतानां सदैकस्तु वर्णेत न कथञ्चन ।

सह संस्कारहेतुत्वात् पृथक् नोपपद्यते ॥

एवं सपिण्डीकृतस्यैकोद्दिष्टं निराकृत्य मासिकाद्येकोद्दिष्टं

ष्ठानानुवादेन प्रत्यब्दं मृताहनि पार्वणमाह स एव ।

एकस्य प्रथमं श्राद्धमवागद्दास्य मासिकम् ।

परं संनयनात्पित्रो मृताहन्यपि पार्वणं ॥

तथा ।

संनौतौ पितरौ येन पुत्रेण विधिसम्पदा ।

दृष्ट्वावभृदितन्तस्य पार्वणं तदतोऽन्यथा ॥

अतो दृष्ट्वाश्राद्धमुत्सृज्यान्यत्र सर्वदा सर्वत्र मृताहदिषु कृत-
सपिण्डीकरणस्य पितुः पार्वणमेव कर्त्तव्यमिति ।

तथा ।

देवत्वपदवीं नीतः पिता वै मन्त्रसम्पदा ।

प्रेतत्वं न पुनर्याति नीयमानोऽपि पुत्रकैः ॥

स्नतन्वा देवताः सर्वाः स्नतन्वा च सपिण्डता ।

भूयः पृथक्तत्करणशून्यं प्रेतनिवेशनम् ॥

उत्तमां गतिमास्त्राय पितृ-देवर्षयो यथा ।

नेच्छन्ति कुगतिं यद्वत्प्रेता अयेकशः कृताः ॥

पारस्करः ।

प्रेतमित्येषु संनीय पिण्डदानार्थदानयोः ।

उद्धृत्य नरकाग्नेतं भुयस्तत्र न पातयेत् ॥

आह शम्भुः ।

सहपिण्डक्रियायान्तु विधिना गर्भकालिकम् ।

तत्सहत्वबलौघस्वात् सर्वत्रैव त्रिपौरुषम् ॥

अत एव जातृकर्णः ।

अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।
सपिण्डीकरणान्तश्च तत्प्रोक्तमिति मुद्गलैः ॥

तथा ।

ततः संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणे कृते ।
निराशाः पितरो यान्ति एकस्यावाहने कृते ॥
आवाहनश्चात्रामन्त्रकं विवक्षितम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

राजम् संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणे कृते ।
निराशाः पितरोयान्ति एकस्यावाहने कृते ॥
एकोद्दिष्टम् कर्त्तव्यं यावत्पित्रोः सपिण्डनम् ।
राजम् सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं निवर्त्तते ॥
न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।
प्रेतानामिह सर्वेषां यो मन्त्रेषु नियोजितः ॥
प्रेतत्वं चैत्र निस्तोर्णः प्राप्तः पितृगणन्तु सः ।
च्यवते पितृलोकात्तु पृथक्पिण्डनियोजनात् ॥
परिणीता यथा योषिन् गच्छेत्पैतृकङ्कलम् ।
प्रेताऽप्येवं महाराज संयुक्तः पितृभिः सदा^(१) ॥
संवत्सरं भवेद्यावदेकोद्दिष्टश्च तद्भवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु त्रिभिः सामान्यमुच्यते ॥
कृतार्थास्त्रिह संवृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ।
ते गणा पितृलोकात्तु यथाह भगवान् शिवः ॥

(१) सहेति ग० ।

मपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा ।

प्रतिमं वत्सरे विद्वानित्येवं विष्णुप्रव्रवौत् ॥

श्रुतिरपि । देवा वा असुरान् कृत्वा पितृत्वं समविन्दत सर्वानव-
ष्टुः (१) मर्हैवेति ब्रुवन् ये नः समानास्ते वः परस्थानुस्वभागं प्रति-
गृह्णन्त्येवमेवाभृदिति ।

‘ये नः समाना इति ये पितरेऽनोम्नाकं समानाः मृदुशास्तुत्याः
मपिण्डीकृताः इत्यर्थः । ते देवान्ते पितरः वायुष्माकं पश्चात् स्वभागं
प्रतिगृह्णन्तीत्येवमेवाभृदिति । तेन मपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यदा पितृभ्यो
दातव्यं तदा पूर्वं देवेभ्योदत्त्वा पश्चात्पितृभ्य इत्यवगमात् प्रत्यब्दं
मृताहनि पार्वणं आद्रं कर्त्तव्यमित्यध्यवसीयते, विशेषतोऽपि तत्र
पार्वणविधिर्दृश्यते ।

आह जातृकर्णः ।

पितुः पितृगणस्य कुर्यात्पार्वणवत्सतः ।

प्रत्यब्दं प्रतिमासञ्च विधिर्ज्ञेयः मनातनः ॥

‘पितृगणस्यः’ कृतमपिण्डीकरणः । ‘मनातनः’ आवश्यकः ।

शातातपः ।

मपिण्डीकरणकृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा ।

प्रतिमं वत्सरं विद्वान् कागलेयोदितो विधिः ॥

जमदग्निः ।

देवतारहितं आद्रमुद्दिष्टमफलं यतः ।

अतः आद्रेषु सर्वत्र मृताहन्यपि पार्वणम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

(१) सन्तोऽवष्टुः इति ख० ।

एकोद्दिष्टं प्रशंसन्ति केचिद्राजन् मृताहनि ।
 केचिन्नु पार्वणं राजन् प्रशंसन्ति मृताहनि ॥
 कृत्वा तु पार्वणं आङ्गमेकोद्दिष्टं न कारयेत् ।
 कुर्वन्नरकमायाति विशेषाच्च मृताहनि ॥
 प्रेतः प्रयोजितो वीर नियुक्तः पित्रभिः सह ॥
 न वर्त्तते क्षणमपि यथा माचा विना सुतः ॥
 बालवत्स यथा माचा विद्योष्य नरकं व्रजेत् ।
 तथा प्रेतं नियोज्याशु एकोद्दिष्टेन मानवः ॥
 अङ्गमेकं प्रकुर्वीत एकोद्दिष्टं मृताहनि ।
 ततः परन्तु संनीते पार्वणं स्थाप्यमृताहनि ॥
 अत ऊर्द्धं न कुर्वीत एकोद्दिष्टं कदाचन ।
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं वर्षे वर्षे मृताहनि ॥
 कर्त्तव्यं पार्वणं राजन् नैकोद्दिष्टं कदाचन ।
 उदकुम्भश्च दातव्यो मृताहनि सदा तथा ॥

नार्ग्यं आह ।

समान्ते पित्रभिः प्रेतं योजयेत् पितरं सुतः ।

तदादि पार्वणं आङ्गं मृताहन्यपि नान्यथा ॥

अतिरपि ।

मासि मास्युताहतौ प्रतिष्ठेमन्त-धीम-वर्षासु प्रतिभवंत्सरे च
 देवाश्च पितरश्च सहास्तामिति । विश्वेदेवाः पित्रपितामहादयश्च
 आङ्गभोक्तुं सह तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

सुमन्तः ।

कर्त्तव्यं पार्वणं राजन् नैकोद्दिष्टं कदाचन ।
 वङ्गानि अत्र वाक्यानि मुनिगीतानि वक्ष्यते ॥
 अन्वयेतराणि राजेन्द्र एकोद्दिष्टं प्रचक्ष्यते ।
 तस्माद्दक्षनसामर्थ्यात् पार्वणं स्यान्मृताह्नौति ॥
 'वचनसामर्थ्यात्' बह्वतराणां वचनानां सामर्थ्यादित्यर्थः ।
 अयमेवार्थोऽभिनिनाणुक्तः ।
 विप्रतिषिद्धधर्ममवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वं तदेवं वचनद्वैधे
 सति विषयव्यवस्था कर्त्तव्या ।

आह जाबालः ।

श्रुतिद्वैधस्तु यत्र स्यान्नत्र धर्मावभौ स्यतौ ।
 स्यतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥
 तत्र तावत्पार्वणविधायकानि वाक्यान्धौरसपुत्रविषयाणि वेदि-
 तयानि ।

अत एव जमदग्निः ।

आपाद्य महमपिण्डत्वमौरसे विधिवत्कृतः ।
 कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः त्रयेऽहनि ॥
 पुत्राणामौरसः पुत्रः पुत्रमात्रास्तथापरे ।
 पितुः पित्रगणस्थस्य नित्यं कुर्यात् स पार्वणम् ॥
 औरसग्रहणं चेन्नश्राप्यपक्षरणम् ।

अत एव जाबालिः ।

औरस-वेत्तौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।
 प्रत्यम्बितरे कुर्युः एकोद्दिष्टं सुता दम् ॥

सुमन्तः ।

प्रत्यब्दं पार्वणनेव विधिना चेन्नजौरसौ ।

कुर्वातेऽन्ये सुताः कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥

पितुः पितृगणस्यस्य कुर्यातां दर्शवत्सुतौ ।

प्रत्यब्दं प्रतिमासश्च विधिज्ञौ चेन्नजौरसौ ॥

‘प्रत्यब्दं’ मृताहनि, ‘प्रतिमासं’ दर्शादाविति । दर्शयहणाच्च पुत्रिकापुत्रस्यापि मातुर्मृताहनि पार्वणमेवावगम्यते तस्यौरसेन सह तुच्यत्वात् दर्शानामेवैकोद्दिष्टनियमाच्च ।

आह धर्मः ।

मृताहन्येकमुद्दिश्य सन्नीतानां द्विगोत्रिणः ।

पार्वणं तदतोऽन्यत्र यत्र यत्राधिकारतः ॥

सपिण्डीकरणात्पूर्वं मामि मामि मृताहन्येकमुद्दिश्य आहुं पुत्रिकापुत्रेण कार्यं । सन्नीतानाद्भूतसपिण्डीकरणानाम्नु जथाहे ततोऽन्यत्र सङ्गान्त्वित्यतौपातादावपि पार्वणमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

शाश्वत्यायनः ।

सहपिण्डक्रियायाम्नु यः पुत्रोऽधिकृतः पितुः ।

स एव दर्शवच्छ्राद्धं विदधौत मृताहनि ॥

एतच्चौरमादिषु सङ्गेष्वेव पुत्रेषु सत्सु द्रष्टव्यम् । बह्वपुत्रेषु सत्सपि मुख्यतया औरमादीनामेव सपिण्डीकरणाधिकारान् ।

तदुक्तं गार्हपत्यादिपुराणे ।

मुख्य एव सुतः कुर्यात् सपिण्डीकरणं पितुः ।

औरसस्तु सुतोमुख्यस्तद्गृते चेन्नजस्तथा ॥

औरसादिभिरपि प्रत्यब्दं मृताङ्गि पार्वणं साग्निभिरेव कर्त्तव्यम् ।

यत आह मनुः ।

न पैटयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना आहुमाहिताग्नेर्हिजम्भनः ॥

‘दर्शेन’ दर्शोपलक्षितेन विधिना, वर्जितं आहुं आहिताग्निना न कर्त्तव्यं किन्तु दर्शआहुविधिर्नैव कर्त्तव्यमित्यर्थः । न तु दर्श-
आहुं विनाऽन्यच्छ्राद्धमेव न कर्त्तव्यमिति व्याख्येयं । तस्य अथाह-
आहुत्वादेरप्यभावप्रसङ्गात् ।

यमोऽप्याह ।

आहुत्क्रियैकतान्तेषु प्रशस्तान् ममुरभवीत् ।

न दर्शेन विना आहुमाहिताग्नेर्हिजम्भनः ॥

मनुः ।

दङ्गमयश्च ये विप्रा ये चैकामय एव च ।

तेषां सपिण्डनादूर्द्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अत्रैकोद्दिष्टं नेति सम्बन्धः ।

अत्र एव कार्ष्णाजिनिः ।

अग्निप्रधानं सर्वेषामनुष्ठानं मृशाश्रमे ।

तद्योगात्कृतसामर्थ्याः सर्वचार्ष्णि पार्वणम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

वर्षे वर्षे तु कुर्याद्वै पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः ।

कुर्यादनग्निमान् वीर एकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

तस्मात्साग्निभिरौरस-सेचज-पुत्रिकापुत्रैः प्रत्यब्दं मृताहनि पार्वण-
मेव कर्त्तव्यम् नैकोद्दिष्टमिति ।

यत्तु गार्ग्यवचनम् ।

प्रमीतपितृकः श्राद्धं पर्वकाले यथाविधि ।

मृताहनि यथारूच्या वृद्धावभ्युदिता क्रिया ॥

यथारूच्या पार्वणिकोद्दिष्टयोर्मध्ये विकल्पेनैकस्यानुष्ठानमिति, त-
न्निरग्निकौरम-लेत्रज-पुत्रिकापुत्रविषयम् ।

यत आह धर्मः ।

विधिचित्तयमान्नातं साग्नेर्नास्त्यग्निवर्जिते ।

एकोद्दिष्टविधानेन क्रिया तस्योच्यते न च ॥

अभावेतत्त इति यजमानस्य पित्रे, अभावेतत्त इति पितामहाय,
अभावेतत्त इति प्रपितामहायेत्येतद्विधिचित्तयं । एतच्च साग्नेरेव,
निरग्नेस्तु एकोद्दिष्टं पार्वणं वेति विकल्पः । तथापि येषां परम्परया
पार्वणमेव क्रियते तैस्तदेव कर्त्तव्यं येषामेकोद्दिष्टमेव क्रियते तैरेको-
द्दिष्टमेवेति ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गन्नं न गच्छन्न द्रव्यति ॥

इति मनुवचनात् ।

तेन निरग्निकौरम-लेत्रज-पुत्रिकापुत्रैर्मृताहनि पार्वणं विक-
ल्पेन कर्त्तव्यम् । साग्निक्तेस्तु पार्वणमेव अन्यैस्तु दत्तकादिभिर्दशभिः
पुत्रैरेकोद्दिष्टमेवेति स्थितं ।

उक्तञ्च भविष्यत्पुराणे ।

निरग्नेरौरमस्थोक्तमेकोद्दिष्टं मृताहनि ।

प्रत्यब्धं पार्वणं साग्नेरन्येषान्तु न पार्वणम् ॥

अन्येषां दत्तकादीनां दशविधानां ।

पुलस्त्यः ।

प्रत्यब्दमेतदेकस्य कुर्युः आह्वं सता दश ।

अनग्निमानौरमस्य कुर्यात् साग्निस्तु पार्वणम् ॥

ननु च ।

पर्वकालो मृताहस्य यद्येकत्र द्वयमभवेत् ।

पार्वणं तत्र कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

अमाद्यां वाच्यो यस्य प्रेतपत्नेऽथवा भवेत् ।

पार्वणं तत्र कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

इति वचनात् ।

प्रेतपत्ने प्रसीतस्य पितुः कुर्वीत पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति वचनाच्च प्रेतपत्तामावास्याक्षयाद् एव साग्नीनामौरमपुत्राणां पार्वणविधिरस्तु न सर्वत्रेति उच्यते । निरग्निमानौरमादीनां चयाणां प्रेतपत्तामावास्याक्षयाद्दे पार्वणमेभिर्वाक्यैर्नियम्यते ।

तथाहि ।

“नैकोद्दिष्टं कदाचनेत्यादिवाक्यशेषेणैकोद्दिष्टं निषिध्य त्राक्व-
नियम एभिर्वाक्यैः क्रियते । एकोद्दिष्टप्राप्तस्य निरग्निमानामेव न
साग्निमानाम् । “न दर्शनं विना आहूमाहिताग्निर्द्विजग्न इति
वाक्येन तेषां पार्वणस्य नियतत्वात् । अतो निरग्निमानां पत्न-
प्राप्तं पार्वणं प्रेतपत्तामावास्याक्षयाद्दे नियम्यते । अत्रेदमेव कर्त्तव्यं
नैकोद्दिष्टमिति ।

किञ्च ।

साम्प्रिनामौरसादीनां त्रयाणाममावास्याप्रेतपक्षत्रयाह एव
पार्वणं नान्यत्रेति नियम्यमाने तेषां प्रेतपञ्चमावास्यात्रयाहादन्यत्र
त्रयाहे श्राद्धाभावप्रसङ्गः । तत्र पार्वणनियमादन्यत्रैकोद्दिष्टप्राप्ति-
रिति चेत् । न । “एकोद्दिष्टं सुता दशेति वाक्येन दत्तकादीनां
दशविधानामेव तस्य नियमितत्वादिति । एतच्च मांवलरिकश्राद्धं
पार्वणेतिकर्त्तव्यताकमपि पितृत्रयाहे पितृ-पितामह-प्रपितामहानां
त्रयाणामेव कर्त्तव्यं न मातामहानामपि ।

श्राद्ध सङ्ग्रहकारः ।

याज्ञवल्क्येन कालस्तु अमावास्यादिनोदितः ।

अविशेषेण पित्रस्य तथा मातामहस्य च ॥

युगपच्च स विज्ञेयो वचनाद्वक्ष्यमाणकात् ।

कालाभेदेन तन्त्रं स्याद्देशाभेदेन चैव हि ॥

तस्मान्तन्त्रविधानान्तु यौगपद्यं प्रतीयते ।

अमावास्यादिकालेषु मातामहसहक्रिया^(१) ।

मृताहनि तु तद्भावात्प्र युज्येत पृथक्क्रिया^(२) ॥

अस्यार्थः ।

“अमावास्याष्टकाष्टद्विरित्यादिना याज्ञवल्क्यवचनेन पितृश्राद्धस्य
मातामहश्राद्धस्य च सामान्येनामावास्यादिकाल उक्तः । स च

(१) कालैकत्वात्सहक्रियेति ग० ।

(२) सहक्रियेति ख० ।

युगपदनुष्ठीयमानयोः पित्रश्चाङ्ग-मातामहश्चाङ्गयोरङ्गत्वेनावगन्तव्यः ।
 “मातामहानामथेवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे
 वैश्वदेविकतन्त्रत्वाभिधानस्य युगपदनुष्ठीयमान एवोपपद्यमानत्वात् ।
 अत एककाल एवानुष्ठीयमानत्वेनावगतयोः पैतृक-मातामहश्चाङ्गयोः
 समानतन्त्रता युज्यते । मृताहे तु प्रतिपुरुषमायुःप्रमाणभेदात्
 पित्र-मातामहश्चाङ्गभेदेन मातामहश्चाङ्गस्यापि पित्रश्चाङ्गो न काल
 इतरन्निबन्धना समानतन्त्रता न युज्यते । नन्वेतन्नैव न्यायेन
 पित्र-पितामहश्चाङ्गभेदात् पित्रश्चाङ्गो पितामहादीनां आङ्गं न
 कर्त्तव्यं स्यात् । मैत्रं । “कुर्वीत दर्शवच्छाङ्गमित्यतिदेशवचनात्
 पितामह-प्रपितामहयोरपि पित्रश्चाङ्गो देवतात्वं । न च वाच्यं “दर्श-
 वदित्यतिदेशवचनादेव “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुव-
 मिति वचनाच्च मातामहादीनामपि देवतात्वमिति ।

आह व्यासः ।

दर्शवक्ष्यात्रयोद्देशः सपिण्डौकरणे कृते ।

पारस्करः ।

पितुर्गतस्य देवत्वं श्रौरस्य त्रिपौरुषम् ।

सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव मृताहनि ॥

‘देवत्वं गतस्य’ सपिण्डौकरणेन पित्रत्वं प्राप्तस्य, ‘पितुः’ क्षया-
 हनि ‘श्रौरस्य’ पुत्रस्य, ‘त्रिपौरुषं’ त्रिदेवत्वं, आङ्गं कर्त्तव्यम् । ‘अने-
 कगोत्राणां’ भिन्नगोत्राणां दौहित्रादीनां, अनपत्यमातामहादिआङ्ग-
 मेकोदित्यतिदेशवचनार्थः । तेन दर्शवदित्यतिदेशप्राप्ते षड्देवत्ये त्रिपौ-
 रुषमिति पुनरभिधानात् पित्रश्चाङ्गो मातामहादीनां परिषङ्गा

भवति । ननु यत् त्रिपुरस्य तदौरसस्येति त्रिपौरस्योद्देशेनौरसस्य
 नियन्त्रितस्य चोद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्मातामहादिपरिमद्ध्या ।
 मैवं । अथाहनि त्रिदैवत्यश्राद्धप्राप्त्यभावात् । “दर्शवत्यात्रयोद्देश
 इति वचनात् सपिण्डौकरणोत्तरकालं मृताहेऽपि सामान्येन त्रिदैव-
 त्यप्राप्तिरिति चेत् । एवं तर्ह्यनेनैव मातामहादीनां परिमद्ध्या
 भविष्यति । किञ्च । “श्रौरसस्य त्रिपौरस्यमित्यत्र त्रिग्रहणस्याविवक्षिते
 तत्राहमेवानर्थकं स्यात् । न हि मृताहे पौरुषमपौरुषञ्च श्राद्ध-
 मस्ति येन पौरुषमौरसस्य अपौरुषमन्येषामित्येव व्यवस्थापनार्थं
 वाक्यं भवेत् । अनेनैव च न्यायेन न सपत्नीकानामुद्देशः कार्यः । न
 च “स्वेन भर्त्रा ममं श्राद्धं माता भुङ्क्ते इत्यादिवचनात् पार्षणवत्
 सपत्नीकानामुद्देश इति वाच्यं ।

यत आह व्यासः ।

अश्वष्टकाषु वृद्धौ च प्रतिमां वत्सरे तथा ।

अत्र मातुः पृथक्श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

यदापि पितृमां वत्सरिकश्राद्धकालो मातृमां वत्सरिकश्राद्धकालश्च
 देवादेक आपन्नस्तदापि पितृमां वत्सरिकश्राद्धे पित्रादीनां सपत्नीकानां
 उद्देशो न कर्त्तव्यः, इदं मरणपूर्वापर्यानुसारेण तयोः मां वत्सरिक-
 श्राद्धद्वयं तन्त्रेण अपणं कृत्वा निमन्त्रणादि द्विजविमर्जनान्तं पृथगेव
 कार्यं । यदा तु वारणपूर्वापर्यमज्ञातं तदा पूर्वं पितुः मां वत्सरिकं
 पश्चान्मातुरित्येवं श्राद्धद्वयं कार्यं पितुर्मुख्यत्वात् । एवमेव भ्रात्रादि-
 मां वत्सरिकश्राद्धदिनेऽपि ज्येष्ठादिक्रमेणानेकश्राद्धं कर्त्तव्यं । एतच्च
 सर्वद्वालसम्प्रिपातप्रकरणे विस्तरेण प्रतिपादितं ।

अन्वरोहणविषये तु दम्पतीश्राद्धप्रकारमाह लौगाचिः ।

मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धञ्च दम्पत्योरन्वरोहण एव तु ॥

‘समासेन’ सञ्ज्ञेपेण, पिण्डनिर्वपणम् ।

यथा द्विपितृकश्राद्धे द्वयोः पित्रोरमुकनाम्ने अमुकनाम्नेऽपितृ-
द्विश्य एक एव पिण्डो दीयते तथेहाप्येकस्मिन् पिण्डे द्वयोर्माता-
पित्रोरमुकायामुकायै चेत्युद्देशं कृत्वा एक एव पिण्डो देयः ।
एतच्च श्राद्धमनेकोद्देश्यशालिलरूपान्निष्कान्त् पार्वणधर्मकं । तेनापि
वैश्वदेविकं तन्त्रेण कार्यं । ‘पृथक् नवश्राद्धञ्च दम्पत्योः’ इति ।
नवश्राद्धं प्राप्तदशाहात् नवश्राद्धदिनेषु क्रियमाणं श्राद्धं पृथक् पितृ-
मातुः कार्यम् ।

यत्तु गार्ग्यणोक्तम् ।

एकचित्यां समाहृदौ दम्पती निधनङ्गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनञ्च पृथक् पृथक् ॥

‘ओदनं’ ओदनपिण्डः । तत्तु नवश्राद्धविषयं न तु सांख्यिक-
विषयमपीति न पूर्ववचनविरोधः ।

यत्तु भृगुणोक्तं ।

या समारोहणं कुर्याद्भर्तृचित्यां पतिव्रता ।

तां मृताहनि संप्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ।

प्रत्यम्बश्च नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेत् ॥

तदेषां इत्तकादीनामेकोद्देश्यविधानेन मातापित्रोः सांख्य-
रिकश्राद्धं विहितं तद्विषयं नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेदित्यस्या-

यमर्थः । मातापित्रोर्दृताहैक्ये मात्रा चैकचित्यामन्वारोहणे कृते पितुर्नवश्राद्धं मातुर्नवश्राद्धं चैककालमेकपाकेन प्राधान्यात् पूर्वा-
ङ्गकलापं कृत्वा प्रथमं पित्रे पश्चान्मात्रे च श्राद्धं कृत्वा पाश्चात्याङ्ग-
कलापश्च तन्त्रेण कुर्यादिति । अनेकमाहभिरेकचित्यामन्वारोहणे
कृते पितुरनन्तरं मातृन्मातुस्तदनन्तरमुपमातुरित्येवं ज्येष्ठादि-
क्रमेण नवश्राद्धं कुर्यादिति मातुः सांवत्सरिकश्राद्धमिति ।

सांवत्सरिकश्राद्धप्रकारो विष्णुधर्मात्तरे ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियः ।

मृताहनि यथान्यायं नृणां यददिहोदितम् ॥

यदत्पुरुषाणां समन्त्रकं श्राद्धं तदद्दिजातिस्त्रीणां कृतविवा-
हानां समन्त्रकमेव श्राद्धमिति ।

आह मरीचिः ।

स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धं तथा शूद्रासु तस्य च ।

प्राग्दिजातेर्ब्रतादेशान्ते च कुर्युस्तथैव तत् ॥

अमन्त्रकमिति वैदिकमन्त्रोच्चारणरहितं । अमन्त्रकमित्यनेन
नाम-गोचोच्चारणमेव कर्तव्यमित्यर्थः । तथापि “स्वगोत्राद्भ्रश्यते
नारीत्यादिना भर्तृगोत्रेण दातव्यमिति प्रतीयते । “पितृगोत्रं समु-
त्पुत्र्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रत इत्यादिना पितृगोत्रेणैवेति । तदेवं विप्रति-
पन्तावासुरादिविवाहपरिणीतायाः पुत्रिकाकरणेन प्रन्तायास्तु पितृ-
गोत्रेणैव, ब्राह्मादिविवाहपरिणीतायास्तु भर्तृगोत्रेणैति व्यवस्था ।
तच्च कृतविवाहस्त्रीश्राद्धविषयं । अपरिणीतानां संस्कारहीनतया
वैदिकमन्त्रानुच्चारणयोग्यत्वात् । “ते च कुर्युस्तथैव तदिति ते

पारश्रवकरणादयः । प्राग्भ्रताश्च द्विजातयः असंस्कृतत्वात् संस्कृता-
नामपि पितृ-पितृव्यादीनाममन्त्रकं श्राद्धमर्हन्तीति ।

अत्रैकोद्दिष्ट-पार्वणव्यवस्थामाह कात्यायनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् पुत्रः पित्रे सदा द्विजः ।

तथैव मातुः कर्त्तव्यं पार्वणं वान्यदेव वा ॥

‘अन्यत्’ एकोद्दिष्टं । यत्तु तेनैवोक्तं । “पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं
सदैव त्रिति, तत्पितृव्यादिसमभिव्याहारान्मातृसपत्नोपरं वेदितव्यं ।

अपुत्राणां सांख्यिकश्राद्धमाहापस्तम्बः ।

अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियोवा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

मित्र-बन्धु-सपिण्डेभ्यः स्त्री-कुमारीभ्य एव च ।

दद्याद्दे मासिकं श्राद्धं सांख्यस्मृतोऽन्यथा ॥

प्रचेताः ।

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं एकोद्दिष्टं विधीयते ।

अपुत्राणाञ्च सर्वेषामपत्नीनां तथैव च ॥

‘अपत्नीनां’ अश्रुतविवाहाणां ।

अभिः ।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातृजाय च ।

पितृव्यगुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

जातृकर्ष्यः ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामपुत्राणां तथैव च ।

मातामहश्चापुत्रश्च श्राद्धादि पितृव्यवेदिति ॥

अवश्वकर्त्तव्यतावद्योतनार्थं सन्न्यामिनां तु क्षयाहे सर्वैरपि सुतैः
पार्वणमेव कर्त्तव्यमित्याह प्रचेताः ।

एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह ।

मपिपडोकरणाभावात् पार्वणं तस्य सर्वदा ॥

शातातपः ।

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतमत्क्रियां ।

न कुर्यात् पार्वणादन्यद्द्रव्यभूताय भिक्षवे ॥

अतः सर्वदा यतेः क्षयाहे सर्वपुत्रैः पार्वणमेव कर्त्तव्यम्
नैकोद्दिष्टमिति ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीशेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे श्राद्धकल्पे सांख्यिकश्राद्धप्रयोगो

नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

श्राद्ध त्वापरपत्रिके विधिमसुं विश्वोपकारव्रतौ
 सर्वश्रीकरणेश्वरः सृष्टिनामगमरो भाषते ।
 हेमाद्रिः परिपाकनिर्मलरमप्रस्यन्दिवास्वैभवः
 कर्णाभ्यर्णसुरस्मारघरमामारैर्गिराङ्गुम्फनैः ॥
 अथ भाद्रपदापरपत्रश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र यदि तावत्याकत्राङ्गणशरीरमामर्थ्यादिमर्वापपत्तिर्भवति
 तदा माग्यनग्नि-विधवा-ब्रह्मचारिप्रभृतयः सर्वे प्रतिपत्प्रभृति प्रति-
 दिनं चतुर्दशौवर्जममावास्यापर्यन्तं सर्वेषां कुर्याः । चतुर्दश्यास्तु
 शस्त्रहतस्यैव । यदा पुनः पाकाद्यनुपपत्तिस्तदा एकस्मिन्नपि दिने
 सर्वेषामवश्यं कुर्याः "शाकेनाणपरपत्रं नातिक्रामेदितिवचनात् । भाद्र-
 पदापरपत्राख्यमुख्यकालामश्वरे दीपोत्सवपञ्चदश्यां कर्त्तव्यमित्यत-
 ङ्गाद्रपदापरपत्रकालप्रकरणे प्रतिपादितं । एतच्च श्राद्धं नवदेव्यां
 कर्त्तव्यम् ।

आह धर्मः ।

महालयं गयाश्राद्धं वृद्धौ चान्त्युकामु च ।

नवदेवत्यमत्र स्याच्छ्रेयं षाट्पौरुषं विदुः ॥

'शेषं' षोडशश्राद्धादिव्यतिरिक्तं श्राद्धं ।

आह कात्यायनः ।

कर्षूममन्वितं मुक्ता तथाद्यं श्राद्धघोडशम् ।

प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षड्विंशतिः स्मितिः ॥

कर्षूशब्देन सपिण्डीकरणमुच्यते । नवदेवत्यता चात्रैवं एकः
पितृवर्गः । द्वितीयो मातृवर्गः । तृतीयोमातामहवर्गः इति । माता-
महवर्गे च स्त्रीणां महैवोद्देशो न पृथक् ।

तथाच कर्मप्रदीपः ।

न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।

स्वभर्तृपिण्डमाचेभ्यस्तृप्तिस्तासां प्रकीर्त्तिता ।

कागलेयः ।

चयाहे केवलाः कार्या बद्धावादौ प्रकीर्त्तिताः ।

सर्वत्रैव हि मध्यस्था नान्याः कार्यास्तु मातरः ॥

सर्वत्र महालयेऽन्वष्टका-गयाश्राद्धे च मध्य एव निवेशः ।

सत्यव्रतः ।

पितृणां प्रथमं दानं मातृणां तदनन्तरं ।

ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्यास्तु तस्य च ॥

उग्रनाः ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

श्राद्धं वा पिण्डदानं वा नरकं स तु गच्छति ॥

जायास्तः ।

अग्ने निवेशयेद्यस्तु मातृः श्राद्धेषु मानवः ।

स मूढो नरकं याति कालसूचमवाकशिराः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितृभ्यः प्रथमं दद्यान्माहभ्यस्तदनन्तरं ।

ततोमातामहेभ्यस्त्यम्बुष्टके क्रमः स्मृतः ॥

चतुर्विंशतिमते ।

क्षयाहं वर्जयित्वा तु स्त्रीणां नास्ति पृथग्विधिः ।

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्प्राहुं दिजेत्तमाः ॥

आचार्य-गुरु-शिशुभ्यः सखि-ज्ञातिभ्य एव च ।

सर्वेभ्यश्च पितृभ्यश्च तत्पत्नीभ्यस्तथैव च ।

पितृभ्यानेभ्यः सदा दद्यात् पृथग्भाद्रपदे दिजः ॥

अत्र पार्वणिकोद्दिष्टव्यवस्थामाह जातृकर्णः ।

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्य-भ्रातृ-मातृणामेकोद्दिष्टं सदैव हि ॥

अत्र पार्वणिकोद्दिष्टयोः पौर्वापर्यनियममाह मरीचिः ।

यद्येकत्र भवेयातामेकोद्दिष्टश्च पार्वणम् ।

पार्वणञ्चाभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समापयेत् ॥

अत्र तन्त्रेषु पाकः कर्त्तव्यः ।

तथाचात्रिः ।

वज्रना वायवा द्वार्या आहुं चत् स्यात्समेऽहनि ।

तन्त्रेण अपणङ्कत्वा पृथक्प्राहुनि कारयेत् ॥

पुस्तक्यः ।

महास्रये गयाप्राङ्गे गतासृणां क्षयेऽहनि ।

तन्त्रेण अपणङ्कत्वा प्राहुङ्कृतात् पृथक् पृथक् ॥

एतच्च भाद्रपदकृष्णपक्षप्रतिपत्प्रभृतिषु चतुर्दशीवर्जमवावास्या-

पर्यन्तासु तिथिषु प्रत्यहमशक्तौ तन्नाथ एव यथासम्भवं नवदैवत्यं
पार्वणविधानेन पितृव्यादीनामपुत्राणामन्येषां चैकोद्दिष्टविधानेन
तन्त्रेण पाककृत्वा पृथक्पृथगपरपक्षश्राद्धं कर्त्तव्यमिति स्थितं ।

इदानीं कृष्णपक्ष एव कामुचित्तिथिषु श्राद्धप्रयोगविशेष
उच्यते । तत्र तावत्पञ्चमीश्राद्धं बोधायनसूत्रे ।

पुत्रार्थं पञ्चमीश्राद्धं करिष्ये तदर्थं पुण्याहं वाचयिष्ये इति मङ्गल्य
पुण्याहं वाचयित्वा पुण्याहदेवनाग्निः प्रीयतामित्युक्त्वा पुण्याहं वाच-
येत् । एतच्च मार्गशीर्षमासमारभ्य कुर्यात् । विश्विन्नाग्निमन्थानं कृत्वा
अग्निमुखमारभ्य प्रणैतान्तं कृत्वा दक्षिणनाग्निं स्वधापात्रं स्यापयेत् ।
आमागन्तु पितरो देवयानात् तिलोऽग्निं सोमदैवत्यो गोमवो
देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वध एहि पितृनिमासोकान् प्रौण-
याहि नः स्वधा नमः । मधुवाता ष्टतायते इति तिसृभिः सोमस्य
त्विषिरसि निरस्तं न मुच्येः शिरः । शन्नोदेवौरभिष्टय इत्येतैः स्वधां
मिश्रीकृत्य गन्ध-पुष्पाक्षतैः पितृभ्यो नमः । पितामहेभ्यो नमः ।
प्रपितामहेभ्यो नम इत्यर्चयित्वा दर्भैः प्रष्कादयेत् । भोजनस्थाने अप-
हता असुरा रक्षांसि पित्राचा पितृषदः ये चयन्ति पृथिवीमनु
अन्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रैषां गतं मन इत्यङ्गिरेवोचति उदौरतामवर
उत्पाराम उन्मथमाः पितरः सोम्यामः असुं य ईयुरवका ष्टतश्चा-
स्तेनोऽवतु पितरोऽहवेषु पितृनावाहयति आयात पितरः सोम्यः
गन्धारीः पथिभिः पूर्वैः प्रजामम्रभ्यं ददते रयिञ्च दौर्घायुषुश्च शतं
शारदसेति द्वौ देवौ कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः कर्त्तव्य इति कृत्वा
वस्तालङ्कार-भोजनन्दत्वा गन्ध पुष्प-धूप-दीपांश्च पित्रर्थे त्रयाणां

ब्राह्मणानां पदप्रचालनं कृत्वा पितृभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः
 स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः इति स्वधान्दत्त्वा वस्त्र-भोज-
 न-गन्ध-पुष्प-धूपादिभिः अर्चयित्वा पितृननुज्ञाप्याग्नौ करिष्यामीति
 मङ्गल्य आज्यमंस्कारं कृत्वा सुकममार्जनं विधाय परिधीन् स्थाप-
 यित्वा इध्यानभ्यज्येधं निधाय परिषेचनं कृत्वाघारावाधारयति,
 युक्तोऽवहवतस्त आग्नाः आनोभद्राः विरूपाक्षमाविरूपाक्षमहं या
 तिरश्ची संराधन्वै प्रसाधन्वै व्याहृतयश्चेति कृत्वा प्राचीनावीतीयाः
 प्राचीरन्तर्दधे ऋतुभिर्यन्त्रे माता यदः क्रव्यादिति पञ्च त्वाऽङ्गतीर्ज्ज्वा
 चरुन्विधा कृत्वा सोमाय पितृमते शुष्मिण जुहोमोहविर्वाग्निद-
 क्षुषस्व नः स्वाहा इत्यं देवेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति एकेन
 भागेन जुहोति, द्वितीये भागेऽवदाय अङ्गिरस्वक्तमृतये धमं पितृ-
 मन्तमाहुः वैवस्वतेदमहिः स्वाहा इत्यं देवेभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति
 तृतीये भागेऽवदाय अग्नये कव्यवाहनापितृव्यसि ऋतावृधः प्रदे-
 वेभ्यो वरु इत्यं पितृभ्यश्च स्वाहा इत्यं देवेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः
 स्वाहेति त्रयं कृत्वा एतैरेव मन्त्रैस्त्रिभिरुपाहुतत्रयं कुर्यात् ।
 पितृभोजनायं पक्केऽग्ने तिस्रान् मिश्रयित्वा तर्पणमन्त्रैर्विशम्याङ्गतीः
 कृत्वा अग्नये कव्यवाहनाय स्वियुक्तं स्वधा नमः स्वाहेत्यग्नौ
 दक्षिणपूर्वभागे होमकृत्वा शेषमस्त्ररुशेषञ्च पितृत्वेन कृतान् ब्राह्म-
 णान् भोजयेत् । भोजनारम्भे अन्नं स्पृष्ट्वा जपेत् पृथिवीममन्तस्य
 तेऽग्निरुपस्पृष्टा ऋचस्ते महिमा गुप्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं
 पितामहानाममन्त्रिणं समन्तस्य ते पुरुष आना यजृषि महिमा
 दन्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं पितामहपात्रं स्पृष्ट्वा द्यौः सम-

नम्य ते आदित्योऽनुख्याता मामानि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय
 पृथिवी ते पात्रं ॐ भूर्भुवः स्व इति अन्नमङ्गुष्टेन स्पृशयित्वा पितृभ्यः
 स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नम इति
 दद्यादमृतोपस्तरणमसि प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वा-
 होदानाय स्वाहा समानाय स्वाहेति पञ्चाङ्गतीर्थजमानो जपति
 ब्रह्मणि चात्मा मृतत्वाय सर्वैः कामैस्सर्पयतेत्युक्त्वा अमृतापिधानमसि
 भोजनात्के उदकमन्नञ्च गृहीत्वा भृमौ विकिरेत् । ये अग्निदग्धा
 ये जीवा ये त्वदग्धाः कुले मम । भृमौ दत्तेन त्वयन्तां त्वप्ता यान्तु
 पराङ्गतिं इति तिलोदकं गृहीत्वा त्वयध्वमिति त्वप्रेभ्यः स्वधां
 दत्त्वा भुक्तिदक्षिणामपि ब्राह्मणान् प्रदक्षिणीकृत्य विमर्जयेत् । दक्षिणे-
 नाग्निं ऋषुर्विशतिपिण्डान् पितृभ्यः स्वधा नम इत्यारभ्य सर्वाभ्यः
 स्वधा नम इति दद्यात् । ऋषुशेषेण तिस्र आङ्गतीः कुर्याद्यन्मे
 माता यन्मे पितामहौ यन्मे प्रपितामहौतिजपादि प्रतिपद्यते,
 परिषेचनाम्नं कृत्वा संवत्सरादर्वाक् पुत्रं लभते सत्यमित्याह भगवान्
 बौधायनः ।

अथाष्टकाहोमः ।

बौधायनसूत्रे ।

अथाष्टकाहोमस्तैषे मास्यपरवस्याष्टम्यां क्रियेत एवं माघ-फाल्गुने
 यदि वा विहते यदि वा समस्त उपरिष्टान्नामे पौर्णमास्यामपर-
 पवसप्रथ्यामष्टम्यां नवम्यां इति क्रियते यदि वाष्टम्यामेव ऋः करिष्या-
 मौति ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् योनि-गोच-श्रुत-वृत्तसम्यन्त्रानसम्बद्धानि-
 त्येके कामं सम्बद्धानपि श्रुत-वृत्तसम्यन्त्रान् श्रुतवृत्तयोनिभिः स्वधा

निधीयत इत्युपदिशन्ति तान् शशश्रुकर्माभ्यञ्जन-स्नानादिभिर्यथोपपादं
मस्यूज्य स्वयमाप्तुत्य श्रुचौ ममे देशे देवयजनोक्तेखनप्रभृत्याप्रणौताभ्यः
कृत्वा वर्धिरादाय मामुपाकरोति पितृभ्यः स्वाहा पितामहेभ्यः
स्वाहा प्रपितामहेभ्यो जुष्टामुपाकरोमीति तृष्णीमित्येकेऽथेनामङ्घ्रिः
प्रोचति पितृभ्यः स्वाहा पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः जुष्टां प्रोक्षामीति
तृष्णीमित्येके मामत्रैव प्रतीचौन्नशिरसं दक्षिणपदं संज्ञपयन्ति तस्यैव
संज्ञाङ्घ्रिभिषेकं प्राणानायाययति तृष्णीं वपामुत्खिद्य हृदयमुद-
हेति प्रज्ञानानि चावदानानि तान्यंतेष्वेव शूले पूषन्निशियैतस्मिन्नवाग्नौ
अपयति प्रथमं मामं चोदनञ्चापूपान् अपयति अन्यांश्च विशेषान् सर्वे
सिद्धं समानौष युग्मान् ब्राह्मणान् सुप्रचालितपादान् अप आच-
मय्य सदभौपकृप्रेष्यामनेषु प्राङ्मुखान्पवेशयन्त्युदङ्मुखान् वा यदि
प्राङ्मुखान् दक्षिणापवर्गान् यद्युदङ्मुखाः प्रागपवर्गाः प्राप्नोत भवा-
निति प्राप्तवानिति इतरे प्रत्याङ्घ्रिः अथेतान्यवमिभ्रा आयः प्रति-
द्याहयत्यमुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै स्वधा नम इति त्रिभिस्त्रिलोदकमेके
समामनन्ति पुरोऽन्नं द्विस्त्रिलोदकं दद्यात् भुक्तस्य च ततोयमथैतास्वस्त्र-
गन्ध-धूप-दौष-मान्दौर्यथोपपादं मस्यूज्य पृच्छत्युभ्रियतामग्नौ च क्रिय-
तामिति कामसुभ्रियतां कामसग्नौ क्रियतामितीतरे प्रत्याङ्घ्रिः ।
अपिचाग्नौ करिष्यामीति कुरुस्व इति प्रत्याङ्घ्रिः । अथाभ्यनुज्ञातः परि-
धानप्रभृत्यग्निमुखान् कृत्वा श्रुतायां वपायां पञ्च स्रवाङ्घ्रतीर्जुहोतीति
वा पुरस्ताद्वाख्यातं बंधा वपां विच्छिद्यौदुस्वर्था दद्यात् जुहोतीति
तत्पुरस्ताद्वाख्यातमथाष्टकाहोमान् जुहोतीथमेव मा या प्रथमा
विधौच्छदित्यथौ पञ्चदशोऽथै पुष्टये पूर्वतगमपश्चन्नित्येकां संवत्सरस्य
108

प्रतिमामित्येकान्ताः सप्तदशापूपमष्टधा विच्छिद्य शीघ्रवदानानि
 वपायाः कल्पेन कुलाद्येतराणि ब्राह्मणेभ्योऽचतान्यवदानानीडामु प्रच्छि-
 द्द्यौदनं मांमं पूपमित्याज्येन समदायुत्यौदुस्वर्था दर्यापिधानं जुहोति
 पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहा पितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा प्रपिता-
 महेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातृभ्यः स्वधा नमः स्वाहा पिता-
 महीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा प्रपितामहीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा माता-
 महेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातुः पितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा
 मातुः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातामहीभ्यः स्वधा नमः
 स्वाहा मातुः पितामहीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातुः प्रपितामहीभ्यः
 स्वधा नमः स्वाहा आचार्यभ्यः स्वधा नमः स्वाहा आचार्यपत्नीभ्यः स्वधा
 नमः स्वाहा गुरुभ्यः स्वधा नमः स्वाहा गुरुपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा
 मखिभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मखिपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ज्ञातिभ्यः
 स्वधा नमः स्वाहा ज्ञातिपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति अमात्येभ्यः स्वधा
 नमः स्वाहा अमात्यपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा सर्वेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा
 सर्वाभ्यः स्वधा नमः स्वाहा अग्रये कव्यवाचनाय स्विष्ठकृते स्वधा नमः
 स्वाहेति दक्षिणाङ्गे पूर्वैर्द्रं मांमोदनं पात्रेषु उद्धृत्य विशेषानुपदिष्याङ्ग-
 तशेषेण संसृज्य दर्भेषु मादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्याभिमृशति पृथिवी ते
 पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे जुहोमि ब्राह्मणानाद्याभिधावतां
 प्राणपानयोर्जुहोम्यत्तितममि पितृणां पितामहानां प्रपितामहानां
 जुष्टा अमुत्रामुष्मिन् लोक इत्यथैतानि ब्राह्मणेभ्यः उपनिनित्य ब्राह्म-
 णस्थाङ्गुष्ठेनानखेन उद्दिशत्यमुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै स्वधा नम इति
 भुञ्जानानममौज्यते प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमौति पञ्चत्राह्मणौर्जपित्वा

आत्मा मृतत्वायेत्यात्मानस्य वात ऊर्ध्वं निरीक्ष्यते ऋीका हि पितर
 इति विज्ञायते सर्वैः कामैस्तरपयन् स्वधायकानि ब्राह्मणानि श्रावयेत् ।
 रक्षोघ्नानि नैर्ऋतानि च तप्तानप आचम्याशयेस्वस्त्रशेषान् सम्पुकि-
 रति, येऽग्निदग्धा जाता जौवा ये च दग्धाः कुले मम भूमौ दक्षेन
 तप्यन्तु तप्ता यान्तु पराङ्गतिमिति मङ्गलानान्यपकोर्यं दक्षिणा-
 भिधास्यति सुवर्ण-हिरण्य-मणि-वस्त्र-लोह-भूमि-भाण्डैर्गवासाजवि-
 हस्तिभिश्च यथोपपादमत्तयं वाचयित्वा उपमङ्गुद्य स्वधं वाचयित्वा-
 ष्काद्य प्रमाद्य प्रदक्षिणैरुक्त्य शेषमनुष्ठाप्य तेनैव पथेन गत्वास्त्रशंवं
 निवेदयेत् यथा श्रुयन्तथा कुर्यात्तैस्त्रभ्यनुष्ठातो दक्षिणानाग्निं दक्षि-
 णायान् दर्भान् संस्तौर्यं तेष्वस्त्रशेषैः पिण्डान् ददाति पितृभ्यः स्वधा
 नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः सर्वाभ्यः स्वधानम इत्यथैतान् मङ्गल-
 नेन त्रिः परिषिञ्चति, उर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौलालं परिष्कृतं
 स्वधाय्य तर्पयत मे पितृन् तप्यत तप्यत तप्यतेतिजपप्रभृतिभिर्हृमा-
 धेनुवरप्रदानादाद्यमनेऽग्निमुखे चाभिप्रावणे चोपसङ्गृहणं पश्चाद्दोमे
 च यज्ञोपवीतमेव शोभुते मांसशेषेषैवमेव यदि अहमद्य यदि गां न
 लभते मेषमजं वा लभते आरण्येन च मांसेन यथोपपन्नस्वाङ्ग-
 मर्हिव-वराह-वृष-शश-रोहित-शार्ङ्ग-तिक्षिरि-कपोतकपिञ्जल-शार्ङ्गी-
 णसादिना तिल-मधुसंसृष्टं मत्स्यघ्रातपल्लैः क्षीरोदनेन वा सुपो-
 दनेन वा यद्भवत्यामैर्मूल-फलैः प्रदानमात्रं हिरण्येन वा दातव्यमपि
 गोयाममाहरदपि वानुचानेभ्य उदकुक्षानाहरदपि वा आहुमन्वानध-
 योतापि वारण्यग्निना कलमुपोषेदेषाष्टकेति न त्वेवानष्टकः स्यात् ।
 एवमेव मासि मासि आहुमपरपक्षआहुस्थान्यतमेऽहनि क्रियते ।

अथाश्वष्टकाश्राद्धं विष्णुधर्माक्षरे ।
 अश्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैव च ।
 अष्टकाविधिना ज्ज्वा क्रमेणैतासु पञ्चकं ॥
 माषे राजन् पितामह्यै विश्वेदेवपुरःसरं ।
 पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्यान्तु पिष्टवन्नृप ।
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु तत्र कर्म निबोध मे ॥
 प्रादेशमात्रा राजेन्द्र चतुरङ्गुलमायता ।
 तावदेव समुत्सेधा षट्कर्षूस्तत्र कारयेत् ॥
 हृन्दोगानां कर्षूत्रयं कर्त्तव्यं ।

आह गोभिलः ।

तिस्रः कर्षूश्चानयेत् प्रादेशमात्राश्चतुरङ्गुलखाता इति अन्येषान्तु
 यथास्वगृह्यं व्यवस्था ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

प्रत्येकं कर्षूमूलेषु परिस्तीर्य ज्ज्वाशनं ।
 अग्नीषोम-यमानाञ्च यागं कृत्वा यथा पुरा ॥
 कर्षूत्रयस्य मूले तु पुरुषाणान्तु कारयेत् ।
 पिण्डनिर्वपणं प्राग्त्रदेकैकस्मिन् यथाविधि ॥
 कर्षूभिस्त्रितयन्तश्च क्षीरात्ताभ्यः प्रपूरयेत् ॥
 कर्षूत्रितयमूले च स्त्रीणां निर्वपणं भवेत् ।
 दध्ना मांसिन पयसा कर्षूणाञ्चैव पूरणं ॥
 अन्नोदकविमिश्रेण कार्यं मनुजपुङ्गव ।
 भवतीभ्यो भवत्वेतदक्षयं परिकीर्त्तितं ॥

विष्णुः ।

अष्टकामु देवपूर्वं श्राक-मांमापूषेः श्राद्धं कृत्वा त्वष्टाकामु च वक्रौ
 ऊत्वा देवपूर्वमेवापि च मात्रे पितामहौ च पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोज-
 यित्वा दक्षिणाभिश्चाभ्यर्च्यानुब्रज्य विमर्शय ततः षट्कषुः कुर्यात् ।
 तन्मूले च प्राग्गन्धुपमन्थानं कृत्वा ऊत्वा च पिण्डत्रयनिर्वपणं कृत्यै-
 कस्मिन् कर्षूमूले कुर्यात् । कर्षूत्रयेषु कर्षुणां मूलात्रये स्त्रीणां पुरु-
 षकर्षूत्रयं मात्रेनोदकेनापूरयत् । स्त्रीकर्षूत्रयं मात्रेण पयसा दधा
 मांसेन पयसा प्रत्येकं कर्षूत्रयं पूरयित्वा अपदेतद्भवतीभ्योऽमु
 चाक्षयं ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

श्रामश्राद्धेषु काम्येषु ऊत्वा प्रथमपञ्चकं ।

मध्यमं पञ्चकं ऊत्वा गुरुश्राद्धेषु मयतः ॥

श्रामावास्यासु सर्वासु ऊत्वा चोत्तमपञ्चकं ।

ऊत्वा च पञ्चकान्येतान्यष्टकाचितयं क्रमात् ।

अश्वष्टकामु च तथा भोजयत् प्रयतो द्विजान् ॥

त्रयोदशौश्राद्धे तु पित्रादित्रयस्य मातामहादित्रयस्य चेत्येवं
 षष्ठां पात्रेणविधानेन कर्त्तव्यमिति तत्सर्वमपरपदश्राद्धकालप्रकरण-
 प्रतिपादितं ।

अथ चतुर्दशौश्राद्धप्रयोगः ।

प्रचेता ।

समत्वमागतस्यापि पितुः शक्तवृत्तस्य वै ।

एकोद्विष्टं मुनेः कार्यं चतुर्दश्यां महालय इति ॥

अयमभिमन्त्रिः, 'समत्वमागतस्य' सपिण्डीहतस्य, 'महालये'
भाद्रपदापरपक्षचतुर्दश्यां, शस्त्रहतस्यैव नान्यस्येति नियम्यते । न पुनः
शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यामेवेति अतश्च ज्ञयाद्वादौ शस्त्रहतस्यापि यथा-
प्राप्तमेव आहुं कर्त्तव्यं । यदा चतुर्दश्यां शस्त्रहतः पिता जननौ वा
तदा ज्ञयाहनिमित्तं पार्वणं विनिवर्त्यापरपक्षनिमित्तं शस्त्रहतस्यैको-
द्विष्टमपि कर्त्तव्यमेवेति ।

अत्रापरपक्षआहुनानुकल्प उक्तो ब्रह्मपुराणे ।

पयोमूल-फलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा ।

सर्वाधीनः प्रवासी वा निर्द्धनो वापि मानवः ।

मनसा भावशुद्धेन आहुं दद्यात्तिलोदकं ॥

इति भाद्रपदापरपक्षआहुप्रयोगः ।

अथ दौहित्रप्रतिपञ्चाहुप्रयोगः ।

तत्रापरपक्षमावास्थोत्तरप्रतिपद्येव कर्त्तव्यं । ननु "दर्शआहुं
गयाआहुं आहुस्त्रापरपक्षिकं । न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव
च" इति जीवत्पितृकस्यापरपक्षआहुनिषेधात् कथमिति चेत्,
श्रिष्टसमाचारादिति चेत् इति ब्रूमः । यद्यपरपक्षनिमित्तं दौहित्रस्य
आहुं निषिद्धं तर्हि प्रतिपद्यपि क्रियमाणं तस्मिन्निषिद्धमिति ।
उच्यते ।

कन्यागते षवितरि पितरोयान्ति वै सुतान् ।

शून्वा प्रेतपुरी सर्वा यावद्दक्षिकदर्शनमिति ॥

अथ कन्यागतस्यापि आहुनिमित्तत्वात् दौहित्रैस्तस्मिन्निमित्तमेव

२३ अ० ।] आढकल्पे सांवत्सरिकआढप्रयोगप्रकरणम् । १७०१

आढं कर्त्तव्यं नापरपक्षनिमित्तमिति । एतच्च शिष्टाचारानुसारात्
पार्वणविधानेन कर्त्तव्यमिति मधुशर्ममिश्राः ।

इति दौहित्रप्रतिपञ्चाङ्गप्रयोगः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषः
खण्डे आढकल्पे अपरपक्षआढप्रयोगः ।

—

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथ मन्त्रामाङ्गश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र मन्त्राममधिकृत्य बौधायनसूत्रे ।

आदावग्निमान् पार्वणविधिनाष्टौ श्राद्धानि कुर्यात् । अनग्नि-
मानेकोद्दिष्टविधिना दैवमात्रार्षक-दिव्यपित्र्य-मातृक-मानुषभौति-
कान्यष्टौ श्राद्धान्यात्मनश्चान्ते कुर्यात् ।

तथा ।

अथ मन्त्रामविधिं व्याख्यास्यामः । तत्र मन्त्राममङ्गन्यपूर्वमष्टम्या
आरभ्य श्राद्धादिकं कुर्यात् । पौर्णमास्याममावास्यायां वा देवश्राद्धं
ऋषिश्राद्धन्द्वयश्राद्धं मानुषश्राद्धं भूतश्राद्धं पितृश्राद्धं मातृश्राद्धं
आत्मनः श्राद्धञ्चेति । देवश्राद्धे देवतात्रयं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः । ऋषि-
श्राद्धे देवतात्रयं देवर्षि-ब्रह्मर्षि-ऋषयः । दिव्यश्राद्धे देवतात्रयं
वसु-रुद्रादित्याः । मनुष्यश्राद्धे देवतात्रयं मनक-मनन्दन-मनातनाः ।
भूतश्राद्धे देवतात्रयं पृथिव्यादानि भूतानि चतुर्गादीनि करणानि
चतुर्विधो भूतग्रामः । पितृश्राद्धे देवतात्रयं पितृ-पितामह-प्रपिता-
महाः मातामह-मातुः पितामह-मातुः प्रपितामहाश्च । मातृश्राद्धे
देवतात्रयं मातृ-पितामहौ-प्रपितामह्यः । आत्मनः श्राद्धे देवतात्रयं
आत्म-पितृ-पितामहः ।

अथातः शौनकाद्योक्तं मन्त्रामविधिं व्याख्यास्यामः । पूर्वद्युर्नान्दीमुखं
श्राद्धं कुर्यात् । देवर्षि-दिव्य-मनुष्य-भूत-पितृ-मात्रात्मनश्च पृथक्-
पिण्डदानैर्युग्मैर्ब्राह्मणैः पिण्डोदकं कुर्यात् । देवश्राद्धे देवतात्रयं

श्रद्धाविष्णुमाहेशानाः पिण्डत्रयं दद्यात् । ऋषिश्चाद्धे देवतात्रयं देवर्षि-
 चर्षि-मनुष्यर्षयः पिण्डत्रयं दद्यात् । दिव्यश्चाद्धे देवतात्रयं वसु-रुद्रा-
 दित्याः पिण्डत्रयं दद्यात् । मनुष्यश्चाद्धे देवतात्रयं मनक-मनन्दन-
 मनातनाः पिण्डत्रयं दद्यात् । भूतश्चाद्धे पृथिव्यादीनि भूतानि
 पिण्डत्रयन्दद्यात् । मातृश्चाद्धे देवतात्रयं मातृ-पितामहौ-पुपितामहः
 पिण्डत्रयं दद्यात् । आत्मश्चाद्धे देवतात्रयं आत्म-पितृ-पितामहाः
 पिण्डत्रयं दद्यात् । नाम-गोत्रसम्बन्धात् पिण्डोदकं दद्यात् । अनन्तरं
 पुण्याहं वाचयेत् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवोय-मकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
 खण्डे आद्रकल्पे सत्रासाङ्गश्राद्धप्रयोगप्रकरणम्

समाप्तम् ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ जीवच्छाद्भ्रुप्रयोगः ।

आदित्यपुराणे ।

देश-काल-धम-आङ्गाव्यवसायसमुच्छ्रये ।

जीवते वाय जीवाय दद्याच्छाद्भ्रुं स्वयं नरः ॥

वाशब्दाच्छाद्भ्रुकर्त्तन्तराभावे स्वयमेव स्वस्य आद्भ्रुं कर्त्तव्यमिति ।

तथा ।

कृतोपवासः सुस्नातस्त्रयोदश्यां समाहितः ।

कर्त्तारमथ भोक्तारं विष्णुं सर्वेश्वरं यजेत् ॥

जले स्थलेऽम्बरे मूर्त्तौ कलशे पुष्करे रवौ ।

चन्द्रार्क-गुरु-गो-विप्र-माता-पितृषु सर्वगम् ॥

सदक्षिणास्तु सतिलास्तिस्त्रस्तु जलधे नवः ।

निवेदयेत् पितृभ्यश्च तदग्रेषु समाहितः ॥

एवं सम्यज्य पितुरुद्देशेन तिस्रो जलधेर्नूदद्यात् ।

तत्र मन्वानाह ।

सोमाय त्वा पितृमते स्वधानम इति स्मरन् ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्मरन् ॥

दक्षिणे तु निदध्याच्च दत्तीयां दक्षिणासुखां ।

यमायाङ्गिरसे चाथ स्वधा नम इति स्मरन् ॥

तयोर्मध्ये तु निक्षिप्य विप्रान् पञ्चोपवेशयेत् ।

प्रथमामुत्तरतः द्वितीयां दक्षिणतः तृतीयां मध्ये निक्षिपे-
दित्यर्थः ।

आवाहनादिना पूर्वं विश्वान् देवान् प्रपूज्य च ।

अहं वसुभ्यस्त्वा विप्र इद्रेभ्यस्त्वामहन्ततः ।

सूर्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामीति तान् वदेत् ॥

आवाहनादिकं सर्वं कुर्याच्च पितृकर्मवत् ।

सौम्यधेनुस्ततोदेया वामवायु द्विजाय तु ॥

आग्नेयी चायु रौद्राय याम्या सूर्यद्विजाय तु ।

विश्वेभ्यश्चायु देवेभ्यस्तैलपात्रं निवेदयेत् ॥

‘वामवायु’ वसुधेशेनोपवेशिताय ।

एवमुत्तरत्रापि ।

स्वर्युदकमलयं जलन्दत्त्वा च तान् द्वित्रान् ।

विमर्जयेत् स्मरन् विष्णुं देवमष्टालनं विभुम् ।

ततः कामकुलेशानं निग्निं नारायणं स्मरेत् ॥

एवं कृष्णत्रयोदश्यामेतसर्वे विधाय द्वितीयांऽहनि यत्कर्मण्यं
तदाह ।

चतुर्दश्यां ततो गच्छेद्यथाप्राप्तौ मरिदशाम् ।

पूर्वण विप्रः सौम्येन राजा वैश्वोऽपरेण च ।

दक्षिणेन तथा शूद्रो मार्गेण विकिरन् यवान् ॥

‘सौम्येन’ उत्तरेण, यवान् ‘विकिरन्’ प्रक्षिपन्, गच्छेदित्यर्थः ।

वस्त्राणि लोहखण्डांश्च जीवन्त इति संस्मरेत् ।

तत्र गत्वा यत्कर्मण्यं तदाह ।

दक्षिणाभिमुखो वङ्गिं ज्वालयेन्न च स्वयम् ।

पञ्चाशता कुशैर्ब्राह्मीं कृत्वा प्रतिकृतिन्दहेत् ॥

स्वयमित्यन्यनिवृत्यर्थं । 'प्रतिकृतिः' इक्ष-पादाद्यवयवा आकृतिः ।

कृत्वा श्मशानिकं होत्रं पूर्णाङ्गत्या तमेव हि ।

अयमर्थः ।

उत्सन्नाग्निश्चेत् पृष्टोदिवीतिपक्षेणाग्निमाधाय स्वगृह्योक्तविधिना
पूर्णाङ्गतिं त्रिधायाग्निप्रदानमन्त्रेणाञ्जं कृत्वा प्रतिकृतिन्दहेत् ।

अकृताग्निपरिग्रहश्चेदेतत्कुर्यादित्याह ।

निरग्निरथवा भूमिं यमं रुद्रञ्च संस्रन् ।

कृत्वा प्राधानिके स्थाने पश्चाद्वाहापयेच्च ताम् ॥

पृष्टोदिविपक्षमाह कात्यायनः ।

अन्वाग्निरितिमन्त्रेण यामाग्निन्तु ममाहरेत् ।

पृष्टोदिवीति चादध्यात् सावित्र्या ज्वालयेदथ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यन्तु विश्वानीति स्रतोऽपरः ।

'यामाग्निः' लौकिकाग्निः । स च ओत्रियागारादानेयः । 'आद-
ध्यात्' प्रणयेत् ।

अपयेच्चापरे वङ्गौ मुद्गमिश्रञ्चरुन्तः ।

तिल-तण्डुलमिश्रन्तु द्वितीयं सपवित्रकम् ॥

अपरग्रहणं यत्र प्रतिकृतिदाहः कृतस्ततोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः ।
तस्माच्चरुअपणार्थं पूर्वेण प्रकारेणाग्निमुत्पादयेत् । 'सपवित्रकमिति
सपवित्रकरस्तण्डुलावपनं श्रुताभिचारणञ्च ।

अपणानन्तरं कर्त्तव्यमाह ।

मधु-क्षीर-घृताम्भोभिः पूरयेत् कर्षुकात्रयम् ।
 तदुपान्तं तु म-मुद्गपात्राणि त्रीणि पूरयेत् ॥
 ॐ पृथिव्यै नमस्तुभ्यमिति चैकं निर्वदयेत् ।
 ॐ यमाय नमश्चेति द्वितीयं तदनन्तरं ॥
 ॐ नमश्चाथ रुद्राय गमशानपतये तथा ।
 ततो दौप्रं ममिद्भूमिं भूमौ प्रकृतिदारकं प
 कथ्यादमग्निं तत्रार्थं भूम्यै नम इति स्मरन् ।
 क्षीराकं जलकुम्भन्तु विकिरत्तप्रशान्तये ॥
 नाभिमात्रं तत्ततोयं प्रविश्य यमदिद्भुवः ।
 मप्रभ्यो यममंजुभ्यो दद्यात्सप्त जलाञ्जलीन ॥
 यमाय धर्मराजाय सत्यत्रे चान्तकाय च ।
 त्रैवस्वताय कालाय सर्वप्राणहराय च ॥
 स्वधाकार-नमस्कार-प्रणवैः सह मप्रथा ।
 ॐ नमश्चाथ रुद्राय गमशानपतये स्मरन् ॥
 लाजादकाभ्यां पूर्णन्तु कुम्भञ्च विकिरेद्भुवि ।
 याम्बोन्मुखेषु दर्भेषु प्रदद्यात्तावनेजनम् ॥
 स्वधाये च स्वधारूपिरुद्रो नम इति स्मरन् ।
 अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकम् ॥
 सूक्ष्मदंष्ट्रैश्च ते पिण्डस्त्वर्च-पुष्प-सर्गाभ्युमान ।
 धूपोदापो बलिर्वाय स्वर्गेषा तुभ्यमजया ॥
 दशपिण्डांस्ततोदत्त्वा त्रिषणोः मंस्यभुखान स्मरेत् ।
 निरूपणस्तु ततोयं नाभिमात्रं प्रविश्य च ॥

प्रक्षिपेत् पूर्णकुम्भन्तु जलमध्ये पृथक् पृथक् ।
 प्रदद्यात्पञ्चपञ्चाशत् कुर्मांश्चाथ जलान्मलीन् ॥
 द्वारोपास्ते गृहे वायु चौरन्तोयश्च निक्षिपेत् ।
 जीवाश्च स्नाहि दग्धश्च पिवेदस्नायन्तुस्मरन् ॥
 याम्योन्मुखेषु दर्भेषु स्वपेत्यसाददद्भुखः ।
 अमावास्यायां कुर्याच्च जीवच्छ्राद्धमतःपरम् ॥
 घृतान्न-मांस-दधिभिः^(१) पूरयेत् कर्षुकात्रयम् ।
 कुर्याच्च मामिकं मामि सपिण्डौकरणं ततः ॥
 अशौचान्ते ततः सर्वमात्मने वा परस्यं वा ।
 कुर्यादस्यिरतां ज्ञात्वा भक्त्यारोग्यधनायुषाम् ॥

अथ बौधायनोक्तजीवच्छ्राद्धप्रयोगः ।

जीवच्छ्राद्धविधिं व्याख्यास्यामोयस्वात्मनः श्रेयः समिच्छति
 अपरपक्षे त्रयोदशीमुपेत्य तस्मिन्नहनि सभारानुपकल्पयेत् ।
 श्रौद्धर्देहिके मृतानां वस्त्रपटकं शौवर्णसूचितं अक्षुण्णं नवपाखाग्रं
 स्कन्धरजं पलाशवृन्दं कृष्णाजिनमौदुम्बरौमिधामन्दीङ्गलशादीत्यपि
 तस्मिन्नेवाहनि शोभते स्नात्वा मध्याह्ने जले स्थित्वा उपर्यैवात्त्याय
 पुण्ड्राहं स्वस्त्ययनमिति वाचयित्वा वस्त्राङ्गुलीयक-दक्षिणां दद्यात्तैरेव
 पायमं दक्षिणासुखोऽश्रीयादथ स्वगृह्नोक्तविधिनाग्निमुपममाधाय स
 परिस्तीर्याघारावाव्यभागाविष्ट्वा स्रुचा तिस्र आज्याङ्गतौरग्निमुखान्
 कृत्वा पकान्नेन जुहोति, चत्वारि षट्कृति, पुरोऽनुवाक्यामनूच्य
 तत्सवितुर्वरेण्यमिति याच्यया जुहोति ये च पुरोऽनुवाक्यामनूच्य

(१) षट्पान्न-मांस-दधिभिरिति ख० ।

वसुनीति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य या तिरश्चां निपद्यतेयमिति याज्यया
जुहोति । अथाज्याहुतीरूपजुहोति पौरुषेण सृक्तेनाष्टादर्शनेन घृतं
ऊत्वा गायत्र्याष्टमहस्त्रमष्टाविंशतिं वा जुहुयात् । स्वियुक्तप्रभृतिभिर्द्व-
माधेनुवरप्रदानादार्यं एकशिरममास्त्रं न चतुष्वथं दत्त्वा सूचिमङ्गलां
स्कन्धां रज्जुमिति कृष्णतनवः भुः स्वाहेति दत्त्वा प्रीयन्तां यमुक्तिङ्क-
रादय इति वारुषित्वा ब्रौहिषु कलशं मादयेत्तन्तुना परिवेश्य
जलपूर्णां पुरुषाकृतिं कृत्वा त्रीणि शीर्षं मुखे त्रीणि ग्रीवाया-
मेकविंशतिः शरीरे चतुष्टयं वाक्कोर्धे द्वे लिङ्गमैकं पादयोः पञ्च
पञ्चेति प्रीतोऽस्त भगवानु यमकिङ्कर इति आमन्दो कृत्वा पञ्चगव्यं
प्रदानं पलाशवृक्षैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा कलशपुरुषं प्राणा-
नभिनिवेश्य वस्त्रशरीरे देहमभिनिवेश्य मध्यं स्वपेत् । उदिते सूर्यं
कलशैर्देहं स्वयं सेचयेत् । पौरुषेण सृक्तेन पञ्चगव्यं शूद्रोदकेन
सायाङ्गे मत्तिलमन्त्रं सर्पिषाऽग्नीयात् । ब्राह्मणानपि यमकिङ्करप्रथं
भोजयेत् । चतुर्थीं यन्त्रदाह उदकः पिण्डं त्वामुक्तगोवाय मरुतो-
मन्त्रमपिण्डममुष्मिन् स्वधेति नमस्कारान्तं कृत्वा समापयेत् । तत्राग्नीं
दशाहं स्यात्स्वस्य मन्त्राहुतेर्न विद्यते । एकादश्यामेकादशमिति
प्रतिपद्यतामष्टुदाहरन्त्यापतौ स्त्री च शूद्रस्य यन्त्रैर्दग्धां स्त्रिकां तनु
दहेन्मथ्याङ्गे जले स्थित्वा न च क्रियाः सर्वाः कुर्यादित्यत्रिह श्रुतिः ।
स्तोत्राणां तृष्णीं समन्त्रकं वा मामि मास्येवं संवत्सराद्दृष्टं प्रतिमंवत्सरा-
दादशाब्दात्ततो निरन्तिः, यदा स्वयं न शक्यात्तदा पञ्चादयः कुर्युः
असुरगोत्राद्यामुष्मा इति शेषं समापयेत् ।

अथाष्टुदाहरन्ति ।

जैवन्नेवात्मनः श्राद्धं कुर्यादन्येषु मत्स्यपि ।

यथाविधि प्रवृत्त्याशु मपिण्डीकरणादृते ॥

इति तस्योक्तकारणेन विलम्बयेत् । यतोऽनित्यं जैवितमिति

श्रेयं ममापयेदित्याह भगवान् बौधायनः ।

निङ्गपुराणे ।

जैवच्छ्राद्धविधिं वक्ष्ये ममामाच्छ्रूतिमस्मत्तम् ।

मुनये देवदेवेन कथितं ब्रह्मणा पुरा ॥

विशिष्टाय वशिष्ठाय भार्गवाय च साम्प्रतम् ।

शृण्वन्तु सर्वभावेन सर्वमिद्धिकरम्परम् ॥

श्राद्धमार्गक्रमं साक्षात् श्राद्धार्हाणामपि क्रमम् ।

विशेषमपि वक्ष्यामि जैवच्छ्राद्धेषु यः स्मृतः ॥

पर्वते वा नदीतौरे वने देवालयेऽपिवा ।

जैवच्छ्राद्धं प्रकर्त्तव्यं मृत्युकाले प्रयत्नतः ॥

जैवच्छ्राद्धे कृते जैवो जैवस्तेव विमुच्यते ।

कर्म कुर्वन्नकुर्वन् वा अज्ञानो ज्ञानवानपि ॥

श्रोत्रियोऽश्रोत्रियोवापि ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपिवा ।

वैश्यावा नात्र मन्दंहे योगमार्गरेतोयथा ॥

परोक्ष्य भूमिं विधिना गन्ध-वर्ण-रमादिभिः ।

स्वल्पमुद्धृत्य यत्नेन स्यण्डलं मैकतं भुवि ॥

मधतो हस्तमात्रेण कुण्डस्रैवायतः शुभम् ।

स्यण्डलं वा प्रकर्त्तव्यं इपुमात्रं पुनः पुनः ।

उपलिप्य विधानेन चोद्धृत्याग्निं निधाय च ।

अन्वाधानं यथाशास्त्रं परिसमूह्य सर्वतः ॥
 परिस्तीर्य स्वशास्त्रोक्तं पारम्पर्यक्रमगतम् ।
 समाप्याग्निमुखं सर्वं मन्त्रैरेतैर्यथाक्रमम् ॥
 सम्पूज्य स्थण्डिले वक्त्रं होमयेत्समिदादिभिः ।
 आदौ कृत्वा समिद्धोमं चरुणा च पृथक् पृथक् ॥
 घृतेन च पृथक्पात्रे शोभितेन पृथक् पृथक् ।
 जुहुयादात्मनोद्भूय तच्च भूतानि सर्वतः ॥

ॐ भूः ब्रह्मणे नमः । ॐ भूः ब्रह्मणे स्वाहा । ॐ भुवः विष्णवे
 नमः । ॐ भुवः विष्णवे स्वाहा । ॐ स्वः रुद्राय नमः । ॐ स्वः रुद्राय
 स्वाहा । ॐ महः ईश्वराय नमः । ॐ महः ईश्वराय स्वाहा । ॐ जनः
 प्रकृतये नमः । ॐ जनः प्रकृतये स्वाहा । ॐ तपः पुद्गलाय नमः ।
 ॐ तपः पुद्गलाय स्वाहा । ॐ अक्षतं पुरुषाय नमः । ॐ अक्षतं पुरुषाय
 स्वाहा । ॐ मर्त्यं शिवाय नमः । ॐ मर्त्यं शिवाय स्वाहा । ॐ मर्व-
 धरां मे गोपाय प्राणे गन्धं सर्वाय देवाय भूर्नमः । ॐ मर्वधरां मे
 गोपाय प्राणे गन्धं सर्वाय देवाय भूः स्वाहा । ॐ मर्वधरां मे
 गोपाय प्राणे गन्धं सर्वस्य देवस्य पत्न्यै भूर्नमः । ॐ मर्वधरां मे
 गोपाय प्राणे गन्धं सर्वस्य देवस्य पत्न्यै भूः स्वाहा । ॐ भवजलं मे
 गोपाय जिह्वायां रमन्धवाय देवाय भुवो नमः । ॐ भवजलं मे
 गोपाय जिह्वायां रमन्धवाय देवाय भुवः स्वाहा । भवजलं मे
 गोपाय जिह्वायां रमन्धवस्य देवस्य पत्न्यै भुवो नमः । भवजलं
 मे गोपाय जिह्वायां रमन्धवस्य पत्न्यै भुवः स्वाहा । रुद्राग्निं मे
 गोपाय नेत्ररूपं रुद्राय देवाय स्वर्गमः । रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं

रुद्राय देवाय स्वः स्वाहा । रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं रुद्रस्य
 देवस्य पत्न्यै स्वरुमः । रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं रुद्रस्य देवस्य
 पत्न्यै स्वः स्वाहा । उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पृशं उग्राय देवाय
 महेानमः । उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पृशं उग्राय देवाय महः
 स्वाहा । उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पृशं उग्रस्य देवस्य पत्न्यै महे
 नमः । उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पृशं उग्रस्य देवस्य पत्न्यै महः
 स्वाहा । भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दभीमाय देवाय जने
 नमः । भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दभीमाय देवाय जनः
 स्वाहा । भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दं भीमस्य देवस्य पत्न्यै
 तपो नमः । भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दं भीमस्य देवस्य पत्न्यै
 तपः स्वाहा । ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशाय देवाय तपो
 नमः । ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशाय देवाय तपः स्वाहा ।
 ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशस्य देवस्य पत्न्यै तपो नमः ।
 ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशस्य देवस्य पत्न्यै तपः स्वाहा ।
 महादेव मत्वं मे गोपाय अद्भुतार्थं महादेवाय च्छतं नमः ।
 महादेव मत्वं मे गोपाय अद्भुतार्थं महादेवाय च्छतं स्वाहा ।
 महादेव मत्वं मे गोपाय अद्भुतार्थं महादेवस्य पत्न्यै च्छतं नमः ।
 महादेव मत्वं मे गोपाय अद्भुतार्थं महादेवस्य पत्न्यै च्छतं स्वाहा ।
 ॐपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतये देवाय मत्वं नमः ।
 ॐपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतये देवाय मत्वं
 स्वाहा । ॐपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतेर्देवस्य पत्न्यै
 मत्वं नमः । ॐपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपते देवस्य

पत्न्यै मृत्यं स्वाहा । ॐ शिवाय मृत्यं नमः । ॐ शिवाय मृत्यं स्वाहा ।

एवं शिवादि होतव्यं विरिञ्चान्तञ्च पूर्ववत् ।

विरिञ्चान्तं पुरा प्रोक्तं सृष्टिमार्गेण सुव्रताः ॥

पुनः पशुपतेः पत्न्यै तथा पशुपतिं क्रमात् ।

संपूज्य पूर्ववन्मन्त्रैर्होतव्यं वै क्रमेण च ।

सर्वान्तमाज्यं पूर्वञ्च समिदन्तं समाहितः ॥

ॐ सर्व धरां मे क्षिन्धि प्राणोगन्धं क्षिन्धि मेऽघं जहि भूः स्वाहा ।

भूर्भुवः स्वाहा ।

एवं पृथक् पृथक् जुह्वा केवलेन घृतेन च ।

महस्रं वा तदद्भिं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा ॥

विधायैवं घृतेनैव शतमष्टोत्तरं पृथक् ।

प्राणादिर्भ्यश्च जुह्यात् घृतेनैव तु केवलम् ॥

ॐ प्राणं निविष्टोऽस्मि जुह्वामि शिवो माविशाप्रदाहाय प्राणाय
स्वाहा । प्राणाधिपतये रुद्राय प्रपातकाय स्वाहा । भूः स्वाहा ।
भुवः स्वाहा । स्वः स्वाहा । भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

एवं क्रमेण जुह्यात् यथोक्तं यथाक्रमम् ।

सप्तमेऽर्चनि विप्रेन्द्रान् आर्द्रार्चान् विष भोजयन्त ॥

सर्वपाशैव विप्राणां वस्त्राभरणसंयुतम् ।

वाहनं शयनङ्गास्यमामनादि च भाजनम् ॥

हंस वा राजतं धनु-तिल्ललंबञ्च वै गृहम् ।

दाभी-दामगणश्चैव दातव्यो दक्षिणा अपि ॥

पिण्डञ्च पूर्ववद्द्वयं पृथगुक्तप्रकारतः ।

ब्राह्मणानां महस्रञ्च भोजयेच्च सदक्षिणम् ॥
 एकं वा योगनिरतं ब्रह्मनिष्ठं जितेन्द्रियम् ।
 व्यहस्यैव तु रुद्रस्य महाचरुनिवेदनम् ॥
 विशेषमेतत्कथितमशेषं श्राद्धचोदितम् ।
 मृते कुर्यान्न कुर्याद्वा जीवन्मुक्तो यतः स्वयम् ।
 नित्य-नैमित्तिकादीनि कुर्याद्वा मन्यजेत वा ॥
 बान्धवेषुपि मृते तस्य नैवाशौचं न विद्यते ।
 सूतकञ्च न मन्देहः स्नानमात्रेण शुध्यति ॥
 पश्चाज्जाते कुमारे च स्वसेत्रे वात्मनोयदि ।
 तस्य सर्वं प्रकर्त्तव्यं पुत्रोऽपि ब्रह्मविद्भवेत् ॥
 कन्यका यदि सञ्जाता पश्चान्तस्य महात्मनः ।
 एकवर्षाय वाप्यन्या सर्वणा सा च सुव्रता ॥
 भवत्येव न मन्देहः तस्य स्वाव्ययज्ञा अपि ।
 मुच्यन्ते नात्र मन्देहः पितरौ नरकादपि ।
 मुच्यन्ते सर्वकर्माणः^(१) मातृतः पितरस्तथा ॥
 कालङ्गते द्विजे भूमौ खनेदापि दहेत वा ।
 पुत्रकृत्यराशेयं वा कृत्वा दोषो न विद्यते ॥
 कर्मणा चोत्तरेणेव गतिरस्य महात्मनः ।
 ब्रह्मणा कथितं सर्वं मुनीनां भावितात्मनाम् ॥
 पुरा मनन्कुमारायाच्छ्रुतस्यैव नियोगतः ।

एतदः कथितं सर्वं घृणया तेन धीमता ॥

हृष्यद्वैपायनायैव कथितं ब्रह्मसुनुना ।

प्रसादान्तस्य देवस्य वेदव्यामस्य धीमतः ॥

ज्ञातं मया कृतञ्चैव नियोगादेव तस्य तु ।

एतदः कथितं सर्वं रहस्यं सर्वमिद्धिदम् ।

नैव दुष्टाय दातव्यं न चाभकाय सप्रत ॥

अस्य सिद्धपुराणस्य व्याख्या वक्ष्यत इति सूतः श्रोतुम् प्रत्याच,
 'आहुमार्गे' जीवच्छाहाद्यधिकारे, 'क्रम' प्रकारं विशेषदेशकालादि-
 रूपं, 'स्युक्तुकाले' मरणकाले ममामन्त्रे, 'जीवन्नेवेति' मन्त्रशुद्धिद्वारेण
 तत्त्वज्ञानलाभाभ्युत्थत एवेत्यर्थः, 'अथत इति मन्त्रे स्यण्डलादिभ्यो-
 ऽर्वाचनार्थात् प्राग्दिशि^(१), कुण्डं स्यण्डलान्तर वा होमार्थं कार्यं,
 'एतैर्वक्ष्यमाणीः ह्यादिमन्त्रैः स्यण्डले ब्रह्मादीन् संप्रज्य तैरेवाग्नी
 समिदादीन् जुह्यात्', 'आत्मनोऽहुतीति आत्मस्थानि तत्त्वानि भूतानि
 च तत्रमन्त्रप्रकाशितान्येकैः समुद्धृत्य प्रयत्कृतानां भावयित्वा
 ततोदेवतामुद्दिश्य जुह्यात्, ततस्तत्तत्त्वं शुद्धं भाष्येत । अत्र
 नमोऽन्तः पूजायां स्वाहान्तो होमे मन्त्रः । तत्र ब्रह्मादिद्विप्रथभा-
 युक्ते तत्तद्देवानां पूजा-होमो तथा सर्वादिपगुपत्यन्तानां सपत्नी-
 कानां धरादितच्युकानाञ्च पूजा-होमो । एवं सृष्टिक्रमेण दि-वत-
 विंशतिमन्तानुक्ता मन्त्राः तद्वैपरीत्यप्रदर्शनार्थं प्रथमाष्टकप्रान्त
 मन्त्रमाद्यन्वेनादाहरति, 'अग्निवाय मन्त्रमित्यादिः । 'एवमिति सृष्टि

(१) मध्यस्थिच्छाहं वाचनार्थात् प्राग्दिशानि ख० ।

क्रमेण प्रागुक्तविरिञ्चादि-शिवान्देवताष्टकमन्त्रेषु पुनः संहारक्रमे-
णाग्निं शिवाय मयं स्वाहेत्यादि ब्रह्मणे स्वाहेत्यन्तं, तथा पशुपति-
पत्न्यादिमर्वान्तं उक्तक्रमेण संपूज्य घृत-चरु-ममिष्कृमात् प्रत्येकं
हेतव्यं । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति चतुर्थामन्त्रः ।
'एवं पृथक् पृथगिति, तथा शिवस्य पत्न्येत्येते चत्वारो मन्त्रा ऊह्याः ।
एवं भव जलं मे क्विन्धि जिह्वायां रमं भव मेऽघं जहि भुःस्वाहे-
त्यादिभिर्हृदितैश्चतुर्भिर्मन्त्रैर्होमः । तथा विरजमन्त्रैश्च तथा प्राणे
निर्विष्ट^(१) इत्यादिषण्णमन्त्रैश्च आद्धोक्तः स्वगृह्योक्तः पितृ-पितामह-
प्रपितामहाद्युद्देशे होमश्च । एवं मन्त्राहं प्रत्यहं ऊत्वा मन्त्रमे दिने भुवा-
दित्तत्तद्देवतोद्देशात् विप्रानभ्यर्च्य सर्वादिभ्योऽष्टौ पिण्डा दद्याः । एवं
कृते जीवच्छ्राद्धे स्वबान्धवे मृते नाशौचं न मृतकं । एवं तस्मादत्यन्नः
पुत्रोऽपि पित्रादिजातकर्मादिना संस्कार्यः स च जानी भवेत् ।
एवं दुहिता च । तथा चैतत्सन्ततौ योगिने जायन्ते इति ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवोद्य-मकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचितं चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आद्धकल्पे जीवच्छ्राद्धप्रयोगप्रकरणम्

समाप्तम् ।

(१) उभयत्रैव 'पः' निर्विष्ट इत्यत्र 'प्राणेर्निर्विष्ट इति ख० पुस्तक-

[१०१०]

आद्भुक्ल्पप्रशसा ।

भक्त्यपुराणे ।

एतावदकं तव मुमिपाल

आद्भुस्य कल्पं मुनिमम्पदिष्टं ।

पापापहं पुण्यविवर्द्धनश्च

लोके तु मुख्यत्वकरन्तथैव ॥

सम्पण्याद्भुक्तिषु यस्य गहनारम्भोऽङ्घ्रिपेषु कश्चि-
आमोक्कोऽप्यवकेशिता स्पृशति यं लेशेन केनापि न ।
तेन श्रीकरणश्रेण रचितो हमाद्रिणायं महा-
यन्त्रः आद्भुनिबन्धशब्दविषयो मुष्णातु मोहं मतां ॥

इति आद्भुकल्पः समाप्तः ।

ASIATIC SOCIETY CALCUTTA:

ASIATIC SOCIETY CALCUTTA

